

20973

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by Babu Sris Chandra.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * The get-up of the contents display considerable pains-taking and the price is moderate.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Lahore), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well known for his scholarly attainments. He has done the translation of the Sanskrit Grammar into English. We can strongly recommend it to those who wish to learn Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Punjab Times, (Lahore), 17th December, 1891.—* * * Students and readers of classic language are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur), February, 1892.—* * * Such a book has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), 17th March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	..	...	...	Rs. 20 0 0
Foreign	...	...	...	£ 2 0 0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs. 3 0 0
Foreign	...	...	...	£ 0 6 0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs. 30 0 0
Foreign	...	...	...	£ 3 0 0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., Indi

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK V.

THE

THE ASHTĀDHYĀYĪ OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

The Ramakrishna Mission

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

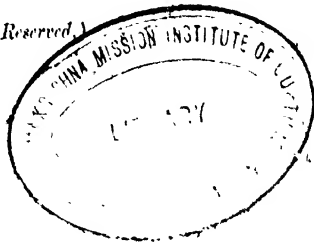
Deuxes.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

Munkgi-

TO

Hon'ble Sir John Edge, Rt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

"

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S

SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF

JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागितस्मात्क्रीतसंज्ञाद्व्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः छप्रत्ययस्तेष्वधि-
गे वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-kṛitam' V. 1. 7, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sūtras I. 1. to 37. Thus in the Sūtra तस्मिन् 'suitable for that', V. 1. 5. the word छ must be read to complete the sense. Thus वत्संभ्याहितो = वत्सीयो गोधुक्, करमीय उष्ट्रः, करमीयः, अवत्सीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sūtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the fix. As an affix, छ has no force beyond Sūtra 17, the affix उच् being the ling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prātipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sūtra V. 1. 37.

The senses of Prāk-kṛitiya affixes are three viz, those taught in sūtras I. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यन् debars छ ॥ Thus शङ्खे हितं = शङ्ख + यन् शङ्ख्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्ख्यं शङ्ख, 'wood', 'fit for a stake' पिचय्य कार्पासः ॥ or also कमण्डलव्या धत्तिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यम् 'suitable for cows', हविष्यम् 'suitable for offering'.

The words समुहः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of हविः offering', and सन्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sūtra,

in spite of V. 1. 15 which applies especially to leathers, and V. 1. 4 and its *vārtika* which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sūtra does not debar a prior sūtra (I. 4. 2). Thus *सङ्गु + यत् = सङ्गुव्यं चर्म*, 'leather fit for making Sanangu', *चरु + यत् = चरुव्या स्तण्डुला* 'rice fit for making charu', *सक्तु + यत् = सक्तव्या धाना* 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of *गवादि* given hereunder, occurs *नाभि नम च*, which means that *नाभि* is replaced by *नम* when the affix *यत्* is added. Thus *नाभये हितः = नभ्यः* meaning *अक्षः* 'axis, axle' lit. 'fitted for the *nave* of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or *अञ्जनम्* the grease. When the word *नाभि* means 'navel' of a living being, then it will not take this *यत्*, but it will take the *यत्* of V. 1. 6. In that case, *नम* will not replace *नाभि*, e. g. *नाभि + यत् = नाभयम्* 'suitable for navel' i. e. oil.

The word *इवन्* occurs in *गवादि* class. It takes *samprasāraṇa*, *व* being changed to *उ*, and optionally this *उ* is lengthened; and the *udātta* accent falls on the final. As *इवन् + यत् = शुन् + यत् = शुन्यम्* or *शुन् + यत् = शून्यम्* 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the *न्* of *इवन्* is not elided before the taddhita affix *यत्* ॥

The word *ऊयस* occurs in the *गवादि* class. Its final is replaced by *अनङ्*; e. g. *ऊयस + यत् = ऊय + अन + य = ऊयल्य कृन्* 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षर, 4 विष, 5 बर्हिग, 6 अष्टका, 7 स्वना (स्युह), 8 युग, 9 मेधा, 10 मृच्छ (मृक), 11 नाभि नम च, 12 शुनः संप्रसारणं वा च शीघ्रत्वं तत्सन्निधौ चान्नोदात्तत्वम्, 13 ऊयसोऽनङ् च, 14 कृ*, 15 खर*, 16 हर (उग्र), 17 खर, 18 असुर*, 19 अश्वन् (अश्वन; अश्वा) 20 क्षर*, 21 वेद*, 22 बीज*, 23 शीत* (शीत), 24 स्कन् ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बलात्पाक्कीर्तयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययः भवति, छत्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix *यत्* comes in the *Prāk-kṛitīya* senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus *कम्बल + यत् = कम्बल्यं* 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as *कम्बल्यमूर्णा पलशतम्* ॥

Why do we say *संज्ञायां*? Observe *कम्बलीया ऊर्णा* "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by *छ* ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्)

वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्कीर्तयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix *यत्* comes optionally after the words denoting 'offering,' and after *apūpa* &c, in the sense of *Prāk-kṛitīya*.

* Thus *आमिक्ष्यं शधि*, "fit for making आमिक्षा" i. e. curd:—or *आमिक्षाधि* with *छ* ॥ So also *पुरोडाश्या* or *पुरोडाशीया स्तण्डुला*, 'suitable for making Puroḍāsa' i. e.

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवांदि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपृपादि, as, अपृप्यम् or अपृपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपृप, 2 तण्डुल, 3 अभृष (अभृष), 4 अभृषोष, 5 अवंष, 6 अभृषे, 7 पृथुक्, 8 ओदन, 9 वृष, 10 वृष, 11 कृष्य, 12 प्रसीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेष्टक, 16 इगल*, 17 अगल, 18 अन्नविशकारिभ्यश्च, 19 वृष*, 20 स्पृणा, 21 सीप (पीप), 22 अत्र, 23 पत्र, 24 कट, 25 अयः स्पृण,

Vart :—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food : such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no option is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्माद्विनिश्चयार्थमिति तस्मै हितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वस्तेभ्यो हितो गोधृक् = वस्तीयः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So अवस्तीयः, पटव्यम्, गन्धम्, हविष्यम्, अपृप्यम्, अपृपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषयः । उस्त्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars छ, thus, छेत्त्यम् 'good for the teeth.' कण्ठ्यम्, आँठप्यम्, नाभ्यम्, नैस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमापतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माय-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । उस्त्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' māsha,' 'tila,' 'vriṣha' and 'brahman.'

This debars छ. Thus छेत्त्यम् "suitable for threshing floor." So also छेत्त्यम्, माष्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्रह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following. वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither छ nor यत् though वृष is = वृषन् and ब्रह्मन् is = ब्राह्मण ॥

The word च in the sūtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथा ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, ध्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निर्णयः । छस्यापवादः ॥

8 The affix ध्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus भजध्या यूयः 'the yellow jasmine called yūthi.' भविध्या वृथिः ॥

आत्मन्विद्वज्जनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विद्वज्जन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विद्वज्जन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदात् प्रातिपदिकारखः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निर्णयः । छस्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ वार्तिकम् ॥ सर्वजनादुत् खः ।

वा० ॥ महाजनान्नित्यं उद्भवत्कृत्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'ātman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sūtra, the ख् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sūtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विद्वज्जन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीयम् 'suitable for ones self' the न् of ātman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विद्वज्जनीयम् 'suitable for all men.' The word विद्वज्जन must be a karmadhāraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrihi compound, it will take छ. As, विद्वज्जनाय हितं = विद्वज्जनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vārt.—So also after Karmadhāraya Compound पञ्चजन, e. g. पञ्चजनीयम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vārt.—After the Karmadhāraya compound सर्वजन, there are the affixes डम् and ख, as, सर्वजनीयं, and सर्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vārt.—The affix डम् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhāraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrihi Compound. As महाजनाय हितं = महाजनिकं ॥ In a Bahuvrihi it will be महाजनीयः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख्, as मातृभोगीजः and पितृभोगीजः ॥ The word भोग means 'body.' But माचीयः and पित्रीयः with छ्, when the word भोग does not follow.

Vart.—The words राज्ञा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख्, as, राजभोगीनः and आचार्यभोगीनः ॥ In the case of आचार्यभोगीनः, the न is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख् when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णट्औ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व-पुरुषाभ्याम्, ण-ट्औ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णट्औ प्रत्ययो भवति तस्मै हिनमित्यतस्मिन्निबधे । छत्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वाण्यस्य वा वचनम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पुरुषाद्वधिकारसमूहेन कृतोऽपि वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ट्औ come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'puruṣa'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हिते = सर्वम्. So also पौरुषेयम् ॥

Vart.—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वायम् or सर्वम् ॥

Vart.—The affix ट्औ comes after पुरुष when the word so formed means : 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो बधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man', e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकाभ्याम् खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हिनमित्यतस्मिन्निबधे । छत्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'māṇava', and 'charaka'.

This debars छ्. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product' The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive' तदर्थं 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product' The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थ shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sūtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal'; so also प्राकारीया इष्टकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly शङ्खव्यं शङ्ख 'wood serviceable for a spear', पिच्छव्यः कार्पासः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृतः 'after a product'? Observe उदकार्यः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe अस्यथां कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikāra.

छदिरुपधिबलेदृश् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदिः उपाधि, बलेः दृश् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शस्त्रेभ्यो दृश् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतः प्रकृतावित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

13. The affix दृश् (+—पय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debars छ. Thus छदिविध्याणि नृणानि, औपधेयं शङ्ख, बालेयास्तङ्गुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = रथांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel itself'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोऽर्थः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह इत्येतत्पर्यां ज्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतः प्रकृतावित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

14. The affix ज्य (+—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'rishabha' and 'upânah' denoting the products.

Thus आर्यभो वस्सः, औपानहोः मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ् of V. 1. 15. Thus औपानहं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

15. The affix अञ् (+/—अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्द्धं चर्म and वार्द्धं चर्म a leather serviceable for making a 'vârdhṛa' and 'vârata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यात् इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः. अस्त्येति प्रत्ययार्थः. स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्प्रत्यये सप्तम्यर्थे च यथा-वेदितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्च तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यात् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात् = प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं दारु ॥ Similarly प्राकारास्मिन्देशे स्यात् = प्राकारीया देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया भूमिः ॥

The word स्यात् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sûtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it possible to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it possible to erect a palace therein, we say, प्रासारो स्मिन्देशे स्यात् ॥

In the examples under this sūtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sūtra V. 1. 12. The examples under this sūtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sūtra and the previous ones.

The repetition of the word तद् twice in this sūtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थं विभक्तिः संबन्धीयः 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sūtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्त्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छत्यापवादः ॥

17. The affix ढञ् (+—पय) comes, after the word 'parikhā' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars छ. Thus पास्त्रिंशद् भूमिः 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sūtra was the governing force of the affixes छ and यत् ॥ Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ष्टञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिक्तं वक्ष्यति । प्राग्वतस्माद्वातिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ष्टञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वैवर्तित्यः ॥

18. Upto Sūtra V. 1. 115 (excluding that) the affix ष्टञ् (+—इक or +—क) bears rule.

The affix ष्टञ् governs all the succeeding sūtras upto तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिक्तं and has the senses given to it in Sūtras V. 1. 37 &c. Strictly speaking the affix ष्टञ् governs only upto V. 1. 110 and not upto 115. Thus in Sūtra 115 the affix ष्टञ् must be read, as प्राग्वयणिकः, तौरायणिकः, आन्त्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ-संख्या-परिमाणात् -दृक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वर्तनीति वक्ष्यति । आ एतस्माद्वर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः दृक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वैवर्तित्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधायमाकारः तदार्थस्यैवपि दृक् भवत्येव ॥

Kārikā

ऊर्ध्वमानं किन्तोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आद्यामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

19. Upto Sûtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् (+/-हर्क or +/-हर्क) bears rule, with the exception of the word 'gopuckehha', or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sūtra V. 1. 65. The word आर्हाद् is made up of आ + अर्हान्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sūtra तर्हति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ठम् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ठम् being in accent only. Thus निष्कया क्रीत = नैष्किकम्, So also पाणिकम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गोपुच्छिकम्, the accent falling on गो; so also with words denoting Numbers and Measures, as षोडशकम्, त्रैविधिकम्, कौडविकम् ॥

The word परिमाण in this sūtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pāṇini has used this word परिमाण in some sūtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sūtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sūtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मान् or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रस्थः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्त्य 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पत्र, &c on the other side. In short उन्माण means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyond all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्)

प्रतिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शङ्केभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हादित्येव । ढञोपवादः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sūtras upto V. 1. 63.

The word आर्हान् is understood in this sūtra also. This ठक् debars ठम्. Thus नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe परमनैष्किकम् तमनैष्किकम् formed by ठम् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Viddhi the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sūtra redundant? For by the maxim महणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिरास्ति "that which cannot

possibly be anything but a prātipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;” the prātipadika निष्क being especially mentioned in the sūtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sūtra, indicates by implication (jñāpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्तर्विधिः I. 1. 72 applies in the previous sūtras, while in the subsequent sūtras its does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गन्धम् and सुगन्धम्, अतिसुगन्धम् ॥ Not only अपृथक् अपृथक् V. 1. 4. but also यवापृथक्, यवापृथक् ॥ Not only दन्त्यम् V. 1. 6. but also राजदन्त्यम् ॥

While in the sūtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyā and that also in Sūtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and त्रैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्वि शूर्प + ठञ् V. 1. 18 = द्विशूर्पेय, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्पेय, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्पेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अञ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठञ् V. 1. 8 and have द्विशूर्पिकम् ॥ Here the affix ठञ् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following śloka प्राश्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तमहणमलुकि ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 3. माय, 4. वारहोण and 5. पाद belong to निष्कादि class.

शताच्च दन्त्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतो, अशते ॥

वृत्तिः ॥ आर्हा इत्येव । शतशब्दान् दन्त्यता प्रत्ययो भवतः अशते अभिधेयः । आर्हाश्चैष्वर्येषु । कनापवादः ।

21. The affixes ठन् (—इक) and यत् (—य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a ‘hundred’.

The word आर्हन् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतंन क्रीतम् = शतम् or शतिकम् ‘purchased for a hundred gold coins’.

Why do we say अशते ‘when not meaning merely ‘a hundred’? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं निशतम् ‘a band whose measure is hundred’. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean ‘a hundred’. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य = शतकः ‘a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayārtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred; while शतम् 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघः essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ण् or यन् (V. 1. 58). But not so in the case of शतम् शतकशतं, शतिकं शतकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतमतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sūtra draws in the word असमासे from the previous sūtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीतं = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So विशतकम् ॥ According to the Iṣṭi given in the last Sūtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अतिशदन्तायाः, कन् ॥
वृत्तिः ॥ आर्हादित्वेव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्यया भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ढम्नोऽपवादः ।

22. The affix kan (— क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हन् is to be read into this sūtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debars ढम् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, णकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत' ? Observe सौमतिकः, सौमत्रिशतकः formed by ढम् ॥ But why कतिक is formed by कन् and not by ढम् or ढकः, as the word कति also ends in ति ? The word कति is formed by adding the affix डति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as समतिः, अर्शाति, विशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning ;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean डति ॥

वतोरिद् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इद्, वा ॥

वृत्तिः ॥ वत्सन्तस्य संख्यावात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with वत्, takes optionally the augment इद्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वत् are संख्या; see I. 1. 23: and would consequently take क्त्वं by V. 1. 22. The present sūtra ordains the optional affixing of इद् to this क्त्वं ॥ Thus तावत्कः or तावतिकः, यावतिकः or यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशत्भ्याम्-ड्वुन-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हयेत्यर्थः ।

24. The affix ड्वुन् (— अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Viṁśati' and 'triṁśat', when it does not denote a Name: the ति and अत् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + ड्वुन् = विंश + अक (VI. 4. 142) = विंशकः; त्रिंशत् + ड्वुन् = त्रिंश + अक (VI. 4. 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix क्त्वं V. 1. 22. Q. Why do you affix क्त्वं, when it is prohibited by the phrase अतिशदन्ताया; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शत्? The affix क्त्वं will be added by dividing the sūtra into two: viz: (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) ड्वुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to viṁśati and triṁśat; (2) The affix dvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाट्टिटन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिटन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाट्टिटन् प्रत्ययो भवति आर्हयेत्यर्थेषु । उच्चापवादः ।

षात्तिकम् ॥ अर्द्धाद्येति वक्तव्यम् ॥ या० ॥ कार्षापणाट्टिटन्वक्तव्यः ॥

या० ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिटन् (— इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debarb ड्व; the anubandha टि of टिटन् shows that the feminine of the word will be formed by ड्वीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिटन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vārt:—So also it must be stated after the word अर्ध; e. g. आर्धिकः, आर्धिकी ॥

Vārt:—So also after the word कार्षापण, e. g. कार्षापणिकः fem. कार्षापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्षापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पाञ्जन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दान्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ढञोपवादः ॥ पञ्चे सोऽपि भवति ।

26. The affix अञ् (±—अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śūrpa'.

This debars ढञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शोर्पम् or शोर्पिकम् ॥

शतमानाविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ढक्ढञ्कनामपवादः ।

27. The affix अण् (±—अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamāna', 'viṁśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ढञ्, ढक् and कञ् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शतमानं so also विंशतिकम् शहस्रम् and वासनाम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञा-याम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हादिभ्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हादित्य लुग् भवति, असंज्ञार्था विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हान् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसम्, द्विकंसम्, अध्व-शूर्पम्, द्विशूर्पम्, चिकंसम्, त्रिशूर्पम् ॥ Here the affixes णिङ् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पम् &c. the affix is elided, it is only so when the fixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in पञ्चां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशोर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तन्निमित्तमहणम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् : पंचलौहितिकम् and पांचकलायिकम् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vārtika भस्यादे तद्धिते given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Sankhyā (See I. 1. 23), and a word beginning with ः will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sūtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñāpaka) that

this word is not always a Sankhyā. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसृच् (V. 4. 17), this word is not a saṅkhyā.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्धद्वेपूर्वाद् द्विगोत्र कार्षापणसहस्रान्तावुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुम्भवति ।

वा० ॥ सुवर्णशतमानयोः सप्तस्थानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpaṇa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sūtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sūtra. Thus अर्धद्वेकार्षापणम् or अर्धद्वेकार्षापणिकम्, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिटन् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अर्धद्वेप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अर्धद्वेसहस्रम् or अर्धद्वेसाहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसाहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛddhi of the second stem, are evolved by sūtra VII. 3. 15.

Vārt :—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अर्धद्वेसुवर्णम् or अर्धद्वेसोवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसोवर्णिकम्, अर्धद्वेशतमानम्, अर्धद्वेशतमानम्, द्विशतमान or द्विशतमानम् ॥ The irregular Vṛddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोत्रित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोनिष्कान्ताशर्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुम्भवति ।

वा० ॥ बहुपूर्वाद्येति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhiya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sūtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनिष्किकम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनिष्किकम् (VII. 3. 17).

Vārt :—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्कम् or बहुनिष्किकम् ॥ The irregular Vṛddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्ताब्ध ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्तात्-ब्ध (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिपूर्वादिनिष्कारेणानुक्रुष्यते द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताशर्हीयोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुम्भवति ।

31. The ârhiya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

Dvigu compound, is optionally elided after the word *bista*, preceded by *dvi* or *tri*.

The word च in the sūtra draws in the words द्वित्रिपूर्वान् ॥ Thus द्विबिस्तम् or द्विवेस्तिकम्, त्रिबिस्तम् or त्रिवेस्तिकम्, बहुबिस्तम्, बहुवेस्तिकम् ॥

The separation of this sūtra is for the sake of the subsequent sūtra.

विंशतिकार्षः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकार्षः ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकारिगाश्च विंशतिकार्षान्तासार्हीयेष्वर्थेषु र्षः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix *kha* (ईन्) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63) after the word *vinśatika*, when preceded by the word *adhyarddha* or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धविंशतिकीनम्, द्विविंशतिकीनम् and त्रिविंशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix र्ष is not elided by V. I. 28.

स्वार्थ ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ स्वार्थः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकार् द्विगोश्च स्वार्थीशब्दान्तासार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ कवलाद्येति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याभोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥

33. The affix *ikan* (—ईक) comes in the *Ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the word *khârî*, when preceded by the word *adhyarddha* or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धस्वारीकम्, द्विस्वारीकम् ॥

Vart :—So also after the word *स्वारी* alone, as *स्वारीकम्* ॥

Vart :—So also after the word *काकिणी*, as, अध्यर्द्धकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone : as, *काकिणीकम्* ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माप-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशतशब्दान्तासार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix *yat* (य) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the words *paṇa*, *pāda*, *māsha* and *śata*, when preceded by the word *adhyarddha*, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अध्यर्द्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद् is not changed into पद्, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद् means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अध्यर्द्धमाप्यम्, द्विमाप्यम्, त्रिमाप्यम्, अध्यर्द्ध-रष्यम्, द्विरष्यम्, त्रिरष्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-चा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । शाणशब्दादभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहिव्यर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । उभो-
पवादः । पक्षे सोऽपि भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥

35. The affix yat comes optionally after the word śâṇa, in the ârhiya-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

This debars ढम् which also comes in the alternative, and is then elided by V, 1. 28. Thus अभ्यर्द्धशाण्यम् or अभ्यर्द्धशाणम्, द्विशाण्यम् or द्विशाणम्, त्रिशाण्यम् or त्रिशाणम् ॥

Vârt :—So also optionally after the word शत, as, अभ्यर्द्धशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, त्रिशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि त्रि-पूर्वात्, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणादित्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्ताद्यातिपदिकाराहिव्यर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, षकाराद्याश्च वा ।

36. The affix aṇ (+—अ) as well as 'yat' optionally also comes after the word śâṇa, in the ârhiya-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sūtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाण्यम्, द्विशाणम्, and द्विशान्यम्, so also त्रिशाण्यम्, त्रिशाणम् and त्रिशान्यम् ॥

The irregular Vṛiddhi of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The Vṛiddhi here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ दशस्यस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रदानं समर्थव्यभिक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते ॥ तेने-
ति हृत्तयिसमर्थान् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथावहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of "purchased with this price", and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes ढम्, ठक्, टन्, यन्, कन्, इयन्, टिडन्, अम्, अण्, ख, ईकन्, यन् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of 'purchased'. The illustrations have already been given in the previous sūtras. Some more may be mentioned here. Thus समत्याक्रीतं = सामतिकम्, आशीतिकम्, नैष्ठिकम्, पाणिकम्, पादिकम्, मादिकम्, शत्यम्, शतिकम्, द्विकम्, त्रिकम् &c.

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words **देवदत्तं** **हीतं** or **पाणिना क्रीतं** ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus **ग्रस्याभ्यां क्रीतं** or **स्थेः क्रीतं**, there is no affixing, as it is not the idiom. But **द्वाभ्यां क्रीतं** = **द्विकम्**, **त्रिकम्**, **चक्रम्**, **सुद्वः क्रीतं** = **मौद्विकम्**, **माविकम्**. Here there is affixing after a dual and plural, for the words **द्वि**, **त्रि** are essentially dual or plural, and in the case of **सुद्वः** and **मावः**, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of **सुद्व** or **मावः** ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्रिमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यच्चनिमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातौ वा ॥

वार्तिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ सन्निपाताद्येति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word **तस्य** shows that the word in construction must be in the 6th case, the word **निमित्तं** 'cause or occasion' gives the sense of the affix; **संयोगः** means 'a connection, or relation'; **उत्पातः** means 'a portent indicative of good or bad luck.' Thus **शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः** = **शतस्य** 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also **शानिकम्**, **साहस्रम्** ॥ So also **शतस्य निमित्त-उत्पातोऽङ्गिणाभिरुपसंखनम्** = **शतस्य**, **शानिकम्**, **साहस्रम्** "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vart.:-The above affixes come after the words **वात**, **पित्त**, and **श्लेष्म** in the senses of allaying or vitiating. As **वार्तिकम्** 'allaying or vitiation of windy humour.' So also **पित्तिकम्**, **श्लेष्मिकम्** ॥

Vart.:-Also after the word **सन्निपातः** as, **सन्निपातिकम्** ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्वयचोः, अ-संख्या-परिमाण-अश्वादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दान् द्वयश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिद्विवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातमित्येतस्मिन्नर्थे । उच्चादीनामपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ ब्रह्मवर्षसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word **गो** and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or *aśva* &c, the affix *yat* (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars ढम्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गैय्यः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, धैन्यम्, स्तैर्ग्यम्, यक्षस्यम्, आयुष्यम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अद्ब्य &c"? Observe पेशानां निमित्तं = पेशकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम् सारिकम्, आभिवकः formed by V. I. 22, 18, 19.

Vārt:—The word ब्रह्मवर्चस should be enumerated: e. g. ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यम् "relationship with a teacher in order to acquire *Brahmavarchasa*."

1 अथ, 2 अम्भम्, 3 गण, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 गङ्गा (भङ्ग मङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्निषेधे ॥

40. After the word *putra*, the affix *chha* (ह्य) also comes, as well as *yat* (य) in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word *पुत्र* being a dissyllabic word would always have taken यत् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पाता वा -- पुत्रोयम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण्-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययो भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्निषेधे. टकोपवादे ॥

41. The affixes *aṇ* (+—अ) and *añ* (+—अ) are respectively added to the words *sarvabhūmi* and *prithivī*, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars ढक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः ॥ In सार्वभौमः there is *Vridhī* of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थ्याभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययो भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्निषेधे ॥

42. To the same bases *sarvabhūmi* and *prithivī* are added the same affixes *aṇ* and *añ* respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेरीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sūtra, though its anuvṛtti was running into it from V. 1. 38; in order to show that the senses given in V. 1. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईश्वरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पत्ति, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीराक्षाभ्यां यथासंख्यमणमौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases sarvabhūmi and pṛthivī, being in the 7th case in construction, are added the same affixes aṇ and aṅ respectively, when the sense is that of “known therein”.

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः=सार्वभौमः known in the whole world. So also सार्विदः ॥

लोकसर्वलोकाद्दृष्ट ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, दृष्ट ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकाद्दृष्टाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये दृष्ट प्रत्ययो भवति ।

44 The affix ṭhañ (+/-इक) comes in the sense of ‘known therein’, after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः=लैकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of ‘sown with so much’.

The word वापः means ‘sown therein’ i. e. a field. Thus प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं = रास्थिकम् ‘sown with a Prastha’, ङ्गणिकम्, खारीकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khāri.

पात्रात्छन् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-छन् ॥

वृत्तिः ॥ पात्राद्दृष्टान् छन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । द्रोणपात्रः ।

46. The affix shṭhan (—इक) comes in the sense of ‘sown with so much’, after the word pātra.

This debars दृष्ट्. The न् of छन् is for accent (VI. 1. 197), the ष् is for षे (IV. 1. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्यवापः पौष्टिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्धाय लाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-
आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थाश्चिन्तिते सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे वृद्ध्यादि
चेत्तदीयते ।

वार्तिकम् ॥ चतुर्थ्यर्थोपसंख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of "an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that".

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते 'is given' in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पंचास्मिन् वृद्धि वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पंचकः 'that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe'. Similarly सप्तक, शत्यः, शतिकाः, सहस्रः &c.

Vārt.—So also in the sense of a Dative. As पंचास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पंचको देवदत्तः "Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c". This Vārtika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence राममद्याद्वारेण शानं ॥

पूरणाद्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अद्धात्, ट्ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः शब्दशब्दशब्द ट्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्धाय लाभशुल्कोपदा दीयते इत्येतस्मिन्
प्रत्यये । यथायथं ट्ठकट्टिट्ठान्तरप्राप्तिः ।

48. The affix than ($\frac{1}{2}$ —इक्) comes in the same sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein", after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars ट्ठक and ट्ठिट्ठन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्ध्याश्चिन्तितः दीयते द्वितीयकः, तृतीयकः, पंचाधिकः, सप्तमिकः, अष्टमिकः ॥ The word अष्टे is technically the name of रूपकाधेयं

भागायच्च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागान्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागशब्दवाच्यं प्रत्ययो भवति । चक्रागट्ठञ्च । तदस्मिन्वृद्धाय लाभशुल्कोपदा दीयते इत्येतस्मिन्प्रत्यये ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhāga in the sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein".

By the word च in the sūtra ठन् also comes. This debars दृष्. Thu. भागो वृद्धादिरस्मिन् शीयते = भाग्यं or भागिकं शतम्; भाग्या or भागिका विशतिः ॥ The word भाग also denotes रूपकार्थं ॥

तद्धरति वहत्यावहति भारद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद्वारत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तत्). Thus वंशभारं हरति, वहति आवहति वा = वांशभारिकः, कौटजभारिकः, बाल्वजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe श्रीहभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भारद् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sūtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः, कौटजिकः, बाल्वजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् वंशीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बाल्वज. 4 मृत्. 5 स्थुणा, (स्थुग). 6 अक्ष. 7 अदमन्, 8 अश्व, 9 अश्वण, 10 उक्षु. 11 खट्वार ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्न-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथागच्छत उक्त इत्येतां प्रत्ययो भवतो हग्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes than (— इक) and kan (— क) come respectively after the words vasma and dravya. in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus वस्नं हरति वहति वा → वस्निकः, द्रव्यकः ॥

सम्भवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थावभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्सम्भवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्रापेक्षस्य प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । उपसंहरणमवहारः । विक्रमेने पाकः ।

शार्त्तिकम् ॥ तत्पचतीति शोणकः ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word **सम्भ** is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word **सम्भ** means the *capacity* to hold the exact quantity; **अवहार** means 'taking away, or containing.' Thus **ग्रस्यं सम्भवति = प्रास्थिकः** 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So **ग्रस्यमवहरति or पचति = प्रास्थिकः** 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly **कौडविकः** and **खारीकः** ॥ The word **सम्भ** does not govern the word **पचति**, thus **ग्रस्यं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिको** 'Brāhmani who cooks a Prastha.'

Vārt.—The affix **अण्** also comes after the word **होण** in the sense of 'who cooks that.' e. g. **होणं पचति ब्राह्मणी = होणी or होणिकी** ॥

आढकाचितपात्रात्त्रोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्राद्विषयो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां सम्भवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix **kha** (ईन्) may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words **ādhaka**, **āchita**, and **pātra**.

This **ख** debars **ठञ्** which comes in the alternative. Thus **आढकं सम्भवति, अवहरति, पचति वा = आढकीना or आढकिकी, आचितीना or आचितिकी, पात्रीणा or पात्रिकी** ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, छन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्राद्विषयः । आढकाचितपात्रान्नाद् द्विगो सम्भवत्यादिष्वर्थेषु छन् प्रत्ययो भवति, चकाराच्छः अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix **shthan** (— इक्) as well as the affix **ख** (ईन्) may optionally come, after the same words **ādhaka**, **āchita**, and **pātra**, being final of a **Dvigu** compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The **ख** is read into the sūtra by the word **च** of the aphorism. These two affixes **ख** and **छन्** being especially ordained, are not to be elided by V. 1. 28. But when in the alternative, we add the general affix **ठञ्**, then it is elided by V. 1. 28. The **न्** of **छन्** is for accent (VI. 1. 19), and the **ङ्** for **डीङ्** ॥ Thus we have 3 forms:—**आढकिकी, आढकीना, or आढकी; आचितिकी, आचितीना, आचिता.** In this case of **आचिता** the feminine is not formed by **डीङ्** (IV. 1. 21) because of the specific prohibition contained in IV. 1. 22. So also **द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा and द्विपात्री** ॥

कुलिजाल्लुक्खी च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खी, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्नाद् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खी भवति । चकाराच्छः अन्यतरस्यां द्विपात्रादुच्यते लुगपि विकल्पते ॥

55. After the word kulija, being the final of a Dvigu, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन्), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix डन् is also added. The elision being optional, the affix डन् V. 1. 18 may optionally be elided by V. 1. 28. Thus we get four forms: द्विकुलिजिकी (डन्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (डम् लुक्), द्विकुलिजिकी (डम्). ॥ In the last example, there is not vṛddhi of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and शाण of VII. 3. 17.

सोऽस्यांशवन्नभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वन्न, भृतयः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थेऽंशवन्नभृतयेत्ता मवन्ति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वन्न means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वन्नो वा भृतियस्य = पंचकः 'whose portion, price or pay is five' So सप्तकः, साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यन् प्रथमासमर्थे परिमाणं चेत्तद्वति ।

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रत्यः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः, द्वात्रिंशकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्ठिर्जातित परिमाणमस्य = षाष्टिकः, द्विसाप्तिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sūtra, when their anuvṛitti could have been drawn from the last aphorism, the word सो ऽस्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. 1. 28 does not apply. Thus द्वे षष्ठी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्टिकः, द्विसाप्तिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. 1. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चवशाद्यर्थः ॥ वा० ॥ शन्शन्तादिति भूछन्सि ॥

वा० ॥ विंशतमेति वक्तव्यम् ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचक्रः = पंचः 'the five' as पंचक्रा शकुनयः, त्रिकाः 'the Three' = शालङ्कायनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचक्रः संघः, अष्टक्रः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाणस्य सूत्रस्य = अष्टक पाणिनीयम् 'The Aṣṭaka of Pāṇini viz, a Book comprising Eight Adhyāyas'. So also दशकं वेद्याप्रपरीयम्, त्रिक काशकृष्णम् ॥ Is not a collection of Adhyāyas the same as सघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचक्रोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तक्रोऽधीतः so also अष्टक्रः or नवक्रः ॥

Vart :—The affix इ comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणस्य = पंचदश स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicative इ causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकाविंश &c. In the case of पंचदशः the न् is elided by VI. 4. 144.

Vart :—The affix इनि comes in the Chhandas after words ending in शन् and शन्, as, पंचविंशनेष्टमासाः, त्रिंशतो मासाः ॥

Vart :—So also after the word विंशति, as विंशतोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, पष्टि, सप्तति, अशीति, नवति शतम् ॥

वृत्तः ॥ तदस्य परिमाणमिति वृत्तेन । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । अङ्गिरसं नामानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनास्तिद्धम् ।

59. The following words are anomalous : pañkt 'a verse', viñśati 'twenty', trinśat 'thirty', chatvāriñśa 'forty', pañchāśat 'fifty', shashṭhi 'sixty', sapṭati 'seventy', aṣṭi 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परिमाणम् are understood here also : पङ्क्त is formed by adding ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विंशति is formed by adding शतिन् to the word विन् which replaces the two word इ

शतः as **द्वी दशतौ परिमाणस्य संप्रत्ययः=विंशतिः** ॥ So the affix **शतृ** comes after **चिन्** representing **चयोदशतः**; so for **चतुर्णां दशतां** we have **चत्वारिन्** and then add **शतृ**, similarly with **पञ्चाशतृ** ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kāsikā-āra, and hence it is omitted.

The word **पंक्तिः** also means 'a line'. As **ब्राह्मणपंक्तिः**, **विपीलिका पंक्तिः** ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चदशतौ-वर्गे-वा ॥ •
वृत्तिः ॥ पञ्चदशतृ इत्येतौ निपात्यन्ते तस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये ।

60. The words *pañchat* and *daśat* in combination with *varga*, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains **डन्त** instead of **कृन्** V. 1. 22, which also comes in the alternative. As **पञ्चद्वर्गः**, **दशद्वर्गः** or **पञ्चकोद्वर्गः**, **दशकोद्वर्गः** ॥

सप्तनोञ् छन्दासि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दासि ॥
वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तस्य परिमाणमिति च । सप्तदशच्छन्दासि विषये ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये ।

61. The affix **añ** ($\pm$ —अ) comes after the word *saptan*, in the *Chhandas*, when the meaning is that of a *Varga*.

As **सप्त सामान्यसृजन्** ॥ The phrase **तस्य परिमाण** is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, डण् ॥

वृत्तिः ॥ तस्य परिमाणमन्यत्र । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति, तस्य परिमाणमित्यतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये ॥

62. The affix **ḍaṇ** ($\pm$ —अ) comes after the words *triṅśat* and *chaturviṅśat*, in the sense of 'this is its measure', when it is the *Noun* denoting a *Brāhmaṇa*-book.

The word **वर्ग** does not govern this sūtra. The indicatory **ड्** causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in **ब्राह्मणे** is that of **अभिधेय** and not **विषय**, i. e. when the word means a *Brāhmaṇa* itself. Had the force been that of **विषय**, it would have meant, 'in the *Brāhmaṇa* literature'. As **त्रिंशद्-ध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां=त्रैशानि ब्राह्मणानि** 'The *Brāhmaṇa* containing thirty *Adhyāyas*'. So **चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥** These being the names of certain *Brāhmaṇas*.

अर्हति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥
वृत्तिः ॥ तद्वितीयासमर्थार्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that',

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वेतच्छत्रिकः "who deserves the White Umbrella". So also वाक्छत्रमर्हति, वाक्छत्रिकः, वाक्छत्रिकः, वाक्छत्रिकः, वाक्छत्रिकः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद् &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेद् नित्यमर्हति = छेदिकः, so also भेदिकः ॥

1 छेद्, 2 भेद्, 3 होह, 4 शोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रभ, 14 विप्रभ*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरङ्ग* च (from विराग is formed वैरागिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदाद्वद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यद् प्रत्ययो भवति च काराद्यपार्श्वहितश्च ॥

65. The affix yat (य) as well as the above affixes come after the word Śīrshachchhedha in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरश्छेद् नित्यमर्हति = शीर्षच्छेद्यः, or शीर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यामिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । उकोपदान

66. After the words danda &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sūtra. This च debars दण्ड V. 1. 19. Thus दण्डमर्हति = दण्डयः 'deserving to be killed'. मुसलः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कशा, 5 भर्ष, 6 मेघ, 7 मेघा, 8 सुवर्ण*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 गुहा, 13 भाग, 14 हभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Sidhanta-Kaumudi gives the sūtra as दण्डादिभ्यो यद्; another version gives the sūtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यद् from the last sūtra

हृन्दसि च ॥ ७ ॥ पदं नि । हृन्दसि, च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकानां हृन्दसि विषय तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे यद् प्रत्ययो भवति । उमादीनामपवादः ।

67. The affix yat (य) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prâtipadika.

This debars ठञ् &c. Thus तद्वक्ष्या वृत्तबः, ह्येव पलाशः, गंत्यो देशः ॥ See VI. I. 213.

पात्राद् घञ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घञ्, च ॥

वृत्तिः । पात्राद्वाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च, तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ।

68. The affix ghan (घञ्) together with yat (य) comes in the sense of “deserving that”, after the word pātra.

This debars ठक् and ठञ् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पात्र्यः or पात्रिभ्यः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कर-दक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्करदक्षिणाशाब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यञ्च तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ।

69. The affix chha (ह्य) as well as yat (य) comes in the sense of ‘deserving that’, after the words kaḍaṅkara and dakṣiṇā.

This debars ठक् ॥ Thus कडङ्करमर्हति = कडङ्करीयः or कडङ्कयः ‘one deserving straw’ such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः ‘a Brāhmaṇa deserving alms.’

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीबिलात्-(छ-यतो)

वृत्तिः । छयतावनुवर्त्तते । स्थालीबिलाशाब्दाच्छयतो प्रत्ययो भवतः तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ।

70. The affixes chha (ह्य) and yat (य) come in the sense of ‘deserving that,’ after the word sthālībīla.

This debars ठक् ॥ Thus स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः or स्थालीबिल्या ‘rice deserving the pot’ i. e. cookable rice.

यज्ञार्त्विग्भ्यां घञ्छञौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम्-घ-छञौ ॥

वृत्तिः । यज्ञाद्वाहृत्विक्शाब्दाञ्च यथासंख्यं घञ्छञौ प्रत्ययो भवतः तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञार्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (ह्य) and śha (ह्य) come respectively after the words yajña and ṛitvija, in the sense of ‘deserving that.’

This debars ठक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः ‘a Brāhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.’ वार्त्तिकीनो ब्राह्मणः ॥

Vārt:—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of “deserving the performance thereof”. Thus यज्ञकर्ममर्हति = यज्ञियो देशः ‘a place fit for the performance of sacrifice.’ ऋत्विक् कर्ममर्हति = वार्त्तिकीनो ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of ठक् V. I. 19: hence forward is the government of ठञ् V. I. 18.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रा-
यणम्, वर्त्तयति (ठञ्)

वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यास्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix *ṭhañ* (+/-—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words *pârâyana*, *turâ-yana* and *chândrâyana*, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिकः शिष्यः 'a pupil, who reads; under a teacher': तौरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारायण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (ठञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix *ṭhañ* (+/-—इक) comes after the word *sañśaya* in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्तः = सांशयिकः स्थाणुः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ क्रोशशतयोजनशतरूपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतरूपसंख्यानम् ॥

74. The affix *ṭhañ* comes in the sense of 'who goes', after the word *yojana* in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = योजनिकः ॥

Vârt:—So also after the words क्रोशशत and योजनशत. As क्रोशशतिकः योजनशतिकः ॥

Vârt:—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशशताशभिगमनमर्हति = क्रोशशतिको भिक्षुः, योजनशतिकः आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः-ष्कन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix *shkan* (+/-—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word *patha*, being in the 2nd case in construction.

Of the affix ष्कन्, ष् is for ङीष् (IV. I. 41), and क् for accent (VI. I. 197). As पन्थानं गच्छति = पथिकः fem. पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो, ण, नित्यम् ॥

[तिः ॥ नित्यमङ्गं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति अत्र प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मि-
न्प्रत्यये ॥

76. The affix णा (± अ) comes after the word antha, which becomes the substitute of pathin, the sense of the ffix being “who always goes”.

The word नित्य qualifies the sense of the affix. Thus पन्थान् नित्यं गच्छ-
= पान्यः as पान्यो भिक्षां याचते ॥ Why नित्यं ? See पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम्-च (ठञ्) ॥

[तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थाहृतमित्येतस्मिन्प्रत्यये ठम् प्रत्ययो
शति ॥

तिसिकम् ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपरादुपसंख्यानम् ॥

१० ॥ भजपथशङ्कुपथायां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकर्मरिषयोश्च स्थलान् ॥

77. The affix ठञ् comes, after the word ‘uttarapatha’ in the third case in construction, in the sense of ‘who passes by that way’ and ‘what is conveyed by that way’.

The construction of the sūtra shows that the base must be in the 3rd se. The word च shows that the word गच्छति ‘who passes by that way’ could also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहृतं = भौत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = भौत्तरपथिकः ॥

Vart:—So also after the word पथ preceded by the words वारि, जङ्गल, ल, कान्तार the affix has the sense of ‘conveyed by that way’ or ‘passing by at way’. As वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also जङ्गल-
पथिक, स्थालपथिक, कान्तारपथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vart:—So also after the words भजपथ and शङ्कुपथ as, भजपथेनाहृतं गच्छति = भजपथिकः, शङ्कुपथिकः ॥

Vart:—The affix अण् comes after the word स्थलपथ when the thing conveyed or brought means ‘honey’ or ‘pepper’. As स्थालपथं मधुकर्म, स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥

[तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वदितव्यम् ॥

78. In the following sūtras, the phrase “after a word denoting time”, should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. I. 96 inclusive. Thus the next sūtra तेन निर्वृत्तम् means ‘accomplished by means thereof’, We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादिनिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ढम् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix *than* (± इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of "to be accomplished by that time".

Thus भट्टा निर्वृत्त-भाट्टिकम् "to be accomplished in a day" i. e. a certain portion of reading &c, भार्थमासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥ ७९ ॥

तमधीष्ठो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्ठो, भृतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्ठो भृतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथावदि प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of "solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long".

The word *अधीष्टः* means "honorary office", therefore 'one solicited to teach, but who accepts no pay' III. 3. 161, *भृतः* means "engaged on wages", *भूतः* means 'the time pervaded or occupied by its existence', and *भावी* the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽध्यापकः, so also मासंभृतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्ययन) and hiring (भरण) only take a short time how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्त्वञ्चौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयसि, यत्-त्वञ्चौ ॥

वृत्तिः ॥ मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्त्वञ्चौ प्रत्ययो भवतः । ढम्प्रत्ययान्तौ ॥

81. The affixes *yat* (य) and *khañ* (± ईन) come after the word *māsa*, in denoting 'age'.

This debars ढम् ॥ The word *भूतः* of the previous sūtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः 'a month old'.

Why do we say when denoting 'age'? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति यवत्यभिधेये ।

82. The affix *yap* (य) comes after the word *māsa* when forming a Dvigu compound ; and meaning 'age'.

Thus द्वौ मासौ भूतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यञ्च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ण्यत्-च ॥

नैः ॥ षष्ठीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ॥

83. After the word *ṣaṇmāsa*, come the affixes at (+ — य्) as well as यप् and ठञ्, in the sense of 'age'.

Thus षण्मास्यः, षण्मास्यः, and षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठञ्, च ॥

नैः ॥ षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधये ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix *than* (— इक्) comes also after the word *ṣaṇmāsa*, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix ण्यत् also. Thus षण्मासिकः or षण्मास्यो रोगः 'a case lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

नैः ॥ अशीष्टाव्यभक्तारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अशीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

85. The affix *kha* (ईन्) comes in the fourfold senses solicited, hired, lasted, and will last, after the word *samâ*.

This debars ठञ् ॥ Thus समामशीष्टो, श्रुतो भूतो भावी वा = समीनः ॥ Some say, sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. 1. 79, as समया निर्वृत्त = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

नैः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *kha* comes optionally in the senses sought in V. 1. 76, 80, after the word *Samâ*, forming a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also apply. The Vārtika taught in V. 1. 20 (पक्षेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं मलुकि) applies here also. Thus द्विमासीनः or द्विमास्यः, त्रिमासीनः or त्रिमासिकः ॥

रात्रयहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

नैः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्यवयवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन युक्ते पक्षे ठञ् भवति ॥

87. The affix *kha* optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words *rātri*, *ahan*, and *samtsara*, occasioning a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्विरात्रिकः, द्विपदीनः, द्विपदीकः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसंवत्सरिकः VII. 3. 15.

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात् लुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ इगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठम् । तयोश्च व लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and tha may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as ठम् come in the five fold senses V. 1. 79, &c after the word वर्षा forming a Dvigu; and these two affixes may also be elide optionally. Thus we have three forms; द्विवर्षाणो, द्विवर्षिको or द्विवर्षो व्याधिः, 'disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16; but when the sense is that of भाषी, the form will be द्विवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे अभिप्रेते वर्षाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु लुप्प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsory and not optional as in the last. The द्विवर्षो शब्दः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason"? Observe द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ।

वृत्तिः ॥ षष्टिकाशब्दो निपात्यते. बहुवचनमनन्तरम् । षष्टिरात्रशब्दाच्चीयासमर्थात्कान् प्रत्ययो निप पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे. रात्रिशब्दस्य च नोप ॥

90. The anomalously formed word shashtikâh the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding कन् to षष्टि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a kind of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिका निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठमोपवादः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhand in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars ठम् ॥ Thus इहत्सरीयः, इहावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वाद् वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, अकाराच्च

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the handas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजज्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिजज्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(उम्) ॥

त्तः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजज्य लभ्य कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु उम् लो भवति ॥

93. The affix थाँ (±—इक् or क्) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the use of “to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time”.

Thus मासेन परिजज्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको व्याधिः, सांवत्सरिको व्याधिः, मासेन लभ्यः मासिकः पदः, मासेन कार्यं = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरो = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (उम्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्यम् ॥

त्तः ॥ तदिति प्रथमा समर्थोदस्यति षष्ठ्यर्थे उम् प्रत्ययो भवति. यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥
नि द्वितीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे उम् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते ॥
तिकम् । महानाम्पादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तत्परतीति च ॥

० ॥ अथान्तरर्षीक्षादिभ्यो दिनैर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अष्टाक्षत्वारिंशतो ऽवुंश्च दिनैश्च वक्तव्यः ॥

० ॥ चातुर्मास्यानां यत्पञ्च ऽवुंश्च दिनैश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण्येषां यज्ञे ॥

० ॥ संज्ञायामप्यक्तव्यः ॥

94. The affix थाँ comes after a word of time in the sense of “an abstinence that lasts so long” or “who practises abstinence so long”.

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : तद् shows the force of the affix, ब्रह्मचर्यं joins both. Thus मासे ब्रह्मचर्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी “who practises abstinence for a month”. So also आर्धमासिकः, स्तरिकः ॥

Another explanation is, the affix थाँ comes after a word in the first case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for a period. As मासेऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् “an abstinence lasting for a month”. आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the word itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vārt :—So also after the words महानास्त्री &c in the genitive construction. महानास्त्रीकम्, गौडानिकम्, आदिष्व प्रतिकम् ॥

Vārt :—After those words, the affix means also 'who practises that'. As महानाक्षीश्चरति = महानाक्षिकः, आदित्यश्चरति, गौराश्चरति ॥ महानाक्षी + ठञ् = महानाक्षन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vārt) = महानाक्षिकः (VI. 4. 144). महानाक्ष्य ऋचः, तन् सहचरति व्रतं ॥

Vārt :—The affix डिनि comes after the words अवान्तरक्षीक्षा &c, in the sense of 'who practices'. As अवान्तरक्षीश्चरति = अवान्तरक्षीक्षी, तिलव्रतिन् ॥

Vārt :—The affixes डबुन् and डिनि come after the word अष्टचत्वारिंशन्, a. अष्टचत्वारिंशद्वाणि व्रतंचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशन् ॥

Vārt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final ः being elided. As चतुर्मास्यानि चरति = चतुर्मासकः or चतुर्मासिन् ॥

Vārt :—The affix ण्य comes after चतुर्मासि, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासिषु भवति = चतुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vārt :—The affix अण comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चतुर्मासी धर्ममासी ॥ So also आवादी, कान्तिकी, कालगुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)
वृत्तिः । तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येनास्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix ठाञ् comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = अग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजगृथिकी ॥

The word आख्या in the sūtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78 ; had not been used, the sūtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाहः, which are time-denoting words as well. The Vārtā in V. 1. 20 would apply to द्वादशाहः &c. Some texts do not read च in the sūtra

तत्र च दीयते कार्यं भववन् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्यं, भववन् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽकार्यवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतेनोपार्थोऽर्थभेदवत्त्वमर्थो भवति

96. The affixes having the sense of भव (IV. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् - मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते अ. मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्य (IV. 3. 17), वारुन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन (IV. 3. 16), हेमदम् (IV. 3. 22), हेमन्तम् (IV. 3. 16), हेमन्तिकम् (IV. 3. 21), वारवम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वन् in भववन् means that all the rules of लृञ्भवः (IV. 3. 53) apply here.

This sūtra should be divided into two parts, one joining with the previous sūtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as आग्निष्टोमिकं भवः, राजगृथिकम्, वाजपेयिकम्

So far does the word काल V. 1. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥ पदादि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थभ्यो व्युष्टादिभ्यो शीयते कार्यमित्येत्यारण प्रत्ययो भवति ।
वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ऽग्निपत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix ण् (+—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of “being given therein or done therein”.

Thus व्युष्टे शीयते कार्यं वा - वैयुष्टम्, नित्यम् ॥

Vārt :—So also after the words अग्निपत्र &c. As, अग्निपत्रम्, पैतृमृतम् ॥ This Vārtika can be dispensed with, as the word अग्निपत्र &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नित्य, 3 निष्क्रमण, 4 प्रवेशन, 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 सं-
याम, 9 ख्यान, 10 अग्निपत्र, 11 पीतृमृत (पातृ, मृत), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संभ्रम, 15 शीय, ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतो ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच, हस्ताभ्याम्,
णयतो ॥

वृत्तिः । शीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थभ्यां यथाकथाचहस्तहस्ताभ्यां दधासंख्ये णयतो
प्रत्ययो भवति ।

98. The affix ण् (+—अ) and यन् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is “ given or is done in this way or with this”.

The words शीयते and कार्यं apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच शीयते कार्यं वा = यथाकथाचम्; हस्तेन शीयते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (उञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्सर्पादिभ्योऽभिधेय उञ्ज प्रत्ययो भवति ।

99. The affix णिन् (+—इक्) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of “fitted for that”.

The word संपत्तिः means ‘suitable, proper, fit’. The word संपादिन् is formed by adding णिन् to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णविष्टकाभ्यां संपादि मुखे—कर्णविष्टकित मुखे ‘a face fit for ear-rings’, वाक्पुष्पिकम् शरीरम् i. e. वक्त्रपुष्पेन विज्ञेयतः शोभते ॥

कर्मवेपाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म-वेपात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषये । उभोपवादः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of “being fitted with that”, after the words karma and veshā, in the third-case in construction.

This debars थाñ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं शरारम्, वेषेण संपद्यते = वेष्ट्यो नटः । For accent, see VI. 1. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, संतापादिभ्यः (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यास्मिन्निषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix थाñ (± —इक) comes after the word santāpa &c in the dative construction, in the sense of “what is able to effect that”.

The word प्रभवति means ‘able, capable’. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = संतापिकः, रात्राहिकः ॥

1 संताप, 2 संताह, 3 संघाम, 4 संयोग, 5 संपराय, 6 संवेशन, 7 सवेप, 8 निर्वेष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संधान, 16 संधेष, 17 सवास, 18 समोन्न, 19 सक्तु, 20 मांसीदनादिगृहीतादि, 21 असर्ग ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यास्मिन्निषये ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of ‘able to effect that’, after the word yoga.

Thus योगाय प्रभवति = योग्यः or योगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । उभोपवादः ।

103. The affix ukañ (± उक) comes after the word Karman, in the same sense of ‘able to effect that’.

This debars ठञ्. As कर्मणे प्रभवति = कार्यकं धनु ॥ This word कार्यकम् means always a ‘bow’, and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ।

वृत्तिः । समयशब्दान् तादृशं प्रथमासमर्थाद् अस्थेति दृष्ट्वांथं ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं भवति ॥

104. The affix थाñ (± —इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of “that has arrived for it”.

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्रामाण्यवृत्तये । ऋतुशब्दश्चास्ति प्रथमा समर्थाद्, अस्त्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्रामाण्येति स्मिन् विषये ।

वाचिकम् । तदस्य प्रकरणे उपवृत्त्याश्चि उपसंख्यानम् ॥

105. The affix ण् (+—अ) comes after the word *pitu*, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्रामोऽस्य = भार्त्तवं पुष्पम् (Guṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vart :—So also after the words उपवृत्त &c. As औपवृत्तम्, प्राशिषम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दश्चछन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रामाण्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।

106. In the *Chbandas*, the affix *ghas* (इय) comes after the word *ऋतु* in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयेति योनिर्कल्पितः ॥ Here there is no Guṇa by VI. 4. 146, because by sūtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पठ, hence the guṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दश्चाद्यप्रत्ययो भवति तदस्य प्रामाण्यस्मिन्विषये ।

107. The affix *yat* (य) comes after the word *Kāla*, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्ताप, काल्यं स्तीति ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्येव तदस्येति च । प्रामाण्येति निवृत्तम् । प्रकर्षेण काये विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालाद्यथ-समर्थास्त्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्यया भवति ।

108. The affix *ṭhañ* (+—इक) comes after the word *Āla* in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्य = कालिकमुण् "long-standing debt". कालिकस्य वैरम् "long-standing enmity".

In this sūtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन् प्रथमासमर्थास्त्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति ॥

109. The affix *ṭhañ* (+—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखावाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अवाढात्, अण्, मन्थ-दण्डयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखावाढादण्मन्थप्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे यथासंख्यं मन्थदण्डयो-
भिधेययोः ।

वार्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix an (+—अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśākhā, and ashā-
dḥā, when the derivative of the first is combined with मन्थं
and that of the second with दण्ड ॥

As विशाखो मन्थः, आषाढो दण्डः ॥

Vart.—So also after the words चडा &c. As चडा प्रयोजनमस्य = चोडम्,
भद्रा प्रयोजनमस्य = भ्राद्रम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रान्तिपरिक्रम्यश्छ प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । ठञोपवादः ।
वार्तिकम् ॥ विंशत्पूरितशब्दप्रकृतं त्वात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ समादिभ्यो यञ्क्तव्यः ॥
वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्क्तव्यः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars छम् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vart.—So also after the derivatives formed by the affix अन् (यु) from the radicals विश्, 'to enter', पू, 'to fill', पन् 'to fall', and रुह 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अश्वप्रपतनीयम्, प्रासादरोहणीयम् ॥

Vart.—The affix यन् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य = स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vart.—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेदान, 5 प्रवेदान, 6 अनुप्रवेदान, 7 अनुवादन
8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेदान
15 अनुवादन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दशब्दपूर्वपदाद्विचयमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । ठञो-
पवादः ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samāpāna, when it has a word in composition preceding it.

This debars ठञ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samâpana.

ऐकागारिकद् चौरै ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकद्, चौरै ॥

वृत्तिः ॥ ऐकागारिकद् इति निपात्यन्तं चौरैर्भिधेये ।

113. 'The word ऐकागारिकद् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in डीप्. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य = ऐकागारिकः fem. क्ली ॥ This word can be regularly formed by ठञ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षाः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in डीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकद् with the irregular Viddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक द्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकद् इति निपात्यन्ते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैताद्विशेषणम् । इकद् प्रत्ययद्वयं निपात्यते ।

वार्तिकम् । आकाल्याद् ठञ्च ॥

114. The word âkâlikat is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयितुः a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विशुन् "a lightening lasting a twinkle". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vart:—The affixes ठञ् and ठञ् also come after आकाल; as आकालिका विशुन् ॥

So far is the governing power of the affix ठञ् V. 1. 13.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थानुल्यामित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यस्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत् राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणसह ह्युग्रः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यं पिङ्गलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र, तस्य, इव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of "like what is therein or thereof".

As मथुरायानिष = मथुरावत् 'like that in Mathura', as मथुरावत् कुम्भे प्राकारः, पादनि-
पुञ्जवत् साकेते परित्या; देवदत्तस्यैव देवदत्तवत् यत्तत्तस्य गावः &c.

तद्दहम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अहम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन् द्वितीयासमर्थादहंमत्यतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of "befitting that or suited to that".

As राजानमर्हति = राजवत् पालनम् "the protection as befits a king i.e. as a king should protect", ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति)
वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्त्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्भूतः and निवनः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्भूता निवन्ता याहि बभूवुः पृथगेषु प्रगृहिर्भीष्टु सेना ॥ "When thou O Fire ! goest
burning high (उद्भूतः = उद्भूतात्) and low (निवनः = निगन्तात्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वतलौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवति ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of "the nature thereof".

As अश्वस्य भावः = अश्वत्वेम् or अश्वेता. गोत्वम् or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणस्य इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वयंसशाब्दनाद यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम. त्वत् त्वतलौ इ-
त्येवाधिकृता वेदितव्या ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, ख and तन् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes तन् and तल् (VI. 1. 87. Thus
ख्याः भावः = खणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता 'the nature of a female'. पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्त्वम् ॥

न नञ्पूर्वासात्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥
नञ्पूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्तं नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवति चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नञ्, with the exception of the following:—
chatura, saṅgata, lavana, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपति, अपटु and अरमणीय will have two forms only i. e. अपतिस्त्वम् or अपतिता, अपटुत्वम् or अपटुता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. I. 28, other compounds will have यक् also, as सैनापत्यम् ॥ An exception to this is तदिवृत्त्यर्थं (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् a Tatpurusha whose first member is नञ्? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha?' Observe, when the word अपटु is a Bahuvrihi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्. So also, आलाघवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, गलवण्यम्, आवट्यम्, आबुध्यम्, आकृत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is च instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमनिच्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्रथिमन् nom. प्रथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्रथिमा), or पार्थवम् by V. I. 131. So also म्रिमा or मरिचम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and र is substituted for क by VI. 4. 161. Of course, the affixes ल्व and लृ come here also as, पृथुल्वम्, मृदुल्वम्, पृथुला, मृदुला ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महन्, 4 पटु, 5 तनु, 6 लघु, 7 बहु, 8 साधु, 9 आशु (आशु!), 10 ऊरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 इण्ड, 15 चण्ड, 16 अक्किचन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वस्त, 21 मन्, 22 स्वादु, 23 ह्रस्व, 24 शीर्ष, 25 मिय, 26 वृष, 27 कजु, 28 क्षिप्त, 29 ह्र, 30 आशु*, 31 वेणु (!).

वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-दृढादिभ्यः, प्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च प्यञ् प्रत्ययो भवति, अकारादिमनिच, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

123. The affix *shyañ* (±—य) also comes, as well as *imanich*, after a word denoting colour, and after the words *drīḍha* &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्ल्यम्, शुक्लमन्, शुक्लत्वं, शुक्लता, काण्ड्यम्, कण्ठ्यम्, कृष्ण-
स्वम्, कृष्णता; शार्ङ्ग्यम्, द्रढिमन् (nom. मा), दृढत्वम्, दृढता ॥

The ष् of व्यञ्ज shows that the feminine is formed by ङीष् (III. 1. 41).
As औचिष्यः fem. औचिषी (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृद्ध*, 3 परिवृद्ध, 4 धृष्ट, 5 कृष्ट, 6 वक् (वक्तृ), 7 शुक्*, 8 शुक्*, 9 भा
10 कृष्ट, (भाकृष्ट). 11 लवण, 12 ताम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 अद्, 16 बधिर्, 17 पण्डि
18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मुक्त. 21 वेद्यात्तलमन्तिनः शारङ्गनाम् (लाम् is also read. The affix *shyañ*
is added to compounds ending in *yāta* &c preceded by *vi*, as, विद्यात्तलम्, विद्यायता, विद्यानिमा
वेद्यात्तं, विद्याभवं, विद्याभता. विद्याभिमा, वेद्याभ्यं, विद्याभत्वं, विद्याभिता, विद्याभिता, वेद्याभ्यं and वेद्याभं (V
1. 131). विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, वेमनस्यं and विशारदत्वं, विशारदता, विशारदिमा, विशारदम् ॥
22 समो, मतिमनसोः. (The words *mati* and *manas* preceded by *sam* take *shyañ*, as *samati* &c,
समतिता, &c). 23 जवन. 24 भ्रम्ल, 25 बाल, 26 तल्ल, 27 मन्त्र, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 क्षीर्य ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि, च (व्यञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ गुणमुक्तवन्तो गुणवचना. गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिपद्ये वक्ष्य
प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।

वार्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थरूपसंख्यानम् ॥

124. The same affix *shyañ* has after a word expressive of quality, and after *Brāhmaṇa* &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् :
also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is *ākṛitigaṇa* i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vārt :—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्यं &c, as जलात्
एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुराध्वन्यम्, चैतन्यम्, चैतन्यम्, वाङ्गुण्यम्, सैन्यम्, सामिध्वन्यम्, सा
व्यम्, औपम्यम्, सोख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाङ्म, 3 माणव, 4 अर्हतो नृप, च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 आराधय, 8 विराध
9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 अक्षेत्र
16 संवादिन्, 17 संवेदिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 क्षीर्यपातिन् (क्षीर्यपातिन्), 21 विपातिन्
22 समस्य, 23 विषमस्य, 24 परमस्य, 25 मध्यमस्य, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 अपन. 29
निपुण, 30 पिशुन, 31 कुतूहल*, 32 क्षेपण, 33 निघ्न*, 34 बालिष्ठ, 35 अनस्त, 36 दुष्पुल

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गदुल, 42 शायर, 43 विशास्त्रि, 44 विषम, 45 विपात, 46 निपात, 47 सर्ववशादिभ्यः स्वार्थे, सर्ववैद्य = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, as चातुर्वेद्यम् 49 शौरी 50 मूक, 51 कपि, 52 विशास्त्रि, 53 पिशाच, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव, 58 निधान, 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निघातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विशास्त्रि 64 विशान्, 65 विजात, 66 नयात्, 67 सुहित, 68 वीन, 69 विदग्ध, 70 उच्चित्, 71 समम्, 72 शील, 73 तत्पर, 74 इदं पर, 75 यथा तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभाक्ष्ण, 79 तरनम्, 80 प्रकाम, 81 यथाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज, 87 अविदुः, 88 अपिशुन, 89 अनुशास, 90 अयथा-स्य, 91 अयथापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकुल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 कृत्विज, 97 उदासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 सार्धम्, 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 शुगण, 105 वृथाधर, 106 उत्तराधर ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यभलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनशब्दात्प्रत्ययसमाहारकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति नशब्दस्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (य) comes in the sense of “nature thereof or action thereof”, after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ॥ Some divide the sūtra into two स्तेनात्-यम् भवति (2) ततो यत्र लोपश्च as स्तेयम् and स्तेयम् ॥

सख्युयः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दाद् य. प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वार्तिकम् ॥ वृत्तवर्णिग्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the word सखि ॥

As सख्यम् ‘friendship’.

Virt:—So also after the words वृत्त and वर्णिक, as, वृत्त्यम् and वर्णिज्यम् ॥ The word वर्णिज्यम् is formed by V. I. 124, वर्णिक् belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिज्ञात्यादङ्क ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, ङ्क ॥

वृत्तिः ॥ कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ङ्क प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix dhak (+ — पर्य) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the words kapi and jñāti.

Thus कपे भावः कर्म वा = कापेयम्. ज्ञातेयम् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्ताद्यातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (+ — यै) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after a compound ending with pati, and after purohita &c.

Thus सेनापते भावः कर्म वा = सेनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहिष्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् असे), 3 ग्रामिक (संग्रामिक), 4 पिण्डिक, 5 सुहित*, 6 बाल, 7 मन्त्र, 8 खण्डिक, 9 हण्डिक, 10 धर्मिक (धर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिल्पिक (शीलिक), 14 छतिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अज्जलिक 18 अज्जनिक, (अज्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुत्रिक (पुत्रक), 21 अत्रिक*, 22 क्षत्रिक, 23 पर्विक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 सूचिक, 30 संरक्ष*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक*, 33 अज्जनिक, 34 शाक्यर (राक्यर), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एषिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कृषिक, 42 पूतिक, 43 पत्रिक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 शर्मिक, 48 तिथिक, 49 प्रचिक, 50 प्रथिक, 51 परिक्षिक, 52 पूजनिक, 53 सूचिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-वयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

129. The affix aṅ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtri &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा = आश्वम्, औष्ट्रम्, कामारम्, कैशोरम्, औद्गात्रम्, औत्रेयम् ॥

1 उद्गात्र, 2 उत्रेत्, 3 प्रतिहृत्, 4 प्रशास्त्र, 5 होत्र, 6 पोत्र, 7 हर्त् (कर्त्), 8 रथगणक 9 पत्तिगणक (पत्तिगणक पत्तिगणक), 10 सुधु, ॥ दुधु, 12 अभ्यर्त्, 13 वधू, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महत् सैभगाय; sometimes there is no अञ्, as सौभाग्य मस्य इत्याय ॥

हायनान्तयुवादिभ्योण् ॥ १३० ॥ हायतान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वार्त्तिकम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hâyana and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा = द्विहायनम्, त्रिहायनम्, यौवनम्, स्थाविरम् ॥

Vårt:—The y of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा = श्रोत्रम् ॥

1 युवन्, 2 स्थाविर, 3 होत्र, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भ्रातृ (भ्रातृ), 7 रुक् (कनक), 8 भ्रमण (भ्रमण), 9 कटुक*, 10 कनण्डल, 11 कुक्षी, 12 सुक्षी, 13 दुःक्षी, 14 सुहृद्, 15 दुर्दृश्य, 16 सुहृद्, 17 दुर्दृद्, 18 सुभ्रातृ, 19 दुर्भ्रातृ, 20 वृषन्, 21 परिभ्राजक, 22 सव्यभारिन्, 23 अनुशंस, 24 हृदयासे (हृदय असमासे), 25 कुशन्, 26 चपल, 27 निपुण, 28 विभुन, 29 कुतूहल, 30 हसन्, 31 श्रोत्रियस्य यलोपश्च, 32 दान्, 33 कनक, 34 कुचुक, 35 कन्दुक, 36 विभुन, 37 कुक्षी, 38 हसन्, 39 कितव, 40 पोत. ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वावण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix an (±—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or लृ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus शुचे भावः कर्म वा = शौचम्, मौनम् (शुनि), नागरम् (नगर), हरितकम् (हरितकी) पादवम् (पद), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe कण्डूस्वम्, पाण्डुस्वम् ॥ Why काव्यम् from कवि? The word कवि takes व्यम् as belonging to Brāhmaṇādi class V. I. 124.

N. B. The word anta in the Sūtra may will be dispensed with. The aphorism laghu-pūrvād ikah will give the same meaning.

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्दुश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-दुश्च ॥

वृत्तिः ॥ विप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्दुश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥
वार्तिकम् ॥ सहायश्चेति वक्तव्यम् ॥

132. The affix vuñ (+/—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरुपोत्तमम्: the योपधा means 'having penultimate य्'.

Thus रामणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe विमानत्वं from विमान ॥

Why do we say गुरुपोत्तमं "the penultimate syllable being heavy"? Witness शत्रियस्त्वम् ॥

Vārt:—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate *syllable* (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate *letter*.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः, च (वुश्च) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words manojña &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गोपालपशुपालिका, शैषीपाश्यायिका, कौत्सकुशिका, मानोत्तकम्, कान्याणकम् ॥

1 मनोत्त, 2 प्रियरूप, 3 आभिरूप, 4 कल्याण, 5 मेधाविन्, 6 भाश्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छान्द, 10 आश्रित, 11 चोर, 12 धूर्त, 13 विश्वेश (वैश्वेश), 14 युवन्, 15 कुपुत्र*, 16 मानपुत्र, 17 मानकुशल*, 18 मानवण्ड (मानखण्ड), 19 मानकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहुल, 22 अवदयपुत्र (अवदय), 23 अवदयपुत्र, 24 अवदयकुल, 25 सारवज*, 26 शतपुत्र, 27 कुशल, 28 अहोपुत्रम् ॥

गोत्रचरणाच्छायात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-
अत्याकार-तद्-अवेतेषु (बुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघा-
विषयभूतेषु ॥

134. The affix *vuñ* comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof)

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means 'contempt', तद् भवेत् means तद्वशः 'who has gained that', or तज्ज्ञः 'who inquires that'. The word तद् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तद्वेतः means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha". To take अत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुलते, काठिकयात्यकुलते "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha". To take तद्वेतः as, गार्गिकामवेतः काठिकामवेतः = प्राप्तः or अवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe शर्मस्वम्, कठस्वम् ॥ The य of शर्म्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यदृष्टः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राशब्दः ऋत्विग्विशेषवचनः ऋत्विग्विशेषवर्ताभ्यदृष्टः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix *chha* (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotrī priests.

Thus आच्छायाकीयम्, निशादरणीयम्, ब्राह्मणाच्छसीयम्, आग्नीध्रीयम् प्रातिपदयात्रीयम् नष्टीयम् पात्रीयम् ॥ होत्र- is plural to prevent application of I. 1. 68, therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrī' derived from हु + च्चन meaning a priest.

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥

वृत्तिः ॥ होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; उस्त्यापवादः ॥

136. The affix tva (त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahman, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars तल ॥

When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥

So much for the province of the affixes नम् and स्तम् (IV. 1. 87).

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्वैशाखेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिर्धये खञ् प्रत्ययो भवति ।
सचक्षुवनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix khañ ($\pm$ —इन्) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Bohtlingk, the Sûtra should be thus translated. "To a corn-name is added इन्, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix khañ".

The word धान्यानां 'of grains', shows that the word in construction should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhânya (I. 1. 63). भवन means 'the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)' ॥

Thus पुष्पाणां भवनं क्षेत्रं = मीरीनम्, कौद्रवीणम्, कौलस्थीनम् ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this पुष्पाणां भवनं क्षेत्रं ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe पुष्पाणां भवनं कुशूने 'a garden where kidney-beans grow'.

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ व्रीहि-शाल्योः-दक् ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहिशालिवाग्धाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिर्धये खमोपवाहः ॥

2. The affix dñak ($\pm$ —एयँ) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words व्रीहि and शालि ॥

Thus श्रीशानां भवनं क्षेत्रे = ग्रहेयम्, शालयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकपट्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-पट्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवदिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खत्रोपवादः ॥

3. The affix yat (यं or य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashṭika.

This debars खम् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = ग्रहेयम्, यवक्यम्, पट्टिक्यम् ॥ See VI. 1. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्गा-अणुभ्यः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, māsa, umā, bhaṅgā and aṇu.

The affix khañ will come in the alternative. Thus तिलं ल्यम् or तैलीनम् 'a field for growing sesamum', माष्यम् or माषीनम् 'a field for growing beans', लैम्यम् or लैमीनम् 'a field of linseed', भङ्ग्यम् or भङ्गीनम् 'a field of hemp', अणव्यम् or अणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मवशात्सन्तीयासमर्थाकृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययो भवतः ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (+—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वचर्मणकृतः = सर्वचर्मणः or सर्वचर्मणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-संमुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखशब्दशब्दसंमुखशब्दशब्दस्य दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathāmukha, and sanmukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Aavyayibhāva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. 1. 6. Thus यथामुख दर्शनः =

यथामुखीनः 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस
दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग
कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादे
प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाव्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pātra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन) comes in the sense of "who pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथ व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथ ; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्त्रीणः पुरुषः, सर्वपत्रीण
सारथिः, सर्वपात्रीण आदयः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याप्रमुच्यते । आङ्मर्यादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दाच्चदिति द्वितीयास-
र्थाव्याप्नोतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) comes after the word āpra pada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद
an Avyayibhāva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदं प्राप्नो
= आप्रपदीनः पदः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width
the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वाङ्गायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वाङ्ग-अय
नयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदादिभ्यः शब्दभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः
स्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupad sarvāṅga, and ayānaya, being in the second case in construction, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to can thereto' respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine. The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the
measure of a foot'. So सर्वाङ्गानि भक्षयति = सर्वाङ्गानोभिष्टुः 'a mendicant who eats the
whole food'. So also अयानयनीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to the
position on the chess called ayānaya'. The word अयानय is compounded
two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right'.

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अयानयीन is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु शार एक पादय एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वान् पार्श्वान्तरमा-नीयते. स एव अयानयं नीयते. अत्यास्तु अयमेव नीयते. अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तृप्ति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of “who witnesses or experiences that”, after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in रत् being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चावरंश्च अनुभवति = परोवरीणः who lives to see high and low”. The word परम्पर is compounded of पर and परत्तर, he compounding being caused by the affix. As, परांश्च परतरांश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्राणि ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting his affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥ वार्त्तिकम् ॥ विपरीताद्य ॥

11. The affix kha comes in the sense of “who purposes to go”, after the words avârapâra, atyanta, and anukâma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means ‘गमिष्यति’, see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70: the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारां गामी = अवारपारीणः ॥

Vart :—So also when the words are reversed. As पारावारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारीणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = भृशं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भे धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भे धारयतीति समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोग द्वितीया ॥

वृत्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपोऽनुबन्तश्च ॥ वा० ॥ अनुत्पत्तादुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

12. The affix *kha* comes after the word *samāmsa* *mām* in the sense of 'who beats in the womb'.

The word *विजायते* means गर्भे धारयति 'who bears in the womb'. The verb governs the accusative of time *समांसमां* by II. 1. 29. Thus *समांसमां विजायते* = *समांसमीना गौः*, *समांसमीना वडवा* ॥

Vārt:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young', i. e. *विजायते* = *गर्भमोचनं* ॥ According to them, the verb governs the locative: *समायां समायां विजायते* = *समांसमीना*, the *य* of the first *समायां* being elided, the rest of the vibhakti (आप्) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vārt:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the *य* only of both members is to be elide and a sentence formed. As *समां समां विजायते* or *समयां समयां विजायते* ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायत इति वर्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विज्ञेन । आसन्ने प्रसवे । आविर्वृत्त्यै । दूर्ध्वन्यो विधीयते, अवाद्यालम्बनाविद्व्ययोरिति ॥

13. The word *adyaśvīnâ* is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word *विजायते* is understood here. The word *अवष्टब्ध* means 'imminent, near'. It is formed by *अव + स्तम्भ + क्त*, the *स्* being changed to *ष्ट* by VIII. 3. 68. Thus *अद्य वा श्वो वा विजायते* = *अद्यश्वीना गौः* "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also *अद्यश्वीना वडवा* ॥

Some do not read *विजायते* into the sūtra, which then means "The word *adyaśvīnâ* is irregularly formed meaning imminent". As *अद्यश्वीने मरणे* 'imminent death'. *अद्यश्वीनो विद्योगः* 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आहुपूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययं पाठ्यते ॥

14. The word *āgavīna* is irregularly formed.

This word is formed by adding *ख* to the word *गो* preceded by preposition *आ*, as *आगो + ख = आगवीनः* ॥ The force of the affix is that of 'servant'. A person who is engaged in business till the return of the *गो*, i. e. a day-labourer.

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गो. पश्चाद् अनुगु । अनुगुवाष्पादलंगामीत्यात्मन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix *kha* comes after the word *anugū* in the sense of 'who is fit to follow'.

Thus the word अनुगु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुगु पर्याप्त गच्छति = अनुगवीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तर्शति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अभ्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतास्मिन्नर्थे यत्खाप्रत्ययो भवतः ॥

16. The affixes yat (य) and kha (ईन) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अभ्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च् draws in यन् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामा = अभ्यमित्रवीर्यः, अभ्यमित्रयः, अभ्यमित्राणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = आमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगावसमूहं देश उच्यते । भूतपूर्वमहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधकास्त्रार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (± — ईन) comes after the word goshṭha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठो भूतपूर्वः = गोष्ठीनां देशः 'a place which was formerly a Goshṭha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्खञ्प्रतिपत्तिर्यादेकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what travelled over or traversed in one day'.

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहिन गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽश्वा = आश्वानः, as आश्वानान शतं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहनाश्वेन गम्यन्ते तावतां शतं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दे निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमकर्णहं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो यथाकथं चिद् व्युत्पास्यतव्यं ॥

20. The word śālīna and kaupīna are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word अधृष्ट means 'not proud', अकार्यम् means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from शाला "a hall" and कूप 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say शालाप्रवेशनमर्हति 'who deserves to enter a hall', = शालीनः, कृपावनारमर्हति 'who deserves to be thrown into a well' = कौपीनः, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

व्रानेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रानेन, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव नृनीया सनर्थविभक्तिः । व्रानशब्दश्च नृनीयासमर्थाज्जीवनीत्यात्मत्रये खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजानीया अनियतवृत्त्य उल्लेखज्जीविनः संघा व्रानाः ॥

21. The affix khañ comes after the word vrāta in the third case in construction, the sense being "who leads this life, or who lives by this".

The word व्रान means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. व्रानेन जीवति - व्रानीनः 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain'.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सामपदीनमिति निपात्येते सख्ये ऽभिधेये ॥

22. The word sāptapadīna is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word सामपरीन comes from सप्तपद् but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तभिः पदैश्चाप्यने = सामपरीनम्, "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marriage

age irrevocable. सामपदानं seems to have some connection with that. The word सामपदानः or 'न' means 'a friend' also ; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यन्तं संज्ञायां विषये । ह्योगोशहस्य ह्यङ्गवादिशः, तस्य विकारं खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavīna is anomalous, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोशहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in ह्यो गोशहस्य विकार when it means उदश्चित् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाक-मूले, पीलवादि, कर्णादिभ्यः, कुणञ्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्योतं षष्ठीसमेभ्यः पीलवादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येते प्रत्ययो भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jāhach (जाह्) come after the words pilu &c and karna &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप comes after पीलवादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहञ् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पीलुनां पाकः = पीलुकुणः, कर्कन्तुकुणः, so also कर्णस्य मूल = कर्णजाहम्, अक्षि-जाहम् ॥

1 कर्ण. 2 अक्षि. 3 तस्य. 4 मुख. 5 केश. 6 पाद. 7 गुल्फ. 8 भ्रू. 9 शृङ्ग (भ्रूमङ्ग ! भ्रूशङ्ग). 10 वन्त. 11 कोष्ठ. 12 पृष्ठ. 13 मख. 14 अङ्गुष्ठ ॥

1 पीलु. 2 कर्कन्तु (कृष्ण). 3 शमी. 4 कीर. 5 कुवळ. 6 बदर. 7 अश्वत्थ. 8 खदिर. ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येवैव । तस्येति षष्ठीसमर्थत्वशब्दान् मूर्त्ताभ्यंये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sūtra is drawn into this aphorism ; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim स्वचि-

एकदेशोऽप्यनुवर्तते “ Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid ”.

Thus पक्षस्य मूल = पक्षति: i. e. प्रतिपन् ‘the root or the first day of a Paksha or a fortnight’.

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप्-चणपौ ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थोद्धित इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chapap (चणप) come after a word in the third case in construction, in the sense of ‘celebrated through this’.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः, केशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्, ना-नाञौ, नसह ॥
वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहोति प्रकृतिविशेषणम् । असहाये पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes ना and नाञ् come respectively after the words वि and नञ्, in the sense of ‘not being together’.

Thus वि + ना = विना ‘without’; नञ् + नाञ् = नाना ‘several’.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥
वृत्तिः ॥ विशङ्कश्च शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गस्त्वार्ये प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes śālach (शाल) and śaṅkṭach (शङ्कट) come after the preposition वि, without charging the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशङ्कः, विशङ्कटः ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशङ्कः, विशङ्कटः ॥ According to some these words are adjectives meaning ‘great, large’ &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उदः, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्विभक्तिकम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ कटच्यकरणे ऽप्युत्तिनामाभङ्गाभ्यां रजस्युपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ गोश्राव्यः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ संप्राति कटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ह्रस्वे गोयुगच् ॥
वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वं षड्गवच ॥ वा० ॥ विकारं स्नेहं तैलम् ॥
वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनी ॥

29. The affix kṭach (कट) comes after the words sam, pra, ud, (and vi).

The वि is read into the sūtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, क्रटम्, उत्कटम्, विकटम् ॥

Vart:—The affix कटच् comes after अलावु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting lust thereof. As अलावुनां रजः = अलावुकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम् ॥

Vart:—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vart:—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vart:—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vart:—When a couple is denoted, the affix is गौयुगच्, as, अश्वगौयुगम्, दूगौयुगम् ॥

Vart:—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vart:—The affix तेलच् comes when it means the oil of it. As एरण्ड-तेलम्, इन्दुदीतेलम्, तिलतेलम् ॥

Vart:—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्, कुटारच्, च ॥
वृत्तिः ॥ अवशब्दान् कुटारश्च प्रत्यया भवति । चकारान् कटच् ॥

30. The affix कुटारच् as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां दीटञ्नाटज् भ्रटचः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, दीटच्-नाटच्-भ्रटचः ॥

वृत्तिः ॥ अवादिष्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनं नतेऽभिधेये दीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes दीटच्, नाटच् and भ्रटच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवदीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रटम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवदीटा नासिका, अवदीटः पुरुषः ॥

नोर्विडज्विरिसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, विडच्-विरिसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच् विरिसचौ इत्येतां प्रत्यया भवन्ति ॥

32. The affixes विडच् and विरिसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निबिडम् and निबिरीसम् ॥ How do you say निबिडाःकोशाः or निबिडे वक्ष्यम् It is by analogy.

इनच् पिटश्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाग्रासिकाया नतांभये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्निधौनेन च निशब्दस्य यथासंख्य चिक चि इत्येतावद्विशौ भवतः ॥

वार्षिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकृच् प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिप्तस्य चित् पिष्ठाश्वास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलाद्विशौ वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिकृ + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vart.—So also comes क, and चिकृ replacing नि, as नि + क = चिकृ + क = चिक्रः ॥

Vart.—The affix न् comes after the word क्लिप्त in the sense of 'its eyes'; and चित् and पित् are substitutes of क्लिप्तः as, क्लिप्ते अस्य चाक्षुषी = चिक्रः, पित् = चिक्रः 'blear-eyed'

Vart.—चुल is also the substitute As, चुलः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिक्र, पिक्र, चुल "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यक्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यक्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप आधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थेत्यकन्प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (—त्यक्) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यक्ता = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यक्ता = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यक्ता or अधित्यक्ता ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठच् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्समर्पणसमर्थो घट इत्यन्तस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix athach (अठ्) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटेत् = कर्मठः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेऽवस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति ॥ संजातमहणं प्रकृतिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इत्) comes after the words tārakā &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः=तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 ऋजीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मय, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार 14 कुङ्कुम, 15 कण्टक, 16 सुसल*, 17 सुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तबक, 21 किसलय, 22 पद्म, 23 खण्ड, 24 वग, 25 निद्रा 26 युद्धा, 27 बुभुक्षा, 28 धनुष्या, 29 पिपासा, 30 श्रद्धा, 31 अभ्र, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रोह, 36 शंख, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वमन*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 शास्त्र, 46 तरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुशल, 56 गर्ध, 57 क्षुध (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 उर्वर, 60 गर*, 61 राग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष्*, 66 क्रोरक, 67 कलोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार, 72 अङ्कुर, 73 शवल, 74 बकुल*, 75 श्वभ्र*, 76 आराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्म, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 हस्तक (हस्त), 83 प्रतिबिम्ब*, 84 विप्लव (विप्ल, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 लीला*, 87 गज, 88 गर्भावप्राणिनि. (गर्भिताः शालय. but गर्भिणी गौः) 89 तन्द्रा, 90 स्रवक, 91 कर, 92 आन्दोल, 93 गौर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्थनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थान्वयेति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वति ॥

शास्त्रिकम् ॥ प्रमाणे तेन वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ वा० ॥ उद्-स्तोमे वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शनशतोर्दिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विशतेर्भति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणभ्यां संख्याया अपि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ वत्सन्तास्त्रार्थे द्वयसज्मात्रच्चा बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयस), daghnach (दघ्न) and mātrach (मात्र), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य=ऊरुद्वयसम्, उरुद्वयसम्, ऊरुमात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम् ॥ As ऊरुद्वयसपुरुषम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच् comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

Vart.—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure, Thus शामः प्रमाणमस्य

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly विटिः, वितस्तिः ॥ The affix mâtṛa only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vart:—The elision is invariable after a Dvigu. As हो शमौ प्रमाणम् = द्विशमः, द्विवितस्तिः ॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. इ द्वितीयं स्यात्तां वा न वा = द्विविटिः ॥

Vart:—The affix डट comes after a word, when it denotes a stoma; as पंचदशस्तोमः, पंचदशी रात्रिः ॥ The ट causes डीप (IV. I. 15).

Vart:—The affix डिन comes after words ending in शम् or शन्, as पञ्चशशिनोद्धमासाः, त्रिशिनो मासाः ॥

Vart:—So also after the word विशनि, as विशिनोऽङ्गिरसः ॥

Vart:—The affix मात्रच comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As शममात्रम्, = शमः प्रमाणस्य स्वात्र वा. त्रिंशमात्रम्. प्रस्थमात्रम्. कुडवमात्रम्, पञ्चमात्रम्. दशमात्रा मात्रः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vārtika, where mâtṛa is elided in Dvigu compounds, owing to the word निय being used there.

Vart:—The affixes द्व्यन्त्रच and मात्रच come without changing the sense, diversely after a word ending in वत्, as तावद्व्यसम्. तन् परिमाणस्य धान्यातिस्तावत् तावन्मात्रम्, एतावद्व्यसम्. एतावन्मात्रम् &c

पुरुषहस्तिभ्यामपच ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येवैव. प्रमाणानि च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थेभ्यां प्रमाणापाधिकाभ्यामन्येति षष्ठ्यर्थे ण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसमाख्यश्च ॥

38. The affix an (+ — अ) also, as well as dvaya-sach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाण is understood here. By च the affixes द्वयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणस्य पुरुषम्. पुरुषद्वयसम्, पुरुषद्वयम्. पुरुषमात्रम्. हस्तिद्वयसम्. हस्तिमात्रम्. हस्तिनम् ॥

Vart:—The affix is always elided after a Dvigu. As द्विपुरुषमुहकम्, त्रिपुरुषद्विशस्तिः त्रिशस्तिः. द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी, द्विशस्तिनी त्रिशस्तिनी ॥

यत्तद्वेतेभ्यः परिमाणे वतुष ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुष ॥ वृत्तिः ॥ तदस्येवैव । यत्तद्वेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणापाधिकेभ्योऽन्येति षष्ठ्यर्थे वतुष प्रत्ययो भवति ॥

Kāṅki डावतावर्थेवैशेष्यान्निर्वाः प्रयुग्यन्ते ।

मात्राद्यप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च डावतेः ॥

वार्तिकम् ॥ वतुषकणं युष्मदस्मद्भ्यां छान्दसि साहचर्यवत्पदसंख्यानम् ॥

39. The affix vatup (वतु) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तदस्य is understood here. As यन् परिमाणस्य = यावान्, This form is thus evolved; यन् + वतुप् = यावन् (the ti अन् being replaced by आ by VI. 3. 91) = यावन्न् (the नुम् being added by VII. 1. 70) = यावानन् (the न् being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti वु being elided by VI. 1. 68, and न् being elided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, तावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sūtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यन्, तद् & एतद् take the affixes 'mātra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sūtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यन् &c. The word डावन्तु in the kārīkā is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace टि of यन् &c, by आ; thus यन् + डावन्तु = यावन् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण. (capacity) only after यन् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix मात्रच &c in the additional sense of प्रमाण (length; which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sūtra. Thus तन् परिमाणस्य = तावद् as धान्यं राशीकृतं । From this तावन् we have तावन् परिमाणस्य कुड्यादि. = तावन्मात्रम् meaning यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य इव, तादृग् अस्यापि ॥

Vart.—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words एतद् and अस्मद् in the Chhandas. As स्वावन्तः पुरुषसो यज्ञ विप्रस्य मावन्तः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम्-इदंभ्याम्, च, घः ॥
वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यापुनरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (इय्) is substituted for the व् of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = कृ + वतुप् (VI. 4. 148) = किवन् nom. कियान्. Similarly इयन् nom. इयान् ॥

किम्: संख्यापरिमाणे उति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किम्: संख्यापरिमाणे, उति, च ॥
वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं. संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानान् किम्: प्रथमासमर्थादेशे-
ष्वप्युपैति: प्रत्ययो भवति । चकारावतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति ॥

41. The affix datī (अति with the elision of इम्) as well as the affix vatup comes after the word किम्, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix वतुप् which is changed into वतुप् (इयत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणं i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाणं तेषां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or कियन् ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (sankhyā-parimāṇa) of any thing. But the word sankhyā-parimāṇa may be explained also as a Karmadhāraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sūtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimāṇa is redundant in the aphorism. For sometime numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following :—

अत्रतानाममन्त्राणां ज्ञानिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समतानां पारपत्यं न विद्यन्त ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किम् is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as केयमेषां संख्या इहानाम् ॥ The word parimāṇa in this sūtra is not used in its technical sense; as in Sūtra 39 ante: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तद्व्यत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अर्थेति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्यया भवति ॥

42. The affix tayap (तय्) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तद्व्यत्येव is understood here. Thus पञ्च अवयवा अस्य = पञ्चतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also द्वातयम्, अनुद्वयम्, चतुद्वया (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वित्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेषु द्वित्रितयस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा द्वयज्जिह्वा भवति ॥

43. The affix ayach (अयच्) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वावयवावयवस्य = द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4 148).

The word तय is used in the sūtra to indicate the sthānin or thing to be replaced. Had it not been used, the sūtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयच् वा "ayach optionally comes after dvi and tri". Here ayach would have be-

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word **अयम्** or **इयम्** will not form their feminine in **हीप्**; but **अय** being taken as *sthānivat* to **तय** (I. 1. 56), the affix **हीप्** which by IV. 1. 15, applies to **तय**, applies to **अय** also. Thus we have **अय्यी गतिः** ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in **तय** are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of *sthānivat ādeśa* (I. 1. 56), the words ending in **अय** will also be Pronouns. As **इये** or **इयाः**, **अये** or **अयाः** ॥ The **च्** in **अयच्** is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the *sthāni taya*.

उभावुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात्, उदात्तः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ उभाश्चात्परस्य तयपो नित्यमयजदेशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word *ubha*, *ayach* is always the substitute for *tayap*, having the acute (*udātta*) accent on its first syllable.

The affix **अय्यैच्** having indicative **च्** takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on **य**, the special mention of the *udātta* in the sūtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. **अ**; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word *udātta* in the sūtra.

If **उभ** is a *Sankhyā* word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken **तयप्**, the present sūtra ordains **अय्यै** instead as a substitute always. If it is not a *Sankhyā*, then we should first ordain **तयप्** after it, by the process of splitting the sūtra 42 ante into two, thus *संख्यायाः तयप्, अवयवं तयप्* and then replace **तयप्** by **अय्यै** ॥

Thus **उभौ पीतलोहितौ अवयवौ यस्य = उभय ॥ उभयै देवमनुष्याः ; उभयोः मणिः ॥**

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-गान्तात् ३ः ॥

**३ः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिद्विक्राद् ॥ प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थ-
तं चेदङ्गवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विदधा ॥**

Kārikā अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ३ कर्त्तव्या मतो मम ॥

45. The affix *da* (**अ** with the elision of **अन्** of the ^{sc}), comes after a Numeral ending in *daśan*, being in the *st* case in construction, in the sense of "this is surplus it".

Thus **एकादश अधिका अस्मिन् शते = एकादशं शतं** "hundred + eleven". So also **दशं सहस्रं ॥**

Why do we say ending in दशन् ? Observe पञ्चाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending" ? Observe दशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti :—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्पाषणा अधिका अस्मिन् कार्पाषण शते = एकादश कार्पाषणशतं ॥ But not here :—एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशते ॥

Ishti :—This applies only after शत and सहस्र, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका अस्यां त्रिशति ॥

The word इति in the sūtra is for clearness. The rule applies to शतसहस्रं also, as एकादशं शतसहस्रं which may mean either (1) एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्रान्यधिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (ङः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्ताध्यातपदिकांश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix *ḍa* comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विंशति ; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory ङ causes elision of टि portion VI. 4. 142 &c. Thus त्रिंशदधिका अस्मिन्छते = त्रिंशं शतं. एकत्रिंशं शतं. एकचत्वारिंशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विंशति ; as विंशं शतं ॥

Vārt—So also after compounds ending in विंशति, as, एकत्रिंशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिरधिका अस्मिन् गो शतं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संज्ञातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यायाश्चिन् प्रातिपदिकादस्येति पठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते ॥

47. The affix *mayat* (मय with feminine in डीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange ; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयट्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus यवानां द्वौ भागौ निमाने

मस्योदश्विद्भागस्य = द्विमययुदश्विद्वयवानाम् “two parts of Yava is the price of one part Udaśvit”. Similarly त्रिमयम्, चतुर्मयम्, lit. “Udasvit is त्रिमय or ‘two-times’ the value of yava”.

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be $x:1$, but never $x:2$, or $x:3$ &c. Therefore the rule does not apply here, द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानमस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामथर्द्ध उदश्वितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange. (निमेय) As उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयस्य यवभागस्य = त्रिमयाः, as त्रिमया यवा उदश्वितः = “उदश्वितो द्वौ गुणा निमेयौ एको यवभागः” “the exchange value of Udaśvita is twice as much as that of Yava”. The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेय the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of sale or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य ‘of a portion’? Observe द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने “in denoting the thing given in exchange”? Observe, द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैले क्षीरेण “one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk”. Here the sense is that of ‘cooking’ and not of purchasing.

In short मयद् has the meaning of ‘time or fold’. As त्रिमय “two time”, the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेय; e. g. त्रिमययुदश्वितवानां “Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value”; or त्रिमया यवा उदश्वितः “two-times Yava are equal to one Udasvit”.

तस्य पूरणे ड् ॥ ४८ ॥ पदाति ॥ तस्य, पूरणे, ड् ॥
[तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यास्मिन्नर्थे ड् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix ण् (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a numeral in the sixth case in construction, when the sense is making full this number”.

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां णः = एकादशः the “eleventh” (i. e. the one which, added to ten, completes the even). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पञ्चानां षष्ठिकानां पूरणे षट् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मड् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मड् ॥
[तिः ॥ उडिति वर्जते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डो मडागमो भवति ॥

49. The augment *maṭ* (म) comes before *इद्*, in the above sense, after a Numeral which ends in *न्* when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in *न्*'? Observe विंशतेः पूरणं = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

थद् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थद्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तादसंख्यातेः परस्य इटच्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थद् is the augment of *इद्*, in the Chhandas, after a Numeral ending in *न्* and not preceded by another numeral : as well as the augment मद् ॥

Thus पंचमथः, सप्तमथः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्जनयानि पञ्चथानि भवन्ति and पञ्चममिन्द्रियमस्यापात्रमन् ॥ See V. 2. 56.

पदकतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पद्-कति-कतिपय-चतुराम्, थुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । पद् कति कतिपय चतुर इत्येतेषां इटि परतस्थुगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ चतुरां छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥

51. When *ḍaṭ* follows, *थुक्* is the augment of the words *ṣaṭ*, *kati*, *katipaya* and *chatur*.

The *इद्* is to be read into this *sūtra*, and it should be changed into locative, as *इडि* 'when *ḍaṭ* follows'. The word *कतिपय* is not a Numeral, it takes *इद्* by force of this *sūtra*. Thus पूरणां पूरणं = षष्ठः 'sixth'. कतिपयः 'the one in order?' कतिपयथः 'the one in order after several', चतुर्यः 'the fourth'.

Vārt :—The affixes छ (ईय) and थन् come after चतुर् and there is a sibilant of the first letter. As तृतीय or तुर्यः ॥

In this and the two following *sūtras*, the action of the *इ* of *इद्* vanishes when an augment is added.

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्थिथुगागमो भवति ॥

52. When *ḍaṭ* follows, *तिथुक्* is the augment of the words *bahu*, *pûga*, *gana*, and *saṅgha*.

The word *इडि* is understood here also. The words *पूग* and *संघ* are not Numerals; they take the affix *इद्* by virtue of this *sūtra*. Thus पूरणं = बहुतिथः, पूगतिथः, गणतिथः, and संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ वताः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । वत इडि परत इथुगागमो भवति । वतन्तस्य संख्यात्वात्पुर्वेण इडिहितसर्वतमस्य वतानि विधीयन्ते ॥

53. When *ḍaṭ* follows, *इथुक्* is the augment of a stem ending in *vatu*.

The word *इटि* is understood here also. The words ending in *वतु* are numerals (I. 1. 23): and they will take *इट्* by V. 2. 48; the present sūtra declares the augment. Thus *यावतां पूरणो = यावतियः, तावतियः, एतावतियः ॥*

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । उदोपवाहः ।

54. The affix *तीय* comes in the sense of 'com-pleter thereof', after the word *dvi*.

This debars *इट्* ॥ Thus *द्वयोः पूरणो = द्वितीयः* 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । उदोपवाहः । तत्सन्निधौगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix *tiya* comes in the sense of 'com-pleter thereof', after the word *tri*; and there is *samprasāraṇa* (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is *samprasāraṇa* (I. 1. 5). Thus *त्रि + तीय = तृ + इ + तीय = तृतीयः* (VI. 1. 108, the *इ* of *त्रि* assumes the form of the prior letter *क्व* which is substituted for *र*). In *तृतीयः* the *क्व* is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the *ण* letters only, this word being read into VI. 4. 2, by *anuvṛtti* from VI. 3. 11. The *pratyāhara* *अण्* is formed by the first *ण्*, and means the letters *अ*, and *उ* ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमद्, अ-न्यतरस्यां ॥

वृत्तिः ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्य उटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words *viṁśati* &c, *tamaḍ* (तम fem. in *शीप्*) is optionally the augment of *ḍaṭ*.

This rule falling under the jurisdiction of *पूरण*, we must read the word *इ* into this sūtra, as the affix to which the augment *तमद्* is added. Thus *विंशतेः पूरणः = विंशतितमः* or *विंशः* 'twentieth'. *एकविंशतितमः* or *एकविंशः*, *द्विविंशतितमः* or *द्विविंशः*, *त्रिविंशतितमः* or *त्रिविंशः*, *एकविंशतितमः* or *एकविंशः* ॥

There is no *विंशत्यादि* class given in *Gaṇapāṭha*. These are ordinary words like *विंशति*, *विंशन्* &c. The words *विंशति*, *विंशन्* &c of V. 1. 59, should not be taken as the *विंशत्यादि* alluded to by this sūtra. For had it been so, we

could not have formed the words like **एकविंशतिसमः**; because the rule applying to **विंशति** specifically mentioned, will not apply to **विंशति** as the end of a compound. As this maxim declares, **ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति** "that which cannot possibly be anything but a Prati-padika, does, contrary to I. 1. 72; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word **विंशति** &c must be taken in their popular signification, and not as particular prātipadikas; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of **षष्टि** &c when preceded by another numeral. For the very prohibition **असंख्यदिः** in that rule, shows, that with the exception of **षष्टि** &c, the present rule applies to other **संख्यादि** words, as, **एकविंशति** &c.

Böhtlingk takes **मद्**, **यद्** and **तमद्** as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take **तमद्** here and in the following Sūtras as an Augment of **इद** (V. 2. 48), because **विंशति** &c with the affix **तमद्** would yield **विंशतितमै** by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as **विंशतितमै** ॥ According to this interpretation **मद्** V. 2. 49 and **यद्** V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pāṇini by forms **मद्**, **यद्** and **तमद्** so much resembling **इद**, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that **म**, **य** and **तम** should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile कृ (i. e. **युक्**, **युक्** and **तयुक्**), as he does in the case of the augments **युक्** V. 2. 51, **निधुक्** V. 2. 52 and **इधुक्** V. 2. 53. I also think this, that Pāṇini, when he designated this affix **तमद्**, did not think of the accent."

In the case of **मद्** and **यद्** there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus **पंचम् + मद् = पंच् + मद्** (VI. 4. 144) = **पंचम** ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमद्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दाः लैकिका एव सन्ति । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सराद्येभ्यश्च परस्य डो निव्यं तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words **śata** &c, and after **māsa**, **ardha-māsa**, and **sam-vatsar**; **tamaḍ** is the augment of **ḍaṭ**.

The words **शतादय** are numerals. The words **मास** &c, are not numeral they would not have taken **इद**, but by the implication of this sūtra. Th **शतस्य पूरणः** = **शततमः** 'hundredth'; **सहस्रतमः**, **लक्षतमः** ॥ Similarly **मासस्य पूरणः** = **मासतमः** 'the last day of the month'. **अर्द्धमासतमः**, **संवत्सरतमः** ॥

By the next Sūtra V. 2. 58, the words शत &c, would also have taken मद्; but the scope of that sūtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशत-मः, द्विशततमः ॥

पष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ पष्ठ्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ पष्ठ्यादेः संख्याशब्दावसंख्यादेः परस्य उदे नित्यं तमडागमो भवति ॥

58. After the words shashṭi &c, when no other Numeral precedes them; tamaṭ is always the augment of ṣaṭ.

By sūtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsory. Thus षष्टितमः, समतितमः ॥

Why do we say “when not preceded by a Numeral”? Observe, एकषष्टः [कषष्टितमः, एकसप्तमः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साम्नोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थे उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सुक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sūkta or a Sāman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prātipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means ‘in the sense of मतुप् affix’. The sense of मतुप् is “whose is it or in whom it is”. Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम् ॥ मन्त्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्यवामीयं ‘the Sūkta containing the words अस्य वाम’ e. g. Rig Veda Maṇḍala I. sūkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कयापुत्रीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥
वृत्तिः ॥ मतवित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyāya or an Anuvāka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the same sense of matup.

This sūtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyāya or an Anuvāka. According to tanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनु-वो वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः ; so also दीर्घजोवितः or दीर्घजीवतीयः, पलित-मः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, प्रायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

61. The affix an (±—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, after the words vinukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also देवासुरः &c.

1 विमुक्तः, 2 देवासुरः, 3 रक्षोऽसुरः, 4 उपसदः, 5 सुवर्णः (सुवर्णः), 6 परिसारकः (परिषारकः), 7 सशस्त्रः, 8 वधुः, 9 मरुत् (मरुत्वत्), 10 पत्नीयन्, 11 वसुधन्, 12 महीयस्व (महीयन्), 13 सखन्, 14 बर्हवन्*, 15 दृशार्णः, 16 दृशार्हः, 17 वयस् (दृशार्हपयस्), 18 हविर्धानः, 19 पतत्रिन् (पतत्रिः), 20 महि-
षी, 21 अस्यहत्य, 22 सामापृषन्, 23 इडा, 24 अग्रादिष्णु (विष्णु), 25 उर्वशी, 26 वृषहन् (वृषहति),
27 मित्री, 28 सोमः, 29 हेतुः ॥

गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोपदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (—अक), in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरित्थकः & Another reading is गोषद् the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद्), 2 इषे स्वा (स्वः), 3 मातरित्थन्, 4 इषेस्व स्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णोऽस्या खेष्ट, 7 देवी (देवी) धिय धिया (धियम्), 8 रक्षोहणः, 9 युञ्जान, 10 अञ्जन, 11 प्रभूत, 12 प्रवृत्तः, 1 कृशानु (दृशानः), 14 सहस्रदीर्घाः, 15 वानस्य ते, 16 कृशाश्वः, 17 स्वाहाप्राणः, 18 प्रसप्त (!). ॥

तत् कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तत्, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तत्रेति सप्तमी समर्थोपधिन् शब्दशङ्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is “versed therein or skilled therein”.

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ + वुन् VI.4.144 = पथ + अक् VIII.)

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे ण्यप्रत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (—अक) comes in the sense of ‘versed therein, skilled therein’, after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, स्वरूपाः. Another reading has आकष (Bohtlingk)

1 आकर्षः (आकष), 2 स्वरूपाः, 3 पिशाचः (पिशासा), 4 विषण्डः, 5 अशानि, 6 अशमन्, 7 पि-
षयः (विषयः), 8 पथः, 9 विजयः*, 10 जयः, 11 आचयः, 12 नयः, 13 पारः (निपारः), 14 शीपः, 15 इ-
16 द्वादः, 17 ह्लादः, 18 गह्वरः, 19 शकुनिः, 20 अयः ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कर्नाति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामइत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiranya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको देवइत्यस्य, हिरण्यको देवइत्यस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कर्नाति च । स्वाङ्गवाच्यभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कन् are understood in this sūtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. शस्त्रिच्यनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svānga terms. Thus इन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदरादुत्थाद्युने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्युने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरादुत्थाद्युनेत्यसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix thak (+—इक्) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Bohtlingk. According to the Kāsikā, the ānuyṛitti of प्रसित is also read into this sūtra. The meaning then would be "thak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so named means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उदरेऽर्वाजगीर्मुष्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = आरुचिक (i. e. आद्युनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उदरकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशदेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दाच्चतृतीयासमर्थात्परिजात इत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (—क) comes after the word sya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛtṭi of कन्, not of डक्, is to be read here. The word सस्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is सस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिज्ञात) good qualities (सस्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सस्येन परिज्ञातः = सस्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सस्यक साधुः 'a good man, not equalled by any'. सस्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशशब्दाद्विदेशादेव द्वितीयासमर्थोद्धारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṁśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root ह, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a दायादः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रशब्दाद्विदेशादेव पञ्चमीसमर्थोद्धाचिरापहृतइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sūtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः पटः तन्त्रकः प्रावारः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम् (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतां शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brāhmapaka and ushpika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको वेशः, उष्णिका यवार्कः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brāhmapas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अल्पाभ्याः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śīta and uṣṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीतः = अलसः, जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, दक्षः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, ('कन्') ॥

वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अथारूढस्थोत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अथारूढः; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको णः खार्याम् "a Droṇa is superior to Khâri" अधिका खारी ह्राणेन "a Khâri is inferior to Droṇa". The word अथारूढ governs nominative or accusative indifferently.

अनुकामिकाभीकः कामिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कामिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययागता निपात्यन्ते कमितेत्यतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhika are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दश्चतुर्तीयासमर्थान्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan (—क) comes after the word pārśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्व = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौस्तुिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, ठक्, ठञौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्विच्छतीत्येव । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थान्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययो भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (±—इक्) and ṭhañ (±—इक्) come respectively after ayaḥśūla and daṇḍājina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word **अग्निच्छति** is understood here also. The word **अयःशूलम्** means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called **आयःशूलिकः** = **साहसिकः** ॥ The word **दण्डाजिन** means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and deceit is called **दण्डाजिनिकः** = **शाम्भिकः** ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्या ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतिथम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चेतन् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति ॥

शार्त्तिकम् । तावतिथेन गृह्णातीति कन्प्रत्ययः । पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥

77. The affix **kan** (कन् — क) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word **तावतिथं** (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting **पूरण** i. e. ordinals. The word **ग्रहण** means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus **द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति** = **द्विक् ग्रहणम्** or **द्वितीयकं ग्रहणम्** 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e. "successful mastery by the second time". So also **त्रिकं** or **त्रितीयकम्**, **चतुष्कम्** or **चतुर्थकम्** ॥

Vārt:—When the word, formed by the affix **kan**, means the *person* who acquires after so many times then the elision of the **पूरण** affix is compulsory and not optional. Thus **षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति** = **षट्को देवदत्तः** 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly **पञ्चकः**, **चतुष्कः** ॥ The word **ग्रहण** here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थविधायिनि षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्त भवति ॥

78. The affix **kan** comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader'.

The word **ग्रामणी** means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus **देवदत्तं ग्रामणीरेषां** = **देवदत्तकाः**, **यज्ञवल्कलाः** ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness **देवदत्तं शत्रुघ्नस्य** ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करमे ।

वृत्तिः ॥ शृङ्खलशब्दाग्रप्रथमासमर्थारभ्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेतन्ति, यत्तदर्थेन निर्दिष्टं करमश्चेत्त भवति ॥

79. The affix kan comes after the word śrinkhala a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृङ्खलं बन्धनमस्य करमस्य = शृङ्खलकः ॥ The young ones of camel are called करम् ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from traying are called शृङ्खल ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet śrinkhala being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गते मनो यस्य स उन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्को देवदत्तः, उत्कः प्रवासा = उत्सुकः or उत्काण्डितः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ कालः, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्भोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयोऽद्भिभवः = द्वितीयका उदरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पेर्जनितः = विषपुष्पको उदरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also क्राशपुष्पकः ॥ So also उष्ण कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको उदरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो विदसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sūtra from the next sūtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन् प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति ॥

वार्तिकम् ॥ षट्केभ्य इतिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूपाः प्रायेणात्रमस्या पौर्णमास्यां = गुडापूपिका पौर्णमासी "The Guḍāpūpikā —Paurṇmāsi" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूपिका, कृषारिका, त्रिपुटिका &c.

Part:—The affix इनि comes after षट्क in the same sense. As षट्किकी पौर्णमासी ॥

कुल्मापादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्मापात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्मापशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नत्र प्राये सज्ञायामित्वेनस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix अञ् (—अ) comes after kulmāśha, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ् of अञ् is for the sake of causing Vṛddhi and accent. Thus कुल्मापाः प्रायेणात्रमस्यां = कुल्मापी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियं छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियत्रिणि निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyaṇ is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The ण् in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मण "a Brāhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no particular base or affix. (The word छन्दस् is replaced by श्रोत्र, and then is added the affix ण् ॥ But how do you form then छान्दस्, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अण् b IV. 2. 59? The present sūtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस् applies to a student in general, so one sūtra does not debar the other, as they apply to different objects.

आद्धमनेन भुक्तमिति ठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ आद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ आद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । आद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकं मनेनेत्यास्मिन्नर्थे इति ठनौ प्रत्ययो भवति ॥

85. The affixes ini (इन्) and than (—इक्) come after the word śrāddha, in the sense of "this is eaten by him"

Thus आद्धं भुक्तमनेन = आद्धी or आद्धकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrāddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrāddha. अ

मुक्ते आद्रे श्वः आदिक इति मासु ॥ The word आद्रे originally means a certain ceremony, and is derived from the word अद्वा with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनि ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामभ्याहृत्य तस्यो विधेयः । पूर्वादेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pūrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sūtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्त does not come to be read into this sūtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्वं गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं भुक्तं, पीतं &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्वणो d. पूर्वणः pl. In fact पूर्वन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिका-पूर्वशब्दान्तादेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pūrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कटम् = पूर्वं कृतमनेन 'who formerly made' भुक्तपूर्वी ओदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sūtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Prātipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशशिवज्ञावाऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhāva does not apply to a prātipadika". That rule is embodied in the following paribhāṣā—व्यपदेशशिवेकस्मिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यां अनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after iṣṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पूर्वीआद्रे &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पूर्तिन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative. See vārtika under II. 3. 36.

1 इष्ट, 2 पूत, 3 उपासादित (उपसादित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिवदित, 7 निकाथित, 8 निषादित*, 9 निषडित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संरक्षित, 13 परिरक्षित, 14 अर्धित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आघात, 20 श्रुत (आघातश्रुत), 21 अधीत, 22 अवधान (!)*, 23 आसंवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निराकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपठित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकलित, 36 निषत्तित, 37 पठित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपनत, 44 निगृहीत, 45 अपचित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपरिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतां शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थानां पतिपक्षः संपन्नोच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थान् means 'an adversary, an antagonist' Thus मा त्वां परिपरिणौ विदुन् मा त्वां परिपन्थिनौ विदुन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा चेत्त भवति ॥ परस्य पश्चादनुपद्यम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवांश्च, अनुपदी उष्ट्राणाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इति) ॥
वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा ग्रहणमभिधेयानयमर्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sākshāt, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणः, pl. साक्षिणः 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three persons directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्च, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः ॥

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिनि निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पक्षवचनम् । परक्षेत्राद्वा त्वेति सप्तमीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतास्मिन्नर्थे च प्रत्ययः परक्षाब्दोपपन्न निपात्यते ॥

92. The word kshettriyaach (क्षेत्रियं) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix पञ्च् to the word परक्षेत्र, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेत्र means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रिये means 'poison' also = यन् परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रिय means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यायं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यान् नाशयितव्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. परद्वाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि ॥
इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तम्, इति, वा, (घञ्) ॥
वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा चक्षुर्ग्राहीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दशब्दप्रीतिमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा सचक्षुर्ग्राहिनां करणानामुदीर्यते । नाक्तत्वं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थान्वयः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण शृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udātta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix घञ् added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Ātma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra : because they being an instrument presuppose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं=ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यद्विदमदर्शमिदं 'He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed—'I have seen this'. Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण जुष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण दत्तं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also. As, इन्द्रेण दुर्जयम्=इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मनुष्य ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणं विवक्षार्थः । तद्विप्रथमासमर्थद्वयोर्दृष्टव्यं षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मनुष्य प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वचति ॥

Kārikā भूमनिन्दाप्रसंसासु निव्ययोगे ऽतिशयेन ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥

वार्तिकम् ॥ गुणवचनं मनुष्यो लुप्तव्यः ॥

94. The affix matup (मन्, मन्त् f. ई) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is' or 'in whom it is'.

Thus गात्रास्त्य सन्ति=गोमन् nom. गोमान् 'having cows', as गोमान् देवदत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति=वृक्षवन् (व being substituted for म् by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, श्ववान् ॥ The word इति shows that the use of मनुष्य and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यववान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुशवर्त्ती, संखादकी. (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (निव्ययोग) as, क्षीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अतिशय) is meant, as, उत्तरीणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (समर्थ) is meant, as वण्डी, छत्री ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted a अस्तिमान् ॥

Vart:—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as
 उल्लसद्गुणोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sūtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sūtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको शरकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sūtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको तटः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sūtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 स्नेह, 8 भाव*, 9 गुणान् (गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्), 10 एकाक्षः (स्ववन्) ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थात्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दाशकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥
 त्सिकम् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लच्) comes optionally, in the case of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः 'कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe लावान् प्रसीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vart:—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no fixing of लच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति = चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udātta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udātta by III. 1. 3, even without the indicatory च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

ndicates that this udātta will never be changed into svarita, as other udātta are by rule VIII. 2. 6, as चृडार्लोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्वतरस्यां मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ वा० ॥ वातदन्तबललाटगलानामृद् च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ।
वार्त्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाद्येव्यते ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मलः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याच् understood in this sūtra, causes the employment of the affix मतुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and ठन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मा class which end in अ. But that is not the case.

Vart.—The words पार्णि and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्णीलः, धमनीलः ॥

Vart.—The words वात, वन्त, बल, ललाट and गल take the augment ऊङ् before लच्, as वातुलः, वन्तुलः, बलुलः, ललाटुलः, गलुलः ॥

Vart.—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः, कटालः and कटालः, but जटावांस्तापसः when no censure is meant.

Vart.—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease: as गृकालः, मक्षिकालः, विषयिकालः, विषादिकालः, मूर्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 गणि, 4 नाभि, 5 बीज (जीव), 6 वीणा*, 7 कृष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांशु, 10 पार्थ, 11 पशू (परशु), 12 हनु, 13 सक्तु, 14 मांस, 15 पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च 16 वातदन्तबललाटगलानामृद् च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे. 18 पर्ण, 19 उदक, 20 प्रज्ञा, 21 सत्त्विक, (सक्वि) 22 कर्ण, 23 स्नेह, 24 शीत, 25 दयाम्, 26 विह्व, 27 पित्त, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 दृढ, 31 मञ्जु, 32 मय, 33 पद्म, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 मन्थि, 38 धी*, 39 कुश, 40 धारा*, 41 वर्धन*, 42 पद्मन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेश*, 45 निष्पाव*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तूपतापाद्योश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसाभ्याम् लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्ये कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and aṇsa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अं means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुप् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवनी गौः, अंसवान् दुर्बल ॥

केनादिलच् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ केनात्, इलच्, च ॥

वृत्तिः । केनादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुस्त्वयार्थं सर्वत्रैवा-
वर्त्तते ।

99. The affix *ilach* (इल) as well as *lach*, comes after the word *phena*, in the sense of *matup* : and optionally the affix *matup* also.

The word च् draws in लच् ; and the word अन्यतरस्याम् understood in the ūtra adds मतुप् in the alternative. As केनिलः, केनलः and केनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पि-
च्छादिभ्यः, श-न-इलच् ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्चः जिभ्यो गणेश्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
त्वर्थे मतुप् च ॥

100. The three affixes *śa* (श), *na* (न), and *इलच्* (इल) come in the sense of *matup*, respectively after the words of these three classes i. e. *lomādi*, *pāmādi*, and *picchhādi* : and the affix *matup* also comes in the alternative.

The affix श comes after *लोमादि* words as, *लोमशः* or *लौमवान्* 'hairy'. The affix न comes after *पामादि* words, as, *पामनः* or *पामवान्* 'scabby'. The affix *लच्* comes after *पिच्छादि* words, as, *पिच्छिलः* or *पिच्छिवान्* 'broth'.

Vart:—The affix न comes after the word *अङ्ग* in the sense of beautiful, as *अङ्गना* 'the fair one' i. e. a woman.

Vart:—The words शाकी, पलानी and द्रवू shorten their final vowel before न, as शाकिनम् 'a field', पलानिनम्, द्रवूणम् ॥

Vart:—The word *विष्वक्* (विषु + अञ्च्) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in to ङ्) is undone. Otherwise the form would be *विष्णः* (वक् being elided), as *विष्वज्जितानि सन्ति अस्य* = *विषुणम्* 'moving variously'.

Vart:—The effix न comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, *लक्ष्मीरस्यास्ति* = *लक्ष्मण* ॥

Vart:—The affix *ilach* comes after *jaṭā*, *ghaṭā*, and *kalā*, when censure meant, as *जटिलः*, *घटिलः* कलिलः but *जटावान्* when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 कर्क*, 7 कपि, 8 पुनि, 9 तरू ॥

1 पामन्, 2 वामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कद्ग (कद्गु), 7 बाल, 8 सामन्, 9 ऊष्मन्, कृमि*, 11 अङ्गान् कल्याण, 12 शाकीपलानीद्रवूणां (शाकीपलानीद्रवूणां), ह्रस्वत्वं च, 13 विष्वगित्यु-
पलोपश्चाकृतसंघेः (विषुण), 14 लक्ष्म्या अद्य (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उरस्, 3 ध्रुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटा-
गन्), क्षेपे, 6 वर्ण, 7 उदक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

प्रज्ञाश्रद्धाचार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-श्रद्धा-अर्चाभ्यः, णः ॥
वृत्तिः । प्रज्ञा श्रद्धा चार्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे ।

101. The affix ण (± अ) comes in the sense of matup after the words prajñâ, śraddhâ and archâ : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञायान्, श्रद्धः or श्रद्धायान्, आर्चः or अर्चायान् ॥ The Kâśika has introduced the word वृत्ति into the sūtra from the vârtika वृत्तेष्व ॥

Vârt :—So also after वृत्ति, as वार्त्त or वृत्तिमान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥
वृत्तिः । तपःसहस्राभ्याम् विनि इनि इत्येतां प्रत्ययो भवतौ मत्वर्थे ॥

102. The affixes vini (विन्) and ini (इन्) come, with the force of matup, after the words tapas and sahara respectively.

The word तपस ends in अण्, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि; similarly सहस्र ends in अ, and by V. 2. 115, it would have taken इनि; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sūtra? To this it is replied, that by the next sūtra, these words take the affix अण् also; so that, had there not been this present sūtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix इन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in अ ॥

Thus तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते - तपस्विन् nom तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्री ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्य प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ अण्यकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also अण् (± अ) comes after tapas and sahasra.

Thus तपसः, सहस्र ॥ The separation of this sūtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛtṭi of अण् runs in the subsequent sūtras, which could not have been done had it been included in the last sūtra, 2nd the rule of yathāsaṅghya (I. 3. 10) would not have applied in the last sūtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vârt :—The words ज्योत्स्ना &c, are governed by this rule and take अण्. As ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् पक्षे = ज्योत्स्नः पक्षः ॥ Similarly तामिस्रः (a kind of hell) कौटपः, वैसर्पः, and वैपारिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च-(अण्) ॥
वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्यप्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

104. The affix *an* comes, in the sense of *matup*, after *sikatâ* and *śarkarâ*.

Thus *सैकरं घटः, शार्करं मधु* ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take *इल्* and *लुप्* of the next sūtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे अभिधेये लुबिलचौ भवतः प्रकारादण् च, मनुष्य च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the *lup*-elision of the affixes denoting *matup* (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix *ilach* (*इल्*), as well as *an* and *matup*, after the words *sikatâ* and *śarkarâ*.

By *च* in the sūtra, *अण्* and *मनुष्य* are introduced. The *लुप्* refers to *मनुष्य* and every affix in general. Thus *सिकता भस्मिन् विद्यन्ते* = *सिकता देशः* or *सिकतिलः, शर्करा* or *सिकतावान्* 'a sandy country'. So also *शर्करा देशः* or *शर्करिलः* or *शार्करं* or *शर्करावान्* 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe *सैकरः* 'a vessel of and', *शार्करं* "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृतिः वंशषणम् । दन्तशब्दादुन्नतेनापार्थिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix *urach* (*उरच्*) comes after *danta*, denoting 'having projecting teeth'.

Thus *दन्ता उन्नता अभ्य सन्ति* = *दन्तुर* ॥ The words in the sūtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe *दन्तवान्* 'having teeth'.

ऊपसुषिमुष्कमथो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊप, सुषि, मुष्क, मथोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊप सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

पार्थिकम् ॥ रप्रकरणे खसुखकुञ्जोभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगपांसुपाण्डुभ्येति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कच्छा इत्यप्यं च ॥

107. The affix *r* comes, after the words *ûsha*, *mushi*, *mushka* and *madhu*, with the force of *matup*.

Thus *ऊपरं क्षेत्रम्* 'a barren soil, impregnated with *ûsha* or salt' *सुषिरं काष्ठं* 'perforated wood i. e. containing *सुषि* or hole'. *मुष्करः पशुः* 'a beast having sticles or *mushka*'. *मधुतो युद्धः* 'sweet sugar'. The word *इति* shows that the words formed with *r* are names of certain things. Therefore it will not apply

here ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say ऊषो घटः, nor मधुरो घटः for मधुस्मिन् घटे विद्यते ॥

Vart:—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठविकं मङ्गन् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्यं = मुखरः 'talkative', कुञ्जावस्य स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vart:—The affix र comes after नग, पांसु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांसुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vart:—So also after कच्छू, the vowel being shortened: as कच्छुरम् ॥

द्युद्भ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ द्युद्भ्याम् मः ॥

वृत्तिः । द्युद्भ्याम्भ्यां नः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dya and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मतुप् in the alternative.

केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशाद्भ्याम्भ्यः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्दसीवनिषौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधास्याभ्यामिरात्रिण्यौ वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sūtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मतुप् but the affixes इनि and टन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms : केशवः, केशी, कोशिकः and केशवान् ॥

Vart:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिरण्यवः 'a kind of gem', करारवः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इष्टकावः ॥

Vart:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vart:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिष्, व and मतुप् come in the sense of मतुप् ॥ Thus ईः—स्थीरभून् सुमलानी गविष्टौ (रथीः), सुमङ्गलीरिये वधूः; वनिष्—मयशः ममीमहे; व and मतुप्, as उद्धा or उद्धती ॥

Vart:—The affixes इत् and इत्स् come respectively after मेधा and एः as, मेधिरः, रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषय मत्वर्थे ।

110. The affix च comes after gāṇḍī and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीवं 'the bow Gāṇḍiva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Siva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sūtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥
वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरञ्जीरचौ प्रत्ययो भवतो भवत्यर्थः ।

111. The affixes îran ($\underline{\text{L}}$ ईर) and îrach (ईर) come in the sense of matup, after the words kâṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus कौण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has आण्ड and आण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषद्ः, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
वार्तिकम् ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वलच्) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, âsuti, and parishad.

As रजस्वा स्त्री, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषद्वलो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यते, there is no affixing.

Vart.:—The affix valach is seen after other words also. As भ्रातृवलः, पुषवलः, पितृवलः, उस्ताहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (वलच्) ॥
वृत्तिः ॥ दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhâ, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावलो राजः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूणा ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विभर्जूस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥
ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-उर्जास्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नावयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śringîṇa, ūrja-svin, ūrjasvala, gomin, malina, and malîmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष् + न = ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस् + र = तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders an feminine as तमिस् नभः 'dark sky'. शृङ्ग + इनच् = शृङ्गिणः ॥ The augment

असुक् is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच् ; as ऊर्ज् + भस् + विन् = ऊर्जस्विन् ; ऊर्जस्वलः ॥ गो + मिनि = गोमिन् ; मल + इन्च् = मलिनः ; मल + ईमसच् = मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ भकारान्ताध्यातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and ṭhan (—इक) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus इण्डन्, इण्डकः, छत्रिन् nom. छत्री, छत्रिकः ॥ The word अन्यतरस्याम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुप्, as इण्डवान्, छत्रवान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्वावान्. Here there is neither इन् nor ठन् ॥

These two affixes इनि and ठन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jāti), and when the construction is that of locative. As स्त्र and ख form only स्वावान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as इण्डा अस्यां सन्ति = इण्ड-वती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः हार्यिन्, हार्यिकः ॥ Genus (jāti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ व्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ)

वृत्तिः ॥ व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवता मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and ṭhan come in the sense of matup, after the words vṛihi &c; as well as the affix matup.

Thus व्रीहिन् (nom. व्रीही), व्रीहिकः, व्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all व्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखर्वादि sub-division, after the remaining words, both इनि and इक् (= इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 वीणा, 7 वडवा, 8 अष्टका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखर् &c. are the following 1 यवखर्, 2 कुमारी, 3 नौ; they take इकन् only. The rest take both. The word व्रीहि will get these affixes by the next sūtra 2. 117, does not mean the word-form व्रीहि, but words synonym with it. The शालयोऽस्य सन्ति = शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word व्रीहि preceded by the negative particle, takes these affixes, as अव्रीहिर् and अव्रीहिकः ॥ The remaining words are व्रीहि, माया, शाला, केका, चर्मन्, रंष्ट्रा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययौ भवता मत्वर्थे । अकारादिनिठनौ मतुप् च ।

117. The affix ilach (इलच्) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of च is that इनि, टन् and मतुप् also come. As तुन्दिः, तुन्दी, तुन्दिः, तुन्दिः. Similarly उदरिः, उदरी, उदरिः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्दि words 1 तुन्द, 2 उदर, 3 पिचण्ड, 4 पट, 5 यव, 6 ब्रीहि, 7 स्वाङ्गाद्वृद्धौ च ॥ That is to say, the affix इलच comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विवृद्धौ कर्णो यस्य स=कार्णः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाटञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, टञ्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकादित्यं टञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

118. The affix thāṁ ($\pm$ —इक) comes always in the sense of मतुप्, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति=एकशतिकः; गोशतिकः; गोसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word एकगविकः is an apparent exception, it being formed by adding टञ् to the samāsanta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गोशकटिकः formed by टञ् from गोशकटी? Here शकट is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāśika author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛtti of अतः into this sūtra. According to him गोशकटिक is formed from गोशकटी; and एकविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāśika says—अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम्; द्वन्द्वापत्तेरप्यहोत् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvṛtti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛtti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मतुप् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मतुप् came in the alternative. How do you form एकद्वयवन् in एकद्वयवत्वाद्? This is not a correct form; or it may be said to be a compound of एक and द्वयवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥

वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् टञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥ तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्स-भवतः ॥

119. The affix thāṁ comes in the sense of मतुप्, after the words śata and sahasra, when they follow after ishka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति=निष्कशतिकः, निष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ण-निष्कशतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रसंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रसंसाविशिष्टार्थवर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वासिकम् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rûpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहत रूपमस्य = रूप्यो दीनारः 'a Dinâra having stamped on it the form of some king &c'. रूप्यः कैदारः, रूप्यं कार्पाषणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्य पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinâr &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूपवान् 'having form'.

Vart:—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वता गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्त्रजः, विनिः ॥
वृत्तिः ॥ असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after mâyâ, medhâ and sraj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यशस—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्रज्विन् ॥ The word माया being included in ब्रह्मादि class, will take इनि, and उन् also V. 2. 116 As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वासिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टौमत्व्याद्वयोभयस्त्राहृज्यानां नीरित्वं वेति वक्तव्यम् ॥

वासिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्थोपसख्यानम् ॥ वा० ॥ ऽष्टद्वन्द्वभ्यामारकञ्चत्तयः ॥

वा० ॥ फलबर्हभ्यामिनञ्चक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाद्यालुप्यन्त्यस्याम ॥

वा० ॥ शीनाण्यन्तंभ्यस्तत्र सहनइत्यालुञ्चक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहनइति शिनाद्येदुः ॥

वा० ॥ बलाद्योल्च ॥ वा० ॥ वानात्सङ्गं च ॥ वा० ॥ तन् पर्वमरुद्धं वक्तव्यः ॥

वा० ॥ अर्थोत्तरभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अस्ने तेजास्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्चस्वान् ॥

Vart:—In the Chhandas, the final अ of हृय, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनि; and it comes after अप्रा, मेखन् and रुजा also. अप्रावी, मेखलावी, हृयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

Vart:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vart:—Always after आसय, in the sacred as well as secular literature

Vårt :—The affix आरकन् comes after शुक्ल and वृन्द; as शृङ्गारकः, वृन्दारकः ॥

Vårt :—The affix इनच् comes after फल and बर्ह; as फलिनेः and बर्हिनेः ॥

Vårt :—So also after हृदय; the affix चालु comes optionally: as, हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ॥ The च् is हन् by I. 3. 7.

Vårt :—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृष, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृषालुः ॥

Vårt :—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vårt :—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बलं न सहते = बलूलुः ॥

Vårt :—So also after वान; as वानानां समूहः, or वानं न सहते = वानूलुः ॥

Vårt :—The affix तन् comes after पर्व and मरुन्. As पर्वतः and मैरुत्तः ॥

Vårt :—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a पर (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to भ Bha do not apply; e. g. VI. I. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णाद्युः ॥ According to some; छन्दासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudī says that this is reasonable; for if yus is added to ūrṇā in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ūrṇā could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (मिन्) comes after the word vâch, in the sense of matup.

Thus वाग्मी, वाग्मिर्वा, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाङ्मिन् by VIII. 4. 45 Vårt.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेयः ॥

वार्तिकम् ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes âlach (आल) and âtach (आट) come in the sense of matup, after vâch, the word denoting 'a talkative'.

This debars गिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vārt.—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचाटः or वाचाटः ॥

स्वामिन् ऐश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादेश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आभिप्रेत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word syāmin denotes

'Sir or Lord'.

The affix आभिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्श इत्येवमादभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्यया भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अच्) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शासि अस्य विद्यन्ते = अर्शस उरसः &c ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खञ्जः पांशम्यास्ति = खञ्जः, काण ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽम्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस, 2 उरस, 3 तुन्, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 घटा, 9 अघ (अघ्न), 10 कर्म, 11 अम् (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाद्वीनात्, 14 वर्णान् आकृत्यण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थानिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थानि, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हा निन्द्यं, तद्विषयभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थान्यर्थवाच्यभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गात् ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकनल्यनी 'a woman having a bracelet and a zond', शङ्खनूपङ्गी 'a woman having śankha and nūpa ornaments'. So after diseases:—कुटी 'a leper', कृत्वासी 'a white leper'. So after names of faults—ककुत्तवर्ती काकनालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पकटका वृत्तः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, पाणिवाक्चनी ॥ The word अनः V. 2. 115 is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words ॥

ending in अ; as विश्वकल्पादिकास्ती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken हानि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c. take only हानि, and not ठन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
वातिकम् ॥ पिशाचार्चितं वक्तव्यम् ॥

120. The augment *kuk* (क्) comes before इनि, after the words *vāta* and *atisāra*.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take हानि by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vārt:—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्ववर्णः 'the Kubera'.

This is when the words वात and आतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती गृहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥

130. The affix *ini* comes in the sense of *matup*, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मास संवत्सरो वा - पंचमिन् 'five months or years old', as श्री उग्रः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that it does not come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवान् मरणः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix *ini* comes (to the exclusion of other flexes) in the sense of *matup*, after the words *sukha* &c.

Thus सुखिन् nom. सुखाः दुःखिन् &c. When censure is implied, then it comes after माला, to the exclusion of मनुष, as माली ॥

The following is the list of सुखाद् word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 हृत्, 4 कृच्छ, 5 आश्र (आश्र), 6 अक्ष*, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा), 9 सोढ, 10 प्रतीप (प्रसीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपि, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणाय) 16 हन्*, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तर्गच्छः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्म, सोऽस्त्यस्ति = ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिनः, ब्राह्मणवर्णिन् ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दादिति प्रत्यया नित्यमर्थे मत्वर्थे समुदायन च ज्ञातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्त्यस्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुष ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिति प्रत्यया भवति मत्वर्थे समुदायन च दब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachâri'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahman-student are so called. When the meaning is not of Brahmachâri we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्यया भवति समुदायन च देशोऽभिधीयते ॥

वाचिकम् ॥ इतिपुष्करेण बलाद्वाहून्पूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वदिश्वन्ति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ वा० ॥ तदन्ताद्यन्ति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्कराणि 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vârt:—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or ऊरु, as बहुवन्ति ऊरुबलिन् ॥

Vârt—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्वबीजिन्, सर्वकेशी नटः ॥

Vârt:—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसन्निहतोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवान् 'having wealth'.

Vârt:—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 इत्यल, 4 तमाल, 5 कुबुज, 6 नट, 7 कपिल्य, 8 बिस, 9 वृणाल, 10 कर्क

11 शावुक, 12 विगर्ह, 13 करीय, 14 शिरीष, 15 यवास, 16 प्रवाह (प्रयास), 17 हिरण्य, 18 कैव, 19 कलोल, 20 तट*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुटक, 28 अरविन्द*, 29 अम्भोज*, 30 अब्ज*, 31 कमल*, 32 पयस*, 33 वयस. ॥

बलादिभ्यां मतुवन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप्, अन्यत-
रस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामिहेणन प्रकृत इतिः समुद्योयेत ।

136. After the nominal-stems *bala* &c, comes the affix *matup* optionally, as well as *ini*.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बनी (v. बलिन्) ; उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहिन्) ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्भास (उद्भाव), 4 उद्भास*, 5 उद्भास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 सुल*, 10 कूल*, 11 आश्रय, 12 व्याश्रय, 13 उपश्रय, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणह, 17 युद्ध, 18 उद्दाम, 19 शिखाबल, 20 वृणमूल, 21 दंश. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम् (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रतात्पर्यातिपादिकान्मशब्दान्ताद्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चत्वंता गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in *मन्* or *म*, comes the affix *ini*, in the sense of *matup*, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन् + इनि = प्रथिम् + इन् (VI. 4. 144) = प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also हामिनी ॥ Similarly होम. होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तिनुतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शम्भ्याम्, व-भ-युस्-ति-तु-
त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकारान्तादुदकमुखयोर्वाच्यकौ, ताभ्यां व भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भव-
न्त मत्वर्थे ।

138. The seven affixes *ba*, *bha*, *yus*, *ti*, *tu*, *ta* and *yas*, come in the sense of *matup*, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, शंयुः, शन्तिः, शन्तुः,
लन्तः, शंयः ॥

The स् in युस् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that म् of कम् and शम् is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be कम्बः and शम्बः ॥

तुन्दिबलिबदेभः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-बलि-बदेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि बलि बदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. बलिभः and वाटभः ॥ Another form is बालभः, because बलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुन्दिभः &c. are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदाति ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहंमिति शब्दान्तरमहंकारं वर्त्तते. शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभंयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious'. The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्. Padas; and अ is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

तिः ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिक् संज्ञान्यायानित ऊर्ध्वमनुक्रामि-
मो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule V. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, तत यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to show the elision of final स् and म् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix तनीम् V. 3. 18, म् is not इत्, had it been so, rule I. 1. 47 would have applied; (b) to regulate the accent of इत्, thus इत् + तसिल् = इतः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udatta by virtue of its being Vibhakti, otherwise the accent would have been regulated by the indicatory त् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of ल्यदादि, that is, the rules given in the Sûtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus ल्यद् + तसिल् = ल्यतः, the द् being replaced by य by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛtti of समर्थानाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word वा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or कस्मात्, कुत्र or कस्मिन् ॥

किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः, अद्वयादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । किम् सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।
वार्तिकम् । बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśīya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सर्वनाम are exempted. Thus कुच, कुतः, यत्, यच्च, बहुतः, बहुवः ॥

Why do we say अद्वयादि 'not dvi &c'. Observe द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षात्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vart:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, घटो सूपात्, बहो मृपे ॥

इदम् इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदम्, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । इदम् इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśīya affix follows.

The word प्राग्दिशः is understood here also. The श् of इश् is indicator of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम् + इ V. 3. 11, = इश् ॥

एतन्तो रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेक्यकारणं प्राग्दिशीये प्रत्यये परतः इदम् एतन्वादादेशो भवति । इशोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśīya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम् + र्हित = एतर्हित (V. 3. 16); इदम् + यधु = इन्थम् (V. 3. 24).

एतदोश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशत्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद when a Pragdiśīya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद + तसिद् = अतः V. 3. 7; अश् V. 3. 10.

Vart:—This sūtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean

ig being. (1) The substitutes एत्त and इत्त come in the place of एतद् when affixes beginning with इ and य respectively follow, as एतद् + हिंल = एतद्हिं (V. 3. 21) इद् + यप् = इत्तयप् ॥ The य must be the य of यप् which comes after idam (V. 3. 24) or the application of this rule (1), and not the य of याल् (V. 3. 23) before which the substitute will be अश् ॥ The word एतद् will take यप् by the implication of this rule. (2) The substitute अश् replaces एतद् before other Prāgdiśiya affixes.

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये इकारादेश प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted optionally for सर्व before a Prāgdiśiya vibhakti beginning with द् ॥

Thus सर्वदा or सदा ॥ When the affix is not Prāgdiśiya, there is no substitution: as, सर्वं ददाति = सर्वदा ब्राह्मणी 'a Brāhmaṇi who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (— 'तस्) comes after the word kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम् + तसिल् = कु + तस् (VII. 2. 104) = कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥
वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसि, अपादाने चाहीयस्त्वेति वक्ष्यति । तस्य तसेः किसर्वनामबहुभ्यः परस्य सिञ्जो भवति ।

8. The affix tasil (— 'तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanāma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥
वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः = सर्वतः; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, त्रल् ॥
वृत्तिः ॥ किसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (— 'त्र) comes after kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in any places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥
वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । बलोऽपवादः ॥

11. The affix **ह** comes after **इम्** ending in the locative.

This debars **बल्** ॥ Thus **इह** (V. 3. 3.) 'here'.

किमो ऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्तादस्यव्ययो भवति । ब्रह्मोऽपवादः ।

12. The affix **अत्** (अ) comes after **kim** ending in the locative.

This debars **बल्** ॥ Thus **किम् + अत् = कृ + अ** (VII. 2. 105) = **क** as **कृ भोक्ष्यते** 'where will you eat'. **कृष्येयसि** । According to some **बल्** also comes, as **कुष ॥** This is done by drawing the word **वा** 'optionally' from the next sūtra. So that this sūtra becomes an optional one.

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषय । यथाप्राप्तं च ।

13. Optionally the affix **ह** also comes in the Chhandas, after the word **kim** in the locative : as well as the other affixes.

Thus **कुह** (VII. 2. 104), **क, कुष**. As in **Rig Veda VIII. 62. 4** : **कुहंजम्भुः कुहं द्युनेर्षं पतयुः ॥** 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?'.

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, दृश्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षामितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तत्सिद्धयो दृश्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after **kim**, a sarvanama and **bahu**, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes **तस्मिन्, बल्, ह** &c come after **kim** &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as **भवन्** 'Your Honor', **सीर्यायुः** 'long-lived', **आयुष्मान्** 'having long-life', and **देवानांप्रियः** 'the beloved of the Gods'. Thus :

Nom. **तनो भवान्** or **तत्र भवान्** = **स भवान्** ॥

Acc. **तत्र भवन्तम्** or **तनो भवन्तम्** = **ते भवन्तम्** ॥

Ins. **तत्र भवता** or **तनो भवता** = **तेन भवता** ॥

Dat. **तनो भवसे** or **तत्र भवसे** = **तस्मै भवसे** ॥

Abt. **तनो भवतः** or **तत्र भवतः** = **तस्माद् भवतः** ॥

Gen. **तनो भवतः** or **तत्र भवतः** = **तस्य भवतः** ॥

Loc. **तनो भवति** or **तत्र भवति** = **तस्मिन् भवति** ॥

Similarly with the words सीर्षायुः, आयुष्मान् and देवानां मित्रः ॥

सर्वैकान्यकियत्तादः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्व, एक, अन्य, किम्, यत्, तद्, काले, दा ॥
वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न स्थितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः ।

15. After sarva 'all', eka 'one', anya 'other', kim 'what', yad 'which', and tad 'that', when time is denoted, comes the affix दा, the words being in the locative case.

The word सप्तम्याः V. 2. 10 is understood here and not the word इतराभ्यां of the last. This debars चल ॥ Thus सर्वदा or सदा (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', एकादा 'once', अन्यदा 'at another time', कदा (VII. 2. 103) 'when', यदा 'when', तदा 'then'.

Why do we say काले 'when time is denoted'? Observe सर्वत्रदेशे (where although the case is the 7th, the affix is not दा, because the sense is) 'in every place' or 'every where'.

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदम्, हिंल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदम् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः ।

16. After idam 'this', ending in the locative case, comes the affix र्हिल् (—र्हि), when time is denoted.

The words सप्तम्या and काले are understood. This र्हिल् debars हा. The लृ of हिंल् is for accent. Thus अस्मिन् काले = एतर्हि (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, इह 'in this place', as इह देशे ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनानि निपात्यते । इदमो ऽशभावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word adhunā is anomalous, having the same sense.

As अस्मिन् काले = अधुना 'at this time'. अश् is substituted for इदम् and, धुन affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदम् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix dānim also comes after idam, ending in the locative, and denoting time.

Thus अस्मिन् काले = इदानीम् (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तद्, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तद् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकारादानीं च ।

19. After tad, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix दा, and also dānim.

The शानीच् is read into the sūtra by force of the word च 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or तदानीच् 'at that time'. This sūtra, so far as it ordains सा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes सा by V. 3. 15.

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पवानि ॥ तयोः, दा, हिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तयोरिति प्रतिपदिकानिर्देशः । तयोरिदम् तद्वच्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्यधामात्रं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dā and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix सा comes after इदम् and हिं after तद् ॥ Thus इदा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also इदानीच् and तदानीच् ॥ As इति हि शुचिस्तुतिमिश्रं शुभस्य भक्त्यं (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, हिल, अन्यतरस्याम् ॥ वृत्तिः । छन्दसोति न स्मर्यते । सामान्यं विधानम् । किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यस्तंभ्यां अनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (— हिल्) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanāma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛtti of छन्दसि is not read into this sūtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यः परुत्परार्यं परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरितरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, ऐयम्, परेद्यवि, अद्य, पूर्वद्युः, अन्यद्युः, इतरेद्युः, अपरेद्युः, अयरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्या कालइति वर्तते । सद्यःप्रभृतयःशाब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालावशेषाति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

वार्तिकम् । शुभोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyah, parut, parâri, aishamas, paredyavi, adya, pûrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayedys, and uttaredyus.

The words सप्तम्या and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the particular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस्; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि = सद्यः 'the same day'. The दृ and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उन् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मिन् संवत्सरे = परुत् 'last year'. पूर्वतरं संवत्सरे = परा 'the year before last'. The इदा replaces इदम्, and affix समत्सन् is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् सवत्सरे = ऐषमः 'during this year'. To पर is added एद्यादि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि = परेद्यादि 'the other day'. The अद्य replaces इदम् and the affix द्यस is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि = अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय and उत्तर is added the affix एद्युस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वैद्युस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि = अन्येद्युस् 'on the following day'. अन्यतरस्मिन्नहनि = अन्यतरेद्युः 'on either of two days' इतरस्मिन्नहनि = इतरेद्युः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेद्युः 'on the following day', अधरस्मिन्नहनि = अधरेद्युः 'on a previous day'. उभयोरह्नोः = उभयेद्युः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किसर्वनामबहुभ्यो ऽइषादिभ्य इति वचते । समस्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । प्रकारवृत्तिभ्यः किसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thāl (—/था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sūtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛtti of समस्याः and कालं ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण = तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जानाद्य् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that jātiyār applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्, while thāl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवाचः ।

24. After idam comes the affix thamu (थम्) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण = इत्यम् V. 3. 4, 'in this manner. he उ in थमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किमश्चान् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण = कथम् 'how?'

था हेतौ चच्छन्दासि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दासि ॥

वृत्तिः । किमश्चाद्धेतौ वक्तव्यमानास्या प्रत्ययो भवति, अकारात्प्रकारवचने । छन्दासि विषये ।

26. The affix **था** comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandas, after the word **kim**.

The word **प्रकार वचने** is read into the sūtra by force of **च** ॥ Thus **कथा** 'wherefore? why? for what reason?', **कथा** 'how'. The former is an example of **हेतु** 'reason or cause', the second of **प्रकार** 'manner'. As in the following sentences : **कथा धामं न पृच्छसि = केन हेतुना धामं न पृच्छसि ॥ कथा देश आसन् पुराविः ॥**

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सममीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥
दिक्शब्देभ्यः, सममी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सममीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो ऽस्ताति प्रत्यया भवति स्वार्थं ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix **astâti** (**अस्तात्**), without change of sense.

The word **दिक् शब्दाः** means 'words denoting directions'. Thus **पुरस्तान्** has all these three significations in the following sentences, **पुरस्तादवसति** 'he lives eastward', **पुरस्तादागतः** 'he came from east' **पुरस्ताद् रमणीयम्** 'It was delightful previously'. Similarly with **अपस्तान्** ॥

Why do we say 'after words of direction? Observe **ऐन्द्र्यां विशि वसति** ॥ Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe **धामं गतः** ॥ Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'time'? Observe **गुरुस्मिन् गुरो वसति** 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a **स्वार्थिक** affix, like the affixes taught previously. To words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like **ऐन्द्री** &c. which also denote direction. The rule of **व्यासह** does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सममीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थं ऽतसुच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरपवादः ।

28. After **dakṣiṇâ** and **uttara**, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix **atasuch** (**अतसुच्**) ॥

This debars **अस्ताति** ॥ The word **दक्षिणा** can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus **दक्षिणतो वसति**, **दक्षिण आगतः**, **दक्षिणतो रमणीयम् ॥ उत्तरतो वसति**, **उत्तरत आगतः**, **उत्तरतो रमणीयम् ॥** The अ of **अतसुच्** is for the sake of differentiating this affix from **तसुच्** in sūtras like II. 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावराभ्याम् विभाषा अतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तात् or अवरस्तात् or अवरतो वसति, आगतः or रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्चस्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्राग्नमणीयम् ॥
The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्ठात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रित् रिष्टातिरौ च प्रत्ययो निपात्येते ।

31. The word upari and upariṣṭât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रित् and रिष्टातिन् ॥ Thus ऊर्ध्वां दिशि वसति = उपरि वसति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्ठावसति, उपरिष्ठागतः, उपरिष्ठद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येते अस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।

वार्तिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावा वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paścât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च. and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद्वसति. आगतः, रमणीयम् &c.

Vart.—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścâ and âti is added. As दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vart.—So also when अर्ध follows such a compound, अपरा is changed into paścâ; as, दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vart.—Apara is changed into paścâ, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावाऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥

33. The words *paścha* and *paśchâ* are anomalous in the Uhhandas, having the force of *astâti*.

By च, the word पश्चात् is also included. As पुरा व्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चात् सिंहः ॥ As पश्चात् पुरस्तादधरादुर्वक्तान् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेद्वन्यदभवत्यन्यत्रयम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥
वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणादात्येभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तान्तेरर्थे ।

34. To the words *uttara*, *adhara* and *dakshina* is added the affix *âti*, in the sense of *astâti*.

Thus उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तरावसति ; उत्तरावगतः, उत्तरावगमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एतद्वन्यदभवत्यन्यत्रयः ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः । उत्तराधरदक्षिणादात्येभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तान्तेरर्थे । अदूरं पुरतःप्रमाणवधेर्भवति ।

35. The affix *enap* (एनप्) comes optionally, (after the words *uttara*, *adhara* and *dakshina*, in the sense of *astâti*) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix *अस्तान्ति* and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The *एनप्* comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or गमणीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणतो, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तरावसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तरावगतः 'come from the north'.

The word *अपञ्चम्याः* governs all the succeeding sūtras upto V 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c in the 3. sūtra; according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As एवमेव ग्रामम् (II. 3. 31). The ए in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादात्यः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणात् न स्वर्त्यते । अपञ्चम्या इति वसति । दक्षिणादात्याश्च प्रत्यये भवति अस्तान्तेरर्थे ।

36. The affix *âch* (आ) comes after the word *dakshina*, in the sense of *astâti*, but not as a substitute of the ablative case-affix.

The word अदूरे of the last sūtra is not read into this: though the word अपञ्चम्याः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udātta by the general rule III. 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sūtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणा-रमणीयम् प्रत्ययो भवति अस्तांतरर्थे, चकारादेशच् । दूरं चेद्वर्धमानवर्धेर्भवति ।

37. The affix āhi (आहि) comes after the word dakshina, in the sense of astāti, as well as āch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमणीयम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरं 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरादङ्गाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तांतरर्थे, दूरं चेद्वर्धमानवर्धेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after utara in the sense of astāti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north: or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as उत्तराद्गतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम-असिः, पुर-अध्व-अचः च, एषाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह महणम् । पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तांतरर्थे । तत्सन्निर्यागेन चैषां यथासंख्यं पुर अध्व अश्च इत्येते आदेशा भवन्ति ।

39. After pūrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astāti; and pu, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्याः does not govern this sūtra. Thus पुरो वसति, पुरा गतः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवेदवसति, अवजागतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astāti (अस्तात्) follows.

That is *पुर* for *पूर्व*, *अध्* for *अधर* and *अव्* for *अवर* ॥ This sūtra indicates by implication that the affix *अस्ताति* V. 3. 27 is not debarred by *अस्* after the words. Thus *पुरस्तात्* or *अधस्तात्* or *अवस्तात्* *वसति* or *भागतः* or *रमणीयम्* ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातोऽपरतो विभाषा अव् इत्ययमविष्टो भवति ॥

41. The substitution of *अध्* for *अवर* is optional when *astāti* follows.

This declares option when by last it was compulsory. As *अवस्तात्* or *अवस्तात्* *वसति* *भागतः*, or *रमणीयम्* ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वचनानिभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्यात् । विधा प्रकार सर्व क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकार वचनानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix *dhā* (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word *विधा* and *प्रकार* have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus *एकधा* *भुङ्क्ते* 'he eats once'. *विष्वगच्छति* 'he goes twice'. Similarly *विधा*, *चतुर्धा*, *पञ्चधा* ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणे द्वयं. तस्य विचालः संख्यान्तगपावनम् । एकस्यानेकीकरणमनेका एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्याया स्यात् धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix *dhā* comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word *संख्यायाः* is understood here. The word *अधिकरण* means 'matter, stuff, substance'. *विचालः* 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus *एकं राशिं पञ्चधा कुरु* 'divide one heap into five'. *अष्टधा कुरु*, *अनेकमेकधा कुरु* ॥

एकाद्धो ध्यमुन्न्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-ध्, ध्यमुन्-अन्यतरस्याम् ।

वृत्तिः । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुन्नित्यो अवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word *eka* the substitute *dhyanuñ* (+ —*ध्यम्*) comes optionally instead of *dhā*.

Thus *एकधा* *राशिं कुरु* or *एकध्वं कुरु*; *एकधा* *भुङ्क्ते* or *एकध्वं भुङ्क्ते* ॥ The repetition of *धा* in the sūtra shows that the substitution takes place when the sense is that of *विधा*, as well as when it is that of *अधिकरण विचाल* ॥ Had *धा* not been repeated, the substitution would have come in the sense of *अधिकरण विचाल* only, as immediately preceding this sūtra.

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्रयोः, च, धमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्तते । द्वित्रयोः संबन्धिनो धामस्यस्य विधार्थेऽधिकरणाविधाने च विहितस्य धमुमादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वार्तिकम् । धमुमन्तात्स्वार्थेऽनुवर्तनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (±—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधार्थ and अधिकरण विधान senses. By व, the word 'optionally' is drawn into the sūtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, त्रिधा, or त्रिधम् ॥

Vart :—The affix उ (ḍa, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, त्रैध, in वि द्वैधानि संभ्रयन्ते, मति त्रैधानि संभ्रयन्ते ॥

एधाश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्रयोः संबन्धिनो धामस्यस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhâch (एधो) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वेधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, त्रैधा, त्रैधम् or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । याप्यः कुस्तिरुच्यते । याप्य वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pāśap (पाश) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्या वैद्याकरणः वैद्याकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also यासिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाभागे वर्त्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tiya, comes the affix अन् (—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sūtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 54) has udatta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change of accent. The affix तीब always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीब in words like मुख्यतीब is not significant as it is not an

affix. The employment of the word पूरण in the aphorism is useless for the purposes of this sūtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sūtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक्, एकादशभ्यः, अछन्दसि (अन्) ॥
वृत्तिः । पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः सखयावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन्
प्रत्ययो भवति अछन्दसि विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a 'part' is meant : but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चतुर्थः, पञ्चमः, सप्तमः, नवमः, दशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः 'before eleven'? Observe एकादशैः, द्वादशैः no change of accent (VI 1. 223). Why do we say 'not in the Chhandas'? Observe, पञ्चमामिन्द्रियस्यापाकामत (पञ्चमे has acute on the final being formed by ड् preceded by मद् V. 2. 48, 49).

षष्ठाष्टमाभ्यां अ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाभ्याम्, अ, च ॥
वृत्तिः ॥ भागइत्येव । अछन्दसितीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये अः प्रत्ययो भवति ।
The affix णा (±—अ) also comes as well as अन्, after shashṭha and aṣṭama, when a 'part' is meant, but not in the Chhandas.

The words भागे and अछन्दसि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षष्ठः or षोडशः, अष्टमः or अष्टमः ॥

मानपञ्चदशयोः कलुको च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पञ्च-अदशयोः, कन्-लुको, च ॥
वृत्तिः ॥ भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्ये कलुको च भवतो मानपञ्चदशयोर्भागे ऽभिधेये । षष्ठः
को भागो मानं च तद्वति । अष्टमो भागः पञ्चदशं च तद्वति । कस्य लुक् । अस्य लुक् । मा । कलुको
यथाप्राप्तं च ॥

51. After the words shashṭha and aṣṭama there may come respectively कन् (—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called māna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (ग्रीहि परिमितं सुवर्णं). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान 'measure' is expressed, and लुक् comes after अष्ट when a part of पञ्चदश is denoted. Thus षष्ठको भागः 'a sixth of a grain measure'. अष्टमी भागः 'an-eighth part of the body of a beast'. The लुक् here takes the place of the affix अ as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed: as षष्ठः or षष्ठ, अष्टमः or अष्टमः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional, will not apply).

आकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥

वृत्तिः ॥ कशब्दासहाय्ये चित् स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्तुर्का च । आकिनिच् कनां बालुविज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix âkinich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लु also take effect: the elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एककः or एकः ॥ By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning 'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधाने च, प्रथमे, कवेः तथा ॥ साधारणे, समाने ऽप्ये, सख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरद् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरद् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं भूत इति विग्रहः सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोत्क्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतन् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्वार्थे चरद् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in डीप्) comes, after a nominal stem, the word retaining its denotation, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्वं and भूत the compounding being by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus आड्ये भूतपूर्वः = 'once opulent'. मुकुमारचर ॥ The द indicates that the feminine will be in डीप्, as, आड्यचरी ॥ The च् is not इन् in चरद् though required by I. 3. 7. This proves that चुटु rule is anitya. The sūtra V. 2. 18 might have been read after this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खम् would have debarred चरद् which is, however, not interdicted.

पष्ठ्यारूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ पष्ठ्याः, रूप्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ पष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्व्यङ्ग्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरद् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-case, comes the affix रूप्य, and also चरद्, in the sense of 'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense of the base, as it was in the last sūtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः = देवदत्तरूप्यः the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचर ॥

अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनारीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतन् । अतिशायनं विशिष्टेर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्वार्थे तमविष्ठनौ प्रत्ययो भवति ॥

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम्) and इष्ठन् (—इष्ठ), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयन, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आढ्यतमः = सर्व इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly वर्तनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly पटु—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As हेतो वा सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमं कुरूणामिति ॥

तिङश्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङः, च ॥
वृत्तिः ॥ तिङन्ताच्चातिशायने चोत्थे तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By ड्याप्प्रातिपदिकान् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sūtra. Thus पचतितमाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्व इमे पचन्तीति, अयमेषामतिशयेन पचति, 'he cooks surprisingly'. अल्पतितमाम् &c. The affix इष्ठन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरयीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोवचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्यन् । द्वयं विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकान्तिङन्ताच्चातिशायने तरयीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । समविष्ठनोरपवादो ॥

57. The affixes tarap (तर) and ftyasun (—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparison between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by यन्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्ठन् ॥ The rule of यथासक्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: हाविमाणाढ्यौ, अयमनयोरातिशयेन = आढ्यतमः 'both are rich, but he is richer amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतिनाम्

जल्पितरात्र (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वाविमौ पट्ट, अयमनयोरतिशयेन पट्ट = पटीयान् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभज्ये चोप-
पद i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुरा: पाटलिपुत्र-
केभ्य आरुघतरा: 'The men of Mathurā are richer than those of Pāṭaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीय-
तराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादौ गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादौ, गुणवचनात्, एव, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टनीयसुनावजादौ सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियेत । गुणवचनादेव भवतस्तौ ना-
व्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ट) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्टन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sūtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघटः, पटीयान्, पट्टिः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतम ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the affixes, and not of the *primitives*. Thus पट्टतरः, पट्टतमः are also valid forms.

तुच्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दस्मि, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तून्तुचोः सामान्येन ग्रहणम् । वन्ताच्छन्दसि विषये अजादौ प्रत्ययो भवतः ॥

59. These affixes *ishtaṇ* and *īyasun* come in the *Uhandas* after a nominal stem ending in तु ॥

The तुः is ablative of तू which includes both तून् and तूच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिशयेन कर्ता = कार्टः (कर्त् + इष्टन् = कर् + इष्ट by VI. 4. 154, तू is elided). As आसुति करिष्ट, रोहीयसी भेतुः ॥ By Vārtika under VI. 3. 35, रोहित्री is changed into masculine रोहिर् and then ईयस् is added, when तू is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, श्रः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्याः प्रत्यययोः परत ॥

60. For प्रशस्य is substituted श्र, when these affixes *ishtaṇ* and *īyasun* follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The *anuvṛtti* of अजादी runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य श्रः अजाद्याः ॥ Thus सर्व इमं प्रशस्या अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः = श्रष्टः, उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः = श्रयान् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

अ of अ, which otherwise would have been elided by VI. 4. 148 and 155), These words are equal to प्राशस्यन्तः and प्राशस्यन्तम् ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्राशस्यसाङ्गस्य ज्य इत्ययमादिशो भवन्ति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For प्राशस्या. ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्यप्र. ज्यायान् (जा is substituted for the ई of ईयत् by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धसाङ्गस्य च ज्य इत्ययमादिशो भवन्ति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishṭan and īyas follow.

Thus श्रेष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्यि is also substituted for वृद्ध; and we have वर्यिष्ठः and वर्यिष्ठान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sūtra.

अन्तिकवाढयोर्नेदस्यार्थो ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, वाढयोः, नेद, सार्थो ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकवाढयोर्निर्यासस्य नेद सार्थ इत्येतत्प्रादिशो भवन्ति अजायोः परतः ॥

63. For अन्तिक is substituted नेद, and for वाढ is सार्थ, when these affixes follow.

Thus नेदिष्ठम्. नेदीयः सार्थिष्ठः and सार्थायान् ॥ सर्वाङ्गीमान्यन्तिकानि इत्येवमतिशयेन, नेदिष्ठम् ॥ उभे इमे अन्तिके इत्यनयोर्निर्यासयेन नेदीयः ॥ इत्यममार्थेदीयः ॥ सर्वद्वे चान्वधीयते ॥ अयमस्मात्ता धीयधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ युवाल्पसाङ्गयोः कनन्यतरस्याम् भवत्यन्यतरस्यामजायोः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

Thus कनिष्ठः. कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान्; similarly अल्पिष्ठः. अल्पीयान्, or कनिष्ठः. कनीयान् ॥ सर्वद्वे युवान्, अयमपामतिशयेन. कनिष्ठः ॥ हविर्मा युवाना अयमनयोर्निर्यासयेन. कनीयान् ॥ यविष्ठः ॥ यवीयान् ॥ सर्वद्वे अल्पाः ॥ अयमपामतिशयेन. कनिष्ठः ॥ उभाविवामात्रल्पावयमनयोर्निर्यासयेन कनीयान् ॥ अयमस्मात्कनीयान् ॥ अल्पिष्ठः अल्पीयानि वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विनो मनुष्य लुक् भवन्ति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मन् are luk-elided, when ishṭan and īyasum follow.

Thus शर्व्वन्. -शर्व्विष्ठः, शर्व्वीयान्; स्वर्व्वन्. -स्वर्व्विष्ठः, स्वर्व्वीयान् ॥ सर्व्वहे शर्व्विष्ठाः क मेवामतिशयेन. शर्व्विष्ठः ॥ उभाविवो शर्व्विष्ठा, अयमनयोर्निर्यासयेन. शर्व्वीयान् ॥ अयमस्मान् शर्व्वीयान् ॥ सर्व्व स्वर्व्वन्तः अयमपामतिशयेन. स्वर्व्विष्ठः ॥ उभाविवो स्वर्व्वन्ती, अयमनयोर्निर्यासयेन. स्वर्व्वीयान् ॥ अयमस्मान् शर्व्वीयान् ॥ This sūtra is a jñāpaka or indicator that words ending in विन् and मन् form their comparative and superlative degrees by adding ईयन् and श्वन् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ प्रशंसायाम्, रूपम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चेतन् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् स्वायें रूपम् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix **रूप** (**रूप**) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word **प्रशंसा** means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then **रूप** is added. As a general rule the **स्वार्थिक** affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus **प्रशस्तो वैयाकरणः** = **वैयाकरणरूपः** 'a celebrated Grammarian'. So also **याज्ञिकरूपः** ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus **चोररूपः** 'a celebrated thief', **उग्ररूपः** 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these words being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in **तिङ्**, for the word **तिङ्** V. 3. 56 is understood here also. Thus **पचतिरूपम्**, **पचतेरूपम्** or **पचान्तरूपम्** 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words **पचतिरूपम्** &c cannot take dual or plural, because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्तौ कल्पञ्चेदयदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्तौ, कल्प, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पश्यान्तां समाप्ति । स्तोकेनासंपूर्णता । ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् कल्पञ् देश्य देशीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes **कल्प** (**कल्प**), **देश्य**, and **देशीयर** (**देशीय**) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word **समाप्ति** means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called **ईषदसमाप्ति** ॥ Thus **पटुकल्प**, **पटुदेश्य** or **पटुदेशीय**: 'clever but slightly incomplete' i. e. 'tolerably clever'. **पटुकल्पः**, **पटुदेश्यः**, **पटुदेशीयः** ॥ So also after verbs, as **पचतिरूपम्**, **जल्पतिरूपम्** &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थवर्त्तमानान् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति. स च पुरस्तादेव भवति, न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच however is added *before* the word. The च् of बहुच indicates that the udatta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुमुदुः, बहुमुदुं राक्षाः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुप् 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचनं प्रकृत्यर्थवशेषणं चेतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽयं वचनानान् प्रातिपदिकान् स्वार्थं जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीय and the affix धातु V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीय् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमन् i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुजानाय 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजानीय, दर्शनार्थजानायः ॥

The above Sūtra may, therefore, be translated in these words also, 'the affix जातीय has the sense of "belonging to the class of", "being of the nature of".'

प्राग्वान्तः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवान्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इव प्रातिपदिकानि वक्ष्यन्ति । प्रागन्स्मादिवसद्वयनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कप्रत्ययस्तत्पदि कृतो वेदितव्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sūtras, as far as ive pratikritau (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sūtra अज्ञाने V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अश्चकः गदन्कः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिङश्च V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sūtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकप्राकृटः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम, अकचः प्राक्, टेः ॥

वृत्तिः ॥ तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीयत्वर्थेऽव्ययकप्रत्ययो भवति, सच प्राकृटे, न पदान् कस्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ अकचप्रकरणे तुष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ सीले को मलोपध वक्तव्यः ॥

71. The affix *akach* (अक) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of *Prâgiviya* affixes.

The च shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. This अकच debars क ॥ Thus उद्यः + अक् = उद्यक् + अक् + ऐः = उद्यैकः; similarly नीचैकः, शनैकः from नीचैः and शनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वैकः, विद्वैकः, and उभयैकः from सर्वैः, विश्वैः and उभयैः ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to *सुबन्त* words i. e. to declined nouns, and not to *प्रातिपदिक* or *crude-noun*: as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a *Prâtipadika* also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (*Prâtipadika*) and when to a Subanta word. Thus in युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोः, the affix is added to *prâtipadika* viz to युष्मद्, अस्मद्, giving युष्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples स्वयका, मयका स्वयकि. मयकि, the affix अक is added to the स्वया. मया (the Instrumental case of युष्मद् and अस्मद्), and स्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक is added to the *Prâtipadika*, when case-affixes beginning with ओ. स or भ follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vart:—The affix काम् is added to the Indeclinable तुष्णीम् ॥ The म् is indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. 1. 47). As तुष्णीम् + का = तुष्णीकाम्, as तुष्णीकामान्त. तुष्णीकां निष्ठान् 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क is added, and the म् of तुष्णीम् is elided. As तुष्णीकि 'a taciturn'.

The phrase तिङश्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक् comes after finite verbs also. As पचति - पचार्त्तकं जल्पति - जल्पार्त्तकं ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्ति ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकचसन्निधौ चकारादेशो भवति । चकारः सन्निधौगार्थः ॥

72. The letter द is the substitute of the final क् of an Indeclinable, when the affix *akach* is added.

The word अव्यय is to be read into this sūtra and not सर्वनाम, because no Pronominal ends in क् ॥ Thus धाकृ, हिकृ and पृथकृ from धिक्, हिक् and पृथक् ॥ Thus हिकृ + अक् = हिर् + अक् + उक् = हिरकुक्, now comes the present rule and the final क् is changed into द, as हिरकुद् or न् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्ति ॥ अज्ञातविशेषो ज्ञातः । अज्ञातस्वोपाधिकेऽर्थे पञ्चनानात्मातिपरिकान्तिङन्नाद्य स्वार्थे यथाविहितं श्रव्यो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and अक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञान or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गर्दभकः 'the ass' (of whom is this)? उष्ट्रकः &c. Similarly in उचकैः 'high' (is it so?) नीचकैः 'Is it low'? सर्वकैः 'was this agreed to by all'? So also विश्वकैः ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषण चेतन् । कुत्सितत्वापार्थिके ऽर्थे वर्त्तमानायातिपदि-
कास्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उष्ट्रकः, गर्दभकः, उचकैः, नीचकैः, सर्वकैः, विश्वकैः ॥ पचतकि 'he cooks contemptibly', जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितइत्यत्र । कुत्सितत्वापार्थिके ऽर्थे यत्तनानान् प्रातिपदिकान् कन् प्रत्ययो भवति । कस्याप्याहः ।

75. The affix kan (—क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last sūtra is understood here also. This क debars क ॥ शुद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पयाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पयाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनाभ्युपपात्तः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुब्रूतात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रक 'the little child', 'poor child'. दम्भकः, दुर्बलकः, दुर्भुक्षकः, विश्रामितक 'he trusts'. स्वपितक 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतो च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतो, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामग्रानामभ्यायो नीतिः । नीतो च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यर्थाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with that'

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, **हन्त ते धानकाः** 'alas! here are barley for you'. **हन्त ते तिलकाः** 'alas! here are sesamun for you'. **एहिक, अदकि** 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Lyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sūtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sūtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word **एहिक** is from **एहि** the Imperative second person Singular of **इ** 'to go' with the upasarga **आ** ॥

बह्व्यो मनुष्यनाम्नश्च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्व्यः, मनुष्यनाम्नः, उच्, घा ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतो च तदनुकम्पितो वृत्तः । बह्व्यः प्रानिपदिकान्मनुष्यनामधेयाश्च उच्यन्त्येवो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीता च ।

78. The affix **thach** (**इक्**) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have **कन्** also. As **अनुकम्पितो देवदत्तः = देविकः** (**देवइच् + इक् = देव + इक्** V. 3. 83). When **कन्** is added there is no shortening of the base, as **देवदत्तक** ॥ Similarly **याज्ञिकः** or **यज्ञदत्तकः** ॥

Why do we say **बह्व्यः** 'after a polysyllable'? Observe **उक्तकः, शुभकः** ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe **मद्वबाहुकः, भद्वबाहुकः** which are epithets and not Proper Nouns (**मद्वो बाहु यस्य**); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घन्, इलचौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवृत्तं । पूर्वेषु टाच विकल्पेन प्राप्तं वचनम् । बह्व्यो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येता प्रत्ययो भवतः ।

79. Also the affixes **ghan** (**—इय**) and **ilach** (**इलं**) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of **च** is that the other affix **कन्** also comes, as well as **उच्** ॥ Thus from **देवदत्त** we have: **देविय, देविकः, देविक, देवदत्तक** ॥ So from **यज्ञदत्तः** — **याज्ञिय, याज्ञिकः, यज्ञदत्तकः** ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरड्बुचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अड्, बुचौ च ॥

वृत्तिः । पूर्ववत् सर्वमनुवृत्तं । उपशब्द आदिभ्यस्तस्मादुपादेः प्रानिपदिकाद् बह्व्यो मनुष्यनाम्नोऽड्बुच् प्रत्ययो भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययो भवतः । उच् घा ।

80. According to the opinion of Eastern Grammarians, the affixes *añach* (अङ्) and *vuch* (अक्) also come after a human-name beginning with the word उप ॥

The च shows that the former affixes also come. The sense of the affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the word उपेन्द्रश्च, we have, 1. उपेन्द्रश्चकः (kan), 2. उपिचः (thach), 3. उपिलः (ilach), 4. उपिचः (ghan), 5. उपकः (vuch), 6. उपङः (añach). The shortened forms are by V. 3. 83. In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्राचां is used as a sign of respect (pujārtha), for the word वा was understood in the aphorism by anuvṛtti from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः, कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधाने, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयी व्याघ्र सिंह इत्येवमादि, तस्मादनुकम्पायां योता च कम्प्ययो भवति ।

81. The affix *kan* (—क) is added to a Name of a human being, which expresses a special idea: when compassion or courtesy is meant.

The जातिनाम्नः are words like व्याघ्र &c which are well-known names of particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by way of metaphor. The anuvṛtti of बह्वच does not extend to it. This is a general rule. Thus व्याघ्रकः, सिंहकः, शम्भकः ॥ The word वा being understood in the sūtra, the previous affixes also come, as व्याघ्रिन्, सिंहरिन् ॥ The word नामन् is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः, वा

वृत्तिः । कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्-त्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix *kan* (—क) comes in the sense of compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second member is elided before the affix.

The words कन् and मनुष्यनाम्नः are understood in this sūtra. Thus व्याघ्रकः from व्याघ्राजिनः, and सिंहकः from सिंहराजिनः ॥ Vyāghra-jina and Sinhājina are names of men.

राजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम्, द्वितीयात्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यदा राजादौ प्रत्ययस्तोऽस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं प्रकृत्योरुपेक्षया लोपो भवति । ऊर्ध्वप्रकरणं सदेवोपायम् ॥

वार्तिकम् ॥ चतुर्थ्याश्च ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अत्र राजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च राजाशयनं जायते च वक्तव्यः ॥

वा० । विना उपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उपर्णाले इत्यस्य च ॥

Kārikā चतुर्थानञादी च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्ययं तथैवेष्ट उदर्णाह इत्यस्य च ॥

वार्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When *tha* (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sūtra. The word ऊर्ध्वम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इक; here all the letters after the *ध* of देव should be elided : as दविक; so also देवियः, देविनः ॥

The affix ठ is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sūtra. For had it not been used, the sūtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक् substitute of ठ, but not to क substitute of ठ which comes after words ending in उ, क्, त्, इस् and उत् ॥ But it is intended that क (and not इक्) substitute of ठ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or क्) vowels. If it be said that इक् substitute of ठ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक्, which we can do by the rule of *sthānivat*; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक् in the following: मयित् + ठक् (VI. 4. 51) = मयित् + ठक् (VI. 4. 148), because, after elision, मयित् ends with त् ॥ But we know that क is not added but इक्, and we have मयितिकः ॥ Hence the employment of ठ in the sūtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vart.—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिनः ॥

Vart.—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vart.—There is elision of the first term, when these affixes ठक् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus सत्तिकः, सत्तिनः, सत्तियः, सत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vart.—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus इत्तः or देव from देवदत्तः, सत्यभामा—भामा or सत्या ॥

Vart:—The affix इल is replaced by ल after a word ending in इ as, भातुलः from भातुलत्; वसुलः—वसुलत् ॥ So also after a word ending in क् as सावतुलः ॥

Vart:—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोडः, कहिकः from कहोडः ॥

Vart:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member: as वाचिकः from वागीक्षाः (the ए changed back to च because the stem is now म and not प, and rule VIII. 2. 39 does not apply). So also, क्षुभिकः, स्वचिकः ॥ The form पाडिक (and not पाविकः from पाव्) is an exception. It is diminutive of पडङ्गुलितः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपारि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्तिः ॥ शेवलादीनां अनुप्यनामां अजातं प्रत्यये परतः तृतीयादय ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । शार्त्तिकम् । शेवलादीनां तृतीयादयो लोपः स चाकृतसङ्गीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śeṣala, Supari, Viśāla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes (the or those having initial vowel) follow.

This debars the previous sūtra. Thus अनुकाम्पितः शेवलितः = शेवलिकः, शेवलित्य, शेवलितः; सुपरितः, सुपरित्य; सुपरितः from सुपरितत्; so also विशालिकः, विशालित्य, विशालितः; वरुणिकः, वरुणित्य; वरुणितः; अर्यामिकः, अर्यामित्य; and अर्यामितः ॥

Vart:—The third vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रितः and सुपार्याशीरितः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवले + इन्द्र and सुपारि + आशीर; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रितः, and सुपरिकः from सुपार्याशीरितः; and not शेवलेयिकः and सुपरिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परमाणावचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चेत्तद् । अल्पस्त्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्मानिपदिकाद्यथा-विहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विभक्तम्, उषकः, नीचकः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचनकि 'he cooks a little'. जल्पनकि 'he speaks somewhat'.

हृस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ हृस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानान् मानिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentoned-affixes (V. 3. 70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The ह्रस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus ह्रस्वोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. वृक्षकः, स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वंहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ॥

87. The affix kan (कन्) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वेणुकः, ण्डकः ॥ This debars क ॥

कुटीरामीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । संज्ञाग्रहणं नातुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीरामीशुण्डाभ्यो ह्रस्वाच्च धातो रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

88. The affix र comes after the words kuṭī, śamī, and śuṇḍā, when shortness of length is meant.

The word ह्रस्व is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3. 70. Thus ह्रस्वा कुटी = कुटीरः, शमीर and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुन्वाः, डुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुन्वाः, डुपच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कुन्वाश्चाद्वह्रस्वे धातो डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

89. The affix ḍupach (डुपच्) comes, in expressing diminution, after the word kutî 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुतुपः, from कुन् the long ऊ being elided owing to ड ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम् ॥

कासूगोणीभ्यां हरच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासू, गोणीभ्याम्, हरच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे धातो हरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

90. The affix śṭarach (हरच् with feminine ई IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsū and goṇī.

Thus ह्रस्वा कासू = कासूतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

वत्सोक्षाद्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (ष्टरच्) ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् भश्च ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे धातो ष्टरच्प्रत्ययो भवति ।

91. The affix śṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and ṛishava.

The anuvṛitti of ह्रस्व ceases. Thus वृत्ततरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. वृत्ततरः 'a slender bull'; being the third age of a वृत्त ॥ वृत्ततरः 'a mule' (तस्य सतुल्यमन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरैकस्य उत्तरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तद्,
निर्धारणे, द्वयोः, एकस्य, उत्तरच् ॥

वृत्तिः । किं वत् तत् इत्येतेभ्य प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरैकस्य निर्धारणे उत्तरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणना-
मिभ्यः स्वार्ये प्रत्ययः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determin-
ing of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतरच् with
the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svārtha sense. The differentiation of a portion
from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is
called निर्धारण or specification. Thus कतरां भवतां कठः 'amongst you two, who is
Kāṭha'. कतरां भवतां कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरां भवतां
पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरां भवतां देवदत्तः 'which of the two
amongst you is Devadatta'. Similarly यतर 'of the two the one who', ततरः
'of the two—that one', as यतरां भवतां देवदत्तः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that
one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. 1.
82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतां देवदत्तः, स
आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

या बहुतां जातिपरिप्रश्ने उत्तमम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ या, बहुनाम्, जातिपरिप्रश्ने, उत्तमम्
वृत्तिः । कियत्तद् इति वर्त्तते निर्धारणे एकस्येति च । बहुनामीति निर्धारणे षष्ठी । बहुतां मध्ये एकस्य
निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नाविषयेभ्यः कियमादिभ्यः वा उत्तमम् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अतमच् with the elision of
the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally,
when the object is the determining of the one out of many,
the question being that of caste.

The words कियत्तद् and निर्धारणे एकस्य are to be read into the sūtra. Thus
कतरां भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kāṭha Brāhmaṇa?' यतस्यो भवतां कठः, ततः
आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kāṭha, let him come'. The word वा
'optionally' indicates that the affix अकच (V. 3. 71) also comes, as यत्को भवतां कठः,
सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the
महाविभाषा (IV. 1. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste'? Observe, को भवतां कठः
इति । Here the question is about a Name: and not jāti. The word परिप्रश्ने applies
to किम् only, the pronouns यद् and तद् not being interrogative pronouns. But the
word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix उत्तरच् has also this force, after the word किञ्च, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brāhmaṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sūtra कतरकतमौ जातिपरिग्रहे (II. 1. 63)

एकाच् प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (उतरच्, उतमच्) ॥

वृत्तिः । एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन उतरच् उतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो उतरचोऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes ḍatarach and ḍatamach in the above senses.

The च draws in उतरच् ॥ That is उतरच् comes when one out of two is to be specified; and उतमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिग्रहे does not govern this sūtra: it being a general rule. Thus एकतरो भवतां देवदत्तः, एकतमो भवतां देवदत्तः ॥

The word प्राचाम् is for pujārtha; the word वा being already understood in the sūtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥

वृत्तिः ॥ अवशिष्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति ।

95. The affix kan (कन्) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वित 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and याज्ञिक्यक are used in a mocking sense. When, however, the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देवदत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्वः प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्वभकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति सपुत्रायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वक 'a thing reminding a horse'. उट्टकः, गर्दभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥

वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुप् भवति ।

98. . When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus चञ्चा (चञ्चैवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also हासी, खरकुटी ॥ For accent see VI. 1. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उट्टकः &c. This sūtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप्) ॥

वृत्तिः । जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुप् भवति ।

99. A similar elision of the affix कश् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य, that which is not so dealt with is अपण्य ॥ The rule applies to the images of gods which are made means of subsistence by a low order of Brāhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vāsudeva'; शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say अपण्य? Observe, हास्तकान् विक्रीणीते 'he sells the images of elephant'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥

वृत्तिः । इव प्रकृतिकृता संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुप् भवति ।

अर्थासु पृञ्जनाथसु पिबकर्मश्रेष्ठेषु च ।

इव प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix kan, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देवपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, हंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 राजपथ, 9 शतपथ, 10 शङ्खपथ, 11 सिन्धुपथ (सिंहपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उट्टमीव उट्टमीवा), 14 वावरञ्जु (वावरञ्जु), 15 हस्त, 16 इन्द्र, 17 इण्ड, 18 पुष्प, 19 मत्स्य, 20 जल्प, 21 रञ्जु, It is आकृतिगणः ॥

Karika :—The affix कृन् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana'. कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेदम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, दम् ॥

वृत्तिः । इत्थेयुवर्त्तते, इतः प्रवर्त्तति प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शब्दादिवाच्ये षोडशे दम् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix dhañ ($\pm$ -एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव = वास्तेवः ६-म. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया दः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, दः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशब्दादिवाच्ये द प्रत्ययो भवति ।

102. The affix dha (एय) comes after śilâ, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं दधिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix also comes after शिला, as शेलियम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवाच्ये ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śākhâ &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुख्यः (VI. 1. 213), जयन्तः &c.

1 शाखा, 2 मुख्य, 3 जयन्त, 4 शृङ्ग, 5 मेघ, 6 अन्न*, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्ध*, 10 वरम्, शिरस्, 12 अघ, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवाच्ये यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाम्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाम्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाम्राशब्दादिवाच्ये छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśâgra.

Thus कुशाभीया (कुशाभमिव सुक्ष्मत्वात्) बुद्धि "Intellect sharp as the point of the kuśa grass". कुशाभीयं वक्ष्ये ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (छः) ॥
वृत्तिः । तद्वित्यनेन प्रकृते इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्नियर्थे एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix elha (इय) comes, also only in the sense of 'like this', after a compound noun which contains in itself the force of 'like this'.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्थविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samāsa is taught with the force of इव; this sūtra, therefore, indicates by implication that such a samāsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samāsa will come under the head of सुप् सुपा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतानीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकवर्त्तकीयम् ॥

The word काकतानीय means 'like the crow and the palm-fruit': 'an unexpected and sudden fall of a palm-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree; and is used to denote a very unexpected and accidental occurrence'. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbery and Devadatta is called काकतानीयसमागम, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the palm fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतानीयो ह इत्यस्य वधः (the compound काकतान meaning काकतानसमागमसदृशधेर समागम) and the derivative word काकतानीय meaning काकमरणसदृशः):

Similarly अजाकृपाणीय means "like the death of a goat (ajā) by the accidental falling of a sword (kṛipāṇa) as the goat was passing". Similarly अन्धकवर्त्तकीय means "like the accidental falling of a vulture (vartikā) in to the hands of a blind person who thus captures it". All these are unintentional (ataṛkita and curious (chitṛikarāṇa) coincidences. In short, these words mean 'accidentally', 'unexpectedly'.

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्यवमारिभ्यः प्रान्तपरिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

107. The affix aṇ (+_अ) comes in the sense of 'like this', after the words śarkarā &c.

Thus शर्करेव = शर्करम्, कपालिकम् ॥

1 शर्करेव, 2 कपालिका, 3 कपालिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका: पिष्ठिका, कनिष्ठिकः), 5 पुण्डरीक, 6 छतपत्र, 7 गोमोमम्, 8 शोमम्, 9 गोपुच्छ, 10 नराक्षी (नरालि), 11 नकुल (नकुलम्) 12 सिक्ता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, ष्टक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ष्टक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhak* ($\pm$ —इक् or क्) comes in the sense of 'like this', after the words *aṅgulī* &c.

Thus आङ्गुलिकः (= अङ्गुलीव), भारुजिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बभ्रु, 4 वल्यु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शकुली (शकुल), 8 इरि*, 9 कपि, 10 घुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उर्दश्वत्, 14 गौणी, 15 उरस्, 16 कुलिश, 17 शिखा ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, ष्टच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालायाः शब्दादिवाये अन्यतरस्यां ष्टच् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix *ṭhaeh* (इक्) also comes optionally after the word *ekaśālā* : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by ष्टक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति ।

110. The affix $\pm$ —ईक comes in the sense of 'like this', after *karka* and *lohita*.

Thus कार्कीकः 'like कर्क or white horse'. लोहनाकः स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the *Chhandas*, the affix *thāl* (—थ) comes in the sense of 'like this', after *pratna*, *pūrva*, *viśva*, and *ima* (*idam*).

Thus :—

सं प्रत्नयो पूर्वयो विश्वेयमथा ज्येष्ठतानि बहिर्दिव स्वर्दिवम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him Indra', as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाम् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ज्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संपाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकानां अग्रामणीपूर्वास्त्वर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix *ñya* ($\pm$ —य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The *anuvṛtti* of इव ceases. The word पूग means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus लोहशङ्खः 'the trident bannered horde'. *du.* लोहशङ्खो. *pl.* लोहशङ्खाः ॥ Similarly, शैब्यः, शैब्यो, शैबयः, पातक्यः, पातक्यो, पातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अयामणीपूर्वात्? Observe देवउत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sūtra, commence the सद्वाज् affixes & the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix श्य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातचक्रजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च्चक्रजोः, अस्त्रियाम्, (श्यः) ।

वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयस्तेष्वजीविनः सथा व्राताः । व्रातवाच्यभ्यः चक्रमन्त्रेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्त्रायैऽभ्यः प्रत्ययो भवत्यास्त्रियाम् ॥

113. The affix *nyā* comes after the name of a wild band, and after a word ending in *chphañ* ($\pm$ -- आयन् IV. 1. 98), without change of sense ; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined lihood, and living by violence are called *व्रात* or 'wild band'. Thus *कापोतपाक्यः* 'a wild band living on pigeons', *कापोतपाक्यो* and *कापोतपाकाः*, *ब्रह्मिन्यः*, *ब्रह्मिन्यो*, *ब्रह्मिन्यः*, *ब्रह्मिन्यो*, *ब्रह्मिन्यः* ॥ So with words ending in *च्यप्*, as *कौञ्जयन्*, *कौञ्जयन्*, *pl.* *कौञ्जयन्*, *ब्राह्मयन्*, *ब्राह्मयन्*, *pl.* *ब्राह्मयन्* ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe *कापोतपाकी*, *ब्रह्मिनी*, *कौञ्जयनी*, *ब्राह्मयनी* ॥

आयुधजीविमंथाश्च श्रयद्वाहीकंश्चब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविमंथात्, श्रयद्वाहीकंश्च, ब्राह्मण-राजन्यात् ॥

वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां यत्र आयुधजीविनः । यः वाहीकंश्चिमेत्यने । वाहीकेषु यः आयुधजीविमंथनं चिनः । प्रातिपदिकाद्ब्राह्मणराजन्यसंज्ञितान्स्त्रायैऽभ्यः प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix *nyāṭ* ($\pm$ -- य with the fem. in ई), when it is the name among the *Vāhika*, but not when it is the name of a *Brāhmaṇa*, nor when the word is *Rājanya*.

The authority of *अस्त्रियाम्* does not govern this sūtra. Thus *कौण्डीबन्धः*, *कौण्डीबन्धो*, *pl.* *कौण्डीबन्धाः*, *fem.* *कौण्डीबन्धी*, *आद्रक्यः*, *आद्रको*, *pl.* *आद्रकाः*, *fem.* *आद्रकी*, *मात्रक्यः*, *मात्रक्यो*, *pl.* *मात्रकाः*, *fem.* *मात्रकी* ॥

Why do we say "not for the profession of arms?" Observe *सदाश्चक्रजोः* ॥ Why do we say "not for the Vāhika?" Observe *सदाश्च* ॥ Why do we say "amongst the Brāhmaṇa?" Observe *सदाश्च* ॥ Why do we say "not a Rājanya or the word form Rājanya?" Observe *सदाश्च* *ब्राह्मण*, *राज*, *राजा*, *राज्या* ॥

वृकाट्टेयण ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकान्, ट्टेयण ॥

वृत्तिः ॥ आयुधजीविमंथानि यत्र । वृकाट्टेयणायुधजीविनः स्त्रायैऽभ्यः प्रत्ययो भवति ।

115. The affix *tenyan* (±—एण्य with the fem. in ई) comes after the word *Vpika*, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यः वार्केण्यो, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामक्रोधो मनुष्याणां ख्याततरो वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगुत्तपष्टाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगुत्त, पष्टात्, छः ॥
वृत्तिः । आयुधजीविसंपादित वृत्तः । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽस्त्रगणेष्वप्ययुधजीविसंपादितभ्यः
त्रार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संपादां पदन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगुत्तः पष्ट ॥
आहुश्चिगुत्तपष्टास्तु कौण्डोपरथराण्डकी ।
कौण्डिकज्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानाकः ॥

116. The affix *chha* (ईय) comes without changing the sense, after *dāmini* &c, and after the six warrior-stocks called *Traigarta shashṭha*.

The following are the six warrior races of *Triguta* :—कौण्डोपरथ, राण्डकी, तौष्टिक, जालमानि, ब्रह्मगुप्त and जानाकः ॥

Thus दामनीयः दामनीयो, pl. दामनयः, औलपीय औलपीयो, pl. उलपय, कौण्डोपरथीय, pl. कौण्डोपरथा, राण्डकीय, pl. राण्डकय, कौण्डकीयः pl. कौण्डकय, जालमानीयः pl. जालमानयः, ब्रह्मगुप्तीयः pl. ब्रह्मगुप्ताः, जानकीयः pl. जानकय ॥

1 दामन, 2 औलपि, 3 बज्रवापि*, 4 औडकी (औलकि औलकि), 5 औडकु*, 6 अच्युनन्ति (अच्युनन्ति), 7 आच्युनन्ति* (अच्युनन्ति), 8 शाकुन्तिक*, 9 आर्कडन्ति, 10 औडवि*, 11 काकुन्तिक (काकुन्तिक), 12 शाकुन्ति, 13 सार्वसिन, 14 बन्दु, 15 बन्दवि*, 16 तुलभ, 17 मौञ्जयान, 18 तार्कन्ति, 19 सार्वशीपुत्र, 20 काकुन्ति 21 देववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्का, 24 विण्ड ॥

पश्वर्वादिथौश्रेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पश्वर्वादि, थौश्रेयादिभ्याम् अण, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंपादित्वेन । पश्वर्वादिभ्यो थौश्रेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंपादित्वेन त्रार्थेऽणञौ प्रत्ययो भवति ।

117. The affix *an* (±—अ) comes after *parśu* &c, and the affix *an* (±—अ) comes after *yaudheya* &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पार्शव, pl. पार्शवः आसुरः pl. असुराः, थौश्रेयः pl. थौश्रेयाः ॥

1 पशु, 2 असुर, 3 अश्व, 4 बालीक (बालीक), 5 ययस, 6 वसु, 7 मरु, 8 सखन्, 9 शाल 10 पशव, 11 अश्विन, 12 कापोपण ॥

1 थौश्रेय, 2 कौश्रेय, 3 कौश्रेय, 4 कौश्रेय, 5 पार्श्व, 6 पार्श्व, 7 ज्यावाणय (ज्यावाणय), 8 त्रिगुत्त, 9 भरत, 10 उशीर, 11 कौश्रेय, 12 शालय । See IV 1 175

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदुर्णावच्छमदणा यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥
अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, अणः, यञ् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजित्वाविभ्योऽङ्कन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्य
भवति ।

118. The affix *yañ* (±'-अ) comes without chang
ing the sense, after the words *abhijit*, *bidabdhrit*, *śālāvat*
śikhāvat, *śamīvat*, *ūrṇāvat*, and *śrumat*, when those word
end in the Patronymic affix अण् ॥

The anuvṛtti of आयुधजीविसंघान् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम् = अभिजिः
add यञ् to this, अभिजित्य ; pl. अभिजिता, वैदभृत्यः pl. वैदभृताः, शालावत्यः pl. शालावता
शैखावत्यः pl. शैखावता, शमीवत्यः pl. शमीवताः, ओर्णावत्यः ओर्णावता, श्रौमत्यः and श्रौमताः
The अण् here is Patronymic. Otherwise अभिजितो मुहूर्तः and अभिजितः स्थानीपाक
the affix here is अण् of तक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV. 2. 24
respectively.

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ज्यादयः, तद्राजाः ॥

वृत्तिः । पुगाज्यो ग्रामणीपूर्वाकृत्यतः प्रधासि ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes *ñya* &c, (V. 3. 112 &c) are call
ed *tadrāja*.

The illustrations of *Tadrāja* affixes have been given above. The
word तद्राज occurs in Sūtra II. 4. 62.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH,

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, सं-
ख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्निधौ लोपः भवति ॥

1. The affix *vun* (वुन् — अक्) comes after the words *pāda* and *śata* when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation; and the final of the stem is elided.

Prātipadikas preceded by a numeral and ending in the words *पाद* or *शत* take the affix *वुन्* when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed: and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final *अ* of *pāda* and *śata* would have been elided before the *taddhita* affix *vun*; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word *लोप* in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57. such *लोपादेश* or “substitute” would be equivalent to the principal (*sthānivat*); and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which *पाद* *pād* (and *not* *pāda*) is changed into *पद्* ॥ In other words, the *lopa* taught by *यस्येति च* is *परिनिमित्तक* or caused by some thing which is subsequent, namely by a *taddhita* affix or by *इ* or *ई* affix; therefore, this *lopa* would be *sthāni-vat* for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, *pād* becomes *sthāni-vat* to *pāda*. Therefore, the *anga* or *base* ending with ‘*pāda*’ will be called *अ*, and not the *base* ending with ‘*pād*’, and therefore VI. 4. 130 which applies to *अ* bases will not apply, and there will be no substitution of *पद्* for

पाद्, as there is not in the form पादय. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus द्वौ द्वौ पादौ ददाति "he gives two quarters to each" = द्विपादिकां ददाति (द्विपाद् + बुन् = द्विपाद् + बुन् = द्विपत् + बुन् VI. 4. 130 = द्विपादिका VII. 3. 44 by which अ ० भक् is changed into इ). Similarly द्वे द्वे शनौ ददाति = द्विशनिकां ददाति ॥

The compounds above formed are taddhitārtha Tatpuruṣa compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix बुन् is added. Thus first we have द्विपाद् and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद् and शत when not so compounded, take बुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद् and शत"? Observe द्वौ द्वौ पादौ ददाति no affixing. Why do we say "preceded by a numeral"? Observe पाद् पाद् ददाति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe द्वौपादौ ददाति "He gives two quarters:" द्वे शनौ ददाति ॥

The enumeration of पाद् and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमोदकौ ददाति "he gives two cakes to each". त्रिमोदकौ ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्डः, व्यवसर्गयोः, च. (बुन्) ॥

वृत्तिः ॥ वमन दण्डः । वानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्या हेतुर्बुन् प्रत्ययो भवान् भन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prātipadikas पाद् and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix बुन्, and the final अ is elided. This sūtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus द्वौ पादौ दण्डितः = द्विपादिकान् दण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". द्वौ पादौ व्यवसृजान् = द्विपादिकौ व्यवसृजान् "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विशतौ दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विशतौ व्यवसृजान् &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकाशवचने कन् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकाशवचने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकाशवचने बोध्यं कन् प्रत्ययो भवान् । ज्ञानायरोपशब्दः ॥

वार्तकः ॥ कम्पकरणे अथदबुद्धांतरूपसंख्यानस्य ॥

3. The affix कन् (— क्) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthūla &c.

This debars the affix ज्ञानाय (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "bulky". So also अणुकः, मायकः ॥

Vart:—The words चंचन् and वृहन् should be included in the list of sthūlādi words. As, चंचत्कः, वृहत्कः ॥ According to one version the words are वंचा and वृहा and not चंचन् and वृहन्. So the derivatives will be वृहकः and चचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, मुरा + कन् = मुरकः “snake-like”. The word कृष्ण takes कन् when tila is meant; as कृष्णमकोरास्तिला = कृष्णकाः ॥ यव takes कन् when meaning व्रीहि, as यवका ॥ इक्षु, तिल, पाय, काल, and अवदांत take this affix when wine is meant, a पायिका, कालिका, अवदानिका “a kind of wine”. गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः ‘a covering of the colour of cow’s wine, or go-mūtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black”. मुरा takes कन् meaning a snake, as मुरकः (VII. 4. 13) “a kind of snake of the color of wine”. जीर्ण takes it when meaning śālī grain, as जीर्णकाः = जीर्ण-हत्या शालयः ॥ The following is a list of Sthūlādi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इपु, 5 कृष्ण तिलेपु, 6 यव व्रीहिपु, 7 इक्षुतिलपायकालावदानाः
 8 गोमूत्र आच्छादनं, 9 मुरा अर्द्धा, 10 जीर्ण शालिपु, 11 पत्रमूल समस्तव्यस्तं, 12 कुमारीपुत्र,
 13 कुमारीश्वशुर (कुमार. श्वशुर), 14 मर्ण ॥

अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, कात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावे अनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्क-
 प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अनत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः “not yet wholly divided” So also छिन्नकः &c.

Why do we say “something not wholly completed”? Observe भिन्नम् “totally divided”, छिन्नम् ‘totally cut’.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न. सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपत्तेरुक्तान्तात्कप्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of “half”, precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c. II. 1. 27. The word वचन shows that the synonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नैमकृतम् &c.

Objection :—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by ‘half’, because the word “half” itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sūtra does not refer to the कन् of the last sūtra, where it has the sense of “incompleteness”. It refers to that कन् which comes after a word, without changing the sense of the word (स्वाथ कन्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम also take the affix कन् without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः and बहुतरक &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—एहि सुवमभिन्नतरकं भवति, एतेहि बहुतरकं व्याप्यते ॥ This कन् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sūtra teaches by implication (Jhāpaka) that कन् comes also in the sense of svārtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (कन्) ॥

वृत्ति ॥ कन्ननुवर्त्तते. न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दाच्छादने वर्त्तमानास्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word bṛihati when it means “an article of dress”.

The word कन् is to be read into this sūtra and not its prohibition. The force of this कन् is *ni*, or it is an example of स्वार्थे कन् ॥ Thus बृहती + कन् = बृहतीका प्रावारः (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) “an upper garment or mantle”.

Why do we say “when it means dress”? Observe बृहती छन्दः “the metre called Bṛihati”.

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषान्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, अशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अयुत्तरपदात् ख ॥

वृत्ति ॥ अषडक्ष भाशितंयु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतभ्यो अयुत्तरपदात्ख स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words aṣṭakṣa, āśitaṅgu, alaṅkarma, alaṁpuruṣa, and after a stem ending with alhi.

The force of ख is स्वार्थे i. e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means “that which has not six eyes”. षडक्ष is compounded from षट् + अक्षिण by adding षच् (V. 4. 113), “having six eyes”. The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषडक्षोर्जा मन्त्रः “a secret not having six eyes”, i. e. “a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third”. Similarly भाशितमयीनं अरण्यम् = भाशिता गावोऽस्मिन्मयोर्ये = गभूमयवरा “a forest where formerly cattle had grazed”. The augment यच् is added to भाशित by nipāta, or irregularly. So अक्षयकर्मणि = अक्षे समर्थः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलं पुरुषीयः = अक्षे समर्थः पुरुषाय = प्रातिमल्पादि = fit for a man.

A word ending with **अधि**, will be a Tatpuruṣa compound, by II. 1. 40, as the word **अधि** belongs to Śaundādi class. As **राजाधीनः** ॥

The affix **kha** in the case of these words is invariable (nitya), because the word **विभाषा** occurs in the next sūtra; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are *svārthika* and *nitya*. Such as **तमप्** &c up to the affix **कन्** (V. 3. 55 to 95). **ज्य** &c upto **वुन्**, (V. 3. 112 to V. 4. 1) **वाप्** &c upto **मयट्**, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. **कन्** to V. 4. 9. (**ख**). ending in **जाति** and all Samāśānta affixes.

विभाषाञ्चेरदिकस्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्चेः, अदिक्, स्त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकस्त्रियाम् वर्त्तमानास्त्वार्ये विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix **kha** (**ईन्**) may optionally be added without change of sense to a stem ending in **anch**(**अञ्च्**), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus **प्राक्** or **प्राचीनम्** "old", **अवाक्** or **अर्वाचीनम्** "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe **प्राची दिक्** "eastern region", **पश्ची दिक्** "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As **प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना शिखा** ॥ Why do we say "in the feminine"? A direction or **दिक्** used in any other gender will take this affix. As **प्राचीन दिग्मणीयम्, पश्चीन दिग्मणीयम्** ॥

जात्यन्ताच्छ यन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, यन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकायन्धुनि वर्त्तमानास्त्वार्ये छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix **chha** (**ईय**) is added without change of sense, to a stem ending in the word **जाति**, when it means appropriateness.

The word **यन्धु** means the substance or substratum in which jāti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (**वध्यते नियन्त्र्यते स्वतन्त्री कियते**). Thus **यन्धु** means that substance by which the genus Brāhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus **ब्राह्मणजातीयः** "appropriate to a Brāhmaṇa". **क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः** &c.

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe **ब्राह्मण-जातिः शोभना** "the Brāhmaṇa caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, सस्यानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थयद्भवति ॥

10. The affix *clha* (ईय) is optionally added to a stem ending in स्थान, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word सस्थान means समानं स्थानमस्य 'whose place is the same' or तुल्य or equal. Thus पित्रा तुल्यः = पितृस्थानीयः or पितृस्थानः (पितृव्य स्थानमस्य whose place is that of a father). Similarly मातृस्थानीयः or मातृस्थानः; राजस्थानीयः or राजस्थानः ॥

Why do we say "when" it means "equal to". Observe गोस्थानम् "cowshed" अश्वस्थानम् "stable". The word इति in सस्थानेनेति is for the sake of distinctness. The word सस्थान as a Bahuvrīhi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpuruṣa compound like समानं च तत् स्थानं च ॥ The word चेत् "when", is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nīṭya* rule, as explained above द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आम्, अद्रव्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किम् एकारान्तात्तिङन्ताद्व्ययेभ्यश्च यो विवर्त्तते घः स किमेत्तिङव्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकाः स्वद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix तर and तम (घ I. 1. 22) ordained to come after the word किम् (V. 3. 55) or after a word ending in ए (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix *ām* (आम्), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The घ or तर and तम affixes are employed for comparison (प्रकर्ष 'excess') of adjectives and adverbs. This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The द्रव्य denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in अद्रव्यप्रकर्षे therefore really relates to the *quality* of a substance, i. e. to adjectives. द्रव्यस्याध्यपरेऽयस्य न विना भवेत्तुना प्रकर्षादिद्यने नापि शब्दस्योर्गान् वाच्यताम् ॥

Thus किनगम् or किन्तमम् "how excessively", पूर्वाह्ने नगम् or पूर्वाह्ने तमम्, पचनितगम् or पचनितमम् "he cooks surprisingly", उद्येन्तगम्, उद्येन्तमम् "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the *ām* आम् is not added. As उद्येन्तमः नरुः "a most lofty tree".

अमु, च छन्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमेतिङ्ग्ययवाङ्मयप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । चकारागमु च ॥

12. In the Chhandas, the affix amu (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word क्रिम्, words ending in ए, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes तर and तम् is added the affix अम् in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word च 'also' in the sūtra, the affix आमु is also included. Thus प्रतरम् नयामः ॥ or प्रतराम् वस्य । प्रतर means प्रकृष्टतर ॥

The words ending in आम् and अम् are indeclinables as they are included in the class of Svarādi (I. 1. 37).

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अनुगदित्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix thak (+—इक्) comes after the word anugādin, without changing its sense.

Thus आनुगादिकः "repeater or who echoes back".

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णचः, स्त्रियाम्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारं णच् स्त्रियामिति णञ्वाहिनः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix au (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix ṇach (+—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix णच is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix अञ् comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus व्यावक्रोशी, व्यावहारी वत्तन् ॥

Q.—Why the word स्त्री "feminine" is repeated in this sūtra, when we already know from III. 3. 43 that णच comes only after feminine words; and a svārthika affix like अञ् coming after a feminine word will keep the word feminine?

Ans.—The repetition of the word स्त्री in this sūtra, teaches by implication (jñāpaka) the following "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि"—"Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus युङ्कल्पा द्वाभा, तैलकल्पा प्रसन्ना (सुरा विशेषः) formed by adding the swārtha affix कल्प (V. 3. 67) to युङ् and तैल, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from देव—देवता is derived without change of meaning, but change of gender.

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधौ भावइनुणं विहितस्तदन्तास्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix an (+—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix inup (इनुण).

By III. 3. 44, the affix इनुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इनुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all svārtha affixes generally complete the not fully developed word. Thus संग्राविणम् वर्तते. सांकुदिनम् ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मत्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये अभिधेयम् ॥

16. The affix an (+—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing "fish" is to be made.

Thus विसारिणः "a fish". Why do we say "when it means a fish"? Observe विसारी देवदत्तः "Devadatta who is gliding out".

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix kṛitvasuch (कृत्वस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a svārtha affix. The word अभ्यावृत्तिः means "again and again or repetition". The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ॥ Thus पंचवारान् भुङ्क्तं = पचकृत्वाभुक्तं "he eats five times". So also सप्तकृत्यः &c.

Why do we say "after a Numeral"? Observe भूमीन् बारान् भुङ्क्तं "he eats many times".

Objection. —Why do we say "action" when we know that an 'action' alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply*. The word क्रिया is employed in this sūtra for the sake of the next sūtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sūtra 19, एकस्य गच्छत्य when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition; but merely to count the "action" only.

Why do we use the word "repetition"? The affix will not apply when merely "actions" are counted. Thus पचपाकाः "five cookings", दद्याकाः &c

Why do we use the word "counting", when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sūtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति कृत्व-

सुच, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येय), but the numerals above those denote both the counting (संख्यान) and the thing counted (संख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyāna. Thus it will apply to शतवारान् भुङ्क्तं = शतकृत्य, but not here शतं वाराणां भुङ्क्तं; because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः सख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ।

18. The affix “such” (स) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर in द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्तं, चतुर्भुङ्क्तं ॥ The स in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर meaning “four”, and चतुर meaning “four-times”, are differently accented: the च् of सुच indicating that the accent udātta falls on the last syllable. Thus चतुर (चतुरस् Un V. 58, being formed with the affix ‘uran’ added to चत्), and चतुर (with सुच्).

एकस्य सकृश्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच प्रत्यय क्रियागणने कृत्वसुचोऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच ॥ The ‘repetition’ being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛitti of क्रिया only runs into this sūtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृदभुङ्क्तं “he eats once” सकृदर्थान्ते ॥ The स of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाठः as being against usage.

विभाषा बहोर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दान् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानान् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट “not remote”, qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्य दिवसस्य भुङ्क्ते “he eats many times a day”. But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्यो मासस्य भुङ्क्ते ‘he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.’

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तद्विनि प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थान् प्रकृतापाधिकेभ्यं वक्षः
नात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix *mayat* (मय with the feminine in gray ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is "made thereof", or "subsisting therein".

The translation of the sūtra given above is according to the rendering of Prof. Böhtlingk. According to Kāśikā:—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means "happening to be in abundance". So the according to this interpretation the sūtra should be translated, as done by D. Ballantyne, "The affix *mayat* may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant". Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् "abundance of food", अपूपमयम् "abundance of cake". According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयट् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृतमस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः "a feast in which there is abundance of food", अपूपमयं पदं, वरकमयोयाना ॥ Both senses are possible, as the sūtra is constructed.

"The word वचन in the sūtra has two senses. It being made by the affix ल्युट् conveys the force both of the *nature* III. 3. 114 and the *side*. In the former case, taking, तत् प्रकृतवचन to mean "the mention of that as abundant", we have अन्नमयम् "abundance of grain". But in the second case, (taking it to mean "that in which something is spoken of as abundant" we have अन्नमये यज्ञः "a sacrifice at which food is abundant". Dr. Ballantyne's *Laghukaumasa*

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवच, च, बहुषु, (मयट्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतपृथग्मानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote "made thereof, subsisting therein".

The च shows that मयट् also comes in the same sense. Thus मांशकाः प्रकृता प्राचुर्येण प्रस्तुता = मांशकिकम् (IV. 2. 47) or मांशकमयम्, so also शाष्कुलिकम् or शाष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मांशकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे मांशकिका or मांशकमयो यज्ञः शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाज इयः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषजाज, इयः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्ये इयः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix ñya (±—य) comes, without changing the sense, after the words ananta, âvasatha, itiha and bhesajja.

Thus आनन्त्यम् = अनन्तः, आवसथ्यम् = आवसथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिह्यम् = इति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prâtipadika. The word इति ह means tradition, as इति ह स्तोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ भेषज्यम् = भेषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तार्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तार्थ्ये, यत् ॥
वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाद्यनुर्थीसमर्थान्तार्थ्ये यन् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word देवता being in the fourth case in construction comes the affix यत्, in the sense of "appointed for it".

The word तार्थ्यम् has the same meaning as तर्ध "for the sake of that" (II. 1. 37). Thus अग्निदेवतायै इदम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्थाभ्याम्, च, (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तार्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चनुर्थीसमर्थार्थां तार्थ्येभिर्भेदे यत्प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्तिकेन्युपसख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥

वा० ॥ नवस्य नृ आदिशस्त्रपतनपत्वाश्च प्रत्यया ॥ वा० ॥ न श्व पुगणे प्रात् ॥

वा० ॥ भाग रूपनामभ्यां भेदः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ वा० ॥ आग्नीध्रसाधारणादम् ॥

वा० ॥ अथवसमरुद्भ्यां छन्दस्यष्टुक्तव्यः ॥

25. The affix यत् comes after the words पाद and अर्थ, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तार्थ्य is understood here also. Thus पादार्थमुत्कं = पादयम् "water, meant for washing the feet". So also अर्थ्यम् ॥ The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the udâtta being on the first syllable.

The च in the sūtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्थ, not mentioned here. The affix यन् applies to other words also, as एष वै समश्नात् इच्छन्त्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक्, कवि, क्षेम, उदक्, वर्चस्, निष्क्रेवल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ ॥ These words take यन् in the Vedas. Thus वसव्यः, अयस्यः, ओक्थः, कव्यः, क्षेम्यः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्क्रेवल्यम्, उक्थ्यः, जय्यः, पृथ्यः, नव्यः, सूर्यः, ल्ये and यविष्ठपः in अग्निरीशवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः (द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपा वसाना इत्यर्थः) नओक्थे । कथ्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ॥ निष्क्रेवल्यं शंसति । उक्थ्ये शंसति । जय्यताभिः । ल्यां विश । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठपः ॥ So also the words आमुष्यायम् and आमुष्यपुत्तिका ॥

Vart:—The affix आवतु comes after the word सम; as समावतु वसति, समा गृह्णाति ॥

Vart:—तू is the substitute of नव, and the affixes ङप्, तनप् and ख added to it; as, वृत्तम्, वृत्तनम्, नवीनम् ॥

Vart:—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well the affixes ङ, तन and ख e. g. प्रणम्, and प्रङ्गम्, प्रतनम् and प्रीणम् ॥

Vart:—The affix घेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भा घेयम्, रूपघेयम्, नामघेयम् ॥ This affix comes after मित्र in the Vedas, as, मित्रघेयं यनस्व ॥

Vart:—The affix अञ् comes after आग्नीध्र and साधारण, as, आग्नीध्रा साधारणम् ॥ The feminine is formed by डीप् as आग्नीध्रा, साधारणा ॥ All these are illustrations of the option allowed by IV. 1. §2, so that sometimes these affixes do not apply, as आग्नीध्रा शाला, साधारणा भूः ॥

Vart:—In the Chhandas, अञ् comes after अयवस and मरुन्, आयवसं अ मरुन् in आयवसे रमन्ते. मरुन् शब्दः ॥

अतिथेऽर्थः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थान्तादर्थ्येऽतिथेः ज्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ण्य (—य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus अतिथये इदम् = भातिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दान् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ्य does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svārthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दान् स्वार्थे क प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः = अवि ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = याव, माजकः = माजः ॥

1 याव. 2 मणि. 3 अस्थि, 4 तालु*, 5 जानु*, 6 लङ्ग* 7 पीन, 8 स्तम्ब (पीनस्तम्बपोत, स्तम्ब) फतावुष्णशीते. 10 पशौ लूनविपात (वियातो), 11 अणु निपुण. 12 पुत्र कृत्रिम, 13 ज्ञान वेदसामानो, 14 शून्य रिक्त. 15 हान कुत्सित, 16, तनु सूत्र, 17 ईयस्त्र (श्रेयस्त्र) 18 ज्ञान, 19 अज्ञान, 20 कुमारीकी-उनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक ऋतु, शीतक ऋतु ॥ Otherwise उष्णाग्निः, शीतपुद्गलः ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनक or वियातकः पशुः, otherwise लूनादर्भा, वियातो नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृक् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहारिनिर्घत ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातक ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रिक्तोपटः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i, e. बाह्यार्थ रहितः ॥ हान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितशतं = हानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुक सूत्रं सूक्ष्मतन्तु, otherwise तनु शरीरम् ॥ The word ending in ईयमुन् takes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशङ्खान्मणौ वर्त्तमानास्त्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितक = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशङ्खान्मणौ कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ लोहितादिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितक कोपेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहिता गो "a red cow". लोहितं रक्थिर "the red blood".

Hint:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहिता रक्ते यो लोहितशङ्खस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पट. ॥ Similarly लोहितिका or लोहितिका शायी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशङ्खान्नित्ये वर्त्तमानाङ्गके च कन् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix कल् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं कृ वैलक्ष्येण 'the face black with shame or confusion'. कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शरी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (±—क or ±—इक) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वनयिकः = विनयः, सामयिक ॥ The अ of उपाय is shortened, as, औपयिकः. The word अकम्पान् should be read as अकम्पाद् in order to apply इक and not क. वाक्त्रात्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो. (उपायाद्) ह्रस्वश्च च (औपयिक). 4 संप्रति, 5 समर्पित, 6 कथयितुं, 7 अकम्पान्, 8 समाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 समुत्कर्ष, 14 समूह, 15 विशेष, 16 अवयव, 17 अर्थ, 18 कण्डू

वाच्यं व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाच्यं, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाच्यं वक्तुमानाद्याकशब्दमन्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच्य when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'telling' or 'news', is called व्याहृतार्थ ॥ Thus वाच्यं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रद्धे ॥ Some say it applies to *another* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मयुषा वाक् देवजन्मस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणां ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्तुं युक्तं तर्जनेभ्यार्थिनः कर्मशब्दमन्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ अण्प्रकरणे कुलालवृत्तिनिर्वाहकर्मणः चण्डालनिर्वाहमन्वर्थेऽण्प्रत्ययसंख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मन् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कर्मणश्च = कर्म 'an occupation of a commission agent' ? i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Virt: The words कुलाल, चण्ड, निर्वाह, कर्मणः, चण्डाल, मित्र and आनित्र take the affix अण् in the Vedas. A कण्ठाच, कुण्डल, so also शरङ्गः, नेपाडः, कर्मणः, चण्डाल, मित्र, आनित्र ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur

the Vedic and the secular literature:—सान्नाय्यः, आनुजावरः, (अनुजाडवरः), आनुष्टुभः (अनु-
गता सुरेतम्), आनुष्टुभः, चानुष्टुभः, (चतुर्भिः प्राश्यै = ब्रह्मादनं) राशोधनाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वयान्,
विकृतः, वारिवस्कृतः, (वारिवः परिचर्यां तन् करोति) आग्रायणः, आग्राहायणः, सान्तपनः ॥

ओषधेरजातो ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातो, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दसंज्ञातो वर्त्तमानास्त्वर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus ओषधे पिबति "he drinks medicine". ओषधे ददाति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधयः क्षेत्रे रुद्धा भवन्ति "the herbs are growing in the field."

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रज्ञानातीति प्रज्ञ । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रानिपठिकभ्यः स्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्रज्ञः = प्रज्ञः "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ण having the sense of मनुष्य "being possessed of", taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sūtra comes from the root प्रज्ञानानि -प्रज्ञ "he who knows fully".

The word विद्वन् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix शन् III. 2. 12 f. to the root, as, विद् शन् विद्वन् noma. s. विद्वन् ॥ The very fact that we have such a form विद्वन् shows that the substitution of वमु for शन् after the word विद् taught in VII. 1. 36 by which we get विद्वान् is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sūtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रोत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing'. जुहन् takes अण् when meaning 'a black antelope', as जोहन् ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, कार्पणः ॥

1 प्रज्ञ. 2 वर्णिज्ञ, 3 उभिज्ञ, 4 उद्योगज्ञ (उद्योगिक. उद्योग ५, ६ प्रत्ययः, ७ विद्वन्, ८ विद्वन्, ९ विद्या, 10 मनसः, 11 श्रोत्र शरीर, 12 जुहन्, 13 कृष्ण मृगः, 14 चिकीर्षन्, 15 चोर, 16 शत्रु (शत्रु), 17 योध, 18 चक्षुः (चक्षुः), 19 वग् (वत्), 20 एनस (एन्), 21 मरुन्, 22 कृष्ण (कृ-
ष्ण), 23 सत्वन् (सत्वन्, सत्वन्), 24 दशार्ध, 25 वयसः, 26 व्याकृतः, 27 अग्रुग (आनुष्टुभः), 28 रक्षन्,
29 पिशाचः, 30 अशानि, 31 कर्षापण (का), 32 देवता, 33 बन्धु, 34 पौडश, 35 धृत्, 36 राजा ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिकन् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छशस्त्वर्थे तिकम् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिकन् comes after मृद (the word retaining its sense).

Thus मृत्तिका -- मृद 'mud'. Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svārthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सञ्ज्ञो प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, सञ्ज्ञो, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानान् वृच्छच्छास्त्रं ह्येत्येतां प्रत्ययो भवत । रूपपोषवाद् ॥

40. The affix स and छ come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूप V. 3. 66. Thus प्रशस्ता वृद् → वृत्ता or वृत्ता ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c

वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिल्लतिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक्, ज्येष्ठाभ्याम्, तिल्, तल्लतिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसायामिव । वृक्ज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्लतिलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोषवाद् ॥

41. In the Chhandas, the affix तिल(-- ति) and तल्ल come after वृक् and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशंसायाम् is to be read into this sūtra. This also debars रूप V. 3. 66. Thus वृकति or वृकतानि, as, यानां मरुता वृकतानिमर्थं (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतानि ॥

बहुलपार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शम्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुलपार्थार्थाच्च कर्माकर्तृपार्थाच्च कर्तव्यत्वं लक्ष प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शम् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kāraka).

No special कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहूनां दद्यात् - बहुशो दद्यात्, बहुभिर्दद्यात् - बहुशो दद्यात् ॥ So also बहुभ्य आगच्छति or बहुश आगच्छति &c. Similarly अल्पशो दद्यात् - अल्प or अल्पेन &c

Why do we say "signifying much or little"? Observe मां दद्यात्, अश्व दद्यात् ॥

Why do we say "when it is a kāraka"? Observe बहूनां ध्यामी 'lord of many'. Here the words are in genitive case and a genitive or oth case is not a कारक or a case dependent or related to a verb, and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are also included. Thus भृगुशो दद्यात्, श्लोकशो दद्यात् ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुशो दद्यात् - अभ्युदयिकेषु कर्मण्यु, अल्पशो दद्यात् - अनिष्टेषु कर्मण्यु ॥ Thus बहुशो दद्यात् "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c", अल्पशो दद्यात् "Give a little on unauspicious, occasions as funeral feast, &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वीप्सायाम्, (शम्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च शीप्सायां द्योत्यायां शस प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

43. The affix **शस्** comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a *kâraka*).

Thus **द्वौ द्वौ मोदको ददाति** = **द्विशो मोदको ददाति** "He gives two sweet-meats to each". So also **त्रिंशः ॥** Similarly after words in the singular number as, **कार्षापणशो ददाति** "he gives a *Karshâpana* coin to each". So also **माषशः, पादशः ॥** That by which the sense of unit is expressed is called *eka-vachana*. The words *kârshâpana* &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why do we say "after Numerals and units of coin"? Observe **घटं घटं ददाति** "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe **द्वौ ददाति** "He gives two". **कार्षापणम् ददाति** "he gives a *kârshâpana*".

This rule of course applies when the word is in relation with a verb i. e. when it is a *kâraka*, and not when it is in the genitive case governing another noun, As **द्वयोर्द्वयोः स्वामी** "Lord of two each", **कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी** "Possessor of a *karshapanas* each". In fact the work "*kârakât*" of the last sūtra is understood here also. This sūtra is exception to VIII 1 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यागे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसि प्रत्ययो भवति ।

तत्तत्क्रम ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix **तसि** comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the *Karma-pravahaniya* word **प्रति ॥**

This Ablative case is ordained by Sūtra II. 3. 11. Thus **प्रदुष्य वासुदेवतः प्रति**, **मिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥** The anuvṛtṭi of **वा** "optionally" runs here also thus it is optional rule; we have the regular forms **वासुदेवान्** &c, also.

Vart :—The affix **तसि** comes after the words **आदि** &c as, **आदितः, मथ्यतः, धृतः, पृथतः, &c.** This is an *âkṣiptigaṇa*, no complete list being given.

अपादाने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसि प्रत्ययो भवति । तथैव पादाने हीयरुहो संबन्धि भवति ।

45. The affix **तसि** comes after that Ablative case which has the force of an *Apâdâna Kâraka*, except when this

apâdâna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of ह्य) and रुह ॥

Thus घामत आगच्छति or घामान्, so also चोरान् or चोरतो विभेति, अभ्ययनतः ०. अभ्ययनान् पराजयते ॥ See Sûtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verb हीय and रुह govern the ablative: as, सार्यान् हीयते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form ह्ये is given in the sūtra to indicate that the verb ह्य whose present tense is जहति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित् उज्जिहीते or भूमरुज्जिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रे हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनश्चेत्प्यकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्यथन, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । अव्यथनमव्यथनम् । अंशो निम्ना । अतिग्रहादतिविषयं यो तृतीया तदन्ताश्च तसिः प्रत्ययो भवति सा चैव कर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame".

Thus वृत्तनातिगृह्यते or वृत्तनातिगृह्यते चारित्र्येण or चारित्र्यनातिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said "to have excelled through his conduct and character". So also वृत्तेन or वृत्ततो न व्यथते; similarly चारित्र्येन or चारित्र्यतो &c., the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्ततः शिष्टः, चारित्र्येण or चारित्र्यतः शिष्टः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देवदत्तेन शिष्टः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगान्, च, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यन्म तद्व्याप्यतः शङ्काल्पना या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताश्च तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hiya", or the noun "pâpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्ततो हीयते ॥ चारित्र्येण हीयते or चारित्र्यतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप i. e. वृत्तेन पापः or वृत्ततः पापः ॥ चारित्र्येण पापः or चारित्र्यतः पापः ॥

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix *tasi* would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवश्चनेन हीयते ॥

पठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पठ्याः, व्याश्रये, (तस्मिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमानं पठ्यन्ताद् वा तस्मिन् प्रत्ययो भवति ।

48. The affix *tasi* comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा अर्जुनतःऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदित्याः कर्णतःऽभवन् "The Adityas became Karnates".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाद्यापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तस्मिन्) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाच्येन रोगाद्या षष्ठी विभक्तिः । तदस्माद्वा तस्मिन् प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix *tasi* comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकान् कुरु; so also छिद्रिकान् कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant?' Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनंकुरु ॥

अभूततद्भावे कृञ्चस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तद्वत्त्वना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यते कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वसमानान्पदानिपदिक्तावभूत तद्भावं गम्यमाने कृञ्चस्ति निर्धानुनियोगे च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix *chvi* comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs *kṛi* 'to make', *bhū* 'to be', and *as* 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भाव are not words of Pāṇini, but of the Vārtika-Kāra, and read into the sūtra by the author of Kāśikā. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix *chvi*

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhūtatadbhāva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartā. Thus अशुक्लः शुक्लं सम्पद्यते, त कर्ता शुक्ला कर्ता "he whitens"—when some one who is not white becomes white: i. e. some one makes him so, then we say शुक्ला कर्ता ॥ So also शुक्ली भवान्, शुक्ली स्यान् मयि शुक्ली भवति ॥ The word शुक्ल is thus formed:—शुक्ल + च्वि = शुक्ल + ई + the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32 and the whole affix is elided by VI. 1. 67) शुक्ली ॥ Similarly घटी कर्ता घटं पटति 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्यान् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्लं कर्ता 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस?" Observe अशुक्लं शुक्लं जायते. The verb here is जन 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without them i. e. the words abhūta tadbhāva 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kāṇaka, as, अनेवगृहे देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple', such as a tree &c. Here the kāṇaka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अस्मिन् अशुक्लं शुक्लं जायते ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजसाम्, लोपः, च ॥
वृत्तिः ॥ अरु प्रसूतनामन्त्यस्य लोपो भवति चिब प्रत्ययः ।

51. The affix chvi comes after the words aras, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि could have come after these words by force of the last sūtra which is of more real application; the present sūtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अनारुः सम्पद्यते, त कर्ता अरु कर्ता, अरु भवति, अरु स्यान् ॥ So also उन्मनी कर्ता, भवति or स्यान्, सोऽपि उषसि, विषयी, विरयी, and विरयी कर्ता or भवति or स्यान् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 29, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा सति कान्क्ष्ये ॥ १२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सति कान्क्ष्ये ॥
वृत्तिः ॥ अस्मिन् अशुक्लं शुक्लं जायते ॥ ११ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सति कान्क्ष्ये ॥
कान्क्ष्ये गम्यमाने ।

52. The affix *sâti* may be employed optionally in the sense of *chvi*, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs *kṛi*, *bhû* and *asti* are in conjunction", is understood here. The affix *साति* is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus *अग्निसाद् भवति शस्त्रम्* "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say *अग्नी भवति शस्त्रम्* ॥ So also *उदकसाद् भवति लवणम्* or *उदकी भवति लवणम्* "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe *एकोऽंशेन पटः शुक्ली भवति* "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix *chvi* also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations *chvi*, *sâti* &c is governed by the *Mahâ-vibhâshâ* of *sûtra* IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिधि संपदा च ॥१३॥ पदानि ॥ अभिधि, संपदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिधिरभिध्याम् । अभिधौ गम्यमानं त्विविधये साति प्रत्यये भवति संपदा योगे, चकारात्कृत्वास्तिभिश्च ।

53. The affix *sâti* comes after a word in the sense of *chvi*, when it is in construction with the verb *sam-pad*, and the meaning is that all things of a kind are changed into some thing else, though partially.

The word *अभिधि* means 'pervasion'. The force of the word *च* in the *sûtra* is that the same sense is expressed when the verbs *कृ.* *भू* and *अस* are in construction as well. By drawing the *anuvṛitti* of the word *vibhâshâ* into this *sûtra*, we may, in the alternative, employ the affix *चि* in the same sense of *abhidhi*: but then it must be followed by the verbs *कृ.* *भू* and *अस* only and not by the verb *संपद* ॥

Thus *अग्निसाद् संपद्यते* or *अग्निसाद् भवति*; *उदकसाद् संपद्यते* or *भवति* &c. Or *उदकी भवति* or *अग्नी भवति* ॥

What is the difference between the words *abhidhi* and *kârtsnya* of these two *sûtras*? Where *all* things of similar origin get changed, though it be partially only, it is called *abhidhi* *vikâra*. As, *अस्त्रां सेनायाम् उन्पातेन सर्वम् शस्त्रम् अग्निसाद् संपद्यते*; or *अस्त्रां सर्वम् लवणम् उदकसाद् संपद्यते* ॥ Here *सर्व* has the force of *प्रकार कृत्स्न*, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as swords, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word *kârtsnya* means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

it is kārtsnya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदानि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततत्त्वावहाति निवृत्तम् अर्थान्तरोपारानात् कृष्णस्तियोगे संपरा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्त्वानिर्वाक्यार्थः । स्वामिसामान्यमीक्षितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वानिर्दिशेषवर्णनः प्रातिपदिकदिशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्णस्तिभिः संपरा च योगे ।

54. The affix *sāti* comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū* *asti*, and *sam-pad*.

The anuvṛtti of अभूततत्त्वावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛtti of the four verbs *Kṛi* &c, however, runs into the *sūtra*. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word *tadadhina*. Thus राजाधीनं करोति = राजसान् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसान् स्यात् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसाद् भवति, करोति, स्यात् or संपद्यते ॥

देये प्रा च ॥ ५५ ॥ देये, प्रा, च ॥

वृत्तिः । तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयप्रदणम् । हातव्यं देयं, तदधीने देये प्रा प्रत्ययो दशति चकारास्सातिश्च कृष्णस्तिभिः संपरा च योगे ।

55. The affix *trā* comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix *sāti*, in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū*, *asti* and *sampad*.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word देयं qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the *Brahmaṇas*, is put under their control by offering it to them, then the affix *trā* is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणप्रा or ब्राह्मणसान् करोति "He gives it to the *Brahmaṇas*, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणप्रा भवति "it becomes given to the *Brahmans*". So also with प्रा and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसान् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, प्रा ॥

वृत्तिः । सातिर्निवृत्तः नामप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवाद्विभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्भ्यः प्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words *deva*, *manushya*, *purusha*, *puru* and *martya* ending in the 2nd or 7th case, the affix *trā*

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvṛitti of sâti ceases, that of trâ continues. The verbs kṛi, bhû and asti also have no scope here. This is a general sūtra. Thus **देवाश्च गच्छति** = देवश्चा गच्छति, देवेषु वसति = देवश्चा वसति ॥ So also मनुष्यश्चा, पुरुषश्चा, पुरुषा, and मर्त्यश्चा ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुश्चा जीवतो मनः ॥

अन्यक्तानुकरणाद्व्यञ्जवराद्धादिनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, द्यच्, अवराद्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र ध्मावकारादया वर्णा विशेषरूपेण न व्यञ्ज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । डाच् अवराद्धे यस्य तद् व्यञ्जवराद्धम् । अवराद्धोपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धे डाच् संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादितिपराङ्मात्रस्यैव भवति ।

57. The affix **ḍāch** comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters **अ आ &c** are not distinctly expressed is called **avyakta** 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called **avyaktā-anukarāṇa**. That whose half consists of at least two syllables is called **dvyajavarārdha**, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhû and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvyach). When the affix **डाच्** is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus **पटन्** is a sound imitation word. By reduplication it becomes **पटपटन्** (e. g. **पटन् + पटन् = पट् पटन्** the final **न्** of the first word is changed in to the form of the next letter **ट्**, and then for two **प** one is substituted by VI. 1. 100). Thus **पटपटन् करोति = पटपटा करोति** "he makes a sound like **paṭat paṭat**". So also with **भवति** and **स्यान्** ॥ So also **पममा करोति, भवति** or **स्यान्** ॥ The final **अन्** of **पटपटन्** is elided by VI. 4. 143 before the affix **डाच्** having an indicative **इ**, the real affix being **आ** ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe **पटन् करोति** "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels"? Observe **अन् करोति** 'he utters the exclamation **sraṭ**'. Why do we say "at least"? Observe **खटखरा करोति** where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

also षट्षपदा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe षट्षपदा करोति (VI. 1. 98). The ष् of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, षट्षपदा + भवति ॥ Here first the ष of भवति which was udātta, becomes anudātta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, भो of दा and भ् of भवति coalesce into an udātta भा, as षट्षपदासि ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this भा optionally svarita, the indicatory च prevents it. Some read द्वाजवरार्थान्, the य however does not change the sense

कृमो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृञः द्वितीय, शम्ब, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे नान्यथ ॥

58. The affix dāch comes after the words dvitīya, tritīya, śamba, and bīja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sūtra indicates that the मृ and भस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षे (= विदेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = भवतुल्यं कृषं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोभं कृषाव ॥ So also बाजी करोति = सहबीजनं विदेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीय करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दो ऽन्तं समीपे यत्र संभक्षते सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

59. The affix dāch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or त्रिगुणा करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विदेखनं करोति क्षेत्रम् ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति रज्जुम् "he doubles the rope".

समयाश्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समय-शब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

60. The affix dāch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛtiti of कृष ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

(अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्या वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्त्रात्, अतिव्यथने ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्राभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे सति ॥

61. The affix *ḍāch* comes after the words *sapatra*, and *nishpatra* followed by the verb *kri*, when the sense is that of causing intense pain.

The word *कृ* is understood here also. The word *ati-vyathana* means violent pain. Thus सपत्रा करोति मृगं व्याधः = सपत्रं शमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्रा करोति = शरीराच्च छस्मपरपार्श्वे निष्कामयति "he pierces so violently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसंचक्रः, निष्पत्रं वृक्षतले करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलाभिष्क्रोषणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलान्, निष्क्रोषणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । निष्कुलशब्दाभिष्क्रोषणे वर्त्तमानाः कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix *ḍāch* comes after the word *nishkula* followed by the verb *कृ*, when the sense is 'to disembowel'.

The verb *कृ* should be read into the sūtra. The word *निष्क्रोषण* means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुला करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुला करोति राडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोभ्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोभ्ये (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोभ्ये वर्त्तमानाभ्यां कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix *ḍāch* comes after the words *sukha* and *priya*, followed by *kri*, when the meaning is ('to con-
cede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word *आनुलोभ्य* means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया करोति स्वामिन्स् = स्वाम्योर्बिन्त मारा धयति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe : सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोभ्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोभ्ये, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्य गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

64. The affix *ḍāch* comes after the word *duḥkha* followed by *kṛi*, when meaning to do something against the grain or “to contravene”.

The verb *कृ* is understood and *prātilomya* means ‘to oppose’ or “to act against another’s wishes”, “to pain the heart of one’s master &c”. As *दुःखं करोति प्रत्यः* “the servant pains the master”.

Why do we say “when meaning to go against the grain”? Observe *दुःखं करोति कवचम्* ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

65. The affix *ḍāch* comes after the word *śula* followed by *kṛi*, when the sense is that of roasting.

Thus *शूलं पचति* = *शूला करोति मांसम्* “he roasts the meat on a spit”. Why do we say “when meaning to roast”? Observe *शूलं करोति कवचम्* “the bad food causes colic”.

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

66. The affix *ḍāch* comes after the word *satya*, followed by *kṛi*, when not meaning to swear.

The word *सत्य* means ‘truth’ as opposed to ‘falschood’. Sometimes it means to swear, as in the sentence “*सत्येन शपथेद् विप्रम्*” ॥ This latter sense is prohibited. Thus *सत्या करोति वनिक् भाण्डम्* “the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares”. Why do we say ‘when not meaning to swear’? Observe *सत्यं करोति ब्राह्मणः* “the Brahmana swears”.

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

67. The affix *ḍāch* comes after the word *madra* followed by *kṛi*, in the sense of ‘to shave’.

The word *परिवापण* means ‘to shave’ ‘to raze’. The word *मद्र* means ‘auspicious’. Thus *मद्रात् परिवापणं करोति* = *मद्रा करोति* ॥

Vārt :—So also after the word *मद्रा* ; as *मद्रा करोति नापितं कुमारं* “the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion”.

Why do we say when meaning ‘to shave’. Observe *मद्रं* or *मद्रं करोति* ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्ति ॥ अधिकारायमापावपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्वत्-
जन गृह्यन्तइति वदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhikāra or regulating sūtra : and governs all sūtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayī bhāva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpurusha and the Bahu-vrīhi compounds : in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayībhāva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन् : now before this word can be properly called an Avyayībhāva, we must elide the final अन् by adding the samāsānta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अधिराजं ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the samāsānta अ being added to पुर by V. 4. 74, then the feminine affix ङीष् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर being called Dvigu. So also, कटकवलयिनी and शङ्खनूपुरिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samāsānta word कटकवलय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विधुरः (दिगतोधुरः), प्रधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samāsānta (V. 4. 74) word gets the name of Tatpurusha, and hence the first member retains its accent by VI. 2. 2, namely udātta. (phi IV. 12 and 13) ड्यैधुरः, नीचै-
धुरः being Bahuvrīhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as ड्यैः, नीचैः have been taught as antodātta in the very list of Svarādi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the end of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word “anta” in this sūtra? It means that when words like avyayībhāva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर = द्विधुर + अ (V. 4. 74) = द्विधुरः so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take ङी, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samāsānta affix अ, otherwise the rule IV. 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर ends in र and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samāsānta affix टच् (V. 4. 106), as कौश + निषन् = कौश + निषद् + टच् (V. 4. 106) कौशनिषद्, कौशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्ति ॥ यान् शब्दानुपाशय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमादीन् यश ते पूजनात् पूजन-
वचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ॥

वातिकम् ॥ पूजायां स्वतिमहणं कर्तव्यम् ॥ शा० ॥ प्राग्बहुव्रीहिमहणं च कर्तव्यम् ॥

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the word राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महा-राजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगोः, अतिगोः (V. 4. 92 prohibited).

Vart :—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराजः and परमगवः ॥

Vart :—This prohibition applies up to sūtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसक्त्यः, अतिसक्त्यः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix षच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्ति ॥ क्षेपे यः किञ्चिद्वस्तुतः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किराजन् as किराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किं सखा योऽभिद्रुहति, किं गौर्यो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say "when meaning reproach"? Observe कस्य राजा = किराज किं सखः, किं गवः ॥

नमस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नमः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परं वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like rājan &c, herein taught, when the negative particle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अर्गाः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अणूच्चो मानवकः, अधुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नमस्तत्पुरुषादिति वृत्तं नमः परं यं पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

This declares an option, where under the last sūtra the omission would have been necessary. Thus अवयम् or अपव्याः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अवहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्वचने तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति ॥
शक्तिः ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्यापसंख्यानं कर्तव्यं निश्चिन्नाद्यर्थम् ॥

73. The affix *dach* comes after a Bahuvrīhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is *bahu* and *gaṇa*.

This Bahuvrīhi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपदशाः, उपविंशः, उपत्रिंशः, आसत्रदशाः, अत्रुदशाः, अधिकदशाः, द्वित्राः, पंचत्राः, पंचदशाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चित्रयुः, शबलयुः ॥ Why do we say 'not after *bahu* and *gaṇa*'? Observe, उपबहुवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vart:—The Tatpuruṣa compounds of numerals like निस्त्रिंश &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिंशतः = निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतस्त्रिंशतांगुलिभ्यः = निस्त्रिंशः खट्वाः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पुरः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर, पथाम्, अनक्षे ॥
वृत्तिः ॥ बहुव्रीह्यादिति न स्वर्त्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप् धूर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न ॥

74. The affix *अ* comes after *rik*, *pur*, *ap*, *dhūr* and *pathin* when finals in a compound, but not so when *dhūr* is in conjunction with *aksha*.

The anuvritti of the word bahuvrīhi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अनृचः बहृचः, अर्द्धचः, पूरः as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विर्गता आपो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, राजधुरा, यशोधुरा ॥ *pathin*, as, जलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with *अक्ष*?" Observe, अक्षस्य धूः = अक्षधूरः, हृदधूरक्षः ॥

The words अनृचः and बहृचः apply to students of Rik: thus अनृचः means "a boy who has not read the Rik". बहृचः "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix **अच्** is not applied when it refers to the Vedas, as **असाम, बहुक् सूक्तम् ॥**

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्रति, अनु, अव, पूर्वा साम, लोम्नः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच्च समासाश्च प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमिरच् प्रत्ययः स्युतः ।

गोशाययाश्च नद्याश्च संख्याया उच्येर वरि ॥

75. The affix **ach** comes after the words **sâma** and **loman**, when **prati**, **anu** and **ava** precede them.

As **प्रतिसामच्, अनुसामच्, अवसामच् ॥ प्रतिलोमच्, अनुलोमच्, अवलोमच् ॥**

Vart:—The affix **अच्** comes after the word **भूमि** preceded by the words **कृष्ण, उदक्, पाण्डु**, and also after the words **गोशायरी** and **नदी** when preceded by numeral. As, **कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगोशवरम्** (see II. 1. 20).

Vart:—The affix **अच्** is added to **भूमि** when preceded by a numeral. As, **द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, द्वाभूमकं सूत्रं ॥** This affix is added to words other than those mentioned above: as **पद्मनाभः, ऊर्जनाभः, समराभः, दीपराभः, भराभः ॥** Here the affix **अच्** is added to **नाभि** and **रात्रि ॥** All this can be done by dividing the above **sûtra** into two parts viz. (1) **अच्** (2) **प्रत्यन्व** &c. That is **अच्** comes after all compounds and (2) after **सामच्** and **लोमच्** preceded by **प्रति** &c.

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, आदर्शनात्, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यच्च योऽक्षिणश्चस्तदन्ताश्च प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix **ach** comes after the word **aksh** when not meaning 'the eye'.

The word **अच्** is understood here. Thus **लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥** These are Tatpuruṣa metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe **ब्राह्मणाक्षि ।** How do you explain the forms **कबराक्षः, गवाक्षः**, which apparently contradict this rule, because **कबराक्ष** is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also **गवाक्ष** is a window through which men see? This is no fault. The word **इक्षे** in the **sûtra** does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

**अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवप-
दष्टीवनकं दिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिद्रेयसपुरुषायुषद्वयायुषत्रयायुषर्ग्यनुषजातो
क्षमहोक्षह्रस्त्रोक्षोपशुनगोष्ठभ्याः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसौ,
धेन्वनडुह, आङ्मनस, अक्षिभुव, दारगव, उर्वष्टीव, पदष्टीव, नकं दिव,
रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजस, निद्रेयस, पुरुषायुष, द्वयायुष, त्रयायुष, ऋग्यजुष, जातो-
क्ष, महोक्ष, इक्षोक्ष, उपशुन, गोष्ठभ्याः ॥**

वृत्तिः ॥ अन्वयव्यवहारा एते शब्दा निपात्यन्ते । समोसं च्चवत्यापि निपातनोद्देशं प्रतिपत्तव्या ।
वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थे ऽन्वयकारणे ऽपुपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix *ach* :—*achatura*, *vichatura*, *suchatura*, *stri-puṇsau*, *dhenv-anaḍuhau*, *rik-sāme*, *vān-manase*, *akshibhruvam*, *dāra-gavam*, *ūrvashṭhivam*, *padaśhṭhivam*, *naktam-divam*, *rātrim-divam*, *ahar-divam*, *sarajasam*, *niḥ-śreyasam*, *purushā-yusham*, *dvyā-yusham*, *tryā-yusham*, *rig-yajusham*, *jāto-kshaḥ*, *maho-kshaḥ*, *vridhdho-kshaḥ*, *upaśunam*, and *go-shṭhaśvaḥ*.

The first three of these words are *Bahuvrihi* : *अचतुरः* = *अहृदयान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य* 'that whose four are absent or non-existent'. *विचतुरः* = *विगतानि चत्वारि यस्य* "whose four are gone". *सुचतुरः* = *शोभनानि चत्वारि यस्य* 'whose four are good'.

The next eleven words are *Dvandva* compounds. They are clear. Thus *स्त्री च पुमांश्च* = *स्त्रीपुंसौ* 'the man and woman' but not here *स्त्रियाः पुमान्* (*स्त्रियं प्रति पुमान् शूः*) = *स्त्रीपुमान्* "a brave towards women only". *धेनुश्च अनङ्गुश्च* = *धेनवदङ्गौ* "cow and bull". *रिक् च सामश्च* = *रिक्सामे* "the *Rik* and the *Saman*". *वाक् च मनश्च* = *वाङ्मनसौ* "the speech and mind". *अक्षि च भ्रुवौ च* = *अक्षिभ्रुवम्* "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). *साराश्च गावश्च* = *सारगवम्* "the wives and cows". *रात्रि च दिवा च* = *रात्रिदिवम्* ॥ *ऊरु + अष्टीवन्तौ + अश्च* = *ऊरुष्टीवम्* ॥ Here the final syllable (called *टि*) is elided : so also *पार्श्वौ + अष्टीवन्तौ* = *पद् + अष्टीव् + अश्च* = *पदष्टीवम्* ॥ *नक्तं च दिवा च* = *नक्तदिवं* 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words *अहर* and *दिवा* both mean 'day': the compound *अहरदिवम्* is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = *अहन्यहनि* "day by day". The word *सरजसम्* is an *Avyayibhāva*, meaning 'all', as *सरजसमभ्यवहति* ॥ The affix does not come when it is a *Bahuvrihi* : as *सह + रजसा* = *सरजः पङ्कजम्* ॥ The word *निःश्रेयसं* = *निश्चितं श्रेयः* and is a *Tatpurusha* : but not so in *निश्रेयस्कः पुरुषः* ॥ Then is the word *पुरुषायुषम्* a *Genitive Tatpurusha* = *पुरुषस्यायुः* ॥ Not so when it is a *Dvandva*, as *पुरुषश्च आयुश्च* = *पुरुषायुषी* ॥ The words *द्वायुषम्* and *त्रयायुषम्* are *Samāhāra Dvigu* compounds. Therefore not here, *द्वयोरायुः* = *द्वायुः*, *त्रयायुः* ॥ The word *क्ष्वयुषम्* is a *Dvandva*. Therefore not here *क्ष्वयुस्त्योन्मुष्यस्य* = *क्ष्वयुस्त्युन्मुष्यः* (यः क्ष्वयुस्त्युन्मुष्यति नन्वते) ॥ The three words ending in *उक्ष* are *Karmadhāraya*. Not so when these are *Bahuvrihi* : as *जानोक्षा ब्राह्मणाः* &c. The word *उपशुनम्* is an *Avyayibhāva* = *शुनः सनीपम्* ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of व of श्वन् into उ (samprasāraṇa), are irregular. The word गोष्ठश्च is a Locative Tatpuruṣa, as गोष्ठेऽश्वाः = गोष्ठश्चः ॥

Vārt:—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by चि and उप, as चिचतुराः, उपचतुरा ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्धसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्धसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परौ यो वर्धः शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥
वाक्यिकम् ॥ पल्लवराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thu ब्रह्मवर्धसम्, हस्तिवर्धसम् ॥ Varchas means 'light', 'strength'.

Vārt:—So also when Varchas is preceded by the words pallya and rājan : as, पल्लववर्धसम्, राजवर्धसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्मै शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ श्वसः परौ यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayūravayāṇsakādi (II. I. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयान् = शोभनं श्रेयस्ते भूयान् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईयसुन् (V. 3. 57).

अनुवतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अनु अच् तप् इत्येतेभ्यः परौ यो रहसःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेररसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रतेः परौ य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix *ach* comes after the word *uras* when it follows the word *prati* in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसम् = उत्सि वत्तत् ॥ This is an Avyayibhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतशूरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये ॥

83. The word *anugava* is irregularly formed by adding the affix *ach*, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यान् "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिभ्यश्चभिधेया भवति । अच् प्रत्ययद्वित्वेन समासश्च निपात्यते ।

84. The words *dvistâvâ* and *tristâvâ* are irregularly formed meaning a *vedi* or 'altar'.

The affix *अच्* is added and the final syllable i. e. *av* is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः "an altar twice as big as an ordinary one". त्रिस्तावा वेदिः "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्विः and त्रिः plus तावन् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्विस्तावती रज्जुः, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix *ach* comes after the word *adhvan*, preceded by an *upasarga* in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राध्वा रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga*"? Observe परमाध्वा, वत्समाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः,

संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्याविरच्ययादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *ach* comes after a *Tatpurusha* compound ending in the word *anguli*, when a *Numeral* or an *Indeclinable* precedes it.

Thus हे अंशुलो प्रमाणमस्त्व = अंशुलम्, अंशुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Taddhitārtha compound, the taddhita affix माचच् being elided by the Vārtika 'प्रमाणे लो द्विगोर्नस्त्व' "there is always the elision of the affix माचच् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vārt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतमंशुलिभ्यो = निर्गतमंशुलम्, अंशुलम् ॥ Why do we say when a Tatpurusha compound? Observe पञ्चश्रुतिः, अंशुल्युतिः पुरुषः ॥ The word "Tatpurusha" is understood in all the subsequent sūtras up to V. 4. 106.

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात पुण्यात्, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारासंख्यादिरेष्वयानि च । अहर्षहणं इन्द्रायन् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशः । पूर्व रात्रिः, पूर्वरात्रः । अपरात्राच्च । पूर्वापरापरोति सगासः ॥

87. The affix ach comes after the word rātri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or saṅkhyāta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word rātri.

The anuvritti of संख्याप्ययादिः is drawn in to this sūtra by force of the word च "and" of the sūtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपरात्राच्च 'the latter part of night'. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यातरात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, हे रात्री समाहूते = हिरात्रः, चिरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिश्च = अतिरात्रः, नारात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥८८॥ पदानि ॥ अहः, अहः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभटजितवश्यति । तस्मिन् परभूते अहमित्येतस्याह्न इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उतसत्त्वा

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix tach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अहन् is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sūtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus ह्येतेभ्योर्नस्त्वः = अहन्, अहन्, अहन्तिक्रान्तः = अहन्, निरहन् ॥ So also सर्वहन्, (VIII. 4. 7), पूर्वाहन्, अपराहन्, संख्याताहन् (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vārtika-kāra. In his opinion, the sūtra अह्नः एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्व &c". The adding of अच् would produce the same result : as हि + अहन् + अच् = हि + अहन् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = अह्नः ॥ The only specific result which टच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ई (IV. 1. 15), and the elision of the final अच् of अह्न (VI. 4. 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine : and as the desired form is अह्नः, the sūtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अह्न for अहन् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥
वृत्तिः ॥ संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याह शब्दस्याङ्गुदेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samāhāra-Tatpurusha. Thus हे अहनी समाहते = अह्नः, so also अह्नः ॥ Here rule V. 4. 91 applies.

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe ह्योरहनो-र्भवो = अह्नः, अह्नः ॥ This is a Taddhitārtha Dvigu compound formed by II. 1. 51 ; the affix अच् denoting तच्च भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88 : and the final अच् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्वाहन इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a शेषिच ॥ Thus पुण्याहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताह्नः ॥

राजाहस्तस्त्रिभ्यश्च ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, तस्त्रिभ्यः, टच् ॥
वृत्तिः ॥ राजन् अहन् तस्त्रि इत्येवमन्ताध्यातिपरिकाट् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix तच् is added to the words rājan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

Thus. महाराज्ञः, महराज्ञः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राज्ञः सखा = राजसखः ॥
 आह्वयसखः ॥ Why not so here महाराज्ञी = महराज्ञी instead of महाराज्ञी ॥ For
 according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in
 Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of
 an affix denoting gender" (प्रातिपदिकमहर्ण लिङ्गविशिष्टस्यापि महर्णम्); the stem राजन्
 would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of
 the sūtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because अहन् being
 a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the
 compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be
 taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with
 अहन्, i. e. राजा + अहन्; and not राज्ञी + अहन् ॥

गोस्ताद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दान्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स च तत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रत्ययो न भवति ॥

92. The affix त्च comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचनि-
 गौनिः क्रीत = पंचगु (Here the affix ठक् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samāsanta affix दृच् is not added). So also दशगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a घृ affix is elided : as राजगवामिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurusha, will not debar the samāsanta affix: as पंचगो गोष्य आ गते = पंचगा + दृच् + रूप्य (the त्च is added by this sūtra, and the taddhita रूप्य to denote तत आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवरूप्यम्, पंचगवमयम्, दशगवरूप्यम् दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स च दुरःशब्दोऽग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix त्च comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अग्र means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonymy it has come to mean 'the principal'. Thus अश्वानां उरः = अश्वोरसम् so also हस्तुरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवत-
 स्तोमः = देवस्तोमः "the breast of Devadatta".

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, संज्ञायोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरम् इत्येवमन्तान्तपुरुषादृच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये ॥

94. The affix *ṭach* comes after *anas*, *aśman*, *ayas*, and *saras* when at the end of a Tatpurusha compound, it denotes a genus or a name.

Thus *उपानसम्*, *अश्वनाश्मः*, *कालायसम्*, and *मण्डूकसरसम्* are examples of *जाति* words, while *महानसम्*, *विण्णश्मः*, *लोहितायसम्*, and *अस्सरसम्* are examples of *संज्ञा* ॥

Why do we say "when meaning a *jāti* or a *sañjñā*?" Observe *सदनः*, *सहस्रमा*, *सत्सरः* ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्ष्णः, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ जातिसंज्ञयोऽपि नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परा यन्तश्चतुश्च स्तदन्तान्तपुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *ṭach* comes after *taksha* when preceded by *grām* and *kauṭa*, in a Tatpurusha compound.

The *anuvritti* of *jāti* and *sañjñā* does not run into this *sūtra*. Thus *ग्रामस्य तथा* = *ग्रामतक्षः*, बहुना साधारणः 'the public carpenter of all'. कुक्षां भवः = कौटः; कौटस्य तथा = कौटतक्षः meaning स्वतन्त्रः कर्मजीवी. न कस्यचित्प्रातिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशब्दात्परो यः श्वशब्दस्तदन्तान्तपुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* preceded by *ati*, in a Tatpurusha compound.

Thus *अतिक्रान्त श्वानम्* = *अतिश्वो वराह* "the bear that surpasses the dog" i. e. *अवयान* "very swift". So *अतिश्वो सेवकः* "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also *अतिश्वी सेवा* "service worse than that of a dog" = *अतिनीचासेवा* ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तान्तपुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* ending in a Tatpurusha compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus *आकर्षः श्वेव* = *आकर्षश्च* 'a dog-like bow'. *फलकश्च* "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe *नश्वा* = *नश्वा लोहः* "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of *Kāśikā*: for in the case of *नश्वा* Tatpurusha compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःश्वालोऽटः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव = वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृधः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग, पूर्वात्, च सकृधः (दृच्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परं यः सकृधिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्यये भवति समासान्तः ॥

98. The affix *tach* comes after *sakthi* when preceded by *uttara*, *mṛiga*, and *pūrva* in a *Tatpurusha* compound, as well as when a thing is compared with it.

By the force of the word च in the sūtra, we read in the word उपमानात् also. Thus उत्तरसकृधम्, मृगसकृधम्, पूर्वसकृधम् ॥ So also in फलकमिव सकृध = फलकसकृधम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (दृच्) ॥
वृत्तिः ॥ नावशब्दान्ताद् द्विगोट्चप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix *tach* comes after the word *nau*, when at the end of a *Dvigu* compound.

Thus द्वे नावो समाहते = द्विनावम्, so also द्विनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पञ्चनावधियः are also formed. So also द्वाभ्यां नाभ्यामागते = द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a *Dvigu* compound'? Observe राजनौ "the king's ship". The phrase अनादित्तुकि "when a *Taddhita* affix is not elided" of sūtra V. 4. 92 applies here also. Therefore दृच् does not apply in पञ्चमिनौभिः कीतः = पञ्चमिनौ, दशमिनौ ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धान्, च, (दृच्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दस्य परं यो नावशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix *tach* comes after the word *nau*, when preceded by the word *ardha*, in a *Tatpurusha* compound.

Thus अर्द्धे नावः = अर्द्धेनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकाभ्ययं निगम्य) ॥

स्वार्याः प्राच्याम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ स्वार्याः, प्राच्याम्, (दृच्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाद्येति द्वयमप्यनुवर्त्तते । स्वारीशब्दशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परं यः स्वारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति प्राच्यामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word *khârî*, at the end of a *Dvigu* compound, and to the same, when preceded by the word *ardha*,

in a Tatpurusha compound, the affix *ṭach* is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words *द्विगोः* and *अर्धान्* are both understood here. Thus *द्वे खार्यौ समाहते* = *द्विखारम्* or *द्विखारि* ॥ So also *अर्धे खार्या* = *अर्धखारम्* or *अर्धखारी* ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with: as *खार* is synonymous with *खारी*, as *द्विखारं*, *त्रिखार* ॥ And it will be governed by the Vārtika *अन्येभ्योऽपि टच्यते* खार शताद्यर्थम् under V. 1. 57 and 58, in Mahābhāṣya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अञ्जलेः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परा यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तेष्वुवाट्चप्रत्ययो भवति ॥

102. The affix *ṭach* is added to the word *añjali*, when preceded by *dvi* or *tri*, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus *द्व्याञ्जली समाहर्ता* = *द्व्याञ्जलम्*, so also *त्र्यञ्जलम्* ॥ The word *द्विगोः* is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus *द्वयोरञ्जलिः* = *द्व्यञ्जलि* ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix *टच्* does not apply here: *द्व्यायामञ्जलिभ्यां क्रीत* = *द्व्याञ्जलिः* ॥ So also *त्र्यञ्जलिः* (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sūtra. Thus in the alternative we have *द्व्यञ्जलिप्रियः* ॥

अनसन्तात्रपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्तात्र, नपुंसकात्, छन्दसि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्रतारसन्ताद्य नपुंसकानिज्ञान्पुरुषाट्चप्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

पार्त्तिकम् ॥ अनसन्तात्रपुंसकाच्छन्दसि दावचनम् ॥

103. In the Chhaudas, the affix *ṭach* comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in *अन्* or *अस्* ॥

Thus *हस्ति + चर्मन्* *हस्तिचर्मम्* as in *हास्तचर्मं जुहोति*, so also *क्षपचर्मं* *उभिर्विचति* ॥ So also when a word ends in *अस्* as, *देवच्छन्दसानि* *देव + छन्दस्* *देव + छन्दस् + टच्* = *देवच्छन्दसम्* so also *मनुष्यच्छन्दसानि* ॥

Why do we say "when ending in *अन्* or *अस्*"? Observe *चित्त्वहारं जुहोति* ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe *सुत्रामाणं पृथिवी यामनहसम्* ॥

Vārt:—The word *वा* "optionally" should be read into the sūtra. Therefore *टच्* is optionally added, as *ब्रह्मसाम* or *ब्रह्मसामम्*, *देवच्छन्दः* or *देवच्छन्दसम्* ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणश्शब्दान्तात्पुरुषाट्चप्रत्ययो भवति सनासेन चेदब्रह्मणो जानपदस्थमाख्यायते ॥

104. The affix *ṭach* comes after the word *brahmana* in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word **जानपदः** = **जनपदेषु भवः** 'belonging to a country'. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus **सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा** = **सुराष्ट्रब्रह्मा**, and **अवन्तिब्रह्मा** : "a Brāhmaṇa of Surashtra or Avanti". This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe **रेवब्रह्मा नारदः** 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कु, महद्भ्याम्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तान्त्युष्पादृच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix **ṭach** comes optionally after the word **brahmaṇ** preceded by the words **कु** and **महत्**, in a Tatpurusha compound.

Thus **कुब्रह्म** or **कुवब्रह्मा**, **महाब्रह्म** : or **महाब्रह्मा** ॥ The word **ब्रह्मन्** is a synonym of **ब्राह्मण** "a Brāhmaṇa".

ब्रह्माच्छुदपहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मान्, चु, द, प, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषाधिकारि निवृत्त । ब्रह्माश्चवर्गान्ताद् इकागन्तात् पकागन्तात् इकागन्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति. स चेद् ब्रह्मः समाहार इत्येतत्तरन्तर्याणि ॥

106. The affix **ṭach** comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a **दृ** or a **पृ** or a **हृ** when the compound is a **Samāhāra** Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvritti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to **समाहारद्वन्द्व** "an aggregate Dvandva" which is always in Neuter singular; and not to **इतरेतरद्वन्द्व** "or mutual conjunction". Thus **वाक च त्यक्तम्** = **वाक्यत्वचम्**, so also **सकृच्चर्मम्**. **श्रीसूत्रम्**, **इदृजम्**, **वागृजम्**, **समिददपदम्**, **संवादपदम्**, **वाग्विषयम्**, **छन्दोपादानम्**, **धेनुगोदुहम्** ॥

Why do we say "after a Dvandva"? The affix will not come after a Tatpurusha, as, **पञ्च वाचः समाहृताः** = **पञ्चवाक्यम्** ॥ Why do we say "when ending in a consonant of च class, or द, प and हृ"? Observe **वाक्यसाम्** ॥ Why do we say "in a Samāhāra Dvandva"? Observe **प्रावृट्सर्मम्** ॥

अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शस्त्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ शस्त्रित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix **ṭach** comes after the words **śarat** &c, when forming an **Avyayibhāva** compound.

Thus **शरतः** **सर्मीपम्** = **उपशरतम्**, **प्रतिशरतम्**, **उपविशरतम्**, **प्रतिविशरतम्** ॥

Why do we say when forming an Avyayibhāva compound? Observe परमशरत् ॥ Those words of शरदादि class which end in a ह्रस्व consonant add invariably (नित्य) the affix तच् in spite of V. 4. 111. The anuvṛtti of avayayibhāva extends upto V. 4. 113.

1 शरद्, 2 विपाश, 3 मनस, 4 मनस, 5 उपानद्, 6 अनडुद्, 7 विद्, 8 हिमवन्, 9 हिमक*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 विद्, 13 दृश्, 14 विद्, 15 चतुर्, 16 ख्यद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियन्*, 20 जराया जरस् च (as उपजरसम्), 21 प्रतिपरसमनुभ्यो ऽङ्गः (as प्रत्यक्षं, परोक्षः, समक्षम्, and अन्वक्षम्, The second is Tatpursha) 22 पथिन्, 23 सदृश् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्ताद्व्ययीभावाद्दृश् प्रत्ययो भवान् समासान्नः ॥

108. The affix तच् comes after an Avayayibhāva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजस्, अभ्यात्मस्, प्रत्यात्मस् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकान्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन् इत्येव । नपुंसकमङ्गणमुत्तरपर्वविद्योषणम् । अन्नन् यन्नपुंसकं तदन्ताद्व्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्नः ॥

109. The affix तच् comes optionally after an Avayayibhāva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sūtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मन्, or प्रतिचर्म. उपचर्मन्, or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणीभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्ताद्व्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix तच् comes optionally after an Avayayibhāva ending in nadi, paurṇamāsi, and āgrahāyaṇi.

Thus नद्याः समीपम् = उपनद् or उपनदि. उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमास. उपग्रहायणम् or उपग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झय इति प्रत्याहारमङ्गणम् । झयन्ताद्व्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix तच् comes optionally after an Avyayibhāva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The झय here means the pratyāhāra झय i. e. all the Mute consonants. Thus उपसंनिधम्, or उपसन्धिम्, उपरक्षयम्, or उपरक्षम् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाद् टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याच्चादेशस्य मतेन ॥

112. The affix *ṭach* comes after an *Avyayibhāva* compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus अन्तर्गिरम् or अन्तर्गिरि. उपगिरम् or उपगिरि ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (*pujārtha*), for the *anuvritti* of the word अन्यतरस्याम् "optionally" was understood here already.

बहुव्रीहौ सकथ्यशब्दोः स्वाङ्गात्पच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, सकथ्य, अशब्दोः, स्वाङ्गात्, पच् ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गवाची यः सकथ्यशब्दोऽभिज्ञश्च तदन्ताद्बहुव्रीहि षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix *shach* comes after the words *sakthi* and *akshi*, final in a *Bahuvrihi* compound and denoting a portion of one's body.

Thus दीर्घे सकथि यस्य -- दीर्घसकथः, so also कल्याणाक्षः, मोहिनाक्षः, विशालाक्ष ॥ The word सकथ्यशब्दोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a *Bahuvrihi* compound"? Observe परमसकथिः, परमाक्षिः ॥ Why do we say "after *sakthi* and *akshi*?" Observe दीर्घज्ञानुः, मुवाहुः ॥ Why do we say "when denoting a part of the body?" Observe दीर्घसकाय शकट, स्थूलाक्षिरिक्तुः ॥

The new affix षच् is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus षकसकथी स्त्री, गीर्घसकथी स्त्री ॥ By *sūtra* IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicatory ष is formed by डीप् and not डीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by डीप् (IV. 1. 15), which is *anudatta* (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term '*saktha*' has *optionally* *udatta* accent, on this final in a *Bahuvrihi*. When therefore, it is not oxytone, then by adding डीप् the final of दीर्घसकथी would have been *anudatta*, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when डीप् is added, it is *always* *udatta*, which is desired : and removes the anomaly. The *anuvritti* of *Bahuvrihi* extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेदारुणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दारुणि, (पच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहिः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे ॥

114. The affix *shach* comes after a *Bahuvrihi* compound ending in the word *aṅguli*, when the compound means "a piece of wood".

Thus अङ्गुलेशरः, त्र्यङ्गुलेशरः, so also पञ्चाङ्गुलं ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrīhi"? Observe **ह्यंगुलायष्टिः** = **हे अंगुली प्रमाण-मस्या** ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding **अष्ट** as samāsānta affix, the *āṅguli* meaning here *size* and not *figure*. Why do we say "when meaning a wood"? Observe **पंचांगुलिहस्तः** ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नि ॥ ११५ ॥ **पदानि** ॥ **द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्ध्नि** ॥
वृत्ति ॥ **द्वित्रिभ्यां** परो यो **मूर्धन्** शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहि षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix *sha* comes after a Bahuvrīhi compound ending in *mūrdhan*, and preceded by *dvi* and *tri*.

Thus **द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः** ॥ The feminine is formed by **ङीष्** and the accent is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by *dvi* and *tri*?" Observe **उच्चमूर्धा** ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ **पदानि** ॥ **अप् पूरणी, प्रमाण्योः** ॥
वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्ता-
न्तप्रमाण्यन्ताश्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥
वार्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुर्नक्षत्रैरुपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाङ्कतिप्रत्ययपूर्वमाहृतञ्जिबि ॥

116. The affix *ap* comes after a Bahuvrīhi compound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word *pramāṇi*.

The word **पूरणी** means words in the feminine gender ending in an ordinal affix (V. 2. 48 &c). **प्रमाणा** means 'a witness, a principal'. Thus **कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणां** = **कल्याणीपंचमा रात्रयः** "the nights, the fifth of which is auspicious". **कल्याणीदशमा रात्रयः** ॥ So also **स्त्री प्रमाणा एषां** = **स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः** meaning **मार्थाप्रधानाः** "having a woman for authority".

Vart:—The affix **अप्** applies when the Ordinal Numeral is the principal (*pradhāna*) member in a compound. When the Ordinal enters fully into another object, and is not merely wrapped up as it were in another object in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition of *puṇvad-bhāva*—the change of feminine into masculine ordained by VI. 3. 24—applies also to the Ordinal when it is *pradhāna*. Therefore, the affix is not added here. **कल्याणपंचमीकः पक्षः** = **कल्याणी पंचमी अस्मिन् पक्षे** ॥

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** when preceded by a word denoting asterism. As **मृगनेत्रा रात्रयः** = **मृगो नेता आसां रात्रीणां** "the night whose leader is the asterism *mṛiga*" so also **पुष्यनेत्राः** ॥ Why do we say "an asterism"? Observe **देवदत्तनेत्रकाः** ॥

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** in the *Chhandas*. As, **बृहस्पति नेत्रा देवाः, सोमनेत्राः** ॥

Vart:—The affix **अष्ट** comes after the word **मास** when preceded by an ordinal having an affix denoting wages of service. Thus **पंचको मासोऽस्य** = **पंचक**

नासिकः कर्मकरः so also वृक्षकनासिकः कर्मकरः ॥ Sūtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कर् (V. 1. 22). Therefore वृक्षक-नासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमन् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ अन्तर, बहिर् भ्याम्, च लोमन्, (अप्)

वृत्तिः ॥ अन्तर बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्यस्यो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrīhi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य - अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly बहिर्लोमः पटः ॥

अज्ञनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिका-याः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरचप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ खुरखुराभ्यां नसं वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nāsikā, but not so when the word sthūla precedes the word nāsikā.

Thus दुरिव नासिकाऽस्य = दुणसः, वादघीणसः ॥ The न is changed to ण by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुगनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल?" Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vart.—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नस् but no affix is added: as, खुरणा, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरणसः, खरणसः ॥

Ishii:—The forms चिन्तिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ वेगो वक्तव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when an upsarga precedes it, and नस् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñā, as it was in the last. Thus उग्रना नासिकाऽस्य = उग्रसः, प्रणसः ॥ The न is changed into ण by VIII. 4. 28.

Vart.—The न् is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विग-तानासिकाऽस्य = विग, so also विषयः in the same sense.

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ पदानि ॥ सु-प्रात, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्र, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपदाः ॥

वृत्तिः ॥ सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपार्थिकं निपातनादेशेन
संज्ञम् ॥

120. The following Bahuvrīhis are irregularly formed by adding ach :—su-prāta, su-śva, su-diva, śārikuksha, chaturaśra, eṇi-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the टि (syllable) is elided. शोभनं पातरस्य = सुप्रातः, शोभनं श्वोऽस्य = सुश्वः, शोभनं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारिरिष कुक्षिरस्य = शारिकुक्षः, रत्नस्रोत्रश्वोऽस्य = चतुर्भुजः, एण्या इव पादावस्य = एणीपदः, So अजपदः, प्रोष्टो गौः, तस्यैव पादावस्य = प्रोष्टपादः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सक्थ्योः, अन्यतरस्याम्, (अञ्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति समा-
प्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrīhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥
So also असक्थः, असक्थिः, दुःसक्थः or दुःसक्थिः, सुसक्थः or सुसक्थिः ॥

Some read the text as हलिशक्त्यो ॥ According to this reading we have मशक्तिः or अशक्तः दुःशक्तिः or दुःशक्तः (विरूपा शक्तिरस्य), मुशक्तिः or मुशक्तः ॥

नित्यमसिञ् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिञ्, प्रजा, मेधयोः ॥
वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरनित्यमसिञ्
प्रत्ययो भवति समाप्तः ।

122. The affix asieh (अस्) comes invariably after prajā and medhā, final in a Bahuvrīhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजास्य = अप्रजस nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा,
मैधा, सुमेधा ॥ The word “invariably” (नित्य) shows that the anuvritti of the
word “optionally” of the last sūtra does not run here. The word nitya also
indicates that the affix ach comes after prajā and medhā even when preceded
by other words. As :

श्रोत्रियस्यैव ते राजन्मन्त्रकस्याल्पमेधस
अनुवाकहता बुद्धिर्मेधा तत्त्वार्थज्ञासनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuṇprajā is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्दिष्टाविशेषः ॥ In the secular literature, the form is बहु-
प्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥

वृत्तिः ॥ केवलाद् यो धर्मश्चस्तस्माद्बहुव्रीहिरनिच्यत्ययो भवति समासान्तः ॥

124. The affix *anich* (अन्) comes after the word *dharma*, when it is the last member of a *Bahuvrīhi* compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् "when it alone is the last member"? Observe परमः स्वो धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word क्वलान् according to Kāśikā qualifies the word पूर्वपद् understood. That is, the first member must be *one* word though a *compound* word, according to Kaumudī, and it explains such forms as सन्दिग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अरंशनात्माऽनुच्छित्तिधर्मा) ॥ According to Prasadākāra केवलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदान् ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, वृण, सोमेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्य परं जम्भेति कृतसमासान्तपुत्तरपरं निपायते ॥

125. The word *jambhān* stands at the ending of a *Bahuvrīhi*, when preceded by *su*, *harita*, *vr̥ṇa*, and *soma*.

The जम्भन् is a word that has already taken the *samā-anta* affix अन् irregularly, and means 'food' or 'tooth'. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा स्वदन्तः so also हरितजम्भा, वृणजम्भा (वृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means 'tooth', the compound should be analysed as, वृणमिव or सोममिव जम्भोऽस्य ॥ If *su* &c do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मान् कृतसमासान्तो निपायते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ॥

126. The form *dakṣhiṇerman* is an irregularly formed *Bahuvrīhi*, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणेर्ममस्य = दक्षिणेर्मा मगः 'a stag wounded by the hunter on the right flank'. But in the following verse:—दात्री हमाहजनान् गुणानिधिरिगुणानिमित्तो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मम् means 'a wound'. Why do we say 'in reference to a hunter'? Observe दक्षिणेर्मम् शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तच्च तेनेदर्मान् सरूपइत्यर्थे बहुव्रीहिरुच्यते ॥

127. The affix *ich* comes after a *Bahuvrīhi* when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशांकाश = केशोपु केशोपु गृहीत्वा इव युद्धं प्रवृत्तं ॥ So also कक्षाकषि, घुसनामुसति, इष्टा-

इण्ड ॥ The affix इच् forms also avyayibhāva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्गु words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शास्त्रा इच्छप्रत्ययान्ताः साधवा भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidanḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थमिच्छ प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidanḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidanḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विषुसालि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrīhi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णोधावति = निकुच्यकोणं धावति ॥ प्रोक्षपाशे हस्तिनं वाहयति = प्रोक्षपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compound-ing takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विषुसालि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाकर्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापाणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रांक्षपादि, 17 आक्षयपादि, (आक्षयपादि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 संहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोद्धुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम् भ्याम्, जानुनोः, छुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य नृपदेवो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jānu for jānu, when forming the Bahuvrīhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रकृष्ट, So also संकृष्टः ॥

ऊर्ध्वाग्निभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (छुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा नृत्तियमदिशो भवति ॥

130. The substitution of jānu for jānu is optional, when the word ūrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानु or ऊर्ध्वकृष्टः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहौ अनङ् इडादेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anan is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahuvrīhi.

As ऊधमिच्छ ऊधोऽस्याः = ऊधोऽधी, यदधी ॥ The feminine is formed by adding डीष् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोधाः पञ्चन्यः

षट्शो धनुकम् ॥ ऊधन् + भन् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + डीप् = ऊधन् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊध्ना ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहिरनडादेशो भवति ॥

132. The anah is the substitute of the final of dhanus in a Bahuvrihi.

As शाङ्ग धनुस्य = शाङ्गधन्वन् nom. s. शाङ्गधन्वा ॥ So also गान्गादाधन्वा, पुष्पधन्वा अधिष्ठयधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनडादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः प्रामो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of अनङ् does not optionally take place when the Bahuvrihi is a Name.

This declares an option, where the last sūtra had made the substitution compulsory. As शानधनुः or शानधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशो भवति ॥

134. For the final of जाया is substituted निङ् in a Bahuvrihi.

Thus युवनिजाया यस्य = युवजानः (जाया + निङ् = जाय + निङ् = जा + नि, the य being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजानिः ॥ There is punyad-bhava also.

गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुगन्धिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुगन्धिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुगन्धि इत्येतेभ्य परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of गन्ध is substituted इ when preceded by उत्, पूति, सु and सुगन्धि in a Bahuvrihi.

Thus the इ of गन्ध is replaced by इ, as उदगन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुगन्धिः ॥ Why alter the e only? See नीलगन्धा वानः ॥

Edt.—The word गन्ध is a material noun as गन्धान् पिनाडि, and an adjective as चन्दनगन्धः 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्यैकारादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of a Bahuvrihi compound, when गन्ध means 'a little'.

Thus सप्तांशुपांश्मिन् = सुपगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So पूत गन्धि "food with a little—a mere scent-of ghee". So क्षीरगन्धि ॥ Here गन्ध is a synonym of अल्प ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्परं यो गन्धशब्दस्तस्यकारणं भवति समासान्तो बहुव्रीहि समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrīhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्यैव गन्धाऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहि समासे ॥

138. The final अ of पाद् is elided when it is at the end of a Bahuvrīhi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a amāśānta affix in a way. Thus व्याघ्रस्यैव पादावस्य = व्याघ्रपाद् सिंहपाद् ॥ But हस्ति-पाद्, कर्दालपाद् ॥

1 हस्तिन्, 2 कुडाल*, 3 अश्व*, 4 कशिक*, 5 कुरुत, 6 कर्दाल, 7 कर्दालक*, 8 गण्डाल, 9 गण्डालक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 अज*, 13 कपोत, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेन्द्रा, महिन्द्रा), 17 दासी, 18 गणिका, 19 कुसुन्त ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीषु प्रथम कृतपादलोपाः पञ्चान्त सप्तमया एव । तत्रैव सूत्रे ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादिव स्थित्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadi &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद् ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद्, and then substituting पद् for पाद् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix डीप्, and nowhere else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 140. In their case, this sūtra teaches the invariable affixing of डीप् to such words; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदी, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सुत्रपदी, गोधापदी, 9 कलशीपदी, 10 विषपदी,* 11 तृणपदी,* 12 द्विपदी, 13 त्रिपदी*, 14 षट्पदी*, 15 दासीपदी, 16 शानिपदी*, 17 विष्णुपदी*, 18 सुपदी, 19 निष्पदी, 20 आर्द्रपदी, 21 कुणिपदी, (कुणपदी), 22 कृष्णपदी, 23 शुचिपदी*, 24 क्षोणपदी, (क्षोणीपदी), 25 ह्रपदी, 26 सूकरपदी, 27 शकृत्पदी, 28 अष्टापदी, 29 शृणपदी, (स्थूलपदी), 30 अपदी*, 31 सृष्टीपदी, 32 मालपदी, 33 गोपदी, 34 घृतपदी, 35 सूपपदी, 36 मधपदी, 37 अर्धपदी, 38 स्तनपदी, 39 कलहंसपदी, 40 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrīhi.

Thus द्वा पादावस्य = द्विपात्, त्रिपात्, so also दशमौ पादावस्य = सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दत् ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमाने ।

141. For दन्त is substituted दत् in a Bahuvrīhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The क of दत् is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in sarvanamasthāna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उगित् apply to these. Thus द्वा दन्तावस्य = द्विदन्त् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदन्त्, चतुर्दन्त् ॥ दशमनादन्तावस्य समस्ता ज्ञाताः = सुदन्त् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुञ्जरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहेः समासः ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrīhi.

Thus पञ्चदन्तमालभतः उभयदन्त आलभेत् ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यपदार्थे सहायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अद्योदन्ती, फाल्गुनी ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, निग्धन्ती ॥

विभाया इयावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाया, इयाव, आरोकाभ्याम् (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ इयाव अंशक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrīhi compound, when it is preceded by the words इयावा and aroka.

Thus इयावदन्तः or इयावदन्, अरोकदन्तः or अरोकदन् ॥ अरोक means 'dark' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sūtra governs this also, so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place ; as
व्यावन्तः, भ्रातृकन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष,
वराहेभ्यः, च, (वृ) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दान् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य वन्तश्चब्दस्य विभाषा बहु
व्ययमादिभ्यो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional
in a Bahuvrihi, when it is preceded by a word ending in अग्र
or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुङ्कुमाग्रन्तः, or
कुङ्कुमाग्रन्तः, so also शुद्धन्तः or शुद्धन्, शुभ्रन्तः or शुभ्रन्, वृषन्तः or वृषन्, वराहन्तः
or वराहन् ॥

The च of the sūtra indicates that the substitution optionally takes
place in other cases not enumerated : as आहिन्तः or अहिन्, मूषिकन् or मूषिकन्तः,
गर्भन्तः or गर्भन्, शिखरन्तः or शिखरन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थायां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदश्चागन्तस्य बहुव्रीहिर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालाविकृता वस्तु-
र्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a
Bahuvrihi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse
of time, such as age &c. Thus असंज्ञानं ककुदस्य = असंज्ञातककुन् = बालः "the young
of an animal". पूर्णककुन् = मध्यमवया "middle-aged animal" : उन्नतककुन् = वृद्धवया
'old'. स्थूलककुन् = बलवान् 'strong', यष्टिककुन् = नातिस्थूलो नातिकृशः ॥

Why do we say when denoting a condition ? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत्, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदश्चागन्तस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये ।

147. The Bahuvrihi word Trikakud, formed by
the elision of the final अ of kakuda, is the name of a moun-
tain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुन् "a three-peaked hill, the peaks having the shape
of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a
particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद्वि, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः)

वृत्तिः ॥ उद्वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदश्चागन्तस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

148. After *ut* and *vi*, the final of *kākuda* is elided in a Bahuvrīhi compound.

Thus उग्रसंकाकुदमस्य = उस्काकुन्, so also विककुन् ॥ The word काकुन् means 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णान्, विभाषा, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहिं समारंभे ॥

149. After *pīrṇa*, the final of *kākuda* is optionally elided in a Bahuvrīhi compound.

Thus पूर्णम् काकुदमस्य = पूर्णकाकुन् or पूर्णकाकुः ॥

सुहृद्दुर्द्वेदौ मित्रमित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद्, दुर्द्वेदौ, मित्र, अमित्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ सुहृन् दुर्द्वेन् इति निपात्यते यथासंख्य मित्रमित्रवार्ताभेदयोः । सुहृदशब्दस्य हृदयशब्दस्य हृद्भागे निपात्यते बहुव्रीहिं, तथा दुः शब्दात्परस्य ।

150. The words *suhr̥pit* and *dur̥hpit* are irregularly formed Bahuvrīhi compounds, denoting "a friend" and "a foe" respectively.

The word *सुहृन्* is derived from *सु* + *हृदय*, the *अय* of *हृदय* being elided in the Bahuvrīhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also *दुर्द्वेन्* is derived from *दुः* + *हृदय*, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe *सुहृदयः* कारुणिकः 'the kind-hearted, merciful', *दुर्द्वेदयश्चोरः* "the evil hearted thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥

वृत्तिः ॥ उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix *कप्* comes after *uras* &c final in a Bahuvrīhi compound.

Thus व्यृशोरस्कः = व्यृदपुशोरस्कः ॥ So also प्रियसिर्पष्कः, अवमुक्तोपानस्कः ॥

The words *पुमान्*, *अनुड्वान्*, *पय*, *नौ*, and *लक्ष्मी* are exhibited in the list of *urasādi* words as nominative singular, and not in their crude-forms as is the case with other words. The reason of this is, that the singular number of these words take the affix *कप्*, and not their dual and plural numbers. With regard to the dual and plural of these, the affix *कप्* is optionally added by force of *sūtra* V. 4. 154. Thus *द्विपुमान्* or *द्विपुस्कः*, *बहुपुमान्* or *बहुपुस्कः* ॥

1 उरस, 2 सर्पिस्, 3 उपानह, 4 पुमान्, 5 अनुड्वान्, 6 पयस्, 7 नौ, 8 लक्ष्मी, 9 शर्पि, 10 मधु, 11 शानि, 12 अर्थोन्नमः ॥ (The affix *कप्* is added to *अर्थ* when preceded by the Negative particle *नस्*, as *अनर्थकः*.)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ इमन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the last member of which ends in इन्, when a feminine word is denoted.

Thus बहुवो दण्डिनोऽस्यां शालायां = बहुदण्डिका शाला ॥ So also बहुछत्रिका; बहुस्वामिका नगरी, बहुवाग्मिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe बहुदण्डी राजा or बहुदण्डिका ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally under V. 4. 154.

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्ताद्बहुव्रीहिर्नकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the last member of which is a feminine word ending in long ई or ऊ defined as nadī words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बहुव्यः कुमर्योऽस्मिन्नेव), बहुव्रद्धाबन्धकः ॥ बहुकर्तृक ॥ The त in ऋत् is for the sake of euphony.

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्बहुव्रीहिः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrīhi compounds not covered by the foregoing rules, may optionally be added the affix कप् ॥

Thus बहुखकः or बहुखट्वाकः or बहुखट्टः, बहुमानकः or बहुमानकः or बहुमानः, बहुवीणकः or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrīhi about which no special rule has been given above. How do you explain the forms अनृकं साम, बहुवृकं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the samānta affix अ? The affix अ is added to कृक when the compound has a special meaning such as अनृचः means 'a boy', बहुवृचः 'a charapa'.

Why do we say "after the rest"? Observe प्रियपथः, प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञार्थं विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तं प्रतिस्मृतं ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेश्वरः अस्य = विश्वेश्वरः, विश्वेश्वराः ॥

ईयस्श्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयस्, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्तादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

156. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयांताऽस्य = बहुश्रेयात्, here rule V. 4. 154 is debarred. बहव्यः श्रेयस्याऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V. 4. 153 is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened, but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहिो ण्वन्" See Vārtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्तादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi ending in the word bhrâtri, when it means 'praised'.

The word वान्तः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोभना भ्राताऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when it means "praised"? Observe मूर्खभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतदछन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋषणान्तादबहुव्रीहिश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हना मानाऽस्य = हनमाना. हनपिता, हनम्बसा. गृहाना ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्रयोः, स्वाङ्गे (कप्, न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्तादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the words nâdî, and tantrî final in a Bahuvrihi, when they mean organs of body.

Thus बह्वो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः बहुतन्त्रीर्मीवा ॥ The word तन्त्री means 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, बहुनाडीकः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका रोगा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by डोष् that comes after jāti; तन्त्री is formed by the upâdi affix ई (up III. 158). In बहुनाडि the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई of तन्त्री is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (ऋन् ईस्त्रया प्रातिषेधः, See I. 2. 48 also).

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

वृत्तिः ॥ निष्प्रवाणिशित्ति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, without adding the affix कप्, though the last word is a Nadi word.

The word प्रवाणा means either प्रीयतेऽस्यां or प्रवयन्ति तथा ॥ Here ल्युट् is added to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. a shuttle'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पदः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशालाकः "a new unbleached cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been extracted, fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Panini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book it is estimated to extend 2000 pages, the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 2nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His exert is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patrika, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Razmahind), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur), February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1892.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	..	...	...	Rs. 20 0 0
Foreign	...	...	...	£ 2 0 0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	..	...	...	Rs. 3 0 0
Foreign	...	...	...	£ 0 6 0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs. 30 0 0
Foreign	...	...	...	£ 3 0 0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VI.

THE ASHTÁDHYÁYI OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

TO
Hon'ble Sir John Edge, Bt. Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

आ३म् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER FIRST.

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ एक, अच्, द्वे, प्रथमस्य, ॥

वृत्तिः ॥ आधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च वितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तर यद्वक्ष्यामः प्राक्सप्रसारणवधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवन इत्येवं तद्वदितव्यम् । वक्ष्याति लिटि धातोस्त्वभ्यासस्येति । तत्र धातोस्त्वयवस्थानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ॥

1. In the room of the first portion, containing a single vowel, there are two.

Upto Sūtra VI. 1. 12 inclusive it is to be understood that for the first syllable two are to be made, i. e. the first syllable is to be reduplicated. This is an adhikāra sūtra: all the three words viz एकाच, and द्वे and प्रथमस्य are to be read in the subsequent sūtras upto VI. 1. 12, before the rule of Samprasāraṇa begins. Thus Sūtra VI. 1. 8 says "when लिट् follows, of an unreduplicated verbal root". The sense of this sūtra is incomplete, unless we supply the three words of this sūtra, when it will read thus: "when लिट् follows, there are two in the room of the first portion, containing a single vowel of an unreduplicated verbal root". Thus from जागृ — जजागर (जागृ + ञल् IV. 3. 82 = जा + जागृ + अ = ज + जागृ + अ VII. 4. 59 = जजागर "he awoke"). So also पपाच्, इयाय, आर from the roots पच्, इ and ऊ ॥ The reduplication takes place through the force of the affix that follows. Thus the affixes of the Perfect Tense (लिट्), the Desiderative (सृज्), the Intensive (यङ्), the ऋलु vikarṇa, the Aorist in चङ्; all cause reduplication.

The word एकाच means that which consists of one vowel (अच्) ॥ When a stem or root consists of more than one vowel (is a dissyllabic or polysyllabic root), then the एकाच प्रथमः will be the *first syllable*: as in जागृ the portion जा is the प्रथम एकाच् 'the first portion consisting of one vowel'. When a root consists of a single vowel, as इ 'to go', then strictly speaking there cannot be any portion which may be called first (प्रथम) or ekāch consisting of a single

vowel). Here, however, will this rule be applied and इ will be reduplicated, according to the maxim "व्यपदेशिवदेकस्मिन्"—"An operation which affects something on account of some special designation which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". So also in पच् there is no *first* syllable strictly speaking, but still the rule will apply under the above maxim. In making Reduplications the Rule I. 1. 59 should always be borne in mind. Thus पच् + व (जल् of लिट्) = पाच् पाच् + अ = प पाच् + व (VII. 4. 59 and 60) = पपाच् ॥

The word द्वि in the sūtra indicates that the very word-form is to be doubled or pronounced twice, and not that another word of similar meaning is substituted. In fact this is not a rule ordaining *substitution* of two, in the room of one; but of the *repetition* of the one. Compare VIII. 1. 1.

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अच्, आदेः, द्वितीयस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमद्विवचनपवासे ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यकाचो द्विवचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तद्वचनस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वि भवतः ॥

2. Of that whose first syllable begins with a vowel, there are two in the room of the second portion containing a single vowel.

This debars the reduplication of the *first* syllable. In a verbal root beginning with a vowel, and consisting of more than one syllable, the *second* syllable is to be reduplicated and not the first. Thus the सन्त root अटिप्, (अट् + सन् = अट् + इट् + सन् VII. 2. 35 = अटिप्), reduplicates the second syllable टिप् and the 3rd per. sing. is अटि टिपति, the ट being elided by VII. 4. 60; and ट changed to ष by VIII. 3. 59. So also अर्शाशयति, अर्शिरयति ॥ The last form is thus evolved, ऋ + सन् = ऋ + इट् + सन् (VII. 2. 74 = अर + इ + स VII. 3. 84, and VI. 1. 51). Here now we have to make reduplication, and if I. 1. 59 be applied, then since a vowel-affix इ follows, the reduplication of अर should take place i. e. the ऋ the sthāni should be reduplicated. But we have explained the sūtra द्विवचनस्य I. 1. 59, by the phrase द्विवचननिमित्तस्य, i. e. the vowel-affix causing reduplication. Here the vowel-affix इट् does not cause reduplication, but the consonant-affix सन् that does so. Therefore rule I. 1. 59 does not apply, for इट् itself is a कार्य, and the maxim applies कार्यमनुभवन् कार्यं निमित्ततया नाश्रीयते "surely that which undergoes an operation can, so far as it undergoes that operation, not be made the cause of the application of a grammatical rule". Thus from the root शिङ् is formed शयिना; here the root शी is gunated before the augment इट्. Rule I. 1. 5 declaring the prohibition of gunation with regard to क्तिन् or डित् words does not apply here. For though शीद् has an indicative ड, yet as it undergoes an operation itself, it cannot be the cause of the application of another rule.

Some persons explain the word अजादः as the Ablative singular (and not Genitive Singular) of अजादः and they consider the word as a Karma-dhârâya compound and not a Bahuvrîhi compound. According to them the word means:—"The syllable *following* the *initial vowel* is reduplicated". (अजासावादिश्वेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवतः) ॥ According to this interpretation, the word द्वितीयस्य is merely explanatory.

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, न्द्राः, संयोगादयः ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयस्येति वर्णते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विवचनं प्रतिषिध्य-
ते । नकाराकारेणा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ द्वाकारपदोपदेशे तु न वक्तव्यः ॥ वा० ॥ यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ ईर्यनेस्त्वृतीय द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कङ्गादेशानां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ नामधातुनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ यथेष्टे नामधातुध्वानि वक्तव्यम् ॥

3. The letters न्, द् and र् being the first letter of a compound consonant and being part of the second syllable, are not reduplicated.

The word *dvitiyasya* "of the second syllable", is understood here. This sūtra debais the doubling of the consonants n, d, and r when forming parts of the second syllable, provided these letters occur in the beginning of a conjunct (*sanyoga*) letter. Thus the Desiderative root of उन्द् is उन्विष, formed by adding सन् and इद् ॥ The second syllable here is न्द्रिष which is to be reduplicated by the last rule. But in doing so, न् will not be doubled. Thus we get the form उन्विषिषति, so also from अद्ङ् and अर्च्य we have अद्ङ्ङिषति, and अर्चिषति ॥

Why do we say "when न्, द् and र् are the letters"? Observe ईचिषिषते from ईक्ष् in which क is the initial letter and has been reduplicated in to च् ॥ Why do we say "being the first letter in a conjunct consonant"? Observe प्राणिषति from the root अन् 'to breathe', the न् being changed into ण by VIII. 4. 19 and 21. The phrase अजादे of the last sūtra is understood in this sūtra also. Thus इरिद्रासति ॥ Some explain the word अजादे understood in this sūtra in the same way as in the last, namely as a karmadhârâya compound in the Ablative singular. They do so, in order to explain the form इन्द्रिद्रिषति, which is thus evolved इन्द्रमिच्छति = इन्द्रः कश्च III. 1. 8 - इन्द्रीय ॥ Then इन्द्रीयतुमिच्छति = इन्द्रीय + सन् ॥ Here though the second syllable consists of n, d and r, yet न् alone is rejected in reduplication and not द् and र् also, as द् and र् are not immediately after the *initial vowel* (अजादिः इ in this case).

Vart:—This prohibition should be stated with regard to the letter द् also. As उद्ङ्—उद्ङ्ङिषति ॥ This prohibition applies when the word is taught primarily as having a penultimate द् ॥ But when it is taught as primarily

having a penultimate **इ**, then the rule does not apply: the **इ** should then be ordained as a substitute of **इ** ॥ See **Udadi** root 20.

Vārt:—There is no prohibition of the **इ** when it is followed by **य** ॥ Thus **अरायते** ॥ This is the Intensive form of the verb **अर**, and is thus evolved: **अर** + **य** (III. 1. 22. **Vārt**) = **अरय** + **य** (VII. 4. 30) = **अरय**, then follows reduplication by the rules of this sūtra. The second syllable **य** has an initial **इ** which is not however rejected in reduplication.

Vārt:—In the case of the verb **ईर्यति** the third should be reduplicated. "Third of what"? Some say the third of the consonants, and according to them the form is **ईर्ययिषति** ॥ Some say the third syllable, therefore of the root **ईर्य** (**ईर्य** + **इद्** + **सन्**), the third syllable **य** is reduplicated: Thus **ईर्ययय**, **ईर्ययिष** (VII. 4. 79) the **अ** of **य** is changed into short **इ** by VII. 4. 79 = **ईर्ययिषति** ॥

Vārt:—The third syllable of the verbs **काड्य** &c. is to be reduplicated. Thus **काड्य** + **इद्** + **सन्** = **काड्यय** = **काड्ययिषति**; so also **असुयिषति** &c.

Vārt:—The third syllable of verbs derived from nouns is optionally reduplicated. Thus **अश्वीयिषति** or **आश्वीयिषति** ॥

Vārt:—Others say, any syllable of a **नामधातु** (verbs derived from nouns) may be reduplicated. Thus from the noun **पुत्र** is derived the root **पुत्रीय**, the desiderative root of which is **पुत्रीयिष**, which requires reduplication. Here any syllable may be reduplicated: as, 1. **पुपुत्रीयिषति**, 2. **पुतित्रीयिषति**, 3. **पुत्रोत्रीयिषति**, 4. **पुत्रीयिषति** ॥ Or there may be double and treble reduplication simultaneously as, **पुपुतित्रीयिषति** ॥

पूर्वोभ्यासः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ पूर्वः, अभ्यासः ॥

वृत्तिः ॥ इ इति प्रथमान् यदनुवर्त्तनं नदधातिष्ठ यच्चान्तं आयेन । तच्च प्रत्यासत्तेरभ्यस्तकरणं ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्याससंज्ञा भवति ॥

4. The first of the two is called the **Abhyāsa** or the **Reduplicate**.

The word **इ** in the nominative case is understood here, but for the purposes of this sūtra it is taken in the Genitive case i. e. **इयोर्यः पुत्रः** "the first of the two" ordained above. The word **Abhyāsa** occurs in sūtras III. 1. 6, VI. 1. 7 &c.

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ उभे, अभ्यस्तम् ॥

वृत्तिः ॥ इ इति वर्त्तमानं उभयवर्णं सपुत्रायसंज्ञायामप्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुचिते अभ्यस्तसंज्ञा भवतः ॥

5. The both are collectively called **Abhyasta**.

Though the word **इ** was understood in the sūtra, the use of the word **उभे** 'both' indicates that the word **Abhyasta** applies to the two taken together and not to any one of them separately. The word **abhyasta** occurs in sūtras III. 4. 109, VI. 1. 32 &c. This sūtra VI. 1. 189 declares "the first vowel of

an Abhyasta gets the udātta accent". The Abhyasta being the collective name of the both, the accent will fall on the first and not on the second, as in ददति dādati, the accent is on the first अ ॥ So also by VII. 1. 4 अन् takes the place of झ after an Abhyasta, therefore, दद् + झि = दद् + अति = ददति ॥ So also ददन् (VI. 4. 112).

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जक्ष, इत्यादयः, षट् ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तार्थं वृत्तं । जक्ष इत्येयं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सम्पन्ना धातूनामभ्यस्तसंज्ञाविधीयते ॥ जक्षभक्षहसनयोरित्यतः प्रथति वेवीङ् वेतिना तुल्यद्विति यावन् ॥

6. So also the six roots beginning with jakshi are called abhyasta.

The word abhyasta is understood here. The verb jakshi and the six verbs that follow it in the Dhātupāṭha, in all seven verbs, get this designation. These are जक्ष, जायु, ईरद्वा, चक्रास, दक्षि, and वेवी ॥ Pāṇini has overlooked वेवी and mentions only the first six. By getting the designation of Abhyasta these verbs get acute accent on the first syllable when followed by a sārva-dhātuka Tense-affix not having the intermediate इद् and beginning with a vowel. Thus जर्षति jā-grati, जक्षति jākshati, ईरद्वाति dāridrati, चक्रासति chākāsati, दक्षति śāśati, दक्ष्यते didhyate, and वेव्यते vevyate. The present participle दक्ष्यन् is irregularly formed by adding the affix शन् (अन्) and when so formed it does not take the augment नुष् by VII. 1. 78.

तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तुज, आदीनाम्, दीर्घः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ तुजादीनामित्तिप्रकारोऽर्थाद्देशद्वयः । कश्च प्रकारः । तुजदीर्घाभ्यासस्य न विहितः । दृश्यते च. ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घं साधुभवति ॥

7. In the room of a short vowel of the Reduplicate of the roots तुज् &c, a long is substituted.

There is no list of तुजादि verbs given anywhere. The word आदि in तुजादि therefore should be construed as "verbs like तुज्". So that wherever we may find a word having a long vowel in the Reduplicate, we should consider it a valid form. Thus तूतुजानः (तुज् + कानच् III. 2. 106 = तूतुजानः Rig. I. 3. 6). गामशान्, अनङ्गान् शधार. स्वधां मीमाय. स तूताव ॥ This lengthening only takes place in the Vedas before some special affixes, and not every where or in secular literature. As तुताज शबलान् हरीन् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ पदानि ॥ लिटि, धातोः, अनभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचोः द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

षात्तकम् ॥ द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ लिटिर्द्विवचनं जागतरेवेति वक्तव्यम् ॥

8. When the tense-affixes of the Perfect follow, there is reduplication of the root, which is not already reduplicated.

The reduplication is either of the first syllable or of the second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus पश् + णत् = पश्च + णत् = पश्च. पश् + णत् = पपाच ॥ So also पपाठ, प्रोक्तुनात् ॥ In the case of ऊर्णु, Rule III. 1. 36 does not apply, so the Perfect of this word is not formed by adding आश् and the auxiliary verbs कृ. भू and अस्त; but regularly. In fact ऊर्णु is regarded as if it was नृ ॥ See sūtra III. 1. 36 Vārt. वाच्य ऊर्णोर्णुवद् भावा यद् मसिद्धिः प्रयोजनं, आमश्च प्रातपेधार्यमे-काश्चभेदुपमहान् ॥

Why do we say when लट् follows? Observe कर्त्ता, हतां ॥ Why do we say "of a Dhātu"? Observe ससृवांसो विशृण्वर. सोममिन्द्रायसुन्विर ॥ The question arises from the fact that the root (dhātu) always directly precedes the affixes of the Perfect, no vikaraṇa intervenes as in the case of other tenses. So there was no necessity of using the word dhātu in the sūtra. To this it is replied that by III. 4. 117, sometimes लिट् is treated as sāmādhātuka, and then it takes vikaraṇa. As श्रु taking the vikaraṇa डन् becomes शृणु. (III. 1. 74) this whole base is not a dhātu, therefore when the affixes of Perfect are added there is no reduplication, and we have शृण्वर ॥ See III. 4. 117.

Why do we say 'of a non-reduplicate'? Observe कृष्णो नोनाव वृषभो यदी-हम् । नोतृयतेनोनाव, i. e. it is the Perfect Tense of the Intensive verb नोतृय, and is not reduplicated again, यङ् having already caused reduplication. So also समान्या मरुतः समिमशुः ending in the उम of the Perfect.

Vārt :—In the Chhandas there is optionally reduplication of the root in the Perfect and other tenses. As आर्चय्यान् आर्चयामहे or यियार्चयामहे; देवतानां शान्तिप्रियार्णो or वशानि प्रियार्णो ॥ मयवा शतु or वशतु नस्तुनां धीस्वद धातु or वधातु ॥

Vārt :—The root ज्ञाग is optionally reduplicated in the Perfect. As, यो ज्ञागार (or जज्ञागार) तमृचः कामयन्ते ॥

सन्त्यङोः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ सन् त्यङोः, ॥

वृत्तिः ॥ धातोरेतन्धासस्यति वृत्तेने । सन्त्यङोरिति च पठ्यन्तमेतन् । सत्रन्तस्य यङन्तस्य धानन्धासस्य धातोरेवयवस्य प्रथमस्यकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगेन भवतः ॥

9. Of a non-reduplicate root ending in सन् (Derivative) or यङ् (Intensive) affixes, there is reduplication.

The word सन् त्यङो. should be construed as genitive dual and not as Locative dual. In the latter case, the meaning would be "when the affixes सन् and यङ् follow, a non-reduplicate root is reduplicated". The difficulty would be that while the root alone would be reduplicated, the augment इद् would not, as in अर्दिष्टिषति, अर्दिष्टिषति ॥

The phrase धातोरेतन्धासस्य is understood here also. The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or vowel. Thus पश् + सन् (III. 1. 7) पश्, reduplicate विपश्नति (VII. 4. 79). So पश्

विपतिषति. ऋ—अरिंरषति, उन्—उन्निषति ॥ So also of यङन्तः—as, पापयन्त (VII. 4. 83), अदायन्त, याययन्त, अरायन्त, प्रोर्णयन्त ॥ If a root is already a reduplicated one, there is no reduplication : as जुगुप्सन्ते, लोर्लुयन्ते being the Desiderative forms of जुगुप्स (already formed by svārthika सन् III. 1. 5), and of लोर्लुय (the Intensive form of लु) ॥ See III. 1. 22.

इलौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ इलौ ॥

वृत्तिः ॥ इलौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोस्त्वयस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

10. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the vikarapa ślu (इलु) follows.

The इलु is the characteristic sign of the roots of the third class, and causes the elision of the vikaraṇa हृ ॥ The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or a vowel. Thus लुहति (from हृ), बिभेति, जिहति ॥

चङि ॥ ११ ॥ पदानि ॥ चङि ॥

वृत्तिः ॥ चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोस्त्वयस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

11. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the affix चङ् of the Aorist follows.

The reduplication is of the first or second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus अपीपचन्, अपीपडन्. (VII. 4. 93 and 94). So also आदिष्टन्, आदिशन्, आदिष्टन् ॥ These are aorists of the causative roots पाच &c.

When the Reduplicated Aorist of the Causative (ण्यन्त) verbs पच &c is to be formed, as here, we should first elide the causative sign णि, then shorten the penultimate vowel, and then reduplicate. Then by VII. 4. 93 the effect would be like as if सन् had followed, and this would not be prohibited by the short vowel being considered sthānivat. For rule VII. 4. 93 says "Let the effect be as if सन् had followed, on the reduplicate, if followed by a light vowel, of an inflective base to which णि followed by चङ् is affixed; provided there is not the elision of any letter in the pratyāhāra अकृ occasioned by the affixing of णि ॥" One of the conditions for the application of this rule is that the reduplicate must be followed by a light vowel. We have said above that the long penultimate is to be shortened before चङ् ॥ Now arises the difficulty. Should this light vowel coming in the room of a heavy vowel be considered like the heavy vowel by the rule of sthānivat ādeśa (I. 1. 56), or not? It should not be considered so, for the reasons given in I. 1. 57. For it was established there that the sthānivadbhāva will arise then only when some operation is to be done to a thing anterior to the non-substituted i. e. original vowel. Here no operation is to be applied to something anterior to such original (अनादिष्ट) vowel, but to

a form consisting of such substituted (आदिष्ट) vowel. Therefore, the light vowel is not considered non-existent for the purposes of सन्वज्ञा ॥ If this order of operation is not followed, there would arise incongruities. The order must be this: 1st the elision of णि (VI. 4. 51) 2nd the shortening of the penultimate (VII 4. 4) 3rd the reduplication. If the reduplication take place first and the vowel be shortened, then the reduplication having taken place before the substitution of the vowel had taken place, such substitute will now be considered as sthānivād: the *light* vowel being considered as still *heavy*, will prevent the application of सन्वज्ञा ॥ The difficulty will be in the form of आशीशमन्, where the short is ordained after the णि ॥ If this be the order of operations, there will not be the reduplication of the second syllable दि in the word भविन्? This is, however, done by I. 1. 59. which see.

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ दाश्वान्, साह्वान्, मीढ्वान्, च ॥

वृत्ति ॥ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दशब्दार्थस्य भाषायां चार्थवशेन निपात्यन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ कुमादीनां के ह भवत इति वक्तव्यम् ॥ दा० ॥ चरित्यन्तर्पतिवर्जनां द्वित्वमच्यकचाभ्यासस्य ॥

दा० ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ दा० ॥ हन्तेर्धन्व च ॥ दा० ॥ पाठेर्णिटुक चाक च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥

12. The participles dāśvān, sāvān and mīdhvān are irregularly formed without reduplication.

The word दाश्वान् is from the root दाश् 'to give' with the affix क्त्वा (III. 2. 107), here the reduplication and the augment इद are prohibited irregularly. As दाश्वानो दाशुषः सुतम् (Rig I. 3. 7). The word साह्वान् is derived from the root सह 'to endure', by adding the affix क्त्वा III. 2. 107, the irregularity being in lengthening the penultimate, not allowing the augment इद and the reduplication. Thus साह्वान् बन्धकः ॥ So also मीढ्वान् comes from मिह 'to sprinkle' with the affix क्त्वा (III. 2. 107) the irregularity consisting in non-reduplication, non-application of इद, the lengthening of the penultimate vowel, and the change of ह into ढ ॥ As मीढ्वस्तोकाय तनयाय पृडय ॥ It is not necessary that these words should be in the singular always, in their plural forms also they do not reduplicate.

Ūt:—Reduplication takes place when क्त्वा &c. are followed by the affix क्त्वा ॥ Thus क्रियते अनन क्त्वा क चकम्, क्रियते क चक्रिम् ॥ The affix क्त्वा comes after क्त्वा with the force of the affix घञ् ॥

Ūt:—The roots चर्, चड, पन्, and वद take reduplication when followed by the affix अच् III. 1. 134 and the reduplicate (abhyāsa, takes the augment भाक् ॥ The final consonants of the Abhyāsa (reduplicate) are not elided in these verbs, in order to give scope to the augment, for if the final consonants be elided by VII. 4. 60, then the addition of the augment becomes unnecessary; as there is no difference between the augment and the ādesa (shortening of the vowel) taught in VII. 4. 59. Thus चराचर, चलाचल,

Vart:—The above vārtika is optional, so we have the forms चरः पुरुषः, धनो रथः, वनो वनस्पतिः &c.

Vart:—The root हृन् is reduplicated before the affix अच्, and the augment आक् comes after the Abhyāsa, and च is the substitute of ह of the Abhyāsa. Thus हृन् + अच् = घन् + आक् + हृन् + अच् = घनाघनः (The second ह is changed into घ by VII. 3. 55), as in the phrase घनाघनः क्षोभनश्चर्षणीनाम् ॥

Vart:—The causative root पादि is reduplicated before the affix अच्, there is elision of णि (sign of the causative), and उक् is the augment of the Abhyāsa, and it is lengthened. Thus पादि + अच् = पाद्वट ॥

प्यङ्ः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ प्यङ्ः, संप्रसारणम्, पुत्र, पत्न्याः, तत्पुरुषे ॥

वृत्तिः ॥ पुत्र पति इत्येतयोस्तत्पुरुषोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्ः संप्रसारणं भवति ॥
वाचि रूपम् ॥ प्यङ्ः संप्रसारणं वाचिभाषा पतिवैधे ॥

13. There is vocalisation of the semivowel य् of the affix प्यङ् (IV. 1. 78) when followed in a Tatpurusha compound, by the words पुत्र and पति ॥

When the words पुत्र and पति are the second members, forming a Tatpurusha compound, there is samprasāraṇa (vocalising the semi-vowels) of the affix प्यङ् of the preceding. That is य् is changed into इ ॥ Thus क्रीडयन् गन्धोऽन्य = क्रीडगन्धः (a Bahuvrīhi compound taking the samāsanta affix or rather substitute इ by V. 4. 137 क्रीडगन्धस्यम = क्रीडगन्ध + अण IV. 1. 92) = क्रीडगन्धः ॥ The feminine of this will be formed by adding प्यङ् (IV. 1. 78). Thus we have क्रीडगन्ध्या (see IV. 1. 78). Now in forming the Tatpurusha compound of this word with पुत्र or पति, the final य् will be changed into इ and we have क्रीडगन्धी-पुत्रः, क्रीडगन्धीपतिः ॥ The आ of या becomes merged into इ (VI. 1. 108), and the short इ is lengthened VI. 3. 130. So also क्रीडगन्धीपुत्रः ० क्रीडगन्धीपतिः ॥

Why do we say “of the affix प्यङ्”? Observe इयापुत्रः, क्षात्रयापुत्रः ॥

Why do we say “when followed by पुत्र or पति”? Observe कारागन्ध्या-कुलम्, क्रीडगन्ध्याकुलम् ॥

Why do we say “when forming a Tatpurusha compound”? Observe क्रीडगन्ध्यापतिरस्य मामस्य = क्रीडगन्ध्यापतिरस्य मामः ॥ It is a Bahuvrīhi compound.

The affix प्यङ् is here the feminine affix य् followed by चार् (आ) (see IV. 1. 77 and 74).

A general maxim relating to all affixes is “an affix denotes whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself: प्रत्ययमहो यस्मान् स विहितस्त्वसिद्वस्तद्वन्तस्य प्रत्ययम्” ॥ This maxim, however, does not apply in case of feminine affixes, where we have this rule “a feminine affix denotes whenever

it is employed in a rule, a word-form which ends with that affix, but which need not necessarily begin with that to which the affix has been added, but where the word form is subordinate : **स्त्रीप्रत्ययं चानुपरजनं न** ॥ Thus we have **परमकारीषगन्ध्यायः पुत्रः** = **परमकारीषगन्धीपुत्रः** and so also **परमकारीषगन्धीपतिः** ॥ Not so when the word is an upasarjana or subordinate in a compound. As **अनिकान्ता कारीषगन्ध्याम्** = **अतिकारीषगन्ध्या**, **तस्यपुत्रः** = **अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः**, **अतिकारीषगन्ध्यापतिः** ॥

This vocalisation takes place when **पुत्र** and **पति** alone, not compounded with any other word, stand at the end: not so when a word beginning or ending with these words follows. Thus **कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं**, **कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः** &c.

Though a word ending in **व्यङ्** may have semi-vowels, yet the vocalisation takes place of the affix **य** (**व्यङ्**) only, according to the maxim **निर्दिश्यमानस्योद्देशा भवन्ति** "substitutes take the place of that which is actually enunciated".

The word **संप्रसारण** has regulating influence upto VI. 1. 44 inclusive. The rules of vocalisation (change of semi-vowels into vowels) is contained in these sūtras.

Vart:—Prohibition must be stated when **पति** and **पुत्र** follow the word **गोकाक्ष्य** ॥ As **गोकाक्ष्यपुत्र**, **गोकाक्ष्यायानः** instead of **गोकाक्षीपुत्रः** &c.

वन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ पदानि ॥ वन्धुनि, बहुव्रीहौ ॥

वृत्तिः ॥ व्यङ् संप्रसारणमन्ववर्त्तनं । वन्धुशब्दोत्तरपदे बहुव्रीहौ समासं व्यङ् संप्रसारणं भवति ॥
वा० ॥ मातृमातृकमातृ ॥

14. There is vocalisation of the affix **व्यङ्** when the word **वन्धु** follows in a Bahuvrihi compound.

Thus **कारीषगन्ध्यावन्धुरस्य** = **कारीषगन्धीवन्धुः** ॥ So also **क्रौञ्चगन्धीवन्धुः** ॥

Why do we say "when the compound is a Bahuvrihi"? Observe **कारीषगन्ध्याया वन्धुः** = **कारीषगन्ध्यावन्धुः**, which is a Tatpuruṣa compound. Like the last sūtra, we have here also **परमकारीषगन्धीवन्धुः**, but **अनिकारीषगन्ध्यावन्धुः**, **कारीषगन्ध्यावन्धुधनः**, **कारीषगन्ध्यापरमवन्धुः** ॥

Though the word **वन्धुनि** is exhibited in the sūtra in the neuter gender, it is in fact a masculine word.

Vart:—There is vocalisation of **व्यङ्** in a Bahuvrihi compound with **मातृ** **मातृक** and **मातृ** optionally: as **कारीषगन्धीमानः** or **कारीषगन्ध्यामानः**, **कारीषगन्धीमातृक** or **कारीषगन्ध्यामातृकः**, **कारीषगन्धीमाना**, **कारीषगन्ध्यामाना** ॥ The indicatory **च** of **मातृ** makes the word take the udāta on the last syllable (VI. 1. 163), thus debaring the especial accent of the Bahuvrihi (VI. 2. 1). All Bahuvrihi compounds ending in **क** take the samāsānta affix **कप्**, so **मातृ** would have become **मातृक** by force of V. 4. 153, so the separate enumeration of **मातृ** and **मातृक** here shows that **कप्** is also optional.

यच्चिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ वचि, स्वपि, यजादीनाम्, किति ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणमिति वर्त्तते । व्यङ् इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिस्वित च । स्वपि ॥ त्रिष्वप् शये । यजादयो, यज देवपूजासंगतिकरणशनेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वाचस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

15. The semivowels of the roots वच्, स्वप् and यजदि verbs are vocalised when followed by an affix having an indicative क ॥

The anuvritti of व्यङ् does not run into this sūtra. The root वच् includes the वच् परिभाषने of the Adādi class (II. 54) and the वच् substitute of ब्रु (II. 4. 53) स्वप् is the root त्रिष्वप् शये of the Adādi class (II. 59). The यजादि verbs are the last nine roots of the Bhvādi class viz. यज्, वप्, वह्, वस्, वेम्, व्येम्, ह्वेम्, वद् and श्चि ॥ The semivowels of these eleven verbs are changed into the corresponding vowel, when an affix having an indicative क is added to them. Thus with the Past Participle affixes क्त and क्तवन्तु we have the following forms:—

1. वच्—उक्तः, उक्तवान्. (VIII. 2. 30). 2. स्वप्—सुप्तः, सुप्तवान् 3. यज्—इष्टः, इष्टवान्. (VIII. 2. 36) 4. वप्—उप्तः, उप्तवान्. 5. वह्—ऊढः, ऊढवान् (VIII. 2. 31, 40, VIII. 3. 13 and VI. 3. 111) 6. वस्—ऊषितः, ऊषितवान्. (VII. 2. 56 VIII. 3. 60) 7. वेम्—उतः, उतवान्. 8. व्येम्—संवीतः, संवीतवान्. 9. ह्वेम्—हूतः, हूतवान्. 10. वद्—उदितः, उदितवान्. 11. दुष्माश्चि—शूनः, शूनवान् ॥

धातोस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते:—When in a Grammatical rule, an operation (dependant on an affix) is taught with regard to a root (dhātu) by mentioning particular verbs (dhātu) specifically, and not by using the word "dhātu", generally, then the operation takes place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots by enunciating the word धातोः ॥ The existence of this maxim is inferred in the formation of the word श्रौणहव्यम् in VI. 4. 174, which see. Therefore, there is no vocalisation of वच् in the following वाच्यति, वाचिकः ॥ Here वाच्यति is formed by adding क्यच् to वाच् वाचमिच्छति ॥ वाच् is formed by क्तिप् added to वच्, the vowel being lengthened and samprasāraṇa being expressly prevented by Uṇādi II. 57. Now, it is a general rule that a root taking the affix क्तिप्, विद्, or विच् does not lose its character of a dhātu. Therefore वाच् is a root (धातु), and it ought to take vocalisation before the affix क्यच् ॥ But वच् is not enunciated to come after a dhātu, but after a सुबन्त (सुप्रभाप्नन् क्यच् III. 1. 8) in the rule ordaining its affixing. So also वाचिकः formed by adding क्त्वाच् to वाच् (See Vārt. V. 3. 83).

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ ग्रहि, ज्या, वयि, व्यधि, वष्टि, विचति, वृश्चति, पृच्छति, भृज्जतीनाम्, डिति, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह उपशाने, ज्या वयोहानौ, वेप्रो वयिः, व्यध ताडनं, वश कान्तौ, व्यध व्याजोकरणं, भ्रात्रश्चू-छेने, पृच्छ शीप्सायां, भृज्ज पाके, इत्येतेषां धातूनां डिति प्रत्यये परतः शकारात्किति च संप्रसारणं भवति । परिभाषा ॥ निष्ठादेशः सत्स्वरप्रत्ययावधीङ्गिषु सिद्धावक्तव्यः ॥

16. There is vocalisation of the semi-vowels of the following verbs, when an affix having an indicatory क् or झ् follows:—ग्रह 'to take', ज्या 'to become old', वेम् 'to weave', व्यथ 'to strike', वश 'to shine', व्यच 'to deceive', दध 'to cut', प्रच्छ 'to ask', and धृज् 'to cook, to fry'.

By force of the word 'च' 'and', the anuvritti of किति is read into this sūtra. Thus 1. गृह - गृहीत, गृहीतवान् (by क्त and क्तवत्), गृहणानि (I. 2. 4), जरीगृहणे (by झ् of the Intensive). 2. ज्या - जीनः, जीनवान् (VIII. 2. 44 न changed to न), जिवाति (I. 2. 4), the short इ is lengthened by VI. 4. 2 and is shortened again by VII. 3. 80. जेजीयते (दृङ्), 3. वयि—The root वेम् is replaced by वयि when लिट् follows (II. 4. 41). This वयि can have no ङिन् affix after it, it takes only लिट् terminations, which as we know are किन् (I. 2. 5). The examples, therefore given will be of किन् affixes only. Thus ऊयतुः, ऊयुः ॥ Now arises this question 'why do you enumerate वयि, for is not वेम् (for which वयि is substituted) already included in यञादि class of verbs given in the last sūtra, and by force of that sūtra, वयि will get samprasāraṇa before किन् affixes', The reply is "वयि is numerated here in order to show that the prohibition of samprasāraṇa with regard to वेम् as taught in VI. 1. 40, does not apply to its substitute वयि in the Perfect Tense". Thus while the Perfect of वेम् is ववे, ववतुः, ववुः, the Perfect of its substitute वयि is ऊवाय, ऊयतुः and ऊयुः ॥ Moreover VI. 1. 38 teaches that the य of वयि is not vocalised in लिट् affixes, which the affix compounds (jñāpaka) that the other semi-vowel i.e. व of वयि will be vocalised. 4. व्यच विट्, विटवान्, and with ङिन् affixes विचयान्, विचयन् ॥ 5. वश उशिनः उशनवान् and with ङिन् affixes उटः, उशन्ति ॥ 6. व्यच विचयान् विचयवान् विचयान् विचयन् ॥ By a Vartika under I. 2. 1, the word व्यच is considered to belong to कृशादि class, and therefore all affixes after it, other than those having an indicatory क्, झ् or the affix भस्, are considered as ङिन्, and therefore, there will be samprasāraṇa before these affixes: as, आश्रयना आश्रयन्तुष, आश्रयन्तुषम् ॥ 7. वृक्ष - वृकणः, वृकणवान् ॥ How is the final च् of वृक्ष changed into क before the ङायादि affix क्? To this we reply the affix क् is replaced by न (VII. 2. 42) and as this न is not a ङायादि affix, Rule VIII. 2. 36 does not apply. This is done on the following maxim: "The substitute of the Nishṭhā should be considered to be siddha or effective when applying the rules relating to the change of a letter into च्, to accent, to affix, and to the addition of the augment इङ्". But when च् is to be changed into क्, the substitute is considered asiddha (not to have taken place). Thus we have the forms वृकणः &c. Before ङिन् affixes we have वृक्षान्, वरीवृक्षयन्ते ॥ 8. प्रच्छ - पृष्टः (VIII. 2. 36), पृष्टवान्, ङिन्—पृच्छति, परीपृच्छयन्ते ॥ The forms पदच्छ and दधच्छ would have been evolved by the simple rules of Reduplication even, without the

application of this rule. But प्रच्छ+नङ् (III. 3. 90)=प्रचनः ॥ Here there is no vocalisation, because Pānini himself uses the word प्रचनः in sūtra III. 2. 117 showing that this is the proper form though irregular. 9. भ्रसज्—भृष्टः (VIII. 2. 36), भृष्टवान्, ङित्—भृञ्जति, दयी भृञ्जयन् ॥ The स of भ्रसज् is changed first into ङ by मलां जश ह्रासे (VIII. 4. 53), and then ङ is changed into ज by स्तोः ङ्युना ङ्युः (VIII. 4. 40).

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ लिटि, अभ्यासस्य, उभयेषाम्, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ उभयेषां वाच्यादीनां महादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

17. There takes place vocalisation of the semi-vowel of the reduplicate (abhyāsa) of both vachyādi (VI. 1. 15) and grahādi (VI. 1. 16) words, when the affixes of लिट् follow.

Thus वच्—उवाच, उवाचिथ, स्वप्—सुप्वाप, सुप्वापिथ, यज्—इयाज, इयजिथ, दुवप्—उवाप, उवापिथ ॥ As regards महादि verbs; ग्रह्—जग्राह, जग्राहिथ (there is no speciality in case of this verb, as these forms would have been evolved without even this rule). वच्—जिञ्च्ये, जिञ्चिथ, वयि—उवाय, and उवायिथ; व्यध्—विव्याध, विव्याधिथ, वश्—उवाश, उवाशिथ, व्यश्—विव्याच, विव्याचिथ, व्रश्च—वव्रश्च and वव्राश्चथ ॥ Some say that with regard to व्रश्च, it is equal whether there existed this present rule or not. For they argue thus, व्रश्च+णञ्=व्रज्ञ+व्रञ्च्+अ=व+व्रञ्च्+अ ह्यति शेषः VII. 4. 60)=वव्रश्च ॥ To this we reply, this form would be evolved no doubt had this rule not existed. But when this rule is applied, and you make reduplication without first vocalising the र, then you will have to vocalise व by force of this rule. Hence the necessity of this rule with regard to व्रश्च also, for having changed र into ऋ, we have वृव्रञ्च् and then change ऋ into अ by VII. 4. 66. Then this अ substitute becomes sthānivat to ऋ I. 1. 50, and therefore there is no vocalisation of this व, for rule VI. 1. 37, prevents the vocalisation of a letter standing before one which has already been vocalised. There is no speciality with regards to प्रच्छ and भ्रसज् verbs.

This vocalisation of the reduplicate is taught with regard to those affixes which are not कित् ॥ With regard to कित् affixes, the Rule VI. 1. 15 will apply. And as the rule of vocalisation is subsequent to that of reduplication in order, therefore by the maxim of परत्वं I. 4. 2, vocalisation will take place first and then reduplication, according to the maxim पुनः प्रसङ्गं विज्ञानात्सिद्धम् "occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded by a subsequent rule". Thus वच्+अतुः (which is कित् I. 2. 5)=वञ्च्+अतुः=उञ्च्+उञ्च्+अतुः=ऊञ्चतु, ऊञुः ॥

Though the phrase उभयेषाम् could have been supplied into this sūtra by the context and the governing scope of the preceding sūtras, its express mention in this sūtra is for the sake of indicating, that the rule of vocalisation supersedes even the rule of ह्रस्वदिः शेषः VII. 4. 60, the vocalisation must take place at all events. Thus व्यथ् + णल् = व्य + व्यथ् + अ ॥ Here by VII. 4. 60, the second consonant थ् of व्य ought to have been elided, and the equation would have stood थ् + व्यथ् + अ, and there would have been vocalisation of थ् by this rule. But that is not intended; there is vocalisation of व्य and we have विव्याथ् ॥ In fact, the universal maxim of vocalisation is :—"The samprasāraṇa and the operations dependent on it possess greater force than other operations which are simultaneously applicable". संप्रसारणं तदश्रयं च कार्यम् बलवत् ॥

स्वापेश्चाङि ॥ १८ ॥ पदानि ॥ स्वापि, चाङि, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य घट्टणं तस्य चाङि परतः संप्रसारणं भवति ॥

18. Of the causative verb स्वापि "to cause one to sleep", there is vocalisation of the semivowel, when the affix चाङ् of the Reduplicated Aorist follows.

Thus the Aorist of स्वापि is असृपुषन्, असृपुषताम्, असृपुषन् ॥ The vocalisation takes place before reduplication, then there is guṇa of the penultimate short vowel, then this is again shortened by VII. 4. 1, then there is reduplication, and then lengthening of the vowel of the reduplicate by VII. 4. 94. Thus स्वापि + चाङ् = सुपि + चाङ् सुप VI. 4. 51, + चाङ् (VII. 3. 80) = साप् + चाङ् = सुप् + चाङ् VII. 4. 1, = सु + सुप् + चाङ् VI. 1. 11, = सुपुषन्, VII. 4. 94, which with the augment अ becomes असृपुषन् ॥

Why do we say 'when चाङ् follows'? Observe स्वाप्यन्, स्वापिन ॥ The anuvritti of कृति has ceased, that of इति however is here.

स्वपिस्वमिव्येजां याङि ॥ १९ ॥ पदानि ॥ स्वापि, स्वमि, व्येजाम्, याङि, (सम्प्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ त्रिष्वप शयं स्वप् स्वन् ध्वन् शङ्, व्यञ्ज सङ्गणं, इत्यनयां धातूनां याङ् परतः संप्रसारणं भवति ॥

19. There is vocalisation of the semivowel of the verbs स्वप 'to sleep', स्वम् 'to shout', and व्ये 'to cover', when followed by the affix यङ् of the Intensive.

Thus सापुष्यन्ते, सासिम्यन्ते, वेदीयन्ते VII. 4. 25 the short इ is lengthened. Why do we say 'when यङ् follows'? Observe स्वप्रक् formed by नाजङ् III. 2. 172.

न वशः ॥ २० ॥

वृत्तिः ॥ वङीति वर्णने । वशोर्द्धातोर्वाङि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

20. There is not vocalisation of the semi-vowel of वश, when the affix यङ् follows.

The word यङ् is understood here. As वावड्यन्ते, वावड्यन्ते. वावड्यन्ते ॥ Why do we say "when यङ् follows"? Observe उटः, उद्यन्ति ॥ See VI. 1. 16 to which this rule is an exception.

चायः की ॥ २१ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ यङीति वर्त्तते । चायि पृजानिशासनयोर्व्यत्यस्य धानायाङ् परतः कीव्ययमादेशो भवति ॥

21. The verb की is substituted for the verb चाय 'to worship, to observe', when the Intensive affix यङ् follows.

The phrase यङ् is understood here. Thus चेकीयन्ते, चेकीयन्ते, चेकीयन्ते ॥ The exhibition of की in the sūtra with a long ई indicates that there is long vowel even in tenses where यङ् is elided, as चेकीनः ॥ For if the sūtra had enunciated कि with a short इ as the substitute of चाय, the forms चेकीयन्ते &c would have been still valid. Thus कि + यङ् = चि + कि + य = चे + कि + य = चे + की + य (VII. 4. 25 causing the lengthening of the short इ). But then the Nishṭhā would have been चेकितः which is wrong.

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ स्फायः, स्फी, निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ स्फायी ओष्यायी वृद्धावित्यम्य धानानिष्ठायो परतः स्फीव्ययमादेशो भवति ॥

22. The स्फी is the substitute of स्फाय 'to swell', when the Nishṭhā affixes follow.

Thus स्फीतः, स्फीतवान् ॥ Why do we say "when the Nishṭhā affixes follow"? Observe स्फातिः formed by क्तिन् ॥ In the phrase स्फाती भवति, the word स्फाती is the feminine of the word स्फाति formed by क्तिन् ॥ The phrase निष्ठायाम् "when the Nishṭhā follows" governs all the subsequent sūtras up to VI. 1. 29.

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ स्त्यः, प्र, पूर्वस्य, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फा इत्येतन्न स्वयन्ते । स्त्यं ङ्यं शब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येनयोर्द्वयोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धानानिष्ठायो परतः संप्रसारणं भवति ॥

23. The verb स्त्या (स्त्यै and ण्यै) when preceded by प्र changes its semivowel to a vowel, when a Nishṭhā affix follows.

The phrases "when the nishṭhā follows", and "there is vocalisation" are understood here. The anuvṛtti of स्फी does not run here. The roots स्त्यै and ण्यै both assume the form स्त्या and are included here. Thus प्र + स्त्या + क्त = प्र + स्ति + त (VI. 1. 108 = प्रस्तीतः (VI. 4. 2), and प्रस्तीतवान् ॥ The त् of nishṭhā affix would have been changed into न् by VIII. 2. 43 in as much as the root स्त्या has a semivowel and ends in long आ ॥ But by the vocalisation of य्, the condition of यण्वन् for the application of VIII. 2. 43, no longer existing, the affix त् is not changed to न् ॥ But त् is optionally changed to न् by VIII. 2. 54 as प्रस्तीमः and प्रस्तीमवान् ॥

Why do we say "when preceded by प्र?" Observe संस्त्यानः (VIII. 2. 43), संस्त्यानवान् ॥ If it was intended that vocalisation should take place when प्र

singly stood before, then the sūtra could well have run thus प्रस्थः ॥ The use of the word पूर्वस्य implies that the rule applies when प्र stands first, though other upasargas may intervene between it and the root. Thus प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् ॥ The compound प्रपूर्वस्य should be explained as a Bahuvrīhi = प्रः पूर्वो यस्य भानुपसर्गः. सप्तशयस्य स प्रपूर्व (that which consisting of root and upasarga is preceded by प्र is called प्रपूर्व). Therefore the rule is made applicable to प्रसंस्तीतः &c.

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ द्रवमूर्तिः, स्पर्शयोः, श्यः ॥

वृत्तिः ॥ द्रवमूर्तिं द्रवकाठिन् स्पृष्टे वर्तमानस्य श्येङ् गतावित्यस्य भानुनिष्ठायां परतः सप्रसारणे भवति ॥

24. There is vocalisation of the semivowel of the root श्या (श्ये) 'to go' when the nishṭhā affixes follow, when the sense is "coagulation" or "cold to touch".

The word द्रवमूर्ति means hardening of a fluid, by coagulation &c. Thus शीनं घृतं, शीना वसा, शीन मेघः "a coagulated butter, grease &c.". The त् of nishṭhā is changed to न् by VIII. 2. 47. But when the sense is that of 'cold', the त् is not changed, as शीनं वर्त्तते, शीना वायुः, शीनमुष्कम् ॥ The word शीन is here used both as a noun meaning 'cold weather &c.', and an adjective denoting 'cold'. There is no vocalisation when the sense is not that of 'coagulation' or 'cold', as सदयानो वृश्चिकः 'the rolled up scorpion'. The short इ is lengthened in शीन &c, by VI. 4. 2.

प्रतेश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, च. (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ श्य इति वर्त्तते । प्रतेरुत्तरस्य श्यायनेर्निष्ठायां परतः सप्रसारणे भवति ॥

25. There is vocalisation of श्या preceded by the upasarga प्रति. when the nishṭhā affixes follow.

Thus प्रतिशीनं प्रतिशीनवान् ॥ This sūtra applies to cases where the words need not have the meaning of "coagulation" or "cold".

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ पदानि ॥ विभाषा. अभि, अव, पूर्वस्य. (संप्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्यापूर्वस्य श्यायनेर्निष्ठायां विभाषा सप्रसारणे भवति ॥

26. There is optionally the vocalisation of श्या followed by the Nishṭhā affixes, when the upasargas अभि and अव precede it.

Thus अभिशीनम् or अभिशयानम् घृतं, अवशीनम् or अवशयानम् वृश्चिकः ॥ This option applies even when the word means "coagulation" and "cold". As अवशीनं or अवशयानं घृतं मेघः ॥ अवशीनां or अवशयानां वायुः, &c, अवशीनं or अवशयानमुष्कम् ॥

The पूर्व in this sūtra serves the same purpose as in VI. 1. 23. Thus अभिमंशीनं or अभिमशयानं, अवमंशीनं, अवमशयानं ॥ According to the author of Siddhānta Kaumadhī, the word पूर्व shows that it is a vyavasthita vibhāṣā, hence there is no option allowed when अभि and अव are in the middle, as सममशयानं, सममशयानं ॥ Here we cannot have the alternative forms सममशीनं &c.

शृतं पाके ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शृतम्, पाके, ॥

वृत्तिः ॥ विभाषित्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः । भाषा निपात्यते विभाषा ॥

27. Optionally शृत is formed in the sense of 'cooked', by the vocalisation of the semivowel of आ before the nishṭhâ affix क् ॥

The word विभाषा is understood here. The roots क् 'to cook' of the Bhvâdi class, and आ 'to cook' of the Adâdi class, and आ 'to cook' of the Bhvâdi sub-class Ghaṭâdi, are meant here. In all these, शृ replaces आ, whether causative or not. Thus शृतं क्षीरं, शृतं हविः ॥ This is a vyavasthita vibhâshâ ; so that आ is invariably changed to शृ when referring to क्षीरं and हवि, but not anywhere else. Thus आणा यवायुः, श्रपिता यवायुः (VII. 3. 36 and VI. 4. 92). This word does not take double causative though the sense may require it. As श्रपितं क्षीरं देववत्तेन यज्ञवत्तेन "Devadatta through Yajñadatta has caused the milk to be cooked". The आ is intransitive. When the sense is that of Reflexive, or Causative, there the form शृत is to be used. As शृतं क्षीरं स्वयमव, शृतं क्षीरं देववत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्यायः, पी ॥

वृत्तिः ॥ विभाषित्येव । ओप्यायी वृद्धौ वित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति ॥

28. पी is optionally the substitute of the root प्याय् 'to increase' before the Nishṭhâ affixes.

The root ओप्यायी वृद्धौ belongs to Bhvâdi class. The indicator आ shows that the affixes त् and तश्च् are changed into च and नवच् (VIII. 2. 45). Thus पीनं पुलक, पीनो बाहू, पीनवुः ॥ The option here is also a regulated option (vyavasthita-vibhâshâ). The substitution takes place *invariably* when the root is without upasarga, and *never* when it is preceded by an upasarga. Thus प्रप्यानः, आप्यानश्चन्द्रमाः ॥ The substitution, however, must take place when the preposition आङ् precedes the root, and the words अश्नुः and ऊधस् are in composition : as आपीनोऽश्वः, आपीनमूधः ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ लिङ्, यङोः, च, (पी) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषिते निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्च शब्देनावुक्तव्यते । लिङ् यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति ॥

29. There is substitution of पी for प्याय् when the affixes of the Perfect (लिङ्) and the Intensive (यङ्) follow.

The anuvritti of the word विभाषा ceases. The phrase प्यायः पी of the last sūtra is drawn into this by force of the word च 'and'; thus आपिच्ये, आपिप्याते, आपिच्योरे ॥ The substitution of पी a subsequent rule, would have debarred reduplication which precedes it in order. The reduplication, however, takes place after the substitution, by force of the maxim of पुनः प्रसङ्ग &c men-

tioned in VI. 1. 17. Thus वी + लिट् = पि + वी + ल = पि + व्य + ए (VI. 4. 82 the ए being substituted) = भाषिष्ये with the affix भा. So also in the Intensive, as भाषपीयते, भाषपीयते, भाषपीयन्ते ॥

विभाषा इवेः ॥ ३० ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्वेः ॥

वृत्तिः ॥ लिङ्यङोऽपि वृत्तं संप्रसारणमिति च । लिट् यङि च द्वयन्तर्धानोर्विभाषा संप्रसारणं भवति ।

30. There is optionally the vocalisation of the semivowel of श्वि before the affixes of the Perfect and the Intensive.

The phrases लिट् यङोः and संप्रसारणं are to be read into this sūtra. Thus शुशावे or शिश्राय. शुश्रुवत् or शिश्रुयत् ॥ So also in the Intensive as शीश्रयन् or शशीयते ॥ The root श्वि would not have taken vocalisation before यङ् by any previous rule, this sūtra teaches optional vocalisation. The root would have taken vocalisation before लिट्, which is a क्त् affix, invariably by VI. 1. 15, this sūtra modifies that by making the substitution optional. In the alternative, when the root does become vocalised, the reduplicate is also not vocalised in spite of VI. 1. 17. This explains the form शिश्राय, which by VI. 1. 17 would have been शुश्राय ॥ श्वि + णल् = (शु उङ् + णल् VI. 1. 30) = शु + णल् (VI. 1. 108) = शु + शु + भ (VI. 1. 8) = शुशाव ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ णौ, च, सन्, चङोः, (संप्रसारणम्,) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषा इवेऽपि वृत्तं । सन्ने चङ् परं च णौ परतः श्रयेन्तर्धानोर्विभाषा संप्रसारणं भवति ॥

31. There is optionally the vocalisation of the semivowel, in the causative of श्वि, when followed by the Desiderative सन् and the Aorist चङ् affix.

The phrase विभाषा श्वेः is understood here. In forming the Desiderative and the Reduplicated Aorist forms of the Causative of श्वि, there is optional vocalisation. Thus शुशावयिषति or शिश्रावयिषति ॥ So also in the Reduplicated Aorist चङ्, as अशुश्रुवत् or अशिश्रुयत् ॥ By the maxim संप्रसारणं संप्रसारणाश्रये च वरीया भवति (see sūtra VI. 1. 17), the antaranga substitution of Vriddhi &c is superseded by the samprasāraṇa and the subsidiary operations relating to it here. The vriddhi and the substitution of आव take place after the samprasāraṇa has taken place. The sūtra VII 4 80 teaching the substitution of ई for the उ of the reduplicate, when सन् follows, shows by implication that the substitution caused by णि is sthānivat though it itself does not cause reduplication (I. 1. 59). Thus श्वि + णि = श्वे + इ = श्राय + इ = श्राय ॥ In reduplicating श्राय we cannot form श्राश्राय, but must consider the substitute equal to the original इ of श्वि and must reduplicate it. We thus get शिश्राययिषति ॥ In the case of vocalisation, the rules of Vriddhi &c are postponed. Thus श्वि + णि + सन् (VI. 1. 108) = शु + णि + सन् = शौ + इ + सन् = शाव + इ + इट् + सन् = शावे + इट् + सन् = शावयि + सन् ॥ Here we require

ire reduplication. Here the substitute आइ in शाय though not *caused* by सन्, is treated sthānivat under I. 1. 59 to उ, which is carried in reduplication. Similarly the Aorist. शिव + णि + चङ् = शु + इ + भ = शु + शु + इ + भ = शु + शो + इ + भ = शु + शाय + इ + भ = शु + शाय + इ + भ (VII. 4. 1) = शु + शाय + ० + भ (VI. 4. 51) = भशूशायन् (VII. 4. 94)

ह्वाः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ ह्वाः, संप्रसारणम् ॥
वृत्तिः ॥ णौ च संभङ्गोऽस्ति वर्त्तते । सन्परे चङ् परे च णौ परतो ह्वा संप्रसारणं भवति ॥

32. There is the vocalisation of the semivowel of the causative of *hve* (ह्व) before the Desiderative and the Reduplicated Aorist affixes.

The whole of the last sūtra is to be read into this sūtra. Thus जुहाव-यिषति and जुहावयिषन्, जुहावयिषन्ति; अजुहवन्, अजुहवताम् and अजुहवन् ॥ The root ह्वा does not take the augment य required by VII. 3. 37 before the affix णि, because the Samprasāraṇa rule is stronger. The repetition of the word संप्रसारण in this sūtra, though its anuvṛtti was present, indicates that the force of the word विभाषा has ceased. Though this and the next sūtra could well have been made one, their separation shows that the samprasāraṇa does not take place when another affix, not causing reduplication, intervenes. As ह्वायकमिच्छति = ह्वायकीयति; the Desiderative of this verb is ह्वायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तस्य, च, (संप्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह्वा इति वर्त्तते । त्वभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतेः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं भवति ॥

33. There is vocalisation of the semivowel of ह्वा in the reduplicated form, in both the syllables.

The abhyasta means the reduplicate and the reduplicated, both the syllables. The vocalisation takes place before reduplication. Thus जुहाव, जोह्यते, and जुह्वति ॥ This and the last sūtra are one, in the original of Pāṇini, they have been divided into two by the authority of a Vārtika.

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (संप्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह्वा इति वर्त्तते । छन्दसि विषये ह्यतेर्द्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति ॥

34. In the Chhandas, the semivowel of this root is diversely vocalised.

Thus हुवे or ह्वामि, as इन्द्राग्नी हुवे 'Invoke Indra and Agni'. ईर्वा सरस्वती हुवे ॥ The form हुवे is Atmanepada, Present tense, 1st Pers. sing. the vikarana ण् is elided, then there is vocalisation and substitution of उवङ् ॥ So also ह्वामि मरुतः शिवान्, ह्वामि विद्वान् देवान् ॥ So also ह्वः as भुधीह्वम् (Rig I. 2. 1.) 'hear the invocation'.

चायः की ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्द्रातोऽछन्दसि विषये बहुलं कीलयमादेशो भवति ॥

35. For चाय् is diversely substituted की in the Chhandas.

Thus विद्युता नचिक्युः, नान्वं चिक्युर्न, निचिक्युरन्यम् ॥ These are forms ending in the affix उत् of the Perfect. Sometimes there is no substitution. As भग्नि-
व्योतिर्निचाप्यः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजधाताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥
पदानि ॥ अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युपे, तित्याज, धाताः, श्रितम्,
आशीः, आशीर्त्ताः, ॥

वृत्तिः ॥ अपस्पृधेथाम् आनृचुः आनृहुः चिच्युपे तित्याज, धाताः, श्रितम्, आशीः, आशीर्त्तः, एतेनिपात्यन्ते
छन्दसि विषये ॥

36. In the Chhandas, the following irregular forms are met with :—अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युपे, तित्याज, धाताः, श्रितम्, आशीः and आशीर्त्तः ॥

The word छन्दसि is understood here. From the root स्पृध् 'to challenge', is formed अपस्पृधेथाम् being the Imperfect (नृहुः), 2nd Pers. Dual, Atmanepada : there is reduplication of the root, vocalisation of र्, and the elision of अ irregularly. As, इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ॥ In secular language the form is अपस्पृधेथाम् ॥ Some say, it is derived from स्पृध् with the preposition अप, the vocalisation of र्, the elision of अ, and the non-prefixing of the augment अद् in the Imperfect (VI. 4. 75). The counter-example of this will be अपास्पृधेथाम् ॥ From अर्च and अर्ह 'to respect, to worship', are derived आनृचुः and आनृहुः in the Perfect before the 3rd per. pl. उत्, there being vocalisation of र् and the elision of अ irregularly. Then there is reduplication, then क changed to अ, then the lengthening of this अ, then the addition of the augment न, as : अर्च + उत् = अर्च + उत् = अ + अर्च + उत् = अ + अर्च + उत् (VII. 4. 66) → आ + अर्च + उत् (VII. 4. 70) = आ + नृ + अर्च + उत् (VII. 4. 71) → आनृचुः ॥ The irregularity consists in the samprasârṇa with the elision of अ ॥ Thus यवमा अर्कमानृचुः, न वसुन्यानृहुः ॥ The secular forms will be आनृचुः, आनृहुः ॥ The form चिच्युपे is the Perfect 2nd per. sing. of the root च्युङ् 'to go' : there is vocalisation of the reduplicate, and the non-addition of the augment इद् before the affix से ॥ This is the irregularity. The regular form is चुच्युविषे ॥ The form तित्याज is the Perfect of त्यज्, the vocalisation of the reduplicate is the irregularity. The regular form is तित्याज ॥ From the root धीस् 'to cook', is derived धाता before the Nishthā affix, धी changed to धा irregularly. As धातास्व इन्द्रसामाः ॥ The form धितं is also derived from the same root by shortening the vowel with the same affix. As सोमो गौरी अर्धधितः, धिता नो गृहाः ॥ Some say the धा substitution of धी takes place when the word refers to सोम, in the plural, and धि when it refers to other

han सोम ॥ Sometimes the word आतः is seen in the singular, referring to objects other than सोम । Thus यदि आतो जुहोतन ॥ In fact, the exhibition of the word आताः in the plural in the sūtra is not absolutely necessary. The words आशीर् and आशीर्नः are from the same root आ॑, with the prefix आङ् and taking the affixes कृष् and क्त respectively. Before these श्री is replaced by शीर्, and the non-addition of न in the Nishṭhā is irregular. As, तामाशीरा दुहन्ति आशीर्न ऋजम्, शीर्मेव्यत आशीर्नः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, संप्रसारणे, सम्प्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति ।

वार्तिकम् ॥ ऋचि ब्रह्मरपदादिनापञ्चमसि ॥ वा० ॥ र्येमेतौ बहुलम् ॥

37. When a semivowel has been once vocalised, there is no vocalisation of the other semivowel that may precede it in the same word.

Thus व्यध्; has two semi-vowels व् and य्; when य् is once vocalised into इ, the preceding व् will not be vocalised into उ ॥ Thus we have विद्धः ॥ From व्यच्—विचितः, व्यम्—संवीतः ॥ Though the rule of vocalisation does not specify what particular semivowel is to be vocalised, yet according to the maxim that the operation is to be performed on the letter nearest to the operator, the second semivowel in the above cases is vocalised and the first is not, by force of this rule. Had the first semi-vowel been vocalised, then there would be no scope for this sūtra, because then no semi-vowel will be found *preceding* a vocalised letter. This sūtra is a jñapaka that the vocalisation commences with the second of the conjunct semi-vowels.

Though the anuvritti of संप्रसारण was understood here, the repetition of this word shows that the prohibition of double vocalisation in the same word applies even when the semivowels are not contiguous. Thus by VI. 1. 133 there is vocalisation of the word युवन्, the व् being changed to उ, the य् is not changed as यूना ॥ It might be objected that when the उ of यु, and उ the samprasāraṇa of व् coalesce into one by sandhi rules, then there being the substitution of one long ऊ for the two उ's and this is sthānivat to the original, the य् and व् of युवन् should be considered in fact as contiguous and not separated by an intervening letter, and therefore, the explanation given above does not hold good, we reply. The substitution of one long vowel for two vowels, is not considered sthānivat (See I. 1. 58). Even though it be considered as sthānivat, it is still a separating letter.

Vart.:—There is vocalisation of the semivowel of ऋ when followed by ऋच्, and there is elision of the ऋ of ऋच्, when it refers to Metres. As तिस्र ऋचो यस्मिन् = तृचं सुक्तं ॥ तृचं साम ॥ The word तृच् takes the samāsānta affix अ by V. 4. 74. Why do we say when referring to a metre? Observe तृचं कर्म ॥

Vārt:—In the Chhandas there is diversely vocalisation of the semi-vowel of रवि followed by the affix मनुष्य as रवि + मन् = रव + मन् = र + व + मन् = र + व + मन् (VIII. 2. 15) = रवन्; as, वा रेवानेतु नो विशा ॥ Sometimes it does not take place, as रविमान् पुष्टिवर्धनः ॥ The म here is not changed to व as required by VIII. 2. 15.

Vārt:—There is vocalisation of कश्चा before मन् when a Name is meant; as कश्चावन्तं य औसिजः ॥ This Vārtika is unnecessary. See VIII. 2. 12 where the form कश्चावन् is given.

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ लिटि, वयः, यः (संप्रसारणम् न) ॥

वृत्तिः ॥ न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति ॥

38. In the substituted root वय (II. 4. 41), the य in the Perfect is not vocalised.

The phrase न संप्रसारणं is understood here. Thus उवाच, ऊयतुः, ऊयुः ॥ The word लिटि is employed in this aphorism for the sake of subsequent sūtras, this one could have done well without it even.

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, किति ॥
वृत्तिः ॥ अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

39. Before the tense-affixes of the Perfect that have an indicatory क (I. 2. 5), for the य् of वय् may optionally be substituted a व् ॥

Thus ऊयतुः or ऊवतुः, ऊवु or ऊयु ॥ According to Pātanjali, the phrase वश्चास्य of this sūtra could have been dispensed with; this much would have been enough:—अन्यतरस्याः किति वयः ॥ Thus व + अनुस् + वा + वा + अनुस् + ववतु and ववु (the vocalisation being prohibited). In the alternative:—वा + अनुस् + उ + अनुस् + उ + उवङ् + अनुस् (VI. 1. 77) = ऊवतुः, ऊवुः ॥ Here there is vocalisation. In the case of वय् substitute, the य is never vocalised, so we have ऊयतुः, ऊयुः ॥ Thus all the three forms have been evolved without using वश्चास्य ॥

वेजः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ वेजः, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठीत्यनुवर्त्तते । वेज नन्तुसतानइत्यस्य भानोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

40. The semivowel of वे 'to weave' is not vocalised in the Perfect.

Thus वेज, ववतुः, ववुः ॥ This root belongs to यञादि class and would have been vocalised before कित् affixes by VI. 1. 15; and before non कित् affixes the Reduplicate syllable of the Perfect would have been vocalised by VI. 1. 17. Both vocalisations are prohibited here.

ल्यपि च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ल्यपि, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ वेज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्हेजः संप्रसारणं न भवति ॥

41. The semivowel of वे is not vocalised when the Participial affix ल्यप् follows.

Thus प्रवाय, उपवाय ॥ The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtras, into which the anuvritti of ल्यप् only runs.

ज्यश्च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ज्यः, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

42. The semivowel of ज्या 'to grow old' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

Thus प्रज्याय, उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ व्यः, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । व्येच् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

43. The semivowel of व्या (व्ये) 'to cover' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

As प्रव्याय, उपव्याय ॥ The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtra, in which the anuvritti of व्ये runs.

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, परेः, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि च व्यञ्चत्यनुवर्तते । पररुक्तस्य व्यञ्चित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति ॥

44. The vocalisation may optionally take place when व्ये preceded by परि takes the affix ल्यप् ॥

Thus परिसीय शृपम् or परिस्याय ॥ The augment तुक् presented by VI. 1. 71 is debarred by VI. 4. 2. which causes the lengthening of the vowel: since VI. 4. 2 is subsequent to VI. 1. 71.

आदेच उपदेशो प्रशितिः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ आत्, एचः, उपदेशो, अशितिः ॥

वृत्तिः ॥ धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति शिति तु प्रत्यये न भवति ॥

45. In a root, which in the system of grammatical instruction (i. e. in the Dhātupāṭha), ends with a diphthong (ए, ऐ, ओ and औ), there is the substitution of आ for the diphthong, provided that no affix with an indicatory श् follows it.

The word धातोः is to be read into this sūtra from VI. 1. 8. Thus ग्ले-ग्लता, ग्लतुम्, ग्लतव्यम्, शो—निशाता, निशातुम्, निशातव्यम् ॥ Why do we say ending with an एच् (diphthong)? Observe कर्त्ता from कृ. and हर्त्ता from हृ ॥ Why do we say in upadeśa or Dhātupāṭha? Observe चेता, स्तोता where चे and स्तो are not the forms taught in the first enunciation of the root in the Dhātupāṭha, but are secondary forms. Why do we say, before non शिन् affixes? Observe ग्ले-त-शाप् + तिप् = ग्लायति, म्लायति ॥ Exception is, however, made in the case of the affix एष् of the Perfect: as जग्ले, मग्ले ॥ This is explained by interpreting the word शिन् as शिशादि, that is the affixes having an indicatory श् in the beginning: एष् has श् at the end. This is done on the maxim यस्मिन् विधिस्तदादावल् महणे "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule in the form of the Locative

case, and qualifies some thing else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question and not as ending with it".

The word **अशिति** is an example of **प्रसज्यप्रतिषेधः**, a simple prohibition of a contingent case. Therefore, the substitution of **आ** for **एच्** vowels, is not caused by the affixes that follow, but must take place prior to the occasion for the application of the affixes arises. Thus III. 1. 136 ordains **क्** after roots ending in **आ**; so that **नै** and **म्लै** are presupposed to end in **आ** when applying this affix: thus **सुग्लः, सुग्ल ॥** Similarly by III. 3. 128 we apply **युच्** to **नै** and **म्लै** by presupposing it as **आदन्त** roots: as **सुग्लानः, सुग्लानः ॥**

The word **आ** is understood in all the subsequent sūtras upto VI. 1. 57

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ न, व्यः, लिटि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ व्यञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति ॥

46. There is not the substitution of **आ** for the Diphthong of the root **व्ये** when the affixes of the Perfect follow.

Thus **संविद्याय, संविद्ययिथ ॥** The reduplicate of the Perfect is vocalised here by VI. 1. 17. The Vriddhi in **संविद्याय** takes place by VII. 2. 115 before the **लिट्** affix **णत् ॥**

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुलत्योः, घञि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ आदेश इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्धात्वोर्घञः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति ॥

47. In the roots **स्फुर्** and **स्फुल्** 'to move', there is the substitution of the **आ** for the diphthong when the affix **घञ्** follows.

Thus **विस्फारः** instead of **विस्फोरः**, and **विस्फालः** instead of **विस्फोलः ॥** By VIII. 3. 76, the **स** is optionally changed to **ष** after **वि**, as **विस्फारः**, and **विस्फालः ॥**

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ क्री, इड्, जीनाम्, णौ, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ डुक्रीम् इत्यत्रिनिमंय, इड् अध्ययने, जि जय, इत्येतेषां धातूनामेच्. स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

48. The substitution of **आ** for the diphthong takes place in the causatives of the roots **क्री** 'to by', **इ** 'to study' and **जि** 'to conquer.'

Thus **क्रापयति, अभ्यापयति and आपयति ॥** The augment **ए** is added by VII. 3. 36, since these roots end in long **आ ॥**

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ सिध्यतेः, अपारलौकिके ॥

वृत्तिः ॥ णात्रिनिवर्त्तते । णिषु हिंसासंसारद्वयो रित्यस्य धातोर्पारलौकिकेये वर्त्तमानस्येच्. स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

49. The substitution of आ takes place for the diphthong in the causative of सिध्, when it does not refer to the next life.

The word पारलौकिक is derived from परलोक 'the next world' by adding the affix इञ् with the force of 'for the sake of' (V. 1. 109). The double Vrid-dhi takes place by VII. 3. 20. The sense of the word सिध् must refer to भज्ञान or non-intelligent things for the purposes of this substitution. Thus अन्नं साधयति, भ्रामं साधयति ॥ Why do we say when not referring to the next world? See तपस्तापसं सेधयति, स्वान्यवनं कर्माणि सेधयन्ति ॥ The force of सिध् is here that of knowledge, तापसः सिद्धयति = ज्ञानावदोषमासादयति ॥ The ascetic acquires certain knowledge through austerities, the knowledge so acquired produces its result in the next world (परलोकं : i. e. the next life, therefore, the साधन of the ascetic is for the sake of the next life, and so there is no substitution of आ for ए ॥ Why the substitution does not take place here : अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्योऽस्यामि 'he causes food to be prepared for the purpose of giving to the Brahmanas'. Here though the gift of the food produces effect in the next world, yet as that is the effect of दान and not of the verb सिध्, the substitution does take place. When the verb सिध् directly and not through the mediation of another action, produces pāraloukika effect, then the substitution does not take place. The verb सिध् here belongs to the Di-ādi class and not to the Bhyādi, as the form सिध्यति in the sūtra shows it.

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ मीनाति, मिनोति, दीडाम्, ल्यपि, च ॥

वृत्ति ॥ आङ्च उपदेशान्ति वर्त्तते । मीञ् हिंसायाम्, दुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादचश्च विषये उपदेशएव प्राक् प्रत्ययोत्यनेनल्यस्य स्थानं आकारादेशो भवति ॥

50. And there is substitution of आ for the finals of मी 'to hurt', मि 'to scatter', and दी 'to decay' when the affix ल्यप् follows, as well as before those affixes which demand this substitution for the diphthong.

By force of the word च 'and' in the sūtra, the substitution takes place of the diphthongs also of these verbs before all affixes other than णञ्, and this substitution takes place, before the occasion for the applying of the affixes arises (उपदेशान्स्थायाम् आत्वं भवति ॥ So that these verbs should be understood as if they were enunciated with an आ, so that all rules of affixes relating to आ will apply to them. Thus प्रमाता, प्रमातव्यम्, प्रमातुम्, प्रमाय, निमाता, निमातुम्, निमातव्यम्, निमाय, उपमाता, उपमातव्यम्, उपमातुम्, उपमाय ॥ The substitution of आ being understood to have taken place in the very उपदेश (in the dhātupāṭha) of

these roots, the affixes relating to roots ending in **इ** or **ई** do not apply to these at all. Thus उपशयो वर्त्तते, ईषदुपशाने, formed by घम् and युच् by taking दी=रा and adding these affixes (III. 3. 128 and III. 3. 18) and not the affixes भच् (III. 3. 56) and खल् (III. 3. 126).

विभाषा लीयते ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, लीयते ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीति वर्त्तते. आदेश उपदेशानि विधातिः ली श्लेषणइति कषादिस्तयोः भयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते : लीयतर्द्धांतोर्याप च एचश्च विषये उपदेशावालोभ्यस्य स्थाने विभाषा आकारदेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ निमीलित्यां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

51. There is optionally the substitution of **आ** for the final of **ली** 'to adhere', in the very dhâtupâṭha, when the affix **ल्यप्** follows or such an affix as would demand this substitution of the diphthong.

The final of **ली** will take **guṇa** substitution before **शिच्** affixes, and will become **ले**, this incipient diphthong **ए** is changed to **आ** by this rule. The same is the case with all the roots subsequently taught, thus **खिद्** will be **खेद्**, and then **ए** changed to **आ**. **गुर्**→**गार्** and **भो** changed to **आ** &c. Therefore we have employed the anuvṛtti of **एच्** 'diphthong' in all sūtras. The words **ल्यपि** and **आदेश उपदेश** are understood here. The roots **ली** belonging to Divādi and Kriyadi are both included here. Thus **विलाता**, **विलातुष**, **विलातव्यम्**, **विलाय**, **विलेता** **विलेतुष**, **विलेतव्यम्** and **विलीय** ॥

Vārt:—The **आ** substitution does not take place when the affix **भच्** (III. 3. 56, III. 1. 134) and **खल्** (III. 3. 126) come after **नि**, **मि**, **मी** and **ली** : as, **ईषन्निमयः**, **निमयो वर्त्तते** । **ईषत्प्रमय**, **प्रमयो वर्त्तते** । **ईषद् विलयः**, **विलयो वर्त्तते** ॥

The **ली** invariably takes **आ** substitution when the sense is that of 'showing respect', 'deceiving' or 'insulting'. As **कस्त्वामुल्लापयते**, **दयेनो वर्त्तिकामुल्लापयते** ॥ The option allowed by this aphorism is a restricted option (vyavasthita-vibhashā). The substitution of **आ** for the final of **ई** is *optional* when the sense of the root is not that of 'showing respect', 'subduing' or 'deceiving'. But when it has any one of these three senses, the substitution is *compulsory*. See I. 1. 70.

खिदेच्छन्दसि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ खिदेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ विभाषति वर्त्तते । खिदेऽन्यद्वयस्य धातोरचः स्थानेऽच्छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेशो भवति ॥

52. There is optionally the substitution of **आ** in the room of the diphthong of the verb **खिद्** 'to suffer pain', in the Chhandas.

The word **विभाषा** is understood here. Thus **चित्तं चिखाद्** or **चिखेत्** ॥ In secular literature we have **चित्तं खेदयति** ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अप, गुरः, णमुलि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ गुरी उद्यमनइत्यस्य धातोस्त्वपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ।

53. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root गुर 'to exert' when preceded by the preposition अप and taking the affix णमुल् ॥

The affix णमुन् forming the Absolutive Participle is added by III. 4. 22, and the word formed by it is repeated. Thus अपगामपगाम् or अपगामपगोरम् ॥ So also this affix is added by III. 4. 53: as, अस्यपगारं युध्यन्ते or अस्यपगारं युध्यन्ते 'they are fighting with raised swords'.

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ चि, स्फुरोः, णौ ॥

वृत्तिः ॥ चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ॥

54. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the roots चि and स्फुर when in the Causative.

Thus चापयति, चाययति (VII. 3. 36 for the addition of ए) so also स्फोरयति or स्फारयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ प्रजने, वीयतेः ॥

वृत्तिः ॥ णाशिञ् वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्रयसनखादनं दु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ।

55. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root वी in the causative, when meaning 'to conceive an embryo'.

The root वी Adâdi 39 means 'to go, to conceive, to shine, to eat, and to desire'. The substitution takes place when it means 'to impregnate or conceive'. Thus पुगे वातो गाः प्रवापयति or प्रवाययति = गर्भं प्राडयति ॥ The word प्रजन means the receiving of the embryo which in course of time will lead to the birth of a child.

विभेनहेतुभये ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विभेनः, हेतु भये ॥

वृत्तिः ॥ णावति वर्त्तते विभाषति च । हेतुर्हि परिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यङ्यम् । स यस्य भयस्य तात्प्राद्वेतुः, तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य मिमी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ॥

56. There is optionally the substitution of आ for the diphthong of the root भो 'to fear', in the Causative, when the fear is produced directly through the agent of the causative.

The words णौ and विभाषा are understood here. The word हेतु in the sūtra is the technical हेतु meaning स्वतन्त्रस्य प्रयोजक (I. 4. 54 and 55). When the

Hetu Agent himself is directly the cause of the fear, that fear is called the हेतुभय "the fear caused by the Hetu". Thus मुग्धो भाषयते (VII. 3. 36) or भीषयते (VII. 3. 40). So also जटिलो भाषयते or भीषयते ॥ This root takes the affixes of the Atmanepada, by I. 3. 68, and the augment ष is added by VII. 3. 40, which does not come when there is आ substitution, for the भी in VII. 3. 40 is equal to भी + ई i. e. भी ending in ई, and means भी ending in ई takes the augment ष ॥

Why do we say 'when the agent of the causative is the producer of the fear? Observe कुञ्चिकर्यते भाषयति देवदत्तः ॥ Here the fear is produced from the कुञ्चिका and not from Devadatta the Agent.

नित्यं रमयतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यं, रमयतेः ॥

वृत्ति ॥ जायते वर्त्तते. हेतुभयश्च च । नित्यमहणार्हभाषति निवृत्तम् । स्मिङ् ईषदसनइत्यस्य धातोर्हेतु-भयर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ॥

57. There is invariably the substitution of आ for the diphthong of the root स्मि 'to smile' in the Causative, when the astonishment is produced directly through the Agent of the Causative.

The words णौ and हेतुभय are both understood here. The word नित्य shows that the anuvritti of विभाषा ceases. Thus मुग्धो जाटिलो वा विस्मापयते ॥ Otherwise we have कुञ्चिकर्यते विस्मापयति ॥ The word भय here is taken to mean स्मयति i. e. 'wondering, feeling astonished'. See I. 3. 68 where also this meaning has been extended to भय by its connection with भीष्म together; the proper word ought to have been हेतुस्मये in connection with स्मि, and हेतुभये in connection with भी ॥

सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिति ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ सृजि, दृशोः, ज्ञलि, अम्, अकिति ॥

वृत्ति ॥ सृज् विसर्ग, दृशिर् प्रेक्षणं, ज्ञेतयोर्द्विर्वाङ्मन्त्रावाकिति प्रत्यये परतो उभागमा भवति ॥

58. The augment अग् (अ) comes after the ऋ of सृज् 'to create', and दृश् 'to see', when an affix beginning with a झल् letter (the Mute and the Sibilant) follows: provided that it has no indicatry क् ॥

Thus सृज् + हृन् = सृ + अ + ज् + हृन् = सृह् nom. sing. सृष्टा, so also सृष्टुम्, सृष्टव्यम्, दृष्टा, दृष्टुम्, दृष्टव्यम् ॥ This अम् augment prevents the guna substitute ordained by VII. 3. 86. But in अस्त्रासीन् and अद्रासीन् the Viddhi takes place in the Aorist, after the augment अम् had taken effect.

Why do we say when beginning with a Mute or a Sibilant? Observe सज्जनम्, दर्शनम् with यु ॥ Why do we say not having an indicatory क्? Observe सृष्टः, दृष्टः before the affix क् ॥ The forms of roots being exhibited in the sūtra, the rule applies when affixes relating to verbs come after these, and not when other affixes relating to noun follow. Thus रज्जुसूतभ्याम्, देवदभ्याम् ॥ Here the words are used as nouns rather than verbs. For the nouns धातोः स्वरूपमहणं लृप्तस्यै कार्ये applies here.

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, ऋत, उ पधस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशादिति वृत्तते, ह्यन्यमकिति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य ह्यनुदात्तवृत्तिः प्रत्यये गतोऽन्यतरस्याममागमो भवति ॥

59. The augment अम् comes optionally after the ऋ of those roots which are exhibited in the Dhātupāṭha as anudātta, when such roots end in a consonant having a ऋ as penultimate, and are followed by an affix beginning with a mute or sibilant and not having an indicatory क ॥

The word उपदेश is understood here, so also ह्यन्यमकिति ॥ Thus वप्ता or वर्तिता or तर्मा, द्रप्ता, र्षिप्ता or र्मा ॥ 'The roots तृप् 'to satisfy', and हृप् 'to be happy to release', belong to Divādi class, sub-class Radhādi, and they take the augment इद् optionally (VII, 2. 45), so we have the three forms given above : for these roots are also anudātta in their first enunciation.

Why do we say "which are anudātta in the Upadesā or the system of grammatical instruction"? Observe वर्ता, वर्तुम्, वर्तव्यम्, from वृ उद्यमेन which is exhibited as उदात्त, and because it has an indicatory ऊ it takes इद् optionally. Why do we say 'having a penultimate ऋ letter'? Observe भेत्ता, छत्ता ॥ Why do we say 'before an affix beginning with a mute or a sibilant'? Observe तर्पणम्, दर्पणम् ॥ Why do we say 'not having an indicatory क'? Observe वृत्तः, हृत्तः ॥ Before affixes not beginning with a शल् consonant this augment will not be inserted, as तर्पणम्, दर्पणम् ॥

शीर्षद्वन्द्वसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ शीर्षन्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिरः शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते ॥

60. The word शीर्षन् is found in the Chhandas.

This word is another form of शिरः and means 'head'. This is not a substitute of शिरः in the Vedas, for both forms are found therein. Thus शीर्ष्णां हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति, यत्ने शीर्ष्णो देशभाग्यम् ॥ In the secular literature there is only one form शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ये, च, तद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति वृत्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितज्ञानं हि परं निमित्तमुपादीयते स तदनुसृष्टं प्रकृतिः शिरःशब्दमाश्रयति । यकारादौ तद्धितं परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नविशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ वा केशेषु ॥

61. There is the substitution of this stem शीर्षन् for शिरस् when a Taddhita-affix beginning with य follows.

The word शीर्षन् is understood here. This rule teaches substitution. The original for which this substitution comes is not given in the sūtra, we must infer it. The appropriate original is शिरस् ॥ Thus शीर्षणो हि मुख्यो भवति,

शीर्षण्यः स्वरः ॥ The affix यन् is here added by IV. 3. 55. The word शीर्षण्य retains its original form before this affix यन्, the final ण्य not being replaced by anything else (VI. 4. 168). Why do we say when 'a Taddhita-affix follows'? Observe शिर इच्छति = शिरस्यात, here य is not a Taddhita affix, and so there is no substitution.

Vārt :—The substitution is optional when meaning 'hair'. As शीर्ष-

ण्याः केशाः or शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ अचि, शीर्षः ॥

वृत्तिः ॥ अजादौ तादृते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति ॥

62. There is the substitution of शीर्ष for शिरस् when a Taddhita affix beginning with a vowel follows.

Thus हस्तिशिरसोऽपत्य = हस्तिशीर्षः formed by adding the Patronymic affix इप् (IV. 1. 96). So also स्थूलाशिरस इवम् = स्थूलशीर्षम् ॥ Had the word been शीर्षन् (instead of शीर्ष as taught herein) then it would have retained its final न् before these affixes and would not have given the proper forms (VI. 4. 168). Again in forming the feminine of हस्तिशीर्षः by adding व्यङ् IV. 1. 78, arises this difficulty :—व्यङ् य is a Taddhita affix beginning with य, when this is applied to हस्तिशाप्य, we must apply the last rule and change the शीर्ष into शीर्षन् (for शीर्षन् being the substitute of शिरस is *prima facie* a substitute of शीर्ष also for the purposes of that rule VI. 1. 61). The form which we get will be this, हस्ति-शीर्षः + व्यङ् = हस्तिशीर्षण्य + य (VI. 1. 61) = हस्तिशीर्षण्या (VI. 4. 168). But this is a wrong form, the desired form is हस्तिशीर्षा ॥ How do we explain this? Thus हस्तिशीर्षः + व्यङ् = हस्तिशीर्ष + य 'the इ is elided by VI. 4. 148 and in the room of इ we substitute a zero or श्वेतादिश ॥ Now this ādeśa becomes sthānavat to इ, thus the affix य not being *directly* applied to शीर्ष, because this zero intervenes, शीर्ष is not replaced by शीर्षन् as required by VI. 1. 61, for it is not *followed* by an affix beginning with य but by a zero sthānavat to इच् affix.

This sūtra is not of Pāṇini, but is really a Vārtika raised to the rank of a sūtra by later authors.

पद्भ्रामास् इति शमन्यूपन्दोपन्यकञ्चकन्नुद्भासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ पद्, दन्, नस्, मास्, हन्, निश्, अस्, यूपन्, शोपन्, यकन्, शकन्, उदन्, आस्, शम्, प्रभृतिषु ॥

वृत्तिः ॥ पाठे दन्त नासिका मास हन्त्य निशा असञ्च यूप शोप यकन् शकन् उक्क आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थानं शम्प्रधानप्रत्ययेषु परतः पद् वन् नस् मास् हन् निश् अस् यूपन् शोपन् यकन् शकन् उदन् आसन इत्येते आदेशा यथासंख्ये भवन्ति ॥

वा० ॥ पशतिषु मांष्टृसुनामुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नस् नासिकाया यन्तस्त्वृत्तु ॥

वा० ॥ यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् ॥

63. In the weak cases (beginning with the accusative plural) the following stems are substituted :—**पद्** for **पाद्**, **दत्** for **दन्त**, **नस्** for **नासिका**, **मास्** for **मांस**, **हृद्** for **हृदय**, **निश** for **निशा**, **असन्** for **असृज्**, **यूपन्** for **यूप**, **दोषन्** for **दास्**, **यकन्** for **यकृत्**, **शकन्** for **शकृत्**, **उदन्** for **उदक** and **आसन्** for **आस्य** ॥

The Kāśikā gives **आसन्** as the substitute for **आसन**, the Sidhanta Kaumudi gives the original as **आस्य** which has been adopted in the above. Some say that these substitutions take place in the Vedic Literature only, others say, they are general. Others read the word 'optionally' into this sūtra from VI. 1. 59 and hold that these substitutes are optional and not compulsory.

Examples :—1. **पद्**—निपदश्चतुरो जडि. पदावर्तय गादुहम् ॥ 2 **दन्**—या इमी धावन्ति तस्ये आददन् ॥ 3 **नस्**—सुकरस्त्वयनत्रगा ॥ 4 **मास्**—मांसिन्वा पदयामि चक्षुषा ॥ 5 **हृद्**—हृदा पुनन मनसा जातवदसम् ॥ 6 **निश**—अमावास्यायां निशि यजेन ॥ 7 **असन्**—असिःको स्नादरोहति ॥ 8 **यूपन्**—या प्राणि यूपेण आसिचनानि ॥ 9 **दोषन्**—यत्ते दोषो दोषागम्यम् ॥ 10 **यकन्**—यक्ता वदति ॥ 11 **शकन्**—शक्ता वदति ॥ 12 **उदन्**—उद्रे दिव्यस्य नात्र त ॥ 13 **आसन्**—आसनि कि लभे मधुनि ।

Why do we say when the weak terminations **शस्** &c follow? Observe **तावौ त प्रतिपीडयौ नासके ते कृश** ॥ As examples of this substitutions in the secular literature also, the following may be given :—

व्यायामधुण गात्रस्य पञ्चामुहर्तिनस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वनतयमिवारगाः ॥

These substitutions take place before other affixes also : as, **शाला शेषणी**, **कुशेषणी** याचते महादेवः ॥

Vart:—The following substitutions also take place : **मांस** for **मांस**, **पुन्** or **पतना**, and **स्तु** for **सानु**: as **यन्त्रीक्षणं मांसपचन्याः** for **मांसपचन्याः** (Yaj. XXV. 36), **पृष्ठस्य** for **पृतनासुमर्त्यम्**, **न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्तुषु** for **अधिस्तानुषु** ॥

Vart:—The **नस्** is substituted for **नासिका** only when the affixes **यन्** and **स्** and the word **क्षुद्र** follow : as, **नस्यम्**, **नस्तः**, **नस् क्षुद्र** ॥ The **यन्** is taught in V. 3. 55 and V. 1. 6 ; **तस्** is taught in V. 4. 45.

Vart:—The substitution of **नस्** for **नासिका** before the affix **यन्** does not take place when it refers to 'letters', or 'cities' as : **नासिक्यो वर्णः** 'a nasal letter' **सिक्थं नगरम्** ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ धात्वादेः, षः, सः ॥

वृत्ति ॥ धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पुण्यातुष्विष्वक्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

64. There is the substitution of **स्** in the room of the **ष्** being the initial of a verbal root as enunciated in the Dhātupāṭha.

The roots exhibited in the Dhātupāṭha with an initial **ष्**, change it for **स्**. Thus **पृष्**—**सृष्टे**, **पिष्**—**सिचति** ॥ Why do we use the word 'root'? Observe

बोडश, षडिकः, षण्डः ॥ Why do we say 'initial'? Observe—कर्त्तव्यं कृषति ॥ Why have then roots been exhibited in the Dhātupāṭha with an initial ष, when for all practical purposes this ष is to be replaced by स, would it not have been easier to spell at once these words with a स? This appears cumbersome no doubt, but the spelling of the roots with ष is for the sake of brevity. Certain roots change their स into ष when preceded by certain letters: those roots which thus change their letter स for ष have been at once taught with an initial ष, and thus by VIII. 3. 59 their स is changed to ष ॥ Thus from सिव—instead of सिसव we have सिसव ॥ Thus root is exhibited in the Dhātupāṭha with a ष, and thus we know that the स must be changed to ष ॥ Otherwise a list of such roots would have to be separately given. One must refer to the Dhātupāṭha for a list of such roots. As a general rule, however, all roots beginning with a स and followed by a vowel or a dental letter have been taught in the Dhātupāṭha as beginning with an initial ष, as well as the following roots सि, स्वद्, स्विद्, स्वञ्ज and स्वप्, though followed by म् or न् ॥ The following roots though followed by a vowel or a dental are not taught with an initial ष viz. सुप्, सूञ्, स्त, स्त्या, स्रक्, and सु ॥

Vārt:—Prohibition must be stated of the roots derived from nouns, and of छिच् and ब्रष्क् ॥ Thus बोडीयते, षण्डायत are roots derived from nouns, and though these roots begin with ष are not changed: so छिच्-छिवात, ब्रष्क्-ब्रष्कते ॥ The word छिच् contains in it two roots छिच् and छिच्, one with ड, another with थ, and thus we have two forms in the reduplication:—तेछिच्यते, टेछिच्यते ॥ The substitution of स for ष takes place in the case of the root that has थ ॥

णो नः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ णः, नः ॥

वृत्ति ॥ धातोरादिभ्यनुवर्त्तते । धातोरादिर्णकारस्य नकार आदेशो भवति ॥

65. There is the substitution of न् for the initial ण of the root in the Dhātupāṭha.

The phrase धात्वाः is understood here. Thus जीञ्-नयति, जम-ननति, णह-नहति ॥ But not अण्-अणति ॥ This does not apply to roots derived from nouns. णकारमिच्छति-णकारीयात ॥ The roots are exhibited in the Dhātupāṭha with ण for a similar reason as they are exhibited with ष ॥ By VIII. 4. 14, these roots change their न into ण when preceded by certain prepositions. All roots beginning with a ण should be understood to have been so taught, with the exception of the following:—नृ, नन्नि नर्कि, नह्, नादि, नाप् and नाप् ॥

लोपोऽर्थोऽत्र लि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ लोपः, व्योः, वलि ॥

वृत्ति ॥ धातोरादिन प्रकृतं यत् तदध्याहार्यं पुनर्द्रोतुमहणाजिहृत्तम् । तेन धातोर्धातोश्च वक्राव्यकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ॥

66. There is lopa-substitution (elision) of the व् and य् when followed by any consonant except य् ॥

The final य or व of any stem, be it a root or not, is elided by an affix &c, beginning with a वल् consonant i. e. any consonant except य ॥ Thus दिव् + वस् (III. 2. 107) = दिव् + दिव् + वस् = दिविवस् nom. singular दिविवान्, दिविवान्ते, दिविवानसः ॥ Thus ऊय् + त = ऊतं, 'spun', कृय् + त = कृतं 'made a noise'. So also the affix इक् comes after गोधा in forming patronymic (IV. 1. 129). Of the affix इक्, व is replaced by एय् (VII. 1. 2). Thus गोधा + एय् + र = गोधेरः (the य् of the affix being even elided before र) ॥ So also in पचरन्, यज्जरन् the य् of लिङ् (III. 4. 102) is elided before रन् (III. 4. 105). So also व is elided in the following:—from जीव्-जीवितुः (by Uṇādi affix जाव् रदातुक्) from स्निव्—अस्नेमाणम् formed by the Uṇādi affix मनिन् with the negative अ ॥ There being diversity in the application of Uṇādi affixes (III. 3. 1), there is not ऊद् substitution for व् as required by VI. 4. 19.

Why do we say "before any consonant except य?" Observe ऊय्यते, दध्यते when य is not elided. Why the word लोप is placed first? The elision of व् and ल् should take place prior to the elision of the aprīkta व् taught in the next sūtra. Thus काडूय् + क्विप् = काडू य् (VI. 4. 48) = काडू + व् = काडू ॥ So लोतूय् + क्विप् = लोटुः ॥ Why व् of ब्रश्च is not elided before र् which is a वल् consonant? It is not elided, because it is so taught. Had the elision of व् been intended, the root would have been enunciated as रश्च instead of ब्रश्च ॥ If you say the व is taught for the sake of forms like वृश्चति by samprasāraṇa. and वब्रश्च by reduplication, here also the 'lopa' would have applied, as being an Antarāṅga rule, while samprasāraṇa, and the elision of र् by हर्त्तादिशेषः are Bahirāṅga.

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वेः, अपृक्तस्य ॥

वृत्तं ॥ लोप इति वृत्तं । वरितं क्विच्चादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्यसामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति ॥

67. There is elision of the affix चि when reduced to the single letter च् ॥

The affix चि includes क्विप्, क्विन्, चि्व &c. In all these, the real affix is च्, which being an aprīkta (I. 2. 41), is elided. Thus ब्रह्महा, भूगहा (III. 2. 87). Here the affix क्विप् is elided. So also घृतस्पृक्, तैलस्पृक् (III. 2. 58). Here the affix क्विन् is elided. So also अर्थभाक् पादभाक्, तुरीयभाक् (III. 2. 62). Here the affix चि्व is elided.

Why do we say "of an aprīkta—an affix consisting of a single letter"? Observe वृचिः formed by the affix चिन् (चि being the real affix); so also जागृचिः formed क्विन्, see Uṇādi Sūtras IV. 53. 44. No root can become a noun unless some kṛit affix is added to it (see I. 2. 45 and 46); hence the necessity of these imaginary affixes, in order to raise certain roots bodily, without any change, to the rank of nouns—from Dhātu to a Prātipadika the way lies only through an affix. And though these imaginary affixes are after all totally elided, yet by

I. 1. 62, they leave their characteristic mark behind, namely the derivative word becomes a nominal stem &c. Thus चिद् words are adverbs (Gati) and Indeclinables.

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घान्सुतिस्वपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ हल्, ङ्याप्भ्यः, दीर्घान्, सु, ति, सि, अपृक्तम्, हल् ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वक्तव्यं । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यतइति लोपः । हलन्तान् ङ्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घान्सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥

Kārikā :—संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिनं सिद्धयति । राचु तेनैव लोपः स्यादलस्तस्माद्दीर्घान्ते ॥

68. After a consonant there is the elision of the nominative-affix स् and the tense-affix ति and सि (when reduced to the form of त् and स्) being consonants; and so also after the long vowels ई and आ of the feminine (affix डी and आप्), there is the elision of the nominative affix स् ॥

The sūtra translated literally means :—After a word ending in a consonant, or डी, or आप् when a long vowel, the affixes सु, ति and सि when reduced to a single consonant affix (अपृक्तं हल्) are elided. But ति and सि are elided only after a consonant and hence we have translated it as above. As examples of the elision of सु after a consonant :—राजन् + स् = राजान् (VI. 4. 8) + 0 = राजा, तक्षा, उखासन्, पर्णभवन् ॥ After a डी :—as, कुमारी, गोरी, शार्ङ्गरी ॥ After आप् :—खट्व, बहुराजा, कारी षगन्त्या ॥ The elision of ति and सि takes place only after consonants :—as, अभिभर्भवान् (धृ + लङ् + तिप् = अ + धृ + लु + त् = अ + धृ + धृ + त् (VI. 1. 10) = अ + भर् + धृ + त् (VII. 4. 66 and I. 1. 51) = अ + भ + धृ + त् (VII. 4. 60) = अ + धृ + त् (VIII. 4. 54) = अ + धि + धृ + त् (VII. 4. 76) = अ + धि + भर् + त् (VII. 3. 84) = अभिभर् + त् = अभिभर् ॥ So also अजागर् भवान् ॥ In both these cases त् of the Imperfect has been elided. The स् is elided in the following :—अभिनीडन्, अचिन्नाडन् ॥ (भिद् + लङ् + सिप् ॥ The इ is changed into र् by VIII. 2. 75 and स् is elided by this rule).

Why do we say "after a consonant, or a feminine affix ई and आ"? Observe घामणीः, सेनानीः ॥ Why do we say "after a long vowelised feminine affix"? Observe निष्कौशाम्बिः, अर्तिखट्वः, where the feminine affixes have been shortened. Why do we say "when followed by सु, ति and सि"? Observe अभिस्तीत् ॥ The सि being read along with ति, does not include सिप्, but refers to सिप् only. Why do we say 'when reduced to a single letter'? Observe भिनन्ति, छिनन्ति ॥ Why do we say 'the consonant is elided'? Observe बिभर्, चिच्छि ॥ Here the apikta affix अ of the Perfect is not elided: though it being the substitute of ति is like ति, and ought to have been elided, had the word हल् not been used in the sūtra.

Why has the elision of सु (सु), न् (नस्) and स् (सिप्) been ordained after consonants, as they would of themselves have been dropped by VIII. 2. 23, being the finals of a compound consonant? Then the forms राजा, तप्ता could not be evolved. As राजन् + स् = राजान् + स् (VI. 4. 8) = राजान्स् and by 'eliding स् by Rule VIII. 2. 23, the form would have become राजान्, and the final न् could not have been elided by VIII. 2. 7; for it is a maxim enunciated in the very opening of the Second chapter of the 8th Book, that in the last three chapters of that Book (2nd, 3rd and 4th Books), a subsequent rule is as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned; therefore, the rule VIII. 2. 7 ordaining the elision of न्, does not find scope, since VIII. 2. 23 (ordaining elision of स्) is considered as if it had not taken effect. So also in the case of उखासन् and पर्णश्चत् ॥ उखा + सन् + क्विप् III. 2. 76 = उखा + सन् (the nasal being elided by VI. 4. 24); now add सु, we have उखासन् + स् = उखासन्स्; elide the final स् not by this rule, but by VIII. 2. 23, we have उखासन्, here we cannot change the स् into द् by VIII. 2. 72 for स् is not *final* in a *pada*, for Rule VIII. 2. 23 is considered as not to have taken effect. So also in the case of अभिनोऽत्र ॥ The word अभिनः is 2nd, Pers. sing. of the Imperfect of भिद् of Rudhâdi class. Thus भिद् + लङ् + सिप् = अ + भिद् + इनस् + स् = अ + भिनद् + स् = अभिनर् + स् (क् changed to र् by VIII. 2. 75) = अभिनर्स् ॥ If we elide the final स् of the conjoint by VIII. 2. 23, then in अभिनर् + अत्र, the र् would not be changed into उ to form अभिनोऽत्र by VI. 1. 113 since the elision of स् is considered as to have not taken effect when applying this rule. So also in अबिभर भवान्, by Rule VIII. 2. 24, there would be no lopa even, for संयोगान्तलोप rule is restricted by रास्त्वय (VIII. 2. 24), i. e. स् only and no other consonant is elided after र्, therefore there will be no elision of न् in अबिभर्न् by VIII. 2. 23.

एङ्हस्वात्सुबुद्धेः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ एङ्, ह्रस्वात्, सम्बुद्धेः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते, हलन्ति च । अपृक्तमिति न धिक्क्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्ताध्यातपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यन्ते स च स्संबुद्धर्भवति ॥

69. The consonant of the nominative-affix (सु and its substitute अम्) is elided in the Vocative singular after a nominal-stem ending in ए or ओ or a short vowel.

The word लोप is understood here also; as well as हल् ॥ The word अपृक्त however is not to be read here, as its repetition in VI. 1. 68 (though its anuvritti was there from the preceding sūtra) indicates. The affix of Vocative is the same as that of the nominative. By VII. 3. 108, the short vowel of the stem is replaced by a guṇa vowel when the Vocative Singular affix follows. Thus we have अग्ने and वायो for अग्नि and वायु; and by VII. 3. 107, a short vowel is substituted for the long vowel ई and ऊ of the feminine: as नदि and वधु for नदी and वधू ॥ Now applying the present sūtra, the affix स् is elided after

all the above words. As हे अग्ने !, हे वायो !, हे देवदत्त !, हे नरि !, हे वधु ! The Vocative Singular of कुण्ड a Neuter noun is thus formed. By VII. 1. 24, अम् replaces स् of the nominative, the अ of अम् and the final अ of कुण्ड coalesce into one अ by VI. 1. 107, which becomes कुण्डम् ॥ Here by the rule that 'consonant' only is to be elided, we elide म् only (and not अ which becomes a part of the word by VI. 1. 85, for it is considered both as the final of the word and the initial of the affix). Now म् is not an अपृक्तं हल् for it is part of the affix अम्, and its elision would not have taken place had we read the anuvritti of अपृक्ता into this sūtra. Thus we have हे कुण्ड ! ॥ But in हे कतरन् ! there is not the elision of the त् of the affix अन्, the substitute of सु for the affix there is अद् (VII. 1. 25). This affix being इन् causes the elision of the final अ of कतर (VI. 4. 143), and we have कतर् + अन्, here we have not a prātipadika which ends in a short vowel, but in a consonant, hence त् is not elided. See also VII. 1. 25. The word एह् is used in the sūtra in order to indicate that the guṇa substitution is stronger than lopa. Therefore in हे अग्नि + सु, the affix is not elided first and then guṇa substituted for इ, but first there is guṇa substitution and then the affix is elided.

शेच्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ शेः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषयं लोपा भवति ॥

70. In the Chhandas, the elision of the case-ending इ (शि) of the nominative and accusative plural neuter, is optional.

Thus या क्षेमा or यानि क्षेत्राणि, या वना or यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वरस्य, पिति, कृति, तुक् ॥

वृत्तिः ॥ पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमा भवति ॥

71. To a root ending in a short vowel is added the augment त् (तुक्) when a Kṛit-affix having an indicatory ए follows.

Thus अग्नि + चि + क्तिप् = अग्निचित्, so also सोमसुत् ॥ Similarly प्रहृत्य and उपस्तृत्य formed by the affix ल्यप् ॥ Why do we say "ending in a short vowel"? Observe आलूय, यामणीः ॥ Why do we say "having an indicatory ए"? Observe कृतम्, हृतम् ॥ Why do we say "a kṛit affix"? Observe पटुनरः, पटुतमः with the Taddhita-affixes नरप् and तमप् ॥ In the compound यामाणिकुलम्, though the root is made short, yet there is no augment तुक्, in as much as the rule by which the root has been shortened is a Bahiranga rule, and the present rule is an Antaranga one. The maxim is असिद्धे बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ "That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect, or as not existing, when that which is Antaranga is to take effect".

संहितायाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ संहितायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयमनुशासं पश्येकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तर यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वदितव्यम् ॥

72. In the following sūtras upto VI. 1. 157 inclusive, the words संहितायाम् 'in an unbroken flow of speech', should be supplied.

This is an adhikāra or governing sūtra, exerting its influence upto VI. 1. 158. What ever we shall say in the sūtras preceding that, must be understood to apply to words which are in संहिता, that is, which are pronounced together with an uninterrupted voice. Thus इ-अन्, म-अन् the इ and उ are changed to य and व when the two words are pronounced without any hiatus. Otherwise we shall have इधि अन्, मधु अन् ॥

छे च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छे, च ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारं परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति ॥

73. The augment त् is added to a preceding short vowel also when छ follows in an uninterrupted speech.

Thus इच्छति, गच्छति ॥ The त् is changed to च by VIII. 4. 40. The short vowel itself is the आगमी (the thing to which the augment is added), and not the word ending in that short vowel. Therefore in चिच्छित्तुः, चिच्छित्तुः, the augment is not to be considered as part of the Reduplicate चि, but of the short इ only; and therefore it is not elided by इत्तादि शेष (VII. 4. 60) rule applying to reduplicates. This follows on the maxim नावयवावयवः समुदायावयवो भवति "the part of a part cannot be considered as a part of the whole". Here त् is a part of the abhyāsa syllable चि which is itself a part of the verbal base, therefore त् is not considered as an abhyāsa: or because त् being an augment of इ is considered as part of इ and not of चि of which इ is the part.

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ आङ्, माङोः, च ॥

वृत्तिः ॥ तुगित्यनुवर्त्तते. छति च । आङो ङित ईषरादिषु चतुर्वर्धेषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारं परतस्तुगागमो भवति ॥

74. The augment त् is added to the particle आ and the prohibitive particle मा, when छ follows in a continuous text.

The Particle आ has the four senses of 1. littleness (ईषवर्थः) 2. with verbs, is a prefix (क्रियायोगः) 3. the limit inceptive (अभिविधि) and 4. the limit exclusive (मयादा). This sūtra ordains तुक् necessarily, where by VI. 1. 76, it would have been optional. Thus ई-च्छाया = आच्छाया; 2. With verbs:—as आच्छादयात्, 3 and 4. आच्छायायाः, माच्छायम् ॥ So also the negative particle मा, as, माच्छेत्सीत्, माच्छित् ॥ The इ in आङ्

and माह shows that आ when used as a Gati and a Karmapravachanīya and मा when used as a negative particle are meant. Therefore, the न् is not necessary in the following :—आछाया मानयति, प्रमाच्छन्दः॥ The तुक् may be optionally added in these as आच्छाया and प्रमाच्छन्दः॥ The आ here has the force of recollection (स्मरण); आछाया "Oh the shade". The word प्रमा is formed from the verbal root माह् by the prefix प्र and the affix भङ् (III. 3. 106) with the feminine affix दाप्, and the word ending in दाप् has not the indicatory इ ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, तुक् ॥

वृत्ति ॥ छे तुगति वर्त्तते । दीर्घात्परो यञ्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति ॥

75. The augment त् is added to a long vowel, when followed by छ in a continuous text.

Thus ह्रीच्छति, म्लेच्छति, अपचाच्छायते, पिशाच्छायते ॥ The augment belongs to the long vowel and not to the whole syllable ending in that long vowel.

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पदान्तात्, वा, तुक् ॥

वृत्ति ॥ दीर्घाच्छेत्तुगति वर्त्तते । पदान्तादीर्घात्परो यञ्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वोण नित्यं प्राप्नोति तुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विश्वजनादीनां छन्दसिवा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥

76. The augment त्, is added optionally to a long vowel final in a full word (Pada) when followed by छ ॥

This allows option where by the last it would have been compulsory to add it. The augment is of the long vowel, and not of the word ending in long vowel. Thus कूटीच्छाया or कूटीछाया, कुबलीच्छाया or कुबलीछाया ॥ The तुक् augment here is added to the end of a pada, and this is therefore a padānta rule and not a pada-vidhi. Therefore the two words need not be in construction for the application of this rule; (समर्थ पदाविधि) not applying. Thus तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तस्य, "let the girl stay. Take the umbrella of Devadatta". Here कुमारी and छत्रं are not in construction, but तुक् is still added optionally.

Vart :—The augment त् is optional in the Chhandas, after the words विद्वज्जन &c. As, विद्वज्जनच्छत्रम् or विद्वज्जनछत्रम्, नच्छायां कुरवोपराम् or नछायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इकः, यण, अचि ॥

वृत्ति ॥ अचि परत इको यणादेशो भवति ॥

वाचकम् ॥ इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥

77. The semivowels य्, व्, र्, ल् are the substitutes of the corresponding vowels इ, उ, ऋ and ॠ (long and short), when followed by a vowel.

This sūtra is rather too wide. It must be restricted by VI. I. 101, namely the following vowel must not be of the same class as the preceding for

the application of this rule. Thus इधि+अन्=इध्वन्, मधु+अन्=मध्वन्, कर्तु+अर्थम्=कर्तृर्थम्, हर्तु+अर्थम्=हर्तृर्थम्, ल भक्ति=लङ्कृतः ॥

Vart:—This semivowel substitution of vowels takes place, when preceded by a prolated vowel, even to the supersession of VI. 1. 101 requiring lengthening. Thus भग्ना इ इन्द्रं=भग्ना इ विन्द्रम्, पदा इ उ उक्कम्=पदा इ वुक्कम्, भग्ना इ इ भाशा=भग्ना इ वाशा, पदा इ उ भाशा=पदा इ वाशा ॥ भो इ इन्द्रम्=भो इ विन्द्रम् ॥ The phrase 'when a vowel follows' exerts its influence upto VI. 1. 108.

एवोऽयवायावः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ एचः, अय् - अय् - आय्-आवः ॥

वृत्तिः ॥ एचः स्थाने ऽयि परतो ऽय् अय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ॥

78. For the vowels ए, ऐ, औ and औ are respectively substituted अय्, आय्, अय् and आव् when a vowel follows.

Thus चि + एयुद् = चे + अन = चयनम्, लो + अन = लवनं; चै + भक् = चायकः, लो + भक् = लायकः ॥ So also कयेते, व्ययेते, याववरुणद्धि, रु + युष् (III. 2. 148) = रो + अन = र्वणः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वान्तः, यि, प्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ योयमेषः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अय् ओकारस्याय् स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ गोर्धूतौ छन्दसि ॥ वा० ॥ अध्वपरिमाणे च ॥

79. The substitution of अय् and आव् for औ and औ also takes place before an affix beginning with य ॥

The वान्त are those which end in य् viz. अय् and आव् ॥ Of the four substitutes taught in the preceding sūtra, those which end in य् (viz. अय् and आव्) also come when an affix with an initial य follows. It follows that the substituted letters must be औ and औ ॥ Thus बभ्रु + यम् = बाभ्रो + य = बाभ्रव्यः (VI. 4. 146 and IV. 1. 105). So also माण्डव्यः, शक्रव्यशरु, पिचव्यः कापारसः, नाव्यो (IV. 4. 91) इवः ॥ Why do we say "अय् and आय्"? Observe रायमिच्छति = रैयति, no change of ऐ before य ॥ Why do we say "before य"? Observe गोभ्याम्, नौभ्याम् ॥ Why do we say "an affix"? Observe गोयानम्, नौयानम् ॥

Vart:—The word गो is changed before यानि in the Vedas. As गो + यति = गयति, as आनां मित्रा वरुणा यतैर्गयतिपुस्तम् ॥ Why do we say 'in the Vedas'? Observe गोयतिः ॥

Vart:—This substitution takes place when referring to the measure of a road:—as, गयति मात्रमभ्यान् गतः ॥ This is in the secular literature, गयति means ग कोशपुष्पम् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ धातोः, तन्निमित्तस्य, एव ॥

वृत्तिः ॥ एच इति वर्जते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्ध्व एच तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ॥

80. For the final diphthongs औ and औ of a root, are substituted अय् and आव् respectively, before an affix beginning with य्, then only when such diphthong has been itself first evolved by that affix.

The words एषः, वान्तायि प्रत्यये are understood in this sūtra. The word तन्निमित्त means 'caused by that' i. e. caused or occasioned by that affix beginning with य ॥ Thus लृ forms its Future Passive Participle by यत् (III. 1. 97), this affix causes the guṇa of ऊ by VII. 3. 84 : Thus लृ + य = लो + य, which according to the present sūtra becomes लव्यम् ॥ So also वृ - पो + य = पव्यम् ॥ लृ + ण्यत् (III. 1. 125) = लो + य = अवद्य लव्यम् and भवद्य पाव्यम् ॥ Why do we say 'of a root'? This rule should not apply to a nominal stem. For then, though it may be all right in the case of बभु + य = बाभ्रो + य - बाभ्रव्य; it will not apply to cases like गो + य = गव्य, नौ + य = नाव्य, where ओ and औ are not *caused* by the affix, but are integral parts of the stem before the affixes were added. Why do we say 'caused by that affix itself'? The substitution will not take place, when the change is not caused by that affix. Thus the Passive of वे with the upasarga आ is आ + वे + यक् + ते = Here by Samprasāraṇa (VI. 1. 15) वे becomes उ, as आ + उ + य + ते; now by sandhi आ + उ = ओ VI. 1. 87), we have ओ + यन्त = ओयन्ते ॥ Since ओ is not caused by य, there is no अव् substitution. So also औयन्त, लौयमानि, पौयमानि (IV. 1. 95). The word एव in the aphorism has the force of limitation, with regard to roots. In the case of roots, ओ and औ before य are changed then only to अव् and भाव् when य has caused the production of ओ and औ; in case of nouns there is no such limitation. Here the substitution takes place whether the य has caused the production of ओ and औ or not.

क्षय्यज्ययौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ क्षय्य - ज्ययौ, शक्य - अर्थे ॥
वृत्तिः ॥ क्षि जि इत्येतयोर्द्धात्वार्थं प्रत्यये परत शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते ॥

81. In क्षय्य and ज्यय there is substitution of अय् for ए only then when the sense is that of "to be possible to do".

The roots क्षि and जि before the affix यत् (III. 1. 97) assume these forms when meaning to be able to do the action denoted by the verb. As शक्यः क्षन्तु = क्षय्यः (क्ष + य - क्ष + य); so also ज्ययः ॥ Why do we say when meaning "to be possible to do"? Observe क्षयं पापं, जयौ वृषतः ॥ Here the meaning is that of 'necessity'.

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ क्रय्यः, तदर्थे ॥
वृत्तिः ॥ क्रीणतेर्द्धातोस्तदर्थे कयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतो ऽयादेशो निपात्यते ॥

82. In क्रय्य there is substitution of अय् for ए when the sense is that of 'exposed or put out for sale, saleable'.

The word क्रय्य is derived from क्री 'to buy', with the affix यत्; the guṇa ए being changed to य ॥ The word तदर्थ means 'for the purpose of that

i. e., for the purpose of being bought. As कय्या गां, कय्यः कम्बलः ॥ Why do we say 'when the sense is that of saleable'? Observe कय्यं नो धान्यं न चास्ति कय्यम् "we want to purchase corn, but it is not put out for sale".

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ भय्य - प्रवय्ये, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ बिभेतेधातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतच्छन्दसि विषये ऽयांदेशो निपात्यते ॥
वार्तिकम् ॥ ह्रदय्या आप उपसंख्यानम् ॥

83. The forms भय्य and प्रवय्या are found in the Chhandas.

The word भय्य is derived from भी + यन्, and प्रवय्या from प्र + वी + यन् ॥ The guṇa ए is changed to अय् ॥ Thus भय्यं किलासीन् ॥ वस्तनरी प्रवय्या ॥ The यन् is added to भी with the force of Ablative by virtue of the diversity allowed by कृत्यलुटो बहुलं (III. 3. 113) ॥ Thus बिभेति अस्माद् = भय्यम् "frightening or fearable". The word प्रवय्या is always used in the feminine: in other places प्रवेय is the proper form. Why do we say 'in the Vedas'? Observe भेयम्, प्रवेयम् in secular literature.

Art. :- The word ह्रदय्या should also be enumerated when referring to water. As ह्रदे भवा = ह्रदय्या आप ॥ The affix यन् is added by IV. 4. 110 (ह्रदे + य = ह्रदय् + य) ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ एकः, पूर्व - परयोः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयम् । खय्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य इत्येवोपि स्थानि एकादेशो भवतीत्येतद्वदितव्यम् ॥

84. From here upto VI. 1. 111 inclusive is always to be supplied the phrase "for the preceding and the following one is substituted".

This is an adhikāra sūtra. In every sūtra upto VI. 1. 112 (excluding the last), whatever we shall teach, there in the room of the two, namely, the preceding and the succeeding, it should be understood, that the substitution is one. These form the well known rules of *ekādesa*, one letter or form replacing two consecutive letters &c. Thus VI. 1. 87 teaches 'There is guṇa substitution, when अ or आ is followed by a vowel'. We must supply into that sūtra the phrase एकः पूर्वपरयोः i. e. one guṇa is the substitute for the final अ or आ and the initial vowel. Thus खद्वा + इन्द्रः = खद्वेन्द्रः ॥ Here ए is the single substitute of the both preceding letter आ and the succeeding letter इ ॥ The words पूर्व पर show that the substitute operates simultaneously on both. Otherwise the substitute would have come in the place of one only or of each one separately. Thus in आद् युजः (अचि) = "after अ or आ, there is guṇa, in a vowel". Here आत् is in the ablative, and by I. 1. 67 the guṇa operation would have taken place on the letter following it: so also अचि is in the Locative and by I. 1. 66, the

guṇa operation would have taken place on the *preceding*; so it is not clear of what letter there should be guṇa substitution, of the preceding or the succeeding. But the present rule shows it must operate on both simultaneously. The word एक 'single', shows that a separate or a different substitute does not operate: i. e. the substitute must be one, there should not be two separate substitutes one for each sthāni, such as we find in the sūtra VIII. 2. 42 (रश्मिं निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः, "न is the substitute of the न of nishṭhā, after र् and द, and of the preceding द"). Here न् is taught as substitute both of न् and द, and as एक is not used in the sūtra, we get *two* न, as मिद् + न् = मिन् + न् = मिन्नः ॥ But this is not the case here. According to Mahabhāṣya the word एक is redundant,

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अन्त - आदि - वत् , च, ॥

वृत्तिः ॥ एक इति वर्त्तते पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति बोधमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति ॥

85. And this single substitute is considered as the final of the preceding (form), and the initial of the succeeding (form).

The single substitute taught in the last, is considered in the light of the final of the preceding form and the initial of the succeeding. An ādeśa is like the sthāni, but in an ekādeśa, the sthāni is indeterminate, or rather the sthāni is the *collection* or the *sum* of the preceding and the succeeding. Hence the necessity of this sūtra. The sense of this atideśa sūtra is this: as the beginning and the end of a thing are both *included* in the thing itself, and therefore when the thing is mentioned, the beginning and the end are both taken; so is the case with this single substitute. Thus to the stem ब्रह्मबन्धु we add ऊ the feminine affix (IV. 1. 66); and now द + ऊ = ऊ (VI. 1. 101) i. e. ब्रह्मबन्धु + ऊ = ब्रह्मबन्धू ॥ Here ब्रह्मबन्धु is a Nominal-stem (प्रातिपदिक) and the affix ऊ is a non-prātipadika, and the single-substitute ऊ is considered as the final of the prātipadika. So that we can apply to the form ब्रह्मबन्धू the term prātipadika and by virtue of this designation we can add the case-endings to it by IV. 1. 1. But for this rule, we could not have added the case-endings to it, because by virtue of the feminine affix ऊ the word would have rather ceased to be a prātipadika (I. 1. 46), because this feminine affix ऊ is not included in IV. 1. 1. Similarly for the final non-case-ending झ of वृक्ष and the case-ending औ, there comes a single substitute औ by VI. 1. 88, this ekādeśa औ is considered both as a non-case affix and a case affix, that is, as the initial of the affix औ, and the final of वृक्ष and thus the word वृक्षौ gets the designation of Pada I. 4. 14 as it ends in the सुप् affix औ ॥

This अन्तादिवद्भाव does not apply in rules relating to letters i. e. to rules depending for their application on letters. Thus लङ् + मा = लङ्मा ॥ Here the

ekādeśa आ is as the final अ of खद्ग, but not for the purposes of the application of the rule which says that the भिस् is changed to ऐस् after a nominal-stem ending in अ, so the Instrumental plural of खद्गा will not end in ऐ, but will be खद्गाभिः ॥ So also in जुहाव ॥ It is the Perfect 3rd per. sing. of हृ or हा (VI. 1. 45). By VI. 1. 53, the व् is changed to उ, and we have जुह्वआ = जुह्वआ which by VI. 1. 108 becomes जुहु, the उ being the single substitute of उ and आ ॥ This single-substitute उ should not be considered as आ for the application of the rule VII. 1. 34 by which the Perfect affix जल् (अ) is changed in आ after roots ending in आ ॥ Similarly in अस्त्रे + अभ्यः = अस्या अभ्यः (the य् being elided by VIII. 3. 19). अस्त्रे is the Dative singular of इद्स् in the Feminine with आ ॥ By VII. 3. 114 स्या is added in the Dative with the shortening of the preceding आ ; as अ + स्या + ए = अस्त्रे ॥ Here ऐ is the single substitute for आ and ए ॥ Here for the application of VI. 1. 109 the single substitute ऐ should not be considered like ए ॥ The sthāni of the single-substitute (ekādeśa) is the *sum* of the preceding and the succeeding, both taken collectively is replaced by *one*, and not any one of them separately. For that which is replaced by another is called sthāni: as when भू replaces अस् the whole form अस् is called sthāni, and not अ or स् separately. The parts, may be called sthāni only inferentially, because the whole is made up of parts. The parts not being considered as sthāni, the rule of sthānivād bhāva will not apply to an ekādeśa with regards to the parts, and no operations dependant on such parts will be effected by such ekādeśa. But it is intended that such operations should take place. Hence this sūtra.

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ षत्व - तुकोः, असिद्धः ॥

वृत्तिः ॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः ।
वाचिकम् ॥ संप्रसारणङीदृशु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

86. The substitution of a single ādeśa is to be considered as to have not taken effect, when otherwise स would have to be changed to ष, or when the augment त् (तुक्) is to be added.

The word असिद्ध means not-accomplished i. e. the operation caused by its having taken effect is not produced. The word asiddha always debars operations dependent upon the ādeśa, and gives scope to the operations dependent upon the general rule (असिद्धवचनमादेशलक्षणमात्रेणैव शर्तुस्तुल्यलक्षणभावायै च ॥) Thus कोऽसिचत् here स is not changed to ष ॥ The equation is thus exhibited : कस् + असिचत् = कर् + असिचत् (the स changed to र by VIII. 2.66) = कउ + असिचत् (उ being substituted for र by VI. 1. 113) = को + असिचत् (अ-उ = ओ VI. 1. 87) = कोऽसिचत् (ओ-अ = ओ VI. 1. 109). Now applies our sūtra. By VIII. 3. 59, स coming after ओ required to be changed into ष, but here the single-substitute ओ is con-

sidered to be non-effective for this purpose. Similarly कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै. Similarly in अशीत्य there is the addition of श् by VI. 1. 71, though actually preceded by a *long* vowel. That long vowel had resulted from the ekādeśa of ई to इ-इ, and this ekādeśa is considered as if non-effective for the purposes of तुक् augment. Similarly in प्र-न-इ-तुक्-न-य=प्रैत्य. Here also अ-न-इ=ए is considered asiddha.

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of samprasāraṇa, the Locative singular case-ending डि (इ), and the 1st per. sing. Atmanepada affix इद्. Of vocalisation we have the following : शकहृषु = शकान् ह्वयति, then we add क्विप्, before which there is vocalisation of इ, this उ combining with in the following अ becomes उ ekādeśa as शकह्रा-ल-क्विप् = शकहउआ-ल-उ (VI. 1. 15) + शकहु (VI. 1. 108). The Locative plural is formed by सु : शकहु-ल-सु = शकहृषु, the lengthening taking place by VI. 4. 2). Here स is changed to ए the ekādeśa उ for उ-अ not being considered asiddha. So also परिसीषु (परि + छ्ये + क्विप् = परि + इए + क्विप् = परिवि, add सु) ॥ Of the affix डि we have:—वृक्ष-न-इ = वृक्षे, add छत्रम्, then the single substitute ए being considered not asiddha we have वृक्षच्छत्रम् or वृक्षछत्रम् ॥ Of the affix इद् of 1st Pers. Atmanepada we have अपचे-न-छत्रम् = अपचेच्छत्रम् or अपचे-छत्रम् ॥ In both these cases we optionally add तुक् by VI. 1. 75-76, by considering the ekādeśa VI. 1. 87 as to have taken effect, and making the finals दीर्घ or long. Here the ekādeśa is *not* asiddha and therefore तुक् is *optimal* and not compulsory.

आद्गुणः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ आत्, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ अचीत्यनुवर्तने । अवर्णात्परोयाऽच् अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरबोरवर्णयोः स्थाने एकोऽयं आवेशो भवति ॥

87. The *guṇa* is the single substitute of the final अ or आ of a preceding word and the simple vowel of the succeeding (अ or आ-*i*-a vowel = *guṇa*).

The word अचि is understood here. For the vowel which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a vowel, in the room of both these preceding and succeeding vowels, there is the single substitute *guṇa*. Thus तव + इरम् = तवेरम्, खट्वा + इन्द्रः = खट्वेन्द्रः, माता + इन्द्रः = मातेन्द्रः, तव + ईहन्तं = तवेहन्तं, खट्वा + ईहन्तं = खट्वेहन्तं, तव + उदकम् = तवादकम्, खट्वा + उदकम् = खट्वोदकम्, तव + कर्मथः = तवकर्मथः, खट्वा + कर्मथः = खट्वकर्मथः, तव + लकारः = तवलकारः, खट्वा + लकारः = खट्वलकारः ॥ By analogy of I. 1. 54, the *guṇa* substitute of ल being अ is always followed by ल, as that of क् is followed by र् ॥ This universal rule is limited by the following aphorism.

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वृद्धिः, एचि ॥

वृत्तिः ॥ आगिति वर्तते । अवर्णात्परो अ एच् एचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरबोरवर्णयोः स्थाने वृद्धिः आवेशो भवति ॥

88. The Vṛiddhi is the single substitute of अ or आ of a preceding word and the initial diphthong of the succeeding (अ or आ-*i*-diphthong = vṛiddhi).

The word आत् is understood here. For the diphthong which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a diphthong, in the room of both these preceding and succeeding अ or आ and diphthong, there is a single substitute viz. the Vṛiddhi. This debarbs guṇa taught in the last sūtra. Thus ब्रह्म + एङ्का = ब्रह्मैङ्का, खट्वा + एङ्का = खट्वैङ्का, ब्रह्म + ऐतिकायनः = ब्रह्मैतिकायनः, खट्वा + ऐतिकायनः = खट्वैतिकायनः ॥ ब्रह्म + ओदनः = ब्रह्मौदनः, खट्वा + ओदनः = खट्वौदनः, ब्रह्म + औपगवः = ब्रह्मौपगवः, खट्वा + औपगवः = खट्वौपगवः ॥

एत्येभ्ययूहसु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ एति, एथति, ऊठसु ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिर्वाप्तिवर्तते, आवृत्तिश्च । तदेतदेज्जग्रहणंमतेरेव विशेषणं न पुनरेधेतरव्यभिचारवृद्ध्यासंभवात् । इण् गतादित्येतास्मिन्धातोर्विच एष वृद्धादित्येतास्मिन् ऊठि च पूर्वं यद्वर्णं ततश्च परो योश्च तयोः पूर्वप-
द्योरवर्णाद्योः स्थानं वृद्धिर्कादेशो भवति ॥

वात्तिकम् ॥ अक्षाद्विन्धां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ स्वादीरोरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥

वा० ॥ प्राज्ञादोठपेय्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋतं च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥

वा० ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानाद्युणं वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥

89. The Vṛiddhi is the single substitute for the अ or आ-*i*-ए of एति (root इ) and एथति (root एथ), and for अ or आ-*i*-ऊ of ऊठ् (the substitute of वा in वाह् by VI. 4. 132).

The whole of the last sūtra and आत् are understood here. The एच् of the last sūtra qualifies the root इ in एति, i. e. when the root इ assumes the form ए by internal changes, then applies this Vṛiddhi rule. The एच् does not qualify the root एध् as that root always has an initial diphthong, nor does एच् qualify ऊठ् for ऊ is not a diphthong. Thus उप + एति = उपैति. उप + एषि = उपैषि, उपैषि; उप-*i*-एथं = उपैथते, प्रैथते; प्रष्ठ-*i*-ऊहा = प्रष्ठौहा ॥ In the last example, guṇa was the substitute required by VI. 1. 87, the present sūtra ordains Vṛiddhi instead. In the case of एति and एथति, the Vṛiddhi was debarred by VI. 1. 94, this sūtra makes an exception to that rule. The present sūtra is an exception to VI. 1. 94 and not to VI. 1. 95, because the maxim is पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् 'Apavādas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede only those rules that stand nearest to them, not the subsequent rules'. Therefore the present rule does not apply here, :- उप + आ-*i*-इत = उप + एत = उपेतः (Here though इ is changed to ए, the rule does not apply). Therefore the form उपैति is wrong. So also उप-*i*-इत = उपेतः for here the root इ has not assumed the form ए, therefore the rule does not apply, the word एचि qualifies the root इ ॥

Notes.—The Vṛiddhi is the single substitute when अत् is followed by ऊठिनी, as अक्षौहिणी क्षा ॥

Vart:—The Vriddhi is the single substitute when स्वर is followed by ईर or ईरिण, or ईरिणी thus स्वेरम्, स्वेरिणी ॥ The word ईर is formed by the affix घञ् added to ईङ्गता (Ad. 8) स्वेनाभिप्रायेण ईरण-स्वेरम् the compounding takes place by II. 1. 32. Another form is स्वेरा = स्वेनाभिप्रायेणैर ते गच्छति with the affix णिनि (III. 2. 78).

Vart:—The Vriddhi is the single substitute when प्र is followed by ऊह, ऊह, ऊहि, एष, एष्य; as प्रौहः, प्रौहिः, प्रौहिः, प्रेषः, प्रेष्यः ॥ The word एष is derived from the root इषु 'to wish' (Tud. 59), इष् 'to go' (Div. 18), and इष् 'to repeat' (Kry. 53), by adding the affix घञ्; and the word एष्य is derived from the same roots by adding व्यत् ॥ This Vārtika ordains Vriddhi, while VI. 1. 94 would have caused परस्परः ॥ While the roots ईष् 'to glean', and ईष् 'to go' to injure, 'to show'. (Bh. 115 and 642), form ईषः and ईष्यः with the above affixes; and with प्र, their forms will be प्रेषः and प्रेष्यः ॥

Vart:—The Vriddhi is the single substitute when a word ending in भ is followed by क्त and forms an Instrumental Tatpuruṣa compound: as सुखेन क्तः = सुखार्तः, दुःखेन क्तः = दुःखार्तः, but सुखेन इतः = सुखेनतः ॥ Why in Instrumental? Observe परमर्तः ॥ Why 'Compound'? See सुखेनतः ॥

Vart:—The Vriddhi is the single substitute when the word ऋण follows the following:—प्र, वस्तर, कम्बल, वसन ॥ As प्राणम् 'principal debt', वस्तराणम् 'the debt of a steer', कम्बलाणम् 'debt of a blanket', वसनाणम् 'debt of a cloth'.

Vart:—So also when the words ऋण and दण are followed by ऋणः—as, ऋणाणम् and दणाणम् ॥ The word ऋणाण means a debt incurred to pay off a prior debt. The Dasārṇa is the name of a river and of a country.

आटश्च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ आटः, च ॥

वृत्तिः ॥ एषीत निवृत्तम् । अषीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च पूर्वो य भाट तयोः पूर्वपरयोरा-
उचोः स्थानं वृद्धिरेकादिषो भवति ।

90. The Vriddhi is the single substitute when the augment आट् is followed by any vowel.

The anuvritti of एचि ceases: that of अचि however, is present. The vowel that is subsequent to the augment आट्, and the आट् which is precedent to a vowel—in the room of these two i. e. the आट् and the vowel—subsequent and precedent, the Vriddhi is the single substitute. The augment आट् is added to the roots beginning with a vowel, in the Imperfect, Aorist and Conditional Tenses (VI. 4. 72 &c). Thus ऐक्षिट्, ऐक्षत, ऐक्षिष्यत, औभीन्, औद्भीन्, औद्भीन् from roots ईक्षर्षन्ते (Bhu. 641), उभ उम्भ पूरज् (Tud. 32) and उ ह्ज आर्जन् (Tud. 20). According to Siddhānta Kaumudī the आट् is the augment which ङिन् case-affixes take after *nadī*-words (VII. 3. 112). According to him the following are the examples:—बहुभेयसी-1-आट्-1-डे = बहुभेयसी (Dative Singular). The आट् is the augment also in the Vedic Tense हेट् ॥

The 'and' in the sūtra shows that the पररूप rule, taught in VI. 1. 5, 96 when उत्, ओ and आङ् follow, is superseded, when the preceding vowel is आद् ॥ Thus औसीयन् औकारीयन् ॥ आ । ऊडा = आडा, तमिच्छन् = औडायन् ॥

उपसर्गादति धातौ ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, ऋति, धातौ ॥
वृत्तिः ॥ आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थानं वृद्धिरकारदेशो भवति ॥

91. The Vriddhi is the single substitute when the अ or आ of a preposition (upasarga) is followed by the short ऋ of a verb.

The word धातु is understood here also. When a preposition ending in अ or आ is followed by a root beginning with ऋ, the Vriddhi is the single substitute for the precedent अ or आ and the subsequent ऋ ॥ This debars the guṇa taught in VI. 1. 87. Thus उप + ऋच्छति = उपाच्छति, प्राच्छति, उपाध्नोति ॥ Why do we say 'after a preposition'? Observe खट्वच्छति, मालच्छति, प्रच्छत्कादेशः = गता ऋच्छका अस्माद् देशान् ॥ Here the word प्र is not treated as an upasarga, hence his sūtra does not apply. It is a Gati here. Why do we say 'when ऋ follows'? Observe उप-इत = उपेतः ॥ Why have we used त् after ऋ indicating that short ऋ is to be taken? Observe उप + ऋकारा यति = उपक्रायति ॥ No option is allowed here by the subsequent sūtra. The त् is used, in fact, for the sake of the subsequent sūtra in case of Denominative verbs, no ordinary verb can begin with a long ऋ ॥ Why have we employed the word धातु, when the word upasarga' would have caused us to infer its correlative धातु? It is used in order to prevent the application of the rule VI. 1. 129 which causes प्रकृतभावः or non-sandhi of ऋ ॥ The repetition of 'Dhātu' shows that the alternative prakṛiti bhava taught in VI. 1. 129, would not apply in the case of the ऋ of a Dhātu.

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ वा, सुपि, आपिशलेः ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । उपसर्गादति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृकारादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोः पिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरकारदेशो भवति ॥

92. According to the opinion of Āpiśali, the Vriddhi is optionally the single substitute, when the अ or आ of a preposition is followed by a Denominative Verb beginning with ऋ ॥

Thus उपार्थभीयति or उपर्षभीयति, उपल्कारीयति or उपाल्कारीयति ॥ The ऋ and ल are considered as homogenous letters, therefore the word ऋ in the last sūtra includes ल also. The name of the Grammarian Āpiśali is mentioned for the sake of respect; the वा itself was enough to make it an optional rule.

औतो ऽग्रशस्तोः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ आ, ओतः, अम् - शस्तोः ॥

वृत्तिः ॥ औतो ऽति शक्तिश्च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति ॥

93. For ओ of a Nominal stem-**अ** of the Accusative case-ending **अम्** and **अस्**, the single substitute is **आ** ॥

The word ओतः is a compound of आ + ओतः ॥ Thus गो - अम्, = गाम्, गो-**अस्** = गाः ॥ Thus गां पठ्य, गाः पठ्यः ॥ This debars the Vṛiddhi of VII. 1. 90. So also पां or पाः पठ्य; as the word पा is also a nominal stem ending in ओ ॥ The Sāva-nāmsthāna affixes are णित् after this word also (see VII. 1. 90) which would have caused Vṛiddhi, therefore, this आ debars the Vṛiddhi. The word अम् here means the affix of the Accusative Singular, as it is read in connection with the case-affix णस्, and as the word सुप् of the last sūtra governs this also. Therefore अम् the verbal Tense-affix of the Imperfect is not meant: thus we have अचिनवम्, भयुनवम् ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एङि, पररूपम् ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव. उपसर्गाद्भाताविति च। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातोर्पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति ॥ वार्तिकम् ॥ शक्न्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एवं चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ओत्वाद्ययोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एमन्त्रादिषु छन्दास पररूपं वक्तव्यम् ॥

94. For the **अ** or **आ** of the Preposition-**ए** or **ओ** of a verbal root, the second vowel is the single substitute.

The words आत्, उपसर्गाद्भातो are understood here. In an upasarga ending in **अ** or **आ** followed by a root beginning with **ए** or **ओ**, the vowels coalesce and the single-substitute is the form of the second vowel (पररूप) ॥ This debars Vṛiddhi taught in VI. 1. 88. Thus उपलयति, प्रलयति, उपोषति, प्रोषति ॥ Some read into this sūtra the option allowed by VI. 1. 92, according to them the para-rūpa substitution is optional in the case of Denominative roots. Thus उपेडकीयति or उपेडकीयति, उपोषनीयति or उपोषनीयति ॥

Vārt.—The Para-rūpa substitution takes place in the case of शक्न्वु &c. As शक्न्-**अन्त्यु** = शक्न्त्यु, कुल + अटा = कुलटा, सीम + अन्तः = सीमान्तः 'hair'; when not referring to 'hair', the form is सीमान्तः ॥

Vārt.—The Para-rūpa substitution takes place when एव follows a word, and the sense is not that of 'appointment'. Thus इह-**एव** = इहैव; अद्य-**एव** = अद्यैव ॥ When the sense is that of नियोग, the Vṛiddhi takes place: as इहैव भव, माऽन्यत्र गाः ॥

Vārt.—The Para-rūpa substitution takes place optionally when ओतु and ओष्ठ are compounded with another word: as स्थूल ओतुः = स्थूलोतुः or स्थूलोत्, so also बिम्बोष्ठी or बिम्बोष्ठी ॥ When not a compound, the Vṛiddhi is compulsory: as तिष्ठ देवदत्तां पठ्य 'Stay Devadatta, see the lip'.

Vārt.—In the Vedas, the para-rūpa substitution takes place when एमन् &c. follow. Thus अयां स्वा एमन् - अयां स्वमन् ॥ So also अयां स्वा ओधन् = अयां स्वाधन् ॥

ओमाङोअ ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ओम् - आङोः, च ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव। अवर्णान्तादिति आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

95. For the अ or आ + ओ of ओम्, or + the vowel of the Preposition आङ्, the second vowel is the single substitute.

The आन् is understood here. Thus का-1-ओम् = कोम् ; या-1-ओम् = योम् ; as क्रामित्यवाचन्, यामित्यवाचन् ; आ-1-ओढा = ओढा, then अय-1-आढा = अयोढा, कदा 1-आढा = कदोढा, तदा + ओढा = तदोढा ॥ आ + कदयान् = अदयान्, then अय-1-अदयान् = अयदयान् ॥ Thus this rule supersedes both the Vṛiddhi and the lengthening (VI. 1. 88, and 101).

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उस्ति, अपदान्तात् ॥

वृत्तिः ॥ आहिर्येव । अवर्णादपदान्तादसि पूर्वपरयोराहुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति ॥

96. For the अ or आ (not standing at the end of a Pada or full word) + उ of उस् the Tense-affix, the second vowel is the single substitute.

The आन् is understood here. This debars the guṇa substitution taught in VI. 1. 87. Thus भिन्या-1-उस् = भिन्युः, छिन्या-1-उस् = छिन्युः ॥ अदा-1-उस् = अदुः, (लुङ् of दा) अया-1-उस् = अयुः ॥ All these are examples of लिङ् (Potential) and लङ् (Imperfect). Thus भिन्द् + यासुद् + झि (the यासुद् is added by III. 4. 103) = भिन्द् + य + उस् (जुस् replaced झि III. 4. 108) = भिन्युस् ॥ अदा + सिच् + झि = अदा + 0 (II. 4. 77) + जुस् (III. 4. 110) = अदा + उस् = अदुः ॥ अ + या + झि = अ + या + उस् (VI. 4. 111) = अयुः ॥ The उस् is also the substitute of झि in लिङ् (Perfect) see III. 4. 82. When the preceding vowel is not अ or आ, this rule does not apply. Thus the 3rd per. pl. of the Perfect of कृ is :—चकृ-1-उस् = चक्रुः ॥ So also from श्री we have अश्रिभे-1-उस् = अश्रिभयुः ॥ The word अपदान्तात् 'not being final in a pada' does strictly speaking, serve no good purpose in this sūtra. For the affix उस् can never be added to a Pada, it must always be added to a stem, that has not yet risen to the rank of a Pada. If उस्, however, be taken as the syllable उस् (whether an affix or part of an affix or not), then the limitation of अपदान्तात् becomes valid. Thus का + उस्त्रा = कोस्त्रा, का + उस्त्रता = कोस्त्रिता ॥ Most likely this word has been read here for the sake of the subsequent sūtra or because उस् syllable is taken here and not merely the affix उस् ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अतः, गुणे ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तादिनि वर्त्तते । अकारादपदान्ताहुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

97. Also when the short अ, not being final in a Pada, is followed by a Guṇa letter, then in the room of both the precedent and the subsequent—the single substitute is the form of the subsequent i. e. the Guṇa.

Thus पच्-1-शाप्-1-अन्ति = पच-1-अन्ति = पचन्ति so also यजन्ति ॥ This debars lengthening of VI. 1. 101. पच् + ए = पचे, यज् + ए = यजे, here the Vṛiddhi is debarred (VI. 1. 88). Why do we say "after the short vowel अ?" Observe या-1-अन्ति = यान्ति, वान्ति ॥ Why do we say when followed by 'a Guṇa letter?' Observe

अपच-1-इ = अपचे, अवचे ॥ When final in a Pada, this rule does not apply : as
 ण्ड-1-अमं = ण्डामम्, दूपामम्, क्षुद्रामम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणस्य, अतः, इतौ ॥
 वृत्तिः ॥ अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य बो-
 छब्दस्तत्सादितौ पूर्वपरबोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥
 वार्तिकम् ॥ अनेकाच्च इति वक्तव्यम् ॥

98. The इ of इति is the single substitute for the अत् (of a word denoting imitation of an inarticulate sound)-1-इति ॥

The sound which is not distinct and clear, is called अव्यक्त; when some one utters distinctly something which has some resemblance to that sound, by some contrivance, it is called अनुकरण or imitation of that sound. Thus पटन्-1-इति = पाटत, घटन् + इति = घटति. झटन् + इति = झटति. छमन् + इति = छमति ॥

Why do we say 'imitation of an inarticulate sound'? Observe जगन्-1-इति = जगति ॥ Why do we say "of अत्"? Observe मरद् + इति = मराडति ॥ Why do we say when followed by इति? Observe पटन् + अत्र = पटद्ब्र ॥

Vart:—This applies when the word consists of more than one syllable. Therefore it does not apply in the following:—घटन् + इति = घटति ॥ How do you explain the form घटति in the following:—घटति गम्भीरमम्बुदेनैर्द्वितम् ॥ Here the word is not घटन्-1-इति but घटद्-1-इति ॥

नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ न, आम्नेडितस्य, अन्यस्य, तु, वा ॥
 वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य बो छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति ॥

99. This substitution does not take place when a sound-imitation word is doubled, here, however, for the final त्-1-इ of इति, the single substitute is optionally इ (the second vowel).

Thus पटन्पटति or पटन्पटति करोति (पटन्पटन् + इति = पटन्पट + इ + ति = पटत्पटति) ॥ The word is doubled by VIII. 1. 4. The para-rûpa substitution will take place when the whole word so reduplicated denotes a sound imitation, thus पटत्पटति करोति ॥ Here we apply the preceding sûtra. The âmreḍita is the name of the second member of the doubled word (VIII. 1. 2).

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, आम्नेडिते, डाचि ॥
 वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्यस्येतोऽनुवर्त्तते । डाच्यं यदाम्नेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्या
 छब्दस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति ॥

100. Of such a doubled sound-imitation word, to which the affix आ is added which causes the elision of the final अत्, for the final त् of the first member and the initial

consonant of the second member, such subsequent consonant is always the single substitute.

Thus पटपटा करात् (V. 4. 57), समवमा कराति ॥ पटन्पटन्-डाच् (V. 4. 57) = पटन्पटा = पटपटा (त्+प्=प्) ॥ This sūtra is really a Vārtika. When the affix डाच् (V. 4. 57) is added to पटन्, there is doubling of the word by the Vārtika under VIII. 1. 12: this doubling takes place before the final अन् is elided.

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अकः, सवर्णे, दीर्घः ॥

वृत्तिः ॥ अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ॥

वाक्तिकम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवा वचनम् ॥ वा० ॥ लति ल्ल वा वचनम् ॥

101. When a simple vowel is followed by a homogenous vowel, the corresponding long vowel is the single substitute for both the precedent and the subsequent vowels.

Thus णङ् + अघम् = णङ्गाम्, रवि + इन्द्रः = रवीन्द्रः, मधु + उदकं = मधुदकं and हेतु + कथ्य होतुदयः ॥ Why do we say 'an अकः or simple vowel?' Observe अग्न-न-ए = अग्नये ॥ Why do we say 'by a homogenous vowel?' Observe रवि-न-अव = रव्यव ॥ The word रवि is understood here also. The word सवर्णे, therefore, qualifies the word अचि understood. The rule will not apply if a homogenous consonant follows. As कुमारी शेते ॥ The ई and श are homogenous, in spite of I. 1. 10 : for that prohibition does not apply to the long ई and श, because the rule of classification and inclusion contained in अणुर्विस्ववर्णस्य चाप्रत्ययः (I. 1. 69) is not brought into operation at the time when नाञ् झलौ (I. 1. 10) rule operates, because of its being a portion of सवर्णे rule. Therefore, so long as it does not come into operation it is not accomplished. Therefore first the rule of नाञ् झलौ comes into play, then the rule of सवर्णे definition (I. 1. 9) and then comes the ग्रहणकवाक्यं (I. 1. 68). Therefore in नाञ् झलौ those अच् only are taken which are not included in the class of homogenous vowels i. e. only the 9 vowels contained directly in अच्, and not the सवर्णे vowels which I. 1. 68 would have denoted. Therefore though short इ and श are not सवर्णे by I. 1. 10 : the long ई and श would be savarna.

Vārt :—When क short is followed by क short, the long substitution is optional: so also with ल ॥ This vārtika is necessitated because (1) the two क or ल—the precedent and the subsequent—are not homogenous, because one is samvṛita and the other vivṛita, or (2) because their prosodial length is 1½ and so the word दीर्घ cannot be applied with consistency in their case (ऊकाल &c). Thus होतृककारः = होतकारः or होतृकारः, so also होतृ-लकारः = होतलकारः or होललकारः ॥ The दीर्घ of ल is कृ ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ प्रथमयोः, पूर्व - सवर्णः, ॥

वृत्तिः ॥ अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावधि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति ॥

102. For the simple vowel of a nominal-stem and for the vowel of the case-affixes of the Nominative and the Accusative in all numbers, there is the single substitution of a long vowel corresponding to the first vowel.

The words अकः and दाघः are both understood here. The word प्रथमा here means the प्रथमा विभक्ति i. e. the 1st case or the Nominative, and includes here the द्वितीया विभक्ति also. This sūtra teaches the substitution of a पूर्वस्वरूप or a homogenous long vowel corresponding to the first vowel. Thus अग्नि-1-ओ = अग्नी ; दाघ-1-ओ = दाघः ; वृक्ष-1-अस = वृक्षाः, so also हृक्षाः, वृक्षान्, हृक्षान् ॥ In the case of these last four examples (वृक्ष-1-अस &c) the rule VI. 1. 97 would have caused para-rūpa substitution i. e. would have given the form वृक्ष-1-अस = वृक्षः, and that rule would have debarred the lengthening rule VI. 1. 101 on the maxim "apavādas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede those rules that stand nearest to them : " but not this पूर्वस्वरूप lengthening rule as it does not stand nearest. The word अवि 'when a vowel follows' is understood here also, Thus वृक्ष-1-स = वृक्षः, हृक्षः ॥ The word अक 'the simple vowel' is understood here also. Thus नी-1-ओ = नावो ॥ Why do we say 'a vowel homogenous to the antecedent?' The substitute will not be one homogenous to the second or the subsequent vowel. The दीर्घ or 'long' is used in order to debar the substitution of pluta vowel having 3 measures for a pluta vowel.

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, शसः, नः, पुंसि ॥

वृत्तिः ॥ तस्मात्पूर्वस्वरूपदीर्घादुच्चारस्य शसो ऽन्यवस्य सकास्य पुंसि नकारादेशो भवान् ॥

103. After such a long vowel homogenous with the first, न् is substituted for the स् of the Accusative case affix शस् in the masculine.

Thus वृक्ष-1-शस् = वृक्ष-1-अस = वृक्षान् ॥ So also अग्नीन्, दाघन्, हृक्षन्, वृक्षान्, हृक्षान्, पण्डितान्, अरक्षान्, पश्य &c. All these are masculine nouns. Now the word चञ्चा formed by the elision of कन् meaning a figure like a चञ्चल (V. 3. 98), may refer to both the males and females. It will however retain its feminine form though referring to a male being (See लुपि युक्तवद ध्यान्ति वचने 1. 2. 51). In forming the accusative plural of चञ्चा, the स् will not be changed into न् ॥ Thus चञ्चाः पश्य, वत्रिकाः पश्य ॥ Why do we say 'after such a long vowel homogenous with the first?' The rule will not apply if the long vowel has resulted by being a single substitute for the antecedent and the subsequent. Thus आ is substituted for ओ-1-अ by VI. 1. 93. Here न् will not be replaced by स् as गाः पश्य ॥ Why do we say 'of the Accusative plural?' Observe वृक्षाः, लक्षाः endings in अत् Nom Pl. Why do we say "in the masculine?" Observe, धेनुः, यद्वीः, कुमारीः ॥

नादिच्चि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ न, आत्, इचि ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

104. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when अ or आ is followed by a vowel (other than अ) of the case-affixes of the Nominative and the Accusative.

Thus वृक्षो, लक्ष्मो, खट्वे, कुण्डे ॥ Here Rules VI. 1. 87 &c. apply. Why do we say "after अ or आ?" Observe अग्नी ॥ Why do we say "followed by an अ (a vowel other than अ)?" Observe वृक्षाः here VI. 1. 102 applies.

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, जसि, च ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

105. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when a long vowel is followed by a nominative or accusative case-affix beginning with a vowel (other than अ) or by the Nom. Pl. affix अस् ॥

Thus कुमार्यो, कुमार्य, ब्रह्मचन्दो, ब्रह्मचन्द ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ वा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

106. In the Vedas, the long vowel may optionally be the single substitute of both vowels in these cases last mentioned.

Thus मारुतीः or मारुत्यः, पिण्डीः or पिण्डयः, वाराही or वाराह्यौ ; उपानही or उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अमि, पूर्वः ॥

वृत्तिः ॥ अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपदयोः स्थानं पूर्वं एकाङ्गं भवति ॥

107. There is the single substitution of the first vowel, when a simple vowel is followed by the अ of the case ending अम् ॥

The word अकः is understood here. Thus वृक्ष-अ-अम् = वृक्षम् (VII. 1. 24) लक्ष्म, अग्नि-अ-अम् = अग्निम्, वायुम् ॥ The word पूर्व 'antecedent, first' in the sūtra shows that the first vowel itself is substituted and not any of its homogenous vowels, Otherwise in कुमारी + अम् = कुमारीम् the ई would have been of three mâtṛās or measures, as it comes in the room of ई + अ, the aggregate mâtṛās of which are three.

In the Vedas, there is option, as शमी or शम्ये, गौरी or गौर्यम् ॥ अम् is the

ending of the Accusative singular of all genders and also of the nominative singular in the Neuter in certain cases. (See VII. 1. 23, 24 and 28).

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सम्प्रसारणात्, च ॥

वृत्तिः ॥ पूर्व इत्येव । संप्रसारणादच्च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

108. There is the single substitution of the first vowel for the vocalised semivowel and the subsequent vowel.

The word **पूर्व** is understood here. When a vocalised semi-vowel is followed by a vowel, the vocalised vowel is alone substituted, the subsequent vowel merging in it. Thus **यञ्-न्-क्त = इअञ्-न्-क्त** (VI. 1. 15) = **इष्टम्** (**इ-न्-अ = इ**); so **उमप्** (**वप्-न्-क्त = उ अउ-न्-क्त**), **ग्रह् + इत = गृअह्-न्-इत = गृहीत** ॥ Had there not been this merging, the vocalisation would become either useless or the two vowels would have been heard separately without sandhi. Thus in **वप् + त = उअप् + त**, if the **अ** did not merge in **उ**, then it would cause sandhi, and **उ** would be changed to **वृ** by **इकोप्यणच्च** and the word would again assume the form **वप्** ॥ But this **यणादेश** would cause **samprasāraṇa** rule non-effective, hence it follows that but for the present rule, the two vowels would have been heard separately as **उ अम** ॥

The rule of option in the Chhandas (VI. 1. 106) applies here also. Thus we have **यज्यमानो मित्रावरुणो** or **इज्यमानो** ॥ "When you have just said that the two vowels will remain separate and there will be no **यणादेश** when there is no **purvavad-bhāva** we do you form **यज्यमान्**; it ought to be **इ अज्यमान्** ? We have only said that vocalisation rule becomes useless if there was not this rule of merging of the subsequent vowel; but where there is this rule of **purva-vad-bhāva**, and only an *option* is allowed, then the rule of vocalisation does not become totally useless because it finds its scope in cases like **इष्टः** &c, therefore when in the *alternative* it is not applied, there **यणादेश** will take place naturally, and the ordinary rules of sandhi will apply. The merging, moreover, refers to the vowel which is in the same **aṅga** or base with the **samprasāraṇa**. Thus **शकान् हयान् = शकान् + विवप् = शकन् उ आ = शकन्** ॥ Here **आ** which is in the same **अङ्ग** with **हु** merges in to **उ** ॥ But in forming the dual, we have **शकन् + आ** ॥ Here **आ** coming after the **samprasāraṇa** **ऊ** does not merge therein, and we have **शकन् + आ** ॥ Similarly **शकन् + अर्थ = शकन् अर्थ** ॥ In fact when *once* the **para-purvātva** has taken effect, then subsequent vowels will produce their effect because in the **antaranga** operation **इ अ इ** into **इष्ट**, the **purva-rupa** is ordained to save the **samprasāraṇa** from modification, but there is no such necessity when a **Bahiranga** operation is to be applied.

एङ्ः पदान्तादति ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एङ्ः, पदान्तात्, अति ॥

वृत्तिः ॥ एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति ॥

109. In the room of ए or ओ final in a Pada, and the short अ, which follows it, is substituted the single vowel of the form of the first (ए or ओ) ॥

Thus अग्ने-1-अञ् = अग्नेऽञ्, वायो-1-अञ् = वायोऽञ् ॥ This supersedes the substitutes अञ् and अञ् ॥ Why do we say 'of ए or ओ'? Observe ह-यञ्, मध्वञ् ॥ Why do we say 'final in a Pada'? Observe च-1-अन = चयनम्, लो-1-अन = लवनम् ॥ Here the ए or ओ are in the body of the word, and not at the end of a word. Why do we say "when followed by a short अ"? Observe वायो-1-इति = वार्यावति, भानो-1-इति = भानवति ॥ Why do we say 'short'? Observe वायो आयाहि = वायवायाहि ॥

इसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥ पदानि ॥ इसिङ्सोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एङ इति वर्तते, अतीतिश्च । एङ उत्तरयोर्इसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

110. In the room of ए or ओ (in the body of a word),-1-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive Singular, the single substitute is the form of the precedent.

Thus अग्ने-1-अस् = अग्नेः, वायोः ॥ The इ and उ of अग्नि and वायु are guṇa-ated by VII. 3. 111. This sūtra applies when the ए or ओ are in the middle of a word and not padānta, as in the last. Thus अग्नरागच्छति, वायोरागच्छति, अग्नेः स्वस्, वायोः स्वस् ॥

ऋत उक्त् ॥ १११ ॥ पदानि ॥ ऋतः, उक्त् ॥

वृत्तिः ॥ इसिङ्सोरित्येव ऋकारान्तादुत्तरयोर्इसिङ्सोरिति पूर्वपरयोर्हकार एकादेशो भवति ॥

111. In the room of ऋ-1-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive singular, the single substitute is the letter short उ ॥

Thus होत्-1-अस् = होत्स् (The उ must always be followed by र् I. 1. 51 though this उ is not the substitute of ऋ only, but of ऋ + अ conjointly: on the maxim that a substitute which replaces तत्, both shown in the genitive case, as ऋतः and अकारस्व in this sūtra, gets the attributes of every one of these separately as the son C of a father A and mother B (though both conjointly produce him) may be called indifferently the son of A or the son of B. So the उ may be called the substitute of ऋ or अ) ॥ The final स् is then elided by VIII. 2. 24 and we have होत्स् = होतुः ॥ Thus होतुरागच्छति, होतुः स्वस् ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ ख्य - त्यात्, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ इसिङ्सोरिति वर्तते उशिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दख्यीशब्दयोस्तिशब्दतशब्दयोश्चकृतवर्णादेशोऽपि प्रमाणं, ताभ्यां परस्व इसिङ्सोरिति उकारादेशो भवति ॥

112. There is the substitution of उ for the अ of

अस् of the Ablative and Genitive singular, after सखि and पति, when for the इ of those two stems य् is substituted.

The phrase डसिङ्लोः and उन् are understood here also. The ख्य means and includes खि and खी when the इ is changed to य, and ख्य denotes ति and ती, the इ being changed to य ॥ Thus सखि-1-अस् = संख्युः as सख्युरागच्छति, सख्युः स्वय् ॥ So also पत्युरागच्छति, पत्युः स्वय् ॥ The illustration of खी is सखी which is derived from the Denominative Verb thus: सह्येन वर्तते = सखः, सखमिच्छति = सख-1-इयच् (III. 1. 8) = सखीय (VII. 4. 3). Now by adding क्तिप् to the denominative root सखीय we get सखीः 'one who wishes for a friend'. The Ablative and Genitive Singular of this word will be सखी-1-अस् = सख्युः also. Of ती we have the following example. लूनमिच्छति = लूनीय, add क्तिप् = लूनीः, the Ablative and Genitive singular of which is also लूनुः, the न् of लूनी being the substitute of त् of Nishṭhā, is considered like न् (VIII. 2. 1). The peculiar exhibition of ख्य and ख्य in the sūtra, instead of saying directly सखिपतिभ्यां indicates that the rule does not apply to words like अनिसखि &c: where we have अतिसखः, सेनापतेः ॥ The word अतिसखि is यि in spite of the prohibition (I. 4. 7), for that prohibition applies only to सखि and not to a compound which ends in it, on the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ "That which cannot possibly be anything but a Prātipadika does (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself". According to Dr. Ballantyne this rule applies to all खी and ती, such as सुखीः one who loves pleasure' (सुखमिच्छति = सुखीय-1-क्तिप्) and सुतीः 'one who wishes a son' (सुतमिच्छति = सुतीय-1-क्तिप्) : Thus सुख्युः, सुत्युः &c

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ अतः, रोः, अप्लुतात्, अप्लुते, ॥

वृत्तिः ॥ अति, उर्ध्वं वर्तते । अकाराप्लुतादुत्तरस्य रोरकस्य उकारानुबन्धावसादस्य अकारेऽप्लुते पर उकारादेशो भवति ॥

113. The उ is the substitute of रु (the र substitute of a final स् VIII. 2. 66) when an अ, which is not a *phuta*, both precedes and follows it.

The phrase उन् is understood here, as well as the word आत् of VI. 1. 109 III. Thus वृक्ष-1-सु (1st singular) = वृक्षस् = वृक्षर् (VIII. 2. 66). वृक्षर्-1-अन् = वृक्षर्-अन् = वृक्षो-1-अन् (VI. 1. 87) = वृक्षोऽन् (VI. 1. 109); so also व्यक्षोऽन् ॥ This ordains उ for र्, whereby VIII. 3. 17, there would have been otherwise यः; and this उ does not become asiddha (as it depends upon रु VIII. 2. 66) for the purposes of VIII. 3. 17, as it otherwise would have been by VIII. 2. 1.

Why do we say 'after an अ'? Observe अग्निर्-1-अन् = अग्निरन् ॥ Why do say 'a short अ'? Observe वृक्षाः-1-अन् = वृक्षा अन् ॥ Why do we use रु with its indicative उ, and not use the र् generally? Observe स्वर-1-अन् = स्वरन्. प्रातर-1-अन् प्रातरन् ॥ Here the final र् is part of the words, and is not produced from रु ।

The word अति is understood here also from VI. 1. 109. The र must be followed by a short अ, therefore, not here: वृक्षर्-इह=वृक्ष इह ॥ The subsequent अ must be short, the rule does not apply here वृक्षर्-अभिः=वृक्ष अभिः ॥ Why do we say 'preceded by an apluta अ'? The rule will not apply if a Pluta vowel precedes it. As, सुसोता इ अव स्वसि (VIII. 2. 84). Why do we say "when followed by an apluta अ"? Observe तिष्ठतु पय आग्निदत्त (VIII. 2. 86). Here प्लुत being held asiddha, there would have been उ substitution, had not the phrase अप्लुत been used in the aphorism.

हशि च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ हशि, च ॥

वृत्तिः ॥ हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोस्कारदेशो भवति ॥

114. The उ is the substitute of रु (the र substitute of स् VIII. 2. 66) when it is followed by a soft consonant and preceded by an apluta short अ ॥

The हश् pratyāhāra includes all sonants or soft consonants. Thus पुरुषो वाति or हसति or हर्षति &c.

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, अन्तः-पादम्, अव्यपरे ॥

वृत्तिः ॥ एडो ऽतीत्येव । एड इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थोऽहि प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः द्वारं वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययपदिकरणभूतं मध्यमाष्ट । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव महणमिष्यते न । श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एड प्रकृत्या भवति ॥

115. The final ए or ओ and the following अ when occurring in the middle half of a foot of a Vedic verse, retain their original forms, except when the अ is followed by वृ or य ॥

The word एडः is understood here, but it should be construed here in the nominative case and not in the Ablative. The word प्रकृति means 'original nature, cause'. The word अन्तर is an Indeclinable, used in the Locative case here and means 'in the middle'. The word पादः 'the foot of a verse' refers to the verses of the Vedas, and not to the verses of secular poetry. The word अति is also understood here. Thus ते अमे अश्वमापुञ्जन्; ते अस्मिन् जग्मादधु; उपप्रयन्तो अश्वरम्; शिरो अपश्यम्; सुजाते अश्वसुवृते (R. Veda. V. 79. 1); अश्वयो अग्निभिः सुतम् (Rig IX. 51. 1); शुक्रं ते अन्यन् (Rig. VI. 58. 1).

Why do we say 'in the inner half of a foot of a verse?' Observe कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति ॥ Why do we say "when वृ or य does not follow अ?" Observe तेऽवदन् (Rig X. 109. 1), तेऽयस्वयम् ॥ Why do we say ए or ओ? Observe अन्वग्निरव्यसामप्रमखयन् ॥ Some read this sūtra as नान्तः पादमव्यपरे ॥ According to them, this sūtra supersedes the whole rule of juxtaposition or अहिता (VI. 1. 72).

अव्याद्बध्याद्बक्रमुद्रतायमवन्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अव्यात्, अव्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्युषु, च ॥

वृत्तिः ॥ अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अवय् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु वकारवकारपरेष्वति परतोऽन्तः पादमङ् प्रकृत्या भवति ॥

116. The ए or ओ retain their original form in the middle of a Vedic verse, when the following words come after them (though the अ in these has a व् and य् following it) :—
अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु ॥

Thus अग्निः प्रथमोवसुभिर्नो अव्यात् ॥ निचमहो अवद्यात् (Rig IV. 4. 15), ना त्वातो अवक्रमुः (Rig VII. 32. 27); त नो अव्रताः (Not in the Rig Veda). Prof. Bohtlingk gives the following examples from the Rig Veda:—सीभन्तो अव्रतम् (VI. 14. 3), सर्वहन्ता अव्रतान् (IX. 73. 5), कर्ते अव्रतान् (IX. 73. 8). शतधारी अव्य मणिः, ते नो अवन्तु पितरः (Not in the Rig Veda: according to Prof. Bohtlingk the अ of अवन्तु is generally elided in the Veda after ए or आ) कुशिकातो अवस्यवः (Rig III. 42. 9).

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ यजुषि, उरः ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्द एतन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति ॥

117. In the Yajur-Veda, the word उरस् when changed to उरो, retains its original form when followed by a short अ which is also retained.

Thus उरो अन्तरिक्षम् (Yaj. Veda Vajasan. IV. 7). Some read the sūtra as यजुष्युरोः ॥ They take the word as उर ending in ङ, which in the Vocative case assumes the form उरो ॥ They give the following example उरो अन्तरिक्षं सङ्गम् ॥ But in the Yajur Veda VI. 11, the text reads उरोरन्तरिक्षम् सङ्गः ॥ In the Yajur Veda, there being no stanzas, the condition of अन्तः पादं does not apply here.

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे अम्बाले अम्बिके पूर्वे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ आपः, जुषाणः, वृष्णोः, वर्षिष्ठे, अम्बे, अम्बाले, अम्बिके, पूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतां च यावन्मिके शब्दाः पूर्वे यजुषि पठितौ त आति परतः प्रकृत्या भवन्ति ॥

118. In the Yajur Veda, the short अ is retained after आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे, and also in and after अम्बे or अम्बाले when they stand before अम्बिके ॥

Thus आपो अस्मात् प्रातरः शुन्धयन्तु (Yaj. IV. 2). जुषाणो अन्तुराज्यस्य (Yaj. V. 35), वृष्णो अंशुभ्यां गभस्ति पूतः (Yaj. VII. 1). वर्षिष्ठे अधिनाके ॥ The Vajasaneyi Sanhita has वर्षिष्ठेऽधि (V. S. I. 22): The Taittiriya Sanhita has वर्षिष्ठे अधि ॥ (I. I. 8. 1. 4, 43, 2. 5. 5. 4) अम्बे अम्बाले अम्बिके (V. S. 23. 18 where the reading is अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके) but Tait S. VII. 4. 19. 1, and Tait Br. III. 9. 6. 3 has अम्बे अम्बाल्यम्बिके ॥ The words अम्बे &c, though in the Vocative, do not shorten their vowel by VII. 3. 107, because they have been so read here.

अङ्गत्वाद्दौ च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अङ्गे, इति-आदौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गशब्दे च एङ् तत्प्राप्तौ चाकारे यः पूर्वः स यशुषि विषये प्रति प्रकृत्या भवति ॥

119. In the Yajur Veda, when the word अङ्गे is followed by अङ्गे, the subsequent short अ is retained, as well as the preceding ए or ओ ॥

Thus ऐन्द्रः प्राजो अङ्गे अङ्गे अशब्धत्, ऐन्द्रः प्राजो अङ्गे अङ्गे निरीक्षत्, ऐन्द्रः प्राजो अङ्गे अङ्गे निरीतः, ऐन्द्रः प्राजो अङ्गे अङ्गे असंविषत् (Yaj. 6. 20).

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, कु-धपरे ॥

वृत्तिः ॥ यशुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कर्गधकारपरं परतो यशुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति ॥

120. In the Yajur Veda, when an anudatta अ is followed by a Guttural or a ध, the antecedent ए or ओ retains its form, as well as this subsequent अ ॥

Thus अयं सो अग्निः (Yaj. 12. 47), अयं सो अग्निः ॥ Why do we say when अ is gravely accented? Observe अधोऽग्ने, here अग्ने has acute accent on the first syllable. Why do we say "when followed by a Guttural (कु) or a ध"? Observe सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अवपथासि, च ॥

वृत्तिः ॥ यशुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुकुप्यते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्तं ऽकारादौ परतो यशुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति ॥

121. In the Yajur Veda, when the gravely accented अ of अवपथास् follows ए or ओ, the vowels retain their original form.

Thus श्री हृष्टेभ्यो अवपथाः ॥ The word अवपथाः is 2nd per. Singular Imperfect of वप in the Atmanepada. Thus अन-वप्-त-वप्-त-यास ॥ The अ is grave by VIII. 1. 28. When it is not gravely accented, the अ drops. As यदुष्टेभ्यो अवपथाः ॥ Here अ is not grave by virtue of VIII. 1. 30.

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, विभाषा, गोः ॥

वृत्तिः ॥ सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गारेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा ॥

122. After गो the subsequent अ may optionally be retained everywhere, in the Vedas as well as in the secular literature.

Thus गोऽयं or गो अयं ॥ In the Vedas also अपराधो वा अन्ये गो अभ्येभ्यः, पशवो गोऽभ्याः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ अवङ्, स्फोटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ अतीति निवृत्तम् । अतीत्येतत्स्वतुवर्त्ततएव । अन्ति परतो गोः स्फोटायनस्याच्चार्यस्य मतेनापङ्गा-देशो भवति ॥

123. According to the opinion of Sphoṭâyana, there is the substitution of अवङ् for the ओ of गो when it is followed by any vowel.

The anuvritti of अति ceases, that of आर्च manifests itself. Thus गो + अम = गवामम्, so also गवाजिनम्, गवाद्वनम्, गवाद्वम्, or in the alternative we have गो-उमम्, गोउजिनम्, गोवाद्वनम्, गवुद्वम् ॥ The substitute अवङ् is accutely accented on the first syllable. This accent will be the original accent in the Bahuvrīhi compound (VI. 2. 1). Thus गावा अममस्य = गवामः ॥ In other places, however, this accent will be superseded by the samāsānta Udātta accent (VI. 1. 223). The mention of Sphoṭâyana is for the sake of respect, for the anuvritti of विभाषा was already understood in it. This is a vyavasthita vibhāṣā, hence in गवाक्षः the अवङ् substitution is compulsory and not optional.

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ इन्द्रे, च, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्थे ऽचि परतो गोर्नित्यमवङोदेशो भवति ॥

124. The substitution of अव for the ओ of गो is compulsory when a vowel to be found in the word इन्द्र follows it.

Thus गोवेन्द्रः ॥ So also गोवेन्द्र यज्ञः ॥ The word नित्य is not found in some texts or in Mahābhāṣya.

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि, ॥

वृत्तिः ॥ प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति ॥

125. The Pluta (VIII. 2. 82 etc.) and Pragrihya (I. 1. 11 etc.) vowels remain unaltered when followed by a vowel (so far as the operation of that vowel is concerned).

Thus देवदत्ता ३ अच न्वति, यज्ञदत्ता ३ इदम् आनय ॥ These are examples of prolated vowels. The prolation of vowels is taught in the tripādi or the last three chapters of Ashtadhyāyī; and the tripādi are considered asiddha for the purposes of previous sūtras (VIII. 2. 1.). This is not the case here, otherwise the mention of pluta would be redundant. Of the Excepted or Pragrihya vowels the following are the examples: अग्नी इति, वायु इति, खट्वे इति, सोमे इति ॥ Though the anuvritti of अचि was current in this sūtra from VI. 1. 77: its repetition here is for the sake of ordaining प्रकृतिभावः ॥ That is, the pluta and the pragrihya retain their original forms when such a vowel follows which would have caused a substitution. Thus जातु उ अथ्य, वृजति here in combining जातु + उ into जातु, the अ is no cause of lengthening, therefore, the lengthening will take place. Now since उ is a pragrihya, it follows that जातु, which ends in उ is also a pra-

grihya, and therefore it should not be changed before अ of अस्य ॥ Hence we have the form जानू + अस्य = जानू अस्य ॥ There may also be the form जानस्य, not by इकोयणाच्च, but by मय उभो नो वा (VIII. 3. 33). In fact, the repetition of आच in this sūtra is necessary, in order to enable us to give this *peculiar* meaning to the sūtra. Otherwise, had the sūtra been simply प्लुतप्रगल्हाः, it would have been translated ordinacily thus: "The Pluta and Pragrihya retain their form, when ever a vowel follows". Therefore in जानु उ अस्य, since उ is followed by a vowel, it will retain its form, and will not coalesce with the उ of जानु ॥ But this is not intended. Hence the repetition of the word आच, and the peculiar explanation given above, namely, Pluta and Pragrihya vowels retain their form before a vowel which would otherwise have caused a substitution, but it would not prevent the operation of any other rule. Therefore in जानु उ अस्य रुजति, the उ + उ will become lengthened, because अ is not the *cause* of lengthening; it causes the change of उ to दृ, which of course is prevented. The word नित्य of the last sūtra is understood here also. These pluta and pragrihya always retain their form and are not influenced by the rule of shortening given in VI. I. 127.

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ आङः, अनुनासिकः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आङो ऽचि परतःसार्हतायां छन्दास विषये ऽनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति ॥

126. For the adverb आ, is substituted in the Chhandas the nasalised आँ, when a vowel follows it, and it retains its original form.

Thus अभ्र आँ अप- (Rig V. 48. 1); गभीरः १ यपुत्रे जिघांसतः (Rig VIII. 67. 11). Some read the word बहुलं into this sūtra. Hence there is coalescence here: इन्द्रो बाहुभ्यामातरन् = आ अतरन् ॥

इकोऽस्तवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इकः, अस्तवर्णे, शाकल्यस्य, ह्रस्वः, च ॥

वृत्तिः ॥ इकोऽस्तवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैक स्थाने भवति ॥

प्राक्तिकम् ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

पा० ॥ ईषाअश्वादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥

127. According to the opinion of Śākalya, the simple vowels with the exception of अ, when followed by a nonhomogenous vowel, retain their original forms; and if the vowel is long, it is shortened.

Thus वृषि अच, मधु अच, कुमारि अच, किशोरि अच ॥ In the alternative we have इचव, मधच, कुमारच, किशोरच ॥ Why do we say 'the इक् vowels i. e. simple vowels with the exception of अ'? Observe खट्वेन्द्रः ॥ Why do we say 'followed by a non-homogenous vowel'? Observe कुमारिन्द्रः ॥ The name of

Śākalya is mentioned for the sake of respect. Because the alternative nature of this sūtra is clear from its very formation.

Vart.—This rule of Śākalya is prohibited in the case of words formed by an affix having an indicatory स् and of words which form invariable compounds (nitya samāsa).—Thus अयं ते गोनिर्द्धस्विन्, प्रजां विशाम कस्विन्वा. The word कस्विन् is formed by a सिन् affix, namely by यस् (V. 1. 106), added to क्तु; and therefore the उ is changed to इ. Before a सिन् affix the previous word is considered a pada (I. 4. 16). Of nitya-compounds are वेवाकरणः, सौवभः, व्याकरणं, कुमार्यम् which are so by II. 2. 18 &c.

Vart.—In the Vedas ईषा अक्षः &c are found uncombined. As, ईषा अक्षा, का ईषिरे पिशंगिला, यथा अङ्गवः, यथा अगमन् &c.

श्रुत्यकः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ श्रुति, अकः, (प्रकृत्याः) ॥

श्रुतिः ॥ शाकल्यस्य इत्यथेत्येतदनुवर्तते । कर्कोर परतः शाकल्यस्यापार्थस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवति, इत्यथ तस्याकः स्थाने भवति ॥

128. According to the opinion of Śākalya, the simple vowel followed by श्रु retains its original form, and if the simple vowel is long, it is shortened.

Thus खदा कश्चः, कुमारि कश्चः, होन् कश्चः ॥ Why do we say when followed by क? Observe, खदुन्चः ॥ Why do we say “the simple vowels (अकः)?” Observe वृक्षाद्वचः (वृक्षो + कश्च) ॥ This rule applies even when the vowels are homogenous (which were excepted by the last rule), and it is not confined to इक vowels as the last, but applies to अ and आ also.

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ अ, प्लुत - वत्, उपस्थिते, ॥

श्रुतिः ॥ उपस्थितं नामानार्थ इतिकरणः सपुरायादवच्छिद्य परं वेन स्वकूपे उपस्थाप्यते तस्मिन्प्राप्तोऽप्लुत-वद्वति ॥ प्लुतकार्ये प्रकृति भावं न करोति ॥

129. Before the word इति in the Padapāṭha, a Pluta vowel is treated like an ordinary apluta vowel.

The word उपस्थित means the affixing of इति in non-Rishi texts; i. e. when a Vedic text is split up into its various padas or words and इति is added. That is in Padapāṭha, the Pluta is treated like an ordinary vowel, and hence there being no प्रकृतिभाव (VI. 1. 125), there is sandhi. Thus सुश्लोका इति = सुश्लोकैति, सुमङ्गल इति = सुमङ्गलैति ॥ Why have we used the word वत् “like as”; instead of saying “the Pluta becomes Apluta” why do we say “Pluta is treated like apluta”? By not using वत्, the whole Pluta itself would be changed into Apluta, and would give rise to the following incongruity. There is prakṛiti bhāva in the case of pluta and prāgrihya. A vowel which is pluta need not be prāgrihya, nor a prāgrihya, a pluta. But where a vowel is both a pluta and a prāgrihya at one and

the sametime, there will arise the difficulty. Thus in the dual भग्नी or वाहू, the ह and ऊ are prāgrihya. They may be made pluta also a भग्ना ३ or वाहू ३ ॥ Now if before इति, the pluta became apluta, then we shall not hear the prolation at all in भग्नी इति वाहू इति formed by भग्नी ३ + इति &c. For here the vowels will retain their form by being prāgrihya by VI. 1. 125, and in additon to that they will lose their pluta, by the present rule. But this is not intended. Hence the pluta is heard in भग्नी ३ इति, वाहू ३ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ई, चाक्रवर्मणस्य ॥

इतिः ॥ ई३ कारः प्लुतो ऽपि परतच्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति ॥

130. According to the the opinion of Châkravarmaṇa, the pluta ई ३ followed by a vowel is treated like an ordinary vowel.

Thus भस्तु हीत्यव्रीत or भस्तु ही३ इत्यव्रीत ॥ चितु हीदम् or चितु ही३ इदम् ॥ The name of Châkravarmaṇa is used for the sake of making this an optional rule. This option applies to इति rule (VI. 1. 129) as well as to words other than इति ॥ In the case of इति it allows sandhi optionally, when by the last rule there would have been always sandhi. In the case of words other than इति, it ordains prakṛiti bhāva optionally, when there would have been always prakṛiti bhāva by VI. 1. 125. This is a case of उभयव्यभिचाया, prāpta and aprāpta both.

Ishti:—This apluta-vad-bhāva applies to pluta vowels other than ह; as वशा ३ इदम् or वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ दिवः, उत् ॥

इतिः ॥ एहः पदान्तादसीत्यतः पदमणमनुवर्तते । दिव इति प्राति परिकं शृण्वते न धातुः, सातुबन्धकत्वात् ॥

131. For the final of the nominal-stem दिव्, there is the substitution of उ, when it is a Pada (I. 4. 14 &c).

The porti on पद् of the word पदान्त must be read into this sūtra from VI. 1. 109. The word दिव् is here a nominal-stem and not a verbal-root. Thus दिवि कानो यत् = पुकानः, पुमान्, विमलपु दिनं, पुभ्याम्. पुभिः ॥ We have said that दिव् is here a prātipadika and not a dhātu, for as a dhātu it ought to have its servile letter anubandha and should have been read as दिवु ॥ In the case of its being used as a verb, there takes place the substitution of long ऊ for व् by VI. 4. 19. In that case we shall have कृषव्, बाव्, अक्षपुभिः ॥ The उत् with a व् shows that short उ is meant, and debars ऊह (VI. 4. 19). In the case of ऊह substitution the forms will be कृषव्, पुभिः ॥ The ऊह also comes because it is taught in a subsequent sūtra. Why do we say 'when it is a Pada'? Observe दिवौ, दिवः ॥

एतच्छब्दोः सु कोपो ऽकोरमञ्जसमासे हलि ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ एतत् - तदोः, सु कोपः, अकोः, अ - मञ् - समासे -, हलि, ॥

वृत्तिः ॥ एतत्तयो यावत्कारो नम्रसमासे न वर्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो यस्तर्प्येन संबद्ध्यते
स्य संज्ञितायां विषये इति परतो लोपा भवति ॥

132. After एतद् and तद् there is elision of the case-affix स् (of the nominative singular), when a consonant follows it, when these words are not combined with क (V. 3. 71) and have not the Negative Particle in composition.

Thus एषः + वदति = एष वदति, स वदति, एषभुङ्क्ते, स भुङ्क्ते ॥ Why do we say of एतद् and तद्? Observe यो वदति, यो भुङ्क्ते ॥ Why do we say "the case affix of the Nom. singular?" Observe एनां गावो वरतः ॥ Why do we say 'without क'? Observe एषको इति, सको वदति ॥ The words एतद् and तद् with the affix अकश्च, which falls in the middle, would be considered just like एतद् and तद् without such affix, and in fact would be included in the words एतद् and तद्, hence the necessity of the prohibition. The general maxim is: तन्मध्यपतित-स्तद् ग्रहणेन गृह्यते 'any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it'.

Why do we say "when not compounded with the negative particle"? Observe अनेनो वदति, असो वदति ॥ In the compound with the negative particle नम्, the second member is the principal and takes the case affixes. Why do we say 'when followed by a consonant'? Observe एषोऽत्र, सोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ स्यः, छन्दसि, बहुलम्, (सोः, लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ स्य इत्येतस्य छन्दसि इति परतो बहुलं सार्धलोपा भवति ॥

133. In the Chhandas, the case-affix of the nominative singular is diversely elided after स्य, when a consonant follows it.

Thus उत स्य राजी क्षिपणिं तुरग्यति धीवायां बद्धो अपिकक्ष आसति (Rig IV. 40. 4) एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः (Rig IX. 87, 4) ॥ Sometimes it does not take place: as यश्च स्यो निपतेत् ॥ The स्य means 'he'.

सो प्रचि लोपे चेतपादपूरणम् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ सः, अचि, लोपे, चेत, पाद-
पूरणम्- ॥

वृत्तिः ॥ स इत्येतस्याचि परतः सुशेयो भवति लोपे सति चेत्याहः पूर्यते ॥

Kārikā

सैष साधारणी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥

134. The case-affix of सस् 'he', is elided before a vowel, if by such elision the metre of the foot becomes complete.

Thus सेतु राजा सवति वर्षणीनाम् (Rig I. 32. 15) सोषधीरनुब्रूयते (Rig VIII. 43. 9). The case-ending being elided, the Sandhi takes place. Why do we say

'when by such elision the metre of the line is completed'? Observe स इव व्यामो भवन् ॥ The word भवि in the sūtra is for the sake of distinctness: for the purposes of metre would not have been served by eliding the affix before a consonant, for then the syllables would remain the same. It is by sandhi that a syllable is lessened; and sandhi would take place only with a vowel. Some explain the word पाद as 'a foot of a Sloka' also, and according to them this rule is not confined to Vedic metres only. Thus we have:—सैष शशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः, सैष कर्णं महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ सुट्, कात्, पूर्वः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयं, पारस्करभूतीति च संज्ञायामिति यावन् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तच्च सुडिति कात्पूर्वं इति चेत्तदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

135. Upto VI. 1. 157 inclusive, the following sentence is to be supplied in every aphorism:—"before क् is added स्" ॥

This is an adhikāra sūtra and extends upto VI. 1. 157. Whatever we shall teach hereafter, in all those, the phrase 'the augment सुट् is placed before the letter क्' should be supplied to complete the sense. Thus VI. 1. 137 teaches "After सम्, परि and उप when followed by the verb क्, the sense being that of adorning". Here the above phrase should be read into the sūtra to complete the sense, i. e. "the augment स् is added before the क् of क् when it is preceded by सम्, परि, and उप, and the sense is that of adorning". Thus सम्+स्+क्+न्=संस्कृतां, संस्कृनुम्, संस्कृतव्यम् ॥ In the succeeding aphorisms it will be seen that the augment सुट् comes only before those roots which begin with क् ॥ What is then the necessity of using the phrase कात्पूर्वः in this sūtra? It is used to indicate that the स् remains unattached to क्, though it stands before it. Thus though क् becomes स्कृ, yet the latter should not be considered to be a verb beginning with a conjunct (sanyoga) consonant: and therefore the guṇa taught in VII. 4. 10 (the root ending in क् and preceded by a conjunct letter, takes guṇa before लिट्) does not apply, nor do the rules lik. VII. 4. 29, nor the rules ordaining the addition of intermediate इट् (VII. 2. 43) by which the इट् would come in लिङ् and सिङ् (Imperfect and Aorist): as, संस्कृषीष्ट and संस्कृतम्; and so also VII. 4. 29, does not apply as संस्कृत्यते the Passive Imperfect (यकि लिङि) of संस्कृ ॥ If so, then the anudātta accent taught in VIII. 1. 28 would not take place, since the augment सुट् would intervene between the non-लिङ्-word सं and the लिङ्-न्त word करोति, thus संस्करोति would have accent on the verb. It is a maxim स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन् 'in applying a rule relating to accent the intervening consonants are considered as if non-existent'; and therefore सुट् does not offer any intervention to the application of the rule VIII. 1. 28. If स् is not to be taken as attached to क्, how do you explain

the guṇa in the Perfect 3rd Per. Dual and Plural in संचस्करुः and संचस्करुः which apparently is done by applying VII. 4. 10. Though that rule strictly applies to roots beginning with a conjunct consonant, it will apply also to roots like संस्क्रु which have a conjunct consonant for their penultimate; and the guṇa is done also on the maxim सम्प्रथपतितस्तद् महणेन गृह्यते (See VI. 1. 132). The indicatory द् in सुद् is for the purpose of differentiating it from सु in the Sūtra VIII. 3. 70.

अङ्ग्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अद्, अभ्यास - व्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गव्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

136. The augment सुद् is placed before क even when the augment अद् (VI. 4. 71) or the Reduplicate intervenes (between the preposition and the verb).

Thus समस्करात् (= सम् + भक्तेर्ना), समस्कार्पीन्, संचस्कार (= सम् + चकार), परिचस्कार ॥ This sūtra is not that of Pāṇini, but is made out of two Vārtikas: अद् व्यवायउप संख्यानाम्; and अभ्यासव्यवाये च ॥ The augmented root स्क्रु would have given the form चस्कार by VII. 4. 61, if स् be considered an integral part of कृ, and no rule of Antaranga and Bahiranga be taken into consideration. It might be said where is the necessity then of this sūtra? The operation relating to a Dhātu and Upasarga is Antaranga, i. e. a root is first joined with the Upasarga, and it undergoes other operations afterwards. Therefore, first the augment सुद् is added, and then the अद् and अभ्यास operations take place. Thus संस्क्रु is the form to which अद् and अभ्यास operations are to be applied. Now, we have said in the foregoing aphorism, that सुद् is considered as unattached to क; and therefore, the augment अद् may be added after this सुद्, and so also the reduplication may take place without it. Thus we may have the forms like संस्करोन् and संस्चकार ॥ But this is not desired, hence the necessity of the present sūtra teaching that even after अद् and reduplicate, the सुद् must be placed before क and no where else.

संपर्युपेक्ष्यः करोती भूषणे ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ सम् - परि - उपभ्येः, करोती, भूषणे ॥

वृत्तिः ॥ सम् परि उप इत्येतेषो भूषणार्थे करोती परतः सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

137. The augment सुद् is placed before क when सम्, परि and उप are followed by the verb कृ and the sense is that of ornamenting.

Thus संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम् ॥ The म् of सम् is changed to anusvāra by VIII. 3. 5. So also परिष्कर्ता परिष्कर्तुं परिष्कर्तव्यम् ॥ The स is changed to व by VIII. 3. 70. So also with उप, as उपस्कर्ता, उपस्कर्तुम् उपस्कर्तव्यम् ॥ Why do we say

'when meaning to ornament'? Observe उपकरोति ॥ Sometimes सुद् comes after सम even when the sense is not that of ornamenting: thus संस्कृतमग्नम् ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ समवाये, (च सुद्)

वृत्तिः ॥ समवायः समुदायस्तस्मिन्धार्ये करोती संपर्युपभ्यः कात्पूर्वः सुडागमी भवति ॥

138. The augment सुद् is placed before क, when the verb कृ comes after सम, परि and उप, the sense being that of combining.

The word समवाय means aggregation. Thus तत्र न संस्कृतम् तत्र नः परिष्कृतम्, तत्र नः उपस्कृतम् = समुहितम् that is 'we assembled there'.

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रति, यत्न, वैकृत, वाक्य - अध्याहारेषु ॥

वृत्तिः ॥ सतो गुणान्तराधानमाधिकाय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादिस्वावृण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वर्णपाशान् वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती धातौ परत उपात् सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

139. The augment सुद् is placed before क, when the verb कृ comes after उप, and the sense is that of 'to take pains for something, to prepare, and to supply an ellipses in a discourse'.

To take pains in imparting a new quality to a thing in order to increase its value, or to keep it safe from deterioration is called प्रतियत्नः ॥ That which is prepared or altered is called वैकृतं ॥ The word वैकृतं is the same as विकृतं, the affix भण् being added without changing the sense, by considering it to belong to प्रज्ञादि class (V. 4. 38). To supply by distinct statement the sense of a sentence which is alluded to, is called the अभ्याहार of a sentence. Thus in the sense of 'taking pains' we have एभोदकस्थोपस्कुरुते (See I. 3. 32); काण्डगुणस्योपस्कुरुते ॥ In the sense of 'altering by preparing' we have: उपस्कृतं भुङ्क्ते, उपस्कृतं गच्छति ॥ In the sense of 'supplying a thesis' we have उपस्कृतं जल्पति, उपस्कृतमधीति ॥ When not having any one of the above five senses (VI. 1. 137-139) we have उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥ पदानि ॥ किरतौ, लवने ॥

वृत्तिः ॥ उपाहित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ णमुलचवक्तव्यः ॥

140. The augment सुद् is placed before क, when the verb कृ comes after उप and the sense is that of 'to cut or split',

Thus उपस्कारं मग्नका लुनन्ति, उपस्कारं काडमीरका लुनन्ति = विशिष्य लुनन्ति ॥

Vârt.—The above augment takes place when णवुल् is added to the verb उप-कृ, as shown in the above examples. When the meaning is not that of 'to cut', the form is उप-कृरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ हिंसायाम्, प्रतेः, च, ॥
वृत्तिः ॥ किरताविवेय । उप-प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतो हिंसायां विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

141. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after उप and प्रति, and the sense is "to cause suffering".

Thus उप-स्काणम् or प्रातस्काण हन्त ते वृषल भूयात् = तथा ते वृषल विक्षपो भूयाद् यथा हिंसामनुबन्धात् ॥

Why do we say when 'the sense is to cause pain'? Observe प्रति-कर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ अपात्, चतुष्पात्, शकुनिषुः, आलेखने (सुट्,) ॥

वृत्तिः ॥ किरताविवेय । अपादुत्तरस्मिन्किरतो चतुष्पाच्छकुनिषु, यशलेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेऽप्यत्र किरतेरात्मनेपदस्यापसंख्यानम् ॥

142. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after अप and the sense is 'the scraping of earth by four-footed animals or birds'.

Thus अप-स्किरते वृषभो हृष्टः, अप-स्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी, अपा-स्किरत आभाष्यार्थी = आलिख्य विक्षपति ॥ Why do we say 'four-footed animals or birds'? Observe अप-किरति देववपः ॥

Vârt.—This rule applies when the scraping is through pleasure, or for the sake of finding food, or making a resting place. Therefore not here.—अप-किरति आ भोदनपिण्डमाशितः ॥ And it is in the above senses of scraping through pleasure &c, that the root takes Atmanepada affixes; otherwise the Parasmaipada affixes will follow. See I. 3. 21. *Vârt*.

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ कुस्तुम्बुरुणि, जातिः, (सुट्) ॥
वृत्तिः ॥ कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिभेदवति ॥

143. The word कुस्तुम्बुरु is irregularly formed with the augment सुट् and means 'a species of herb'.

The कुस्तुम्बुरु is the name of coriander: i. e. धान्यकं; the seeds are also so called. The exhibition of the word in the sūtra in the Neuter gender does not however show that the word is always Neuter. When not meaning coriander, the form is कुतुम्बुरु (कुस्तितानि तुम्बुरुणि) ॥ The word तुम्बुरु here means the fruit of the ebony tree.

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ अपरस्पराः, क्रिया - सातत्ये ॥
वृत्तिः ॥ अपरस्परा इति सुद् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥

Kārikā सुप्तेवद्वयम् कृत्ये तुकाममनसोरपि ।
समा वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्ग्रयोः ॥

144. The word अपरस्पराः is formed by the augment सुद् when the sense is that of 'uninterrupted action'.

Thus अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति = सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्ति ॥ When the continuity of action is not meant, we have अपरपराः सार्था गच्छन्ति = अपरे परे च सकृदेव गच्छन्ति ॥ The सातत्य comes from सततं, by adding व्यम् to form the abstract noun, सततस्य भावः (V. I. 123) = सातत्यं ॥ How do you explain सततम्, it ought to be सन्ततम्? The म् of सम is optionally elided before तत, on the strength of the Kārika:—"The म् of अवश्यम् is elided before a word ending in a kṛitya affix, the म् of तुम् is elided before काम and मनस, the म् of सम् is elided optionally before इति and तत, the final अ of मांस is elided before पाक or पचनम् ॥ As (1) अवश्य कर्तव्यं = अवश्यकर्तव्यं, (2) भोक्तुम् कामः = भोक्तु कामः, भोक्तुमनः ॥ (3) समहितं = सहितं, सम् ततं = सततं ॥ (4) मांस पाकः, मांस पचनम् ॥

गोष्पद् सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ गोः-पदम्, सेवित-असेवित-प्रमाणेषु ॥

वृत्तिः ॥ गोष्पदमिति सुद् निपात्यते तस्य च पदं सेविने ऽसेविते प्रमाणे च विषये ॥

145. The word गोष्पद् is formed by सुद्, when meaning a locality visited or not visited by cows, or when it means a quantity.

Thus गोष्पदो देशः = गावः पच्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशः ॥ So also अगोष्पदान्यरण्यानि ॥ The word गोष्पद् by itself does not mean 'not visited by cows'. Therefore the negative particle is added to give that sense. So also गोष्पदमात्रं क्षेत्रं, गोष्पदपुरं वृष्टो देवः ॥ Here the word has no reference to cow, but to the quantity of land and rain. When it has not the above senses, the form is गोपदम् = गोः पदम् ॥ What is the use of the word असेवित in the sūtra, the word गोष्पद् will give अगोष्पद् by adding the negative particle, न गोष्पद् = अगोष्पद्? The force of नञ् compound is that of सदृश "like that but not that". As अस्त्राद्गण means "a man who is a Kshatriya &c. not a Brāhmana, but does not mean a stone &c". Therefore अगोष्पद् with नञ् would mean "a place like a pasture land but in which cows do not graze, but in which there is a possibility of cows grazing". But it is intended that it should refer to a place where there is no such possibility, hence असेवित् is used. Therefore, deep forests where cows can never enter, are called अगोष्पद् ॥

आस्पद् प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ आस्पदम्, प्रतिष्ठायाम्, (सुद्) ॥
वृत्तिः ॥ आस्पदपनाय स्थानं प्रतिष्ठा तस्यामास्पदमिति सुद् निपात्यते ॥

146. The word आस्पद is formed by सुद् when meaning 'a place or position'.

The word प्रतिष्ठा means 'firm place, established position, rank, dignity, authority'. Thus आस्पदम् अनेन लब्धम् ॥ Why do we say when 'meaning a place'? Observe आ पदान् = आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ आश्चर्यम्, अनित्ये ॥

वृत्तिः ॥ अनित्यतया विषयभूतया ऽङ्गुतस्यामिहलक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । चरेराङि चागुपाविति यत्प-
त्यये कृते निपातनात्सुद् ॥

147. The word आश्चर्य is formed by सुद्, when meaning something 'unusual'.

The word आश्चर्य is formed by adding the affix यन् to the verb चर् with the preposition आ, and the augment सुद् ॥ Thus आश्चर्यं यदि स भुञ्जत, आश्चर्यं यदि सौ ऽधीयीत ॥ When not having this sense, we have आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वर्चस्के, अवस्करः ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमन्त्रमनं. तस्मिन्नाभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते । अवपृवस्य किरतेः कर्मणि क्तेराप् इत्यप् निपातनात्सुद् ॥

148. The word अवस्कर is formed with सुद् meaning "excrement".

That which has bad lustre is called वषस्क (कुत्सितं) ॥ It applies to the ejected food. To the root कृ is added the affix अग (III. 3. 57), the preposition अव and irregularly the सुद् ॥ Thus अवस्कांऽन्नमलम् ॥ The place where the excreta lie (the rectum) is also so called. When not having this sense, we have अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ अपस्करः, रथाङ्गम् ॥

वृत्तिः ॥ अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्वदति । अपपृथास्किरन्क्तेरावत्यप्, निपातनात् सुद् ॥

149. The word अपस्कर is formed with सुद् meaning 'the part of a chariot'.

This word is also derived from कृ with the preposition अप and the affix अप् (III. 3. 57) and सुद् augment. When not having this meaning, we have अपकरः ॥

विष्करः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ पदानि ॥ विष्करः, शकुनिः, विकिरः, वा ॥

वृत्तिः ॥ विकिर इति किरतेविपूर्वस्युपपत्तामीकिरः कः इति कप्रत्यये विाहते सुद् निपात्यते शकुनिर्भञ्ज-
वति । विकिरस्यशाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ॥

Verse सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादते ।

150. The word विष्किर is formed with सुद् optionally when denoting a kind of bird, the other form being विकिर ॥

This word is formed by adding the affix क (III. 1. 135) to कृ with the preposition वि and the augment सुद ॥ The word विक्रि also refers to birds only, a kind of cock. The phrase शकुनिर्विक्रिते वा is added from the Vārtika and is no part of the original sūtra. Thus सर्वे शकुनयो भक्ष्या विक्रितः कुक्कुटादिते ॥ Though the sūtra विक्रितशकुनौ would have given the optional form विक्रि, the specific mention of this form in the sūtra indicates that विक्रि always means 'bird' and nothing else. Otherwise विक्रि would have referred to some thing other than a bird.

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, चन्द्रोत्तरपदे, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ चन्द्रशब्दोत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषयः ॥

151. In a Mantra, the सुद् is added to चन्द्र when it is second member in a compound and is preceded by a short vowel.

Thus सुचन्द्रो गुष्मात् ॥ Why do we say after a short vowel? Observe सूर्याचन्द्रमसादिव ॥ Why do we say 'in a Mantra'? Observe, सुचन्द्रा पौर्णमासी ॥ The उत्तरपद can only be in a compound (samāsa) as it is well-known to all. and it does not mean, 'the second word', as the literal meaning might convey: Therefore the rule does not apply here शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

पतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ पतिष्कशः, च, कशेः ॥

वृत्तिः ॥ कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्याच्च कृते सुद् निपात्यते. तस्यैव षत्वम् ॥

Verse माममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

152. To the root कश 'to go, to punish', is added the augment सुद्, when preceded by the preposition प्रति, the form being प्रतिष्कशः ॥

The word प्रतिष्कश is formed by adding अष् affix (III. 1. 134) to the root, with adding the prefix प्रति ॥ Thus माममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः 'I shall inspect the town to-day, be thou my emissary'. The word प्रतिष्कशः means "a messenger, a herald, an emissary". Why do we say "to the root कश"? Observe प्रतिगतः कशां = प्रातःकशाऽश्वः 'a horse guided by the whip'. Here though कशा is derived from कश, yet the augment does not take place, because the augment comes to the root कश्, and not to a derivative word.

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ प्रस्कण्व हरिश्चन्द्रौ, ऋषी ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुद् निपात्यते ऋषी चेश्मिधेयौ भवतः ॥

153. The words प्रस्कण्व and हरिश्चन्द्र are formed by सुद्, meaning the two Rishis of that name.

Thus प्रस्कण्व ऋषिः, हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ The word हरिश्चन्द्र could be formed by VI. 1. 151 in the Mantra, here it refers to other than Mantras. When not referring to Rishis, we have प्रकावो देशः, (कण्वे पापं तत्प्रगतं यस्मान्) हरिश्चन्द्रो मानवकः (हरिः पशो यस्य मुग्धस्य) ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मस्कर मस्करिणौ, वेणु परिव्राजकयोः ॥

वृत्तिः ॥ मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्ये वेणौ परिव्राजके च निपात्येते ॥

154. The word मस्कर means 'a bamboo', and मस्करिन् means 'a mendicant monk'.

When not having these meanings, the form is मकरः ॥ This is an un-derived nominal stem, having no derivation, to which सुट् is added when 'a bamboo' is meant; and the affix इनि in addition, when a mendicant is to be expressed and thus we have मस्कर and मस्करिन् ॥ Why do we say "when meaning a bamboo or a mendicant". Observe मकरोमाहः "an alligator", मकरो समुद्र "an ocean". Some say the word मकर is a derivative word, being derived from कृ 'to do' with the negative particle मा and the affix भञ्च्, the long भा being shortened. Thus मा क्रियते येन प्रातापथ्येन = मस्करः 'a bamboo or stick by which the prohibition is made'. So also by adding इनि in the sense of ताच्छील्य to the root कृ preceded by the upapada मा, we get मस्करिन् ॥ Thus मा करणशाली = मस्करि "a monk, who has renounced all works". A mendicant always says "मा कुरुतः कर्माणि शान्तिर्वै श्रेयसी"—"Do no works ye men, for peace is your highest end".

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ कास्तीर, अजस्तुन्दे, नगरे ॥

वृत्तिः ॥ कास्तीर अजस्तुन् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये ॥

155. The words कास्तीर and अजस्तुन् are names of cities.

When not meaning cities, we have कातीरम् (ईषन् तीरमस्य); and अजस्तुन्म् (अजस्येव तुन्मस्य) ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ कारस्करः, वृक्षः ॥

वृत्तिः ॥ कारस्कर इति सुट् निपात्येते वृक्षश्चेद्भवति ॥

156. The word कारस्कर means 'a tree'.

This word is formed from कार+कृ+ट् (III. 2 21) = कारस्करः ॥ When not meaning a tree, the form is कारकरः ॥ Some do not make this a separate sūtra, but include it in the next aphorism.

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ पारस्कर प्रभृतीनि, च, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये ॥

157. The words पारस्कर &c are Names.

These words are irregularly formed by adding सुट् ॥ Thus पारस्करः 'a country called Pāraskara'. कारस्करः 'N. of a tree', रथस्था 'N. of a river', किष्कुः 'N. of a measure', किष्किन्था 'N. of a cave', लस्कर 'a thief', formed by inserting सुट् in the compound of तन्+कर, and eliding त् ॥ बृहस्पति 'N. of a Dicty', formed similarly by inserting सुट् between बृहन्+पति and eliding the त् ॥ Why do we

say when meaning a thief and a diety? Observe तस्करः, बृहस्पतिः ॥ The words चोर and देवता are used in the Ganapātha merely for the sake of diversity, the word संज्ञा would have connoted that प्रस्तुम्यति गौः ॥ When the root तुप् तुम्प् 'to injure' is preceded by the preposition प्र, there is added सुट् to प्र, when the agent of the verb is a cow. Why do we say 'when the agent is cow'? Observe प्रस्तुम्यति वनस्पतिः ॥ In प्रस्तुम्यति the सुट् is added to a finite verb, which is thus conjugated :—प्रस्तुम्यति गां, प्रस्तुम्यति गावाम्, प्रस्तुम्यन्ति गावः ॥ This is an ākṛitigaṇa. Thus प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्तः ॥

1 पारस्करो वेशः, 2 कारस्करो वृक्षः, 3 रथस्या नदी, 4 किष्कुः प्रमाणम्, 5 किष्किष्ठा गुहा, 6 तद्बृहताः करपत्योश्चरदेवताः सुट् तलावश्च (तस्करः चोरः, बृहस्पतिः = देवता), 7 प्रान् तुम्पतां गवि कर्तरि (प्रस्तुम्यति गौः) ॥ आकृतिगणः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, पदम्, एक-वर्जम् ॥

वृत्तिः ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

Kārikā

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरानिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

वाचिकम् ॥ विभक्तिस्वरान्नस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभक्तिनिमित्तस्वरान्नस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

158. A word is, with the exception of one syllable, unaccented.

That is, only one syllable in a word is accented, all the rest are anudātta or unaccented. This is a Paribhāṣā or maxim of interpretation with regard to the laws of accent. Wherever an accent—be it acute (udātta) or a circumflex (svarita)—is ordained with regard to a word, there this maxim must be applied, to make all the other syllables of that word unaccented. The word अनुदात्त means 'having an anudātta vowel'. What is the one to be excepted? That one about which any particular accent has been taught in the rules here-in-after given. Thus VI. 1. 162 teaches that a root has acute accent on the final. Therefore, with the exception of the last syllable, all the other syllables are unaccented. Thus in गोपार्योति the acute accent is on य, all the rest are unaccented. The root accent is superseded by आ accent, thus दुर्नोति has acute accent on ना ॥ The आ accent is superseded by तस् accent, 'तुनीते', has accent on तः ॥ The तस् accent is superseded by आम् accent, as 'नीतस्तस्मात्' ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च, पृथक् स्वरानिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ The words 'with the exception of one syllable' show that the separate accent of an augment, or a preparative element, or a stem or an affix should cease, when a particular accent is taught for a word. Thus as to (1) augment:—VII. 98 teaches "आम् acutely accented is the augment of चतुर् and अनडुह् when a urvanāmsthāna affix follows". Thus चत्वारः, अनडुहः, here the augment-accent

supersedes the accent of the stem, for चेतुर was acutely accented on the first syllable, so also अनदुह, these being formed by the affixes उरन् and असुन् respectively. Thus चन् + उरन् = चेतुर (चतेरुन् Un V. 58, accent VI. 1. 197); अनदुह is thus derived : अनो वहति = अनस् + वह + कृष्, the स् is replaced by ड्, and there is vocalisation of ड् of वह् VI. 1. 15 = अनदुह ॥ This word is formed by a Kṛit affix with a kârâka upapada, therefore, the second term will retain its original accent, namely the final acute of a root. (VI. 1. 162 and VI. 2. 139) अनस itself is derived by adding the affix (Un IV. 189) असुन् which makes the word acutely accented on the first syllable (2) Similarly as to विकार (Vikarana):—VII. 1. 75 teaches “instead of अस्थि, दांथि, सदिथि, and आंथि, there shall be अनद् acutely accented when दा follows or any of the subsequent terminations beginning with a vowel” This अन will supersede the acute accent of the first अ of the stem : as अस्थेति ॥ The word अस्थि is derived from अस् by adding the affix कथिन् Un III. 154) which makes the word acutely accented on the first (VI. 1. 197). This is an example of विकार ॥ (3) Similarly in गापायानि the accent of the stem taught in VI. 1. 162 ‘a root has an accent on its final’, supersedes the accent of the vikarana आय (III. 1. 28, 3), i. e. the acute accent on आ in आय gives way to the root-accent which makes य acute. (4) So also the accent of the affix supersedes that of the stem : as कर्त्तव्यम्, and हन्तव्यम्, which are formed by the affix तव्यन् III. 1. 96) here VI. 1. 185 debars the accent of the root (VI. 1. 162).

The determination of the proper accent of a word depends upon considering the various rules that have gone to form it, and the sequence of those rules, e. g. a latter rule (पर) superseding a prior rule, a nitya rule superseding an anitya rule, an antaranga superseding a bahiranga, an apavâda rule superseding an utsarga rule. But another test is, what is the remaining rule that applies after giving scope to all. A rule, that in spite of another rule, finds scope or activity, bars that former rule. Thus गापायानि ॥ It is derived from गुर root, which as a root has accent on the syllable गु (VI. 1. 162). When the affix आय is added to it by III. 1. 28, the word becomes गापाय and it takes the accent of the affix (III. 1. 3), i. e. the accent now falls on पा; but now comes rule III. 1. 32 which says that a word taking the affix आय is a root. Thus गापाय gets the designation of root (धातु), and thus takes the accent of a dhātu (VI. 1. 162), and the accent falls on य ॥

The rule is that except one special accent taught in a sūtra the other syllables take anudâtta. Therefore, where there is a conflict of rules, the accent is guided by the following maxim: “परान्व्यान्तरङ्गापवादो स्थैर्यवस्था सति प्रकृतांशोऽनयः” ॥ namely (1) the sequence, a succeeding rule setting aside a prior rule (2) a Nitya rule is stronger than Anitya, (3) Antaranga stronger than Bahiranga, (4) the Apavâda is stronger than Utsarga. When all these are exhausted, as we have illustrated above, then we apply the rule of सति शिष्टे ॥ What is this rule? To quote the words of Kâsikâ: यो हि यस्मिन् सति शिष्ये स तस्य बाधको भवति “that which

does remain and must last in spite of the presence of another, debars such other". Thus in **गोपायति**; here the **प्रत्ययस्वरः** "the accent of the affix" (III. 1. 3) by which the acute is on the first syllable of the *affix* is an *apavāda* to the **धातुस्वरः** (VI. 1, 192) by which the final of a *dhātu* is acute, and it debars the *dhātu*-accent; but this affix-accent is in its turn debarred in the case of derivative verbs formed with affixes, by the rule of **सन्निशिष्ट**, because even after the addition of the affix, these words *retain* the designation of *dhātu*. Similarly in **क्रावणोत्तरासङ्गपुत्रः**, "The son of him whose upper garment (*uttarāsaṅga*) is of black color—the Son of Baladeva" the *Bahuvrihi*-accent (VI 2 1) being an *apavāda* to *Samāsa*-accent (VI. 1. 223), debars the *samāsa*-accent; but this *Bahuvrihi*-accent is in its turn debarred by the rule of **सन्निशिष्ट** when a further compound is formed and the final word is a compound only and not a *Bahuvrihi*. Though the accent of the *Vikarana* is a **सन्निशिष्ट**, yet it does not debar the *Sārvadhātuka* accent (VI. 1. 186). Thus in **लुनीत्**, the accent of the *vikarana* **नी** does not debar the accent of **तस्** ॥

Vart:—The **नम्** accent is stronger than the case-affix accent. Thus in **अतिस्**, here the accent of **जस** vibhakti after **तिस्** (VI. 1. 166) though **सन्निशिष्ट** is debarred by **नम्** accent taught in VI. 2. 2, for Negative compounds are *Tat-purusha*.

Vart:—The accent of **नम्** is stronger than the accent of that which is caused or occasioned by a vibhakti. Thus **अचत्वारः** ॥ Here the augment **आम्** in **चत्वार** is occasioned because of the case-affix, for it is added only then when a *Sarvanāma* case-affix follows (VII. 1. 98). This **आ** is *udātta* (VI. 1. 98). But this *udātta* is superseded by the accent of the Negative particle.

Why do we say 'in the body of a *pada*'? In a *sentence*, every word will retain its accent. As **देवैश्च! गौमयाज शुक्लौम्** "(O) Devadatta, drive away the white cow". The word **पद्** is in fact used in this *sūtra* in its secondary sense, namely that which will get the designation of **पद्** when completed; had it meant the full ready made *pada*, this word would not have been repeated in **पदाधिकार** *sūtra* (VIII. 1. 16, 17). Had a full 'pada' been meant, the incongruity would arise in the following. The word **कुवत्** is acutely accented on the first as belonging to **ग्रामादि** class (Phit II. 15), adding the feminine affix **डीप्** to it by its belonging to **गौरादि** class, we get **कुवती**, which will retain its acute on the first because it is not technically a **पद्** ॥ But it is not so, the word **कुवती** has *anudātta* accent on the first syllable (Phit II. 15), and hence we can apply the **अम्** affix to it by IV. 2. 44, thus **कुवत्या विकारः=कौवलयम्** ॥ Similarly the word **गार्मिणी** formed from **गैर्म** (belonging to *Grāmādi* class Phit II. 15), with the affix **इनि** (V. 2. 115) and the feminine **डीप्** ॥ If here the affix **इनि** being *udātta* causes all the rest syllables *anudātta*, just at the very moment of its application, without seeing whether the word was a *pada* or not, then the word **गार्मिणी** being *anudātta*di would have taken **अम्**, and therefore its exception is proper in the **भिक्षादि** class

(IV. 2. 38). But if the anudatta-hood of the remaining syllables were to follow *after* a word had got the designation of पर, then the word गर्भिणी would remain acutely accented on the first, and its enumeration in IV. 2. 38 would be useless.

कर्पात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ कर्प, अत्वतः, घञः, अन्तः, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ कर्पतेर्धातोराकारधत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति ॥

159. A stem formed with the Kṛita-affix घञ् has the acute accent on the end-syllable, if it is formed from the root कृप् (कर्पति) or has a long आ in it.

Thus कर्पः, पार्कः, व्यार्मः, रार्मः, सार्मः, धार्मः ॥ This is an exception to VI. 1. 197 by which affixes having an indicatory झ have acute accent on the first syllable. The word कर् is used in the aphorism instead of कृप्, to indicate that कृप् of Bāvādi gaṇa is affected by this rule, and not कृप्-कृषति of Tuddādigāṇa. The word कर्षः derived from Tuddādi कृप् has acute accent on the first syllable.

उच्छादीनां च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ उच्छादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ उच्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति ॥

160. The words उच्छ &c. have acute accent on the last syllable.

Thus 1. उच्छः, 2. म्लेच्छः, 3. जञ्जः, 4. जल्पः ॥ These are formed by घञ्, and would have taken acute-accent on the first. 5. जर्, 6. बर्, are formed by अप् affix (III. 3. 61) which being grave (III. 1. 4), these words would have taken the accent of the dhātu (VI. 1. 162), i. e. acute on the first syllable. Some read व्यर्षः also here. 7. युगः is derived from युञ्ज by घञ् affix, the non-causing of guṇa is irregular, and the word means 'a cycle of time', 'a part of a carriage'. In other senses, the form is यैगः ॥ 8. गर्ः = (दूष्ये); is formed by अप्, and has this accent when it means 'poison', in other senses, the acute is on the first syllable. 9. वृग्, वृष्टः, वेष्टः, वेष्टः, and बन्ध, करणे ॥ These words are formed by घञ् by III. 3. 121. When denoting instrument (करण) they take the above accent, when denoting भाव the accent falls on the first syllable. 10. स्तुतुर्द्वन्द्वन्तसि, c. g. परिष्टुन्, परिष्टुन्, सुष्टुन् ॥ 11. वर्त्तनः स्तोत्रे, the stotra means Sāma Veda, the word वर्त्तनः occurring in the Sāma Veda has acute on the last: in other places, it has the accent on the middle. 12. श्वन्ने इरः, the इरः has end-acute when meaning 'a cave', otherwise when formed by अप् affix it has acute on the first. 13. सान्धनापो भावगर्हायाम्, thus सान्धः, सापः, in other senses, the acute is on the first. 14. उत्तमश्वत्तमो सर्वत्र, c. g. उत्तमः, श्वत्तमः ॥ Some read the limitation of भावगर्हा into this also. 15. भक्षमन्यभोगमन्याः (भोगइहा) ॥ These are formed by घञ्, भक्ष though a घञन्त root is here घञन्तः ॥

1 उञ्छ, 2 म्लेच्छ, 3 जञ्ज, 4 जल्प, 5 जप, 6 वध (व्यध), 7 युग, 8 गतो वृत्त्ये, 9 वेष्ट-
वेगवेष्टबन्धाः, (वेष्ट वेष्ट) करणे, 10 स्तुयुद्बुधञ्छन्सि (परिष्तुन्, संयुन्. परिष्तुन्), 11 वतनिः स्तांषे
12 श्वन्ने वरः, 13 साम्बतापौ भावगर्हायाम्, 14 उत्तमशश्वत्तमौ (उत्तमशश्वत्तमश्वौ) सर्वत्र, 15 भक्षमन्य-
भोगमन्याः (भक्षमन्यभोगवेहाः) ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, यत्र, उदात्त-
लोपः ॥

वृत्तिः ॥ उदात्त इति वतते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिहतात्तो भवति ॥

161. An unaccented vowel gets also the acute accent, when on account of it the preceding acute is elided.

The word *udātta* is understood here. Thus कुमरं + ई = कुमरी ॥ The word कुमर has acute on the last, when the unaccented (*anudātta*) डीप् is added to it, the ई is elided (VI. 1. 148), the *anudātta* ई becomes *udātta*. So also प्रथिन् + शस् = प्रथैः (VII. 1. 88), प्रथिन् + ए = पथे, प्रथिन् + आ = प्रथौ ॥ The पाथिन् has acute on the last. So also कुमुद + डमतुप् = कुमुदौ (IV. 2. 87), नुङ्गन्, वेत्तस्वन् ॥ The words कुमुद &c. are end-acute, and the affix मन् (वन्) is *anudātta* (III. 1. 4).

Why 'an *anudātta* vowel gets &c'. Observe प्रासङ्गः + यन् = प्रासङ्गयः ॥ (प्रासङ्गं वहात IV. 4. 76). Here though प्रासङ्ग is end-acute (VI. 2. 144 formed by घञ् with gati) it is followed by य which is svarita (VI. 1. 185), this svarita causes the lopa of ई *udātta*: but it does not itself become *udātta*. No, this is not a proper counter-example. For by the general rule of accent VI. 1. 158, when one syllable is ordained to be *udātta* or svarita, all the other syllables of that word become *anudatta*. Therefore when य is taught to be svarita, all the other syllables (like ङ्ग) will become *anudātta*. So there is no *lopa* of *udātta* when य comes. The word अनुदात्त is used to indicate that the *initial* *anudātta* becomes *udātta*. Had *anudātta* not been used, the sūtra would have been यत्रोदात्तलोपश्च, which would mean यास्मन् प्रत्यये परतः उदात्तालुप्यत तस्यान्त उदात्ता भवतः, for the anuvritti of अन्त would then be read from the last. There would then be anomaly in the case of मा हि धुक्षाताम्, and माहि धुक्षायाम् ॥ From the root दुह we have formed धुक्षाताम् and धुक्षायाम् in the Aorist Atmanepada, dual. दुह् + वस + आताम् = दुह् + स् (VII. 3. 72) + आताम् ॥ Here आताम् causes the elision of the *udātta* अ of स ॥ Therefore the *final* of आताम् would be *udātta*, which is not desired. The augment अ is not added because of मा, had it been added, the अ would have been *udātta* (VI. 4. 71). Had हि not been given, then also the whole of धुक्षाताम् would have become *anudatta* in माधुक्षाताम् because of तिङ्ङित्ठः (VIII. 1. 28). See VIII. 1. 34 (हि च). Why have we used the word यत्र in the sūtra? If it was not employed, then the subsequent *anudātta* may be such which would not have caused the elision of the previous *udātta*; such *udātta* being elided by some other operator, and still such *anudātta* would have become *udātta*. Thus in भार्गवः, भार्गवो, भृगवः ॥ Here भृगवः is plural of भार्गवः ॥ The word भार्गव is end-acute and this acute (अण्) was elided in the plural, before the affix जग् was added.

The elision here is not *caused* by जस्, but is a subject of जस् (not निमित्त but विषय). Therefore जस् does not become udatta, which would have been the case, had यत्र not been used. प्राक् सुबुत्पत्ते गोत्रप्रत्यस्य लुक् ॥ The gotra affix was elided prior to the adding of the case-ending. Why do we say "when an *udatta* is elided"? Observe बिद् + अम् (IV. 1. 104) = ^३बद् ॥ The feminine of this will be बैद् + डीन् (IV. 1. 73) = बैदी ॥ Here ई causes the elision of auḍdatta अ of इ, and hence remains unchanged. So also औ री ॥

धातोः ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ धातोः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्येव । धातोर्ल उदात्तो भवति ॥

162. A root has the acute on the end-syllable.

The word अन्त is understood here. Thus पचति, पठति, ऊर्जति, गोपयति, यति ॥

चितः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ चितः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चितो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

163. A stem (formed by an affix or augment or substitute) having an indicatory च्, gets acute on the end syllable.

Thus भृगुर्म्, भासुर्प्, मेदुर्म्. These are formed by घृञ् III. 2. 161. So also कुण्डिताः by II. 4 70 where the substitute कुण्डिनच् is employed. To कुण्ड is added हान् in the sense of मत्प, then is added the feminine affix डीप्, thus कुण्डिनी has middle-acute. The descendants of Kuṇḍīni will be कौण्डिन्यः (by यञ् of Gargādi). The plural of Kuṇḍīnya will be formed by eliding यञ् and substituting कौण्डिनच् for the remaining portion. In the cases of affixes having an indicatory च्, the acute accent falls on the final, taking the stem and the affix in an aggregate. Thus बह्वर्द्धः ॥ The affix बह्वर्द्ध is one of those few affixes which are really prefixes. (V. 3 68). The accent will not, therefore, fall on ह्, but on the last syllable of the whole word compounded of the prefix + the base. So also with the affix अकच्. It is added in the *middle* of the word, but the accent will fall on the *end*; as उच्चर्कः (V. 3 71).

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ तद्धितस्य, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चित्त इत्येव । चित्तस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति ॥

164. A stem formed with a Taddhita-affix having an indicatory च्, has acute on the end syllable.

Thus कौञ्जायनाः formed by the affix च्कम् (IV. 1. 98) कुञ्ज + च्कम् + अय् = कौञ्जायन्यः dual कौञ्जायन्या, pl. कौञ्जायनाः (अय् being elided by II. 4 62, and thus giving scope to च्कम् accent). In this affix there are two indicatory letters च् and म्; the च् has only one function, namely, regulating the accent according to this rule, while म् has two functions, one to regulate accent by VI. 1 107, and another to cause Viddhi by VII. 2. 117. Now arises the question, should the word get the accent of च् or of म् ॥ The present rule declares that it should get

the accent of च and not of ञ, for the latter finds still a function left to it, while if ञ was to regulate the accent, च would have no scope.

कितः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ कितः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धितस्येव । तद्धितस्य कितान्त उदात्तो भवति ॥

165. A stem formed by a Taddhita affix having an indicatory क, has acute accent on the end syllable.

Thus नाडाद्यन्तेः formed by फक् (IV. 1. 99), so also चाराद्यन्तेः ॥ Similarly भाषिकः, शालाक्रिकः formed by ठक् (IV. 4. 4).

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ तिसृभ्यः, जसः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृभ्य उत्तरस्य जसान्त उदात्तो भवति ॥

166. The Nominative plural (जस) of तिसृ has acute accent on the last syllable.

Thus तिसृस्तिष्ठन्ति ॥ This debar the Svarita accent ordained by VIII. 2. 4. The word तिसृ (feminine of त्रि VII. 2. 99) meaning 'three' is always plural. There are no singular or dual cases of this numeral; of the seven plural cases, the accusative plural will have acute on the final by VI. 1. 174; the remaining cases (Instrumental, Dative, Ablative, Genitive and Locative) have affixes beginning with a consonant, and by VI. 1. 179 they will be udātta. Thus the only case not covered by any special rule is जस (nom. pl); which would have been Śvarita, but for this rule. If जस be the only case not provided for, then merely saying तिसृभ्यः would have sufficed to make the rule applicable to जस only, why has then it been employed in the sūtra? This is done, in order that in compounds, where तिसृ may come as a subordinate member, and where singular and dual endings will also be added, this rule will not apply. Had जस been not used in this sūtra, then in the case of simple तिसृ there would be no harm, but when it is second member in a compound there would be anomaly. Thus अतिसृस्ति would have become end-acute. But that is not desired. It is svarita on the final by VIII. 2. 4.

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ चतुरः, शसि (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

167. The word चतुर, followed by the accusative plural, has acute accent on the last syllable.

Thus चतुरः पश्य the accent is on तु ॥ The feminine of चतुर is चतसृ (VII. 2. 99), which has acute accent on the first (VII. 2. 99 Vārt), and its accusative plural will not have accent on the last syllable, This is so, because चतुर has acute on the first, as formed by उरन् affix. Its substitute चतसृ will also be so, by the rule of स्थानिवद् ॥ The special enunciation of आशुशब्द with regard to चतसृ in the Vārtika चतसर्याशुशब्दनिपातनं कर्तव्यं (VII. 2. 99) indicates that the

present rule does not apply to चतसृ ॥ Another reason for this is as follows; चतसृ + शस् = चतस्र + शस् ॥ Now comes the present Sûtra ; here, however, the substitute of कृ being sthānivat, will prevent the udātta formation of the श् of त् ; nor will कृ be considered as final and take the acute, as there exists no vowel कृ but a consonant र् which cannot take an accent. As चतस्रः पदम् ॥ Professor Bohtlingk places the accent thus चतुरः, Pro. Max Muller चतुरः ॥ I have followed Prof. Max Muller in interpreting this sūtra; for Bohtlingk's interpretation would make the ending शस् accented, and not the final of चतुर ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ सौ, एकाचः, तृतीयादिः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्ति-रुदात्ता भवति ॥

168. The case-affixes of the Instrumental and of the cases that follow it have the acute accent, if the stem in the Locative Plural is monosyllabic.

The word सौ (locative of सु) refers to the सु of the Locative plural. Thus वाचा, वाग्भ्याम्, वृत्तिभ्यः, वाग्भ्यः, याता, यादभ्याम्, याज्ञः ॥ Why do we say 'in the Locative plural'? Observe रौज्ञा, रौज्ञे ॥ Why do we say 'monosyllabic'? Observe हाराणा, गिराणा, रौजन्तु ॥ Why do we say 'the Instrumentals and the rest'? Observe वाँचा, वाँचः ॥ Why do we say "the case-endings (विभक्तिः)?" Observe वाँक्ता, वाँक्ता ॥ The plural of the Locative being taken in the sūtra, the rule does not apply to त्वया and त्वयि, as in the plural of the Locative they have more than one syllable, though in singular locative their stem has one syllable.

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ अन्तोदात्तात्, उत्तरपदात्, अन्यतरस्याम्, अनित्यसमासे ॥

वृत्तिः ॥ एकाच् इति वर्तते. तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते । तेन नित्याधिकारविहितः समासः पृथुव्यस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् तस्मात्परातृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति ॥

169. The same case endings may optionally have the acute accent, if the monosyllabic word stands at the end of a compound, and has acute accent on the final, when the compound can be easily unloosened.

The phrases "एकाच्." and तृतीयादिर्विभक्तिः are understood here also. The nitya or *invariable* compounds are excluded by this rule. Thus परमवाँचा or परमवाँचौ, परमवाच or वाचः ; परमवाचः or वाचैः ॥ So also परमस्वैचा or स्वैचैः &c. According to VI. 1. 223, the compounds have acute accent on the final: that rule applies in the alternative when the case-affixes are not acute and gives us

the alternative forms. Why do we say 'is acutely accented on the final'? Observe **भवाच्चा, सुवाच्चा, सुवच्चा** ॥ These are Tatpurusha compounds and by VI. 2. 2. the first term of the compound retains its original accent. Why have we used the word 'standing at the end of a compound' when the word **नित्यसमासे** indicated that the compound was meant? Had we not used the word **उत्तर-पश्चात्**, the aphorism would have stood as, **अन्तोऽन्तादन्यतरस्यामनित्यसमासे** 'In a loose-compound having acute on the final, the above affixes are acute, if the compound consists of a monosyllable'. The word **एकाचः** will thus qualify the compound and not the second member of the compound, which is intended. And thus the rule will apply to **इवोर्क् (युन ऊर्क्)** Ins. **श्वोर्जा, श्वोर्जे** &c, and not to compounds having more than one syllable. Why do we say 'in loose compounds'? Observe **अग्निर्चिता, सोमसुता** ॥ These words form invariable (nitya) compounds by II. 2. 19, and by VI. 2. 139, the second member retains its original accent, which makes चि udātta.

अञ्चेऽछन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, छन्दसि, असर्वनाम-स्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चेः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुशान्ता भवति छन्दसि विषये ॥

170. In the Chhandas, the case-endings other than the sarvanāmasthāna, get the acute accent when coming after **अञ्चि** ॥

In the Vedas, a stem ending in the word **अञ्च्**, has the acute not only on the affixes previously mentioned, but on the accusative plural affix also. Thus **इन्द्रा वृषीर्चो अस्यभिः** (Rig I. 84. 13). Here the word **वृषीच्** had accent on षी by VI. 1. 222, but by the present sūtra, the accent falls on the case-affix **अस्** ॥ Though the anuvritti of "Instrumentals and the rest" was understood here, the word asarvanāmasthāna has been used here to include the ending **श्चस्** also. As **मृताचो बाहून् प्रतिभङ्ग्येषाम्** ॥

ऊङिदम्पदाद्यप्पुञ्जैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ऊङ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, युभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऊङ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुशान्ता भवति ॥

171. The same (asarvanāmasthāna) case-endings have the acute accent, when the stem ends in **वाह्**, also after **इदम्**, after **पद्** &c (upto **निश्** VI. 1. 63), after **अप, पुम्, रै** and **दिव्** ॥

The **ऊङ्** is the substitute of the वा of **वाह्** (VI. 4. 132) and not the **ऊङ्** taught in VI. 4. 19 &c. Thus **प्रङ्गोर्हो, प्रङ्गोर्हो**, but not in **असद्युषा** (Ins. sing of **असद्युः** derived by **ऊङ्** substitution of **ङ्** in **असदिङ्** VI. 4. 19 &c). **इदम्**—आभ्याम्, एभिः The anuvritti of "**अन्तोऽन्ताद्**" is understood here, therefore, when the word

इत् is not end-acute, this rule will not apply. When, therefore, there is anvādeṣa under II. 4. 32, the final being anudatta, this rule does not apply, as अयो ओञ्चं निपुणमधीत ॥ The पदादि words are पद्, इत् &c upto निश् in VI. 1. 63. Thus निपुणमधीतो अहि, वा इ तां धाशति, अयः पश्यः, अहिः, अद्भ्यः, पुंसः, पुण्योन्म, पुण्यैः, पुंसो, पुंसैः, रायैः पश्य, राञ्चोन्म, रात्मैः, हिदैः, हिदो, हिदैः ॥ As regards the other cases of दिच् the accent is governed by VI. 1. 183. The word असन् and those which follow it, in VI. 1. 63, are not governed by this rule because they consist of more than one vowel, and the anuvritti of एकाच् is understood here from VI. 1. 168. When these become monosyllable by the elision of अ (penultimate), then the vibhakti will be udatta by VI. 1. 161 even after these. The case endings after these words are of course, anudatta, except when these words become monosyllabic:—As जीवाणो बद्धो अपि कक्ष आसीनि, मत्स्यं न हीन उदनि क्षियन्तं ॥

अष्टनो दीर्घान् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, दीर्घान् ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो दीर्घान्तास्त्रैनामस्थानविभक्तिरुपान्ता भवति ॥

172. The asarvanāmasthāna case-endings after अष्टन् 'eight', have acute accent, when it gets the form अष्टा ॥

The word अष्टन् has two forms in the acc. pl. and the other cases that follow it, namely अष्टा and अष्ट ॥ The affixes of acc. pl. &c are udatta after the long form अष्टा and not after अष्ट ॥ Thus अष्टाभिः opposed to अष्टैभिः, अष्टाभ्यः con. अष्टैभ्यः, अष्टासु con. अष्टैसु ॥ The word अष्टैन् has acute on the last syllable, as it belongs to the class of घनादि words (Phit I. 21); and by VI. 1. 180 the accent would have been on the penultimate syllable. This rule debarb it. The use of दीर्घान् indicates that the word अष्टन् has two forms, and the substitution of long अष्टा taught in VII. 2. 84, thus becomes optional, because of this indication. Otherwise the employment of the word दीर्घान् would be useless, for by VII. 2. 84 which is couched in general terms, अष्टन् would always end in a long vowel. There is another use of the word दीर्घान्, namely, it makes the word अष्टान् with long आ (VII. 2. 84) to get also the designation of षट् ॥ For if अष्टान् was not to be called a षट्, like अष्टन्, then there would be scope to the present sūtra in the case of अष्टादि while it would be debarred in the case of अष्टन् without long आ, by the subsequent rule VI. 1. 180 which applies to षट् word, and hence the employment of the word दीर्घान् would become useless.

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ शतुः, अनुमः, नदी, अजादी ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोऽशासांशिति वृत्तते । अनुमः यः शतृप्रत्ययस्तन्ताऽन्तोऽशासात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरुपान्ता भवति ॥

वार्तिकम् ॥ बृहन्महतीरुपसंख्यानम् ॥

173. After an oxytone Participle in अन् the feminine suffix ई,(nadi) and the case endings beginning with vowels

(with the exception of strong cases) have acute accent, when the participial affix has not the augment न् (i. e. is not अन्त).

The word अन्तोदात्तान् 'after an oxytoned word' is understood here. Thus तुहती^३, तुहती^३, लुनती^३, पुनती^३, तुहती^३, लुनती^३, पुनती^३, सुनती^३ from तुहन्, तुहन्, लुनन् and पुनन् ॥

Why do we say "not having the augment तुम्?" Observe तुहन्ती, तुहन्ती ॥ Here also by VI. 1. 186, after the root तुह् which has an indicatory अ, in the Dhātupāṭha, being written तुह, the sārvaadhātuka affix घृत् (अन्) is anudatta. This anudatta अन्, coalescing with the udatta अ of तुह (VI. 1. 162), becomes udatta (VIII. 2. 5); and Rule VIII. 2. 1 not being held applicable here, the Participle gets the accent, and not the feminine affix. Why do we say "a नदी (feminine in ई) word and before vowel-endings?" Observe तुहन्ती, तुहन्ती, तुहन्ती &c. If the participle is not an oxytone, the rule does not apply. As तुहती, तुहती ॥ Here the accent is on the first syllable by VI. 1. 189.

Vart:—The words तुहती and महती should also be included: as तुहती, तुहती, महती ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ उदात्त, यणः, हल्, पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तस्थानि यं यण हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजाविर्याऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ॥ वार्तिकम् ॥ नकारप्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

174. The same endings have the acute accent, when for the acutely accented final vowel of the stem, a semi-vowel is substituted, and which is preceded by a consonant.

Thus कर्त्तुं + ई = कर्त्तुः^३; कर्त्तुः^३, हर्त्तुः^३, हर्त्तुः^३, प्रलुप्तुः^३, प्रलुप्तुः^३ ॥ प्रलुप्तुः^३, प्रलुप्तुः^३ ॥ All these are नृच् ending words and have consequently acute accent on the final (VI. 1. 163). Why 'acutely' accented final vowel is replaced &c? Observe कर्त्तुः^३, कर्त्तुः^३, हर्त्तुः^३, हर्त्तुः^३, formed by नृच् having acute on the first syllable. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe बहुतिष्ठति^३—बहुतिष्ठति^३ ब्राह्मण्य (VIII. 2. 4) बहुति तित्तुति अस्या इति बहुव्रीहिः ॥ This compound with बहु gets udatta on the final by VI. 2. 175. In making the Instrumental singular of बहुतिष्ठति, the इ is replaced by ह्, but as this ह् is preceded by a vowel, the affix gets the svarita accent.

Vart:—The rule applies when the stem ends in नृच् though not in a semi-vowel, as वाक्प्रीति^३, चित्प्रीति^३ ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ न, ऊङ्, धात्वोः ॥

वृत्तिः ॥ ऊङो धातोश्च व उदात्तयण हल्पूर्वस्तस्मात्पराऽजायसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोङा भवति ॥

175. But not so, when the vowel is of the feminine affix ऊ (IV. 1. 66), or the final of a root.

After the semi-vowel substitutes of the udatta ऊ (IV. 1. 66) or of the udatta final vowels of the root, when preceded by a consonant, the weak case-

endings beginning with a vowel do not take the acute accent. Thus **ब्रह्मबन्धो**, **ब्रह्मबन्धे**, **धीरबन्धो**, **धीर बन्धे** from **धीरबन्धू**, which has acute accent on **ऊ**, because **ऊ** is udātta (III. 1. 3), and the ekadeśa of it, when it combines with the preceding vowel is also udātta (VIII. 2. 5). The **व** substituted for **ऊ** before the ending **वा**, is a semi-vowel substitute of an udātta (**उदात्तयण**) the affix after it would have become udātta by the last sūtra, but not being so, the general rule VIII. 2. 4 applies and makes it svarita. Let us take an example of a semi-vowel substitute of the vowel of a root (**धातु-यण**):—**सकृन्ता**, **सकृन्ते**; **सकृन्** from **सकृन्ते**, **सकृन्** formed by **क्विप्** affix, the second member of the compound retaining its original accent, namely, the oxytone, the semi-vowel being substituted by VI. 4. 83 before the vowel case-endings.

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्व, नुडभ्याम्, मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तादनुदश्चपरमतुङ् उदात्तो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ देशब्दाश्च मतुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ब्रह्म प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

176. The otherwise unaccented **मत्** (**वृत्**) takes the acute accent, when an oxytoned stem ends in a light vowel, or the affix has before it the augment **नृ** (VIII. 2. 16).

The word **अन्तोदात्तान्** is understood here also. Thus **अग्निर्मान्**, **वायुर्मान्**, **कर्तुर्मान्**, **हर्तुर्मान्** ॥ So also when **मत्** takes **नुड्**, as **अक्षुर्वता**, **शीर्षुर्वता** ॥ Here by VII. 1. 76, the word **अक्षि** takes **अनङ्** and becomes **अक्षन्**, then is added **नुड्** by VIII. 2. 16, and we have **अक्षन् नृ मतुप्** ॥ The preceding **नृ** is elided. When the stem is not oxytone (antodātta) this rule does not apply : as **वैद्युमान्** ॥ The word **वैद्यु** has acute on the first syllable, as it is formed from **वृद्** with the affix **उ** (Uṇ I. 10) which is **निन्** (Uṇ I. 9) so the **मत्** retains its anudātta here. So also in the case of **महत्मान्**, the affix does not become acute, though the word **महेन्** has acute on the final as the intervening **न्** makes the **उ** of **ह** heavy when the affix is added: the general maxim **स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्** does not apply here, because the very fact that **नृ** is only taken as an exception, shows this.

Vart:—The affix **मत्** becomes acute after the heavy vowel of **रे** : as **आरेर्मान्** = **रयिरस्यास्ति** ॥ There is vocalisation of **य** of **रयि**, as **र इ इ** then substitution of one, as **र इ**, then **guṇa**, **रे** ॥

Vart:—The prohibition should be stated after **वि** : as **विर्वितीयाज्यानु** वाक्या भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ नाम, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वमहणमनुवर्षते मतुङ्महणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति ॥

177. After an oxytoned stem which ends in a light vowel, the genitive ending **नाम्** has optionally the acute accent.

Thus अग्नीनाम् or अग्नीनाम्, वायूनाम् or वायूनाम्, कर्तृणाम् or कर्तृणाम् (see VII. 1. 54). It might be objected, that नाम् is not preceded by a short vowel, as is shown in the above examples, then how can the anuvritti of ह्रस्व 'short or light vowel' be read into this sūtra? The reply is that the anuvritti of मनुष् should also be read into this sūtra, the meaning being "a stem which has a light vowel when followed by मनुष्, will cause the नाम् acute, though the light vowel may become heavy before this ending, in its present form". Otherwise, this rule will apply to forms like तिसृणां, चतसृणां having light vowels before नाम् and not to the forms above given. Why do we read नाम् with the बुद् augment (VII. 1. 54) and not ञाम्? The rule will not apply to धेन्वां शक्यां which get the acute on the final by VI. 1. 174. Why do we say 'after a stem ending in a light vowel'? Observe कुमारीनाम् (the word कुमारी is end-acute by Up. III. 138 and so is कुमारी by VI. 1. 161). Why do we say after an oxytoned word? Observe वैपूनाम्, वैसुनाम् the words वपु and वसु have acute on the first syllable.

ऊयाश्चन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ ऊयाः, छन्दसि, बहुलेम् ॥

वृत्तिः ॥ ऊषणाच्छन्दसि विषये नाधुशक्तो भवति बहुलम् ॥

178. In the Chhandas, the ending नाम् has diversely the acute accent after the feminine affix ई ॥

Thus देवसंनानाम् अभिमञ्जनीनाम्, बह्वीनाम् पिता ॥ Sometimes it does not take place, as नदीनाम् पारः ; जयन्तीनाम् मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ षट्, त्रि, चतुर्भ्यः, हलादिः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोऽशक्तान्तविशेषः षट्संज्ञकेभ्यस्त्रिचतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुपपत्तिरिति भवति ॥

179. The case-endings beginning with a consonant, have the acute accent after the Numerals called षट् (I. 1. 24), as well as after त्रि and चतुर् ॥

The anuvritti of अन्तोऽशक्ताद् ceases, for the present rule applies even to words like वैचन् and मैवन् which are acute on the initial by Phit II. 5. Thus षण्णां, षड्भिः, षड्भ्यः, पंचानां, सप्तानां, त्रिभिः, त्रिभ्यः, चत्वारिणां, चतुर्णां (See VII. 1. 55). Why do we say 'before case-affixes beginning with consonants'? Observe वैतसः षट्स (VI. 1. 167 and VII. 2. 99).

सल्लुपोत्तमम् ॥ १८० ॥ पदानि ॥ सल्लि, उपोत्तमम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो वा सल्लिर्विभक्तिरुपपत्तिरिति पदे सल्लुपोत्तममुपपत्तिरिति भवति । त्रिप्रभृतीनामन्यदुत्तमं तत्त्वमपि च सल्लुपोत्तमम् ॥

180. The above numerals, when taking a case-affix beginning with a भ् or स्, get the acute accent on the penultimate syllable, when the said numerals assume a form consisting of three or more syllables.

The numerals **षट्**, **त्रि** and **चतुर** when ending in a case-affix beginning with a **हृ** consonant, form a full word (**षट्**), in such a word the penultimate syllable gets the acute accent. The very word penultimate shows that the **षट्** must be of three syllables at least. Thus **षट्षभिः**, **सप्तभिः**, **तिस्रभिः**, **चतुर्भिः** ॥ Why do we say 'beginning with **भ्** and **स्**'? Observe, **षट्षांशः**, **सप्तमांशः** ॥ Why do we say 'the penultimate syllable'? Observe **षट्षभिः**, **षट्षभ्यः** ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्षिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपांतममुदान्तं भवति विभाषा भाषायां विषये ॥

181. In the Secular language this is optional.

The **हलादि** case-affixes coming after the above numerals **षट्**, **त्रि** and **चतुर** may make the words so formed take the acute on the penultimate optionally, in the spoken ordinary language. Thus **षट्षभिः** or **षट्षभिः** ॥ In the alternative VI. 1. 179 applies. So also **सप्तभिः** or **सप्तभिः**, **तिस्रभिः** or **तिस्रभिः** ॥

न गोद्वन्त्साववर्णराडङ्कुडकुडभ्यः ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ न. गो, श्वन्, सौ अवर्ण, राड्, अङ्, कुड्, कुडभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ गो श्वन् साववर्ण सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुड् कुड इत्येतेभ्यो यदुक्तं तत्र भवति ॥

182. The foregoing rules from VI. 1. 168 downwards have no applicability after **गो**, and **श्वन्** and words ending in them; nor after a stem which before the case ending of the Nominative singular has **अ** or **आ**, nor after **राज्**, or after a stem ending in **अङ्**, nor as well as after **कुड्** and **कुड्** ॥

Thus **गौवा**, **गवे**, **गोभ्याम्** ॥ Here by VI. 1. 168, the case-endings would have got otherwise the accent, which is however prohibited. So also **सुहृन्वा**, **सुहृन्वे** and **सुहृन्भ्याम्** ॥ Here VI. 1. 169 is prohibited. So also **हृन्वा**, **हृन्वे**, **भ्येभ्याम्**, **परमहृन्वा**, **परमहृन्वे** and **परमहृन्भ्याम्** ॥ The word **साववर्णः** (सौ अवर्णः) means 'what has **अ** or **आ** before **हृ** (1st. sing.)' Thus **यभ्यः**, **तेभ्यः**, **कभ्यः** ॥ **राज्**—**राज्ञे**, **राज्ञे**, **परमराज्ञे** ॥ (The word **राज** is formed by **क्रि** affix): **अङ्**=**अङ्**+**क्रिन्**; the prohibition applies to that form of this word wherein the nasal is not elided (VI. 4. 30). Thus **म्रीञ्चा**, **म्रीञ्चाम्** ॥ Where the nasal is elided, there the case-ending must take the accent; as **ग्राचौ**, **ग्राचौ** **ग्राच्यौ** ॥ **कुड्** is also a **क्रिन्** formed word. Thus **कृञ्चा**, **कृञ्चे**, **परमकृञ्चा** ॥ **कृन्** is derived from **कृ** 'to do' or from **कृन्** 'to cut' by **क्रि**; as **कृता** **कृते** and **परमकृता** ॥ Why has the word **श्वन्** been especially mentioned in this sūtra, when the rule would have applied to it even without such enumeration, because in the Nominative Singular this word assumes the form **श्वा** and consequently it is **साववर्णः**? The inclusion of **श्वन्** indicates that the elision of **न** should not be considered asidhha for the purposes of this rule. Therefore, the present rule will not apply to words like **नृ** and **विनृ** which in Nom. Sing. end in **आ**, as **ना** and **विना** after the elision of **नृ** of **अनृ** (VII. 3. 94). Thus the Locative Singular of **नृ** will

be नर by VI. 1. 168, this prohibition not applying, and the affix मनुप् will get udatta after पिता by VI. 1. 176 as पितुर्मान् ॥ But rule VI. 1. 176 will be debarred by the present in the case of वृक्षवान् because वृक्ष is a सावर्ण्यम् ॥

द्विषो झञ् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ द्विषः, झञ् ॥

वृत्तिः ॥ द्विषः परा झलारिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति ॥

183. After द्विष् a case-ending beginning with झ or स is unaccented.

Thus द्यूष्याम्, द्यूषिः ॥ This debar VI. 1. 168, 171. Why do we say 'beginning with a झञ् consonant'? Observe द्विषो, द्विषे ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ नृ, च, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्येतस्मात्परा झलारिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति ॥

184. After नृ, a case ending beginning with झ or स is optionally unaccented.

Thus नृभिः or नृभिः, नृभ्यः, नृभ्यः, नृभ्याम्, नृभ्याम्, नृभ्युः, नृभ्युः ॥ But not so नृभिः, नृभिः ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ तित्, स्वरितम्, ॥

वृत्तिः ॥ तित्स्वरितं भवति ॥

185. An affix having an indicatory त्, is svarita i. e. has circumflex accent.

Thus चिकीर्ष्यम्, जिहीष्यम्, formed by यन् (III. 1. 97). कार्यम्, हार्यम् with ण्यन् (III. 1. 124). This is an exception to III. 1. 3 which makes all affixes ādyudatta. For exception to this rule see VI. 1. 213 &c.

तास्यनुदात्तेनङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ॥ १८६ ॥ पदानि ॥ तासि, अनुदात्तेत्, ङिद्, अदुपदेशात्, ल, सार्वधातुकम्, अनुदात्तम्, अ-ङ्, इडो, ॥

वृत्तिः ॥ तासेरनुदात्तेनोङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शङ्क्यत्वरं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति हुङ् इङ् इत्यन्तां परं वर्जयित्वा ॥

186. The Personal-endings and their substitutes (III. 2. 124-126) are, when they are sārvalhātuka (III. 4. 113 &c), unaccented, after the characteristic of the Periphrastic future (तासि), after a root which in the Dhātupāṭha has an unaccented vowel or a इ (with the exception of हुङ् and इङ्) as indicatory letter, as well as after what has a final अ in the Grammatical system of Instruction (upadeśa).

Thus तासिः—कृत्तां, कृत्तां, कृत्तां, this debar the affix accent (III. 1. 3). Anudattat:—as, भास्—अस्ते, वस्—वस्ते ॥ ङित्—घृङ्—रुते, शीङ्—रोते ॥ अन् उपदेशः—as कृत्तः, कृत्तः, पचतः, पचतः ॥ A root taking णप् (अ) is considered as

taught (upadeśa) as if ending with an अ, as the Indicatory letters च and ए are disregarded on the maxim अनुबन्धस्यानैकात्मिकत्वं (= अनुबन्धवत्त्वं) ॥ Thus पञ्चमानः, केजमानः ॥ The augment लृक् is added by आने लृक् VII. 2. 82 which may be explained in two ways; *first*, the augment लृक् is added to the final अ of the base (ahga) when आन (आनच् &c) follows; or *secondly*, the the augment लृक् is added to the base (ahga) which ends in अ, when आन follows. In the first case लृक् becomes part and parcel of अ and will be taken and included by the enunciation of अ, and therefore अनुपदेश will mean and include an अ having such लृक्, on the maxim यदागमास्तद्वृणीभूतास्तद्वहणेन गृह्यन्ते "That to which an augment is added denotes, because the augment forms part of it, not merely itself, but it denotes also whatever results from its combination with that augment". Therefore लृक् will not prevent the verb becoming अनुपदेश ॥ But if *secondly* लृक् be taken as part of the base which ends in अ, then the लसार्धात् लृक् does not follow an अनुपदेश, because न intervenes. But we get rid of this difficulty by considering लृक् augment as Bahiranga and therefore asidhha, when the Antaranga operation of accent is to be performed. The augment लृक् (ल्) in the last two examples consequently does not prevent the application of the rule. Though the affix शानच् has an indicatory च, yet चित् accent (VI. 1. 163) is debarred by this rule, as it is *subsequent*.

Why do we say after तासि &c. Observe चितुर्नः चित्त्वर्तिः ॥ The vikaraṇa भु is कित् (I. 2. 4) with regard to operations affecting the prior term, and not those which affect the subsequent. Therefore though भु is considered as कित् for the purposes of preventing the guṇa of the prior term चि, it will not be considered so for the purposes of subsequent accent. Or the word कित् in this sūtra may be taken as equal to ऊदुपदेश and not the आतिर्लक्षिक ऊत् like भु ॥

Why do we use the word upadeśa? So that the rule may apply to ईषान्, पषान्, but not to हन्, हयः the dual of हन् which ends in न् in upadeśa. though before तस् and यस it has assumed the form इ ॥ Therefore हर्तेः हर्तेः ॥ Why do we use the word ल (Personal endings)? Observe कर्त्तृह वैदमाना formed by शानच् added to वृ (III.2.128), which not being a substitute of लृ, is not a personal ending like शानच् ॥ Why do we use the word Sārvadhātuka? Observe शिद्ये, शिद्योते, शिद्विरे ॥ Why do we say with the exception of हनुङ् and हङ्? Observe हनुर्न, यद अधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ पदानि ॥ आदिः, सिचः, अन्यतरस्याम्,

वृत्तिः ॥ उदात्त इति वर्त्तते । सिञ्जन्त्यान्यतरस्यामादिरुक्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनितः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

187. In सिच् Aorist, the first syllable may optionally have the acute accent.

The word उदात्त is understood here. Thus मा हि कौद्याम्, मा हि काट्याम्; मा हि लाविद्याम् or मा हि लाविट्याम् ॥ In the last example the accent is on वि; and the

reason why **मा** and **हि** are used in these illustrations, has already been explained in VI. I. 161. The indicatory **च्** of **सिच्** shows that by VI. I. 163 the acute will be on the otherwise unaccented augment **इद्**, when it takes this augment. The **सिच्** being a **बलादि** affix will take the augment **इद्** (VII. 2. 35), and it is a general rule that augments are unaccented; so in the above the **वि** would have been unaccented, and the accent would have been on the final, but for the indicatory **च्** of **सिच्**, which otherwise would find no scope. Thus **वि** gets acute.

Vart.—An affix having an indicatory **प्** (**पित्**) when coming after an Aorist formed by **सिच्** without the augment **इद्** (**अनिद् सिच्**) is in one alternative *udatta* (in the other, it is non-acute). This *vartika* restricts the scope of the *sūtra* with regard to **पित्** affixes. Thus we get the following two forms, which otherwise would have one form only by *dhātu*-accent, namely, acute on the first, for **पित्** is *anudatta*. Thus **माहि कौर्यम्** or **मा हि कौर्यम्** ॥ But when it takes the **इद्** augment, there are two forms (1st.) **मा हि कौर्यम्** as a *तिङन्त*, (2nd.) **मा हि कौर्यम्** accent on **वि** (VI. I. 163). but never **मा हि कौर्यम्** ॥ When however the augment **अ** is added, the accent falls on this augment (VI. 4. 71).

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ स्वपादि, हिंसाम, अचि, अनिटि ॥

वृत्तिः ॥ लसार्धधातुकमहर्णं यदनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति स्वपादीनां हिंसेभाजाशयनिटि लसार्धधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ॥

188. The acute accent is optionally on the first syllable when a Personal-ending, being a *Sârvadhâtuka* tense affix beginning with a vowel, provided that the vowel is not the augment **इद्**, follows after **स्वप्** &c, or after **हिंस्र** ॥

The phrase **लसार्धधातुके** in the locative case is understood here. Thus **स्वपन्ति** or **स्वर्षन्ति**, **अस्सन्ति** or **अस्सन्ति**, **हिंसन्ति** or **हिंसन्ति** ॥ The accent on the middle falls by the accent of the affix III. I. 3. Why do we say 'before an affix beginning with a vowel'? Observe **स्वप्यान्**, **हिंस्यान्** ॥ Why do we say 'not taking the augment **इद्**?' Observe **स्वपित्** and **अस्सित्** ॥ This rule applies to those vowel-beginning affixes which are *ङित्*; it does not apply to **स्वपानि**, **हिंसानि** ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तानाम्, आदिः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तानामजाशयनिटि लसार्धधातुके परत आदिरुदात्तो भवति ॥

189. The acute accent falls on the first syllable of the reduplicate verbs when followed by an affix beginning with a vowel (the vowel being not **इद्**) and being a *sârvadhâtuka* personal ending.

Thus **हसति**, **हसतु**, **हसति**, **हसतु**, **असति**, **असतु**, **जामति**, **जामतु** ॥ Before consonant affixes: **हस्यन्** ॥ Before **इद्** affixes:—**जसित्** ॥ Though the word **आदि** was

understood here from the last aphorism, the repetition is for the sake of making this an *invariable* rule and not an *optional* rule as those in the foregoing.

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामविश्रुशान्तो भवति ॥

190. Also when the unaccented endings of the three persons in the singular follow, the first syllable of the reduplicate has the acute.

The endings तिप् सिप् and मिप् are anudatta (III. 1. 4). This sūtra applies to those personal endings which do not begin with a vowel. Thus ईहाति, ईधाति, जिहीते, मिमीते ॥ The word अनुदात्त is to be construed here as a Bahuvrīhi i. e. an affix in which there is no udatta vowel, so that the rule may apply when a portion of the affix is elided or a semivowel is substituted: as मा हि स्म ईधान्, and ईधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दस्य सुपि परतु अविश्रुशान्तो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ सर्वस्वरोऽनकचक्रस्येति वक्तव्यम् ॥

191. The acute is on the first syllable of सर्व when the case-endings follow.

Thus सर्वः, सेवाः, सर्वे ॥ Why do we say when the *case-endings* follow? Observe सर्वेनरः, सर्वेनमः the acute is on व ॥ The word सर्व has acute on the final, as it is so taught in the Uṇādi list by निपातन् ॥ It thus being anudattādi takes the affix अन्न and forms सर्वः (सर्वस्य विकारः) This rule applies even when the case affix is elided in spite of the prohibition of न लुपताङ्गस्य (I. 1. 63): as सर्वस्तोमः ॥

Vat:—The rule does not apply when the affix अकच् is put in: as सर्वकः ॥ Here the accent is on the final by चिन् accent (VI. 1. 163).

भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ भी, ही, भृ, हु, मद, जन, धन, दरिद्रा, जागराम, प्रत्ययात्, पूर्वम्, पिति ॥

वृत्तिः ॥ भी ही भृ हु मद् जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वपुशान्तं भवति ॥

192. In भी, ही, भृ, हु, मद्, जन, धन, दरिद्रा, and जागृ, in their reduplicates, the acute accent is, before the sār-vadhātuka unaccented endings of the three persons in singular, (पित्), on the syllable which precedes the affix.

This debars the accent on the beginning. Thus बिभेति, जिह्वेति, विभेति, जुहोति, ममेक्षु नः परिष्मा ॥ Here the root मद् has diversely taken in the Chhandas the vikaraṇa भ्लु, though it belongs to Divādi class. जर्जनत्, इन्द्रम् ॥ The verb is here नेद् or the Vedic Subjunctive, so also is the next example, इधनत् from धन धान्मे

the इ of ति being elided by III. 4. 97, and the augment अद् being added by III. 4. 94. वधेनन्, वरिहोति, आर्गेति ॥ In the case of other verbs we have ईवति ॥ Before affixes which have not the indicatory ए (i. e. all endings other than the three singular endings), the accent will be on the first syllable: as वरिहति ॥

लिति ॥ १९३ ॥ पदानि ॥ लिति ॥

वृत्तिः ॥ लिति प्रस्थयाः पूर्वमुदात्तं भवति ।

193. The acute accent falls on the syllable immediately preceding the affix that has an indicatory ल् ॥

Thus चिह्रीर्षकः, जिह्रीर्षकः with the affix ण्वुल् (III. 1. 133), भौषिकैर्विधम् and ऐषुकारिभैः with the affixes विधल् and भक्तल् (IV. 2. 54) accent on the कि and रि ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ आदिः, णमुलि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।

194. The first syllable may be optionally acute when the absolutive affix णमुल् follows.

Thus लोलूयम् or लोलूयम् ॥ In the reduplicate form लोलु, the second part लु is unaccented by VIII. 1. 3. The present sūtra makes लो accented. When लो is not accented, लु will get the accent by लिन् accent. This rule is confined to polysyllabic Absolutes, namely to reduplicated Absolutes (VIII. 1. 4).

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ अचः, कर्तृ-यकि ॥

वृत्तिः । उपदेश इति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।

195. The roots which are exhibited in Dhātu-pāṭha with a final vowel, may optionally have the acute on the first syllable, before the affixes of the Passive (यक्), when the sense of the verb is Reflexive.

The word उपदेश is understood here. Thus लूयते or लूयते केशरः स्वयमेव ॥ लीयते or लीयते केशरः स्वयमेव ॥ When the accent does not fall on the first syllable, it falls on य (VI. 1. 186). This rule applies to जन्, खन्, and सन् when they get the form जायते, सायते and खायते; the long आ (VI. 4. 43) substitute is considered as if these verbs were taught in the Dhātupāṭha with long आ ॥ Thus जायते or जायते स्वयमेव सायते or सायते स्वयमेव; खायते or खायते स्वयमेव ॥ Why do we say 'when ending in a vowel'? Observe भिद्यते स्वयमेव ॥ Why do we say "when the sense is Reflexive (कर्तृ)"? Observe लूयते केशरो वेषश्चेन्न ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ थलि, च, सेडि, इडन्तः, वा ॥

वृत्तिः ॥ सेडि थलि इह वा उदात्तो भवति भन्तो वा भारिवाऽन्यतरस्याम् ।

196. Before the ending **य** of the Perfect, second person singular, when this ending takes the augment **इ**; the acute accent falls either on the first syllable, or on this **इ**, or on the personal ending.

Thus **लुलविद्य**, **लुलविद्य**, **लुलविद्य**, and **लुलविद्य**. As **य** has an indicative **इ**, the syllable preceding the affix may have also the accent (VI. 1. 193). Thus we get the four forms given above. In short, with **इय** termination, the accent may fall on any syllable. When the **य** is not **सेद्**, the accent falls on the root and we have one form only by **लिट्** accent (VI. 1. 193) :—**यद्योय** ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ जिति, आदिः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ जिति निते च नित्यमादिहसक्तो भवति ।

197. Whatever is derived with an affix having an indicative **अ** or **ए**, has the acute accent invariably on the first syllable.

Thus **गौर्य** with **यञ्** (IV. 1. 105), **वैद्युद्वक्**; **अर्जुनकः** with **वुन्** (IV. 3. 98). This is an exception to III. 1. 3. When the affixes are, however, elided, the word loses this accent, i. e. the affix does not leave its mark behind, as it generally does by I. 1. 62. Therefore **गर्गाः**, **विर्गाः**, **चञ्चर्वाः** having lost **त्रम्**, **मम्** and **कन्**, have lost their accent also.

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्यादिहसक्तो भवति ।

198. The first syllable of a Vocative gets the acute accent.

Thus **देवदत्त !**, **देवदत्तो !**, **देवदत्ताः ॥** This debars the final accent ordained by VI. 2. 148. Though the affix may be elided by a **लुप्तान्** word (**लुक्**, **लुप्** or **लुलु**), yet the effect of the affix remains behind in spite of I. 1. 63. As **सैषिण-गच्छ !** **सैषा गच्छत ! ॥**

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ पथि, मथोः, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथिशास्त्रावौणादिकादिनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरणान्तोऽशक्तौ तथोः सर्वनामस्थाने परत आदि-हसक्तो भवति ।

199. The acute accent is on the first syllable of **पथिन्** and **मथिन्** when followed by a strong case-ending.

The words **पथिन्** and **मथिन्** are derived by the **Uṇādi** affix **इनि**, (IV. 12 and 13) and are oxytone by III. 1. 3. They become **ādyudātta** before strong cases. Thus **पथ्याः**, **पथ्यान्**, **पथ्यान्**, **मथ्याः**, **मथ्यान्**, **मथ्यान्** ॥ Before other cases we have:—**पथेः**, **पथ्य**, **मथेः**, **मथ्य** ॥ The accent is on the final by VI. 1. 162, there being elision of the **udātta इन्** ॥ The rule I. 1. 62, about the remaining effect of the affix, does not apply here, As **पथिपिब**, has acute on the final of the first

word, by retaining its original accent.

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च, तवै, युगपत्, ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादिश्च युगपदुदात्तो भवति ।

200. The Infinitive in तवै has the acute on the first syllable and on the last syllable at one and the same time.

Thus कैतवै, हँतवै ॥ This is an exception to III. 1. 3 by which त of तवै ought to have got the accent, and it also countermands rule VI. 1. 158 by which there can be only a single acute in a single word.

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ पदानि ॥ क्षयः, निवासे ॥

वृत्तिः ॥ क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति ।

201. The word क्षय has the acute on the first syllable in the sense of 'house, dwelling'.

Thus क्षये जागृहि प्रपद्यन् ॥ The word is formed by घ affix (III. 1. 118) and would have had accent on the affix (III. 1. 3). When not meaning a house we have: क्षयो वर्तते दस्युनाम् ॥ The word is formed by अच् (III. 2. 31),

जयः करणम् ॥ २०२ ॥ पदानि ॥ जयः, करणम् ॥

वृत्तिः ॥ जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति ॥

202. The acute accent falls on the first syllable of जय, in the sense of 'whereby one attains victory'.

Thus जयोऽश्च, but otherwise जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् ॥ The former जय is by घ affix, (III. 1. 118) the second by अच् (III. 2. 31) ॥ .

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ पदानि ॥ वृषादीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ वृष इत्येवमादीनामादिर्दात्तो भवति ॥

203. The words वृष &c have the acute on the first syllable.

Thus 1. वृषः, 2. जैनः, 3. उर्वरः, 4. घट्टः, 5. ह्यः, 6. ग्यः ॥ These are formed by अच् (III. 1. 134). The word गय is from गै-गायते, irregularly it is treated as गे ॥ 7. नयः, 8. तायः, 9. तयः, 10. चयः, 11. अमः, 12. वेष्टः, 13. सूष्टः, 14. वष्टः (formed by अच् numbers 8 to 11 are not in Kāśika). सूष्ट is formed by क (III. 1. 135) 15. अंशः, 16. गुहा (formed by अङ् III. 3. 104). 17. शमरणो संज्ञार्थां संमतो भावकर्मणोः — शमः and रणः, 18. मन्त्रः (formed by अच् III. 1. 134), 19. शान्तः formed by क्लिच्, 20. कामः, 21. दामः, both formed by घञ्, 22. धारा, 23. धारा, 24. कारा, (all three formed by अङ् III. 3. 104), 25. वहः = गोचरादिषु formed by घञ् 26. कल्पः, 27. पारः formed by घञ्, which may either take the accent indicated by the affix or by VI. 1. 159, 28. पयः, 29. दयः ॥ It is आकृतिगणः ॥ All words which are acutely accented on the first, should be considered as belonging to this class, if their accent cannot be accounted for by any other rule.

1 वृषः, 2 जनः, 3 उग्रः 4 ग्रहः 5 हयः, 6 गयः, 7 नयः, 8 तायः*, 9 तयः, 10 व्ययः*, 11 अयः*, 12 वेवः, 13 मृवः, 14 अंशः, 15 गुहा, 16 शमरणौ संज्ञायां संमत्तौ भावकमणोः, 17 मन्त्रः, 18 शान्तिः, 19 कामः, 20 यामः, 21 आरा, 22 धारा, 23 कारा, 24 बहः, 25 कल्पः, 26 पाहः 27 पयः, 28 ववः, 29 आकृतिगण ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति ॥

204. The acute accent falls on the first syllable of that word with which something is likened, provided that it is a name.

Thus चञ्च, वैघ्निका, खैरकुटी, हौसी ॥ All these are उपमान words used as names of the उपमेय (the thing compared). The affix कन् (V. 3, 96) is elided here by V. 3, 98. It might be asked when कन् is elided, its mark, namely causing the first syllable to be acute (VI. 1. 197), will remain behind by virtue of I. 1. 62, where is then the necessity of this sūtra. The formation of this sūtra indicates that the प्रत्ययलक्षण rule is not of universal application in the rules relating to accent.

When the word is not a Name, we have अग्रिमोऽन्यकः ॥ When it is not an upamāna we have देववर्त्तः (VI. 2. 148).

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, च, द्व्यच्, अनात् ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आकृशन्तं भवति च्छादिराकारं न भवति ॥

205. A disyllabic Participle in त (Nishṭhā), when a Name has the acute on the first syllable, but not if the first syllable has an आ ॥

Thus शुभ्रः, बुद्धः, ईक्षः ॥ This debarb the affix accent (III. 1. 3). In non-participles we have देवैः, आर्मैः ॥ In polysyllabic Participles we have चिन्तिर्तः, रक्षितः ॥ In Participles having long आ in the first syllable, we have आर्तः, आर्मैः ॥ When the Participle is not a Name we have, कर्तम्, हर्तम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ पदानि ॥ शुष्क, धृष्टौ ॥

वृत्तिः ॥ आदिशक्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाकृशन्तौ भवतः ॥

206. Also शुष्क and धृष्ट have acute on the first syllable.

These are non-Names. Thus शुष्कः and धृष्टः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ पदानि ॥ आशितः, कर्ता ॥

वृत्तिः ॥ आशितशब्दः कर्तृवाची आकृशन्ता भवति ॥

207. The word आशित meaning 'having eaten' has acute on the first syllable.

Thus आशितो देवदत्तः 'Devadatta, having eaten'. Here it is used as an active participle. The क्त is added to अश् followed by आ, to form both Active and Passive Participles: which by VI. 2. 144 would have taken acute on the final. This debars that. In the Passive Participle we have आशितम् देवदत्तेन 'eaten by Devadatta'. आशितमन्नम् 'the eaten food'. The former is भावे क्त, the second is कर्मणि क्त ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ पदानि ॥ रिक्ते, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ रिक्तशब्दे विभाषा आदिह्रस्वात्ता भवति ॥

208. The word रिक्त may have optionally the acute on the first syllable.

Thus रिक्तः or रिक्तेः ॥ This debars VI. 1. 204 and 205.

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥ पदानि ॥ जुष्टा, अर्पिते, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषयं विभाषा आशुशान्तं भवतः ॥

209. In the Chhandas, the words जुष्ट and अर्पित have optionally the acute on the first syllable.

Thus जुष्टः or जुष्टेः; अर्पितः or अर्पितेः ॥ In the secular literature the accent is always on the last syllable (III. 1. 3).

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाशुशान्तं भवतः ॥

210. In the Mantras, these words जुष्ट and अर्पित have always the acute on the first syllable.

Thus जुष्ट देवानामर्पितं पितॄणाम् ॥ Some say that this rule applies only to जुष्ट and not to अर्पित; in which option is allowed even in the Mantra: so that it has acute on the last in the Mantra even: e. g. तस्मिन्साकं त्रिशता न शक्योर्पितौ ॥

युष्मदस्मदोर्डासि ॥ २११ ॥ पदानि ॥ युष्मद्-अस्मदोः, डासि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदी मदिक्रयत्ययान्ते ऽन्ताशान्तं तयोर्डासि परत आदिह्रस्वात्ता भवति ॥

211. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Genitive Singular.

This applies when the forms are मम and तव, and not मे and ते ॥ Thus मम स्वम्, तव स्वम् ॥ The word युष्मद् and अस्मद् are derived from युष् and अस् by adding the affix मादिक् (Un I. 139) युष्मद् + ङस् = युष्मद् + अङ् (VII. 1. 27) = तव अद् + अङ् (VI. 2. 96) = तव + अङ् (VII. 2. 90) = तव (VI. 1. 97). Here by VIII. 2. 5, व would have been udatta, the present sūtra makes त् udatta. So also with मम ॥

डयि च ॥ २१२ ॥ पदानि ॥ डयि, च ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्डासि वर्तते, आदिह्रस्वात्ता इति च । इत्येतस्मिन् परतो युष्मदस्मदोर्डासि भवति ॥

212. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Dative Singular.

Thus **तुभ्यम्** and **मैत्र्यम्**, the forms **त** and **मै** are not governed by this rule. The making of two separate sūtras is for the sake of preventing the application of **अपासंख्य** rule (I. 3. 10). Had the sūtra been **युष्मदस्यो हिङ्गसोः**, then **yushmad** in the Dative, and **asmad** in the Genitive alone would have taken this accent.

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥ पदानि ॥ यतः, अनावः ॥

वृत्तिः । निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यजपहणमनुवर्त्तते । यन्मत्स्यान्तस्य द्व्यच् आदिरुक्तो भवति न चेन्नोऽप्यस्यो भवति ।

213. Whatever is formed by the affix **यत्**, has, if it is a disyllabic word, the acute on the first syllable, with the exception of **नान्यः** from **नौ** ॥

The word **द्व्यच्** is understood here from VI. 1. 205. Thus **चेयम्**, **ज्येयम्** (III. 1. 97); **कैष्यम्**, **हौष्यम्** (V. 1. 6). This rule debars the Svarita accent required by **तित्** (VI. 1. 185) ॥ But **नौ**—**नान्यम्** ॥ The rule does not apply to words of more than two syllables, thus:—**षिकीर्ष्यम्**, **ल्लान्यम्** ॥

ईडधन्द्वृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥ पदानि ॥ ईड, वन्द, वृ, शंस, दुहां, ण्यतः ॥
वृत्तिः ॥ ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां या ण्यत् तदन्तस्यादिरुक्तो भवति ।

214. The acute accent is on the first syllable of **ईड**, **वन्द**, **वृ**, **शंस** and **दुह**, when they are followed by the affix **ण्यत्** ॥

Thus **ईड्यम्**, **वैन्द्यम्**, **वौर्यम्**, **शौष्यम्**, **शौष्या धेनुः** ॥ The two letters **ण** and **त्** being indicative, the 'hyat' is not included in 'yat' of the last sūtra. The accent would be regulated by **त्** ॥ The accent of **त्** however is debarred by this rule. The **वृ** in the sūtra is **वृड्** सम्भक्तौ of Kriyadi class: the **वृम्** of स्वादि class takes kyap affix. See III. 1. 109.

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेणु, इन्धानयोः ॥
वृत्तिः ॥ वेणु इन्धाने इत्येतयोर्विभाषा आदिरुक्तो भवति ।

215. The acute accent is optionally on the first syllable of **वेणु** and **इन्धान** ॥

Thus **वेणुः** or **वेणुः**; **इन्धानः** or **इन्धौनः** or **इन्धानः** ॥ The word **वेणु** is derived by the **Uṇādi** affix **णु** (III. 38), which being a **निम्** would *always* have acute on the first. This allows an option. The word **इन्धान**, if it is formed by **चानच्**, it will have the accent on the final. If it is considered to be formed by **चानच्**, the affix being a **sārvadhātuka** is **anudatta**, and as it replaces **udatta** final of the root, it becomes **udatta** (VI. 1. 161), and thus **इन्धान** gets acute on the middle. It would never have acute on the first syllable, the present rule ordains that also. When **वेणु** is used as an **upamāna वेणुरिव वेणुः**, then it is *invariably* acutely accented on the first (VI. 1. 204).

त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ॥ २१६ ॥ पदानि ॥ त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, कथानाम् ॥

वृत्तिः । त्याग राग हास कुह श्वठ कथ इत्येतेषां विभाषा आशिषात्तो भवति ।

216. The acute accent is optionally on the first syllables of त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, and कथ ॥

Thus त्यागः or त्यागैः, रागः, हासः, हासैः ॥ These are formed by घञ् affix and by VI. 1. 159 would take acute on the final, this ordains acute on the first syllable also. कुहः or कुहैः, श्वठः or श्वठैः, कथः or कथैः formed by भञ् (III. 1. 13).

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ पदानि ॥ उपोत्तमम्, रिति ॥

वृत्तिः ॥ रिङ्न्त्योपोत्तममुदात्तं भवति । चिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तम् ।

217. What is formed by an affix having an indicative र, has acute on the penultimate syllable, the full word consisting of more than two syllables.

A penultimate syllable can be only in a word consisting of three syllables or more. Thus कर्त्तव्यम् and हर्त्तव्यम् formed by कर्त्तव्यार् (III. 1. 96); पदार्त्तव्यः, घट्टार्त्तव्यः by ज्ञार्त्तव्य (V. 3. 19). This debars III. 1. 3.

चङ्गयन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ पदानि ॥ चङि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ चङन्ते अन्यतरस्यामुदात्तममुदात्तं भवति ।

218. The acute accent may be optionally on the penultimate syllable of the reduplicated Aorist in चङ्, the word consisting of more than two syllables.

Thus मा हि चीक्रेताम् or चीक्रेताम् ॥ The augment अङ् is elided by the addition of मा, VI. 4. 74; हि prevents the verb from becoming anudatta VIII. 1. 34 then comes the चिङ् accent of चङ् ॥ The augmented form with अङ् has acute always on the first syllable VI. 4. 71. When the word is of less than three syllables, the rule does not apply, as, माहि ह्येत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ पदानि ॥ मतोः, पूर्वम्, आत्, संज्ञायां-म, स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तद्येन्यत्तत्तं स्त्रीलिङ्गं संज्ञा भवति ।

219. The आ before the affix मत् has the acute accent, when the word is a name in the Feminine Gender.

Thus अदुम्बरीवती, पुष्करिणीवती, शरीरवती (IV. 2. 85). The lengthening takes place by VI. 3. 120. शरीरवती ॥ Why do we say 'the आ'? Observe ह्युर्वती, हुमवती ॥ The words ह्युर्व Un. III. 157 and हुम (V. 2. 108) are end-acute, so accent is on मत् by VI. 1. 176. Why do we say when a name? Observe खट्वावती ॥ खट्वा is formed by कृष् and has acute on the first (Un. I. 151). Why do we say in

the Feminine Gender? Observe **राजावाम्** ॥ Why do we say when followed by **मद्**? Observe **गवादिनी** ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥ पदानि ॥ अन्तः, अवत्याः ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामित्येव । अवतीराशान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति ।

220. The Names ending in **अवती** have the acute accent on the last syllable.

Thus **अजितवती^१**, **खड्गवती^१**, **हंसवती^१**, **कारण्डवती^१** ॥ These words being formed by **ङीप्** would have been unaccented on the final (III. 1. 4). Why do we use **अवती** and not **वती**? Then the rule would apply to **राजवती** also, for this word is really **राजन्वती** ending in **अन्वती**, the subsequent elision of **व्** is held to be non-valid for the purposes of the application of this rule (VIII. 2. 2). But the change of **म** into **व** (**मद्-वद्**) is considered asidhha for the purposes of this rule.

ईवत्याः ॥ २२१ ॥ पदानि ॥ ईवत्याः, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ ईवतीराशान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां त्रिपद्ये ।

221. The Names ending in **ईवती** have the acute on the last syllable.

Thus **अहीवती^१**, **कृषीवती^१**, **पुत्रीवती^१** ॥

चौ ॥ २२२ ॥ पदानि ॥ चौ ॥

वृत्तिः ॥ चाश्विष्यश्चतिर्नृनरकारो गृह्यते । तस्मिन्मन्तः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति ।

वात्तिकम् ॥ चावतद्धितइति वक्तव्यम् ॥

222. In compound words ending in **अञ्च्**, the final vowel of the preceding word has the acute accent in the weak cases in which only **च्** of **अञ्च्** remains.

Thus **दधोच्चः पन्थः**, **दधीच्चा**, **दधीचः**; **मधूच्चः पद्मः**, **मधूच्चा**, **मधूचः** ॥ This is an exception to VI. 1. 161, 170 and VI. 2. 52.

Vart.—This rule does not apply before a Taddhita affix. As **राधीचः**, **माधूचः** ॥ Here the accent is regulated by the affix (III. 1. 3).

समासस्य ॥ २२३ ॥ पदानि ॥ समासस्य, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ समासस्यान्त उदात्तो भवति ।

223. A compound word has the acute on the last syllable.

Thus **राजपुरुषैः ब्राह्मणकन्धर्मे**, **कन्यासर्वैः**, **परहृषाणैः**, **मरीचोषैः**, **राजदुर्षेण**, **ब्राह्मणसमिद्धं** ॥ The consonants being held to be non-existent for the purposes of accent, the **udatta** will fall on the vowel though it may not be final, the final being a consonant. The exceptions to this rule will be mentioned in the next chapter.

आ३म् ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER SECOND.

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, प्रकृत्या, पूर्वपदम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदमहणमत्र पूर्वपदस्य स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुशात्तस्वमापद्यते ॥

I. In a Bahuvrīhi, the first member preserves its own original accent.

The word पूर्वपदम् means here the accent—whether udātta or svarita—which is in the first member: प्रकृत्या means, retains its own nature, does not become modified into an anudātta accent. By the rule VI. 1. 223, the final of a compound gets the accent, so that all the preceding members lose their accent and become anudātta, as in one word all syllables are unaccented except one. VI. 1. 158. Thus the first member of a Bahuvrīhi would have lost its accent and become anudātta; with the present sūtra commences the exceptions to the rule that the final of a compound is always udātta. Thus कौर्णोत्तरासन्नाः ॥ The word कौर्ण is derived by the Taddhita affix अम् (IV. 3. 154) from कृष्ण 'a kind of antelope;' and has the ऋन् accent (VI. 1. 197) i. e. on the first syllable: which the word preserves in the compound also. So also ईपवल्गः; the word वृष् is derived from वृ by the Uṇādi affix ण (Uṇ III. 27), before which the vowel becomes lengthened (Uṇ III. 25) and the affix is treated as णिन् (Uṇ III. 26), and hence the word is acutely accented on the first syllable (VI. 1. 197). So also ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः; the word ब्रह्मचारिन् has a Kṛit-formed word as its second part, and gets the acute on the final (VI. 2. 139). So also स्नातकपुत्रः, the word स्नातक is derived by कन् (V. 4. 29) affix and has णिन् accent (VI. 1. 197) i. e. udātta on the first syllable. So also अध्वोपकपुत्रः, the word अध्वोपक is accented on the middle as it is formed by a लिन् affix (III. 1. 133, VI. 1. 193). श्रोत्रियपुत्रः, the श्रोत्रिय being enounced with an indicative इ in Sūtra V. 2. 84 is acutely accented on the first. मनुष्यनाथः, the word मनुष्य being formed by ण्त् (IV. 1. 161) a लिन् affix is svarita (VI. 1. 185),

The words udātta and svarita are understood in this aphorism. Therefore if *all* the syllables of the pūrvapada are anudātta, the present rule has no scope there, and such a compound will get udātta on the final by the universal rule enunciated in VI. 1. 223. Thus सप्तमानी, here सप्त being *all* anudātta, the accent falls on न ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषे, तुल्यार्थं, तृतीया, सप्तमी, उपमान, अव्यय, द्वितीया, कृत्याः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तदुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च वत्पूर्य्य, तत्पुरुषात्स्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥

2. In a Tatpuruṣa, the first member preserves its original accent, when it is a word (1) meaning “a resemblance”, or (2) an Instrumental or (3) a Locative or (4) a word with which the second member is compared, (5) or an Indeclinable, or (6) an Accusative, or (7) a Future Passive Participle.

Thus (1) तुल्यश्चेतः, तुल्यलोहितः, तुल्यमहान्, सदैक्यश्चेतः, सदैग्लोहितः, सदैग्लमहान् ॥ These are Karmadhāraya compounds formed under II. 1. 68 : and तुल्य being formed by वत् is acutely accented on the first (VI. 1. 216). The word सदैक्य is formed by क्तिन् (III. 2. 60 Vārt), and has acute on the final (VI. 1. 197 and VI. 2. 139). So also सदैग्लश्चेतः सदैग्लोहितः, सदैग्लमहान् ॥ The word सदैग्ल is formed by कश् added to हृद्, and by VI. 1. 197 the accent falls on ह (VI. 2. 139). (2) When the first member is in the Instrumental case, as:—शकुनवा खण्डः=शकुल-खण्डः, so also किरिकाणः (II. 1. 30) शकुल is derived from शकुल + ला ॥ To the root ल is added the affix क with the force of पञ्, and thus the noun ला is udātta: or the whole word शकुल is a word formed by क् affix and hence VI. 1. 165 applies and is final-acute. किरि is formed by the Uṇādi affix इ to कृ (Uṇ IV. 143), and it being treated as a क्तिन् (Uṇ. IV. 142) has udātta on the final.

(3) When the first member is a word in the Locative case, as:—अक्षेण शोण्डः=अक्षशोण्डः, so also पानशोण्डः ॥ The word अक्ष is formed by the affix स added to अक्ष (Uṇ III. 65), and is final acute (III. 1. 3). The word पान is formed by ह्यङ् affix added to पा, and is acute on the first (VI. 1. 193) owing to the लिट् accent. (4) When the first member is a word with which the second member is compared, as:—शक्नीदयामा, कुबुदयेनी, हंसगद्गदा, न्यमोर्धपरिमण्डला, ह्यर्वा-कोण्डदयामा, शरकाण्डगौरी ॥ These compounds are formed by II. 1. 55. शक्नी is formed by डीप् and is final-acute; कुबुद is formed by क् affix (को मोक्षे=कुबुद) see III. 2. 5. Vārt: and is acutely accented on the first, or by Phit sūtra II. 3 it has acute on the first. हंस is formed by the Uṇādi affix स added to ह

Uṇ III. 62), and is finally accented (III. 1. 3). न्ययोहति = न्ययोधः formed by यच् (III. 1. 134), and ह् is irregularly changed into ध् as Pānini himself uses this form (VII. 3. 5): and it is accented in the middle. The words पूर्वाकाण्ड, त्रिकाण्ड are Genitive Tatpuruṣa, and their second member has accent on the first syllable (VI. 2. 135). (5) When the first member is an Indeclinable, as, प्रब्राह्मणः, अँवृषलः, कुँब्राह्मणः, कुँवृषलः ॥ निष्कोशाम्बिः, निर्धाराणसिः, अँतिलङ्घः, अँतिमालः ॥ All these Indeclinable compounds have udātta on the first. they are formed by I. 2. 5 &c.

Vart:—In cases of Indeclinable compounds, the rule applies only to those which are formed by the negative Particle अ, by कु, and by Particles (nipāta). Though नञ् is one of the Nipātas, its separate mention indicates that नञ्-accent debars even the subsequent कृन्-accent as अकरणिः ॥ Therefore, it does not apply here स्नात्वाकालकः which has acute on the final and belongs to Mayuravyāṣakādi class.

(6) When the first member as in the accusative case, as:—मुहूर्त्तंमुखम्, मुहूर्त्तमणीयम्, सर्वरात्रैकल्याणी, सर्वरात्रैशोभना ॥ They are formed by II. 1. 29. मुहूर्त्त belongs to पृषोदरादि class and is acutely accented on the last. सर्वरात्र is formed by the samāsanta affix अञ्च and is finally accented.

(7) When the first member is a Kṛitya-formed word, as, भोऽयलक्षणम्, भोऽयोधनम्, पानीयशीतम्, हरणीयचूर्णम् (II. 1. 68). भोऽय is formed by एञ्च् and has svarita on the final: पानीय and हरणाय are formed by अनौच् and are accented on the penultimate (VI. 1. 185 and 217) i. e. on 'ई ॥

वर्णोवर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ पदानि ॥ वर्णः, वर्णेषु, अनेते ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषादिति च वर्तते । वर्णे वर्णशाचं पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतद्वाच्यवर्धितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

3. The first member of a Tatpuruṣa preserves its original accent, when a word denoting color is compounded with another color denoting word, but not when it is the word एत ॥

Thus कृष्णसारङ्गी, लोहितसारङ्गी, कृष्णकल्माषः, लोहितकल्माषः ॥ कृष्ण is formed by णक् affix (Uṇ III. 4) and has acute on the final (III. 1. 3). लोहित is formed by the affix तच् added to रुह् (Uṇ III. 94) and has accent on the first (VI. 1. 197).

Why do we say 'color-denoting word'? Observe परमकृष्णः (VI. 1. 223). Why do we say 'with another color denoting word'? Observe कृष्णतिलैः (VI. 1. 223). Why do we say 'but not when it is एत'? Observe कृष्णेतैः, लोहितेतैः ॥ The compounding takes place by II. 1. 69.

गाधलक्षणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ पदानि ॥ गाध, लक्षणयोः, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ प्रमाणवाचिणि तत्पुरुषे समासे गाध लक्षण इत्येतयोस्तत्परपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

4. The first member of a Tatpurusha preserves its original accent, when the second term is *मात्र* or *लवण*, and the compound expresses a 'measure or mass'.

Thus *साम्बगाधदुर्लभम्*, *अरिषगाधदुर्लभम्* 'water as low or fordable as a Samba or an Aritra i. e. of the depth of an oar or a pestle'. *मौलवणम्*, *ईश्वरलवणम्* 'so much salt as may be given to a cow or a horse'. These are Genitive Tatpurusha compounds. *सम्ब* is formed by adding *वन्* to *सम्* (Uṇ. IV. 94), and has acute on the first (VI. 1. 197). *अरिष* is formed by the affix *इष* added to *अरि* (III. 2. 184), and has acute on the middle (III. 1. 3): *मो* is formed by *जो* (Uṇ. II. 68) and has acute on the final *ओ*; *अश्व* is formed by *वन्* affix added to *अश्व* (Uṇ. I. 151), and has acute on the first (VI. 1. 197). The word *प्रमाण* here denotes 'quantity', 'measure', 'mass', 'limit', and not merely the length. The power of denoting measure by these words is here indicated by and is dependent upon accent.

When not denoting *प्रमाण* we have *परमगार्धम्* and *परमलवणम्* ॥

दायाद्यं दायदे ॥ ५ ॥ पदानि ॥ दायाम्, दायदे ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे दायदशब्दउत्तरपदे दायाम्वाच्यं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

5. In a Tatpurusha compound, having the word *दायाद्* as its second member, the first member denoting inheritance preserves its original accent.

Thus *विद्याशयाद्*, *धनशयाद्* ॥ The word *विद्या* is formed by the affix *क्यप्* (III. 3. 99) which is udātta (III. 3. 95). The word *धन* is derived by adding *क्यु* to *धा*म् (Uṇ. II. 81). Though the Uṇādi Sūtra II. 81 ordains *क्यु* after the root *धा* preceded by *नि*, yet by *बहुल* (III. 3. 1) rule it comes after *धा* also when it is not preceded by *नि* and *धन* has acute on the first (III. 1. 3).

In the forms *विद्याशयाद्* &c, what Genitive case has been taken? If it is the Genitive case which the word *शयाद्* requires by Rule II. 3. 39, then by the Vārtika *प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते* (II. 2. 10 Vart), there can be no compounding. The Genitive case there is the ordinary Genitive case of II. 3. 39 i. e. a *वैषिक* Genitive case, and not a *प्रतिपद* Genitive. If it is a *शेषलक्षण* Genitive case, then why the other Genitive case is taught in II. 3. 39 with regard to *शयाद्* &c. That sūtra only indicates the existence of the Locative case in the *alternative*, and does not prevent the Genitive. In fact, had merely Locative been ordained in that sūtra, this particular case would have prevented the Genitive on the maxim that a particular rule debars the general. But the employment of both terms Genitive and Locative in that sūtra indicates the *alternative* nature of the rule and shows that the Genitive case so taught is not a *प्रतिपद* Genitive, but a general Genitive. In short the Genitive taught in II.

3. 39, is not an apūrva-vidhi, the words naturally would have taken Genitive; the taking of the Locative is the only new thing taught there.

Why do we say 'when meaning inheritance'? Observe परमशायीः (VI. 1. 223) taking the final acute of a compound.

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्रतिबन्धि, चिर, कृच्छ्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

6. In a Tatpurusha compound, having the words चिर or कृच्छ्र as its second member, the first member, when it denotes that which experiences an obstacle, preserves its original accent.

Thus गमनचिरम्, गमनकृच्छ्रम्, व्याहरणचिरम् or व्याहरणकृच्छ्रम् ॥ The words गमन and व्याहरण are formed by ल्युट् affix, and have लिट् accent (VI. 1. 193). This compound belongs either to the class of Mayūra-vyāṣakādi (II. 1. 72), or of an attribute and the thing qualified. When *going* to a place is *delayed* owing to some defective arrangement or cause, or becomes *difficult*, there is produced an *obstacle* or hinderance, and is called गमनचिरं or गमनकृच्छ्रम् ॥ Why do we say 'which experiences a hinderance'? Observe पुत्रकृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदेशो ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पदे, अपदेशो ॥

वृत्तिः ॥ अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

7. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word पद denoting 'a pretext'.

The word अपदेश means 'a pretext', 'a contrivance'. Thus मूत्रपदेन प्रस्थितः, उच्चारपदेन प्रस्थितः ॥ Gone on pretext of voiding urine or excreta.

The word मूत्र is derived by adding the affix डृ to the root मुञ्, the ऊ being substituted for उच् of मुञ्, (Uṇ. IV. 163), and has acute on the first (VI. 1. 197) or it may be a word formed by घञ् to the root मूत्रयति ॥ The word उच्चार is also formed by घञ् and by VI. 2. 144 has acute on the final. The compounding takes place by II. 1. 72 or it is an attributive compound.

Why do we say "when meaning a pretext?" Observe विष्णोः पदम्=विष्णुपदम् ॥

निवाते वातप्राणे ॥ ८ ॥ पदानि ॥ निवाते, वात-प्राणे ॥

वृत्तिः ॥ निवातशब्दउत्तरपदे वातप्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

8. In a Tatpurusha compound, the first member preserves its original accent, when the second member is the word निवात in the sense of 'a protection from wind'.

Thus कुम्भेन निवातं=कुम्भीनिवातम् 'a hut as the only shelter from the wind'. So also तर्पणीनिवातम्, कुम्भनिवातम् or कुम्भीनिवातम् ॥ The word निवात is an Avyayi-

bhāva compound = वातस्य अभावाः (II. 1. 6): or a Bahuvrihi = निरुद्धो वातोऽस्मिन् ॥ The words कुटीनिवासश्च &c, are examples of compounds of two words in apposition. कुटी and वासी are formed by डीप् (IV. 1. 41) and have acute on the last (III. 1. 3). Some say that कुट्य is derived from कु by adding क्त् with the augment उक् and treating it as कित्, is has the acute on the first; others hold that it is derived by the affix ड्यक् to कु and the affix has the accent.

Why do we say when meaning 'a shelter from wind'? Observe राज-निवासे वसति, सुखं मातृनिवासे = 'he lives under the shelter of the king'; 'pleasant is the shelter or the protection of the mother'. Here निवास = पार्श्वः or vicinity.

शारदे जनार्त्तवे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ शारदे, अनात्तवे ॥

वृत्तिः ॥ क्लृप्तो भवमातृवश्च ॥ अनातृवशाच्च नि शारदशब्दउत्तरपरं तत्पुरुषे समासे पूर्वपरं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

9. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word शारद्, having any other sense than that of 'autumnal'.

The word आर्तश्च means appertaining to season (ऋतु) i. e. when the word शारद् does not refer to the season of शरत् or autumn. Thus रज्जुशारदपुरुषम् 'fresh drawn water'. So also हर्षेन् शारदाः सक्तरः 'the saktu flour fresh from the mill'. The word शारद् means here 'fresh' 'new': and it forms an invariable compound. The word रज्जु is formed by ड affix added to रज् (Uṇ. I. 15), the स being elided. The affix ड is treated as नित् (Uṇ. I. 9) and the accent falls on the first syllable (VI. 1. 197). The word हर्षेन् is formed by the augment ष and shortening of the vowel of the root ह 'to tear' (हणाति), and the affix अदिक् (Uṇ. I. 131) and has accent on the final (III. 1. 3).

Why do we say 'when not meaning autumnal'? Observe परमशारदेव, उत्तमशारदेव 'the best autumnal grass &c'. (VI. 1. 223).

अध्वर्युकषाययोजांतौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ अध्वर्युः, कषाययोः, जातौ ॥

वृत्तिः ॥ अध्वर्युकषाय इत्येतयोर्जातवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपरं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

10. In a Tatpurusha compound denoting a genus, the first member preserves its original accent, when the second member is the word अध्वर्यु or कषाय ॥

Thus औष्ण्याध्वर्युः, कर्षाध्वर्युः, कालपाध्वर्युः ॥ These are Appositional compounds denoting 'genus or kind', with a fixed meaning. औष्ण्य is formed by क्त्, and has accent on the first (VI. 1. 213). कर्ष is derived by अक्त् affix (III. 1. 34), and to it is added the Taddhita affix णिनि (IV. 3. 104), in the sense of कर्षेण श्रोक्ते (IV. 3. 101), and the affix is then elided by IV. 3. 107. The word कालाय comes from कालपिन् + अण् (IV. 3. 108) in the sense of कालपिना श्रोक्ते (IV. 3.

101), and it would have preserved its form without change before this affix (VI. 4. 164) but for a vārtika which declares that the इन् of कलापिन् will be elided (See VI. 1. 144 vart). Thus कालौष gets accent on the final (III. 1. 3). So also सर्पिमण्डकपायम्, उमापुष्पकपायम्, शैवारिककपायम् ॥ These are Genitive compounds. The words सर्पिमण्ड and उमापुष्प are Genitive compounds and have accent on the final (VI. 1. 223). The word शैवारिक is formed by ठक् affix added to शार and has acute on the final (VI. 1. 165). Why do we say when meaning a 'genus'? Observe, परमाध्वर्युः, परमकृपायः (VI. 1. 223).

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ पदानि ॥ सदृश, प्रतिरूपयोः, सादृश्ये ॥

वृत्तिः ॥ सदृश प्रतिरूप इत्येतयोस्त्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

11. In a Tatpurusha compound expressing resemblance with some one or something, the first member preserves its original accent, when the second member is सदृश or प्रतिरूप ॥

Thus पिहंसदृशः, मार्हंसदृशः ॥ The words पिह् and मार्ह् are formed by Unādi affix हृच् (Un. II. 95) and are finally accented. By II. 1. 31, सदृश forms Instrumental Tatpurusha. That case, however, is governed by VI. 2. 2, which provides for Instrumental compounds. The examples here given are of Genitive Tatpurusha: and it applies to cases where the case-ending is not elided. As शस्त्र्योः सदृशो, वृषत्र्योः सदृशः ॥ Here शस्त्री and वृषली are finally acute, and the case-affix gets the accent when semivowel is substituted (VI. 1. 174). So also पिहृप्रतिरूपः, मार्हृप्रतिरूपः ॥ Why do we say 'when meaning resemblance'? Observe परमसदृशः, उत्तमसदृशः (VI. 1. 223): here the sense of the compound is that of 'honor' and not 'resemblance'.

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

12. In a Tatpurusha compound denoting 'measure or quantity', the first member preserves its original accent, when the second member is a Dvigu.

Thus द्वाय्यसप्तसमः and सान्धारिसप्तसमः ॥ The word सप्तसमः = सप्तसमाः 'प्रमाण-मत्', the affix मात्रच् denoting 'measure' (V. 2. 37) is elided (See V. 2. 37 Vart) द्वाय्यवासौ सप्तसमश्च = द्वाय्यसप्तसमः "an Eastern seven-years old". So also गान्धारि-सप्तसमः or 'बृहत्समः ॥ द्वाय्य has acute on the first; while गान्धारि is either accented on the first or on the middle; as it belongs to the Kardamādi class (Phit III. 10). Why do we say 'before a Dvigu'? Observe त्रीहिप्रत्यः ॥ Why do we say 'when denoting measure?' Observe परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ गन्तव्य, पण्यम्, वाणिजे ॥

वृत्तिः ॥ वाणिज्यसद्व्युत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

13. Before the word वाणिज 'a trader', the first member of a Tatpurusha preserves its accent, when it is a word specifying the place whither one has to go, or the ware in which one deals.

Thus मद्रवाणिजः, काश्मीरवाणिजः, गान्धारिवाणिजः = मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्ति 'the Madra-merchants i. e. who trade by going to Madra &c' All these are Locative compounds. मद्र is derived by रक् affix (Un II, 13) and is acutely accented on the last (VI. 1. 165). काश्मीर belongs to Kṛshodarādi class (VI. 3. 109), and has acute either on the first or the second syllable. The word गान्धारि belongs to the Kardamādi class, and is consequently acute on the first or the second (Phit III. 10) In the sense of पण्य we have: गोवाणिजः 'a dealer in cows', अश्ववाणिजः &c. गो is finally accented (Un II. 67): and अश्व has acute on the first (Un I. 151) the affix being कुन् ॥

Why do we say 'the place whither one goes, or the goods in which one deals?' Observe परमवाणिजैः, उत्तमवाणिजैः ॥

मात्रोपक्षोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ पदानि ॥ मात्रा, उपक्षा, उपक्रम, छाये, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ मात्रा उपक्षा उपक्रम छाया एतेषूत्तरेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतित्त्वरं भवति

14. The first member of a Tatpurusha preserves its accent before the words मात्रा, उपक्षा, उपक्रम and छाया when these words appear as neuter.

Thus भिक्षामात्रं न ददाति याचितः, समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन ॥ The word मात्रा is here synonymous with तुल्य, the phrase being = भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं, and is a Genitive compound. The word भिक्षा is derived from भक्ष, by the feminine affix अ (III. 3. 103), and has acute on the final (III. 1. 3). The word समुद्र has also acute on the final as it is a word denoting 'a sea', (Phit sūtra I. 2). So also with उपक्षा, as पाणिनीयपञ्चमकालिकं व्याकरणम्; व्यौडुपपत्तं दुष्करणम् आपिशस्त्युपपन्नं सुस्लाघनं (see II. 4. 21). All these are Genitive compounds. The word पाणिन is derived by अण् affix from पणिन् (पणिनोऽपत्यम् = पाणिनै), and has acute on the final, (III. 1. 3). The word व्याडि being formed by ह्य affix has acute on the first (VI. 1. 197), so also आपिशस्ति ॥ So also with उपक्रम, as आख्यापक्रमं प्रासादः, दक्षिणोपक्रमम्, सुकुमारोपक्रमम्, नन्दापक्रमानि मानानि ॥ All these are Genitive compounds. The word आख्य (तच्चैत्येन ध्यायन्ति) is derived from आ + ध्ये + क् affix added with the force of घञ्, the ध being changed to ह the word belonging to वृषोदरादि class (VI. 3. 109), and it has acute on the final by VI. 2. 144. The word दक्षिण is formed by अनीङ् and has acute on the penultimate नी owing to the indicatory र् (VI. 1. 217). The word सुकुमार has acute on the final by VI. 2. 172. The word नन्द is formed by अङ् (III. 1. 134). The Tatpurusha compounds ending in उपक्षा and उपक्रम are neuter by II. 4. 21. So also with छाया, as इषुच्छाया,

धनुष्ठावत् ॥ The word **धनु** is derived from **दृ** by **ठ** affix (Un I. 13), and it being treated as **नि** (Un I. 9) the acute falls on **दृ** the first syllable (VI. 1. 197). The word **धनुस्** has also acute on the first by **Phiṭ sūtra** II. 3. The compound is a Genitive Tatpurusha—**इषूणां छाया**; and it is Neuter by II. 4. 22. When the compound is not a Neuter we have **कुड्यछाया** (II. 4. 25).

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रिययोः, हिते ॥

वृत्तिः ॥ सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

15. The first member of a Tatpurusha preserves its accent, when the second term is **सुख** or **प्रिय**, and the sense is 'to feel delight, or is good'.

Thus **गैमनसुखम्** 'the pleasure of going'. So also **वैचनसुखम्**, **व्याहरणसुखम्**, **गैमनप्रियम्**, **वैचनप्रियम्**, **व्याहरणप्रियम्** ॥ These are appositional compounds. All the above words are formed by **त्पुट्** affix and have acute on the syllable preceding the affix (VI. 1. 193). The words **sukha** and **priya** have the sense of **हित** or 'well good' 'beneficial', i. e. when the thing denoted by the first term is the cause of pleasure or delight. When this is not the sense we have **परमसुखम्**, **परमप्रियम्** ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ प्रीतौ, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रीतौ गन्धमानायां सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

16. The first member of a Tatpurusha preserves its accent, the second term being **सुख** or **प्रिय**, in the sense of "agreeable to one, or desired".

Thus **ब्राह्मणसुखं पायसं** "the sweetmilk desired by or agreeable to the Brāhmanas", **छात्रप्रियोऽनध्याय ॥ कन्याप्रियो मृदङ्गः ॥** &c. The words **ब्राह्मण** and **छात्र** have acute on the final being formed by the affixes **अण्** and **ण** (V. 4. 62) respectively (III. 1. 3) and **कन्या** has svarita on the final. When not meaning agreeable to or desired, we have **राजसुखम्**, **राजप्रियम्** ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ स्वम्, स्वामिति ॥

वृत्तिः ॥ स्वामिन्सुखदत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

17. In a Tatpurusha compound, having the word **स्वामिन्** as its second member, the first term, when it denotes the thing possessed, retains its original accent.

Thus **गौस्वामी**, **अश्वस्वामी**, **धनस्वामी** ॥ The accents of **गौ**, **अश्व** and **धन** have already been mentioned before in VI. 2. 14. When the first member is not a word denoting possession, we have **परमस्वामी** ॥

पत्यौपेभ्यः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ पत्यौ, पेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पतिस्वामिन्सुखदत्तरपदे पेभ्यस्वामिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

18. In a Tatpurusha ending in पति when it means 'master' or 'lord', the first member preserves its original accent.

Thus गृहपतिः, सेनापतिः, नरपतिः, धान्यपतिः ॥ The word गृह is formed by गृ + rihi (सह इति वर्तते = सेना), and by VI. 2. 1 the first member retains its accent. The word नर is derived from नृ 'to lead' by the affix अप् (III. 3. 57) and has acute on the first (III. 1. 4), the word धान्य has svarita on the final (See Phit II 23 ?) Why do we say when meaning 'lord'? Observe ब्राह्मणो वृषलीपतिः "Brahmana, husband of a Sûdrâ".

न भू वाक्चिदिधिषु ॥ १९ ॥ पदानि ॥ न, भू, वाक्, चित्, दिधिषु ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐद्वयवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिवराणि न भवन्ति ॥

19. The words भू, वाक्, चित् and दिधिषू, however do not preserve their original accent in a Tatpurusha when coming before the word पति denoting 'lord'.

This debars the accent taught by the last aphorism. Thus भूपतिः, वाक्पतिः, चित्पतिः, दिधिषूपतिः ॥ All these are Genitive compounds and are finally accented by VI. 1. 223.

वा भुवनम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वा, भुवनम् ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐद्वयवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

20. The word भुवन may optionally keep its accent in a Tatpurusha, before पति denoting 'lord'.

Thus भुवनपतिः or भुवनपतिः ॥ The word भुवन is formed by ब्युन् (Up. I 80), and has acute on the first (VI. 1. 197). Though Sûtra II. 80 (Unac) ordains ब्युन् after भू in the Vedas only, yet on the theory of बहुल (III. 1. 3), comes in the secular literature also, as भुवनपतिरादित्यः ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥ पदानि ॥ आशङ्क, आ बाध, नेदीयस्सु संभावने ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

21. Before आशङ्क, आबाध and नेदीयस्, the first member in a Tatpurusha compound preserves its original accent when it treats about a supposition.

The word संभावनम् = अस्तित्याध्यवसायः "the hesitation about the existence of a thing". Thus गमनाशङ्कं वर्तते 'one fears the journey'; so also वैचनशाङ्कं, व्याहृताङ्कं, &c. Similarly गमनाबाधम् वर्तते = गमनं बाध्यते इति संभाव्यते "it has stepped in

an obstacle to journey". So also वचनावधम्, व्याहरणाबाधम् ॥ Similarly गमननेदीयो वर्तते, वचननेदीयः व्याहरणनेदीयः = गमनमिति निकटतरमिति संभाव्यते "the journey stands directly before".

Why do we say when a supposition is meant? Observe परमनेदीयः ॥ All the above words are formed by ल्युट् affix and have लिट् accent. (VI. I. 193).

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पूर्वे, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वशब्दस्तरपरे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

22. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent when the word पूर्व is the second member, and the sense is "this had been lately——".

Thus आढ्यो भूतपूर्वः = भाढ्यपूर्वः "formely had been rich". The compound must be analysed in the above way. The compounding takes place by II. I. 57 or it belongs to Mayura-vyāṅsakādi class. So also दर्शनीयपूर्वः, सुकुमारपूर्वः ॥

Why do we say when meaning 'had been lately'. Observe परमपूर्वः, उत्तमपूर्वः, which should be analysed as परमश्चासौ पूर्वश्चेति ॥ If it is analysed as परमो भूतपूर्वः then it becomes an example under the rule and not a counter-example. In order therefore, to make this rule applicable we must know the sense of the compound.

सविधसनीडसमर्थादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सविध, सनीड, समर्थाद, सवेश, सदेशेषु, सामीप्ये ॥

वृत्तिः ॥ सविध सनीड समर्थाद सवेश इत्येतेषु स्तरपरेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

23. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent, when the second 'member is सविध, सनीड, समर्थाद, सवेश, and सदेश in the sense of "what can be found in the vicinity thereof".

Thus मङ्गसविधम्, गान्धारिसविधम्, काश्मीरसविधम् ॥ So also मङ्गसनीडम्, मङ्गसमर्थादम्, मङ्गसवेशम् and मङ्गसदेशम्. So also with गान्धारि and काश्मीर ॥ The accents of these words have been taught before in Sūtra VI. 2. 12, 13. The words सविध &c, are derived from सह विधया &c, but they all mean 'in the vicinity': मङ्गसविधं = मङ्गाणां सामीप्यम् ॥ Why do we say when meaning in the vicinity thereof? Observe सह मर्यादया वर्तते = समर्थादेः क्षेत्रम् 'a field having boundary'. हेबरसस्य समर्थादं = हेबरससमर्थादम् "the bounded field of D". Why do we say सविध &c? Observe हेबरससमर्थादम् ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विस्पष्ट, आदीनि-गुणवचनेषु ॥

वृत्तिः ॥ विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषु स्तरपरेषु प्रकृतिस्वरानि भवन्ति ॥

24. The words **विस्पष्ट** &c preserve their accent when followed by an Adjective word in a compound,

Thus **विस्पष्ट कटुकम्**, **विचित्रकटुकम्**, **व्यक्तकटुकम्**, **विस्पष्टलवणम्**, **विचित्रलवणम्**, **व्यक्तलवणम्** ॥ The compounding takes place by II. 1. 4, and it should be analysed thus **विस्पष्टं कटुकम्** &c.

The words **विस्पष्ट** &c, are indeed here adjectives, and in conjunction with **कटु** &c, they denote an object possessing those qualities; and therefore not being in apposition, the compound is not a Karmadhāraya.

The word **विस्पष्ट** has acute on the first by VI. 2. 49. The word **विचित्र** is also acute on the first as it gets the accent of the Indeclinable. Some read the word as **विचिन्त**, which being a Bahuvrīhi has also first acute. The word **व्यक्त** has svarita on the first by VIII. 2. 4. The remaining words of this class are **संपन्नं**, **पेदु** or **कटु**, **पण्डितं**, **कुशलं**, **चपलं** and **निपुणं**. Of these, the word **संपन्नं** has acute on the final by VI. 2. 144; **पेदु** is formed by **उ** (Uṇ I. 18), which being considered as **निन्** (Uṇ I. 9), it has acute on the first. **पण्डित** is formed by **क्त** to the root **पङ्**, and is finally acute (VI. 2. 144). **कुशल** has accent on the final being formed by a kṛit affix (**कुशान् लाति** = **कुशलः**, **ला आदाने**, or Uṇ I. 106), **चपल** being formed by a **चित्** affix (Uṇ I. 111), has acute on the final (VI. 1. 163), for **चित्** is understood in the Uṇādi sūtra Uṇ. I. 111 from sūtra Uṇ. I. 106. The word **निपुण** has acute on the final by VI. 2. 144, being formed by **क** affix added to **पुण्** &c.

Why do we say 'of **विस्पष्ट** &c' Observe **परमलवणम् उत्तमलवणम्**, both having acute on the final. Why do we say "when followed by a word expressing a quality"? Observe **विस्पष्टब्राह्मणः** ॥

अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अ, ज्य, अवम, कन्, पापवत्सु, भावे, कर्मधारये ॥

वृत्तिः ॥ अ ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदे प्रकृतित्वां भवति ॥

25. In a Karmadhāraya compound, the first member consisting of a Verbal noun (**भाव**), preserves its original accent before adjective forms built from **अ** (V. 3. 60), **ज्य** (V. 3. 61) **अवम** and **कन्** (V. 3. 64), and before a form built from the word **पाप** ॥

Thus **गैमनश्रेष्ठम्**, or **गैमनश्रेयः**, **वैचनश्रेष्ठम्** or **वचनश्रेयः**; **गैमनावमम्**, **वैचनावमम्**, **गैमनकनीयम्** or **गमनकनीयः** ॥ So also **गैमनपापिष्ठम्**, **गैमनपापीयः** ॥ All the first members are **ग्युद्** formed words and have **लिन्** accent i. e. on the first syllable. (VI. 1. 193). The words **अ, ज्य** and **कन्** are substitutes which certain adjectives take in the comparative and superlative degree, and the employment of these forms in the sūtra indicates that the comparative and superlative words having these ele-

ments should be taken as second members, and so also of पाप, the comparative and superlative are taken, for this is the meaning here of the word पापवत् ॥

Why do we say “अ &c” ? Observe गमनशोभनम् ॥ Why do we say ‘a verbal Noun’? Observe गमनश्रेयः, where the word गमन is = गम्यते इनेन ‘a carriage’. Why do we say ‘a Karmadhâraya compound’? Observe गमनं श्रेयः = गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ कुमारः, च ॥

वृत्तिः ॥ कुमारशब्दः पूर्वपदे कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

26. The word कुमार preserves its original accent when standing as a first member in a Karmadhâraya compound.

Thus कुमारकुलया, कुमारभ्रमणा, कुमारतापसी ॥ The word कुमार has acute on the final as it is derived from the root कुमार क्रीडायाम् with the affix अच् of पचादि ॥ By II. 1. 70, it is ordained that कुमार is compounded with भ्रमण &c. Some commentators hold that the word कुमार must be followed by भ्रमण &c. (II. 1. 70) to make this rule applicable. They refer to the maxim लक्षणप्रतिपक्षोक्तयोः प्रतिपक्षोक्तस्यैव ग्रहणम् “whenever a term is employed which might denote both something original and also something else resulting from a rule of grammar, or when a term is employed in a rule which might denote both something formed by another rule in which the same individual term has been employed, and also something else formed by a general rule, such a term should be taken to denote, in the former case, only that which is original, and in the latter case, only that which is formed by that rule in which the same individual term has been employed.” Other Grammarians, however do not make any such limitation, but apply the rule to all Karmadhâraya compounds of कुमार ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पदानि ॥ आदिः, प्रत्येनसि ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारयवृत्तिरिति वर्णते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारयादिहसक्तो भवति ॥

27. In a Karmadhâraya compound of Kumâra followed by प्रत्येनस्, the acute falls on the first syllable of Kumâra.

The word प्रत्येनस् = प्रतिगत एनसा or प्रतिगतमेनो यस्य ॥ Thus कुमारप्रत्येनाः ॥ The word udâtta is required to be read into the sûtra to complete the sense: for the construction of the sûtra requires it, and the anuvritti of the ‘first member preserves its accent’ would be inappropriate because the word आदि is employed here.

पूगेभ्यन्तरस्याम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ पूगेषु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ पूगा लघोस्तद्वाचिभ्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिहसक्तो भवति ॥

28. The first syllable of Kumâra is acute optionally, when the second member is a word denoting 'the name of a horde'.

The word पुग means 'a multitude, a collection &c'. See V. 3. 112 also. Thus कुमारचातकाः or कुमारचातका (VI. 2. 26), or कुमारचातकाः ॥ So also कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः ॥ So also with कुमारवलाहकाः, कुमारजीवुतकाः ॥ Here चातक &c, are horde-names; and the affix ड्य is added to them by V. 3. 112: which is elided in the Plural by II. 4. 62. In the above examples when the word 'Kumâra' is not accented on the first syllable, it gets accent on the last by VI. 2. 26, when the प्रतिपक्षोक्त maxim is not applied: when that maxim is applied, the final of the compound takes the accent by the general rule VI. 1. 223.

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ पदानि ॥ इगन्त, काल, कपाल, भगाल, शरावेषु, द्विगौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समसि पूर्वपदे प्रकृतित्वा भवति ॥

29. In a Dvigu compound, the first member preserves its original accent, before a stem ending in a simple vowel, with the exception of अ (इक्), before a word denoting time, as well as before कपाल, भगाल and शराव ॥

Thus वैञ्चारद्विः, ईशारद्विः ॥ The above are examples of Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), equal to पञ्चारद्वयः प्रमाणमस्य, the प्रमाण denoting-affix माचच् is always elided in Dvigu (V. 2. 3 Vârt). So also वैञ्चमास्यः, ईशमास्यः = पञ्च मासा इतो भूतो भावी वा. This is also a Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), formed by the affix यप् (V. 1. 80—82). So also वैञ्चवर्षः, ईशवर्षः the affix वप् being elided (V. 1. 88). So also वैञ्चकपालः, ईशकपालः, वैञ्चभगालः, ईशभगालः, वैञ्चशरावः, ईशशरावः. These are also Taddhitârtha Dvigu formed by IV. 2. 16, the affix भण् being elided by IV. 1. 88.

Why do we say "before an इगन्त stem &c"? Observe पञ्चभिरभ्येः क्रीतः = पञ्चार्भ्यः, इशार्भ्यः ॥ Why do we say "in a Dvigu Compound?" Observe परमा रिर्भ्यः, परमशरावर्भ्यः ॥

When these Dvigu compounds, by case-modifications do not end in इक् vowel, but the vowel is replaced by a semi vowel or Guṇa, the rule will still apply. Thus वैञ्चारद्वयः or पञ्चारद्वयः ॥ This is done on the strength of the maxim असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे. "That which is bahiranga is regarded as not having taken effect or as not existing, when that which is antaranga is to take effect:" because the substitution of semivowel or guṇa is a bahiranga opera

tion in relation to accent. Or the substitutes may be considered as sthânavat to the short-vowel which they replace.

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ बहु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिभूत्तरपदेषु द्विगौ समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

30. In a Dvigu compound, the word बहु may optionally preserve its accent when followed by an ik-ending stem, or by a time-word, or by kapâla, bhagâla and śarâva.

This allows option where the last rule required the accent necessarily. Thus बह्व्रात्रिः or बह्व्रास्त्रिः, बहुमास्यः or बहुमास्यैः, बहुकपालः or बहुकपालैः, बहुभगालः or बहुभगालैः, बहुशरावः or बहुशरावैः ॥ The word बहु has acute on the final being formed by the affix कु (Uṇ I. 29). When the उ is changed to वृ, as in the first example, the anudatta अ is changed into svarita by VIII. 2. 4 : when the first member preserves its accent. In the other alternative, the accent falls on the last syllable.

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ दिष्टि, वितस्त्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्त्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

31. In a Dvigu compound, the first member may optionally preserve its accent, when followed by the words दिष्टि and वितस्ति as second members.

Thus वैञ्चदिष्टिः or पञ्चदिष्टिः, वैञ्चवितस्तिः or पञ्चवितस्तिः ॥ The affix मावच् is elided after the प्रमाण denoting words diṣṭi and vitasti (V. 2. 37).

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्धेषु, अकालात् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेभूत्तरपदेषुप्रकृतिस्वरं भवति सा चैतसप्तमी कालात् भवति ॥

32. A locative-ending word when it does not denote time, preserves its original accent, when followed by सिद्ध, शुष्क, पक्व and बन्ध in a compound.

Thus सांक्राद्वैसिद्धः or सांक्राम्यसिद्धः, काम्पिल्यैसिद्धः or काम्पिल्यसिद्धः ॥ The words sâmkāśya and kâmpilya have acute on the final, and by Phit Sûtra (III. 16) in the alternative the accent falls on the middle also. So also निर्धनशुष्कः, ऊर्कशुष्कः ॥ The word निर्धन is derived by क्यु affix added to निधाञ् and has acute on the middle; the word ऊर्क is formed from अर्क् root by the affix-कर, and has acute on the final. So also कूर्मपक्वः, कुम्भीपक्वः, कलशैपक्वः ॥ The words Kumbhî and Kalaśi are formed by डीप् affix and have acute on the final; the word ध्राष्ट्र is formed by ध्रु affix, and has acute on the beginning. So also चक्रबन्धः चौरकबन्धः ॥ The word chakra has acute on the final, and châraka being formed by ञ्बुल् has acute on the first.

Why do we say 'when not denoting time'? Observe **पुर्वाहणसिद्धः, अपराहणसिद्धः** ॥ The compounding takes place by II. 1. 41. The accent of the Locative Tatpurusha taught in VI. 2. 1 was debarred by Kṛit-accent taught VI. 2. 144. The present sūtra debarbs this last rule regarding Kṛit accent, and re-ordains the Locative Tatpurusha accent when the Kṛit-words are सिद्ध &c.

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ परि, प्रति, उप, अपाः, वर्ज्यमान, अहोरात्रावयवेषु ॥

वृत्तिः ॥ परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयव वाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चात्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति ।

33. The particles **परि, प्रति, उप** and **अप** preserve their accent before that word, which specifies an exclusion, or a portion of day and night, (in an Avyayibhāva compound also).

Thus **परि** **त्रिगर्तं** वृष्टो देवः "It rained all round (but not in) Trigarta". (See II. 1. 11 and 12). So also **परिसोदीरम्, परिसार्वसनि, परिपूर्वात्रम्** ॥ So also **प्रति-पूर्वाहणम्, प्रत्यपराहणम्, प्रत्यपरात्रम्, उपपूर्वाहणम्, उपापराहणम्, उपपूर्वात्रम्, उपापरात्रम्** ॥ **अप-त्रिगर्तं** वृष्टो देवः, **अपसोदीरम्, अपसार्वसनी** (II. 1. 11 and 12).

By **Phit Sūtras** IV. 12, and 13 all Particles (Nipāta) have acute on the first syllable. So also upasargas with the exception of **अभि** ॥ Therefore **परि** &c, have acute on the first. In a Tatpurusha and Bahuvrīhi compounds, these words 'pari', 'prati' &c, as first members would have retained their accent by the rules already gone before; the present sūtra, therefore, extends the principle of the preservation of the accent to Avyayibhāva compounds also. The prepositions **अप** and **परि** alone denote the limit exclusive or **वर्जन**, and it is therefore with these two prepositions only that the second member can denote the thing excluded, and not with **प्रति** and **उप** ॥ With these prepositions **अप** and **परि**, the second term if denoting a member of day or night, are also taken even as *excluded*, therefore no separate illustrations of those are given.

Why do we say 'before a word which is excluded, or is a part of a day and night'? Observe **प्रत्यग्नि शालभाः पतन्ति** ॥ In **परिवनम्** "all round the forest, but not in it", the accent falls on the last by VI. 2. 178, which debarbs this general rule, as well as all special rules which might affect **वन** in a compound.

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ राजन्य, बहु वचन, द्वन्द्वेऽन्धक, वृष्णिषु, (पूर्वपदप्रकृत्स्वरम्)

वृत्तिः ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

34. The first member of a Dvandva compound, formed of names denoting the Kshatriya (warrior) clans in

the plural number, retains its original accent when the warrior belongs to the clan of Andhaka or Vṛishṇi.

Thus **स्वाफल्कचैवकाः, चैवकैरोपका, शिनिवासुदेवाः ॥** The words Svāphalka and Chaitraka are formed by **अण्** affix (IV. 1. 114) and have acute on the last (III. 1. 3). The word शिनि has acute on the first syllable, and does not change in denoting Patronymic. Why do we say 'in denoting a Warrior clan'? Observe **द्वैव्यहैमायनाः ॥** Here **द्वैव्य** is derived from **द्वीप** by the affix **यञ्** (IV. 3. 10) = **द्वीपे भवाः; हैमायनः = हैमेरपत्यं युवा ॥** These names belong to Andhaka and Vṛishṇi clans, but are not the warrior-names. The word **राजन्य** here means those Kshatriyas who belong to the family of annointed kings and warriors (**अभिषिक्तवंश्याः**); these (Dvaipya and Haimāyana) do not belong to any such family. Why do we say 'in the Plural number'? Observe **संकर्षणवासुदेवौ ॥** Why do we say 'in a Dvandva compound'? Observe **वृष्णीनां कुमाराः = वृष्णि कुमारीः ॥** Why do we say 'of Andhaka and Vṛishṇi clans'? Observe **कुरुपञ्चालाः ॥**

संख्या ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ संख्या ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

35. The Numeral word, standing as the first member of a Dvandva compound, preserves its accent.

Thus **एकादश, द्विदश, त्रयोदश** or **त्रयोदश ॥** The word **एक** is derived from **इण्** by **कन्** affix (Uṇ III. 43) and has acute on the first (VI. 1. 197). The **त्रयस्** is the substitute of **त्रि** (VI. 3. 48) and has acute on the final.

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ पदानि । आचार्योपसर्जनः, च, अन्तेवासी, (प्रकृतिस्वरम्)

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

36. When words denoting scholars are named after their teachers and are compounded into a Dvandva, the first member retains its accent.

The word **अन्तेवासी** means 'a pupil' 'a boarding not a day scholar'. When the scholar is named by an epithet derived from the name of his teacher, that name is **आचार्योपसर्जनः** or teacher-derived name. Thus **आपिशलि-पाणिनीयाः, पाणि नीय-रोक्षीयाः, रोक्षीयकाशकृत्स्नाः ॥** The son of Apisāla is **आपिशलि** the name of a Teacher or founder of a school—an āchārya : formed by **इञ्** affix (IV. 1. 95). The science taught by him is called **आपिशलम्**, formed by adding **अण्** affix to **आपिशलाः** (IV. 3. 101 and IV. 2. 11). The scholars who study the Apisālam are also called **आपिशलाः** the affix denoting 'to study' is elided by (IV. 2. 59 and 64). Or the pupils of Apisāli will be also called Apisālāḥ. Thus in both ways Apisālāḥ is a scholar name derived from the name of a teacher. The word **आचार्योपसर्जन** qualifies the whole Dvandva compound and

not the first member only. That is, the whole compound in all its parts should denote scholars, whose names are derived from those of their teachers. Therefore not here पाणिनीय-देवदत्तो where though the first is a teacher-derived name, the second is not. Why do we say "names derived from the teacher's"? Observe छांस्सवैयाकरणाः ॥ Why do we say "a Scholar"? Observe आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कार्तिकौजप, आदयः, च ॥

वृत्तिः ॥ कार्तिकौजपादया ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

37. Also in the Dvandvas कार्तिकौजप &c, the first members retain their accent.

Those words of this list which end in a dual or plural affix have been so exhibited for the sake of distinctness. The following is a list of these words. 1. कार्तिकौजपो (formed by अण् IV. 1. 114 in the sense of Patronymic, from कृत and कुजप these being Rishi names) ॥ 2. सार्वणिमाण्डूकेयौ (sāvarṇi is formed by इञ् Patron. affix and माण्डूकेय by ढक् IV. 1. 119). 3. आवन्त्यदमकाः The word Avanti is end-acute, to which is added the Patron affix ṇyañ by IV. 1. 171, which being a Tadrāj is elided in the plural; अवन्तानां निवासो जनपद = अवन्ति the quadruple significant अण् being elided.

4. पैलदयापण्येयाः (Paila is derived from Pīlā the son of Pīlā is Paila, the yuvan descendent of Paila will be formed by adding क्तिप् IV. 1. 156, which is, however, elided by II. 4. 59.) The word Śyāparṇa belongs to Bidādi class IV. 1. 104, the female descendant will be Śyāparṇi, the yuvan descendant of her will be Śyāparneya. It is not necessary that the compound should be plural always. We have पैलदयापण्येयो also.

5. कपिदयापण्येयाः (Kapi has acute on the final. The son of Kapi will be formed by यञ् IV. 1. 107, which is however elided by II. 4. 64. This compound must, therefore, be always in the plural.

6. शैतिकक्षपाञ्चालेयाः (Śitikāksha is the name of a Rishi, his son will be Śaitikāksha by अण्, IV. 1. 114, the yuvan descendant of the latter will be formed by इञ् which is elided by II. 4. 58. Pāñchāla's female descendant is Pāñchālī, her yuvan descendant is Pāñchāleya. The plural number here is not compulsory. We have शैतिकक्षपाञ्चालेयो also.)

7. कटुकवार्धलेयाः or कटुकवार्धलेयाः (The son of Kaṭuka will be formed by इञ् IV. 1. 59, which is elided in the Plural by II. 4. 66. The son of Varchalā is Varchaleya).

8. शाकलशुनकाः (The son of Śakala is Śakalya, his pupils are Śakalāḥ by अण् IV. 2. 111. The son of Śunak will be Śaunaka by अञ् IV. 1. 104, which will be elided in the Plural by II. 4. 64). Some read it as शाकलसणकाः where the इञ् affix after Saṇaka is elided by II. 4. 66. So also शुनकधामेयः ॥

9. बाभ्रकधामेयाः (the son of Bābhru is Bābhruva). 10. आर्चाविनीहः (Archāvinah are those who study the work produced by Rīchāva, the affix

णिनि being added by IV. 3. 104. Mudgala belongs to Kaṇvādi class IV. 2. 111; Maudgalāḥ are pupils of the son of Mudgala). 11. कुन्तिसुराष्ट्राः. This a Dvandva of Kunti and Surāśhṭra in the plural or of the country-names derived from them like Avanti. Kunti and Chinti have acute on the final. 12. चिन्तिसुराष्ट्राः as the last. 13. तण्डवतण्डाः (Both belong to Pachādi class formed by अच् III. 1. 134, from तण्डि ताडेन Bhvādi 300, वतण्ड is formed from the same root with the prefix अव, the अ being elided, and both have acute on the final: and are enumerated in the Gargādi list IV. 1. 105. In the plural the patronymic affix यस् is elided by II. 4. 64. 14. गर्गवत्साः Here also यस् affix is elided II. 4. 64. 15. अविमत्तकामबधाः or विद्धाः ॥ Avimatta has acute on the first being formed by the नश् particle. Both the words lose इस् patronymic by II. 4. 66.

16. बाभ्रवशालङ्कायनाः The son of Babhru is Bābhraṇa, and the son of Śalaṅku or Śalaṅka of नडादि IV. 1. 99 is Śalaṅkāyana.

17. बाभ्रवदानच्युताः Dānchyuta takes इस् in the patronymic which is elided by II. 4. 66.

18. कठकालापाः, Kaṭhāḥ are those who read the work of Kaṭha, the affix णिनि (IV. 3. 104) being elided by IV. 3. 107. Those who study the work of Kalāpin are Kālāpāḥ, the अण् being added by IV. 3. 108, which required the इन् of kalāpin to be retained by VI. 4. 164 but by a Vārtika under VI. 4. 144 the इन् portion is elided before अण् ॥

19. कठकौथुमाः Those who study the work of Kuthumin are कौथुमाः formed by अण् IV. 1. 83 the इन् being elided before अण् by VI. 4. 144 Vārt already referred to above.

20. कौथुमलौकाक्षाः Those who study the work of Lokāksha are Laukā-kshāḥ. Or the son of Lokāksha is Laukākshi, the pupils of latter are Laukākshāḥ.

21. स्त्रीकुमारम् ॥ Strī has accent on the final.

22. मौदपैप्पलादाः, the son of Muda is Maudī, the pupils of latter are Maudāḥ. So also Paippalādāḥ.

23. मौदपैप्पलादः The double reading of this word indicates that Rule VI. 1. 223 also applies.

24. वत्सजरन्तु or वत्सजरन्तः = वत्स + जरन्तु ॥ Vatsa has acute on the final.

25. So also सौश्रुतपार्थवाः, The pupils of Suśruta and Pṛithu are so called they take अण् IV. 1. 83. 26. जराश्रुयू, 27. याज्यानुवाक्ये Yājña is formed by ण्यन्, added to यज, the ज् is not changed to a Guttural by VII. 3. 66. It has svarita on the final by तित् accent (VI. 1. 185). Anuvākya is derived from anu + vach + ण्यन् ॥

महान् ग्रीह्यपराङ्मुष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ प-
दानि ॥ महान्, ग्रीहि, अपराङ्, मुष्टि, इष्वास, जावाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव,
प्रवृद्धेषु, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, इन्द्रइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि अपराह्ण, गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हेलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेष्वन्येषु प्रकृतिस्वरं भवति ।

38. The word महत् (महा) retains its accent before the following : व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हेलिहिल, रौरव, and प्रवृद्ध ॥

Thus महौव्रीहिः, महौपराह्णः, महौगृष्टिः, महौष्वासः, महौजाबालः, महौभारः, महौभारतः, महौहेलिहिलः, महौरौरवः, महौप्रवृद्धः ॥ The महत् has acute on the final. (Uṇ II. 84) On the प्रतिपदोक्त maxim already mentioned under VI. 2. 26, this accent will apply to that compound of महत् which it forms under rule II. 1. 61, for that is the particular rule of Karmadhāraya compounding relating to mahat (pratipadokta). This rule therefore, will not apply to Genitive Tatpurusha. Thus महतो व्रीहिः = महद् व्रीहिः which has accent on the final by VI. 1. 223.

Q. The word प्रवृद्ध is a Participle formed by क्त affix, and by rule VI. 2. 46, in a Karmadhāraya compound, the first member will retain its original accent. What is then the necessity of reading this word in this sūtra? Ans. That sūtra VI. 2. 46 applies, on the maxim of pradipadokta, to the special participles and nouns mentioned in II. 1. 59 and not to every participle and noun.

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुल्लकः, च, वैश्वदेवे ॥

वृत्तिः ॥ क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महाश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।

39. The words mahat and kshullaka retain their accent before the word Vaiśvadeva.

Thus महौवैश्वदेवम्, and क्षुल्लकौवैश्वदेवम् ॥ The word kshullaka is derived thus क्षुधे लति = क्षुल्लः to which the Diminutive क (V. 3. 73 &c) is added : and the word has udātta on the final.

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ उष्ट्रः, सादि, वाम्योः ॥

वृत्तिः ॥ उष्ट्रशब्दः पूर्वपदे सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति ॥

40. The word 'ushtra' retains its accent before 'sādi' and 'vāmi'.

Thus उष्ट्रसादि and उष्ट्रवामि ॥ The word उष्ट्र is derived from उष् by ह्रन् affix (Uṇ IV. 162) and has acute on the first (VI. 1. 197). This is either a Karmadhāraya or a Genitive compound. In some texts the above examples are given with a visarga in the masculine, and not Neuter.

गौः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ गौः, साद, सादि, सारथिषु, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दः पूर्वपदे सादि सादि सारथि इत्येतेष्वन्येषु प्रकृतिस्वरं भवति ॥

41. The word 'गो' retains its accent before 'sâda', 'sâdi', and 'sârathi'.

Thus गोःसादः or गां सादयति = गोँसादः, गोः सादिः = गोँसादिः, and गोँसारथिः ॥ साद is formed from सद् with the affix घञ् and forms a Genitive compound (गोः सादः). Or from the causative verb सादयति, we get गोसादः by adding अण् (III. 9. 1) गोसादी is formed by णिनि from the same causative root. The Kṛit-accent is debarred in the case of साद and सादिन्, the Samâsa-accent VI. 1. 223 in the case of सारथि ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडबा, तैतिलकद्रूः, पण्यकम्बलः, दासीभाराणाम्, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासस्तेषां दासीभाराणां च पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कुरुवृद्धोगार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥

42. The first member retains its accent in the following :— 'Kuru-gârhapata', 'Rikta-guru', 'Asûta-jarati', 'Aslîla-dṛiḍha-rûpâ', 'Pâre-vaḍabâ', 'Taitila-kadrûḥ', 'Paṇya-kambalâḥ' and 'Dâsî-bhâra &c'.

The first seven words are compounds, the first two of these are exhibited without any case-ending, the remaining five are in nom. Singular. Thus कुरुगार्हपतम् (कुरुणां गार्हपत, Kuru is formed by कु affix added to कृ Uṇ I. 24.) and has acute on the final.

Vârt :—So also वृजिगार्हपतम्, the word Vṛjî has acute accent on the first.

So also रिक्तो गुरुः = रिक्तगुरुः or रिक्तगुरुः for rikta has acute either on the first or on the second (VI. 1. 208). So also असूता जरती = असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा = अश्लीलदृढरूपा ॥ Asûta and aslîlâ being formed by नञ् particle have acute on the first : (VI. 2. 2). That which has श्री is called श्लील, the affix लञ् being added by its belonging to Sidhmâdi class, and र changed to ल by its belonging to kapilakâdi class. So also पारेवडबा, this is = पारेवडवेव ॥ This is a samâsa with the force of एव, and there is elision of the case ending. The word पार belongs to Ghṛitâdi class, and has acute on the final. तैतिलानां कद्रूः = तैतिलैकद्रूः, the son or pupil of Titilin is Taitila formed by अण् affix. पण्यकम्बलः, panya ends in यन् and has acute on the first (VI. 1. 213).

Vârt :—पण्यकम्बलः has acute on the first only when it is a name. Otherwise in पणितव्ये कम्बले compound, the accent will be on the final by the general rule VI. 1. 223. The word पण्य being formed by यन् affix (III. 1. 101) is acutely accented on the first (VI. 1. 213). The word पण्यकम्बलः is as Name when it means the market-blanket i. e. a blanket of a well known determinate size

and fixed price, which is generally kept for sale by the blanket-sellers. But when the compound means a saleable blanket, it takes the samasa accent (VI. i. 223). If it be objected what is the use this Vartika, for the word पण्य being formed by a kritya affix, will retain its accent in the Tatpurusha, by VI. 2. 2, we reply that the कृत्य used in VI. 2. 2 relates to pratipadokta kritya compounds such as ordained by कृत्यतुल्याख्या अजात्या II. 1. 68, while here the compound is by विशेषणं विशेष्येण II. 1. 51 and is a general compound. So also शस्याभारः = शसीभारः ॥ The words belonging to Dâsi bhârâdi class are all those Tatpurusha compound words, not governed by any of the rules of accent, in which it is desired that the first member should retain its accent. Some of them are देवैर्भूतिः, देवैर्भूतिः, देववीतिः, वैभूनीतिः ॥ Vasu has acute on the first being formed by a निन् affix Un I. 9 10). ओषधिः = ओषधीयतेऽस्याम्, formed by कि affix (III. 3. 93), ओष being formed by घम् has acute on the first (VI. 1. 197). चन्द्रमाः is formed by अस्ति affix added to the root माङ् माने preceded by the upapada चन्द्र as, चन्द्र + मा + अस् = चन्द्रमस्, the affix being treated as डिन् (Un IV. 228), and चन्द्र is formed by रक् affix (Un II. 13) and has acute on the final.

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ चतुर्थी, तदर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थ्यन्तं पूर्वपरं तदर्थउत्तरपरे तदभिधेयार्थे यत्तद्वाचिन्युत्तरपरे प्रकृतिस्वरं भवति । तद्विनि चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परानुव्यते ।

43. A word in the Dative case as the first member retains its accent, when the second member expresses that which is suited to become the former.

Thus कृपदारु, कुण्डलैर्हिरण्यम् ॥ The word यूप has accent on the first syllable, as it is formed by व (Un III. 27) treated as a निन् (Un III. 26). The word कुण्डल is formed by कल affix which is treated as चिन् (Un. I. 108) and has acute on the final. So also रथदारु, वल्लीहिरण्यम् ॥ Ratha is first-acute formed by kthan affix (Un II. 2). Valli has acute on the final formed by डीप् affix. (IV. 1. 41) Why do we say 'it being suited to the first'? Observe कुवेरबालः ॥ This accent applies when the second member denoting the material is modified into the first by workmanship. The composition takes place by II. 1. 36.

अर्थे ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ अर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थीति वतते । अर्थशब्दउत्तरपरे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपरं प्रकृतिस्वरं भवति ।

44. Before the word 'artha', the first member in the Dative retains its accent.

Thus माने इदं = मानार्थम्, देवैतार्थम्, अतिथ्यर्थम् ॥ The words मातृ and पितृ are finally acute as taught so in Unâdi sūtra (Un II. 95) : देवता being formed by a लिन् affix (V. 4. 27) has acute on the middle ; अतिथि is formed by रथिन् affix and has acute on the first.

The difference between लक्ष्य and अर्थ is that the former, like लक्ष 'wood', द्विष्य 'gold', has not inherent in it the sense of adaptibility, while अर्थ means 'adapted'. Some say that the making of two sūtras, one with लक्ष्य and the other with अर्थ indicates, that the former rule is applicable only to that compound where the material itself is changed into the substance of the first. Therefore the rule does not apply to अश्वघातः, अश्वसुरम् &c, though 'grass be suited for the horse' &c.

केच ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ के, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

45. The first member in the Dative case retains its accent before a Past Participle in क् ॥

Thus गोहितम्, मनुष्यहितम्, अश्वहितम्, गोक्षितम्, अश्वक्षितम्, तापक्षितम् वनम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 36. The compound गोक्षितं means गो-क्षेपिते and is a sampradana Dative.

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ कर्मधारये, ऽनिष्ठा, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे कान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

46. Before a Past Participle in 'kta', the first member, when it itself is not a Past Participle, retains its original accent in a Karmadhāraya compound.

This rule is confined to the Past Participles and the Nouns specifically mentioned in II. 1. 59; on the maxim of pratipadokta &c. Thus अनेकृताः, पूर्वकृताः, कर्ककृताः, निर्धनकृताः ॥ The word अने has acute on the first as it is formed by the affix नि which is considered निन् (Uṇ IV. 51). The word पूग is end-acute as it is formed by the affix ग्क् (Uṇ I. 124). The word ऊक is also end-acute (VI. 2. 32). The word निधन् has acute on the middle. Why do we say in a Karmadhāraya compound? Observe अनेया कृतं = अनेकृतम् ॥ Why do we say 'when it is a non-nishṭhā word?' Observe कृताकृतम् ॥ Here the compounding is by II. 1. 60.

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अहीने, द्वितीया ॥

वृत्तिः ॥ अहीनवाचिनि समासे कान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥

47. Before a Past Participle in 'kta', a word ending in the Accusative case retains its accent, when it does not mean a separation.

Thus कर्द्विशतः, त्रिशकलपतितः, बर्जितः ॥ Kashṭa has acute on the end, trīśakala is a Bahuvrīhi compound (trīṇi śakalāni asya), and consequently acute on the first; grāma has acute on the first as it is formed by the निन् affix

मन् added to मस्, the final being replaced by आ (Uṇ I. 143) ॥ Why do we say 'when not meaning separation'? Observe कान्तापत्तिः, योजनापत्तिः, because one has taken himself beyond kântāra and yojana.

Vart.—This rule does not apply when the Past Participle has an upasarga attached; as सुखप्रार्तः, दुःखप्रार्तः, सुखापर्तः, दुःखापर्तः (VI. 4. 144). This is an exception to rule VI. 2. 144.

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ तृतीया, कर्मणि, (पूर्वपदप्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवाचिणि त्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

48. A word ending in an Instrumental case retains its accent before the Past Participle in 'kta', when it has a Passive meaning.

Thus अहिहतः or अहिहतः रुद्रहतः, वैजहतः, महाराजहतः, नखनिर्मिता, सौमलूना ॥ The word 'ahi' is derived from हन् with the proposition आ which is shortened, and the affix हन् (Uṇ IV. 138), and has acute on the final, according to others the acute is on the first: Rudra is formed by रक् affix (Uṇ II. 22) added to the causative रोहि; Mahārāja is formed by the Samāsanta affix ट्क्; nakha is formed by ख affix added to नह् (Uṇ V. 23) or it may be a Bahuvrihi नाख खगस्ति = नखः, formed by भक् (V. 4. 121), and has acute on the final: Dātra is formed by दृन् (III. 2. 182). Why do we say when having a Passive signification? Observe रयेन यातः = रययातः, the 'kta' is added to a verb of motion with an Active significance.

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ गति, अनन्तरः (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ क्ते कर्मणीति वसेते । कर्मवाचिणि त्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

49. A word called Gati (I. 4. 60) when standing immediately before a Participle in 'kta' having a Passive signification, retains its accent.

Thus प्रकृतः, ग्रहणः ॥ Here one of the following rules would have applied otherwise, namely, either (1) the Samasa end-acute IV. 1. 223 (2) or the Indeclinable first member to retain its accent VI. 2. 2, (3) or the end acute by VI. 2. 139 and 144. The present sūtra debars all these. Why do we say 'immediately?' Observe अभ्युदयतः, सद्युदयतः, सद्युदयतः ॥ Where the distant Gati words अभि and सम् do not preserve their accent, but the immediately preceding Gati, as उन् does retain its accent, though it is not the first member of the compound word. Compare also VIII. 2. 70. But in दुराग्न + आगतः (āgata being governed by this rule) we have दुरागगतः, (II. 1. 39 and VI. 3. 2) where VI. 2. 144 has its scope, though it had not its scope in अभि + उदयतः = अभ्युदयतः ॥ In the former case this maxim applies कृदपहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं ॥ "A Kṛit affix denotes whenever it is employed, a word-form which begins with that to which that

Kṛit affix has been added, and which ends with the Kṛit affix, but moreover should a Gati or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the Kṛit affix must denote the same word-form together with the Gati or the noun which may have been prefixed to it". In the second example, this maxim is not applied, because scope should be given to the word अनन्तर in this aphorism. When the Participle has not a Passive significance, the rule does not apply because the word कर्मणि is understood here also ; as, प्रकृतः कटं देवदत्तः ॥ This sūtra debars VI. 2. 144.

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तादौ, च, निति, कृति, अ-तौ ॥

वृत्तिः ॥ वकाराद्यै च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति ॥

50. An immediately preceding Gati retains its original accent before (a word formed by) a Kṛit-affix beginning with त्, which has an indicatory न्, but not before तु ॥

Thus प्रकर्ता (with हन्) प्रकर्तुम् (with तुष्टन्), प्रकृतिः (with क्तिन्) ॥ This sūtra debars the Kṛit-affix accent (VI. 2. 139). Why do we say "before an affix beginning with त्"? Observe प्रज्ञेत्पाकः formed with the affix पाकन् (III. 2. 155), and the Gati प्र, the accent being governed by VI. 2. 139. Why do we say 'which is नित्'? Observe प्रकर्ता formed by कृत् affix. When a Kṛit-affix takes the augment इद्, it does not lose its character of beginning with त् on the Vartika कृदुपदेशो वा ताद्यर्थमिदर्थम् ॥ Thus प्रैलपता, प्रैलपितुम् ॥ Why do we say "but not before तु"? Observe आगन्तुः with the Uṇādi affix तुन् ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ तवै, च, अन्तः, च, युगपत्, (उदात्तः प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययस्थान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति ॥

51. An immediately preceding Gati retains its original accent before an Infinitive in तवै (III. 4. 14) but whereby simultaneously the final has the acute as well.

Thus अभिज्ञेत्तवै, परिस्तरितवै, परिपातेवै, अभिधातिवै ॥ All upasargas have acute on the first except 'abhi': which therefore has acute on the final. (Phit Su IV. 13) which declares उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जम् ॥ This debars कृत् accent (VI. 2. 139) and is an exception to the rule that in a single word, a single syllable only has acute.

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ अनिगन्तः, अञ्चतौ, वप्रत्यये, (प्रकृतिस्वरः)

वृत्तिः ॥ अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये वरतः ॥

52. An immediately preceding Gati not ending in इ or उ, retains its original accent before अञ्च् when an affix having a ऋ follows.

Thus ग्राह्, ग्राह्यो, ग्राह्यः or ग्राह, ग्राह्यो, ग्राह्यः ॥ The accent is acute and optionally svarita by VIII. 2. 6. So also पैराह्, पैराह्यो, पैराह्यः, पैराह्यः, पैराह्यः ॥ But with प्रति which ends in इ, we have प्रत्यह्, प्रत्यह्यो, प्रत्यह्यः here by VI. 2. 139 the second member retains its original accent. Why do we say 'before an affix ऋ'? Observe उञ्चनः ॥ When the nasal of 'añch' is elided, then rule VI. 1. 222 presents itself; but that rule is superseded when a Gati not ending in इ or उ precedes, because the present rule is subsequent. Thus पैराह्यः and पैराह्यः ॥ In some texts, the reading is अञ्चतावप्रत्यये ॥ The affix ऋ is like क्तिर &c, (VI. 1. 67).

न्यधी च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ नि, अधी, च, (प्रकृतिस्वरौ) ॥
वृत्तिः ॥ नि अधि इत्येतौ आञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ॥

53. The Gatis नि and अधि, however, retain their original accent before 'añch' followed by a ऋ affix.

Thus अह्, अह्यो, अह्यः ॥ The अ becomes svarita by VIII. 2. 4. So also अँध्यह्, अँध्यह्यो, अँध्यह्यः, अँधीचः, अँधीचः, नैीचः, नैीचः ॥

ईषद्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ ईषत्, अन्यतरस्या, (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ ईषद्वन्यतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

54. The word ईषत् when first member of a compound may optionally preserve its original accent.

Thus ईषत्कडारः or ईषत्कडारैः, ईषत्पिङ्गलः or ईषत्पिङ्गलैः ॥ ईषत् has acute on the final. But in ईषद्मेद् &c, the Kṛit-accent will necessarily take place (VI. 2. 139); no option being allowed; because the compounds to which the present rule applies are, on the maxim of pratipadokta, those formed by ईषत् with non-Kṛit words under II. 2. 7.

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ हिरण्य-परिमाणम्, धने, (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनवाच्यस्य परपदे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

55. The first member, denoting the quantity of gold, retains optionally its original accent, before the word धन ॥

Thus हिरण्यवर्धनम् or हिरण्यवर्धनम् ॥ This is a Karmadhāraya compound हिरण्यवर्धो परिमाणमस्य - हिरण्यवर्धे, तदेव धनम् ॥ It may also be treated as a Bahuvrīhi compound, then the accent will be of that compound, as हिरण्यवर्धनः or हिरण्यवर्धनः ॥ Why do we say 'gold'? Observe प्रत्ययधनम् ॥ Why do we say 'quantity'? Observe क्तिरधनम् ॥ Why do we say 'धन'? Observe निष्कलम् ॥

प्रथमो अचिरोपसंपत्तौ ॥५६॥ पदानि ॥ प्रथमः, अचिरः, उपसम्पत्तौ (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिर-
चिरोपसंपत्तेषोऽभिनवत्वम् ॥

56. The word प्रथम when standing first in a compound, retains optionally its original accent when meaning 'a novice'.

The word अचिरोपसंपत्ति = अचिरोपसंपत्तेषु or अभिनवत्वम् ॥ Thus प्रथमवैयाकरणः or प्रथमवैयाकरणैः = संप्रतिव्याकरणमध्येतुं प्रवृत्तः 'one who has recently commenced to study Grammar'. The word प्रथम is derived from प्रथ by अमच् (Uṇ V. 68) and by चित् accent the acute falls on the last. Why do we say when meaning 'a Novice?' Observe प्रथमवैयाकरणैः (वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः सः) 'the first Grammarian or a Grammarian of the first rank'. It will *always* have acute on the final.

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ कतर-कतमौ, कर्मधारये, प्रकृतिस्वरम् ॥
वृत्तिः ॥ कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

57. The words कतर and कतम standing as the first member of a compound retain optionally their original accent in a Karmadhāraya.

Thus कतरकतः or कतरकतैः, कतमकतः or कतमकतैः ॥ The word Karmadhāraya is used for the sake of the next sūtra, this sūtra could have done without it, as 'katara' and 'katama' by the maxim of pratipadokta, form only Karmadhāraya compound by II. 1. 63.

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥५८॥ पदानि ॥ आर्यः, ब्राह्मण-कुमारयोः, प्रकृतिस्वरम् ॥
वृत्तिः ॥ आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

58. The word आर्य optionally retains its original accent in a Karmadhāraya, before the words ब्राह्मण and कुमार ॥

Thus आर्यब्राह्मणः or आर्यब्राह्मणैः, आर्यकुमारैः or आर्यकुमारैः ॥ The word आर्य is formed by ण्यत् affix and has svarita on the final. Why do we say 'Arya'? Observe परमब्राह्मणैः, परमकुमारैः ॥ Why do we say before 'Brāhmaṇa' and 'Kumāra'? Observe आर्यक्षत्रियः ॥ Why 'Karmadhāraya'? Observe आर्यस्य ब्राह्मणः = आर्यब्राह्मणैः ॥ According to the Accentuated Text the accent is ईर्वा (Pro. bohtlingk).

राजा च ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ राजा, च ॥
वृत्तिः ॥ राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

59. The word राजन् retains optionally its accent before the words 'Brāhmaṇa' and 'Kumāra', in a Karmadhāraya.

Thus राजब्राह्मणः or राजब्राह्मणैः, राजकुमारः or राजकुमारैः ॥ The word राजन् is formed by the affix कनिन् added to राज् (Up I. 156). But राजो ब्राह्मणः = राजब्राह्मणः where the compound is not Karmadhāraya. The making of this a separate aphorism is for the purpose of preventing the yathāśankhya rule and also for the sake of the subsequent sūtra into which the anuvritti of राजन् runs and not of आर्य ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ षष्ठी, प्रत्येनसि, (अन्यतरस्याम् राजा प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राज्ञेति षष्ठेते, अन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राज्ञाब्जः पूर्वपद प्रत्येनस्युन्तरे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

60. The word 'rājan' ending in the Genitive case optionally retains its accent before the word प्रत्येनस् ॥

The words राजन् and अन्यतरस्याम् are understood here also. Thus राज्ञः प्रत्येनाः or राज्ञः प्रत्येनैः ॥ The sign of the Genitive is not elided by VI.3. 21. When आक्रोश is not meant we have, राजप्रत्येनाः or राजप्रत्येनैः ॥ Why do we say 'ending in the Genitive'? Observe राजा चासौ प्रत्येनाब्ज = राजप्रत्येनाः no option.

के नित्यार्ये ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ के, नित्यार्ये (पूर्वपदम् अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ क्तान्तवृत्तरपरे नित्यार्ये समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

61. A word having the sense of 'always', retains optionally its accent before a Past Participle in क् ॥

Thus निरत्यप्रहसितः or निरत्यप्रहसितैः, सततप्रहसितः or सततप्रहसितैः ॥ These are Accusative compounds formed under Rule II. 1. 28. निरत्य is formed by खप् affix added to the upasarga नि (IV. 2. 104 Vārt); and has acute on the first, the upasarga retaining its accent, the affix being anudātta (III. 1. 4). The word सतत being formed by क् affix with the force of भवति, has acute on final by VI. 2. 144. If it be considered to have been formed by कर्मणि क्, then the accent will be on the beginning by VI. 2. 49. Why do we say when the first term means 'always'? Observe सुवृत्तप्रहसितैः ॥ In the case of निरत्यप्रहसितः & the samāsa accent VI. 1. 223 was first set aside by the Accusative Tatpurusha accent VI. 2. 2. this in its turn was set aside by क् accent VI. 2. 144, which is again debarred by the present.

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ ग्रामः, शिल्पिनि, (अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामाब्जः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्त्युत्तरपदे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

62. The word ग्राम when first member of a compound, optionally retains its accent before a word denoting "a professional man or artisan".

Thus **ग्रामनापितः** or **ग्रामनापितैः**, **ग्रामकुलालः** or **ग्रामकुलालैः** ॥ The word **ग्राम** has acute on the first. Why do we say “ग्राम”? Observe **परमनापितैः** ॥ Why do we say ‘a śilpi a professional workman’? Observe **ग्रामरथा**; where there is no option.

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ राजा, च, प्रशंसायाम्, (अन्यतरस्याम् प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्त्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

63. The word **राजन्** followed by a profession-denoting noun, optionally retains its accent, when praise is to be expressed.

Thus **राजनापितः** or **राजनापितैः**, **राजकुलालः** or **राजकुलालैः** “A royal barber i.e. a skillful barber or one fit to serve the king even” &c. It may be either a Karmadhāraya or a Genitive compound. Why do we say ‘राजन्’? Observe **परमनापितैः** ॥ Why do we say ‘when denoting praise? Observe **राजनापितैः** ‘king’s barber’. Why do we say ‘a professional man’? Observe **राजहस्ती** ‘a royal elephant’.

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आदिः, उदात्तः, ॥

वृत्तिः ॥ आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्ग्रन्थामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

64. In the following up to VI. 2. 91 inclusive the phrase “the first syllable in—(the word standing in the Nominative) has the acute”, is to be always supplied.

This is an adhikāra aphorism. The first syllable of the पूर्वपद will get the acute in the following aphorisms. In short, the phrase ‘ādir udātta’ should be supplied to complete the sense of the subsequent sūtras. The very next sūtra illustrates it. That sūtra literally means “a word in the Locative case or a word denoting the name of the receiver of a tax or tribute, standing before a word denoting that which is lawful, but not before हरण”. To complete the sense we must supply the words “has acute on the first syllable”. Thus **हृत्पेक्षाणः**, **मुकुटे कार्पाषणम्**, **यज्ञिकाभः**, **वैद्याकरणहस्ती** ॥ The word **आदि** ‘the first syllable’ is understood upto VI. 2. 91, the word **उदात्त** has longer stretch : it governs upto VI. 2. 137.

सप्तमोहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, हारिणौ, धर्म्ये, अहरणे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यास्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति ॥

65. The first member of a compound, if in the Locative case or denoting the name of the Receiver of a tax, has acute on the first syllable, when the second member is a word denoting ‘what is lawful’, but not when it is हरण ॥

The word **हारी** means 'appropriates the dues or taxes': and **धर्म** means 'the due or tax which has been determined by the custom or usage, of the country, town, sect or family, that which one is lawfully entitled to get'. The word **धर्म** is formed by **यत्** under IV. 4. 91 and 92 and has the sense of both. Of Locative words we have the following examples:—**स्तुपे-घाणः** **कुन्दे-कार्पापणम्**, **हले-विपदिका**, **हैले-विपदिका**, **हैयदि-माषकः** ॥ These compounds are formed under II. 1. 44, and the sign of the Locative is not elided by VI. 3. 9 and 10. With the name of a due-receiver **हारी** we have the following:—**घातिकाश्वः** 'the horse which is the customary due of the sacrificer'. So also **घातकरणहस्ती**, **घातुलाश्वः**, **विनृच्छणवः** ॥ In some places the established usage is to give a **घाण** coin in every sacred Tope &c, or to give a horse to a sacrificer &c. Why do we say 'what is lawful'? Observe **स्तम्भेरनैः**, **कर्मकरं वदितकैः** **वदितकी** नाम ब्रूते स्थूलोमे हस्तेन भोजनं पिण्डः, **स कर्मकराय शीयते**, **अन्यथा कर्म न कुर्यादिति**, **न स्वये धमे** ॥ Why do we say "but not before **हरण**"? Observe **वाडवहरणम्** 'that which is given to a mare'. **हरण** is that customary food which is given to a mare after she has been covered, in order to strengthen her. The word **हरण** is a Kṛit-formed word, its exclusion here indicates that other Kṛit-formed words however are governed by this rule when preceded by a **हारी** denoting word; and thus this sūtra supersedes the Kṛit accent enjoined by VI. 2. 139, so far. Thus **वाडवहायः** has acute on the first by this rule, the subsequent VI. 2. 139 not applying.

युक्ते च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ युक्ते, च, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।

66. The first member of a compound has acute on the first syllable, when the second member denotes that by whom the things denoted by the first are regulated or kept in order.

The word **युक्त** means 'he who is prompt in the discharge of his appointed duty' i.e. the person appointed to look after. Thus **गोबल्लवः** 'a cowherd looking after cow': **ईश्वरबल्लवः**, **गोमणिन्दः**, **ईश्वरमणिन्दः**, **गोसंख्यः**, **ईश्वरसंख्यः** ॥ All these word **बल्लवः**, **मणिन्दः**, **संख्यः** &c mean **पालकः** 'the protector &c.

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अध्यक्षे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यक्षश्चाव्ययत्वरूपे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

67. The acute is optionally on the first syllable when the word **अध्यक्ष** follows.

Thus **गौवाध्यक्षः** or **गवाध्यक्षः** 'a superintendent of cows': **ईश्वराध्यक्षः** or **अश्वराध्यक्षः** ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पापम्, च, शिल्पिनि, (विभाषा)(आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति ॥

68. The word पाप has optionally acute on the first syllable when followed by a word denoting a professional man.

Thus पापनापितः or पापनापितैः, पापकुलः or पापकुलैः ॥ This rule applies to the pratipadokta samâsa of पाप in the sense of censure as taught in II. 1. 54, when it is an appositional compound; and not when it forms a Genitive compound. Thus पापस्यनापितः = पापनापितैः ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ गोत्र, अन्तेवासि, माणव, ब्राह्मणेषु, क्षेपे, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम् भवति ॥

69, The first syllable of the first member of a compound has the acute accent before a Patronymic name or a scholar-name, as well as before माणव and ब्राह्मण, when a reproach is meant.

Thus जयावात्स्यः = यो जयादानं दान्यहमिति वात्स्यः, संपद्यते सः; यदा भ्राद्रादौ वात्स्यात्मिव पादप्रक्षालनं क्रियते, तज्जावात्स्यः सन् वात्स्याहमिति कृते तद्भावाय सः ॥ भार्यासंभुतः 'a descendant of Suśruta under the petticoat government of his wife'. The compounding takes place by the analogy of शाकपार्थिवः ॥ वैशाब्राह्मकृतेभ्यः (Brahmakrita belongs to Subhrâdi class). The above are examples of Gotra words. Now with scholar names. कुमारीशक्षाः 'the pupils of Daksha for the sake of marriage i.e. who study the work of Daksha or make themselves the pupils of Daksha for the sake of girls'. कैम्बलचारायणीयाः, वृत्तरौढीयाः, and औदुम्नपाणिनीयाः &c. भिक्षामाणवः = भिक्षालप्स्येऽहमिति माणवो भवति ॥ सैसीब्राह्मणः, वृषली ब्राह्मणः, भैयब्राह्मणः = यो भयनं ब्राह्मणः लपद्यते ॥ Compounding by II. 1. 4 where no other rule applies. Why do we say 'when followed by a Gotra word?' Observe हसीभोत्रिर्यैः ॥ Why do we say when reproach is meant? Observe महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अङ्गानि, मैरेये, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ मैरेयशब्दोत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ॥

70. The first syllable of the word preceding मैरेय, gets the acute, when it denotes the ingredient of the same.

Thus हृदमैरेयः 'the wine maireya prepared from treacle or molasses'. शुभ्रमैरेयः 'the maireya prepared from honey'. Why do we say when denoting an ingredient? Observe परमैर्यैः ॥ Why do we say "before मैरेय?" Observe एषासवैः ॥ Every sort of spirituous liquor except सुरा is called मैरेय ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भक्ताख्याः, तदर्थेषु, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ भक्तमन्त्रं तस्यैवास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषु उत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति ॥

71. A word denoting food gets the acute on the first syllable, when standing before a word which denotes a repository suited to contain that.

Thus भिक्षावासः, भैक्षकंसः, भोजनाकंसः, भोजीकंसः ॥ The words like भिक्षा, भक्त &c, are names of food. Why do we say 'when denoting the name of food'? Observe समाशालयः (the word समाश=समशनं is the name of an 'action' and not of a 'substance'). Why do we say 'tadartheshu suited to contain that'? Observe भिक्षामियः, which is a Bahuvrihi, and the first member gets acute on the final.

गोबिडालसिंहसैन्धवपूपमाने ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ गो, बिडाल, सिंह, सैन्धवेषु, उपमाने, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गवादिपूपमानवाचिपूतत्पदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

72. A word denoting the object of comparison gets the acute on the first syllable when standing before गो, बिडाल, सिंह, and सैन्धव ॥

Thus धान्यगवः=धान्यं गौरिव ॥ The compounding takes place by II. 1. 56, the words गो &c, being considered to belong to Vyāghrādi class, which is an Akṛitigana. The meaning of the compound must be given according to usage and appropriateness. Thus धान्यगवः means गवाकृत्याऽवस्थितं धान्यं ॥ So also हिरण्यगवः, भिक्षाबिडालः, ब्रह्मणबिडालः, तूणसिंहः, काष्ठसिंहः, सैन्धुसैन्धवः, पानसैन्धवः ॥ Why do we say "when denoting the object of comparison"? Observe परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अके, जीविकार्थे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

73. The first member of a compound has the acute on the first syllable when the second member is a word ending in the affix अक, and the compound expresses a calling by which one gets his living.

Thus ईत्तलेखकः, नखलेखकः, अद्वस्करशोधकः, रमणीयकारकः=इत्तलेखनादिभिर्व्याप्तं जीविका ॥ The compounding takes place by II. 2. 17. Why do we say when meaning 'means of living'? Observe इक्षुभक्षिकां न धारयसि ॥ All affixes which ultimately become अक by taking substitutes, are called अक affixes. Thus ण्वुह, बुन् &c are अक affixes (VII. 1. 1). Why do we say "ending in the affix अक"? Observe रमणीयकर्त्ता ॥ Here the compounding takes place by II. 2. 17, and the affix तृच् is added in the sense of sport and not of livelihood.

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, क्रीडायाम्, (आद्युदात्तम्)
वृत्तिः ॥ प्राचेशर्वाणिनां वा क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

74. A compound the second member of which is word ending in अक् affix, and which denotes the sport of the Eastern people, gets the the acute accent on the first syllable.

Thus ईशालकपुष्पभञ्जिका, वीरणपुष्पचायिका, शालभञ्जिका, तालभञ्जिका ॥ These are formed by ण्वुल् affix (III. 3. 109), and the compounding takes place by II. 17. Why do we say 'of the Eastern Folk'? Observe जीवपुत्रमचायिका, which denotes a sport of the Western People. Why do we say 'when denoting a sport'? Observe तत्रपुष्पमचायिका 'thy turn for &c,' which is formed by ण्वुच् (III. 3. 111) and denotes 'rotation or turn'.

अणि नियुक्ते ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अणि, नियुक्ते, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

75. A compound, the second member of which is a word ending in the Kṛit-affix अण्, and which denotes a functionary, gets the acute on the first syllable.

Thus छत्रधारः, तूणीधारः, कर्मण्डलुग्राहः, रथधारः ॥ Why do we say when meaning 'a functionary'? Observe काण्डलावः, शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ शिल्पिनि, च, अकृञः, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न भवति ॥

76. And when such a compound ending in अण् affix denotes the name of a professional man, but not when the second term is कार (derived from कृञ्), the acute is on the first syllable of the first word.

Here also the second term ends in अण् affix. Thus सन्तुवायः, तुन्नवायः, लवायः ॥ Why do we say when denoting 'a work-man or professional person'? Observe काण्डलार्थः, शरलार्थः ॥ Why do we say 'but not when the affix अण् comes after कृ' ? Observe कुम्भकारः, अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये अणन्तउत्तरपदे अकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

77. Also when such an upapada compound ending in अण् affix denotes a Name, the acute falls on the first syllable : but not when the second term is कार ॥

Thus सन्तुवायः 'a kind of insect, spider'. वलवायः 'the hill Vālavāya'. But not so अण् with कृ ; as रथकारः 'the name of a Brāhmaṇa caste'.

गोतास्त्रियर्थं पाले ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ गो, तन्ति, यवम्, पाले, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

78. The words गो, तन्ति and यद्य get the acute on the first syllable when followed by पाल ॥

Thus गोपालः, तन्तिपालः, दैवपालः ॥ The word तन्ति is the rope with which calves are tied. (तनु विस्तार + क्तिञ्). This applies to words not denoting a functionary, which would be governed by VI. 2. 75. Why do we say गो &c? Observe वत्सपालः ॥ Why do we say 'followed by पाल'? Observe गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ णिनि, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

79. A compound ending in the Kṛit-affix णिनि (इन्) has the acute on the first syllable of the first member.

Thus दुष्पहारिन्, फलहारिन्, वैर्णहारिन् ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उपमानम्, शब्दार्थ, प्रकृतौ, एव, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थं प्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदभाष्युदात्तं भवति ॥

80. When the first member of a compound expresses that with which resemblance is denoted, then it has acute on the first syllable, before a word formed by णिनि affix, only then, when such latter word is a radical without any preposition, and means 'giving out a definite sound like so and so'.

The word उपमान means the object with which something is likened: शब्दार्थ means 'expressing a sound'; प्रकृति means 'root, without any preposition'. Thus उद्गक्रोशिन्, ध्वाङ्क्षरादिन्, खरतादिन् ॥ The word उपमान shows the scope of this sūtra as distinguished from the last. So that, when the first term is an उपमान word, the preceding sūtra will not apply, though the second member may be a णिनि formed word. When the second term is not a word denoting sound, the rule will not apply. As वृकवज्जिन्, वृकप्राक्षिन् which retain kṛit accent (VI. 2. 139) Why do we say 'a radical word without any preposition'? Observe गर्भोच्चारिन्, कोकिलभिव्याहारिन् ॥ Here the second terms radically (i.e. chārin and hārin) do not denote sounds, but it is with the help of the Prepositions उन् and अभि, वि and आ that they mean sound. The force of एव is that the उपमान words are restricted. Such words get acute on the first syllable only then, when the second member is a radical sound name. According to Patanjali, the first syllable gets acute, whether it denotes उपमान or not, when the second word is a radical denoting sound. (शब्दार्थं प्रकृतौ व्युपमानं चाव्युपमानं चाद्युदात्तमिव्यते) ॥ As पुष्कलजल्पिन्, for had एव not been used, the sūtra would have run

thus: उपमानं शब्दार्थप्रकृतौ and would mean:—"If the second member is a sound denoting radical word, then the upamāna first member and no other will get the acute". But this is not what is intended : because when the second member is a sound-denoting radical, the first member will get the acute, whether it is upamāna word or not. The word एष therefore restricts upamāna; i. e. a first member denoting उपमानं will get the accent then only, when the second term is a sound-denoting radical. If the second term is not a sound denoting radical, the first term denoting upamāna will not get the accent. The compounding takes place by III. 2. 79.

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ युक्तारोह्यादयः, च (आद्युदात्ताः) ॥
वृत्तिः ॥ युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति ॥

81. The compounds युक्तारोहिन् &c, have acute on the first syllable.

Thus 1 युक्तारोही, 2 आगतरोही, 3 आगतयोधी, 4 आगतवज्जी, 5 आगतनदी, 6 आगतनन्दी, 7 आगतप्रहारी ॥ These are formed by णिनि affix, and are illustrations of Rule VI. 2. 79. Some say, these declare a restrictive rule with regard to the first and second member of these terms. Thus रोहिन् &c must be preceded by युक्त, &c and युक्त &c followed by रोहिन् &c to make this rule VI. 2. 79 applicable. Thus वृक्षारोहिन् though ending in णिनि does not take acute on the first, so युक्ताप्यायिन् ॥ 8 आगतमस्या or °न्त्य, 9 क्षीरहोता, 10 भगिनीभर्ता ॥ The last two are Genitive compounds under Rule II. 2. 9. 11 आमगोधुक्, 12 अश्वचिरावः, 13 गर्गचिरावः, 14 व्युष्टिचिरावः, 15 शनपादः (गणपादः), 16 समपादः ॥ All these are Genitive compounds. 17 एकशितिपात् = एकःशितिःपादोऽस्य ॥ This is a Bahuvrihi of three terms. The word एकशितिः is a Taddhitārtha Samāsa (II. 1. 51), and being a Tatpurusha, required acute on the final, as the Tatpurusha accent is stronger. This declares acute on the first. Moreover by VI. 2. 29, this word एकशितिः would have acute on the first, as it is a Dvigu ending in a simple vowel. But the very fact that this word is enumerated here, shows that other Dvigu compounds in शिति are not governed by VI. 2. 29, therefore द्विशितिपाद् has acute on ति ॥ The enumeration of the एकशितिपात् further proves by implication that the (एकशितिपात् स्वरवचनं ज्ञापक निमित्तस्वरबलीयस्वस्य) accent for the application of which a case is present is stronger. (See Mahābhāṣya II. 1. 1.) The class of compounds known as पाञ्चसमित &c, (II. 1. 48) also belong to this class.

1 युक्तारोही, 2 आगतरोही, 3 आगतयोधी, 4 आगतवज्जी, 5 आगतनन्दी (आगतनदी), 6 आगतप्रहारी, 7 आगतमस्यः (आगतमस्या), 8 क्षीरहोता, 9 भगिनीभर्ता, 10 आमगोधुक्, 11 अश्वचिरावः, 12 गर्गचिरावः, 13 व्युष्टिचिरावः, 14 गणपादः (शनपादः), 15 एकशितिपात्, 16 पाञ्चसमितादयश्च (पाञ्चसमितादयश्च), 17 समपादः ॥

दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ दीर्घ, काश, तुष, भाष्ट, वटम, जे, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घानां पूर्ववत् काश तुष भाष्ट वट इत्येतानि च ऊदत्तरपरे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

82. When the first member is a word ending in a long vowel, or is काश, तुष, भ्राष्ट्र or वट, and is followed by ज, the acute falls on the first syllable.

Thus कुटीजः, शमीजः, कौशजः, तुषजः, भ्राष्ट्रजः वटजः These are formed by the affix ड added to जन (III. 2. 97).

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अन्त्यात्, पूर्वम्, बह्वचः (उदात्तम् जे) ॥
वृत्तिः ॥ अउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वपदस्य भवति ॥

83. In a word consisting of more than two syllables, followed by ज, the acute falls on the syllable before the last.

Thus उपसर्जजः, मन्दुरजः, आमलकीजः, and वडैवाजः (though the last two words have upapadas ending in long vowel, the accent is governed by this sūtra and not the last). Why do we say "a Polysyllabic first member"? Observe इन्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ग्रामे, अनिवसन्तः ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि भवति ॥

84. Before ग्राम, the first syllable of the first member has acute, when thereby inhabitants are not meant.

Thus मल्लग्रामः, वैणिगग्रामः ॥ Here ग्राम is equal to समूह 'an assembly'. देव-ग्रामः = देवस्वामिकः ॥ Why do we say 'when not meaning inhabitants'. Observe शाक्षिग्रामः 'a village inhabited by the descendants of Daksha', माहिकग्रामः 'a village inhabited by Māhikas'.

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ घोषादिषु, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

85. The first member has acute on the first syllable when followed by घोष &c.

Thus शैक्षिघोषः, शैक्षिकटः, शैक्षिपल्लवः, शैक्षिबदरी, शैक्षिवल्लभः, शैक्षिह्रदः, शैक्षिपिङ्गलः, शैक्षिपिशङ्गः, शैक्षिमाला, शैक्षिरक्षा, शैक्षिशाला, or (रक्षः or शालः), शैक्षिशिल्पी, शैक्षिअश्वयः, शैक्षिशाल्मली, कुन्तनृणम्, आश्रमयुनिः, शैक्षिपुंसा, शैक्षिकूटः ॥

Of the above, those which denote places of habitation, there the first members though denoting inhabitants get the acute accent. Some do not read the anuvritti of अनिवसन्तः in this aphorism, others however read it.

1 घोष, 2 कट (घट), 3 वल्लभ (पल्लव), 4 ह्रद, 5 बदरी (बदर), 6 पिङ्गल, 7 पिशङ्ग, 8 माला, 9 रक्षा (रक्षः), 10 शाला (शालः), 11 कूट, 12 शाल्मली, 13 अश्वय, 14 नृण, 15 शिल्पी, 16 युनि, 17 प्रेक्षा (प्रेक्षाकूटः पुंसा) ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ छात्र्यादयः, शालायाम्, (आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ शालायाम् चोत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति ॥

86. The words छात्रि &c, get acute on the first syllable when followed by the word शाला ॥

Thus छात्रिशाला, ऐत्रिशाला, भौण्डिशाला ॥

Where the Tatpurusha compound ending in शाला becomes Neuter, by the option allowed in II. 4. 25 ; there also in the case of these words, the acute falls on the first syllable of the first term ; thus superseding VI. 2. 123 which specifically applies to Neuter Tatpurushas. Thus छात्रिशालम्, ऐत्रिशालम् ॥

1 छात्रि, 2 ऐलि (ऐलि), 3 भाण्डि, 4 व्याडि, 5 आखण्डि, 6 आदि, 7 गामि (गामि) ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्ष्यादीनाम् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ प्रस्थे, अवृद्धम्, अकर्ष्यादीनाम्, (पूर्वपदम् आद्युदाराम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्ष्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

87. The first member, which has not a Vridhhi in the first syllable, or which is not कर्की &c, gets the acute on the first syllable before प्रस्थ ॥

Thus ईन्द्रप्रस्थः, कुण्डप्रस्थः, ह्रस्वप्रस्थः, सुवणप्रस्थः ॥ But not in शक्तिप्रस्थः, माहिक-प्रस्थः which have Vridhhi in the first syllable ; nor also in कर्कीप्रस्थः मयीप्रस्थः &c.

1 कर्की, 2 मयी (मयी), 3 मकरी, 4 कर्कन्धु (कर्कन्धू), 5 शमी, 6 करीर, 7 कन्दुक (कदुक), 8 कवल (कुबल ; कुरल), 9 बरी (बर) ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ मालादीनाम्, च, (आदिः उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थइति वर्त्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामाहिरुदात्तो भवति ॥

88. The first syllable of माला &c, gets the acute when प्रस्थ follows.

Thus मालाप्रस्थः, शालाप्रस्थः ॥ This sūtra applies even though the first syllables are Vridhhi vowel. In the words एक and शोणा the letters ए and ओ are treated as Vridhhi (I. 1. 75).

1 माला, 2 शाला, 3 शोणा (शोण), 4 द्राक्षा, 5 छाक्षा, 6 क्षामा, 7 काञ्ची, 8 एक, 9 काम, 10 क्षौमा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ अ, महत्, नवम्, नगरे, अनुदी-चाम् ॥

वृत्तिः ॥ नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदुदीचां न भवति ॥

89. The first member has acute on the first syllable before the word नगर, but not when it is the word महत् or नव, nor when it refers to a city in the lands of the Northern People.

Thus सुहृन्महत्, सुहृन्नगरम्, विराटनगरम् ॥ But not in महानगरम् and नवनगरम्, Why do we say "but not of Northern People"? Observe नान्दीनगरम् कान्तीनगरम् ॥

अमे चावर्णे द्व्यच्ञ्यच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अमे, च, अवर्णम्, द्व्यच्, ञ्यच्, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्मशब्दउत्तरपरे ह्यच् ञ्यच् पूर्वपदमवर्णान्तिमाद्युदात्तं भवति ॥

90. A word of two or three syllables ending in अ or आ (with the exception of महा and नव), standing before the word अमे has acute on the first syllable.

Thus ईत्तार्मम्, सुत्तार्मम्, कुक्कुटार्मम्, वीयसार्मम् ॥ Why do we say 'ending in अ (long or short)?' Observe बृहर्म्मम् ॥ Why do we say 'consisting of two or three syllables'? Observe कपिञ्जलार्मम् ॥ The words महा and नव are to be read here also. The rule therefore does not apply to महार्म्मम् and नवार्म्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ न, भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्म, कञ्जलम्, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्दउत्तरपरे नाद्युदात्तानि भवन्ति ॥ वार्त्तिकम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

91. The following words do not get acute on the first syllable, when standing before 'arma', viz : भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्मन् and कञ्जल ॥

Thus भूतार्मम्, अधिकार्मम्, संजीवार्मम्, मद्रार्मम्, अश्मार्मम्, मद्राश्मार्मम् (because the sūtra shows the compounding of those words in madrāśmam) कञ्जलार्मम् ॥ All these compounds have acute on the final by VI. 1. 223.

Vārt.—In the Vedas the words द्विवोदास &c, have acute on the first syllable. Thus द्विवोदासाय गायत, वध्यभ्याय शशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्याधिकृतमिन् उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् ॥

92. In the following sūtras upto VI. 2. 110 inclusive, is to be supplied the phrase "the last syllable in a word standing in the Nominative case has the acute".

This is an adhikāra aphorism. In the succeeding sūtras, the last syllable of the first member of a compound gets the acute accent. Thus in the next sūtra the word सर्व gets acute on the final. This adhikāra extends upto VI. 2. 110 inclusive.

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ सर्वम्, गुण, कात्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

93. The acute is on the final of the word सर्व standing as first member before an attributive word, in the sense of 'whole, through and through'.

Thus सर्वश्वेतः, सर्वकृष्णः, सर्वमहात् ॥ Why do we say सर्व? Observe परमश्वेतः, here the attribute of श्वेत pervades through and through the object referred: but the accent is not on the final of परम ॥ Why do we say 'attributive word'? Observe सर्वसौवर्णः, 'golden', सर्वरजतः 'silvery', which do not denote any attribute in their original state but modification. In fact it is not गुणकात्स्न्य here at all, but a विकारकात्स्न्य ॥ Why do we use the word 'Kârtsnya or complete pervasion'. Observe सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः here the compounding takes place by the elision of the affix तर्प् denoting comparison, and as it shows only comparative, not absolute, whiteness, the rule does not apply. Moreover, in this example, the "kârtsnya" is not that of "guṇa" but of "guṇī", not of the 'attribute', but of the 'substance'. *Objection*:—How do you form such a compound सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः, for it is prohibited by II. 2. 11.? *Ans.* We do it on the strength of the following Vārtika गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः, तर्लोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, गिरि, निकाययोः ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

94. The last syllable of the first member before गिरि and निकाय has the acute, when the compound is a Name.

Thus अञ्जनैगिरिः, भञ्जनैगिरिः, The finals of añjana and bhañjana are lengthened by VI. 3. 117. शापिण्डिनिकायः, मौण्डिनिकायः, चिल्लिनिकायः ॥ Why do we say 'when it is a Name'? Observe परमगिरिः, ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ कुमार्याम्, वयसि, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

95. The last syllable of the first member gets the acute when the word कुमारी follows, the compound denoting age.

Thus वृद्धकुमारी 'an old maid'. The compounding is by II. 1. 57. जरतृकुमारी ॥ This compound is formed by II. 1. 49 with जरती ॥ The words become masculine by VI. 3. 42 in both examples. Q. The word कुमारी was formed by डीप् by IV. 1. 20 in denoting the prime of youth, how can this word be now applied to denote old age by being coupled with वृद्धा or जरती; it is a contradiction in terms. *Ans.* The word कुमारी has two senses; one denoting "a young maiden" and second "unmarried virgin". It is in the latter sense, that the attribute वृद्धा or जरती is applied. Why do we say "when the compound denotes age"? Observe परमकुमारी ॥

उदके ष्केचले ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उदके, अ, केचले, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकेचलं मिश्रं तद्वाच्यं समासे उदकशब्दोत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

96. Before the word उदक, when the compound denotes a mixture, the last syllable of the first member has the acute.

Thus गुडोदकम् or गुडोदकम्, तिलोदकम् or तिलोदकम् ॥ When we have already made the उ and ल acute by this rule, then the svarita accent may result optionally, by the combination of the acute अ of guḍa and tila and the subsequent grave उ of उदक, by Rule VIII. 2. 6. The word अक्षौवल means mixture. When mixture is not meant, this rule does not apply. As क्षीतोदकम्, उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, क्रतौ, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगुदुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

97. Before a Dvigu, when the compound denotes a sacrifice, the last syllable of the first member has the acute.

Thus गर्गश्चिराच्च, चारुश्चिराच्च, कुसुमविन्दसम्राच्च = गर्गाणां चिराच्चः &c. Why do we say 'before a Dvigu compound'? Observe अतिरार्चः (रात्रिमातृकान्त इति प्रादिसमासः) which being formed by the Samasānta affix अर्च (V. 4. 87) has acute on the final (VI. 1, 163). Why do we say 'when denoting a sacrifice'? Observe बिल्वसप्तपत्राच्च = बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तपत्राच्चः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ संमायाम्, नपुंसके, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्ददुत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

98. Before the word सभा when it is exhibited as Neuter, the first member of the compound gets acute on the last syllable.

Thus गोपालसभम्, पशुपालसभम्, क्षीसभम्, शर्त्तसभम्, गोविडार्त्तसभम् ॥ Why do we say 'before सभा'? Observe ब्राह्मणसभम् ॥ Why do we say 'when in the Neuter'? Observe राजसभा, ब्राह्मणसभा ॥ The word सभा becomes Neuter under Rules II. 4. 23-24: therefore when the word सभा does not become Neuter under those rules, then by the maxim of Pratipadokta &c: the accent does not fall on the final of the preceding term as, रमणीयसभं, here the word सभा is neuter not by the force of any particular rules, but because the thing designated (अभिधेय) is neuter.

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ पुरे, प्राचाम्, (पूर्वपदमन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ पुराशब्ददुत्तरपदे प्राचां शेषे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

99. Before the word पुर, when the compound denotes a city of the Eastern People, the final of the first member has the acute.

Thus लज्जदपुरम्, कार्त्तपूरम्, शिवरत्नपुरम्, कार्त्तपुरम्, नार्त्तपुरम् ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अरिष्ट, गौड, पूर्वे, च, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्)

वृत्तिः ॥ अरिष्ट गौड इत्येवं पूर्वे समासे पुराशब्ददुत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

100. When the words अरिष्ट and गौड stand first, the first member has the acute on the final before the word पुर ॥

Thus अरिष्टपुरम्, गौडपुरम् ॥ By the force of the word पूर्व in the aphorism, we can apply the rule to अरिष्टधितपुरम्, गौडभूयपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ न, हास्तिन, फलक, मार्देयाः, (अन्तोदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरश्च उच्चरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति ॥

101. But when the words हास्तिन, फलक and मार्देय precede पुर, the acute does not fall on their final.

This is an exception to VI. 2, 99. Thus हास्तिनपुरम्, फलकपुरम्, मार्देयपुरम् ॥ The son of द्रु is मार्देय formed by दक्, the word belonging to Subhrādi class. The द is elided by VI. 4. 147.

कुसूलकूपकुम्भशालं विले ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कुसूल, कूप, कुम्भ, शालम्, विले ॥
वृत्तिः ॥ कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्दोच्चरपदे अन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

102. The words कुसूल, कूप, कुम्भ and शाला have the acute on the last syllable before the word विल ॥

Thus कुसूलविलम्, कूपविलम्, कुम्भविलम्, शालविलम् ॥ But not so here सर्व-विलम् ॥ Why do we say 'before विल'? Observe कुसूलस्थामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ दिक्शब्दाः, ग्रामजनपदाख्यान, चानराटेषु ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूच्चरपरेषु चानराटशब्दे च ॥

103. Words expressing direction (in space or time) have acute on the last syllable, when followed by a word denoting a village, or a country or a narrative, and before the word चानराट ॥

Thus पूर्वैषुकामशामी, अपरैषुकामशामी or पूर्वै and अपरै (VIII. 2. 6). The compounding takes place by II. 1. 50. पूर्वैकृष्णवृत्तिका, अपरैकृष्णवृत्तिका ॥ Country name—पूर्वैपञ्चालाः, अपरैपञ्चालाः ॥ These are Karmadhāraya compounds (II. 1. 58). Story name—पूर्वाधिरामम् or पूर्वा, पूर्वयायातम्, पूर्वाधिरामकम्, अपरैयायातम् ॥ So also पूर्वैचानराटम्, अपरै चानराटम् ॥ The employment of the term शब्द in the aphorism shows that time-denoting दिक् words as in पूर्वयायातम् should also be included. The word अधिरामम् is derived from अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थः (IV. 3. 87).

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ आचार्योपसर्जनः, च, अन्ते-वासिनि, (अन्तोदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिषूच्चरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥

104. The direction denoting words have acute on the final, before the names of scholars, when such names are derived from those of their teachers.

Thus पूर्वपाणिनीयाः, अपरर्पाणिनीयाः, पूर्वकाशकृष्णाः, अपरकाशकृष्णाः ॥ Compare VI. 2. 36 Why do we say 'when derived from the names of their Teachers'? Observe पूर्वशिष्याः ॥ Why do we say 'Scholar-names'? Observe पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ (पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वं चिरन्तनम्) ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ उत्तर-पद-वृद्धौ, सर्वम् च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येति कृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दोदिकसम्प्रदायान्तांगता भवन्ति ॥

105. Words denoting direction and the word सर्व have acute on the final, before a word which takes Vṛiddhi in the first syllable of the second term by VII. 3. 12 and 13.

By the sūtra उत्तरपदस्य VII. 3. 10. 12, the Vṛiddhi of the Uttarapada is ordained when the Taddhita affixes having स्, ण् or क् follow, the Purvapada being सु, सर्व and अर्थ ॥ The word उत्तरपदवृद्धिः therefore, means that word which takes Vṛiddhi, under the rule relating to uttarapada, i. e. under rule VII. 3. 12 and 13. Thus पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः ॥ These are formed by वृष् affix (IV. 2. 125). Why do we say "which takes Vṛiddhi in the second term?" Had the word उत्तरपद not been used, then the sūtra would have run thus वृद्धौ सर्वं च, and would have applied to cases like सर्वमासः, सर्वकारकः where मासः and कारकः are Vṛiddha words not by virtue of VII. 3. 12.

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, विश्वम्, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदे संज्ञायां विषये ऽन्तोऽन्तं भवति ॥

106. The word विश्व has acute on the final, being first member in a Bahuvrīhi, when it is a Name.

Thus विश्वदेवः, विश्वयज्ञाः, विश्वमहान् ॥ This is an exception to VI. 2. 1 by which the first member in a Bahuvrīhi would have retained its original accent. Why do we say in a Bahuvrīhi compound? Observe विश्वे च देवाः = विश्वदेवाः ॥ Why do we say 'when a name'? Observe विश्वदेवा अस्य = विश्वदेवः ॥ But विश्वामित्रः and विश्वार्जिनः have acute on the final, as they are governed by the subsequent rule VI. 2. 165 which supersedes this. The word Bahuvrīhi governs the succeeding sūtras upto VI. 2. 120 inclusive. The word विश्व is originally acute on the first, as it is formed by the affix क्यन् added to विश् ॥ This rule has unrestricted scope in विश्वदेवः, विश्वयज्ञाः, and rule VI. 2. 165 has unrestricted scope in कुलविषः, कुलजिनः ॥ But in विश्वामित्रः and विश्वार्जिनः there is a conflict, as both these rules would apply, therefore by the maxim of vipratishedha, VI. 2. 165 supersedes this,

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ उदर, अश्व, इषुषु ।

वृत्तिः ॥ उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषयं पूर्वपदमन्तोऽक्षत्तं भवति ॥

107. The first member in a Bahuvrīhi, before the words उदर, अश्व and इषु, gets acute on the final syllable, when the compound denotes a Name.

Thus वृकोदरः, सोमोदरः, हयश्वः, योवनाश्वः, सुवर्णपुङ्खेषुः and महेषुः ॥ This sūtra is also an exception to VI. 2. 1 by which the first term would have retained its original accent. The word वृक has acute on the first by Phit II. 7. The word श्व is formed by मनिन् affix (Uṇ IV. 145) and is first acute; हेरि is also first acute is formed by इन् (Uṇ IV. 118). The word योवन if considered as an underived primitive, has acute on the first by Phit II. 19. If it be considered as derived from युवन् with the affix अण् then it is already end-acute and would retain its accent even by VI. 2. 1. The first Bahuvrīhi word सुवर्ण has acute on the final by VI. 2. 172, the second Bahuvrīhi compound सुवर्णपुङ्खः has acute on ण by VI. 2. 1, the third Bahuvrīhi with इषु gets accent on ख ॥ The word महत् is end-acute by V. 2. 38. Its mention here appears redundant.

क्षेपे ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ क्षेपे ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषयं पूर्वपदमन्तोऽक्षत्तं भवति ॥

108. A word before उदर, अश्व and इषु in a Bahuvrīhi gets acute on the final, when reproach is meant.

Thus कुण्डोदरः, घटोदरः, कटुकाश्वः, स्यान्दिनाश्वः, अनिघातोऽपुः, चलाचलैषुः ॥ The word कुण्ड has acute on the first as it is a Neuter name (Phit II. 3), and it would have retained this accent in the Bahuvrīhi by VI. 2. 1. but for this sūtra. The word उदर is formed by अच् (III. 1. 134) and has acute on the final, and so it would have retained this accent by VI. 2. 1. even with out this sūtra. The word कटु being formed by कन् (V. 3. 75) has acute on the first. स्यान्दिन is formed by the Nishā affix न्त ॥ The word अनिघात being an avyayibhāva, the first member would have retained its original accent. In this and the last sūtra, all the acutes may optionally be changed into svarita by VIII. 2. 6. But अनुदरः and पुङ्खः have acute on the final by VI. 2. 172, which being a subsequent sūtra, supersedes this present, so far as अन् and सु are concerned.

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नदी, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोऽक्षत्तं भवति ॥

109. In a Bahuvrīhi compound having the word नदी as its second member, the first member ending in the feminine affix ई (नदी word) has the acute on its final syllable,

Thus गार्गीबन्धुः, शार्वीबन्धुः ॥ The words गार्गी and शार्वी are formed by adding ङीर् (IV. 1. 16) to गार्ग्य and शार्व्य ending in यप् (IV. 1. 105), and therefore, they are first acute. By VI. 2. 1 this accent would have been retained, but for the present sūtra. Why do we say “a Nadi (Feminine in ङ) word”? Observe ब्रह्मबन्धुः, the word ब्रह्म has acute on the first syllable as it is formed by ननिन् (Uṇ IV. 146) and it retains that accent (VI. 2. 1). Why do we say “before बन्धु”? Observe गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपसर्ग-पूर्वम्, अन्य-तरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोऽक्षं भवति ॥

110. In a Bahuvrīhi compound, a Participle in क preceded by a preposition, standing as the first member of the compound, has optionally acute on the last syllable.

Thus प्रथोत्तमुखः or प्रथोत्तमुखः (VI. 2. 169), or प्रथोत्तमुखः (VI. 2. 49 and 1) प्रक्षान्तिर्वाद् or प्रक्षान्तिर्वाद् ॥ When the word मुख means (mouth) then by VI. 2. 167 which is an optional rule, the accent falls on the last syllable ख् ॥ When the other alternative is taken or when it does not mean (mouth) then by VI. 2. 49 the acute falls on प्र. which accent is retained (VI. 2. 1). Why do we say “a Nishṭhā”? Observe प्रसवकमुखः which is acute in the middle by the kṛit accent being retained after प्र (VI. 2. 139). Why do we say ‘preceded by a preposition’? Observe शुष्कमुखम् which has acute on the first by VI. 1. 206.

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ उत्तर, पदादिः, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदादिस्थितधिकृतम् । यदित उर्द्ध्वमनुकल्पिष्याम उत्तरपदस्यादिरुशक्तो मयनीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

111. In the following sūtras, upto VI. 2. 136 inclusive, should always be supplied the phrase “the first syllable of the second member has the acute”.

This is an aṅkārā aphorism and the word उत्तरपद exerts its influence upto the end of the chapter, while the word आदि has scope upto VI. 2. 187 exclusive.

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ कर्णः, वर्ण, लक्षणात्, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे वर्णवार्त्तनां लक्षणवार्त्तनम् कर्णवर्णलक्षणात् आद्युदात्तम् भवति ॥

112. In a Bahuvrīhi compound, the word कर्ण standing as second member, has acute on the first syllable, when it is preceded by a word denoting color or mark.

Thus with color we have शुक्लकर्णः, कृष्णकर्णः, and with mark-name, we have शार्ङ्गकर्णः, the lengthening of शार्ङ्ग and शङ्कु takes place by VI. 3. 115.

The marks of 'scythe', 'arrow' &c, are made on the ears of cattle to mark and distinguish them. It is such a 'mark' which is meant here, therefore, the rule does not apply to स्थूलकर्णः ॥ Why do we say कण् ? Observe श्वेतपादः, कूटशृङ्गः here श्वेत being formed by अच् (II. 1. 134) is end-acute, and कूट being formed by क् (III. 1. 135) is also end-acute and these accents are retained in the compound. Why do we say "when preceded by a word denoting color or mark"? Observe शोभनपादः where शोभन being formed by युच् (III. 2. 149) is end-acute and this accent is retained (VI. 2. 1).

संज्ञोपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ संज्ञा, औपम्ययोः, च ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्यत्तं तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युशात्तं भवति संज्ञायाम् ॥

113. In a Bahuvrīhi the second member कर्ण has acute on the first syllable, when the compound denotes a Name or a Resemblance.

Thus कुञ्चिकर्णः, मणिकर्णः, are Names: गोकर्णः, खरकर्णः denote resemblance i. e. "persons having ears like a cow or an ass".

कण्ठपृष्ठम्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ कण्ठ, पृष्ठ, म्रीवा, जङ्घ, च, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ कण्ठ पृष्ठ म्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञोपम्ययोराद्युशात्तानि भवन्ति ॥

114. In a Bahuvrīhi expressing a Name or comparison, the second members कण्ठ, पृष्ठ, म्रीवा and जङ्घा have acute on the first syllable.

Thus Name: शितिकण्ठः, नीलकण्ठः ॥ Comparison खरकण्ठः, उष्ट्रकण्ठः ॥ Name कण्ठपृष्ठः, नाकपृष्ठः ॥ Resemblance गोपृष्ठः, अजपृष्ठः ॥ Name सुम्रीवः, नीलम्रीवः, रक्तम्रीवः ॥ Resemblance गोम्रीवः, अश्वम्रीवः ॥ Name नाडीजङ्घः, तालजङ्घः ॥ Resemblance गोजङ्घः, अश्वजङ्घः, एणीजङ्घः ॥

The sūtra कण्ठपृष्ठम्रीवाजङ्घ is in Neuter gender, and जङ्घा is shortened as it is a Samāhāra Dvandva. In the case of सुम्रीव the accent would have fallen on the final व by VI. 2. 172, this ordains acute on म्री ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ शृङ्ग, अवस्थायाम्, च (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युशात्तं भवति ॥

115. In a Bahuvrīhi denoting age, (as well as a Name or a Resemblance), the second member शृङ्ग gets acute on the first syllable.

Thus उदगतशृङ्गः, झंयुलशृङ्गः, अंयुलशृङ्गः ॥ Here the word शृङ्ग denotes the particular age of the cattle at which the horns come out, or become one or two inches long. Name:—कम्बशृङ्गः comparison: गोशृङ्गः, मेघशृङ्गः ॥ Why do we say when denoting 'age &c'. Observe स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्त्वृताः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ नञः, जर, मर, मित्र, मृताः, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ नङ् उत्तरे जरमरमित्त्वृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ॥

116. After a Negative Particle, in a Bahuvrīhi, the acute falls on the first syllable of जर, मर, मित्र and मृत ॥

Thus अजरः, अमरः, अमित्रः and अमृतः ॥ Why do we say after a Negative Particle? Observe ब्राह्मणमित्रः ॥ Why do we say “जर &c”. Observe अशङ्कः when the final gets the acute by VI. 2. 172.

सोर्मनसी भलोमोषसी ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ सोः, मन्-असी, अ लोम, उपसी ॥

वृत्तिः ॥ सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसीवर्जयित्वा ॥

117. After the adjective सु in a Bahuvrīhi, a stem ending in मन् and अस्, with the exception of लोमन् and उपस् has acute on the first syllable.

Thus सुकर्मन्, सुधर्मन्, सुप्रथिमन्, सुपथ्यस्, सुयशस्, सुलोमन् so also सुर्मन् and सुध्वन् from the root क्षस् and ध्वस् with the affix क्तिप् ॥ The final स् is changed to व् by VIII. 2. 72. But this substitution is considered asiddha for the purposes of accent, and these words are taken as if still ending in अस् ॥ Why do we say ‘after सु?’ Observe कृतकर्मन्, कृतयशस् ॥ Why do we say ‘ending in मन् and अस्?’ Observe सुराजन् and सुतधन् formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), and the accent is on रा and त, but with सु, the accent is thrown on the final by VI. 2. 172. Why do we say with the exception of लोमन् and उपस्? Observe सुलोर्मन् and सुवृत् (VI. 2. 172). The following maxim applies here: अनितस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति “whenever अन्, or इन् or अस् or मन्, when they are employed in Grammar, denote by I. 1. 72, something that ends with अन् or इन् or अस् or मन्, there (अन्, इन्, अस् and मन्) represent these combinations of letters, both in so far as they possess and also in so far as they are void of, a meaning”. Therefore the मन् and अस् void of meaning are also included here. Thus धर्मन् is formed by मन् (Uṇ I. 140), but कर्मन् is formed by कनिन् (Uṇ IV. 145), and प्रथिमन् is formed by इमनिच् affix (V. 1. 122) in which मन् is only a part. Similarly यशस् is formed by अशुन् (Uṇ IV. 191), and so also लोमस् (Uṇ IV. 202); but in सुध्वस् (सुध्वस् from ध्वस् with the affix क्तिप् III. 2. 76) the rule applies also, though अस् is here part of the root. But when the samāsanta affix कप् is added (V. 4. 154) then the accent falls on the syllable immediately preceding कप्, for there the subsequent Rule VI. 2. 173 supersedes the present rule: thus सुकर्मकः, सुलोर्मकः ॥

कृत्वाद्यश्च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ कृत्वाद्यः, च, ॥

वृत्तिः ॥ कृत्वाद्यः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।

118. After सु in a Bahuvrīhi, the acute falls on the first syllable of क्तु &c.

Thus सुकृतुः, सुहृशीकः, सुपैपतिः, सुहृव्यः, सुर्मगः, सुर्मतीकः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ आद्युदात्तम्, द्वयच्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आद्युदात्तं द्वय उपापरं बहुव्रीहौ समासे सौरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये ॥

119. In a Bahuvrīhi compound in the Chhandas, a word of two syllables with acute on the first syllable, when preceded by सु, gets acute on the first syllable.

In other words, such a word retains its accent. Thus:—स्वधसिन्धुः सुर्या सुवासा (Rig Veda X. 76. 8). Here स्वधः and सुर्यः have acute on अ and र, which they had originally also, for अथ and रथ are formed by कृन् (Uṇ I. 151) and क्यन् (Uṇ II. 2) respectively and have the निन् accent (VI. 1. 197). Why do we say 'having acute on the first syllable'? Observe या सुव्राहुः स्वहृगुरिः (Rig II. 32. 7). Here ब्राहु has acute on the final (Uṇ I. 27 formed by उ affix and has the accent of the affix III. 1. 3). Why do we say 'having two syllables'? Observe सुयुरसन्, सुहृण्यः ॥ This sūtra is an exception to VI. 2. 172.

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ पदानि ॥ वीर, वीर्यौ, च, ॥

वृत्तिः ॥ वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सौरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः ।

120. In a Bahuvrīhi compound in the Chhandas, after सु, the words वीर and वीर्य have acute on the first syllable.

Thus सुवीरेण ते, सुवीरस्ते जयिता (Rig IV. 17. 4) सुवीर्यैस्त्वद्वयम् (Rig VIII. 13 36) where सुवीर्य has acute on वी ॥ So also सुवीर्यस्य पतयः स्याम् ॥ The word वीर्य is formed by वन् affix and by VI. 1. 213, it would have acute on the first. But its enumeration in this sūtra shows that Rule VI. 1. 213 does not apply to वीर्य ॥ The word वीर्य has svarita on the final in the Chhandas, by Phit IV. 9. In the secular literature it is ādyudātta.

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष, समम्, अव्ययीभावे ॥

वृत्तिः ॥ कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

121. In an Avyayibhāva compound, the following second terms have acute on their first syllable : कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष and सम ॥

Thus परिकूलम्, उपकूलम्, परित्तीरम्, उपत्तीरम्, परित्तूलम्, उपत्तूलम्, परिमूलम्, उपमूलम्, परिशालम्, उपशालम्, उपोक्षम्, पयोक्षम्, सुर्वम्, विर्वम्, निर्वम् and दुर्वम् ॥ These last four are to be found in Tishthadgu class of compounds (II. 1. 17). Why do we say 'कूल &c'? Observe उपकुम्भम् ॥ Why do we say "in an Avyayibhāva

compound ?" Observe परमकूलम्, उत्तमकूलम् ॥ After the prepositions परि, प्रति, उप and अप, the words कूल &c would have become accentless by VI. 2. 33, the present sūtra supersedes VI. 2. 33, and we have accent on कूल &c and not on the Prepositions.

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विवर्गौ ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य, काण्डम्, द्विवर्गौ ॥

वृत्तिः ॥ कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विवर्गौ समासआद्युत्तानि भवन्ति ॥

122. In a Dvigu Compound the following second members get acute on their first syllable :—कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य and काण्ड ॥

Thus द्विकंसः, (इभ्यां कंसाभ्यां क्रीतः the affix टिठन् V. 1. 25 is elided by V. 1. 28) त्रिकंसः, त्रिमन्थः, (the affix डक् V. 1. 19 is elided by V. 1. 28) त्रिमन्थः, द्विशूर्पः, (the affix अश् V. 1. 26 is elided) त्रिशूर्पः, द्विपाय्यः, त्रिपाय्यः, द्विकाण्डः, त्रिकाण्डः ॥ Why do we say in a Dvigu ? Observe परमकंसः, उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषे, शालायाम्, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युत्तानि भवन्ति ॥

123. The word शाला at the end of a Tatpurusha compound when exhibited in the Neuter has acute on the first syllable.

Thus ब्राह्मणशालम्, क्षत्रियशालम् ॥ The compound becomes Neuter by II. 4. 25. Why do we say "in a Tatpurusha" ? Observe दृष्टशालं ब्राह्मणकुलम् which is a Bahuvrihi compound and therefore first member retains its accent VI. 2. 1, and as the first member is a Nishthā word, it has acute on the final. Why do we say "the word शाला ?" Observe ब्राह्मणसेनम् ॥ Why do we say 'in the Neuter' ? Observe ब्राह्मणशाला ॥ Compare VI. 2. 86.

कन्या च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ कन्या, च, ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कथाशब्द उत्तरपदमाद्युत्तानि भवन्ति ॥

124. In a Neuter Tatpurusha ending in कन्या, the acute falls on the first syllable of the second member.

Thus सौशमिकैर्न्यम्, आह्वरकैर्न्यम्, चप्यकैर्न्यम् ॥ The word सौशमिः denotes the descendant of सुशमः (सोमनः शमो यस्य) आह्वर is formed by the preposition आ with the verb हृद् and the affix क (III. 1. 136) The compound is Neuter by II. 4. 20. These are Genitive compounds. When the word is not Neuter we have शक्तिकन्या ॥

आदिश्चिह्णादीनाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आदिः, चिह्णादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिह्णादीनामादिशब्दान्ते भवन्ति ॥

125. In a Neuter Tatpurusha ending in कन्या, the first syllable of चिह्ण &c have the acute.

As चिह्नकन्यम्, मैडरकन्यम्, मैडुरकन्यम् ॥ The repetition of the word भादि in this sūtra, though its anuvritti was present, indicates that the first syllable of the *first member* gets the acute. The word चिह्न is derived from the root चिनाति with चिप् which gives चित् and हन is formed by adding भच् (III. 1. 134) to ह् ॥ चित् + हन = चिह्न the elision of त् is irregular.

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ चेल, खेट, कटुक, काण्डम्, गर्हायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युशात्तानि भवन्ति ॥

126. The words चेल, खेट, कटुक and काण्ड at the end of a Tatpurusha have acute on the first syllable, when a reproach is meant.

Thus पुत्रचेर्लम्, भार्याचेर्लम्, उपानत्खेटम्, नगरखेटम्, (खेट इति वृणनाम्, तद्वद् दुर्बल उपानत्) श्विकैटुकम् (कटुकमस्वादु) उश्वित्कैटुकम्, भूतकौण्डम् (काण्डमिति धारनाम्, तद्यथा सख्यपीडाकर मेव भूतमपि) प्रजाकौण्डम् ॥ The reproach is denoted of the sons &c by comparing them to चेल &c. The analysis will be पुत्रचेलमिव i. e. चेलवत् तुच्छम् and the compounding takes place under II. 1. 56: the Vyaghrādi class being an akṛti-gaṇa. When reproach is not meant, we have परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चीरम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ चीरुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युशात्तं भवति ॥

127. The word चीर, at the end of a Tatpurusha, has acute on the first syllable, when something is compared with it.

Thus वक्षम् चीरमिव = वक्षचीरम्, पटचीरम्, कम्बलचीरम् ॥ Why do we say 'when comparison is meant?' Observe परमचीरम् ॥

पलसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पल, सूप, शाकम्, मिश्रे ॥

वृत्तिः ॥ पल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युशात्तानि भवन्ति ॥

128. In a Tatpurusha ending in पल, सूप and शाक the acute falls on the first syllable of these, when the compound denotes a food mixed or seasoned with something.

Thus शुडपलम्, घृतपलम्, घृतसूपः, मूलकर्तूपः, घृतशौकम्, घृतशौकम् = शुडेन मिश्रं पलम् &c. The compounding takes place by II. 1. 35. Why do we say 'when meaning mixed or seasoned?' Observe परमपलम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ कूल, सूद, स्थल, कर्षाः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युशात्तानि भवन्ति ॥

129. The words कूल, सूद, स्थल and कर्ष have acute on their first syllable, when at the end of a Tatpurusha denoting a Name.

Thus वासिकूलम्, आरुक्कूलम्, देवसूदम्, भागीसूदम्, राष्ट्रायनस्थली, नाहकिस्थली, वासिकर्षः ॥ All these are names of villages. The feminine of स्थल is taken here formed by डीप् (IV. 1. 42). When not a name we have परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ अ, कर्मधारये, राज्यम् (आद्युदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

130. The word राज्यम् has acute on the first syllable, when at the end of a Tatpurusha compound, which is not a Karmadhāraya.

Thus ब्राह्मणराज्यम्, क्षत्रियराज्यम् ॥ In a Karmadhāraya we have परमराज्यम् ॥ The accent taught in VI. 2. 126 to 130 is superseded by the accent of the Indeclinable taught in VI. 2. 2, though that rule stands first and this subsequent As कुचेलम्, कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वर्ग्यादयः, च, (आद्युदात्तानि)
वृत्तिः ॥ वर्ग्य इत्येवमाशीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

131. At the end of a non-Karmadhāraya Tatpurusha compound, the words वर्ग्य &c have acute on the first syllable.

Thus वायुवेवर्ग्यः, वायुवेवर्ग्यः, अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनवर्ग्यः ॥ In a Karmadhāraya we have परमवर्ग्यः ॥ The words वर्ग्य &c are nowhere exhibited as such; the primitive words वर्ग, पूग, गण &c sub-division of दिगारि (IV. 3. 54) are here referred to, as ending with यन् affix.

पुत्रः पुत्र्यः ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ पुत्रः, पुत्र्यः (आद्युदात्तः) ॥
वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तो भवति ॥

132. The word पुत्र coming after a Masculine noun in a Tatpurusha has acute on the first syllable.

Thus कौनटिपुत्रः, रामकपुत्रः, माहिषपुत्रः ॥ Why do we say 'a पुत्र' ? Observe कौनटिमातुलः ॥ Why do we say 'after a masculine word' ? Observe नार्गीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ न, आचार्य, राज, त्विक, संयुक्त, ज्ञात्याख्येभ्यः, (आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । कस्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः दयालादयः । ज्ञा माहिसिद्धसंबन्धिनो बाण्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति ।

133. The word पुत्र has not acute on the first syllable, when preceded by a word which falls under the category of teachers, kings, priests, wife's relations, and agnates and cognates.

The word आचार्य means 'teacher', राजा 'prince, king', ऋत्विज् 'a sacrificing priest', संयुक्ताः 'relations through the wife's side' as द्यान्ता 'brother-in-law' &c: ज्ञाति means 'all kinsmen related through father and mother or blood-relations'. The word आख्या shows that the rule applies to the synonyms of 'teacher' &c, as well as to particular 'teacher' &c. Thus आचार्यपुत्रः, उपाध्यायपुत्रः, शाकदायनकपुत्रः, राजपुत्रः, ईश्वरपुत्रः, नन्दपुत्रः, ऋत्विक्पुत्रः, याजकपुत्रः, होतृपुत्रः, (VI. 3. 23) संयुक्तपुत्रः, संबन्धिपुत्रः, श्यालकपुत्रः, ज्ञातिपुत्रः, भ्रातृपुत्रः (VI. 3. 23). Here the special accent of पुत्र taught in the last sūtra being prohibited, the accent falls on the last syllable by the general rule VI. 1. 2 23.

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ चूर्णादीनि, अ, प्राणि, षष्ठ्याः, (आहुदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपशविरिति वृत्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपश्वानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आहुदात्तानि भवन्ति ॥

134. The words चूर्ण &c, in a Tatpurusha compound have acute on the first syllable, when the preceding word ends in a Genitive and does not denote a living being.

Thus मृत्तचूर्णम्, मत्तचूर्णम्, but मत्स्यचूर्णम् where the first term is a living being, and परमचूर्णम् where it is not Genitive. Another reading of the sūtra is चूर्णादीन्यप्राण्युपमहाद्, the word उपमह being the ancient name of षष्ठी given by old Grammarians.

1 चूर्ण, 2 करिष, 3 करिष, 4 शाकिन, 5 शाकट, 6 ब्राह्मा, 7 सूत, 8 कुन्दु (कुन्दम्), 9 वलप, 10 चमसी, 11 चकन (चकन चकन), 12 चोल ॥

The word चूर्ण is derived from the root चूरी शहे (Div 50) with the affix क; करिष and करिष are formed with the upapada करि and the verbs वा 'to go' and वा 'to protect' respectively, and the affix क (कैरिणवाति=करिष) (III. 2. 3); शक with the affix हनञ् added diversely (Uṇ II. 56); शक with अटच् (Uṇ IV. 81) gives शकट; this with भञ् (तद्वहति) gives शकट; ब्राक् क्षरति=ब्राह्मा (Prishodarādi); वृत् (वृष्टे) with कृ gives सूत the penultimate being lengthened; the word कुन्दु is formed by the affix क्तिप् added to the root दु with the upapada कु (कुन्दुनाति कुत्सितं वा हुनोति) the augment हुन् being added to कु ॥ कुन्दु मिमीते=कुन्दुम् ॥ वल with the affix कपञ् gives वलप; चम with असच् forms चमस, then is added ङीष्; चकन is formed by अच् (III. 1. 134) added to कङ् and reduplication, चोलत्वापत्यं=चोलः ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ षट्, च, काण्डादीनि, (आधुदासानि)
वृत्तिः ॥ षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आधुदासानि भवन्ति ॥

135. The six words काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक and कूल of Sûtras VI. 2. 126-129, preceded by a non-living genitive word, have acute on the first syllable.

As र्भकौण्डम्, शारकौण्डम्; र्भचौरम्, कुशचौरम् ॥ In the last two examples चीर is not used as a comparison, that case being governed by VI. 2. 12. तिलपल्लम्, मूलकशाकम्, पुत्रसूपः ॥ Here पलल, सूप and शाक do not denote mixing which is governed by VI. 2. 128. नन्दीकूलम्, तद्युक्कूलम्, here the compound does not denote a Name, which would be the case under VI. 2, 129. Why then 'six' only? Observe राजसूयः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ कुण्डम्, वनम् (आधुदासम्) ॥

वृत्तिः ॥ कुण्डशब्देन कुण्डसादृश्येन वने वसति । कुण्डमत्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आधुदासम् भवति ॥

136. The word कुण्ड at the end of a Tatpurush compound denoting 'a wood or forest', has acute on the first syllable.

The word कुण्ड here denotes 'a wood' by metaphor. Thus र्भकुण्डं शारकुण्डम् ॥ Why do we say when denoting 'a wood'? Observe वनकुण्डम् ॥ The word कुण्ड means (1) a basin (2) a caste called kunḍa. Some say it means 'forest' also primarily and metaphorically. The force here is that of सवशात्, i. शारवणसवशात् = शारकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, भगालम्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ भगालवाच्युत्तरपदे तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

137. The word भगाल at the end of a Tatpurush compound preserves its original accent.

The synonyms of भगाल are also included. As कुम्भीभगालम्, कुम्भीकर्षणम् कुम्भीनीर्हलम् ॥ The words भगाल &c. have acute on the middle. Phit II. 9. The word प्रकृत्य governs the subsequent sūtras upto VI. 2. 143.

शितेर्नित्याबह्वृज् बहुव्रीहायमसत् ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ शितेः, नित्य, अबह्वृज्, बहुव्रीहौ, अयमसत्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ शितेरुत्तरपदे नित्ये यदबह्वृज् असत्प्रवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति ॥

138. After शिति, a word retains in a Bahuvrīhi its original accent, when it is always of not more than two syllables, with the exception of असत् ॥

Thus चित्तिर्वाहः, चित्त्यसः, चित्त्योष्ठः ॥ The word वाह belongs to वृद्धि class (VI. 1. 203) and has acute on the first, and अंसः and ओष्ठः being formed by सन् (Uṇ V. 21) and यन् (Uṇ II. 4) affixes, have acute on the first (VI. 1. 197). Why do we say 'after चित्ति' ? Observe वर्त्तनीयवाहः which being formed by the affix वर्त्तनीयवाह has acute on the penultimate syllable नी by VI. 1. 217 ॥ Why do we say 'always' ? Observe चित्तिककुल, for though ककुल is here of two syllables, it is an abbreviated form of ककुल, the final अ being elided in denoting condition of life (V. 4. 146), in compounds other than those denoting 'age', we have चित्तिककुलः, hence this word is not such which is *always* of two syllables. The word चित्ति has acute on the first syllable, by Phiṭ II. 10, and retains this accent in the Bahuvrīhi (VI. 2. 1). Why do we say 'abahvach or not many-syllable' ? Observe चित्तिललाटः ॥ Why do we say in a Bahuvrīhi ? Observe चित्तेः वाहः = चित्तिवाहः ॥ Why do we say 'with the exception of असन्' ? Observe चित्तिमसन् ॥ This sūtra is an exception to VI. 2. 1.

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ गति, कारक, उपपदात्, कृत, (प्र-कृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषवृत्ति वर्त्तते न बहुव्रीहिवृत्ति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपरं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

139. In a Tatpuruṣa, a word ending in a Kṛit-affix preserves its original accent, when preceded by an Indeclinable called Gati (I. 4. 60), or a noun standing in intimate relation to a verb (Kāraka), or any word which gives occasion for compounding (Upapada see III. 1. 92).

The above is according to Professor Bohtlingk. Thus प्रकर्तारकः, प्रकर्तणम्, प्रहर्तारकः, प्रहर्तणम् ॥ The compounding is here by II. 2. 18. With kāraka-word we have:—इष्मिन्प्रवचनः, पलाशशान्तनः, इमंशुर्कल्पनः (III. 3. 117). With upapada words, we have:—इवत्कर्तारः, दुष्कर्तारः, सुकर्तारः ॥ All these are formed by कृत् affixes and the accent is governed by VI. 1. 193. i. e. the word व्रथन is formed by व्युद् (इष्मिन् प्रवृ-थ्यते येन); so also with शान्तन (पलाशानि शात्यन्ते येन स इण्डः); so also with कल्पन (इमंशु कल्पते येन स क्षुरारिः) Why do we say "after a Gati, Kāraka, or an Upapada word?" Observe देवदत्तस्यकारकः = देवदत्तकारकः ॥ Here the Genitive in देवदत्त does not express a kāraka relation. The genitive is here a शेष लक्षणा वृत्ति denoting a possessor and not a कर्मलक्षणा one: for had it been latter, there would have been no compounding at all, by II. 2. 16. see also II. 3. 65. The word कृत् is employed in the sūtra for the sake of distinctness; for a gati, kāraka or upapada could not be followed by any other word than a kṛit-formed word, if there is to be a samāsa. For two sorts of affixes come after a root (dhātu) namely तिङ् and कृत् ॥ A samāsa can take place with kṛit-formed words, but

not with *tiñanta* words. So that without employing कृत् in the sūtra, we could have inferred that कृत् was meant. Therefore, it is said the 'Krit' is employed in the sūtra for the sake of distinctness. According to this view we explain the accent in प्रपचतितरात्, प्रपचतितनात्, by saying that first compounding takes place with प्र and the words पचतितर and पचतितन ending in तरप् and तनप् and then आम् is added and the accent of the whole word is regulated by आम् by the rule सतिशिष्ट (see V. 3. 56. and V. 4. 11). According to others, the कृत् is taken in this sūtra, in order to prevent the gati accent applying to verbal compounds in words like प्रपचति देशः, or प्रपचति देशीयं (V. 3. 67), or प्रपचति रूपम् (V. 3. 66). The accent of these will be governed by the rule of the Indeclinable first term retaining its accent.

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ उभे, वनस्पत्यादिषु, युगपत् (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्योति वर्चते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

140. In वनस्पति &c, both members of the compound preserve their original accent simultaneously.

Thus वनस्पति, both वन and पति have acute on the first syllable, and सु augment comes by VI. 1. 157. (2) बृहस्पतिः or बृहस्पतिः = बृहतां पतिः (VI. 1. 157) The word बृहन् is acutely accented on the final, some say it has acute on the first. (3) सचीपतिः (Sachī being formed by ङीष्), some make Sachī acute or the first सचीपतिः, by including it in Sarangraha class (IV. 1. 73). (4) तनूनपात् (tanū being formed by ऊ Un I. 80 has acute on the final, according to others it has acute on the first and napāt = na pāti or na palayati with क्तिप् and has acute on the first). (5) नाराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति or नरा एव शंसन्ति (nara is formed by अप् and has acute on the first, Saṁsa is formed by षप्, the lengthening takes place by VI. 3. 137). (6) शुनः शोपः = शुन इव शोपोऽस्य is a Bahuvrihi: the Genitive is not elided by (VI. 3. 21. Vārt.), and both have acute on the first. (7) सण्डामर्कौ both 'Sanda' and 'Marka' being formed by षप् have acute on the first: the lengthening takes place by VI. 3. 137. (8) तृष्णावर्त्तनी ॥ Tṛishṇa has acute on the first, वर्त्तनी has acute on the final. The lengthening here also is by VI. 3. 137. (9) बम्बोविश्वयसो ॥ Bamba is finally acute, and viśva by VI. 2. 106 has acute on the final, as viśvavayas is a Bahuvrihi. The lengthening takes place as before by VI. 3. 137. (10) मर्मस्तुः ॥ मर् is formed by षिष् affix and मृत्यु has acute on the final. The words governed by this sūtra are those which would not be included in the next two sūtras.

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ देवता, द्वन्द्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

141. In a Dvandva compound of names of Divinities, the both members retain their original accent.

Thus ईन्द्रासौ नो, ईन्द्रावरुणो, ईन्द्रावृहस्पती ॥ The word इन्द्र has acute on the first (by nipatana), सोम is formed by मन् (Uṇ I. 140), and has acute on the first (VI. 1. 197), वरुण is formed by वनन् (Uṇ III. 53) and by VI. 1. 197 has acute on the first. ईहस्वति has two acutes by VI. 2. 140, and Indra-Brihaspati has three acutes. Why do we say "names of divinities"? Observe कसन्त्यघोषौ ॥ Why do we say 'a Dvandva'? Observe अग्निदोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ न, उत्तरपदे, अनुदात्तादौ, अ पृथिवी, रुद्र, पूष, मन्थिषु ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु अन्ते देवताहन्ते नोभे शुगपत्यकृतिस्त्वरे भवतः ॥

142. In a Dvandva compound of the names of divinities, both members of the compound simultaneously do not retain their accent, when the first syllable of the second word is anudatta, with the exception of पृथिवी, रुद्र, पूषन्, and मन्थिन् ॥

Thus इन्द्राग्नी, इन्द्रवायू, the words Agni and Vāyu have acute on the final. The word uttarapada is repeated in the sūtra, in order that it should be qualified by the word 'anudattādaу', which latter would otherwise have qualified Dvandva. The word "anudattādaу" shows the scope of the prohibition and the injunction. Why do we say with the exception of 'prithivi' &c? Observe द्यावापृथिव्यौ or द्यौः dvyaḥ has acute on the first, 'prithivi' being formed by 'rīsh', has acute on the final. सौमरुद्रौ. Rudra is formed by 'rak' affix (Uṇ II. 22.), and has acute on the final. ईन्द्रापूषणो, Pūshan has acute on the end. (Uṇ I. 159) सुक्रामन्थिनौ, the words Śukra and manthin have acute on the final.

अन्तः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्यधिकारो यदिह कर्धमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्विहितव्यम् ॥

143. In the following sūtrās up to the end of the chapter, should always be supplied the phrase "the last syllable of the second member has the acute".

The application is given in the next sūtra.

थायघञ्काजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ थ, अथ, घञ्, क, अच्, अप्, इञ्, काणाम्, (अन्त उदात्तः,) ॥

वृत्तिः ॥ थ अथ घञ् क अच् अप् इञ् क इत्येवमन्तानाहुत्तरपदानां गतिकारकोपपदास्वरूपान्त उदात्तो भवति ॥

144. The last syllable of the second member has the acute, in the verbal nouns ending in थ, अथ, घञ्, क, अच्, अप्, इञ् and क, when preceded by a Gati, a Kāraka or an Upapada (VI. 2. 139).

Thus सुनीर्यः, अवश्यः formed by कृयन् affix (Uṇ 11. 2 and 3), and but for this sūtra, by VI. 2. 139 these words would have retained their original accent which was acute on the first. अयः—आवस्यः, उपवस्यः formed by अयन् affix (Uṇ III. 116). यम्—प्रमेर्यः, काष्ठमेर्यः, रज्जुमेर्यः ॥ कः—बुराशागतैः, Here क has the force of कर्म, and the gati आ would retain its accent (VI. 2. 49) therefore, आगत is first acute: this accent would have been retained when compounded with the kāraka word dūra, but for this sūtra. विशुक्कैः आतपशुष्कैः ॥ अष् (III. 3. 56) :—प्रभवेः, प्रजयेः, the words क्षय 'dwelling', and जय 'victory' are acute otherwise on the first (VI. 1. 201, 202). अप्—प्रलयेः, प्रसवेः ॥ इष—प्रलविर्जम्, प्रसविर्जम् ॥ क—खरीवृक्षः गोवृषः=गां वर्षात, खरीं वर्षात (III. 2. 5 Vārt) : वृष्यैः, प्रवृष्यैः; (क being added by III. 1. 135). The word वृष has acute on the first as it belongs to वृषारि class (VI. 1. 203). When the preceding words are not Gati, Kāraka or Upapada, this rule does not apply : as सुस्तुतं भवता, अतिस्तुतं भवता, where सु and अति being Kar-mapravachaniya, the words get the accent of the Indeclinable.

सूपमानात् कः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ सु, उपमानात्, कः, ॥

वृत्तिः ॥ सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं कान्तपुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

145. The Participle in क has acute on the final, when it is preceded by सु or by a word with which the second member is compared.

Thus सुकृतेम्, सुभुक्तेम्, सुपीतेम् ॥ With Upamāna words we have—वृक्षाव-
सुप्रमे, वासालुतेम्, सिंहवर्णवर्तेम् ॥ This debarbs VI. 2. 49 and 48. When सु is not a Gati, the rule does not apply, as सुस्तुतेम् भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, अनाचितादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गतिं कारकापवशात् कान्तपुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन्वर्जयित्वा ॥

146. The Participle in 'kta' has acute on the last syllable, when preceded by a Gati, or a Karaka or an Upapada, if the compound denotes a Name, but not in आचित &c.

Thus सेतुर्नां रामायणः, उपरुर्न शाकल्यः, परिजग्मः कौण्डिन्यः ॥ This debarbs VI. 2. 49, धनुषस्यानां नदी, कुशालस्यानेन नगरम्, हस्तिवृग्नां भूमिः ॥ Here VI. 2. 48 is debarred. Why do we say "when it is not आचित &c" Observe आचितम् &c.

1 आचित, 2 पर्याचित, 3 आस्थापित, 4 परिगृहीत, 5 निरुक्त, 6 प्रतिपन्न, 7 अपश्लिष्ट*, 8 प्रश्लिष्ट, 9 उपहित (उपहत) 10 उपस्थित, 11 संहितागवि (संहिताशब्दो यदा गोमयस्य संज्ञा तदन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदन्तोदात्त एव ॥)

The word संहिता in the above list does not take acute on the final, when it is the name of anything else than a 'cow'; but when it denotes 'a cow' it has acute on the final.

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ प्रवृद्धादीनाम्, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रवृद्धादीनां च कान्तपुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

147. The words प्रवृद्ध &c. ending in 'kta' have acute on the final.

Thus प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुक्तोः सक्त्वः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वा-
रुहः, कविशस्तः ॥ It is an Akritigāṇa. The words have acute on the final, even
when not followed by यान &c, though in the Ganapāṭha they are read along
with these words. Some hold it is only in connection with यान &c that these
words have acute on the final. This being an Akritigāṇa we have पुनरुक्त्युतं
वासोदेयं, पुनर्निष्कृता इयः &c.

1 प्रवृद्धं यानम्, 2 प्रवृद्धो वृषलः, 3 प्रयुक्तासृष्टवः or प्रयुक्ताः सक्त्वः 4 आकर्षेऽवहितः, 5
अवहितो भोगेषु, 6 खट्वारुहः 7 कविशस्तः, आकृतिगणः.

कारकाद्वत्श्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ कारकात्, दत्त, श्रुतयोः, एव,
आशिषि ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामिनि वर्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्वत्तश्रुतयोरेव
कान्तयोरन्त उदात्तो भवति ॥

148. The final of Part Participles दत्त and श्रुत alone has acute, in a compound denoting a Name and a benediction, the preceding word being a word standing in close relation to an action (kāraṇa).

Thus देवा एनं देवासुः = देववर्त्तः, विष्णुरेव भूयाद् = विष्णुभूतः ॥

Why do we say "of दत्त and श्रुत"? Observe देवैर्वापत्तिः (VI. 2. 48), which, though a Name, is not governed by VI. 2. 146, and does not take acute on the final, for the present rule makes a restriction with regard to that rule even. So that where a Participle in क्त is preceded by a kāraṇa, and the compound denotes a benediction and a Name, the accent is not on the final, as required by VI. 2. 146, but such a word is governed by VI. 2. 48, unless the Participle be Datta and Śruta, when the present rule applies. The word कारक indicates that the rule will not apply when a gati or upapada precedes. Why do we use 'एव' (a'one)? So that the restriction should apply to 'kāraṇa', and not to 'Datta' and 'Śruta'. For the words 'Datta' and 'Śruta' will have acute on the final even after a nonkāraṇa word. As संभूतः, विभूतः ॥ Why do we say 'when denoting benediction'? The rule will not apply where benediction is not meant. As देवैः खाता = देवखाता ॥ This rule applies to Datta and Śruta after a kāraṇa-word, only when benediction is meant. It therefore does not apply to देवैश्च 'the name of Arjuna's conch', as आइतेनश्चि देवैश्च, which is governed by VI. 2. 48.

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ इत्थंभूतेन, कृतम्, इति, च, (अ-
न्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ इयं प्रकारमात्र इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते तत्र कान्तमुत्तरपद-
पन्तोदात्तं भवति ॥

149. The Participle in क्त has acute on the final, when the compound denotes 'done by one in such a condition'.

The word इत्यंभूत means 'being in such a condition'. Thus सुप्तप्रलपितम्, उन्मत्तप्रलपितम्, प्रमत्तगतिम्, विपन्नभुतम् as Adjectives and Abstract verbal nouns. This is an exception to VI. 2. 48. When the words प्रलपित &c are used to denote Noun of Action (भाव, then by VI. 2. 144 they get of course acute on the final.

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ अनः, भाव, कर्मवचनः, (अन्तोदात्तम्) ॥ वृत्तिः ॥ अन प्रत्ययान्तपुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

150. After a kâraka as mentioned in VI. 2. 148, the second member ending in the affix अन, and denoting an action in the Abstract or the object (i. e. having the senses of a Passive Adjective), has acute on the final.

Thus भोजनभोजनं सुखम्, पथपानं सुखम्, चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् ॥ All these are examples of भाव or Abstract Verbal Nouns. राजभोजनः शालयः, राजाच्छादनार्थं वा-
सांसि, are examples of कर्मवचन or Passive Adjectives. These are formed by ल्युट् under III. 3. 116. For the Sûtra III. 3. 116 may be explained by saying that (1) ल्युट् is applied when the Upapada is in the objective case and bhâva is meant, (2) as well as when object is to be expressed. When the first explanation is taken, the above are examples of Bhâva; when the second explanation is taken, they are examples of Karma. Why do we say "ending in भन्"? Observe, हस्तशोधयन्भिन् ॥ Why do we say "when expressing an action in the abstract (bhâva), or an Object (karma)"? Observe हन्तधार्यनम्, here ल्युट् is added after an Instrumental kâraka (III. 3. 117). Why do we say "after a kâraka"? Observe निदर्शनम्, भवनेत्यनम् ॥ In all the counter-examples, the second members retain there original accent.

मन्त्रकिञ्चयाख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ मन्, कि-
न्, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान, याजकादि, क्रीताः ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रन्तं किञ्चलन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दभोगपरमन्तोदा-
त्तं भवति ॥

151. The words ending in मन् or किन् affixes, and the words व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान and क्रीत as well as याजक &c, have acute on the final, when at the end of a compound, preceded by a kâraka word.

Thus मन्—रथवर्त्मन्, शकटवर्त्मन् ॥ किन्—पणिनिकृतिः, आपिशालिकृतिः ॥ व्याख्यान—
ब्रह्मयनव्याख्यानम्, छन्दोव्याख्यानम् ॥ शयनः—उज्जययनम्, ब्राह्मणशयनम् ॥ आसनः—राजासनम्, ब्राह्म-
णसनम् ॥ स्थानः—गोस्थानम्, अश्वस्थानम् ॥ याजकादि words are those which form Genitive compounds under II. 2. 9, and those compounds only are to be taken here; as ब्राह्मणयाजकः, शत्रिययाजकः, ब्राह्मणपूजकः, शत्रियपूजकः ॥ क्रीतः—गोक्रीतः, अश्वक्रीतः ॥ This is an exception to VI. 2. 139. and in the case of क्रीत, rule VI. 2. 48 is superseded. The words व्याख्यान &c do not denote here भाव or कर्म, had they done so, rule

VI. 2. 149 would have covered them. When the first member is not a kāraka, we have प्रकृतिः and प्रहृतिः ॥

1 याजक, 2 पूजक, 3 परिचारक, 4 परिवेषक परिवेषक 5 आपक क्षातक 6 अध्यापक, 7 उस्ताहक (उस्ताशक) 8 उद्भूतक, 9 हानु, 10 भर्तृ, 11 रथगणक, 12 पक्षिगणक, 13 पोतृ, 14 हान, 15 वर्तक.

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, पुण्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यान्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

152. The word पुण्य has acute on the final when preceded by a noun in the Locative case.

Thus अध्ययने पुण्यम् = अध्ययनपुण्यम्, वेदपुण्यम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 40 by the process of splitting the sūtra (yoga-vibhāga), taking सप्तमी there as a full sūtra, and सौण्डेः another. Here by VI. 2. 2, the first member would have preserved its accent, the present sūtra supersedes that and ordains acute on the final. The word पुण्य is derived by the Uṇādi affix यन् (Uṇ V. 15) and would have retained its natural accent (VI. 1. 213) and thus get acute on the first syllable by kṛit-accent. (VI. 2. 139). Why do we say 'a locative case'? Observe वेदेन पुण्य = वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ ऊनार्थ, कलहम्, तृतीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

153. The acute falls on the final of words having the sense of ऊन, and of कलह, when they are second members in a compound, preceded by a term in the instrumental case.

Thus माघोर्नम्, कार्षापणोर्नम्, मासविकल्म, कार्षापणविकल्म, असिकल्मः, वाक्कल्मः ॥ The compounding takes place by II. 1. 31. This is an exception to VI. 2. 2 by which the first member being in the third case, would have retained its original accent. Some say that the word अर्थ in the sūtra means the word-form अर्थ, so that the aphorism would mean—"after an Instrumental case, the words ऊन, अर्थ, and कलह get acute on the final". The examples will be in addition to the above, :—धान्येनार्थाः = धान्यार्थ ॥ If this be so, then the word-form ऊन alone will be taken and not its synonyms like विकल्म &c. To this we reply, that ऊन will denote its synonyms also, by the fact of its being followed by the word अर्थ ॥ By sūtra II. 1. 31, ऊनार्थ and कलह always take the Instrumental case, so we could have omitted the word तृतीयायाः, from this sūtra, for by the maxim of pratipadokta &c, ऊनार्थकलहं would have referred to the compound ordained by II. 1. 31. The mention of तृतीया here is only for the sake of clearness.

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मिश्रम्, च, अनुपसर्गम्, असंधौ ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयेति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्भ्याने ॥

154. The word मिश्र has acute on the final after an Instrumental case, when it is not joined with any Preposition and does not mean a 'compact or alliance'.

Thus गुडमिश्राः, तिलमिश्राः, सर्पिमिश्राः ॥ Why do we say मिश्र? Observe गुडभा-
जा ॥ Why do we say 'not having a Preposition'? Observe गुडसंमिश्राः ॥ The
employment in this sūtra of the phrase 'anupasargam' implies, that wherever
else, the word miśra is used, it includes miśra with a preposition also. There-
fore in II. 1. 31 where the word मिश्र is used, we can form the Instrumental
compounds with मिश्र preceded by a preposition also. Why do we say 'not
denoting a compact'? Observe ब्राह्मणमिश्रो राजा = ब्राह्मणैः सह सहित एकाध्यमापन्नः ॥ The
word सन्धि here means a contract formed by reciprocal promises, if you do this
thing for me, I will do this for you. Others say, it means close proximity,
without losing identity, and thus differs from मिश्र in which two things blend
together into one. Therefore though the King and the Brāhmaṇa may be in
close proximity as regards space, they both retain their several individualities;
hence the counter-example ब्राह्मणमिश्रो राजा ॥ While in the examples गुडमिश्राः &
there is no possibility of separating the two.

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ नञः, गुण,
प्रतिषेधे, संपादि, अर्ह, हित, अलम्, अर्थाः, तद्धिताः, ॥

वृत्तिः ॥ संपादि अर्ह हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमाना-
लप्यन्तोऽसौचानि भवन्ति ॥

155. The words formed with the Taddhita affixes denoting 'fitted for that' (V. 1. 99), 'deserving that' (V. 1. 63), 'good for that' (V. 1. 5), 'capable to effect that' (V. 1. 101), have acute on the final, when preceded by the Negative Particle नञ्, when it makes a negation with regard to the above mentioned attributes.

Thus संपादि 'suited for that' (V. 1. 99):—अकारणवैष्टकिर्णं सुखम् = न कारणवै-
ष्टकिर्णं (कर्णवैष्टकाभ्यां संपादि) ॥ The affix is ङम् ॥ अर्ह 'deserving that' (V. 1. 63):—
अष्टांशकः = न छांशकः (छांशमर्हति). The affix is ङ्क् (V. 1. 64 and V. 1. 19). हित 'good for
that' (V. 1. 5):—अवत्सीयः = न वत्सीयः ॥ The affix is छ V. 1. 1. अनुमयः 'capable
to effect that' (V. 1. 101):—असंतापिकः = न संतापिकः ॥ The affix is ङम् (V. 1. 18)
Why do we say 'after नञ्'? Observe गर्हभयमर्हति = गर्हभयार्थिकः, विगर्हभयार्थिकः, where
the negative वि is used and therefore the avyaya वि retains its accent by VI. 2.
2. Why do we say 'negation of that attribute'? Observe गर्हभयार्थिकान्यः =
अगर्हभयार्थिकः ॥ The word गुण here means the attribute denoted by the
Taddhita affix, and not any attribute in general. Thus अकारणवैष्टकिर्णं सुखम् =

कर्णवेष्टकाभ्याम् न संपादि सुखम् ॥ Why do we say 'in the sense of sampādi &c'? Observe पाणिनीयमधीयते=पाणिनीयः; न पाणिनीयः=अपाणिनीयः ॥ Why do we say "Taddhita affixes"? Observe कन्यां वादुर्महीति=कन्यावादा, न वादा=अवादा ॥ Here तृष् a kṛit affix is added in the sense of 'deserving' (III. 3. 169).

ययतोभ्यातदर्थे ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ य, यतो, च, अतदर्थे ॥

वृत्तिः ॥ य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तन्ते तदन्तस्योत्तरपदस्य नमो युगप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति ॥

156. The words formed with the Taddhita affixes य and यत् when not denoting 'useful for that', have acute on the last syllable, after the particle नञ् negating the attribute.

Thus पाशानां समूहः=पादयाः, न पादयाः=अपादयाः, So also अनृण्याः (IV. 2. 49); इत्येषु भव=इत्येषु, न इत्येषु=अइत्येषु, अकर्ण्यम् (V. 1. 6). Why do we say 'atadārtha:—not useful for that'. Observe पार्श्वमुत्तरकम्=पाद्यम्, न पाद्यम्=अपाद्यम् (V. 4. 25). This rule does not apply when the affixes are not Taddhita, as अरेयम् formed with the kṛit affix यत् ॥ There must be negation of the attribute, otherwise इत्याइत्यम्=अइत्यम् ॥ The affix य and यत्, one without any anubandha and the other with the anubandha त् being specifically mentioned, excludes all other affixes having य as their effective element, such as उय &c. (IV. 2. 9), thus न वामंदव्यं=अवामंदव्यम् ॥ See IV. 2. 9.

अच्चावशक्तौ ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ अच्, कौ, अ शक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायास्तत्परं नमः परमन्तोदात्तं भवति ॥

157. A word formed with the kṛit affix अच् and क, preceded by the particle नञ्, has acute on the final, when the meaning is 'not capable.'

Thus अपर्चः=य पक्तुं न शक्नोति, so also अजयः, अपर्चः, अविशिष्टः, अविनिर्लब्धः (III. 1. 134 &c). Why do we say when meaning 'not capable'? Observe अपर्चो शीक्षितः, अपर्चः परिव्राजकः ॥ A शीक्षित and a परिव्राजक do not cook their food, not because they are physically incapable of cooking, but because by the vows of their particular order they are prohibited from cooking.

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ आक्रोशे, च ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे च गम्यमाने नम उत्तरमच्छान्तमन्तोदात्तं भवति ॥

158. A word formed by the kṛit-affixes अच् or क, preceded by the Negative particle, has acute on the final when one abuses somebody by that word.

Thus अपर्चोऽयं जाल्मः 'this rogue does not cook, though he can do so'. Here avarice is indicated, the fellow wants more pay before he will cook; and not his incapacity. So also अपर्चोऽयं जाल्मः, so also अविशिष्टः, अविनिर्लब्धः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, (अन्तो दात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने नमः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

159. When abuse is meant, a word preceded by नञ्, has acute on the final, in denoting a Name.

Thus भवेवर्त्तः 'No Devadatta, not deserving of this name' अवर्त्तः, भविष्यतिर्त्तः ॥

कृत्योक्तेषु चार्वादीयञ्च ॥ १५० ॥ पदानि ॥ कृत्य, उक, इष्णुश्च, चार्वादीयः, च ॥
वृत्तिः ॥ कृत्य उक इष्णुश्च इत्येवमन्ताच्चादीयञ्च नञ् उत्तरेन्तोऽङ्गाभावात् ॥

160. After the Negative particle, the words formed by the kṛitya affixes (III. 1. 95), by उक, and इष्णुश्च, and the words चारु &c. have acute on the final.

Thus kṛitya:—अकस्मत्, अकर्णीयम्, उकः—अभागायुक्तम्, अनपलायुक्तम् ॥ इष्णुश्च—अनलंकारिष्णु, अनिराकारिष्णुः ॥ The affix इष्णुश्च includes लिष्णुश्च also: अनाद्यभविष्णुः, असु-भगभावष्णुः ॥ चारु &c.—आचारुः, असार्धुः, अर्थाधिकः, अवशान्यः, अननङ्गमेज्यः (double negation), अनकस्मान् (double negation), The words वर्तमान, वर्धमान स्वरमाण, धीयमाण शेषमाण, क्रीयमाण, and शोभमान preceded by अ (नञ्) when denoting names have acute on the final. अविकारः, असदृशः and अविकारसदृशः (विकार and सदृश taken jointly & separately), अगृहपति, अगृहपतिकः ॥ अराज्ञा and अनर्हः in the Vedas only. In the Vernacular they have the accent of नञ्, i. e. udatta on the first.

1 चारु. 2 साधु. 3 यौधकि (यौधिक) 4 अनङ्गमेज्य. 5 वदान् 6 अकस्मान्. 7 वर्तमानवर्धमानस्वरमाणधियमाणक्रीयमाणशेषमाणशोभमानाः (क्रीयमाण क्रीयमाण) संशायाम्, 8 विकारसदृश व्यसते समस्ते (अविकार. असदृश अविकारसदृश), 9 गृहपति, 10 गृहपतिक, 11 राजाहोऽन्तरिक्षः.

विभाषा तुल्यप्रतीक्षणशुचिगु ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तुल्य, अत्र, तीक्ष्ण, शुचिषु, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तुल्यन्त अत्र तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ् उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

161. After the Negative particle, the final of the following is optionally acute :—a word formed with the affix तुल्य, and the words अत्र, तीक्ष्ण, and शुचि ॥

Thus तुल्य—अकर्त्ता or अकृत्ता ; अत्र &c —अनङ्गम् or अनङ्गम्, अतीक्ष्णम्, or अतीक्ष्णम्, अशुचिर्त्तः or अशुचिः ॥ The alternative accent is that of the Indeclinable. (VI. 2. 2)

बहुव्रीहाविद्भेत्तत्तद्भ्यः प्रथमपूरयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, इदम्, एतद्, तद्भ्यः, प्रथम, पूरयोः, क्रिया-गणने, (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उदात्तस्य प्रथमपूरयोः पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वचमानस्यान्त उदात्तो भवति ॥

162. In a Bahuvrihi, after the words इदम्, एतद् and तद्, the last syllable of प्रथम and of a proper Ordinal Numeral, has the acute, when the number of times of an action is meant.

Thus इदं प्रथमे गमने भोजनं वा = स इदमप्रथमैः 'this is the first time of going or eating'. इदं द्वितीयैः, इदं तृतीयैः, एतत्प्रथमैः, एतद्वितीयैः, एतत्तृतीयैः तत्प्रथमैः, तद्वितीयैः तत्तृतीयैः ॥ Why do we say 'in a Bahuvrhi?' Observe अनेन प्रथमः = इदं प्रथमः ॥ Here the first member being in the third case retains its accent by VI. 2. 2. Why do we say "after idam &c". Observe यत्प्रथमः = यः प्रथम एषाम्, here the first term retains its accent by VI. 2. 1. Why do we say 'of prathama and the Ordinals?' Observe तानि बह्व्यस्य = तद्वहुः ॥ Why do we say 'in counting an action?' Observe अनेन प्रथम एषां = त इदं प्रथमाः ॥ Here *substances* are counted and not *action*. Why do we say 'in counting'? Observe अयं प्रथम एषां = इदं प्रथमाः i. e. इदं प्रधानाः ॥ and the word प्रथम means here 'foremost', and is not a numeral. When the कप् affix is added, the acute falls on the last syllable preceding कप् ॥ As इदं प्रथमकः ॥ The Bahuvrhi governs the subsequent sūtras upto VI. 2. 178.

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, स्तनः ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति ॥

163. In a Bahuvrhi, after a Numeral, the word स्तन has acute on the final.

Thus द्विस्तनौ, त्रिस्तनौ, चतुःस्तनौ ॥ Why do we say after a Numeral? Observe इदं नायस्तनौ ॥ Why do we say 'स्तन' ? Observe द्विशिरः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषा न्तोदात्तो भवति ॥

164. Optionally so, in the Vedas, the stana after a Numeral has acute on the final.

Thus द्विस्तनौ or द्विस्तना, चतुःस्तनौ or चैतुःस्तना ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मित्र, अजिनयोः (अन्तउ-दात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ॥
षात्तिकम् ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्र ॥

165. In a Bahuvrhi, ending in मित्र and अजिन, the acute falls on the last syllable, when the compound denotes a Name.

As रेवनिर्घः, ब्रह्मनिर्घः, वृक्षार्जिनः, कुलार्जिनः, कृष्णार्जिनः ॥ Why do we say 'a Name'? Observe मित्रनिर्घः, महाजिनः ॥

Var. :—Prohibition must be stated in the case of मित्र when the name is that of a Rishi. As विश्वामित्रः which is governed by VI. 2. 106 ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ व्यवायिनः, अन्तरम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ व्यवायी व्यवधाता । तद्व्यवायिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ॥

166. In a Bahuvrihi ending in अन्तर, the acute falls on the final, after a word which denotes 'that which lies between'.

Thus वस्त्रान्तरम् 'through an intervened cloth or drapery', पदान्तरम्, कम्बलान्तरम् = वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य &c. Why do we say 'when meaning lying between'? Observe आत्मान्तरम् = आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्योऽस्य ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ मुखम्, स्वाङ्गम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ॥

167. In a Bahuvrihi the acute is on the final, when the second member is मुख meaning mouth i. e. the actual bodily part of an animal and not used metaphorically.

Thus गौरमुखं, अन्नमुखं ॥ Why do we say 'an-actual part of a body'? Observe शीर्षमुखा शाला ॥ Here मुख means "entrance or door". The word स्वाङ्ग means "a non liquid substance actually to be found in living beings &c". as explained in III. 4. 54.

नाव्ययदिक्शब्दगोमहतस्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ न, अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्सेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति ॥

168. In a Bahuvrihi, the acute does not fall on such मुख denoting a real mouth, when it comes after an Indeclinable, and a name of a direction, or after गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु and वत्स ॥

Thus: अव्ययः—उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः ॥ The words उच्चैः and नीचैः are finally acute and retain their accent. दिक्—प्राङ्मुखः, पश्चिङ्मुखः ॥ The word प्राङ् has acute on the first by VI. 2, 52, and पश्चिङ् is finally acute by VI. 3. 139. गो &c.—गोर्मुखः, महोर्मुखः, स्थूलोर्मुखः, मुष्टिमुखः, पृथुमुखः and वत्समुखः ॥ In these the first members of the Bahuvrihi preserve their respective accents under Rule VI. 2. 1 and in the case of compounds preceded by गो, मुष्टि and वत्स, the optional rule taught in the next sūtra is also superseded by anticipation, though the words may denote comparison.

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपमानात्, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ॥

169, In a Bahuvrihi, the word मुख denoting 'an actual mouth', has optionally the acute on the final, when preceded by a participle in त, or by that wherewith something is compared.

Thus प्रक्षालितदुर्लभः or प्रक्षालितदुर्लभः or प्रक्षालितदुर्लभः ॥ When the final is not acute, then Rule VI. 2. 110 applies which makes the first member have acute on the final optionally, and when that also does not apply, then by VI. 2. 1. the first member preserves its original accent, which is that of the gati (VI. 2. 49). Thus there are three forms. So also with a word denoting comparison:— सिंहदुर्लभः or सिंहदुर्लभः, व्याघ्रदुर्लभः or व्याघ्रदुर्लभः ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् को ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ पदानि ॥ जातिकाल, सुखादिभ्यः, अनाच्छादनात्, कः, अकृतमितप्रतिपन्नाः ॥

वृत्तिः ॥ जातिवाचिन आच्छादनवर्जितान् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेनोदात्तं भवति ॥

170. After a word denoting a species (with the exception of a word for 'garment or covering'), and after a time-denoting word as well as after सुख &c. the Participle in क्त has acute on the final, in a Bahuvrīhi, but not so when the participles are कृत, मित and प्रतिपन्न ॥

Thus सारङ्गजर्धः, पलाण्डुभक्षितः, घुतापीतः ॥ कालः—मासजातः, सवत्सरजातः, ब्रह्मजातः, त्र्यहर्जातः ॥ सुख &c.—सुखजातः, दुःखजातः, नृपजातः ॥ Why do we say "after a Species, a time or सुख &c. word"? Observe पुत्रजातः (II. 2. 37), the participle being placed after the word Putra. Why do we say 'when not meaning a garment'? Observe वस्त्रच्छन्नः, वैसनच्छन्नः from the root वस् with the affixes छन् and ल्युट् respectively. Why do we say "when not कृत &c."? Observe कुण्डकृतः, कुण्डामितः, कुण्डमातपन्नः; कुण्ड is first acute by Phit II. 3 being neuter. These three participles do not stand first in a compound (contrary to II. 2. 36), as this sūtra implies. In the counter-examples, above given, the first members retain their original accent (VI. 2. 1). The words सुख &c are given under III. 1. 18.

1 सुख, 2 दुःख, 3 त्म (त्म तोत्र) 4 कुच्छ, 5 अस्, 6 आस्, 7 अलीक 8 प्रतीप, 9 करुण, 10 कृपण, 11 सांढ, 12 गहन.

वा जाते ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ वा, जाते, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ जातवाच्यदन्तपर्यं वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः ॥

171. After a species (with the exception of garment) or a time denoting word, or after सुख &c. in a Bahuvrīhi, the word जात has optionally acute on the final.

Thus हन्तजातः or हन्तजातः, स्तनजातः or स्तनजातः, मासजातः or मासजातः, सवत्सरजातः or सवत्सरजातः, सुखजातः or सुखजातः, दुःखजातः or दुःखजातः &c. The words हन्त and स्तन are first-acute by Phit II. 6; मास is first-acute by Phit II. 15, सवत्सर is finally-acute by Phit I. 7. बहिष्ठवासरति शब्दान्तात् "words ending in बहिष्ठ, वस्स, ति, षन् and य are finally acute", as बहिष्ठः, सवत्सरः, सप्तर्षिः, विंशति, शूर्यम् ॥ The words वस्स and दुःख are end-acute by Phit I. 6.

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ नञ्, सुभ्याम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां परदुत्तरपरं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति ॥

172. A Bahuvrīhi formed by the Negative particle नञ् or by सु has acute on the last syllable of the compound.

Thus अयसो^३ देवाः, अग्नीहि^३, अमार्षः^३, सुयसः^३, सुग्नीहि^३, सुमार्षः^३ ॥ The acute here rests on the last syllable of the completed compound; so that the rule applies to the compounds which have fully developed themselves by taking the samāsānta affixes. Thus अन्वृचः (formed by the samāsānta affix अ V. 4. 74). Though the word समास and उत्तरपर are both present here by context, yet the operation is performed on samāsa. This is to be inferred, because of the next sūtra. For had the present sūtra meant that the final of the second member (उत्तरपर) preceded by नञ् and सु gets the acute, then there would have been no necessity of the next sūtra, for the present would have covered the case of सुकुमारीक &c because कप् is not a part of the *second term* (uttarapada) कुमारी but of the *compound* (Samasa) सुकुमारी; and therefore, if we translated the present sūtra, by saying that the end of second term gets acute, the accent would have fallen on ई in सुकुमारीक: even by this sūtra. But this is not intended, because of the accent of the samasanta words अन्वृचः and बहुचः ॥ There is necessity of the next sūtra, because a samāsa includes not only the simple samāsa, but one ending with a samāsānta affix. Therefore, had not the next sūtra been made, the accent would have fallen on क and not on ई, for the affix कप् is considered part of the samasa and not of the uttarapada समासान्तः समासस्यैवावयवा नोत्तरपरस्य ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ कपि, पूर्वम् ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति ॥

173. A Bahuvrīhi formed by नञ् or सु and ending in the affix कप्, (V. 4. 153) has acute on the syllable preceding the affix.

By the last sūtra the accent would have fallen on कप्, this makes it fall on the vowel preceding it. Thus अकुमारी^३ कोदेवाः, अवृषलीकः^३, अग्रद्वार^३ धूकः, सुकुमारीकः^३, सुवृषलीकः^३, सुब्रह्मबन्धूकः^३ ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वान्ते, अन्त्यात्, पूर्वम्, (उदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तदुत्तरपरं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे ॥

174. When the compound ends in a light vowel, the acute falls on the syllable before such last, in a Bahuvrīhi preceded by नञ् and सु to which कप् is added.

Thus अयसकोदेवाः^३, अग्नीहिकः^३, अमार्षकः^३, सुयसकः^३, सुग्नीहिकः^३, सुमार्षकः^३ ॥ The repetition of पूर्व in this sūtra, though its anuvṛitti was present from the last,

shows, that in the last aphorism, the syllable preceding कप् takes the acute, while here the syllable preceding the short-vowel-ending final syllable has the acute and not the syllable preceding कप् ॥ This is possible with a word which is, at least, of two syllables (not counting, of course, सु and क or कप्). Therefore, in अन्नैकः and सुन्नैकः, the acute is on the syllable preceding कप् by VI. 2. 173, because it has here no antyât-purvam.

बहोर्नञ्चतुत्तरपदभूमिः ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ बहोः, नञ्चतुत्तरपदभूमिः ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदार्थबहुल्ये यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नमद्वयत्वो भवति । नञ्चतुत्तरपदभूमिः । बहोरपि तथा भवति ॥

175. A Bahuvrīhi with बहु, has the same accent as नञ्, when it denotes muchness of the object expressed by the second member.

In other words a Bahuvrīhi with the word बहु in the first member, is governed by all those rules which apply to a Bahuvrīhi with a Negative Particle such as Rules VI. 2. 172 &c. when this gives the sense of multiety of the objects denoted by the second member. Thus बहुयन्त्रं देशः, बहुव्रीहिः, बहु-तिर्नः the same as VI. 2. 172. बहुयवकः, बहुव्रीहिकः, बहुनापकः by VI. 2. 174. बहुर्जरः, बहुर्मरः, बहुर्मित्रः, बहुर्दूतः by VI. 2. 116: these examples of VI. 2. 116 are not given by Dr. Bohtlingk.

Why do we say 'uttara-pada-bhumni—when multiety of the objects denoted by the second member is meant'? Observe बहुषु मनोऽस्य = बहुमना अयम् (VI. 2. 1).

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ न, गुणादयः, अवयवाः (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ गुणादयो ऽवयववाचिनोबहोरुनरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ॥

176. In a Bahuvrīhi, after बहु, the acute does not fall on the final of गुण &c. when they appear in the compound as ingredient of something else.

Thus बहुगुणाः रज्जुः, बहुक्षरं परम्, बहुच्छन्नोमानम्, बहुध्यायः (VI. 2. 1). गुणादि is an Akrtigāṇa. Why do we say "when it denotes an avayava or ingredient"? As बहुयुगोद्गमः = अध्ययनभृतसंज्ञारादयोऽत्रगुणाः ॥

1 गुण, 2 अक्षर, 3 अध्याय, 4 सूक्त, 5 छन्नोमान. आकृतिगण.

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, स्वाङ्गम्, ध्रुवम्, अपशुं, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वाञ्छितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासि ॥

177. A word denoting a part of the body, which is constant (and indispensable), with the exception of पशुं, has, after a Preposition in a Bahuvrīhi compound, the acute on the last syllable.

Thus प्रपूर्वः, प्रोद्वर्तः, प्रल्लाटः; सततं बन्ध प्रगतं पृष्ठं भवति च प्रपूर्वः ॥ Why do we say 'after a Preposition'? Observe दृष्टनीबल्लाटः ॥ Why do we say 'part of the body'? Observe प्रक्षालो वृक्षः ॥ Why do we say 'dhruva—constant and indispensable'? Observe उद्वाहुः क्रोशति ॥ Here the hand is raised up only at the time of cursing and not *always*, so the state of उद्वाहु is temporary and not permanent. Why do we say with the exception of पशु? Observe ईल्यशुः, विपशुः (VI. 2. 1).

घनं समासे ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ घनम्, समासे, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ समासमात्रे वनामत्येतदुत्तरपशुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

178. After a preposition, घन has acute on the final in compounds of every kind.

Thus प्रवणं वटव्यम्, निर्धने प्रणिधीयते, the न changed to ण by VIII. 4. 5. The word 'samāsa' is used in the sūtra to indicate that all sorts of compounds are meant, otherwise only Bahuvrīhi would have been meant.

अन्तः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तदशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति ॥

179. After अन्तर् the acute falls on the final of घन ॥

Thus अन्तर्वणो वेषः ॥ This sūtra is made in order to make वन oxytoned, when a preposition (upasarga) does not precede.

अन्तश्च ॥ १८० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तदशब्दोत्तरपशुपसर्गादन्तोदात्तं भवति ॥

180. The word अन्तर् has acute on the final when preceded by a Preposition.

Thus ग्रान्तैः, पर्यन्तैः ॥ This is a Bahuvrīhi or a प्राति compound.

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ न, नि, विभ्याम्, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तदशब्दो नान्तोदात्तो भवति ॥

181. The word antar has not acute on the final, after the prepositions नि and वि ॥

Thus न्यन्तः, र्यन्तः, here the first member retains its acute, and semivowel is then substituted for the vowel इ, then the subsequent grave is changed to svarita by VIII. 2. 4.

परेरमितोमावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ परेः, अमितः-मावि, मण्डलम् ॥

वृत्तिः ॥ परेदन्तरमितोमाविबचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति ॥

182. After परि, a word, which expresses something, which has both this side and that side, as well as the word मण्डल, has acute on the final.

Thus परिकूलम्, परितोरीम्, परिमण्डलम् ॥ This is a Bahuvrīhi or प्राति compound or an Avyayibhāva. If it is an Avyayibhāva, then rule VI, 2, 33 is superseded,

and the first member does not retain its original accent. अभितः = उभयतः 'on both sides, अभितोभावोऽस्यास्ति = अभितोभावेन 'that which has both sides: namely those things which have naturally two sides such as 'banks', 'shores' &c.

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ प्रात्, अस्वाङ्गम्, संज्ञायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ॥

183. After प्र, a word, which does not denote a part of body, has acute on the final, when the compound is a name.

Thus प्रकोष्ठम्, प्रगृह्यम्, प्रहारम् ॥ Why do we say 'not denoting a body part'? Observe ग्रहस्तम्, ग्रहम् ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe प्रपीठम् ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ निरुदकादीनि, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

184. The words निरुदक &c, have acute on the final.

Thus निरुदकम्, निरुपम्, निरुपलम् &c.

1 निरुदक, 2 निरुपल निरुप 3 निर्मलिक, 4 निर्मलक, 5 निष्कालक, 6 निष्कालिक, 7 निष्पेष, 8 दुस्तरीप, 9 निस्तरीप, 10 निस्तरीक, 11 निराजिन, 12 उदजिन, 13 उपाजिन, 14 परेष्टतपाश्चेष्टकर्ष आकृतिगण.

These may be considered either as प्रादि समास or Bahuvrihi. If they be considered as avyayi bhāva compounds then they are end acute already by VI. I. 223. The word निष्कालकः = निष्कालः कालकान्, is a Prādi-samāsa with the word काल ending in the affix कन् ॥ The word दुस्तरीपः is thus formed: to the root तृ is added the affix ई and we have तरी (Uṇ III. 158) तरीम् वाति = तरीपः; कृत्स्नित त्तरीपः = दुस्तरीपः ॥ The word निस्तरीकः is formed by adding the affix कप् to the Bahuvrihi निस्तरी ॥ The words हस्त, पाद, कण्ठ and कर्ष have acute on the final after परि, as, परिहस्तः, परिपादः, परिकण्ठः, and परिकर्षः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ अभेः, मुखम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अभेर्हन्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति ॥

185. The word मुख has acute on the final when preceded by अभि ॥

As, अभिमुखम् ॥ It is a Bahuvrihi or a प्रादि samāsa. If it is an Avyayi-bhāva, then it would have acute on the final by VI. I. 223 also. By VI. 2. 177, even मुख would have oxytone after an upasarga, the present sūtra makes the additional declaration that मुख is oxytone even when the compound is not a Bahuvrihi, when it does not denote an indispensable part of body, or a part of body even, as was the case in VI. 2. 177. Thus अभिमुखं शाला ॥

अपाङ्ग ॥ १८६ ॥ पदानि ॥ अपाङ्ग, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अपाङ्गोऽङ्गं मुखमन्तोदात्तं भवति ।

186. The word **मुख** has acute on the final, after the preposition **अप** ॥

Thus **अपमुखम्**, **अपमुखः** ॥ The compound is in one case *Avyayibhāva* also, when rule VI. 2. 33 will be superseded. The separation of this from the last sūtra, is for the sake of the subsequent aphorism, in which the *anuvritti* of **अप** only goes.

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम नाम च १८७ ॥ पदानि ॥ स्फिग, पूत, वीण, अञ्जः, उध्वम् कुक्षि, सीर नाम, नाम, च,
वृत्तिः ॥ स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वम् कुक्षि इत्येतान्युत्तराणि सीरनामानि नामसदृशापादुत्तराण्यन्तो-
शाक्तानि भवन्ति ।

187. The words **स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस्, अध्वम्, कुक्षि, नामन्** and a word denoting 'a plough', have acute on the final when preceded by **अप** ॥

Thus **अपस्फिगम्, अपपूतम्, अपवीणम्, अपाञ्जः, अपाध्वः** (This ordains acute on the final where the compound *apādhwa* does not take the *samāsanta* affix **अच्** by V. 4. 85, when it takes that affix, the acute will also fall on the final because **अच्** is a *चित्* affix.) This further shows that the *samāsanta* affixes are not compulsory. (*अनित्यश्च समासान्तः*), **अपकुक्षिः, अपसीरः, अपहलः, अपलाङ्गलम्, अपनामः** ॥ *These are *प्राति* compounds or *Bahuvrīhi* or *Avyayibhavas*. Some of these viz. **स्फिग, पूत** and **कुक्षिः** will be end-acute by VI. 2. 177, also when they denote parts of body and a permanent condition and the compound is a *Bahuvrīhi*. Here the compound must not be a *Bahuvrīhi*, nor should these words denote parts of body and permanent condition of these parts.

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ अधेः, उपरिस्थम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति ।

188. After **अधि**, that word, which denotes that thing which overlaps or stands upon, has acute on the final.

Thus **अधिवर्त्तः = दन्तस्योपरि योऽन्योदन्तो जायते** 'a tooth that grows over another tooth'. **अधिकर्णः, अधिकेशः** ॥ These are *प्राति* *samāsa* or an appositional compound in which the second member has been dropped. Why do we say when meaning 'standing upon'? Observe **अधिकर्णम्** Here the acute is on **क**, the *krit*-formed second member retaining its accent (VI. 2. 139).

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अनोः, अग्रधान, कनीयसी, (अन्तोदात्तम्)

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरमग्रधानवाचि कनीयसास्तोदात्तं भवति ।

189. After **अनु**, a word which is not the Principal, as well as **कनीयस्** has acute on the final.

The word **अग्रधान** means a word which stands in a dependant relation in a compound. Thus **अनुगतो उधेहम् = अनुउधेहः, अनुगध्वम्** ॥ These are *प्राति* *samāsa*

in which the first member is the principal or Pradhâna. अनुगन्तः कनीयाम् = अनुकनीयम्, here the second member is the Principal: the word कनीयम् is taken as प्रधानम्. Had it been non-pradhâna, it would be covered by the first portion of the sūtra, and there would have been no necessity of its separate enumeration. Why do we say "अप्रधान"? Observe अनुगतो ज्येष्ठः = अनुज्येष्ठः, where ज्येष्ठ is the Principal.

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ पदानि ॥ पुरुषः, च, अन्वादिष्टः ॥

वृत्तिः ॥ पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरान्ताशक्तो भवति ।

190. After अनु, the acute falls on the final of पुरुष, when it means a man of whom mention was already made.

The word अन्वादिष्ट means 'of a secondary importance, inferior', or 'mentioned again after having already been mentioned'. Thus अन्वादिष्टः पुरुषः = अनुपुरुषः; but अनुगतः पुरुषः = अनुपुरुषः ॥

अन्तेरकृतपदे ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ अन्तेः, अकृतपदे ॥

वृत्तिः ॥ अन्तेः परमकृतं पदशब्दश्चान्तोऽशक्तो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अन्तेर्वातुलोपशितं वक्तव्यम् ॥

191. After अन्ति, a word not formed by a kṛit-affix, and the word पद, have acute on the last syllable.

Thus अत्यङ्कुशो नागः, अतिकशोऽश्वः, अतिपर्शश्चक्री ॥ Why do we say 'non-kṛit-word and पद'? Observe अतिकारकः ॥

Vārti:—The rule is restricted to those compounds in which a root has been elided. That is, when in analysing the compound a verb like कृम् is to be employed to complete the sense. Therefore it does not apply to शोभनो गार्ग्यः = अतिगार्ग्यः ॥ But it would apply to अतिकारकः, which when analysed becomes equal to अतिक्रान्तः कारकम् ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ नेः, अनिधाने, (अन्तोदात्ताम्) ॥

वृत्तिः ॥ नेः परमुत्तरपदमन्तोऽशक्तं भवति ।

192. After नि, the second member has the acute on the last syllable, when the sense is of 'not laying down'.

The word निधानं = अप्रकाशता 'not making manifest'. Thus निमूलम्, न्यर्षम्, निर्वर्णम् ॥ These are either Bahuvrihi or prādisamāsa. In the case of their being Avyayibhāva, they would have acute on the final by VI. 1. 223. Why do we say when meaning 'not laying down'? Observe निवाक् = निहितवाक् as निवाग्वृषलः; निवण्डः = निहितवण्डः ॥ The force of नि is that of निधान here.

प्रतेरद्वयाद्यस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, अंश्वाद्यः, तत्पुरुषे, (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ प्रतेरद्वयाद्यस्तत्पुरुषे समासेन्तोऽशक्ता भवन्ति ।

193. In a Tatpuruṣa compound, the words अंश्वाद्यः &c have acute on the final when preceded by प्रति ॥

Thus प्रत्येर्ऽङ्, प्रतिबर्ऽङ्, प्रतिराजो ॥ In the case of राजन् this rule applies when the Samāsānta affix दृच् is not added, when that affix is added, the acute will also be on the final by virtue of दृच् which is a चित् affix.

1 अङ्गु, 2 जन, 3 राजन्, 4 उष्ट्र, 5 खटक (खटक), 6 अजिर, 7 भार्गव, 8 भवण, 9 कृत्तिका, 10 अर्ध, 11 पुर (भार्गपुर भार्गपुरः) ॥

The word अङ्गु is formed by the affix कु under the general class मृगयुः (Uṇ I. 37), राजन् is formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), उष्ट्र by adding घ्नृ to उष् 'to burn'. (Uṇ IV. 162), खिद् + ण्वल् = खटक; अजिर is formed by किरच् (Uṇ I. 53) आ + ङा + अङ् (III. 3. 106), with the augment रक् added to आ = भार्गो ॥ मृ + ल्युट् = भवण, कृत् + तिकन् = कृत्तिका (Uṇ III. 147) कच् + अच् (III. 1. 134) = अर्ध; पुर + क = पुर ॥

Why do we say 'in the Tatpurusha'? Observe प्रतिगता अंशोऽस्य = प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ उपाद्, द्व्यच् अजिनम्, अगौरादयः, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरं द्व्यज्जिनं चान्तोऽक्षं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा ॥

194. In a Tatpurusha, the words of two syllables and अजिन have acute on the final when preceded by उप, but not when they are गौर and the rest.

Thus उपगतो देवः = उपदेवः, उपन्द्रः, उपसोमः, उपशोडः, उपाजिनम् ॥ But not so in उपगौरः, उपनयः &c.

1 गौर, 2 नैष (नैष) 3 तैल, 4 लेट, 5 लोट, 6 जिह्वा, 7 कृष्ण (कृष्णा) 8 कन्या, 9 गुप (गुड) 10 कल्प, 11 पाठ

Why "in a Tatpurusha"? Observe उपगतः सोमोऽस्य = उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ सोः, अवक्षेपणे ॥

वृत्तिः ॥ सुशब्दात्परपुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोऽक्षं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने ॥

195. After सु, the second member has acute on the final in a Tatpurusha compound, when reproach is meant, in spite of the addition of सु which denotes praise.

Thus इदं खल्विदानीं सुस्थण्डिलं सुस्फुटान्ध्यां सुप्रत्यक्षसितं ॥ The word सु here verily denotes praise, but it is the sense of the whole sentence that indicates reproach or censure. Why do we say "after सु"? Observe कुब्राह्मणः ॥ Why 'when reproach is meant'? Observe शोभनेषु तृणेषु = सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उत्पुच्छे, (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा अन्त उदात्तो भवति ॥

196. In a Tatpurusha, the word उत्पुच्छ may optionally have acute on the final.

Thus उत्क्रान्तः पुच्छान्तं = उत्पुच्छः or ईत्पुच्छः (VI. 2. 2) ॥ When this word is derived by the affix अच् from पुच्छपुश्स्यति = उत्पुच्छति, then it would always have taken acute on the final by VI. 2. 144, the present sūtra ordains option there also. The rule does not apply to a non-Tatpurusha : as, उत्त्वं पुच्छमस्य = उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धं सु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, पात्, दत्, मूर्धं सु, बहुव्रीहौ, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पादं दत् मूर्धन् इत्येतेषु भरपरेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

197. In a Bahuvrīhi, the words पाद्, दत् and मूर्धन् have optionally acute on the final after द्वि and त्रि ॥

Thus द्वौ पादवस्य = द्विपात् or द्विपात्, त्रिपाद् or त्रिपाद्, द्विर्दत् or द्विर्दत्, त्रिर्दत् or त्रिर्दत्, द्विमूर्धं or द्विमूर्धं ॥ The word पाद् is पाद् with its अ elided, (V. 4. 140) दत् is the substitute of दन्त (V. 4. 141) and मूर्धन् retains its न् not allowing samāsanta affix. This also indicates that the samāsanta rule is not universal. When the samāsanta affix is added, then also the acute is on the final, for the कार्यी is here the Bahuvrīhi compound, and this is only a part of it. Thus द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥ Why after द्वि and त्रि? Observe कर्त्योणमर्थो here the first member is middle acute by Phit II. 19 and this accent is retained VI. 2. 1. Why 'पाद् &c'? Observe द्वेस्तम्, त्रिस्तम् ॥ Why 'Bahuvrīhi'? Observe द्योमूर्धा = द्विमूर्धा ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ सक्थम्, च, अ क्रान्तात्, (अन्तोदात्तः) (विभाषा) ॥

वृत्तिः ॥ सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोच गृह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति ॥

198. The word सक्थ has acute on the final optionally, when preceded by any word other than what ends in क् ॥

The word सक्थ is the samāsanta form of सक्थि (V. 4. 113,). Thus गौरसक्थः or गौरसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः or श्लक्ष्णसक्थः The word गौर being formed by त्तादि षण् and श्लक्ष्ण by क्त (Uṇ III. 19) are both end-acute. Why 'not after a word ending in क्'? Observe चकसक्थः which is *always* oxytone as it is formed by षण् (V. 4. 113) a चित् affix.

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ परादिः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये परादिस्त्वन्तो भवति बहुलम् ॥

Karika—परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादिश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं सतः ॥

वार्तिकम् ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे शिष्यक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे विशेषादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

199. The first syllable of the second member is diversely acute, in the Veda.

The word पर "the second member" refers to सकृत्, as well as to any other word in general. Thus अग्निषसकृत्मालभेत, but लोमसैसकृत्: so also ऋषुबाहुः, वाक्पतिः, चित्पतिः॥ In the non-Vedic literature these last two compounds will be final acute by VI. 1. 223, rule VI. 2. 18 not applying because of the prohibition contained in VI. 2. 19.

The rule is rather too restricted. It ought to be: "In the Veda, the *first* syllable and the *final* syllable of the *second* member, as well as the *final* syllable and the *first* syllable of the *preceding* member are seen to have the acute accent, in supersession of all the foregoing rules".

As to where the final of the second terms takes the acute, we have this *Vārtika*—In the Veda, त्रिचक्र &c have acute on the final of the second term. As त्रिचक्रेण, त्रिबन्धुरेण, त्रिवृत्तारथेन, ॥ नियेनं घृष्टिष्ठत्यया ॥

As to where the final of the preceding takes the acute, we have this *Vārtika*:—The words मरुद्बुद्ध &c in the Vedas have acute on the final of the first term. As मरुद्बुद्धः and विश्वायु ॥

As to where the first syllable of the preceding takes the acute, we have this *Vārtika*:—In the Veda, the words दिवोदास &c have acute on the first syllable of the first member. As दिवोदासाय सामगाय ते ॥

आम् ३ ।

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER THIRD

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ अलुक्, उत्तरपदे ॥

वृत्तिः ॥ अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपद-
स्यैव तद्वदितव्यम् ॥

1. In the following upto VI. 3. 24 inclusive is always to be supplied the phrase “the elision does not take place before the second member of the compound”.

The words अलुक् ‘there is no elision’, and उत्तरपदे “before the second member” are to be supplied in the subsequent sūtras. Both these words govern the sūtras upto VI. 3. 24, jointly ; while उत्तरपदे extends further upto that point whence commences the jurisdiction of अङ्ग (VI.4.1). Thus sūtra VI. 3. 2 says “the affixes of the Ablative after ‘stoka’ &c”. The present sūtra should be read there to complete the sense, e. g. “the affixes of the Ablative after stoka &c are not elided before the second member of the compound”. Thus स्तोकात् मुक्तः = स्तोकांमुक्तः, अल्पान्मुक्तः ॥ Why do we say “before the second member”? Observe निष्क्रान्तः स्तोकात् = निःस्तोकः ॥ The maxim of pratipadokta does not apply here.

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, स्तोकादिभ्यः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्तोकान्तिकद्वार्यकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

2. The Ablative-ending after स्तोक् &c is not elided before the second member of a compound.

Thus स्तोकांमुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकाशगतः, अभ्याशाशगतः, दुराशगतः, विप्रकृष्टा-
शगतः, कृच्छ्रान्मुक्तः ॥ By I. 2. 46, a case-inflected word when forming part of a compound is called pratipadika, and by II. 4. 71 the endings of a Prātīpadika are elided. Therefore, in forming the compound of स्तोकात् मुक्तः, the ablative ending required to be dropped. The present sūtra prevents that. The words स्तोक् &c in the dual and plural are never compounded, and consequently this rule does not apply to them. Thus स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यः मुक्तः are separate words and not compounds, for not being treated as compounds, these are not

one Pada (एकपद) or one word, and do not have *one* accent, for in *one* word, there is only *one* acute. Thus while स्तोकाद्भुक्तः being *one* compound word will have *one* acute (VI. 1. 158, VI. 2. 144), the word स्तोकाभ्यां युक्तः being treated as *two* words, will have separate acute accents. The above compounding takes place by II. 1. 39.

Vart :—The word ब्राह्मणच्छसिन् should be enumerated in this connection. Here also the Ablative is not elided. Thus ब्राह्मणस्यैव शंसति = ब्राह्मण-च्छसिन् “a kind of Ritvik priest”.

ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ ओजस्, सहस्, अम्भस् तम-
सः, तृतीयायाः (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे ॥
वार्तिकम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पुंसानुजो जनुषान् इति वक्तव्यम् ॥

3. The Instrumental endings after ओजस्, सहस्, अम्भस् and तमस् are not elided before the second member of a compound.

Thus ओजसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम् ॥

Vart —अञ्जस् also should be enumerated. Thus अञ्जसाकृतम् ॥

Vart :—The compounds पुंसानुजः and जनुषान् should also be mentioned. Thus पुंसा हेतुनानुजः = पुंसानुजः ॥ जनुषा हेतुनाऽन्धः = जनुषान्धः ॥ The word जनु is another name of जन्मन् ‘birth’.

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ मनसः, संज्ञायाम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति ॥

4. After मनस when the compound is a Name, the Instrumental endings are not elided before the second member.

Thus मनसादत्ता, मनसायुक्ता, मनसासंगता ॥ Why do we say ‘when a Name’? Observe मनोदत्ता, मनोयुक्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आज्ञायिनि, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति ॥

5. Also before आज्ञायिन्, the Instrumental endings of मनस् are not elided.

Thus मनसाज्ञायिन् = मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ आत्मनः, च, पूरणे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

6. The Instrumental endings after आत्मन् are not elided when an Ordinal Numeral follows.

Thus आत्मनापञ्चमः, आत्मनाषष्ठः ॥ The Instrumental case here takes place under the Vārtika तृतीयाविधानं प्रकृत्यादीनामुपसख्यानं (II. 3. 18 Vārt). And compounding takes place by II. 1. 30, by separating तृतीया of that aphorism and making it a separate sūtra or in this way :—आत्मना कृतः पञ्चमः = आत्मनापञ्चमः ॥ How do you explain the form आत्मचतुर्थ्य in अनार्हिनस्त्वात्मचतुर्थ्य एव? It is a Bahuvrīhi compound = आत्मा चतुर्थोऽस्य ॥ The word पूरणे is a later addition of the Vārtikakāra.

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वैयाकरणाख्यायाम्, चतुर्थ्याः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्या-
मात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति ॥

7. The Dative case ending is not elided after आत्मन् when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा ॥ The compounding takes place by the yoga-bibhāga of sūtra II. 1. 36, and the force of the Dative is here that of tadartha.

परस्य च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ परस्य, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति ॥

8. The Dative ending is not elided after पर, when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus परस्मैपदम्, परस्मभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ हल् अदन्तात्, सप्तम्याः, संज्ञा-
याम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ हलन्तावदन्ताद्योत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति ॥

वार्षिकम् ॥ हृद्शुभ्यां ङेः ॥

9. The Locative ending is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, when the compound is a Name.

Thus युधिष्ठिरः, त्वचिसारः, गविष्ठिरः ॥ Though गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of VIII. 3. 95 (गविशुभिभ्यां स्थिरः) which shows by implication that गवि is governed by this rule. So also अ ending words: as अरण्यतिलकाः, अरण्यभाषकाः, वनकिंशुकाः, वनहरिद्रकाः, वनबल्लजकाः, पूर्वाहण-
स्तोदकाः, कूपपिशाचकाः ॥ Why do we say "after a word ending in a consonant or अ"? Observe नद्यां कुक्कुटिका = नदीकुक्कुटिका, भूम्यां पाशाः = भूमिपाशाः ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe अक्षशण्डः ॥

Vārt.—The Locative ending is not elided after हृद् and विद्; as : हृदिस्पृक्, विदिस्पृक् ॥

कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ कारनास्त्रि, च, प्राचाम्, हलादौ, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलाद्वातुत्तरपरे हलन्तादुत्तरस्थाः सप्तम्या अलुग्भवति ॥

10. The Locative-case affix is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, in the name of a tax of the Eastern people, when the second member begins with a consonant.

Thus सूषेक्षाणः, हयविमाषकः, हलेद्विपरिका, हलेत्रिपरिका ॥ All these are names of taxes, and would have retained the Locative ending even by the last rule. The present rule makes a *niyama* or restriction, which is threefold, namely (1) when it is the name of a tax, and no other word, (2) when it belongs to the Eastern people and no other people, (3) and when the second member begins with a consonant.

Why do we say when it is the name of a tax? Observe अभ्यर्हितपशुः = अभ्यर्हितपशुः ॥ It is the name of 'a duty or dues', but not of a 'tax'. Why do we say "of the Eastern people"? Observe द्यूधपशुः = द्यूधपशुः ॥ Why do we say 'before a second member beginning with a consonant'? Observe अविक्रदे वरणः = अविक्रदे वरणः ॥ So also नद्यां रोहणी = नदीरोहणी ॥ For accent of these words see VI. 2. 65.

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥ पदानि ॥ मध्यात्, गुरौ, अलुक् ॥

वृत्तिः ॥ मध्यादुत्तरस्थाः सप्तम्या गुरावुत्तरपरे ऽलुग्भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अन्ताच्चति वक्तव्यम् ॥

11. The Locative case-affix is not elided after मध्य when गुरु follows.

As, मध्यगुरुः ॥

Vārt:—So also after अन्त ; as अन्तेगुरुः ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अ मूर्धे, मस्तकात्, स्वाङ्गात्, अकामे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मूर्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्थाः सप्तम्या अकामउत्तरपरे ऽलुग्भवति ॥

12. The Locative case-affix is not elided after a word denoting a part of the body (with the exception of मूर्धन् and मस्तक), before every word other than काम ॥

Thus कण्ठे कालोऽस्य = कण्ठेकालः, उरसि लोमा, उदरे मणिः ॥ But मूर्धे शिखः, मस्तके शिखः, मुखे कालोऽस्य = मुखकामः ॥ When the first member does not denote the name of a part of the body, the rule does not apply : as अक्षौण्डः, nor does it apply when the first member does not end in a consonant or अ, as अंशुलित्राणः, अङ्घ्राचलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ पदानि ॥ बन्धे, च, विभाषा, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ बन्ध इति घञ्प्रतो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपरे हलन्तादुत्तरस्थाः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

As a general maxim, an affix denotes whenever it is employed in Grammar a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself (प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तरि तदन्तस् प्रहणम्) ॥ Thus the word थ, अथ &c in VI. 2. 144 means a word ending in थ affix &c. But in this chapter, so far as the jurisdiction of उत्तरपङ्क्ति goes, an affix does not denote a word-form ending in that affix, on the following maxim : उत्तरपङ्क्तिर्कोऽप्रत्ययग्रहणे न तदन्तं ग्रहणम् ; on the contrary the affix denotes its own-form. Thus तर, तम and तन here do not denote a word ending in these affixes. This rule we infer from the fact that in sūtra VI. 3. 50, the author declares “ हृद् is the substitute of हृद्य when the word लेख, and the affixes यत्, अण्, and लास follow”. Had the affix अण् here meant the word-form ending in अण्, then there would have been no necessity of using the word लेख in the sūtra, as लेख is formed with the अण् affix. The word काल in the aphorism means the word-form काल ॥ See Sūtra IV. 3. 23 for the affix तन ॥

शयवासवासिन्वकालात् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ शय, वास, वासिषु, अकालात्, (अलुक्)
वृत्तिः ॥ शय वास वासिन् इत्येतेषूत्तरपङ्क्तिवकालवाचिन उत्तरस्थाः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

18. The Locative ending is optionally retained before the words शय, वास and वासिन् when the preceding word does not denote time, and ends in a consonant or short अ ॥

Thus खेशयः, or खशयः, ग्रामवासः or ग्रामवासः, ग्रामवासिन् or ग्रामवासिन् ॥ After a time-name we have पुरातनशयः ॥ After a vowel ending word (other than अ) we have भूमिशयः ॥

Vart.—The Locative case-affix is retained after अण् when योनि, or the affix यत् or मतुप् follows. Thus अयुयोनिः, अप्सव्यः, अप्सुमन्तौ ॥ The affix वृत्ति is added by treating अण् as belonging to the विगादि class (अप्सु भवः, IV. 3. 54).

नेन्सिद्धवधातिषु च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ न, इन्, सिद्ध, वधातिषु, च, (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ इन्ने सिद्धवर्धं वधानां च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

19. The Locative ending is not preserved before a stem ending in इन्, before the word सिद्ध, and before a word derived from वन्ध् ॥

Thus स्थण्डिलशायिन्, सांकाश्यसिद्धः, काम्यित्यसिद्धः, चक्रबन्धकः, शरकबन्धकः ॥ The compounding takes place by yoga-vibhāga of sūtra II. 1. 40. Some use the word चक्रबन्धः as an illustration under this rule : वन्ध then is derived by मच् of III. 1. 134. The वन्ध ending in घम् is governed by VI. 3. 13. This sūtra is an exception to VI. 3. 14.

स्ते च आषायाम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ स्ते, च, आषायाम्, (न) (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ स्ते चोत्तरपङ्क्ति भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

20. The Locative ending is not preserved before स्थ in the spoken language.

Thus विषमस्यः, कूटस्यः, पर्वतस्यः ॥ But आखरेष्ठः in the Veda, as in कृष्णोऽस्या-
खरेष्ठः ॥ स is changed to ष by VIII. 3. 106.

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः आक्रोशे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

वार्तिकम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग् विक्पदयज्ञयो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ आधुष्यायणाधुष्यपुत्रिकाधुष्यकुलिकेति आलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ देवानां मिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शेषपुच्छलाहगुलेषु शुनः भसंज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विवध शस्ते षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

21. The Genitive case affix is retained when the compound expresses an 'affront or insult'.

Thus चौरस्यकुलम्, वृषलस्यकुलम् ॥ Why do we say when insult is meant? Observe ब्राह्मणकुलम् ॥

Vart :—The Genitive is not elided after वाक् when followed by युक्ति, after विश् before वण्ड, and after पदयन् before हर ॥ As, वाचोयुक्तिः, विश्वोण्डः, पदयतोहरः ॥

Vart :—The Genitive affix is not elided in the following words आधुष्यायणः, आधुष्यपुत्रिका and आधुष्यकुलिका ॥ अधुष्य is the Genitive Singular of the Pronoun अहस्, and is enumerated in the नडादि class (IV. 1. 99) and takes कल् in forming the Patronymic, अधुष्यापत्यम् = आधुष्यायणः, अधुष्यपुत्रस्य भावः = आधुष्यपुत्रिका formed by वृष् (V. 1. 133) ॥ So also आधुष्यकुलिका ॥

Vart :—The Genitive affix is not elided in the compound देवानांमियः ॥ The author of Siddhānta Kaumudī says "when the sense is that of a fool, the affix is not elided in devānām-priya" There is no authority for this, either in the Mahābhāṣya or the Kāśikā. This was the title of the famous Buddhist monarch Aśoka, who would not have adopted it, had it meant 'a fool'. The phrase इति च मूर्खे has been added by Bhattoji Dikshīt through Brahmanical spite.

Vart :—The Genitive affix is not elided after भन् when शेष, पुच्छ and लाङ् follow it :—शुनः शेषः, शुनः पुच्छः, शुनोलाङ्गुलः ॥

Vart :—The Genitive affix is not elided after विश् when शस् follows : as विश्वोशस् ॥

पुत्रे अन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पुत्रे, अन्यतरस्याम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रपञ्चदशपरि आक्रोशे गम्यमाने अन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

22. The genitive affix is optionally retained when insult is meant, when पुत्र follows.

Thus शस्याः पुत्रः or शसीपुत्रः, वृषस्याः पुत्रः, or वृषलीपुत्रः ॥ But when insult is not meant we have ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, विद्या, योनि, सम्बन्धेभ्यः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्योऽन्तरस्थाः पठया अलुग्नमवति ॥

23. The genitive affix is retained after a word ending in ऋ and expressing a relationship through study or blood.

Thus शेतुरन्तेवासिन्, शेतुः पुत्रः, पितुरन्तेवासिन् or पितुः पुत्रः ॥ Why do we say "a word ending in ऋ"? Observe माचार्यपुत्रः, मातुलपुत्रः ॥ The relationship through 'study' or 'blood' should be between the first and the second member of the compound. Therefore, the rule does not apply to शेतुधनम्, पितुधनम्, शेतुगृहम्, पितुगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, स्वसृ, पत्योः, (अलुग्न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वसृ पति इत्येतयोरुक्तपरयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषा अलुग्नमवति ॥

24. The genitive affix is optionally elided after a stem ending in ऋ when स्वसृ and पति follow, the relationship between the two words being through study or blood.

Thus मातुःस्वसा or मातुःस्वसा or मातृस्वसा, पितुःस्वसा or पितुःस्वसा or पितृस्वसा ॥ When the affix is elided, then स is invariably changed to ष by VIII. 3. 85; and when it is not elided, then the change is optional (VIII. 3. 85). So also दुहितुः पतिः or दुहितृपतिः, ननान्तु पतिः or ननान्तृपतिः ॥

आनङ् ऋतो ह्यन्धे ॥ २५ ॥ पदानि ॥ आनङ्, ऋतः, ह्यन्धे ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो ह्यन्धस्तर्जान्तरपरं पूर्वपरस्वावकादेशो भवति ॥

25. In a Dvandva compound of words ending in short ऋ and expressing relationship through study or blood, the आनङ् is the substitute of the ऋ of the first member.

Thus शोतापोतारौ, नेटोद्गातारौ, प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ मातापितरौ, यातानवान्तरौ ॥ The substitute is really आ, the ऋ is useful only to prevent the application of I. 1. 51, by which a र comes after every simple vowel substitute of ऋ ॥

Why do we say 'both words ending in ऋ'? Observe पितृपितामहौ ॥ The anuvritti of पुत्र is understood here, so that the ऋ of the first member is changed to आ before पुत्र also, though it does not end in ऋ. As पितापुत्रौ, मातापुत्रौ ॥

देवताह्यन्धे च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ देवता ह्यन्धे, च, (आनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो ह्यन्धस्तर्जान्तरपरं पूर्वपरस्वावकादेशो भवति ॥

वाञ्छिकम् ॥ इतरेषु वायोः प्रविधेयो वक्तव्यः ॥

26. The आनङ् is the substitute for the final of the first member in a Dvandva compound of the names of the Devtās.

Thus इन्द्रावरुणौ, इन्द्राक्षौ, इन्द्राहस्पदी, निषावरुणौ ॥ The repetition of the word Dvandva in this sūtra, in spite of its anuvritti from the last, shows that

the rule applies only to such Dvandvas which are generally found in the Vedas and are well-known. It does not apply to compounds like **अग्निवामनी**, **सिद्धेश्वरी** ॥ In fact it applies to the Dvandva of those Devatas whose companionship is well-known.

Vart:—Prohibition must be stated with regard to वायु in both cases, whether first or last, as **अग्निवायु** or **वाय्वग्नी** ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ईत्, अग्नेः, सोम, वरुणयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरिकाणदेशो भवति ॥

27. For the final of **अग्नि**, is substituted the long ई, when **सोम** or **वरुण** follow in a Dvandva.

Thus **अग्नीषोमी**, **अग्नीवरुणी** ॥ The स is changed to ष by VIII. 3. 82.

इहृद्धौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इत्, वृद्धौ, ॥

वृत्तिः ॥ इहृद्धौ वायुवरुणो देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरिकाणदेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इहृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

28. The short इ is the substitute of the final of **अग्नि** in such a Dvandva in which both members take the Vṛiddhi.

Thus **आग्निवारुणी**, which would have required long ई by the last rule: **आग्निमारुतम्**, which would have required आनङ् by VI. 3. 26. Thus **आग्निवारुणी-मनङ्गाहीमालषेत**, **आग्निमारुतं कर्म क्रियेत** ॥ **आग्नीमरुतौ देवतास्य** (IV. 2. 24), takes the Tad-dhita affix, and by VII. 3. 21, both members of the compound take Vṛiddhi. When both members do not take Vṛiddhi, the rule does not apply: as **आग्नेन्द्रः** (**आग्निन्द्रः**), because **इन्द्र** does not take Vṛiddhi, by VII. 3. 22.

Vart:—Prohibition must be stated when the word **विष्णु** follows: as **आग्नाविष्णवं चरं निर्वपेत्** ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ पदानि ॥ दिवः, द्यावा, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ दिविलेतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

29. For **दिव्** is substituted **द्यावा** in a Dvandva of the names, of the Devatās.

Thus **द्यावाक्षामा**, **द्यावाभूमौ** ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ दिवसः, च, पृथिव्याम्, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ पृथिव्याद्युत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति अकाराद् द्यावा च ॥

30. For **दिव्** is also substituted **दिवस्** (as well as **यावा**) when **पृथिवी** follows in a Dvandva of the names of Devatās.

Thus **दिवस्पृथिव्यौ**, **द्यावापृथिव्यौ** ॥ The word **दिवस्** is exhibited in the aphorism as **दिवस्** ending in स्, in order to indicate that the स् of **दिवस्** is not changed or a visarga or upadhmaniya when followed by **पृथिवी** ॥ Following is an

anomalous use there being no Dvandva compounding here. **आवा चिह्नै पृथिवी नमते ॥**

उपासोषसः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपासा, उपसः, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

31. For **उपस** is substituted **उपासा** in a devatā-dvandva.

Thus :—**उपासासुयम्, उपासानक्ता ॥**

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ मातर, पितरौ, उदीचाम्, ॥

वृत्तिः ॥ मातरपितराबिस्तुदीचामाचार्याणां मतेनारकादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ॥

32. According to the Northern Grammarians, **मातरपितरौ** is a valid form.

This is formed by **भरङ्** substitution of the **हृ** of **मातृ** ॥ The other form is **मातापितरौ ॥**

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पितरा, मातरा, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते ॥

33. In the Vedas the form **पितरामातरा** is valid.

In the ordinary language **मातापितरौ** is the proper form. The Vedic form is derived by adding **भरङ्** to the first member, and **आ** is added to the second by VII. 1. 39 : and then Guṇa by VII. 3. 110. Thus **आ मा गन्तां पितरा-मातरा च ॥**

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्, समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाः, पुम्बत्, भाषितपुंस्कात्, अनूङ्, समानाधिकरणे स्त्रियाम्, अपूरणी, प्रियादिषु, ॥

वृत्तिः ॥ भाषितपुंस्कादनूङ्ः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रिया-दिवर्जिते ॥

34. In the room of a feminine word there is substituted an equivalent and uniform masculine form, when it is a word which has an actual corresponding masculine, and does not end in the feminine affix **ऊङ्**, and is followed by another feminine word in the relation of apposition with it; but not when such subsequent word is an ordinal numeral, nor **प्रिय &c.**

The words of this sūtra require a detailed analysis ; **स्त्रियाः** 'for a feminine word', **पुंवद्** "like the masculine", i. e. a substitute like the masculine takes the room of a feminine word. **भाषितपुंस्कात्** = **भाषितपुमादौ**, by which a masculine is spoken of i. e. a word which has an equivalent masculine, the correspond-

ence must be in the *form* (भाकृति) and the *connotation* (भावाम) of the two words; that is when both the words are coextensive in their denotation, applying to the same objects, but of different genders. A word which has not the affix कृ is called अनृकृ ॥ That feminine word which does not end in कृ and has a corresponding masculine word, having the same form and connotation, (of course, with the exception of affixes) is called a भाषितपुंस्कारनृकृ स्त्रीशब्दः ॥ The word भाषितपुंस्कारनृकृ is a Bahuvrīhi, the fifth affix is not elided anomalously. Of such a भाषितपुंस्कारनृकृ feminine word, there is the substitution of a masculine form. Provided that, the second member is a (समानाधिकरण) i. e. a word in apposition with the first, and (स्त्रियाम्) of the feminine gender: with the exception of an Ordinal numeral (पूरण) and of प्रिय &c.

Thus दर्शनीयभार्यः (= दर्शनीयाभार्या यस्य). Here दर्शनीया is a feminine word having a corresponding masculine word of the same form and force, namely, दर्शनीयः; moreover this feminine does not end in the affix कृ, but in the affix भा; it is followed by another feminine word भार्या which is in the same case with it, and which is not a Numeral nor included in the प्रियादि class; hence this word दर्शनीया is changed to the corresponding masculine word दर्शनीयः ॥ So also दलक्षणचूडः, दीर्घजङ्घः ॥ Why do we say स्त्रियाः 'for a feminine word'? Observe वामाणि ब्राह्मणकुले दृष्टिरस्य = वामाणिदृष्टिः ॥ Why do we say which has an appropriate masculine (भाषितपुंस्कारः)? Observe खट्वाभार्यः ॥ There is no corresponding masculine of खट्वा ॥ Why do we say "of the same connotation and form समानाधामाकृतौ"? Observe द्वेणीभार्यः, the masculine word द्वेण has not the same significance as द्वेणी ॥ The words गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, and प्रजातभार्यः are anomalous. Why do we say not ending in कृ? Observe ब्रह्मबन्धूभार्यः ॥ Why do we say 'both words being in the same case and referring to another person'? Observe कल्याण्यामाता = कल्याणीमाता "the mother of Kalyāṇi". Why do we say स्त्रियाम् 'followed by a feminine word'? Observe कल्याणी प्रधानमेषां = कल्याणीप्रधानाः (इमे) ॥ Here the second member प्रधान is a Neuter word. Why do we say 'not being an ordinal Numeral'? Observe कल्याणी पञ्चमी यासां ताः = कल्याणी पञ्चमाराचयः, so also कल्याणीदशमा ॥ The Ordinal Numbers must be the Principal Ordinal and not the secondary Derivative Ordinals. Therefore the rule applies here कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ The amāsānta affix अप् (V. 4. 116) also applies to an Ordinal which is a Principal and not what is used as a secondary word: and therefore the above compound does not take अप् ॥ Why do we say not before प्रिय &c. Observe कल्याणीप्रियः ॥

1 प्रिया, 2 मनोहा, 3 कल्याणी, 4 सुभगा, 5 दुर्भगा, 6 भक्ति, 7 सचिवा, 8 स्वा (स्वसा), 9 ज्ञा, 10 क्षाता, 11 समा, 12 चपला, 13 दुहिता, 14 वामना (वामा) 15 तनया, 16 अम्बा ॥ The compound दृष्टिभक्तिः is anomalous.

तसिलादिष्ठाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तसिलादिषु, आकृत्वसुचः ॥

प्रतिः ॥ पञ्चम्यास्तसिभिव्यतः प्रवृत्ति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति प्रागितस्माद् वे प्रत्ययादि भाषितपुंस्कारनृकृशब्दाः पुंनृपति ॥

वास्तिकम् ॥ शक्ति बहुलपार्थस्व पुंवद्भाबो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ स्वतलोऽनुगवचनस्य पुंवद्भाबो वक्तव्यः ॥
वा० ॥ भव्यादि तद्धिते पुंवद्भाबो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ढकुछसोऽपुं पुंवद्भाबो वक्तव्यः ॥

35. A feminine word not ending in the affix ऊङ्, and having an equivalent and uniform masculine, is changed to such masculine form, before the affixes beginning with तसिन् &c (V. 3. 7) and ending with कृत्वसुच् (V. 4. 17)

Thus तस्याः दामायाः = तसः, तस्यां = तस्य, यस्यां = यस्य, यस्या = यतः ॥ The following are the affixes before which the feminine is changed to masculine: च and तत्, तरप् and तमप्, चरद्, आसीयर्, कल्पप्, वेद्यम्, देशीयर् रूपप्, पाषाण, धन, धाल, वा and हिंल तित् तातिह ॥ All other affixes do not affect the gender. Thus तरप् तमप् &c वर्धनीयतरा, वर्धनीयतमा, पटुचरी, पटुजातीया, वर्धनीयकल्पा, वर्धनीयदेशीया, रक्षानीयकपा, वर्धनीयपाशा कया प्रकृत्या = कयम्, यथा प्रकृत्या = यथा, तस्यां वेलाया = तसा, तर्हि &c.

Vart:—The feminine of बहु and अल्प is changed to masculine before the Taddhita affix शस्:—as बहुभ्यो देहि = बहुसो देहि; अल्पाभ्यो देहि = अल्पसो देहि ॥

Vart:—A feminine Adjective is changed into masculine before the affixes ल्व and तल् ॥ As पदव्या भावः = पदुल्वम् or पदुता ॥ Why do we say 'an adjective'? Observe कव्या भावः = कण्ठील्वं or कण्ठीता ॥

Vart: The feminine word is changed to masculine before all Taddhita affixes, except इ, when the word gets the designation of न ॥ Thus हस्तिनीनां सगृहः = हस्तिकम् ॥ Had the word not become masculine, then हस्तिनी having lost its ई (VI. 4. 148), the word न् of हस्तिन् would not be elided before the Taddhita affix, because the lopa-elision being sthānivat, would have prevented the application of the rule VI. 4. 144, ordaining the elision of the final syllable. So the form would have been something like हस्तिनिकम् instead of हस्तिकम् ॥ Why do we say 'with the exception of इ'? Observe द्येनेयः, रोहिनेयः the masculine being द्यवेत् and रोहिन् ॥ The word आग्नेयः (= अग्नायी देवता अस्य स्थानीपाकस्य) is an exception to this rule.

Vart:—The masculine-change takes place before the affixes ङ्क् and छस् ॥ As भवत्या भ्राता = भावस्काः, भवहीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ क्यङ्, मानिनोः, च, ॥

वृत्तिः ॥ क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कार्दृक् पुंवद्भवति ॥

36. A feminine word not ending in ऊङ् and having an equivalent and uniform masculine, is changed into masculine before the Denominative क्यङ्, and the affix मानिन् ॥

Thus from एनी—एतावते, द्येनी—द्येतावते ॥ मानिन्:—वर्धनीयमानी अवमस्या: "He esteems her as handsome". वर्धनीयमानिनीयमस्या: (इवन् अवसा: "She esteems her as handsome". The word मानिन् is employed for the sake of non-feminine and non-appositional words. Thus non-feminine words:—वर्धनीयां मन्वते इवदंतां यत्पत्नीं

दर्शनीयमानी इयमस्याः ॥ For non-appositional words :—as, दर्शनीयां मन्यते देवतां यज्ञ-
हस्ता = दर्शनीयमानिनी इयमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, क, उपधायाः, ॥

वृत्तिः ॥ कोपधायाः स्त्रियाः पुंवङ्गावो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे बु तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

37. A Feminine word having a penultimate क, does not assume the Masculine form.

Thus पात्रिकाभार्यः, कारिकाभार्यः, वृजिकाभार्यः, मन्त्रिकाभार्यः, मन्त्रिकाकल्पा, मन्त्रिकायते ॥
वृजिकायते, मन्त्रिकामानिनी, वृजिकामानिनी, वैलेपिकं (वैलेपिकाया धर्म्यं). This rule is an ex-
ception to all the previous rules VI. 3. 34—36 : and not only to VI. 3. 34.

Vart :—The rule applies to the क of the affix बु and the Taddhita क
and not to every क ॥ Therefore the masculine transformation takes place
here पाकभार्यः, भेकभार्यः ॥ The word पाका means “young”; and भेकी means ‘action’.

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ संज्ञा. पूरण्योः, च, ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवङ्गावो न भवति ॥

38. The feminine is not changed to masculine, when it is a Name or an Ordinal Numeral.

Thus इत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । इन्नापाशा । गुप्तापाशा । इत्तायते । गुप्तायते । इत्तामानिनी ।
गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते ।
पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वृद्धिनिमित्तस्य, च,
तद्धितस्य, अरक्तविकारे, ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेर्ये विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवङ्गवति ॥

39. The feminine is not changed into Masculine, when it is formed by such a Taddhita affix, which causes the Vridhhi of the first syllable, with the exception however of the Taddhitas meaning ‘colored therewith’, and ‘made there of’.

Thus स्त्रीभार्यः, माथुरीभार्यः, स्त्रीघ्नीपाशा, माथुरीपाशा, स्त्रीघ्नीयते, माथुरीयते, स्त्रीघ्नीमानिनी
and माथुरीमानिनी ॥

Why do we say ‘which causes Vridhhi’? Observe मध्यमभार्यः (मध्ये भवा
= मध्यमा formed by the affix म IV. 3. 8 which does not cause Vridhhi). Why
do we say ‘of a Taddhita’? Observe काण्डलावभार्यः (काण्डं लुनाति = काण्डलावी with
एण (कर्मण्यण्) and झिप्). Why do we say when not meaning ‘colored there
with’ or ‘made thereof’? Observe. कषायेण रक्ता = काषायी, काषायी वृद्धिका यस्य =
नापायवृद्धिकः, लोहस्य विकारोलौही लौही ईषा यस्य रथस्य = लौहेषः (IV. 3. 134). The word
वृद्धिनिमित्तस्य should be explained as a Bahuvrihi, and not a Tatpuruṣa, i. e. a
taddhita affix, in which there is an element like ण् or झ् or क् &c which causes

Vridhhi. Therefore this exception does not apply to तायज्ञार्यः यावत्तार्यः (तावती भार्यः यस्य &c). Here the affix वतुप् V. 2. 39 added to तद् does not cause Vridhhi by its own force, but by VI. 3. 91.

स्वाङ्गाच्चेतो भ्रानिनि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गत, च, इतः, अमानिनि, ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्ताया स्त्रिया न पुंश्चलवति भ्रानिनि परतः ॥

40. A feminine in ई ending in the name of a part of body, does not become masculine, except when the word मानिन् follows.

Thus रीर्यकेशीभार्यः, शुक्रकेशीभार्यः, रीर्यकेशीपाशा, श्लक्ष्णकेशीपाशा, रीर्यकेशीयते, श्लक्ष्णकेशीयते, but पटुभार्यः (पटु not denoting any bodily member), अकेशभार्यः (अकेशा भार्या, not ending in long ई), and रीर्यकेशमानिनी ॥ The exception भ्रानिनि has been added from the Vārtika and is no part of the original sūtra.

जातेश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ जातेः, च, (न) (अमानिनि) ॥

वृत्तिः ॥ जातेश्च स्त्रिया न पुंश्चलवति अमानिनि परतः ॥

41. A feminine noun expressing a class or kind does not become masculine.

Thus कठीभार्यः, बह्वृचीभार्यः कठीपाशा, बह्वृचीपाशा, कठीयते, बह्वृचीयते ॥ But not so when मानिन् follows, as कठमानिनी, बह्वृचमानिनी ॥

The exception does not apply to हस्तिनीनां ससूत्रः = हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुंवत्, कर्मधारय, जातीय, देशीयेषु, ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कारान्नङ्स्त्रिया पुंश्चलवति ॥
वार्तिकम् ॥ कुक्कुत्वादीनामण्डादिषु पुंवज्ञायां वक्तव्यः ॥

42. The feminine (unless it ends in ऊ), having an equivalent and uniform masculine, becomes masculine in a Karmadhāraya, and before जातीय and देशीय ॥

This sūtra is enunciated as a prohibition to the preceding sūtras. Thus it applies even to words having a penultimate क (VI. 3. 37). Thus पाचकवृन्दारिका, पाचकजातीया, पाचकदेशीया ॥ It applies even to Names and the feminines which are ordinals in opposition to VI. 3. 38. Thus वृत्तवृन्दारिका, वृत्तजातीया, वृत्तदेशीया, पंचमवृन्दारिका, पंचमजातीया, पंचमदेशीया ॥ It applies even in opposition to VI. 3. 39 : ब्रह्मवृन्दारिका, ब्रह्मजातीया, ब्रह्मदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 40, as श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका, श्लक्ष्णमुखजातीया and श्लक्ष्णमुखदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 41, as कठवृन्दारिका, कठजातीया, कठदेशीया ॥

The feminine must have a corresponding masculine (भाषितपुंस्क). So the rule does not apply खट्वावृन्दारिका, as खट्वा has no corresponding masculine. The feminine should not end in ऊ ; as ब्रह्मबन्धुवृन्दारिका ॥

Vārt :—The words कुक्कुटी &c become masculine before अण्ड &c : as, कुक्कुट्या अण्डं = कुक्कुटाण्डम् ॥ घृग्याःपदं = घृगपदम्, घृग्याःशीरं = घृगशीरम्. कान्याः शापः = कान्

भावः ॥ This rule need not be made, as the first member in these compounds may be considered as class denoting words of common gender.

Vart :—When a word formed by an affix having an indicative ख, or the affixes तर and तम &c (VI. 3. 43) follow, the final long vowel of the first term becomes short instead of its becoming masculine. As कालीमास्मानं मन्यते काल्येवाहम् = कालिमन्या (compare VI. 3. 66) हरिणिमन्या, पद्धितरा, पद्धितमा, पद्धिरूपा, पद्धिकल्पा, पद्धिका, मृद्धिका ॥ We have said that the rule does not apply to the feminines in ऊ ॥ The words इडविद्, हरद्, पृथ and उशिज are names of countries denoting Kshatriya clans. The tadrāja affix (VI. 1. 168 and 170), is elided in forming the feminine of these (IV. 1. 177). Thus we have the compound of इडविद् वृन्धारिका ॥ When the first words become masculine, we have ऐडविड, शारद्, &c. Thus ऐडविडवृन्धारिका, ओशिजवृन्धारिका ॥

घरूपकल्पचेलडद्युवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ घ, रूप, कल्प, चेलड, द्युव, गोत्र, मत, हतेषु, ड्यः, अनेकाचः, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ घ रूप कल्प चेलड् द्युव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुष्कात्परो यो डीप्रत्ययस्तदन्तस्थानिकाचो ह्रस्वो भवति ॥

43. Before the affixes तर, तम, रूप, कल्प, before चेल (with the feminine in ई), द्युव, गोत्र, मत and हत, a word ending in the feminine affix डी becomes short, when the feminine consists of two or more syllables, and has an equivalent and uniform masculine.

Thus घ—ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा, ब्राह्मणिरूपा, ब्राह्मणिकल्पा, ब्राह्मणिचेली, ब्राह्मणिवृवा, ब्राह्मणिगोत्रा, ब्राह्मणिमता and ब्राह्मणिहता ॥ घ, रूप and कल्प are affixes, चेलड् &c are words as second members; द्युवः is formed by अच् (III. 1. 134) added to द्यु, गुण and द्यच् substitution being prevented anomalously. Why do we say ending in ई (डी)? Observe वृत्तातरा, युमातरा ॥ Why do we say consisting of more than one syllable? Because words of one syllable optionally become shortened by the next rule. Why do we say having a corresponding masculine? Observe आमलकीतरा कुवलीतरा, where आमलकी and कुवली have no equivalent masculine forms.

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ नद्याः, शेषस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ नद्याः शेषस्य चादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अडां च या नदी उपपन्न यथेकाच् ॥

वृत्तिकम् ॥ कृत्तद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

44. In all the remaining feminine words called *ladi* (I. 4. 3 and 4), the substitution of short vowel under the preceding circumstances is optional.

What are the शेष or the remnants? Those feminines which are not formed by long ई (डी), and are called Nadi; and those feminines which end in long ई but consist of one syllable. Thus ब्रह्मबन्धूतरा or ब्रह्मबन्धुतरा वीरबधूतरा or वीरबन्धुतरा, खितरा or खीतरा, खितमा or खीतमा ॥

Vārt:—Nadi words formed by कृन् affixes are excepted: as लक्ष्मीतरा, तन्वीतरा formed by the Uṇādi affix ई (Uṇ III. 158, 160)

उगितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ उगितः, च, (ह्रस्वः) (अन्यतरस्यां) ॥

वृत्तिः ॥ उगितश्च परस्या नद्या पादितु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति ॥

45. The feminine ई (डी) added to a word formed by a Taddhita-affix having an indicatory उ or ऋ, is optionally shortened before the घ &c (VI. 3. 43).

Thus श्रेयसितरा or श्रेयसीतरा, or श्रेयस्तरा, विदुषीतरा or विदुस्तरा ॥ The first is formed by the Taddhita affix ईयसुन्, and the second by कृत् ॥ In one alternative, there is masculinisation also when we get the forms श्रेयस्तरा &c Or this latter form may be considered to have been evolved from श्रेयस्, to which is added the affixes denoting comparison, and then the feminine affix, in denoting a feminine.

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आत्, महत्, समानाधिकरण, जातीययोः, ॥

वृत्तिः ॥ समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ महात्वे चासकरादीशित्वूपसंस्थानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणाधेयम् ॥

वा० ॥ अटनः कपालं रुद्रिष्युपसंस्थानम् ॥ वा० ॥ गवि च युक्तं ऽटन उपसंस्थानं कर्तव्यम् ॥

46. For the final of महत्, is substituted आत् (आ) before a word which is in apposition with it and before जातीय ॥

As महादेवः, महाब्राह्मणः, महाबाहुः, महाबलः, महाजातीयः ॥ But महत् पुत्रः = महत्पुत्रः "the son of the great man": the two words are not in apposition. The compounding with महत् takes place under II. 1. 61. This rule applies to compounds under that rule, as well as to Bahuvrihis, when also the two words are in apposition, as in महाबाहुः ॥ In fact this is the object of using the word samānādhikarana in this sūtra. Had it not been used, then by the maxim of pratipadokta, the rule would have applied only to the Tatpurasha compounds of mahat taught under II. 1. 61 but not to Bahuvrihis. In महत्पुत्रमन्त्रमा = अमहान् महान् सपत्नः, the long आ is not substituted, as the sense of महत् is here secondary.

Vārt:—आ is substituted for the final of महत् before चास, कर and विशिष्ट, the feminine महती being changed to masculine, though the words may not be in apposition. As महत्या चासः = महाचासः, महत्याः करः = महाकरः, महत्याविशिष्टः = महाविशिष्टः ॥

Vārt:—आ is substituted for the final of अटन् before कपाल, when a sacrificial offering is meant. As अटकपालं चरं निर्वपेत् ॥ Why do we say when meaning a sacrificial offering? Observe अटकपालं ब्राह्मणस्य ॥

Vart:—आ is substituted for the final of अष्टन् before गौ, when the meaning is that of 'yoked'. As, अष्टागवेन शकटेन ॥ But अष्टगवं बाह्वणस्य, where 'yoking' is not meant. The त् in आत् is for the sake of distinctness.

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ द्यष्टनः, संख्यायाम्, अबहुव्रीहि, अशीत्योः, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारेशो भवति संख्यायाद्युत्तरपरे अबहुव्रीह्यशीत्योः ॥
वार्त्तिकम् ॥ प्राक् शताशिति वक्तव्यम् ॥

47. आ is substituted for the final of द्वि and अष्टन् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrihi or before अशीति ॥

Thus द्वादश, द्वाविंशति, द्वाविंशन्, अट्वादश, अट्वाविंशति, अट्वाविंशन् ॥ Why do we say द्वि and अष्टन्? Observe पञ्चदश ॥ Why do we say 'when followed by a Numeral'? Observe द्वे मातुरः, अष्टमातुरः ॥ Why do we say 'not when the compound is a Bahuvrihi, or the word अशीति follows'? Observe द्विंशः, त्रिंशः, द्यशीतिः ॥

Vart:—This rule applies upto one hundred. Therefore not here, द्विशतम्, त्रिसहस्रम्, अष्टशतम्, अष्टसहस्रम् ॥

त्रेऋयः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ त्रेः, त्रयस्, ॥

वृत्तिः ॥ त्रि इत्येतस्य त्रयमित्यपरादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥

48. For त्रि is substituted त्रयस् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrihi or before अशीतिः ॥

As, त्रयोदश, त्रयोविंशति, त्रयस्त्रिंशन् ॥ But not in त्रैमातुरः (the second word not being a Numeral), nor in त्रिंशः which is a Bahuvrihi, (II. 2. 25) द्यशीति ॥ This substitution takes place upto hundred : not here, त्रिशतम्, त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चत्वारिंशत्, प्रभृतौ, सर्वेषाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायाद्युत्तरपरे ऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्यष्टन् चि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति ॥

49. The above substitution in the case of all (द्वि, त्रि and अष्टन्), is optional, when the word चत्वारिंशत् and the numerals which follow it are the second member.

Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशन्, त्रिचत्वारिंशत् or त्रयःपञ्चाशन्, अष्टपञ्चाशन् or अष्टपञ्चाशन् ॥ This also before hundred : as, द्विशतम् and अष्टशतम्, त्रिशतम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु ॥ ५० ॥ पदानि ॥ हृदयस्य, हृत्, लेख, यत्, अण्, लासेषु, ॥

वृत्तिः ॥ हृदयस्य हृदित्यपरादेशो भवति लेख यन् अण लास इत्येतेषु परतः ॥

50. हृद् is substituted for हृदय, before लेख, and the affixes यत् and भण् and before लास ॥

Thus हृदयं लिखति = हृद्वेखः, हृदयस्य मियं = हृद्यम्, हृदयस्येवम् = हार्वम्, हृदयस्य लासो = हृन्नासः ॥ The word लेख is derived by भण् affix from लिख् ॥ Before the word लेख formed by घष् affix, this substitution does not take place, as हृदयलेखः ॥ The inclusion of लेख in this sūtra proves the existence of this maxim “उत्तरपक्ष-धिकारे प्रत्ययमहणे न तदन्तर्भवम्” ॥ See VI. 3. 17.

वा शोकस्यश्रोगेषु ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वा, शोक, प्यञ्, रोगेषु ॥

वृत्तिः ॥ शोकं व्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ॥

51. हृद् is optionally the substitute for हृदय, when the words शोक, and रोग or the affix व्यञ् follows.

Thus हृच्छोकः or हृदयशोकः, सीहार्द्यम् or सीहृदयम् ॥ Here व्यञ् is added as हृदय belongs to Brāhmaṇādi class V. 1. 124. When हृद् is substituted there is Vriddhi of both the members सु and हृ by VII. 3. 19. So also हृद्गोमः or हृदय-रोगः ॥ All these forms could have been got from हृन् which is a *full* word *stri generis*, having the same meaning as हृदयः ॥ The substitution taught in this sūtra is rather unnecessary.

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पादस्य, पत्, आजि, आति, ग, उपहतेषु, ॥

वृत्तिः ॥ पादस्य पद् इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषुत्तरपक्षेषु ॥

52. पद् is substituted for पाद्, before आजि, आति, ग and उपहत ॥

Thus पद्वाजिः = पादाभ्यामजति; पद्वातिः = पादाभ्यामनति ॥ आजिः and आतिः are formed by हण् from अज् and अन् (Uṇ IV. 131), and irregularly अज् is not changed to वी though required by II. 4. 56; before this affix. So also पद्गः = पादाभ्यां गच्छति; पद्गोपहतः = पादगोपहतः ॥ पाद् belongs to Vṛishādi class (VI. 1. 203) and has therefore acute on the first syllable, the पद् substitute however has acute on the final, only in the उपदेश (VI. 1. 171), therefore in पद्गोपहतः, पद् retains its accent (VI. 2. 48), and it becomes acute on the final. While पद्वाजिः, पद्वातिः and पद्गः have acute on the final (VI. 1. 223 and kṛit-accent).

पद्यत्यतर्धे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ पद्, यति, अतर्धे, ॥

वृत्तिः ॥ यद्यत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतर्धे ॥

वार्तिकम् ॥ पद्वाये इके चरतादुपसंख्यानम् ॥

53. पद् is substituted for पाद् before the affix यत् used in any sense other than that of “suited there to;”

Thus पार्श्वीभ्यन्ति = पद्याः शर्कराः, पद्याः कण्टकाः ॥ When यत् has the force of “suited there to” we have पाद्यम् = पार्श्वार्थमुदकं ॥ (see IV. 4. 83 and V. 4. 25).

Vart:—Before the affix इक्, in the sense of 'he walks there by', पद् is substituted for पाद्; as पादाभ्यां चरति = पदिकः (IV. 4. 10) by वृत् affix. The word पाद् in this sūtra means 'the actual foot', a part of animal organism. Therefore पद् is not substituted before the यत् of V. I. 34, as द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् because पाद् here denotes 'a measure'.

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हिम, काषि, हतिषु, च, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ॥

54. पद् is substituted for पाद् before हिम, काषिन् and हति ॥

Thus पद्भिन्, (= पादस्य शीतं) पद्काषिन् (= पादचारिण) as in भय पद्काषिणा शान्ति, and पद्गतिः (पदाभ्यां इत्येत) ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ ऋचः, शे ॥

वृत्तिः ॥ ऋक्संस्थिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति ॥

55. पद् is the substitute for पाद् before the affix शस्, when the meaning is that of a Hymn (Rik).

Thus पच्छो गायत्री शंसति = पादं पादं शंसति, the affix शस् being added by V. 4. 43. Why do we say 'when meaning a Hymn'? Observe पादशः काषाणि इवाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, घोष, मिश्र, शब्देषु, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ निष्के चेति वक्तव्यम् ॥

56. This substitution of पद् for पाद् is optional before घोष, मिश्र and शब्द ॥

Thus पद्घोषः or पाद्घोषः, पद्मिश्रः or पाद्मिश्रः, पद्शब्दः or पाद्शब्दः ॥

Vart:—So also before निष्कः as पद्निष्कः or पाद्निष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ उदकस्य, उदः, संज्ञायाम् (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

57. उद is substituted for उदक, when the compound is a Name.

Thus उदमेघः 'a person called Udamēgha', उदवाहः "a person named Uda-vāhah." The well-known Patronymics from these are औदमेघिः and औदवाहिः ॥

Why do we say 'when it is a Name'? Observe उदकागिरिः ॥

Vart:—उद is the substitute for उदक when it stands as the second member of a compound and denotes a Name: as, लोहितोदः, नीलोदः, क्षीरोदः ॥

पेपंघासवाहनाधिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ पेपम्, वास, वाहन, धिषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ पेपं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ॥

58. उद is substituted for उदक before पेपं, वास, वाहन, and धि ॥

Thus उवपेयं पिमहि formed by णङ् by III. 4. 38; उवपातः = उवकस्यपातः, so also उवपाहनः ॥ उवकं धीयतेऽस्मिन् = उवधिः 'a water jar'.

एकहलादौ पूरयितव्ये अन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ एक, हलादौ, पूरयितव्ये, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ हत् आरिष्यत्योत्तरपदस्य त्वेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवधिष्यन्यतरस्यापुष्कस्य उर इत्ययमादेशो भवति ॥

59. उद् is optionally substituted for उक्, before a word beginning with a single consonant, and which expresses that which is filled with water.

Thus उक्कुम्भः, or उक्कुम्भः, उवपात्रम् or उवकपात्रम् ॥ The word एकहलादि means 'a word beginning with a single simple consonant'. The rule does not apply to उक्स्थालम् as the second member begins with a conjunct consonant: nor to उक्कपर्वतः, as the पर्वतः is not a vessel which is to be filled.

मन्थोदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाहेषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषु उत्तरपदेषुष्कस्य उर इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

60. उद् is optionally substituted for उक्, before मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, and गाह ॥

Thus उक्केन मन्थः = उदमन्थ or उक्कमन्थः । उक्केनोदनः, उदोदनः or उक्कोदनः । सक्तु उक्केन सक्तुः, उदसक्तु or उक्कसक्तुः । बिन्दु । उक्कस्य बिन्दुः, उदबिन्दु or उक्कबिन्दु । वज्र । उक्कस्य वज्रः, उदवज्रः or उक्कवज्रः । भार । उक्कं विभतीति उदभारः or उक्कभारः । हार । उक्कं हरतीति, उर हारः or उक्कहारः । वीवध । उक्कस्य वीवध, उदवीवध or उक्कवीवधः । गाह । उक्कं गाहत इति, उरगाहः । उक्कगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ इकः, ह्रस्वः, अङ्यः, गालवस्य अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याच्चार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् ॥

वार्तिकम् ॥ भूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥

61. According to the opinion of Gālava, a short vowel is substituted, in a compound, before the second member for the long इक् vowels (ई, ऊ, ऋ), unless it is the long vowel of the Feminine affix ई (ङी).

In other words, for ई, when it is not the Feminine affix ई (ङी) and for ऊ, a short इ and उ are substituted in a compound before the second member. Thus दामनिपुत्रः or दामनीपुत्रः, ब्रह्मबन्धुपुत्रः or ब्रह्मबन्धूपुत्रः ॥ Why do we say इक् vowel? Observe खट्वापाहः, मालापाहः ॥ Why do we say 'not the long ई of the Feminine affix ङी'? Observe गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः ॥ The name of Gālava is mentioned puṣṭ for the anuvṛtti of 'optionally' was present in this sūtra. It is a limited opti

pujārtha, (vyavasthita vibhāsha), and does not apply to कारीषगन्धीपाते &c which are governed by VI. 3. 139.

Vart.—It does not apply to Avyayibhāva compounds, nor to those words which take इयङ् or उवङ् augment in their declension, as श्रीकुलम्, भूकुलम्, काण्डीभूतम्, कुडपीभूतम्, वृषलीभूतम् ॥

Vart.—It does however apply to भुक्तं &c, as भुक्तः, भुक्तिः ॥ Others say अ is substituted for अ &c as भुक्तः and भुक्तिः

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ एक तद्धिते, च, (ह्रस्वः) (उत्तरपदे) ॥
वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति ॥

62. The short is substituted for the long of एका, before a Taddhita affix, and when a second member follows.

As एकस्या आगतं = एकरूप्यम्, एकमयम्, एकस्या भावः = एकत्वम्, एकता ॥ So also एकस्याः क्षीरं = एकक्षीरम्, एकदुग्धम् ॥ The shortening takes place of the Feminine word एका, having the affix आ ॥ When एक is an adjective (गुणवचन) then the above forms could be evolved by the help of the rules of masculination, such as VI. 3. 35, i. e. when एक means the numeral one. But when it means 'alone', then those rules will not apply. The word एक is exhibited in the sūtra without any case-affix as a Chhandas irregularity. The examples given are of एका in the feminine which alone can be shortened, and not of एक whose final is already short. Nor can the rule of shortening be applied to ए of एक, for the rule applies to the final letter, and not to a vowel situated in the body of a word.

उद्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ उद्यापोः, संज्ञा, छन्दसोः, बहुलम्, ॥
वृत्तिः ॥ उद्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

63. The short is diversely substituted for the feminine affixes ई and आ (डी and आप्) in a Name and in the Vedas.

As रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः ॥ Sometimes not, as नान्दीकरः, नान्दीघोषः, नान्दीविशालः ॥ So also in the Vedas, as कुमारिहारा, प्रहर्विहा; sometimes the shortening does not take place, as कास्युनीवैर्णमासी, जगतीछन्दः ॥ आप् ending words in Name: शिलग्रहम्, शिलग्रथम्; sometimes there is no shortening, as, लोमकागृहम्, लोमकाखण्डम् ॥ So also in the Vedas:—अजक्षीरेण जुहोति, ऊर्णमृश पृथिवी विश्वधायसम् ॥ Sometimes there is no shortening, as, ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ त्वे, च, (ह्रस्वः) ॥
वृत्तिः ॥ त्वप्रत्यये परतो उद्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

64. The feminine affixes ई and आ diversely become short, before the affix त्व ॥

Thus अजाया भावः = अजत्वं or अजात्वं, रोहिणित्वं or रोहिणीत्वम् ॥ These are Vedic illustrations, no Names can be formed in त्व ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ इष्ट का, इषी का, माला-
नाम, चित्त, तूल, भारिषु, ॥

वृत्तिः ॥ इष्टकेषीकामालानां चित्त तूल भारिषु इत्येतेषु उत्तरपदेषु यथासंख्य ह्रस्वो भवति ॥

65. For the long vowel, a short is substituted, in
इष्टका before चित्त, in इषीका before तूल, and in माला before भारिषु ॥

Thus इष्टकचित्तम्, इषीकतूलम् and मालभारिणी कन्या ॥ The rule of tadanta applies to इष्टका &c, so that the compounds ending in इष्टका &c are also governed by this rule : as पक्षेष्टकचित्तम्, मुञ्जेषीकतूलम्, उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ खिति, अनव्ययस्य, (ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ खित्यन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति ॥

66. A short is always substituted for the final of the first member, when the second member is a word formed by an affix having an indicatory ख, but not when the first member is an Indeclinable.

Thus कालिमन्या, हरिणिमन्या ॥ The augment मुम् does not prevent the shortening, had it done so, the rule would have been unnecessary. But शेषामन्यमहः, दिवामन्याराशिः, where शेषा and दिवा are Indeclinables there is no shortening. The above words are formed by खप् (III. 2. 83). The phrase anavyayasya indicates by implication that the word खित् here means खित्यन्तः, contrary to the maxim enounced in VI. 3. 17 उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययमहणे तदन्तविधिर्नैष्यते ॥ For an Aavyaya can never take a खित् affix which are ordained only after dhātus.

अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अरुस्, द्विषत्, अजन्तस्य, मुम्, ॥

वृत्तिः ॥ अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खित्यन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य ॥

67. मुम् is the augment added immediately after the final vowel, of अरुस्, द्विषत्, and of a stem ending in a vowel, unless it is an Indeclinable, when a word formed by a खित् affix follows.

Thus अरुन्तुहः, द्विषन्तपः, कालिमन्या &c. See III. 2. 35, 39, 83. The स् of अरुस् and the त् of द्विषत् are dropped by VIII. 2. 23.

Why do we say 'of अरुस् &c'? Observe विद्वन्मन्या ॥ Why do we say 'not an Indeclinable'? Observe शेषामन्यमहः, दिवामन्याराशिः ॥ Why do we use the word अन्त in अजन्त, when merely saying अचः would have sufficed by the rule of tadanta-vidhi? This indicates that the shortening taught in the preceding sūtra does not debar the मुम् augment, nor does मुम् debar the shortening. So that मुम् is added after the shortening has taken place.

इच एकाचोऽग्रप्रत्ययस्य ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ इचः, एकाचः, अम्, प्रत्ययवत्, च, ॥

वृत्तिः ॥ इजन्तस्य एकाचः खित्यन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति अग्रप्रत्ययस्य द्वितीयेकवचनवच्च स भवति ॥

68. A monosyllabic word, ending in any vowel other than अ, when followed by a word formed by a स्त्रि affix, receives the augment अम्, which is added in the same way as the affix अम् of the Accusative singular.

The word अम् is to be repeated here thus, इच्च एकाचोऽम्, अम्प्रत्ययवच्च ॥ Thus गामन्यः, क्षीमन्यः, or स्त्रियमन्यः, श्रियमन्यः, भुवमन्यः ॥ By force of the atideśa अम्प्रत्ययवच्च, the changes produced by the Accusative ending are caused by this augment also : viz : the substitution of long आ, the substitution of a vowel homogenous with the first, the guṇa, the substitutes इयङ् and उवङ् As आ—गामन्यः (VI. 1. 93) ; पूर्वसवर्ण as क्षीमन्यः (VI. 1. 107) ; guṇa, as,—नरमन्यः (VII. 3. 110) and इयङ् and उवङ्, as श्रियमन्यः, भुवमन्यः (VI. 4. 81 &c). Why do we say ending in a vowel other than अ (इच्च)? Observe स्वमन्यः ॥ Why do we say 'a monosyllable'? Observe लेखाभुं मन्याः ॥

The affix अम् is elided after a Neuter noun (VII. 1. 23), therefore, will this अम् also be elided when श्री is treated as Neuter? As श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं = श्रियमन्यम् or श्रिमन्यम्? The second is the valid form according to Patanjali.

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वाचंयम, पुरन्दरौ, च, ॥
वृत्तिः ॥ वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपायेते ॥

69. वाचंयम and पुरन्दर are irregularly formed.

Thus वाचंयमः आस्ते (III. 2. 40 खच् affix). पुरं शरयति = पुरन्दरः (III. 2. 42). The shortening of यम and शर takes place by VI. 4. 94.

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ पदानि ॥ कारे, सत्य, अगदस्य, ॥
वृत्तिः ॥ कारश्चउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्भुमागमो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारश्चति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ भक्षस्य रुन्वाति कारे मुम् वक्तव्यः ॥
वा० ॥ धेनोर्भव्यायां मुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ लोकस्य पृणे मुम् वक्तव्यः ॥
वा० ॥ इत्ये ऽनभ्यासास्य मुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ आप्राग्न्योरिन्धे मुम् वक्तव्यः ॥
वा० ॥ गिले ऽगिलस्य मुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ गिलगिले चति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ उष्णभद्रयोः कारणे मुम् वक्तव्यः ॥ सुतोमराजभोजनेर्वित्ये तेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुस्त्वडादेशो वा वक्तव्यः ॥

70. मुम् is the augment of सत्य and अगद् when the word कार follows.

As सत्यकारः = सत्यकरोति or सत्यस्यकारः ॥ So also अगदकारः ॥

Vart :—So also of अस्तु, as अस्तुकारः ॥

Vart :—So also in Vedas, of भक्ष before कारः—e. g. भक्षकार, in secular language भक्षकारः ॥

Vart :—Of धेनु before भव्या, e. g. धेनुभव्या ॥

Vart :—Of लोक before पृण, e. g. लोकपृणा ॥

Vart :—Of अनभ्यास before इत्थ as अनभ्यासमित्थः ॥

Vart :—Of भ्राष्ट्र and अग्नि, before इन्धः, as भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥

Vart :—A word before गिल takes मुम् augment, unless it is also गिल e. g. तिमिङ्गिलः, but गिलगिलः ॥

Vart :—So also before गिलगिल, e. g. तिमिङ्गिलगिलः ॥

Vart :—Of उष्ण and भृज before करण, e. g. उष्णं करणं, भृजं करणं ॥

Vart :—पुञ्चङ् is optionally the substitute of दुहिन् when the words सूत, उम, राज, भोज, and मेरु precede it e. g. सूतपुञ्ची or सूतदुहिता, उमपुञ्ची or उमदुहिता, राजपुञ्ची or राजदुहिता, भोजपुञ्ची or भोजदुहिता, मेरुपुञ्ची or मेरुदुहिता ॥ Some read पुञ्च in the Śāraṅgaravādi class (IV. 1. 73), and then this word has its feminine पुञ्ची ॥ This is seen in other places also, e. g. शैलपुञ्ची ॥

इयेनतिलस्य पाते ज्ञे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ इयेन, तिलस्य. पाते, ज्ञे, ॥

वृत्तिः ॥ इयेन तिलद्वयेतयोः पातश्चाद्युत्तरपदे अग्रत्यये ममागमो भवति ॥

71. मुम् is the augment of the words इयेन and तिल, before पात, when the affix ज्ञ is added.

Thus इयेनपातोऽस्यां क्रीडायां = इयेनपाता, तैलपाता ॥ See IV. 2. 58. Why do we say before म् ? Observe इयेनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ रात्रेः, कृति, विभाषा, (मुम्) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रेः कृदन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति ॥

72. The word रात्रि optionally takes मुम् before a word formed by kṛt-affix.

As रात्रिचरः or रात्रिचरः, रात्रिमटः or रात्र्यटः ॥ This is an aprāpta-vibhāṣā The augment is compulsory before a kṛt-affix having an indicative ख, As, रात्रिमन्धः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, नञः, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे ॥

वास्तिकम् ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥

The न of the Negative particle नञ्, is elided when it is the first member of a compound.

Thus अन्नाग्रणः, अवृषलः, असुरापः, असोमपः ॥

Vart :—The न of नञ् is elided before a verb also, when reproach is meant : as, अपचक्षि त्वं जाल्मः, अकरोषि त्वं जाल्मः ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, नुड्, अचि, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मात्प्लुतनकाराग्नम् नुडागमो भवति अजाशुत्तरपदे ॥

74. After the above न-elided नञ् (i. e. after अ) added the augment नुड्, to a word beginning with a vowel.

Thus अनञः, अनन्धः, अनुद्वः ॥ Why do we use तस्मात् “after such a नञ्” Otherwise नुड् would have been the augment of नञ्, and not of the subsequent

word for: the sūtra would have read thus नुडाचि ॥ Adding नुद् to नम् or rather to अ, we have अन् (granting that नुद् is not to be added *before* अ but *after* it, against I. I. 46). Now अन् + अजः will be अन्नजः and not अनजः for VIII. 3. 32 will cause the doubling of the final न् of अन् ॥ Hence to prevent this contingency, नुद् is ordained with regard to the second member and not with regard to अ or नम् ॥

नम्राणनपाभवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥
पदानि ॥ नम्राद्, नपात्, नवेदा, नासत्या, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु, प्रकृत्या, ॥

वृत्तिः ॥ नम्राद् नपात् नवेशः नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नख नक्र नाक इत्येतेषु नम् प्रकृत्या भवति ॥

75. The Negative particle remains unchanged in नम्राज्, नपात्, नवेदस्, नासत्या (dual), नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र and नाक ॥

Upto नासत्या the words are exhibited in the Nominative case in the sūtra, the rest are exhibited in the Locative! नम्राजते = नम्राद्, formed by क्तिप् and नम् composition. न पाति = नपान् formed by शतृ affix. न वेत्ति = नवेश, formed by अद्युच् ॥ सत्सु साधवः = सत्याः, न सत्याः = असत्याः, न असत्याः = नासत्याः ॥ न धुञ्चति = न धुञ्चि, formed by कि affix (Uṇadi), नास्य कुलमस्ति = नकुलः ॥ नास्य खमस्ति = नखम् ॥ न स्त्री न पुमान् = नपुंसकम् ॥ न क्षरते क्षीयते वा = नक्षत्रम् ॥ न क्रामति = नक्र by ड affix. न अस्मिन् अकम् = नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ एकादिः, च, एकस्य, च, अदुक्, ॥
वृत्तिः ॥ एकादिश्च नम् प्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमो भवति ॥

76. The Negative particle remains unchanged in a word which begins with एक, and of this एक, there is the augment अदुक् (अद्).

Thus ऐकन न विशतिः = एकान्नविशतिः, एकान्नविशन् ॥ These are Instrumental compounds. The augment आदुक् is added to the final of the first member, so that we have optionally two forms एकात् न विशतिः and एकात् न विशति by VIII. 4. 45.

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नगः, अप्राणिषु, अन्यतरस्याम्, ॥
वृत्तिः ॥ नम् प्रकृत्या भवति ॥

77. The Negative particle is optionally retained unchanged in नग, when it does not mean a living animate being.

Thus नगाः or भगाः 'trees', or 'mountains', literally 'what do not move'. The affix ड is added to नम् ॥ Why do we say when not referring

to animate beings. Observe भगः वृषलः शीतेन ॥ No alternative form is allowed here.

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ सहस्यस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये ॥

78. स is substituted for सह, in a Name.

Thus साध्वस्यम्, सपलाशम्, साक्षिपम् ॥ Why when it is a Name? Observe सहयुष्मा, सहकृत्वा ॥ The word सह has acute on the first syllable, because all Particles have acute on the first syllable. The substitute स coming in the room of the acute सह and the grave ह, will have an accent mid-way between सह and ह grave, namely, it would have the svarita accent. But, as a matter of fact, it has the acute accent. As सहयुः, सैभार्यः ॥ These are Bahuvrihi. In Avyayibhāva, the samāsa-accent will prevail (VI. 1. 223), as सहैर्हि, सपशुबन्धम् ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ ग्रन्थान्त, अधिके, च, ॥

वृत्तिः ॥ ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्त्तमानस्य सहस्यस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

79. स is the substitute for सह, when it has the sense of 'upto the end' (in connection with a literary work), or 'more'.

Thus सकलं = कलान्तं ज्योतिषमधीते ॥ So also सपुहृतम् = (पुहृतान्तम्) ॥ स संप्रह (= संप्रहान्तम्) व्याकरणमधीते ॥ These are all Avyayibhāva compounds by ° अन्त-वचने (II. 1. 6). Therefore, when a word, denoting time, is the second member, सह would not be changed to स, because of the prohibition in VI. 3. 81. The present sūtra removes that prohibition by anticipation, with regard to time-denoting words even, when the meaning is that 'of the end of a book'. When the sense is that of 'more', we have सङ्गोणाख्यारी, समाषः कार्षापणः सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ पदानि ॥ द्वितीये, च, अनुपाख्ये, (सहस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

80. स is the substitute for सह, when it is in connection with a word which refers to a second object, which latter however is not directly perceived.

Of the two things which are generally found co-existing, the non-principal is called the 'second' or द्वितीय ॥ That which is perceived, observed or is known is called उपाख्य, that which is not perceived &c is अनुपाख्य, i. e. what is to be inferred. That is, when the second object is to be inferred from the presence of the first, स is added to such second word. Thus सामिः (कपोतः) 'a pigeon which points out that conflagration has taken place some where'. सपिशाचा वात्या "a storm-wind which announces the Piśāchas". सराक्षसीका शाला ॥ Here the fire, the Piśācha or the Rākshasas are not directly perceived, but their existence is inferred from the presence of the pigeon &c.

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, च, अकाले, (सहस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

81. स is the substitute of सह, in an Avyayibhāva when the second member is not a word denoting time.

Thus सचक्रंधेहि, मधुरं प्राज्ञः, but सहपूर्णाङ्गम् the second member being a time denoting word (II. 1. 5).

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वा, उपसर्जनस्य ॥

वृत्तिः ॥ सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तद्वयवस्य सहस्यस्य वा स इत्ययमादेशो भवति ॥

82. स is optionally the substitute of सह, when the compound is a Bahuvrīhi.

That compound in which all members are secondary—उपसर्जन—is a सर्वोपसर्जन, and the Bahuvrīhi is such a compound, because in it all the members are secondary, the Principal being understood. Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, सच्छात्रः or सहच्छात्रः ॥ Why do we say of a Bahuvrīhi? Observe सहयुष्मा, सहकृत्वा ॥ The substitution does not however take place in a Bahuvrīhi like सहकृत्वमियः or सहयुद्धमियः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, आशिषि, अ, गोवत्सहलेषु, ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या सहस्यस्यो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु ॥

83. The word सह retains its original form when the sentence denotes benediction, except when it is गो, वत्स or हल ॥

Thus स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय, सहच्छात्राय, सहामाख्याय ॥ But optionally here, as स्वस्ति भवते सहगवे or सगवे, सहवत्साय or सवत्साय, सहहलाय, or सहलाय ॥ The phrase भगोवत्सहलेषु is no part of the original sūtra, but has been added by the Kāśikā from a Vārtika.

समानस्य छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ समानस्य, छन्दसि, अ, मूर्ध्व, प्रभृति, उदर्केषु, ॥

वृत्तिः ॥ समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्ध्वन् प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा ॥

84. स is the substitute of समान in the Chhandas, but not before मूर्ध्वन्, प्रभृति and उदर्क ॥

Thus अनुभ्राता सगर्भः, अनुसत्या सयुध्यः, योनः सतुल्यः (See IV. 4. 114). समानो गर्भः = सगर्भः, सत्त भवः = सगर्भः formed by यन् affix IV. 4. 114. But समानमूर्ध्ना, समानप्रभृतयः, समानोदर्काः ॥ This substitution takes place in secular literature also, as सपंक्तः, साधर्म्यम्, सजातीयः &c.

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥

ज्योतिः, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्ररूप, स्थान, वर्ण, वयोवचन, बन्धुषु, (समानस्यसः)

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

85. This substitution of स for समान् takes place before ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान धर्ण, वयस्, वचन and बन्धु in the common language also.

Thus सज्योतिः, सजनपदः, सरात्रिः, सनाभिः, समाना, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयसः, सवचनः, सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ चरणे, ब्रह्मचारिणि, (समानस्यसः) (उत्तरपदे) वृत्तिः ॥ चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

86. स is substituted for समान before ब्रह्मचारिन् when it denotes persons engaged in fulfilling a common vow of studying the Vedas.

Thus समानो ब्रह्मचारी = सब्रह्मचारी ॥ ब्रह्म means the Vedas. The vow of studying the Veda, is also called ब्रह्म ॥ He who is engaged in the performance of that vow is called ब्रह्मचारिन् ॥ समान refers to the vow, the vow of studying being common to both : i. e. समाने ब्रह्मणि व्रतचारी = सब्रह्मचारी ॥ According to Bhattoji Dikshit चरणे in the sūtra means a शाखा or a department of Vedic study. He who has a common (samāna) branch (charaṇa) is a sa-brahmchārī.

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ तीर्थे, ये, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ तीर्थं गच्छन् उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरं परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

87. स is substituted for समान, before तीर्थे when the affix यत् is added to it.

Thus सतीर्थः = समाने तीर्थे वासी (IV. 4. 107): 'a fellow-student ?

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उदरे, (समानस्यसः) (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ उदरगच्छन् उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ॥

88. The substitution of स for समान is optional before उदर when the affix यत् is added to it.

Thus सोदर्य or समानोदर्यः (IV. 4. 108).

हृद्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ हृक्, दृश, वतुषु, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ हृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ हृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ वा७ ॥ हृक्षेः कृतप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः ॥

89. स is substituted for समान, before हृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus सहृक्, सहृशः ॥ The affixes क्त् and क्त्वि are added to हृक् under III. 2. 60. Vārt :—which give as the forms हृक् and हृश ॥ Vārt :—So als before हृक्षः as सहृक्षः ॥ हृक्ष is formed by कृत affix under III. 2. 60. Vārtik : The affix वत् is taken for the sake of the subsequent sūtra.

हृदं किमोरीशकी ॥ ९० ॥ पदानि ॥ हृदम्, किमोः, ईश, की, (हृद्दृशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ हृदं किम् इत्येतयोरीश की इत्येतौ बध्यासंबन्धनादेशो भवतो हृद्दृशवतुषु ॥

वार्तिकम् ॥ हृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥

90. ई is substituted for इवम् and की for किम् before the words दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus इवम्, ईदृशः and इवान्, कीदृक्, कीदृशः and कियान् ॥ ईवन् and कीवन् are changed to ई+ईवन् and का+इयन् by V. 2. 40 and the long ई is elided by VI. 148 : and we get इयन् and कियन् ॥

Vart :—So also before दृक्ष, as ईदृक्षः and कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ आ, सर्वनाम्नः, (इग्दृशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आकारदेशो भवति इग्दृशवतुषु ॥

वार्तिकम् ॥ ह्ये चेति वक्तव्यम् ॥

91. आ is substituted for the final of the Pronouns (I. 1. 27) before these words दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus तादृक्, तादृशः, तावान्, यादृक्, यादृशः, यावान् ॥

Vart :—So also before दृक्ष, as तादृक्षः and यादृक्षः ॥

विष्वदेवयोश्च देव्याञ्चतौ (ता) वप्रत्यये ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ विष्वक्, देवयोः, व, टेः, अद्रि, अञ्चतौ, अप्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च देवद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौता वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ॥

वार्तिकम् ॥ छान्सि शिवां बहुलिमिति वक्तव्यम् ॥

92. In the room of the last vowel with the consonant that follows it, of a Pronoun and of the words विष्वक् and देव, is substituted अद्रि, when अञ्च with the affix च follows.

Thus विष्वगञ्चति = विष्वगञ्च, This form is thus evolved. अञ्च + चिन् = मञ्च + O = अञ्च + नुच् (VII. 1. 70) Then there is elision of the final conjunct consonant ञ्च्, then the final dental is changed to guttural because of the चिन् affix (VIII. 2. 62), e. i. न् is changed to ङ् and we have अङ् which with विष्वदि gives the above form. देवद्वि, तद्वि, यद्वि ॥ अद्रि and सद्रि (VI. 3. 95) have acute on the final irregularly (nipātan) in order to prevent the krit-accent. and when इ is changed into ऋ the following vowel becomes svarita (VIII. 2. 4). Why do we say of विष्वक् and देव ? Observe अश्वाची = अश्मञ्चति, the feminine ङीप् being added by IV. 1. 6 *Vart*. The अ of अच् is elided by VI. 4. 138. and the final of अश्च is lengthened by VI. 3. 138. Why 'when अञ्च follows'? Observe विष्वग्युक् ॥ Why do we say 'when the affix च follows'? Observe विष्वगञ्चनं ॥ The व is totally elided by VI. 1. 67. Another reading of the sūtra is अप्रत्यये (अञ्चतावप्रत्यये). It would give the same result, the meaning then being when no affix follows. The word वप्रत्यये or अप्रत्यये indicates by implication that in other places where simply a verb is mentioned, it means a word-form beginning with that verb which ends with some affix. For had अप्रत्यये not been used, then the rule would have applied not only when affix followed, but when affixana ending in ण्युद् also followed. The maxim धातुमहणे लक्ष्मि विधिरिष्यते is illustrated in अञ्चनं ॥

अयस्कारः; for VIII. 3. 46 teaches that visarga is changed into **स्** when **क्** follows. There the **क्** denotes not only the root **क्** but a word derived from **क्**, therefore which begins with **क्**, such as **कारः** and **कृतः** ॥ Therefore the rule applies to forms like **अयस्कृत्** which is followed merely by the verb **क्**; as well as to forms like **अयस्कृतः** ॥

Vart:—In the Vedas, diversely before the feminine nouns; thus in “विधाची च घृताची च” there is no substitution in **विधाची**, but in **कद्दीची** there is this substitution. **कद्दीची** is derived from **किप् + अङ्च् = काङ्गि + अङ्च्** ॥ Then is added **ङीप्** and then like **अधाची** ॥

समः समि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ समः, समि, ॥

वृत्तिः ॥ समित्यस्य समि इत्ययमादेशो भवति अङ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ॥

93. **समि** is substituted for **सम**, before this **अङ्च्** when no affix (or **व** affix) follows.

Thus **सम्यक्, सम्यङ्चौ, सम्यङ्चः** ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तिरस्, तिरि, अलोपे, ॥

वृत्तिः ॥ तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यङ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ऽलोपे । अथा ऽस्य लोपो न भवति ॥

94. **तिरि** is substituted for **तिरस्** before this **अङ्च्** when no affix (or **व** affix) follows, provided that the **अ** of **अङ्च्** is not elided.

Thus **तिर्यह्, तिर्यङ्चौ, तिर्यङ्चः** ॥ Why do we say ‘when there is no elision’? Observe **तिरधा, तिरधे** ॥ Here **अ** is elided by VI. 4. 138. The word **अलोपे** in the sūtra is ambiguous. It may mean either (1) “where **अ** is elided” or (2) “Where there is no elision”. The latter meaning should be taken however.

सहस्य सध्रिः ९५ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सध्रिः, ॥

वृत्तिः ॥ सहस्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यङ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ।

95. **सध्रि** is the substitute of **सह**, before **अङ्च्** followed by no affix (or **व** affix).

Thus **सध्यह्, सध्यङ्चौ, सध्यङ्चः**; and **सध्रीचः, सध्रीचा** ॥ See VI. 3. 138 for long vowel.

सद्य मादस्योदछन्दसि ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ सद्य, माद्, स्ययोः, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माद् स्य इत्येतयोद उत्तरपदयोः सहस्य सद्य इत्ययमादेशो भवति ॥

96. **सद्य** is substituted for **सह** in the Veda, when **माद्** and **स्य** follow.

Thus **सधमादोद्युम्य एकास्ताः, सधस्थाः** ॥ Another example is **आत्वा बृहन्तो हव्यं युजाना, अर्वाग्निं सधमादो बहन्तु** (Rig III. 3. 7) **सहमाद्यन्ति देवा अस्मिन्** ॥

द्व्यस्त्यपसर्गेभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, अन्तर्, उपसर्गेभ्यः, अपः, ईत्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाचोत्तरस्यादित्येतस्य ईकारादेशो भवति ॥

वाचिकम् ॥ समाप ईत् प्रणिषेधा वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ईत्वननवर्गादिति वक्तव्यम् ॥

97. After द्वि, अन्तर and Prepositions, long ई is the substitute of अप् ॥

By I. 1. 54, ई replaces the *first-letter* of अप् viz अ only. Thus द्वीप्, अन्तरीपः, नीपम्, वीपम्, सवीपम् ॥ The samāsanta अ is added by V. 4. 74.

Vārt:—Prohibition should be stated with regard to समाप ॥ समापं नाम देवयजनम् ॥ Others say after a Preposition in अ, the long ई substitution does not take place. Thus प्रापम्, परापम् ॥ The word upasarga strictly speaking denotes adverbs, and cannot be applied to nouns like अप्; here however, this word is used in a loose sense in the sūtra. It means प्र &c.

ऊदनोर्देशो ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्, अनोः, देशो, ॥

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने ॥

98. After अनु, ऊ is substituted for (the अ of) अप्, when the sense is that of a locality.

Thus अनूपो देशः, but अन्वीपम् when locality is not meant. The long ऊ is taught for the sake of showing how the word is to be analysed; as अनु ऊपः = अनूपः ॥ The form अनूपः could have been evolved with a short उ also, as अनु + उपः = अनूपः ॥ But this analysis is not intended.

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोत्कारकारागच्छेषु ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अषष्ठीः, अतृतीयास्थस्य, अन्यस्य, दुक्, आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, च्छेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यराशेस्तस्य दुगागमो भवति आशि स् आशा भास्था भास्थित इत्युक् ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः ॥

Kurika—दुग,गमो ऽविशेषेण वक्तव्य कारकच्छयो ।

षष्ठीतृतीययोर्नष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

99. अन्य, when not used in the Genitive or the Instrumental, gets the augment दुक् (दृ), before आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक and राग, as well as before the affix छ (ईय).

Thus अन्या आशीः = अन्यराशीः अन्या आशा = अन्यराशा, अन्या आस्था = अन्यरास्था, अन्य आस्थितः = अन्यरास्थितः, अन्य उत्सुकः = अन्यदुत्सुकः, अन्या ऊतिः = अन्यवृत्तिः, अन्यः कारकः अन्यकारकः, अन्यो रागः = अन्यह्रागः ॥ So also with छ, as अन्यस्मिन् भवः = अन्यदीयः ॥ It takes छ because it belongs to गृहादि class (IV. 2. 138.)

The word अन्य belongs to गृहादि class (IV. 2. 138). Why do we say when not in Genitive or the Instrumental? Observe अन्यस्य आशीः = अन्याशीः, अन्येन आस्थितः = अन्यास्थितः &c. With regard to the word कारक and the affix छ, the दुक् augment is universal, though अन्य may be even in the Genitive case &c: as अन्यस्य कारकः = अन्यत् कारकम्, अन्यस्येदम् = अन्यदीयम् ॥ The unusual occurrence of two negatives in the sūtra (अषष्ठी and अतृतीया), implies this.

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्थे, विभाषा, (उत्तरपदे) ॥
वृत्तिः ॥ अर्थशाब्दोत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुर्गागमा भवति ॥

100. **कु** is optionally the augment of **अन्य** when **अर्थ** follows.

As **अन्यार्थः** or **अन्यार्थः** ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ कोः, कत्त तत्पुरुषे, अचि, ॥
वृत्तिः ॥ कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽत्राशुत्तरपदे ॥
वार्तिकम् ॥ कदापि बापुपसंख्यानम् ॥

101. **कत्** is substituted for **कु** in a **Tatpurusha**, when a word beginning with a vowel follows as the second member.

As **कदञ्जः**, **कदम्बः**, **कदुष्टः**, **कदम्बम्** ॥ Why do we say in a **Tatpurusha**? Observe **कृष्टो राजा** ॥ Why do we say "when the second member begins with a vowel"? Observe **कुब्राह्मणः**, **कुपुरुषः** ॥

Vārt :—**कत्** is substituted before **वय**, as **कवयः** = **कुस्तितावयः** ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ रथ, वदयोः, च, ॥
वृत्तिः ॥ रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति ॥

102. **कद्** is substituted for **कु** before **रथ** and **वद** also.

Thus **कवयः**, **कद्वयः** ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तृणे, च, जातौ, ॥
वृत्तिः ॥ तृणशाब्दोत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कददेशो भवति ॥

103. **कत्** is substituted for **कु**, when **तृण** follows denoting a species.

As **कत्तृणा नाम जातिः** ॥ But **कुस्तितामि तृणामि** = **कुतृणानि** ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ का, पथि, अक्षयोः, ॥
वृत्तिः ॥ पथिम् अक्ष इत्येतयोर्द्वोत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

104. **का** is the substitute of **कु**, before **पथिन्** and **अक्ष** ॥

Thus **कापथः** and **काक्षः** ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ईषत्-अर्थे ॥
वृत्तिः ॥ ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

105. **का** is the substitution for **कु**, when the meaning is 'a small'.

As **कामधुरम्**, **कालवणम्**, **काम्बलम्** ॥ Though the second member may begin with a vowel, yet this substitution takes place, in spite of VI. 3. 101: as **कोष्णम्** ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पुरुषे, ॥
वृत्तिः ॥ पुरुषशाब्दोत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

106. **का** is optionally substituted for **कु**, when the word **पुरुष** follows.

Thus कपुरुषः or कुपुरुषः ॥ This is an aprāpta-vibhāṣā. In the sense of 'a little ईषद्', the substitution is compulsory ; as ईषन् पुरुषः = का पुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कवम्, च, उष्णे, ॥

वृत्तिः ॥ उष्णशब्दउत्तरपदे कौः कवञ्चित्यमादेशो भवति का च विभाषा ॥

107. का and कवङ् are optionally the substitutes of कु when उष्ण follows.

As कवोष्णम्, कोष्णम् or कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ पथि, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कौः कव का इत्येतावदेशो भवतो विभाषा ॥

108. This substitution of का, and कव for कु takes place in the Veda, before पथ ॥

Thus कवपथः, कापथः and कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ पृषोदरादीनि, यथोपदिष्टम्, ॥

वृत्तिः ॥ पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोप-
दिष्टानि साधूनि भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विकृताद्वेभ्य उत्तरस्य तीरस्य तार भावो वा भवति ॥

वा० ॥ वाचो वादे उत्वं च लभावश्चात्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये ॥

वा० ॥ षषउत्वं वृत्तश्रुतात्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये च ॥

वा० ॥ दुरोशाक्षनाशादभ्युपसृत्वं वक्तव्यमुत्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये ॥

वा० ॥ स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ पीवापवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः ॥

Kārikā—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तद्वर्णासिद्ध्येन योगस्तदुच्यन्ते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

109. The elision, augment and mutation of letters to be seen in पृषादर &c, though not found taught in treatises of Grammar, are valid, to that extent and in the mode, as taught by the usage of the sages.

The word यथोपदिष्टम् = सिद्धेरुच्चारितानि ॥ Thus पृषदुरो यस्य = पृषोदरम्, पृषद् उद्गानं यस्य = पृषोद्गानम् ॥ Here there is elision of द् ॥ So also वरिवाहकः = बलाहकः, here वारि is replaced by ब, and ल replaces व of वाहकः जीवनस्य मृतः = जीमृतः, here वन has been elided; शवानां शयनं = श्मशानम्, here श्म replaces शव; and शान for शयन ॥ उर्द्धं खमस्य = उर्द्धखलम्, here उर्द्धल replaces ऊर्ध्व, and खल replaces खम ॥ पिशिताशः = पिशाचः ॥ कुबन्तोऽस्यां सीरन्ति = वृसी ॥ Here सद् takes the affix उर् in the locative, and कुब is replaced by वृ ॥ मद्यां रैति = मद्युरः ॥ Here मही is replaced by मद्यु, and the final of ह is elided before the affix अच् ॥ And so on with भ्रमवस्य, कपिस्थ &c.

Vārt:—तीर becomes optionally तार after a word denoting direction, as रक्षिततीरम् or रक्षिततारम्, उत्तरतीरम्, or उत्तरतारम् ॥

Vārt:—Before the Patronymic इम् affix, वाग्वाद् becomes वाङ्गाल as, वाग्वाद्-
स्यापत्यं = वाङ्गालिः ॥

Vārt:—The final of षच् is changed to उ before हृत्, ह्रात्, and धा (meaning

'location'); and the first letter of the second member is changed to ड or ढ ॥ Thus षड् इन्ता भव्य = षाडन्; so षोडश; षड्धा or षोडा कुट् ॥ The addition of ड is optional here. The putting of धासु in the plural number indicates that धा has here the meaning of "in many parts or ways" (नानाधिकरण). In fact it has the force of an affix here. The rule therefore does not apply to these:—षड् इधाति or धयति = षड्धा ॥

Vart.—The final of दुर् is changed to ड, before शश, नाश, वभ and ज्ञे and the first letters of these are changed to their corresponding cerebrals. Thus दुःखेन शभ्यते, नाशयते, वभ्यते यः = वूडाशः, वृणाशः, वूडभः. In the last (वभ) there is elision of the nasal also. दुष्ट ध्यायति = वृह्यः ॥ Here is added the affix क्त to the root ध्या (ज्ञे) preceded by the upapada दुः, by III. I. 136.

Vart.—ड is substituted for the final of स्वर when the verb रुह follows in the Vedas: as एहिस्व आयेस्वो रोहाव (रोहाव is Imperative Ist. Pers. Dual).

Vart.—The final of पीवस्, पयस् &c. is elided in the Vedas. as पीवोप वस-मानां, पयोपवसनानाम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ संख्या, वि, साय, पूर्वस्य, अहस्य, अहन, अन्यतरस्याम्, डौ ॥

वृत्तिः ॥ संख्या वि साय इत्येवपूर्वस्याह्वाशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां डौ परतः ॥

110. अहन may optionally be substituted for अह, in the Locative singular, when a Numeral, or वि or साय precedes it.

Thus द्वयोरहोर्भवः = द्वहः, त्रयहः ॥ The Locative singular of these are द्वह्नि or द्वहनि, त्रयह्नि or त्रयहनि ॥ So also च्चहः, त्रयहः ॥ With वि—व्यहः, व्यहनि or व्यह्नि; साय—सायाहः, सायाहनि, सायाह्नि ॥ These are एकशशसमासः, and this very sūtra is an indicator that अहन may be compounded with other words than a Numeral, or वि or साय ॥ Thus we have मध्याह्नः = मध्यमहः (II. 2. 1). But पूर्वाह्ने and अपराह्ने only.

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ द्रलोपे, पूर्वस्य, दीर्घः, अणः ॥ वृत्तिः ॥ ङकाररफयोर्लोपो यस्मिन् स द्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥

111. When ढ् or र् is elided, for the preceding अ, इ and उ a corresponding Long vowel is substituted.

Thus लीडम्, लीडम्, उपगुडम् ॥ रलोपे-तिर्-रक्तम् = नीरक्तम्, अग्निर रथः = अग्नीरथः, इन्द्र रथः, पुना रक्तम् वासः, प्राता राजक्रयः ॥ For the elision of ढ see VIII. 3. 13, and for the elision of र see VIII. 3. 14. But आवृढम्, the ढ् is not lengthened because it is not included in the pratyahāra अण् which is formed with the ण् of अ इ उ ए ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ सहि, वहोः, ओत्, अवर्णस्य, ॥ वृत्तिः ॥ सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्रलोपे ॥

112. When ढ् or र् are elided, there is the substitution of ओ for the अ or आ of the verbs सह् and वह ॥

Thus सोढा, सोढुम्, सोढव्यम्, षोढा, षोढुम् and षोढव्यम् ॥ Why do we say of अ or आ ? Observe ऊढः, ऊढवान् ॥ Why do we say अवर्णे which includes long आ also ? The rule will apply, even when the short अ of सह and वह is changed to आ by Vṛiddhi : as उर्वोढाम्, उर्वोढम् ॥ Had merely अ been read into the sūtra, instead of अवर्णे then coming after the त् of ओत्, it would have denoted only short अ (तार्क्ष्य परः = तपरः I. 1. 75).

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ साढ्यै, साढ्वा, साढा, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ साढ्यै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते ॥

113. साढ्यै, साढ्वा and साढा are irregularly formed in the Vedas.

Thus साढ्यै समन्तान्, साढ्वा शश्वन् ॥ The latter is formed by त्वा affix, the ओ substitution not taking place. In the other alternative त्वा is changed to षो ॥ साढा is formed by णच् affix. In the secular literature सोढा and सोढ्वा are the proper forms.

संहितायाम् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ संहितायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ संहितायामित्यवगमिन्तारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वदितव्यम् ॥

114. In the following sūtras upto the end of the pāda, are to be supplied the following words :—"In an un-interrupted flow of speech".

Thus sūtra VI. 3. 135 declares "अ at the end of a two-syllabic inflected verb becomes long in the Hymns". Thus विद्माहिस्वा सत्यति शूर गोनाम् The word संहितायाम् should be read into that sūtra to complete the sense. So that when the above words stand separately, we have विष्ट, हि, स्वा, सत्यति, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ कर्णे, लक्षणस्य, अविष्ट, अष्ट, पञ्च, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रव, स्वस्तिकस्य (दीर्घः) ॥ वृत्तिः ॥ कर्णशब्दे दन्तरपदे लक्षणवाचिमी दीर्घो भवति विष्ट अष्टम् पञ्चम् मणि भिन्न छिन्न छिद्र स्रव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जित्वा ॥

115. Before कर्ण, there is the substitution of a long vowel for the final of the preceding word, when it denotes a proprietorship mark or the ears of cattle, but not when the words are विष्ट, अष्टम्, पञ्चम्, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रव and स्वस्तिक ॥

Thus वाचाकर्णः, द्विगुणाकर्णः, त्रिगुणाकर्णः, ब्रह्मगुणाकर्णः, अङ्गुलाकर्णः ॥ The word लक्षण here means any peculiar mark showing the proprietorship, put or made on the ears of animals. Why do we say when it denotes such a mark ?

Observe कौभनकर्णः ॥ Why do we say 'with the exception of विट &c' ? Observe
विटकर्णः ॥ अटकर्णः, पञ्चकर्णः, मित्रकर्णः, छिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, अषकर्णः, स्वस्तिककर्णः and मणिकर्णः ॥

नहि वृत्तिवृद्धिद्वयधिरुचिसहितनिष्ठौ ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ नहि, वृत्ति, वृद्धि, व्यधि,
रुचि, सहि, तनिष्ठ, कौ, ॥

वृत्तिः ॥ नहि वृत्ति वृद्धि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु विनमलमानेष्टत्तरपरेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति सं-
हितायां विषये ॥

116. A long vowel is substituted for the final
vowel of the preceding word, before the verbs नह्, वृत्, वृष्, व्यह्,
रुह्, सह् and तन्, when these roots take the affix क्ति ॥

Thus उपानह् (उपानन् Nom. S.), so also, परीणन्, नीवन्, उपावन्, (with vrt)
मावह्, उपावह्, (with vrsh) मर्माविन्, हृदयाविन्, भाविन्, (with vyadh) मीरुह्, अभीरुह्, (with
ruch) कृत्तीषह्, (with sah) तनीतह् (with tan). The nasal is elided after गम् before
क्ति (VI. 4. 40), by an extension of that rule, it is elided after तन् also. Why
do we say when क्ति follows ? Observe परिणहन् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ वन, गिर्योः, सं-
ज्ञायाम्, कोटर, किशुलकादीनाम्, ॥

वृत्तिः ॥ वन गिरि इत्येतयोस्तत्तरपरेष्वेतयोः संज्ञयां कोटरादीनां किशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

117. For the final vowel of कोटर &c. a long vowel
is substituted before वन, and so also of किशुलक &c. before गिरि,
when the compound is a Name.

Thus कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिन्धकावणम्, सारिकावणम् ॥

So also किशुलकागिरिः, अञ्जनागिरिः, &c.

The न is changed to ण in वन by VIII. 4. 4. But असिपञ्चवनम् and कृष्ण-
गिरि as these words do not belong to the above classes.

1 कोटर, 2 मिश्रक, 3 सिन्धक, 4 पुराण (पुरक), 5 शारिक (सारिक) ॥

1 किशुलक (किशुलक), 2 शाल्व (शाल्वक), 3 नड*, 4 अञ्जन, 5 अञ्जन, 6 लोहित

7 कुशकुट ॥

वले ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ वले, (पूर्वस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अनुस्वाह्भातृपितृणमिति ॥

118. The final of the preceding word is long-
thened before the affix वल ॥

Thus आद्युत्तीवलः, कृषीवलः, वन्तावलः ॥ These are formed by the affix वल
(V. 2. 112).

Vart.—Not so, of वस्ताह्, आहृ and पितृ as वस्ताह्वलः, आहृवलः and पितृवलः ॥

मत्तौ बह्वचो ऽजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ मत्तौ, बह्व चः, अजिरादीनाम्
(संज्ञायाम्) ॥

वृत्तिः ॥ मत्तौ परतो बह्वचो ऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

119. The final vowel of a word consisting of more than two syllables is lengthened before the affix मन्, when it is a name, but not of the words अजिर &c.

Thus उदुम्बरावती, मराकावती, वीरणावती, पुष्करावती, अमरावती ॥ These are formed by the affix मतुप् (IV. 2. 85) The मन् is changed to वन्, by VIII. 2. 11. Why do we say 'of a word consisting of more than two syllables? Observe ब्रीहिमती ॥ Why 'with the exception of अजिर &c'. Observe अजिरावती, खरिरावती, पुलिनवती, हंसकारण्डवती, चक्रवाकवती ॥ When the word is not a name, there is no lengthening, as बलयवती ॥

1 अजिर, 2 खरि, 3 पुलिन. 4 हंस, 5 कारण्डव (हंसकारण्डव) 6 चक्रवाक.

शरादीनां च ॥ १२० ॥ पदानि ॥ शरादीनाम्, च, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ शरादीनां च मतो दीर्घो भवति संज्ञार्थां विषये ॥

120. The final vowel of शर &c. is lengthened before मन् when it is a Name.

As शरावती, वंशावती ॥ The म् of मन् is changed to व् because it is a Name (VIII. 2. 11). But not so after ब्रीहि &c as these belong to यवादि class (VIII. 2. 9).

1 शर, 2 वंश, 3 धूम, 4 अहि, 5 कपि 6 मणि, 7 मुनि, 8 शुचि, 9 हनु.

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ इक्, वहे, अपीलोः ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् ॥

121. The final ι and the उ of a word, with the exception of पीलु, are lengthened before वह् ॥

Thus कपीवहम्, कपीवहम्, मुनीवहम् ॥ Why do we say 'ending in इक् vowels'? Observe पिण्डवहम् ॥ Why not of पीलु? Observe पीलुवहम् ॥

Vart.—It should be stated "with the exception of पीलु and the rest." As शरवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्प्रथमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ उपसर्गस्य, घञि, अमनुष्ये, बहुलम्, ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घो भवति ॥

122. The final vowel of a Preposition is diversely lengthened, before a word formed by the kṛit-affix घञ्, but not when the compound denotes a human being.

Thus नीलेशः, वीमार्गः, अपामार्गः ॥ It does not take place, as प्रतेवः, प्रसारः ॥ It is lengthened before साइ and कार, when building is meant, as प्रसारः and प्राकारः, otherwise प्रसारः and प्रकारः ॥ Optionally in वेश &c. as प्रतिवेशः or प्रतीवेशः, प्रतिरोधः or प्रतीरोधः ॥ When human beings are meant, there is no lengthening, as निपाश मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ इकः, काशे, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ इगन्तस्योपसर्गस्य काशस्य उत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

123. A Preposition ending in इ, or उ lengthens its final before काश ॥

As नीकाशः, वीकाशः, अमूकाशः ॥ *काश is formed by अच् (III. 1. 134). Why do we say 'ending in इ or उ'? Observe प्रकाशः where the Preposition does not end in इक् ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ दः, ति, (दीर्घः इकः उपसर्गस्य) ॥
वृत्तिः ॥ श इत्येतस्य यस्तकारादिरपदेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥

124. A Preposition ending in इ or उ lengthens its final vowel, before the verb दा, when the latter is changed to त ॥

Thus नीत्तम्, वीत्तम्, परीत्तम् ॥ See VII. 4. 47 for the change of श to त ॥ But प्रत्तम्, अवत्तम्, where the prepositions do not end in इ or उ ॥ Why do we say 'श is changed to त'? Observe वितीर्णम् नितीर्णम् ॥ Why do we say ति 'a substitute of श, beginning with a त'? Observe सुदत्तम्, here द्द is the substitute of श (VII. 4. 46).

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति ॥

125. A long vowel is substituted for the final of अष्टन् before the second member, when the compound is a name.

Thus अष्टावक्रः, अष्टावन्धुरः अष्टावरम् ॥ But अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः where the compounds are not names.

छन्दसि च ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति ॥
वार्णिकम् ॥ गवि च युक्ते माषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥

126. In the Veda also, the long vowel is substituted for the final of अष्टन् before a second member.

Thus आग्नेयमष्टाकपानं निर्वपन्, अष्टाद्विरण्या दक्षिणा, अष्टापती देवता सुमती ॥ The form अष्टापती is the feminine in डीप् (IV. 1. 8) of अष्टपान् (V. 4. 138 the अ of पान् being elided in a Bahuvrihi), पद् being substituted for पान् by VI. 4. 130.

Vârt:—The final of अष्टन् is lengthened before गो even in the vernacular, when yoking is meant. Thus अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चित्तेः, कपि, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ चित्तिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति ॥

127. The final vowel of चिति is lengthened before the affix कप् ॥

Thus एकचितीकः, द्विचितीकः, त्रिचितीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ विश्वस्य, वसु, राटोः, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ विश्वराजस्य वसु राटिलेतयोः उत्तरपरयोर्दीर्घं भादेशो भवति ॥

128. The final vowel of विश्व is lengthened before वसु and राट् (the form assumed by राज्).

Thus विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥ The rule applies to the राट् form of राज् in the Nominative singular, and not when it retains its own form: as विश्वराजो, विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ नरे, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नरशाब्दउत्तरपदे संज्ञायां विश्वस्य दीर्घो भवति ॥

129. The final of विश्व is lengthened before नर, when the compound is a Name.

Thus विश्वानरः, वैश्वानरिः (the son of Vishvânara). But विश्वनरः = विश्वे नरा यस्य when it is not a name.

मित्रे चर्यौ ॥ १३० ॥ पदानि ॥ मित्रे, च, ऋचौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति ॥

130. The final of विश्व is lengthened before मित्र when it is the name of a Rishi.

As विश्वामित्रः 'the sage Viśvāmītra'. But विश्वमित्रः 'a boy called Viśvāmītra'.

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रे, सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्यस्य, मतौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति ॥

131. In a Mantra, the final vowels of सोम, अश्व, इन्द्रिय and विश्वदेव्य are lengthened when the affix मतुप् follows.

Thus सोमावती, अश्वावती, इन्द्रियावती, विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, च, विभक्तौ, अग्र-यमायाम्, (मन्त्रे) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति ॥

132. In a Mantra, the final of ओषधि is lengthened before the case-endings, but not in the Nominative.

Thus ओषधीभिरपीपत, नमः पृथिव्यै नमः ओषधीभ्यः ॥ Why do we say 'before case-endings'? Observe ओषधिपते ॥ Why do we say 'but not in the Nominative'? Observe स्थिरेबनस्त्वौषधिः ॥

ऋचि तुनुधमधुतश्कुश्रोऽरुण्याणाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ ऋचि, तु, नु, ध, मधु, तश्, कुश्र, उरुण्याणाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ऋचि विषये तु नु ध मधु तश् कु ल उरुण्य इत्येषां दीर्घो भवति ॥

133. In the Rig-Veda the finals of the particles **तु, तु, घ, मधु**, the tense-affix **तङ्, कु**, the ending **अ** and the word **उरुष्य** are lengthened.

Thus तु :—आ तू न इन्द्र वृषहन् (Rig IV. 32. 1) तु—तू करणे ॥ घ :—उत वाघा स्यालात् ॥ मधु :—मधू गोमन्तरीमहे ॥ तङ् :—भरता जातवेदसम् (Rig X. 176. 2). तङ् is the त substitute of था, when it is treated as डित्, therefore it does not apply here, भृणोत यावाणः (I. 2. 4). कु—कूमनस्; अ—अथा गौः; उरुष्या णोमेः ॥

इकः सुभि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ इकः, सुभि, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ सुम् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुभि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति ॥

134. In a Mantra, the finals of the preceding member ending in **इ** or **उ** are lengthened before the particle **सु** ॥

Thus अग्नी पु णः सखीनाम् (Rig. IV. 31. 3) उर्ध्व ऊ पुण उतये (Rig I. 36. 13). The स is changed to ष by VIII. 3. 107; and न changed to ण by VIII. 4. 27.

द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ द्व्यचः, अतः, तिङः, (ऋचि दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति ॥

135. A tense affix ending in **अ** is lengthened in the Rig-veda, when the Verb consists of two syllables.

Thus विष्ठा हि त्वा सत्यानि शूर गोनाम् &c. See Rig III. 42. 6, विष्ठा हि तस्य पितरम् &c. But not here देवा भवत याजिनः, as the verb consists of more than two syllables: not also here आ देवान् वक्षि यक्षि च as the verbs do not end in अ ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ निपातस्य, च, (ऋचि) (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति ॥

136. In the Rig Veda the final of a particle is lengthened.

Thus एवा ते. अच्छाते, अच्छा जरितारः (R. I. 2. 2).

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ अन्येषाम्. अपि, दृश्यते, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः ॥ यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तद् नेन कर्तव्यम् ॥
वार्तिकम् ॥ शुनो वन्तश्चार्कणकुन्ध्वराहपुच्छपदेषु ॥

137. The elongation of the final is to be found in other words also.

Here we must follow the usage of the Śiṣṭhas. Where the lengthening is not ordained by any of the rules of Grammar, but occurs in the writing of standard authors, there we should accept such lengthening as valid. Thus केशाक्षांश्च, कषाक्चि, जलासाङ्, नारकः, पुरुषः ॥

Vart.—The final of **भन्** is lengthened before the following **इन्त**, **इष्टा**, **कर्ण**, **कुन्**, **बराह**, **पुच्छ**, and **पद**:—as **भ्वाइन्तः**, **भ्वाइष्टः**, **भ्वाकर्णः**, **भ्वाकुन्**, **भ्वाबराहः**, **भ्वापुच्छः**, **भ्वापदः** ॥

चौ ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ चौ, (पूर्वस्यदीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति ॥ चावित्यञ्चातर्लुप्तनकाराकारो गृह्यते ॥

138. The final vowel of the preceding member is lengthened before **अञ्च**, when it assumes the form **च**, having lost its nasal and the vowel.

Thus **इधीचः** **पञ्च**, **इधीचा**, **इधीचे**, **मधूचः** **पञ्च**, **मधूचा**, **मधूचे** ॥ The nasal of **मञ्च** is elided by VI. 4. 24, and the **अ** by VI. 4. 138. In **इधि + अञ्** the **इ** is not changed to its semivowel, though that is an *antaranga* rule, because the present *sūtra* ordains specifically long **ई**, and so also **इधी + अञ्** and **मधू + अञ्** ॥ See also VI. 3. 92.

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ संप्रसारणस्य, (उत्तरपदे दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

139. The vowel substituted for a semivowel is lengthened, when it stands as the first member of a compound.

As **कारीषगन्धीपुत्रः** **कारीषगन्धीपतिः**, **कौमुदगन्धीपतिः** ॥ See VI. 1. 13. **करीष** **इय** **गन्धोऽस्य = करीषगन्धिः** (**इ** being added as *samāsānta* by V. 4. 136 and 137). The optional shortening ordained by VI. 3. 61. does not apply here, for that option is a definite and restricted option; moreover, on the maxim of **परत्वं**, 'a subsequent rule superseding a precedent,' rule VI. 3. 61 is superseded by VI. 3. 139; and the rule VI. 3. 61 can not be revived by the maxim **पुनः प्रसङ्ग विज्ञानं** "occasional ly the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded, by a subsequent rule." For here the following maxim will prevent the revival **सकृत्प्रता**, **विप्रतिषेधेनान्वितं तद्व्याधितमेव** "when two rules, while they apply simultaneously, mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether, and cannot, therefore, apply again, after the latter rule has taken effect."

ओम् १ ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER FOURTH

अङ्गस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ अङ्गस्य, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोक्तमाऽऽसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । अदित उर्द्धमनुकमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वदितव्यम् ॥

1. Whatever will be taught here after upto the end of the Seventh Adhyāya, is consequent upon the stem (aṅga).

This is an adhikāra sūtra. Thus in VI. 4. 2 is taught the lengthening of the vowel of a samprasāraṇa : as हृतः, जीतः, संजीतः ॥ That means that the vowel preceded by a consonant belonging to the stem is lengthened. Therefore in निर् + वेस् + क्त = निरुतम्, the vocalised vowel उ is not lengthened, as निर् is upasarga and not stem. So दुरुतम् ॥ Similarly VI. 4. 3, teaches the lengthening of the final before नाच्, as अग्नीनाम्, वायूनाम् ॥ But क्रिमिणाम् पदम्, पामनां पदम्, as मि and न are not the end-portions of a stem. The stem is क्रिमिणा and पामना 'a female having क्रिमि or पामन्', formed by न affix (V. 2. 100). The forms क्रिमिणाम् and पामनाम् are Accusative Singular. Similarly VII. 1. 9 teaches that after अ, भिस् is changed into ऐस् ॥ As वृक्षैः, वृक्षैः ॥ There also, the अ must be the अ final in an aṅga or stem : hence not here ब्राह्मणभित्ता, ओदनभित्तश्च, the भित्त does not follow an aṅga. भित्त means boiled rice and भित्तश्च means दधिः ॥

The maxim of अर्थवदमहणे नावर्थकस्य does not apply here ; for had it been so, there would have been no necessity of making this sūtra. For example, in the sūtra नानि (VI. 4. 3), the affix नाच् having a meaning would have been meant, and not any other नाच् ॥

The word अङ्गस्य must be read in the following sūtras, otherwise there would arise incongruity : first, sūtras teaching the lengthening of the vowel when सच् or Samprasāraṇa follows, thus : VI. 4. 16 ordains the lengthening of vowel before सच्, as विशिषति ; but not here वधि सनोति for इ of वधि is not that of aṅga. So also in Samprasāraṇa, but not in विदत्त &c as shown above.

2ndly—For the purposes of एत्वं in sūtra VI. 4. 68. The optional change of आ into ए must refer to anga, as ग्लेयान् or ग्लायान्, but not here निर्वा-
यान् or निर्वायान्, for here इ is not part of the āṅga, and so य cannot be consider-
ed a conjunct part of anga.

3rdly—For the change of तु to तान् in VII. 1. 35. There also तु must
be portion of the āṅga, and not the particle तु, therefore, जीवतु or जीवतान्, but
not here जीव तु स्वम् ॥

4thly—For the substitution of इयङ् and उवङ् in VI. 4. 77. Therefore
not here इयर्थम् and उवर्थम् ॥

5thly—For the sake of नुद् augment in VII. 1. 54. But not here कुमारी
आमिति आह ॥

6thly—For the sake of shortening of vowels. Thus VII. 4. 13 or-
dains the shortening of अण् vowels before क ॥ It refers to the āṅga-vowel,
as कुमारिका ॥ But not here, कुमारी कस्मै स्पृहयति or कुमार्याः कं सुखं = कुमारिकं ॥

And lastly for सत्त्वं or तत्त्वं substitution. Thus VII. 4. 48 ordains the
change of ए into त् in the case of अप् before भ ॥ It refers to āṅga, as अङ्गिः ॥
But not here अङ्गभारः, for अप् here is not āṅga.

To sum up in Sanskrit : सन् सम्प्रसारणं दीर्घवैश्वनातार्द्धयङुवङ्नुद ह्रस्वत् तत्त्वे च
मङ्गस्थैरधिकारं प्रयोजनं ॥

The word अङ्गस्य is in the Genitive case. But the force of Genitive
is here not only that taught in I. 1. 49 (स्थानं योगः), but of mere relation-ship.
Or अङ्गस्य may be considered as a mere prātipadika, without any case-affix.
In the subsequent aphorisms, it should be read with proper case-affixes as the
exigencies of each sūtra may require. Thus in अतो भिस ऐस् (VII. 1. 9) अङ्ग
should be read in the ablative case : अकारान्ताद् अङ्गाद् भिसः ऐस् ॥ The Genitive
case has force of स्थानपट्टी in sūtras like हन्तेज्, where the whole of हन् is replaced
(VI. 4. 36). It has the force of अवयवपट्टी in sūtras like ऊदुपधाया गोहः (VI. 4. 89).
It has the force of निमित्तानिमित्ति सम्बन्धः in युवोरनाकौ (VII. 1. 1). Or the Genitive
case in अङ्गस्य may be changed into any other case, as already shown.

हलः ॥ २ ॥ पदानि ॥ हलः, (अङ्गस्य सम्प्रसारणम् दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गावयवाद्गोहो यदुत्तरं सम्प्रसारणं तदन्तस्थाङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

2. The long vowel is substituted for a vocalised
half-vowel अ, इ and उ at the end of a stem, when it is preced-
ed by a consonant which is a portion of the stem.

Both the words दीर्घं and अण् from VI. 3. 111, and सं. सारण from VI. 3.
139 are understood here. Thus हूतः from ह्वा, जीनः from ज्वा, सरीतः from स्या ॥
Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe उतः and उतवान् from वेष्म ॥
Why do we say that the preceding consonant should be a portion of the stem?

Observe निरुतम्, here र is not an integral part of the stem, but a portion of the upasarga निरु and therefore उ is not lengthened. Why do we say 'at the end of a stem'? Observe विज्ञः, विधितः from व्यध् and व्यध्; here the vowel इ is in the middle of the stem. Why do we say 'अ, इ and उ substitutes of semivowels'? Observe हृतीयः ॥ Here णि has been vocalised into हृ, ऋ being substituted for र before the affix तीय (V. 2. 55). The ऋ will not be lengthened. Or the absence of lengthening in हृतीय is an irregularity countenanced by Pāṇini himself in sūtras like II. 1. 30 &c. The word अङ्ग should be repeated in this sūtra, first to qualify the word हल, and then to qualify the letters अं, इ and उ ॥

नामि ॥ ३ ॥ पदानि ॥ नामि, (अङ्गस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नासीत्येतत्पृथीबहुवचनम् आगतनुट्कं गृह्यते ॥ तस्मिन्परतोङ्गस्य रीर्यो भवति ॥

Kārikā—नामि रीर्य आमि षेस्याच्छृते रीर्ये न नुन् भवेत् ।

वचनाद्यच्च तस्मास्ति, नोपधायाच्च चर्मणाम् ॥

3. The long vowel is substituted for the final of the stem before the Genitive Plural affix नाम् (having the augment नुट्).

Thus अग्नीनाम्, वायूनाम्, कसृणाम्, हंसृणाम् ॥ The anuvritti of अण् (VI. 3. 111) ceases. The augment नुट् (VII. 1. 54) in नाम् is for the sake of the subsequent sūtra; like VI.4.7. and the lengthening takes place after the addition of नुट् to the genitive affix आम् ॥ For if the lengthening took place before the addition of नुट्, there would be no occasion for नुट् which comes only after short stems.

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, तिसृ, चतसृ, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि रीर्यो न भवति ॥

4. The finals of तिसृ and चतसृ are not lengthened before नाम् ॥

As तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥ The very fact of this prohibition proves by implication that the final ऋ of these words is not changed to र before a genitive plural, VII. 2. 100 notwithstanding. In fact नुट् is added before scope is given to that rule, and thus the preceding rule VII. 1. 54 prevents the application of the subsequent rule VII. 2. 100.

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभय था ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यन्ते, रीर्यश्चादीर्घश्च ॥

5. In the Veda, the finals of तिसृ and चतसृ are found in both ways, before the Genitive plural नाम् ॥

In some places they are seen as lengthened, in others not. As तिसृ मध्यंदिने or तिसृणाम् मध्यंदिने ॥ So also चतसृणाम् and चतसृणाम् ॥

नृ च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ नृ, च, ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्यनस्य नामि परस्युभयथा भवति ॥

6. So also नृ before the Genitive Plural नाम् is lengthened optionally.

As स्वं नृणां वृषते, and स्वं नृणां वृषते ॥ According to some this option is confined to the Vedas, according to others, it extends to secular literature also.

नोपधायाः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, उपधायाः, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो शीर्षो भवति ॥

7. In a stem ending in नृ, the preceding vowel is lengthened before the affix नाम् ॥

Thus पञ्चनृ + नाम् (VII. 1. 55) = पञ्चानृ + नाम् (VI. 4. 7) = पञ्चानाम् (VIII. 2. 7); सप्तानाम्, नवानाम्, वृषानाम् ॥ Why do we say 'ending in नृ'? Observe चतुर्णाम् ॥ But not in चर्मणाम् where the affix is not नाम् but आम् without नृद् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ पदानि ॥ सर्वनामस्थाने, च, असंबुद्धौ (नोपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया शीर्षो भवति ॥

8. In a stem ending in नृ, the preceding vowel is lengthened in strong cases, with the exception of the Vocative singular.

As राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ ॥ So also सामानि तिष्ठन्ति ॥ राजा was राजान्स्, the स् was elided by VI. 1. 68, and नृ by VIII. 2. 7. Why do we say 'in strong cases'? Observe राजानि (Loc-Sing); सामानि (Loc. Sing). Why do we say 'but not in the Vocative Singular'? Observe हे राजन् ! हे तक्षन् !

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ वा, ष, पूर्वस्व, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ षपूर्वस्यास्यो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थानोपरतो ऽसंबुद्धौ वा शीर्षो भवति ॥

9. The lengthening of the penultimate vowel of a stem ending in नृ, before the affixes of the strong-case, is optional in the Veda, when ष precedes such a vowel.

Thus स तक्षाणं or तक्षणं, तिष्ठन्तमब्रवीन् । ऋधुक्षाणं or ऋधुक्षणमिन्द्रम् ॥

Why do we say 'in the Veda'? In the secular literature we have तक्षा, तक्षाणौ तक्षाणः always.

सान्तमहत्तः संयोगस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ सान्त, महत्तः, संयोगस्य, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महत्तश्च तस्योपधाया शीर्षो भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ॥

10. In the strong cases with the exception of Vocative singular, the penultimate vowel is lengthened, in the case of a stem ending in स्, with a Nasal consonant preceding it, and of महत् ॥

That is, a stem ending in the conjunct consonant स्स्, elongates its penultimate vowel before the affixes of the first five cases. Thus अयान्, अयांसो, अयांसः, अयांसि, पयांसि, ययांसि ॥ महन्—महान्, महन्तौ, महन्तः ॥ But हे अयन्, हे महन् in Vocative Singular. The Nasal is inserted by VII. 1. 70.

अप्तन्तृच्स्वसुनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षन्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रणाम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अप्, तृन्, तृच्, स्वस्, नप्, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षन्, होतृ, पोतृ, प्रशास्त्रणाम् ॥
वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसु नप् नष्टृ त्वष्टृ क्षन्तृ होतृ पोतृ प्रशास्त्र इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ॥

11. In the strong cases, with the exception of the Vocative Singular, the penultimate vowel is lengthened in अप्, in stems formed by तृन् and तृच् affixes, and in स्वस्, नप्, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षन्, होतृ, पोतृ and प्रशास्त्र ॥

Thus आपः तिष्ठति ॥ Some would have it even in compounds; as बह्मामि तडागानि ॥ The Samāsānta rule is not applied here, because it is *anītya*. If it be considered *nītya*, then also there is lengthening, but without the addition of the nasal. तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न कियते । नित्यमपि च तुमकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्तारो कृतान् । शब्दतारो जनापवादान् । कर्तारः । तृच् । कर्तारो कृतस्य । कर्तारः । हर्तारो भारस्य । हर्तारः । स्वष्ट । स्वसारो । स्वसारः । नप् । नप्ता । नप्तारो । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारो । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारो । त्वष्टारः । क्षन् । क्षन्तारो । क्षन्तारः । होतृ । होतारो । होतारः । पोतृ । पोतारो । पोतारः । प्रशास्त्र । प्रशास्तारो । प्रशास्तारः । नप्तादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञा-
घञ्दानां दीर्घो मा भूदिति । पितरो । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्तः । हेस्वसः ॥

If the words नप्, &c. be considered as कृदि, not derived from any root, then their enumeration is here for the sake of Vidhi (injunction); if they be considered as derivative words formed by Uṇadi affixes, then their enumeration is for the sake of niyama (restriction), so that other words formed similarly are not to be governed by this rule. As पितरो, पितरः, मातरौ, मातरः ॥ Why do we say 'not in the Vocative Singular'? Observe हे कर्तः, हे स्वसः ॥ In the above examples अर् is substituted for कृ by VII. 3. 110.

इन्हन्पूर्वार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ इन्, हन्, पूष अर्यम्णां, शौ, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति ॥

12. The penultimate vowel is lengthened before the affix शि (Nominative and Accusative Pl.), when the stem ends in इन्, or हन्, or पूषन् or अर्यमन् ॥

According to the maxim (See VI. 4. 14 also) that “अन्, इन्, अम्, म् ग्रहणान्यर्थवता आनर्थकेन च तदन्तं विधिं प्रयोजयन्ति”, the employment of इन् in this sūtra includes and means “words ending in the syllable इन्” ॥ As regards the rest (हन् &c.), the affix शि (Neuter Pl.) is never added to them alone, but when they are parts of a compound. Thus हन् is a noun formed by the addition of

the affix **क्विप्** to the root **हृन्**; and the affix **Kvip** is added to it only then, when it is preceded by another word like "Brahma" &c. See III. 2. 87. Similarly the words **पूषन्** and **अर्यमन्** are masculine and cannot take the Neuter Plural affix **सि** in their original state. They must be parts of a neuter compound, to admit this affix. Hence we have used words "when the stem ends in **हृन्** &c."

Thus बहुव्रीहिनि and बहुव्रीहिणि । बहुवृषहाणि । बहुभूषहाणि । बहुपूषाणि । बहुअर्यमाणि ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह न्पूषार्यम्भादुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । इण्डिनौ । छविणौ । वृषहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

Though this result could have been obtained by VI. 4. 8, the special mention of these words shows that except in Accusative and Nom. Pl. the lengthening does not take place in other strong cases. As इण्डिनौ, छविणौ, वृषहणौ, पूषणौ, अर्यमणौ ॥

Kārikā :—Regarding the rule of lengthening taught about **हृन्** &c here, let the wise reader, after making a restrictive rule with regard to **सुट्** (sarvanāmas thāna) affixes in general, make again another rule regarding the affix **सि** in particular, (i. e., make a yoga-bibhāga). By so doing, the form **भूषहनि** (Loc. sin.) of the Achārya, will not be found fault with.

2. (But if yoga-vibhaga be not made) then I rule that the anuvritti of **सुट्** being dropped, let the rule be made with regard to **सि** affix in general (without regarding it as a Sarvanāmasthāna affix). And as the rule of lengthening applies to penultimates, there would arise no fault, if the vowel of **हृन्** is lengthened before the demonstrative affix **य** (in words like वृषहायते = वृषहा इव आचरात्, This refers to VII, 4. 25).

3. Or if the anuvritti of **सुट्** (Sarvanamasthana) be taken into this Sūtra, because of the context, then the mention of **सि** in this Sūtra, (would be redundant, because the word Sarvanāmasthāna includes it, so far as the strong cases are concerned) but it would find scope and utility in preventing the lengthening in those cases to which the context of Sarvanāmasthāna does not apply. That is, the Sarvanāmasthāna will be restricted with regard to **हृन्** &c to the affix **सि** and not to **सुट्** affixes generally.

Note :—**सि** is the affix of the Nom. and Acc. Pl. in Neuter (VII. 1. 20.) It is a Sarvanamasthana by I. 1. 42. But the word Sarvanamasthana may be read into this sūtra from the preceding VI. 4. 8. What is then the necessity of employing **सि** in this ? The above karika answers this.

In the case of **हृन्** ending words, the subsequent rule VI. 4. 15, which required the lengthening of the penultimate vowel before an affix having an indicative **क्** or **ङ्**, is however debarred by the present restrictive rule. Thus the Locative Singular (**हि**) is वृषहनि, and भूषहनि ॥ How do you make this ? By splitting up the present sūtra into two parts, the first part being इह हृन् पूषार्यम्भाच्च, and the second being शौ ॥ It would then mean :—

(1) The penultimate vowel is lengthened, in strong cases only and no where else, when the stem ends in **इन्** or **हन्** or in **पूवन्** or **अर्यमन्** ॥ (2) So also it is lengthened before the strong case **शि** and no where else. These two restrictive rules therefore, would debar all other rules of penultimate lengthening which would otherwise have been applicable. But a rule which does not relate to *penultimate* vowel, is not debarred by this restriction, but does take effect. Thus **वृत्रहायते**, **भृगहायते** denominative verbs in **क्यङ्** ॥

Or even though the Sarvanāmasthāna may be read into the sūtra by anuvṛitti, yet this may be considered a Restrictive Rule in general, and not only with regard to **शि** considered a Sarvanāmasthāna or a Neuter affix **शि** is the Sarvanāmasthāna affix of the Neuter: which has no other Sarvanāmasthāna, therefore, it is a general Niyama and not only a Sarvanāmasthāna or a Neuter niyama. Therefore in this niyama the word “नपुंसकस्य”—“of the Neuter”—is not to be taken.

For if it be taken, then the Sūtra would mean, the neuter stems in **इन्** &c are lengthened in **शि** only and no where else. The result would be that in examples like **भृगहनि** **ब्राह्मणकुले** (loc. sin), there would be no lengthening at all (i.e. we shall never have the form **भृगहानि** in loc. sin. by force of VI. 4. 15; moreover, by so doing, there would arise this anomaly also, that words other than Neuter would also not be lengthened.

The force of the definition of Sarvanāmasthāna applies to Neuter also in certain cases, therefore, any rule (niyama) made with regard to Sarvanāmasthāna would apply to Neuter also.

सौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ सौ, च, (उपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सावसंबुद्धौ परत इहन्तुपार्यम्णासुपधाया दीर्घो भवति ॥

13. The penultimate vowels of a stem ending in **इन्**, **हन्**, **पूवन्** or **अर्यमन्** are lengthened before the affix **सु** of the Nominative Singular but not in Vocative Singular.

Thus **इण्डी**, **वृत्रहा**, **पूषा**, **अर्यमा** ॥ The **न्** is elided by VIII. 2. 7, and the case-affix by VI. 1. 68. In the Vocative singular we have **हे इण्डिन्**, **हे पूवन्**, **हे वृत्रहन्**, **हे अर्यमन्** ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अतु, असन्तस्य, च, अधातोः ॥
वृत्तिः ॥ अतु अस इत्यवसन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ॥

14. In the Nominative Singular (with the exception of the Vocative Singular) the penultimate vowel is lengthened in a stem ending in **अतु**, and **अस्** when the consonant (**अस्**) does not belong to a root.

Thus **भवान्** (with **उवतुप्** Up I. 63 from **भा** to shine), **कृतवान्** (with **कृतु**); **गोमान्** and **यवमान्** (with **मनुप्**) ॥ The **नुन्** (**न्**) is added to the above by VII. 1. 70, after the elongation has taken place, for if added *before* elongation, the

vowel no longer being *penultimate*, will not be lengthened at all. **अस्** :—as **उपधाः, सुपधाः, सुप्रोताः** ॥ Why do we say 'not belonging to a dhātu'? Observe **पेण्डमः** where **स्** belongs to the root **मस्** (**पिण्डं मसते**), so also **चर्मवः** (**चर्म वस्ते**) ॥ The **मस्** having no significance as an affix &c is also included here, on the strength of the maxim "whenever **अन्** or **इन्** or **अस्** or **मन्**, when they are taught in Grammar denote by I. 1. 72, something that ends with these, there they represent these combination of letters both in so far as they possess, and also in so far as they are void of a meaning". (**अनिनस्मन् महानि अर्थवता चानर्थकेन च इन्तविधिं प्रयोजयन्ति**) ॥ The word **अन्त** in the sūtra indicates whatever *ends* in **तु** whether when first enunciated (**उपदेशः**), such as **उवतु, क्तवतु** &c, or which assumes the form **अतु** in grammatical inflection, such as **मतुस्** which in upadeśa ends in **अतुप्**, but becomes **अतु** in प्रयोग or application. In Vocative singular we have **हे गोमन्, हे सुपयः** this rule not applying there.

अनुनासिकस्य क्झिलोः क्झिति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकस्य, कि, झलोः, क्झिति, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति किप्रत्यये परतो झलादेशे च क्झिति ॥

15. The penultimate vowel of a stem, ending in a nasal, is lengthened before the affix **कि**, and before an affix having an indicative **क्** or **ङ्**, which begins with a consonant other than a semivowel or a nasal.

Thus **प्रशान्** and **प्रतान्** from the roots **शम्** and **तम्** by VIII. 2. 64. So also before an affix beginning with a **झल्** consonant (any consonant but a nasal and a semivowel). As **शान्तः** (with **क्त**), **शान्तवान्** (with **क्तवतु**), **शान्त्वा** (with **क्त्वा**), and **शान्तिः** (with **क्तिन्**). These are all formed with **क्तिन्** affixes. As to **ङिन्** affixes we have **शशान्तः** and **तन्तान्तः** formed by **तस्** 3rd Person Dual added to the Intensive roots **शम्** and **तम्** ॥ **तस्** is **ङिन्** by I. 2. 4. Why do we say 'ending in a Nasal'? Observe **आश्नपक्, पक्, पक्वान्** ॥ Why do we say 'before **ङि** and **alādi** affix'? Observe **गम्यते, रम्यते** ॥ Why do we say a **ङिन्** or a **क्तिन्** affix? Observe **गन्ता** and **रन्ता** ॥

अञ्जनगमां सनि ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अच्, हन्, गमाम्, सनि, (वा दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्जनानामङ्गानां हनिगम्याश्च सनि झलादेशे परे वा दीर्घो भवति ॥

वृत्तिकम् ॥ गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् ॥

16. The lengthening of the vowel takes place in the case of a stem ending in a vowel, as well as of **हन्** and **गम्**, when the Desiderative affix **सन्** being *jhalādi* (i. e. not taking the augment **इद्**) follows.

Thus of roots ending in vowel we have :—**विधीषति, तुष्टुषति, चिकीर्षति, शीर्षति** (VII. 1. 100) ; of **हन्** and **गम्**, **जिघांसति**, and **अधिजिघांसते** ॥

Vārt:—The rule applies to that गम् which is the substitute of इ (II. 4. 48) 'to study'. Therefore, not here, संजिगंसते वस्सो मावा (cf. VII. 2. 58) In the Veda we read स्वर्गे लोकं समजिगंसन्, where though गम् means 'to go' and is not, therefore, the substitute of इङ्, the lengthening takes place by the rule VI. 3. 137. Or the word अच् should not be added in the sūtra at all : which should be read as इनगमां सनि meaning "There is lengthening of the stem when the Desiderative सन् follows". This would apply of course, to vowel-ending stems, because the sentence would mean that, for there cannot be lengthening of a consonant. This will apply to गम् also, in this way :—"A stem ending in a vowel is lengthened in the Desiderative, and so also of गम् which is substitute of the vowel-stem इ" ॥ In this way, we may see, that there is no necessity of the Vārtika.

तनोतेविभाषा ॥ १७ ॥ पदानि ॥ तनोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ तनोतेरङ्गत्वे सनि झलार्थे विभाषा रीर्यो भवति ॥

17. The lengthening of the stem of तन् is optional before the Desiderative सन्, when it does not take the augment इद् ॥

Thus तितांसति or तितंसति ॥ But in तितनिषति no alternative is allowed, a इद् is added to सन् by VII. 2. 49 Vārt: optionally.

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्रमः, च, क्ति, (झलि) ॥

वृत्तिः ॥ क्रम उपधाया विभाषा रीर्यो भवति त्वाप्रत्यये झलार्थे परतः ॥

18. The penultimate of क्रम् is optionally lengthened, before the affix क्ता, when it is without the augment इद् ॥

Thus क्रन्त्वा or क्रान्त्वा ; but क्रमिन्त्वा only, with इद् augment. But when क्त is replaced by ल्यप्, the rule does not apply : as प्रक्रम्य, उपक्रम्य ॥ This is on the maxim अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गास्त्यप् बाधते 'a bahiranga substitution of ल्यप् supercedes even antaranga rule'.

च्छ्रोः शृङनुनासिके च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ च्छ्रोः, शृङ्, अनुनासिके, च, (किञ्चलोः) ॥

वृत्तिः ॥ छ इत्येतस्य सतुक्त्वस्य वकारस्य च स्थानं यथासंख्यं स ऊङ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकारौ प्रत्यये परतः वयौ झलार्थे च क्ङितिः ॥

19. For च्छ (including the augment तुक्) is substituted श्, and for व is substituted ऊङ्, before an affix beginning with a Nasal, as well as before क्ति and jhalādiङित् and कित् affixes (VI. 4. 15).

Thus प्रश्नः, विष्मः from प्रच्छ and विच्छ, with the affix नङ् (III. 3. 90) the च्छ being replaced by श् ॥ Similarly from the root सिञ् we have स्थोनः thus सिञ् + न (Un III. 9). = सि + ऊ + न = स्थू + न = स्थोनः (VII. 3. 84). Here the ऊ is added to the stem prior to the scope being given to the guṇa rule of VII. 3. 86, otherwise the form would be सिञ् + न = सेङ् + न = से + ऊ + न ॥ Having thus added

efore scope could be given to the guṇa rule VII. 3. 86, we make sandhi of $\text{इ} + \text{ऊ} = \text{यू}$, because semivowel substitution is antaranga operation and of wider scope than guṇa, and the maxim of $\text{वर्णादाङ्गं बलीयो भवति}$ has no scope here. "An operation which is taught in the Argādhikāra, and affects the guṇa or stem, possesses greater force than an operation which concerns a combination of letters (i. e. is taught in a sandhi rule)".

With इङ् we have हव्ययाङ् formed with क्विप् (Uṇ II. 57) added to प्रच्छ , there is no vocalisation of the semivowel र , and there is lengthening of अं , and छ changed to श . So also गोविष् ॥

Of the change of व into ऊ we have the following :— अक्षयूः , हिरण्ययूः $\text{देव्} + \text{क्विप्} = \text{दि} + \text{ऊ} = \text{यूः}$ ॥ Here the ऊ substitution is Bahiranga, and $\text{दि} + \text{ऊ} = \text{यू}$, the change of इ into य is antaranga, therefore on the maxim of $\text{असिद्धं बहिरङ्ग-नक्षे$ (a bahiranga is non-existent for the purposes of an antaranga), there should be no change of इ into य , for ऊ is non-existent. That maxim is however set aside by $\text{नाञ्जानन्त्ये बहिद्व प्रकल्पितः}$: "A bahiranga operation is not regarded as a bahiranga, and consequently asiddha, when an antaranga operation is to take effect, which depends on the immediate sequence of a vowel and something else".

So also before a jhalādi affix; as $\text{प्रच्छ} + \text{क्त} = \text{पृष्ट}$, पृष्टवान् (क्तवतु), पृष्ट्वा (क्त्वा); here छ is changed to श , there is vocalisation by VI. 1. 16, and श changed to by VIII. 2. 36.

So also व is changed to ऊ as, यूतः , यूतवान् , यूत्वा ॥

When the affixes are not ङिन् or ङिन् , the rule does not apply: as द्युभ्याम् , भुभिः ॥ Some do not read the anuvritti of ङिन् and ङिन् into this sūtra, and explain द्युभ्याम् and भुभिः by VI. 1. 131 : उ short being substituted for व of दिव् ॥

In "छशां व" (VIII. 2. 36) the letter छ should not be taken, because by the force of the present sūtra, श is ordained to come every where in the place of छ ॥

The indicative इ in ऊद् is for the sake of distinguishing this ऊ in ūtras like एते धर्युद् सु (VI. 1. 89). In the sūtra वाह ऊद् (VI. 4. 132) there is also indicative इ ॥

$\text{ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ पदानि ॥ ज्वर, त्वर, श्रिवि, अवि, याम, उपधायाः, च, (किञ्चलोः वस्य) ॥}$

$\text{वृत्तिः ॥ ज्वर त्वर श्रिवि अव मव इत्येतयामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊडित्यवमादेशो भवति ष्वौ तौ ऽनुनासिके झलादौ च कृडिति ॥}$

20. In $\text{ज्वर, त्वर, श्रिव, अव,}$ and मव , before the above-mentioned affixes (क्विप् , a Nasal or a jhalādi ' ङिन् ' or ङिन्) there is the single substitution of ऊद् for the व and the vowel preceding the final consonant.

Thus हूः, हूरो, हूरः, हूर्तिः ॥ स्वरः—हूः, हूरो, हूरः, हूर्तिः ॥ भिविः—भूः, भूरो, भूरः, भूर्तिः ॥ भूतवान्, भूतिः ॥ अन्ः—ऊः, उरो, उरः, ऊर्तिः ॥ मवः—मूः, मूरो, मूरः, मूर्तिः ॥ उवरत्नो-
रुपधा वकारान् परा, भिव्य वमवां पूर्वा ॥

In उवर् and स्वर the ऊ replaces व् as well as the अ which follows व्; and in भिव्, अन् and मन् it replaces the व् and the vowel इ and अ which precede व् ॥ Another reading is निव् ॥

राह्योपः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ रात्, लोपः, (किहलोः) ॥

वृत्तिः ॥ रेकादुत्तरयोश्छाँलोपौ भवति वयो परतो ह्यलोपौ क्ङिति च परतः ॥

21. After र् there is the elision of छ् and व् before 'कि' and jhalâdi 'किन्' and 'ङित्' affixes.

Thus from छूर्त्ता—मूर्, मूरो, मूरः, मूर्तः मूर्तवान्, मूर्तिः, the त् of Nishthâ is not changed into न् by VII. 2. 57. So also from हूर्त्ता we have हूर्, हूरो, हूरः, हूर्णः, हूर्णवान्, हूर्तिः ॥ So also the व् is elided, as from तूर्त्ता—तूर्, तूरो, तूरः, तूर्णः, तूर्णवान्, तूर्तिः ॥ धूर्त्ता—धूर्, धूरो, धूरः, धूर्णः, धूर्णवान्, धूर्तिः ॥

असिद्धवद्भाऽऽ भात् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ असिद्धवत्, अत्र, आभात् ॥

वृत्तिः ॥ असिद्धवन्नियमधिकारा यद्वि ऊर्द्धमनुक्रम्यमा आ अध्यायपरिसमाप्तस्तद् असिद्धवद्विहितव्यम् ॥
वाचिकम् ॥ दुर्युदावुवह्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

22. The change, which a stem will undergo by the application of any of the rules from this sūtra upto VI. 4. 129, is to be considered as not to have taken effect, when we have to apply any other rule of this very section VI. 4. 23 to 129.

This is an adhikāra rule. The above translation is given according to Prof. Bohtlingk. According to Kāsika the असिद्धवन् extends up to the end of the chapter. Dr. Ballantyne translates it thus :—"The rules, reckoning from this one to the end of the chapter, are called Abhiya, because the chapter ends with a series of rules dependant on the aphorism 'bhāṣya' VI. 4. 129. When that (i. e. one of the ābhiya rules) is to be brought into operation, having the same place for coming into operation as another ābhiya, which has already taken effect, that one which has taken effect, shall be regarded as not having taken effect".

The word आभात् means 'up to न' i. e. upto VI. 4. 129. in which last sūtra the word न occurs : i. e. in applying the rules taught upto VI. 4. 129. The word अत्र shows that the two rules must have the same आश्रय or place of operation, where their places of operation are different, they are not asiddha to each other. The word असिद्ध shows that an utsarga or general rule must take effect, as if existing in spite of a special rule, and that an 'ādeṣa' or substitution taught by another rule should not be considered to have taken effect in applying the special rule. Thus in forming एभि and शाभि (Imperative 2nd person)

ए is first substituted for अस् 'to be' by VI. 4. 119 : and शा for शास् by VI. 4. 35 and then is धि added by VI. 4. 101. The latter rule says that धि is added in the Imperative, only after those roots which end in a consonant of झल् class. Now अस् and शास् end in a *jhāl* consonant, and can take धि, but their substitute ए and शा end in a vowel and not a consonant and should not take धि ॥ The present rule helps us here, and for the application of धि (VI. 4. 101) the substitution of ए for अस् or शा for शास् should be considered as asiddha or not to have taken effect. Similarly in आगहि (Vedic Imperative, गाप् being elided by II. 4. 73) and जहि from गस् and हन्, the nasal being elided in the case of गस्, VI. 4. 36 and ज being substituted for हन् (VI. 2. 36) we have the stems आग and ज, which ending in अ would require the elision of हि by VI. 4. 105. But since the change of ज &c is not regarded as having been accomplished, the elision of हि does not take place.

Why do we say आभान् 'up to VI. 4. 129'? In applying any other rule the changes ordained by Abhiya rules would not be considered as asiddha. Thus अभ्राजि and रागः from भञ्ज् and रञ्ज् ॥ Here the nasals of रांज् and भ्रांज् have been elided by VI. 4. 27-28 and 33 before the affixes घप् and चिण् respectively, and we have the stems रञ् and भञ् to which rule VII. 2. 116 applies and we have Viddhi of अ preceding the final consonant. Had the elision of the nasal been considered as non-effective for the purposes of VII. 2. 116, then अ could not have taken Viddhi, as it would not then be उपधा or penultimate.

Why do we use the word अत्र in the aphorism? The rules are asiddha to each other with regard to a common place of operation and not otherwise. Thus पा + वस् (कृत्स्) + अस् (शास् Acc. Pl.) = पवा + उस् + अस् (VI. 4. 131 vocalisation of व). If this उ substitute be considered as asiddha for the purposes of sūtra VI. 4. 64, then we cannot elide the आ of पा, because आ is not then followed by a vowel (उ being non-existent). उ however is not considered as asiddha, and आ being thus elided, we have पपुवः in पपुवः पद्य ॥ Similarly चि + वस् + अस् = चिचि + उस् + अस् ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we apply rule VI. 4. 82, and substitute य for उ as चिच्युवः पद्य ॥ Similarly लू + वस् + अस् = लूलुवः ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we change the ऊ of लू into उ by VI. 4. 77. In all the above three cases, the elision of आ, or change of इ to य, or of ऊ to उ, takes place in reference to वस्, while the samprasāraṇa of व takes place with reference to the Accusative plural case-ending अस् which makes the stem Bha. So they have not the same आश्रय ॥ Nor does the maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे apply here, because the special maxim of Abhiya governs the sūtras of this section, so there cannot be the relation of Antaranga and Bahiranga among these sūtras, simultaneously with their being asiddha to each other.

Vārt.—The substitute बुक् (VI. 4. 88), and पुद् (VI. 4. 63) should however be considered as not asiddha, and rule VI. 4. 77 teaching उवङ् and VI. 4. 82, teaching व् substitution should not be applied simultaneously with them. Thus भू—बभूव, बभूवतुः बभूवः with बुक्, and उपदिशीये, उपदिशीयाते, उपदिशीयिरे with पुद् of VI. 4. 63. In the case of भू, when बुक् is added, there is not the addition of उवङ्, and in the case of शीङ्, when पुद् is added, there is not यणादेश ॥

The आ in आभात् has the force of limit inclusive, so that, the asiddha rule applies to the sūtras governed by भ ॥

आञ्जलोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ आत्, न लोपः, ॥

वृत्तिः ॥ आशिति मययुसृष्टमकारो गृह्यते तत् उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति ॥

23. After न, which is added to the roots of the seventh class as a characteristic (i. e. the vikarṇa भम्), there is the elision of the following न ॥

Thus भनक्ति and भनक्ति from भञ्ज 'to anoint', and भञ्ज 'to break'. Thus भञ्ज + भम् + तिप् = भनञ्ज + ति (I. 1. 47) = भनञ् + ति (VI. 4. 23) = भनक्ति ॥ So also हिनस्ति from हिसि (हिन्स्) 'to injure'. Why do we say 'after भ' and not merely 'after न', without the indicatory ण? Observe यज्ञानाम्, यज्ञानाम्, where the न of नाम् is not elided after the न of यज्ञ and यज्ञ, the lengthening of भ by VII. 3. 102 being sthānivat would not have prevented the elision. In the case of विभानाम् and प्रभानाम् (formed by विभ + नाम् and प्रभ + नाम्) also, the न of नाम् is not elided after भ of विभ ॥ For the भ of the sūtra is the *technical* भ the vikarṇa, and not any combination of the letters ण and न ॥ The prati-padokta maxim applies here. लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव महणम् ॥

अनिदितां हल उपधायाः कङिति ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अनिदिताम्, हल्, उपधायाः, कङिति ॥

वृत्तिः ॥ अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कङिति प्रत्यये परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनिदितां नलोप लङ्ङिकम्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रङ्जैर्गौ वृगारमणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ विनुर्णि च रङ्जैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रज्जकरजनरज. सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

24. In a root-stem ending in a consonant preceded by न्,—this न् not being added to the root owing to its having an indicatory इ (VII. 1. 58)—the न् is elided when an affix having an indicatory क् or ङ् follows.

Thus from सन्स् and ध्वन्स् are formed सस्तः and ध्वस्तः with क्त, सस्यते, ध्वस्यते with यक्, सनीस्यते, ध्वनीध्वस्यते with यङ् the नी being added by VII. 4. 84. But नन्यते and नानन्यते, the न् is not elided, the root being written in the Dhātupāṭha as हुणदि संयुद्धो, and न being added by VII. 1. 58. Why do we say ending in a consonant? Observe नीयते, नेनीयते from नी which has a penult-

mate nasal, but ends in a vowel. Why do we say 'penultimate'? Observe नद्यते, नानद्यते ॥ Why do we say having an indicative क or ङ? Observe संसनं, ध्वंसनं with ल्युट् ॥

Vārt:—The roots लङ् (लङि) and कम् (कपि) are exceptions, where meaning 'to feel pain or difficulty' and 'a disease of the body'. These, though exhibited in the Dhātupāṭha with an indicative इ, are treated as exceptions to the rule of अनिदिङ्: thus विलगितः and विकपितः, when not having the above meanings, we have विलाङ्कितं and विकम्पितं ॥

Vārt:—The causative of the root रञ्ज, loses its nasal when meaning 'to hunt deer': as, रजयति मृगान् 'he hunts the deer', but रञ्जयति वस्त्राणि 'he colors the clothes'.

Vārt:—रञ्ज loses its nasal before the affix चितुष्, as रागी ॥

Vārt:—The words रजकः, रजनम्, and रजः are formed from रञ्ज by the elision of the nasal.

दंशसञ्जस्वञां शप् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ दंश, सञ्ज, स्वञाम्, शप् ॥
वृत्तिः ॥ दंश सञ्ज स्वञ इत्येतेषामङ्गानां शप् परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

25. The nasal of दंश्, संज् and स्वञ्ज् is elided before the vikaraṇa शप् of the roots of the 1st class.

Thus दशति, सजति and परिष्वजते for the change of the स् of स्वञ्ज् to ष see VIII. 3. 65

रञ्जेञ्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ रञ्जे, च, ॥
वृत्तिः ॥ रञ्जेञ्च शप् परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

26. The nasal of रञ्ज is also elided before शप् ॥

As रजति, रजतः, रजन्ति ॥ The separation of this from the preceding is for the sake of the subsequent sūtras in which the anuvṛiti of rañj only runs and not of dañs &c.

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ घञि, च, भावकरणयोः ॥
वृत्तिः ॥ भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

27. The penultimate nasal of रञ्ज् is elided before घञ्, when the word formed with it expresses a state or an instrument.

Thus रागः 'passion, color, or the coloring stuff'. Thus आभयौ रागः, विचित्र रागः denote भाव, while रञ्ज्यतेऽनेनेति रागः denotes instrument. The घञ् is added by III. 3. 121; and च् changed to ञ् by VII. 3. 52. But रङ्गः=रजन्ति तस्मिन् 'a theatre;

स्यदो जवे ॥ २८ ॥ स्यद्, जवे, ॥
वृत्तिः ॥ जवे ऽभिधेये स्यद् इति घञि निपात्यते ॥ स्यदेर्नलोपो वृज्जपभावश्च ॥

28. The word स्यद् is formed by घञ् in the sense of 'speed'.

This word is derived from **स्यन्**, the nasal is elided, and the Vriiddhi prohibited irregularly. Though the *ārdhadhātuka* affix **घञ्** causes here the elision of a portion of the root, viz of **न्** of **स्यन्**, yet rule I. 1. 4 does not apply here. That rule prohibits *Guṇa* and Vriiddhi, only in case of **इक्** vowels, here the Vriiddhi is prevented with regard to **अ** ॥ The prevention of this Vriiddhi is irregular and not governed by I. 1. 4. Thus **गोस्यद्** : **अभ्यस्यद्** : meaning "cow-speed," "horse-speed." but **तैलस्यन्** : and **घृतस्यन्** : meaning "dripping of oil or ghee".

अवोदैधौप्रभ्रथहिमभ्रथाः ॥२९॥ पदानि ॥ अवोद्, एध, ओन्न, प्रभ्रथ, हिमभ्रथाः
वृत्तिः ॥ अवोद् एध ओन्नप्रभ्रथ हिमभ्रथ इत्येते निपात्यन्ते ।

29. **अवोद्, एध, ओन्न, प्रभ्रथ, and हिमभ्रथ** are irregularly formed by the elision of **न** ॥

Thus **उन्द्**—**अव + उन्द् + घञ् = अवोद्** ; **इन्ध् + घञ् = एध** ; the *guṇa* is irregular, for I. 1. 4 applied here, and prevented *guṇa*. **उन्द् + मन् = ओन्न** (*Uṇadi मन्*). **प्र + भ्रथ + घञ् = प्रभ्रथ** : (The want of Vriiddhi is the irregularity). So also **हिमभ्रथ** : ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ न, अञ्चेः, पूजायाम्, ॥
वृत्तिः ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति ॥

30. The nasal of **अञ्च** is not elided when the meaning is to honor.

Thus **अञ्चिता अस्य गुरवः** ; **अञ्चितमिव शिरो ब्रह्मति ॥** The **इद्** augment is added by VII. 2. 53. When the sense is not that of 'honoring', we have **उदक्तपुरकं कुपात्** "the water was *drawn* from the well." Here the **इद्** is prohibited by VII. 2. 15.

क्लि स्कान्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ क्लि, स्कान्दि, स्यन्दोः, (न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ क्लप्रत्यये परतो स्कन्द् स्यन्द् इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ॥

31. **स्कान्द्** and **स्यन्द्** retain their nasal before the affix **क्ल** ॥

Thus **स्कन्त्वा**, and **स्यन्त्वा** or **स्यन्त्वा**, the **इद्** being added when **स्यन्द्** is considered as having an indicatory **ऊ** in the dhatupātha. When **इद्** is added, **क्ल** is no longer **क्लिन्** by virtue of the rule I. 2. 18, and elision would not take place, for no rule of elision would apply in that case.

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ जान्त, नशाम्, विभाषा (न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ जान्तानामङ्गानां नशश्च क्लप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति ॥

32. The nasal may be optionally elided before **क्ल** in a root ending in **जू** and in **नश्** ॥

Thus **रहृत्त्वा** or **रत्त्वा**, **भङ्गृत्त्वा** or **भत्त्वा**, **नष्ट्वा** or **नष्ट्वा** See ॥ VII. 1. 60 for the augment **न्** in **नश्** ॥ When **इद्** comes, we have **नशित्वा** ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ भञ्जेः, च, चिणि, (विभाषा न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति ॥

33. The nasal may be optionally elided in भञ्ज before the third person Passive of the Aorist in चिष् (इ)।

Thus अभञ्जि or अभञ्जि ॥ This is an aprāpta vibhāṣā, and teaches for the first time the elision of न in a certain contingency.

शास् इदङ् हलोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ शास्ः, इत्, अङ्, हलोः, (कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ शास् उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च कङिति ॥

वार्तिकम् ॥ ष्वौ च शास् इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्तिप् प्रत्यये तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥

34. Before the Aorist in अङ् and before an affix beginning with a consonant having an indicatory क् or ङ्, there is the substitution of इ for the vowel of शास् ॥

Thus अन्वशिषन्, अन्वशिषताम् and अन्वशिषन्; so also शिष्टः (with क्), शिष्टवान् (with क्तवतु), तौ शिष्टः वयं शिष्यः (with the tense-affixes तः and मः which are ङिन् by I. 2. 4). The स is changed to ष by VIII. 3. 60. Why do we say 'before the affixes of अ Aorist and consonant affixes'? Observe शासति, शासासतु, शासायुः ॥

Vart:—There is the substitution of इ for the vowel of शास् before the affix क्तिप् ॥ As आर्यशीः = आर्यान् शास्ति ॥ So also मित्रशीः ॥ The form is thus evolved, शास् + क्तिप् = शिस् + ० = शिर + ० = शीः (the short इ being lengthened by VIII. 2. 76).

The root शास् is that root which takes अङ् aorist; namely the second Adādi शास् (शासु अनुशिष्टौ), and not the Bhvādi and the first Adādi शास् (आङ् शासु इच्छायाम्) ॥ Therefore not here आशास्ते, आशास्यमानः ॥

Vart:—But before क्तिप्, this शास् also is changed, as आशीः, आशिषौ, आशिषः ॥ Or this is an irregular form indicated by the author in the word शियाशीः used in VIII. 2. 104.

शा हौ ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शा, हौ, ॥

वृत्तिः ॥ शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति ॥

35. Before the Imperative affix हि, शा is substituted for शास् ॥

Thus अनुशाधि, प्रशाधि ॥ The हि is changed to धि by VI. 4. 101. See VI 4. 22. The anuvritti of उपधायाः is not here; so शा is substituted in the room of the full word शास् and not only for the penultimate vowel of शास् ॥ The anuvritti of क्तिप् and ङिन् also is not here. Therefore, when this हि is treated as पिन् (III. 4. 88), then too the substitution takes place, though a पिन् Sārvadhātuka is not ङिन् (I. 2. 4). Thus शाधि is also found in the Vedas as having acute on the first syllable, which can only be when धि is पिन् and consequently anudātta (III. 1. 4).

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ हन्तेः, जः, (हौ) ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्जासोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः ॥

36. ज is substituted for हन् before हि ॥

Thus जहि वाहन् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि कङिति ॥ ३७ ॥ पदानि ॥
अनुदात्तोपदेश, वनति, तनोत्यादीनाम्, अनुनासिक लोपः, झलि, कङिति ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनन्तस्तनोत्यादीनां षानुनासिकलोपो भवति झलादौ कङिति प्रत्यये परतः ॥

37. The final nasal of those roots which in the Dhâtupâtha have an unaccented root-vowel, as well as of वन and तन &c, is elided before an affix beginning with a consonant (except a semi-vowel or nasal), when these have an indicative क् or ङ् ॥

Thus वयु gives us यस्वा (with त्त्वा), यतः (with क्), यतवान् (with क्तवत्), यतिः (with क्तिन्). Similarly रयु gives us रस्वा, रतः, रतवान्, रतिः ॥ यम्, रम्, नम्, गम्, हन् and मन् which end in a nasal are to be considered as unaccented roots, though taught as accented in the Dhâtupâtha. So also of वन्: i. e. वतिः with क्तिन्; with क्तिन् the nasal is not elided as वन्ति; (VI. 4. 39): and before other jhalâdi affixes व, retains न् as all those affixes take the augment इद् ॥ The तनादि roots belong to the eighth class. Thus ततः, ततवान्. The Tanâdi roots are ten in number, तन् सन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, लृण्, वृण्, वन्, मन् and कृम् ॥ Of these सन् takes long आ also (VI. 4. 45). क्षण्—क्षन्तः, क्षतवान्, ऋण्—ऋतः, ऋतवान्; लृण्—लृतः, लृतवान्; वृण्—वृतः, वृतवान्; वन्—वतः, वतवान्; मन्—मतः, मतवान् ॥

Why do we say before a ङिन् affix? Observe भतत, भतथा: (I. 2. 11 these affixes are ङिन्) So also not in शान्तः, शान्तवान्, तान्तः, तान्तवान्, शान्तः, शान्तवान्, not being anudatta in the Dhâtupâtha. If the root does not end in a nasal, the rule does not apply, as in पक्वः, पक्ववान् ॥ If the affix does not begin with a jhal consonant, the rule does not apply: as गम्यते, रम्यते ॥ If the affix is not क्तिन् or ङिन् the rule does not apply: as, यन्ता, यन्तव्यम् ॥ Why do we say "anudatta by upadesa"? So that the rule may apply to गम् root, as गतिः, but not to शम्, as शान्तः शान्तवान् ॥ For गतिः is formed by क्तिन् affix and is accented with udatta on the first, but it is a secondary udatta and not of upadesa or dhâtupâtha, and does not prevent the elision of न् of गम् ॥ Similarly शम् is udatta-upadesa though in शान्त it has become अनुदात्तः ॥ The former though taught in the Dhâtupâtha as udatta, has been specifically mentioned above as anudatta, and शम् is taught as udatta in the Dhâtupâtha, and no where else taught as anudatta.

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वा, ल्यपि, ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि पतौ ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति ॥

38. The nasal of the above roots (i. e. anudatta ending in a nasal, and वन and तनादि) is optionally elided before the Absolutive affix ल्यप् ॥

This is a vyavasthita-vibhāṣā. The option applies to roots ending in न्. In the case of roots ending in other nasals, the elision is compulsory. Thus प्रयत्य or प्रयम्य, प्रत्य or प्रम्य, प्रणत्य or प्रणम्य, आगत्य आगम्य, but no option in आहत्य, प्रमत्य, प्रवत्य, प्रक्षत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ न, क्तिचि, दीर्घः, च ॥

वृत्तिः ॥ क्तिचि परतो ऽनुनासिकलोपः दीर्घश्च न भवति ।

39. Before the affix क्तिच्, the above roots neither drop their nasal nor lengthen their root-vowel.

The above roots i. e. anudāttopadeśa, ending in a nasal, and वन and त्नादि, do not lose their nasal before क्तिच्. Thus वन्ति, तन्ति, वन्ति ॥ The lengthening would have taken place by VI. 4. 15, when the nasal was not elided : that also is prohibited.

गमः कौ ॥ ४० ॥ पदानि ॥ गमः, कौ, (अनुनासिकलोपः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकलोप इति वर्तते । गमः कौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥

40. The nasal of गम् is always elided before कि ॥

Thus अङ्गगन्, कल्ङ्गगन्, अध्वगतो हरयः ॥ The त् is added by VI. 1. 71.

Vārt.—It should be stated of गम् and the rest. The elision takes place here also संयत्, परीतत् ॥

Vārt.—The nasal of गम् &c. is elided before ऊङ् : as, अघेगूः, अघेभूः ॥

विट्ठनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विट्-वनोः, अनुनासिकस्य आत् ॥

वृत्तिः ॥ विटि वनो च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति ॥

41. A stem ending in a nasal, and followed by the affix विट् or वन्, always substitutes long आ for its nasal.

Thus अङ्गाः, गोजाः, घृतजाः, अहिजाः, गोषाः (e. g. गोषा इन्द्रोन्षा असि Rig V.), कृषाः, शतषाः, सहस्रषाः, दधिक्राः, अघेगा उन्नेतगाम् ॥ The affix विट् (which is totally elided) is added under III. 2. 67. The स of सन् is changed to ष by VIII. 3. 108. in गोषा ॥ With the affix वन् we have the following:—विजावा, अघेजावा (III. 2. 75). The repetition of the word अनुनासिक in this sūtra shows that the limitation of anudāttopadeśa &c. which applied to the अनुनासिक of sūtra VI. 4. 37 does not apply here.

जनसनखनां सन्-झलोः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ जन-सन-खनाम् सन्-झलोः, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादी कृति झलादी प्रत्यय परत आकार आदेशो भवति ।

42. The long आ is substituted for the final of जन्, सन् and खन् before the consonant beginning Desiderative affix सन्, and before any other affix beginning with a jhal consonant, which has an indicative क् or ङ् ॥

Thus जातः, जातवान्, जातिः, सातः, सातवान्, सातिः, सिधासतिः, खातः, खातवान्, खातिः॥ In जन् and खन् the Desiderative does not begin with a consonant, but takes the augment इद्, the न् is not therefore elided, as अजनिषति, विखातिषति ॥ In the case of the root सन्, the Desiderative takes इ, so we have two forms सिधासति and सिसनिषति (VII. 2. 49). The Desiderative has, therefore, been mentioned in the aphorism, only for the sake of the root सन् ॥

If the phrase सन्झलोः be taken to mean 'the Desiderative beginning with a consonant', then we should read the anuvṛitti of झल कश्चि from the preceding sūtras, to complete the sense of this; and if the phrase means "when the Desiderative of a jhalādi affix follows", then we should qualify the word Desiderative by the word jhal from the preceding sūtras. Or we may divide the sūtra into two (1) Before a कित् or डित् jhalādi affix long आ is the substitute of the न् of 'jan', 'san' and 'khan'. (2) And so is the case, when the Desiderative affix follows, not having the augment इ, for then also the न् of 'jan', 'san' and 'khan' is replaced by long आ ॥

The न् of the root सन् would have required elision by VI. 4. 37, because this verb belongs to Tanādi class, still the आ substitution taught in this sūtra takes place, by preference, on the maxim of विप्रतिषेधे परं कार्यम् (I. 4. 2). In fact, though in this section of asiddha (VI. 4. 22) one rule is considered as asiddha for the purposes of the operations of another rule, yet one rule *supersedes* another by the maxim of vipratishedha. That that maxim applies in this section also, is to be inferred from the employment of the term हल् in VI. 4. 66, which supersedes the lopa of आ taught in VI. 4. 64, and substitutes instead the long ई ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ये, विभाषा, (जनसनखनाम् आत्) ॥
वृत्तिः ॥ यकारायौ द्विति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

43. 'There is optionally the substitution of long आ for the finals of जन्, सन् and खन् before an affix beginning with य and marked with an indicatory क् or ड् ॥

Thus जायते or जन्यते (with यक्) जाजायते or जज्जन्यते (with यङ्) । So also सायते or सन्यते, सासायते, or संसन्यते, खायते, or खन्यते, खासायते or खङ्खन्यते ॥ Before the vikaraṇa य्यन् of the Fourth class, which is डित् according to I. 2. 4; the आ is *always* substituted for जन् by VII. 3. 79. No option is allowed there.

तेनोतेर्यक् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तेनोतेः, यकि, (विभाषा आत्) ॥
वृत्तिः ॥ तेनोतेर्यक् परतो विभाषा आकार आदेशो भवति ।

44. The long आ may be optionally substituted for the final of तन् before the Passive characteristic यक् ॥

Thus तायते or तन्यते; but no option is allowed in तन्तन्यते with यङ् ॥

सनः क्चि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सनः, क्चि, लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ सनोतेरङ्गस्य क्चि प्रत्यये परन् आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

45. The long आ is optionally substituted for the final of सन् before the affix क्त्वि; and there is also elision optionally of the Nasal.

Thus we have three forms सन्ति^१, सन्ति^२ and सन्ति^३ : ॥ The word अन्यतरस्याम् 'optionally' has been employed in the sūtra for the sake of clearness only; for the विभाषा of VI. 4. 43 could have been read into it by annvṛitti. Lest any one should doubt, that the annvṛitti of विभाषा had ceased with the last aphorism, this word अन्यतरस्याम् is employed here.

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आर्द्धधातु के ।

वृत्तिः ॥ आर्द्धधातुकइत्यधिकारा न स्यपीति प्रागेतस्माद्यादित ऊर्ध्वमनुकाविष्याम आर्द्धधातुकइत्येवं तदे-
दितव्यम् ।

46. From this upto VI. 4. 68 inclusive, is always to be supplied "before an affix called ārdhadhātuka (III. 4. 114 &c)."

This is an adhikāra sūtra and extends upto VI. 4. 69 (exclusive). In all the sūtras upto VI. 4. 68 should be supplied the phrase "before an affix called ārdhadhātuka". Thus VI. 4. 48 teaches "the अ standing at the end of a verbal stem is elided". To complete the sense we should add: "before an ārdhadhātuka affix". Thus the final अ of the verbal stem चिकीर्षि is elided before the ārdhātuka affix ह, as चिकीर्षितु, जिहीर्षितु, but the final अ is not elided before a sārva-dhātuka affix, as the अ of भव in भवति, भवतः ॥ The *luk*-elision of क्षप् after roots of अक्षदि class, implies that there is never *lopa* of क्षप् ॥

The following purposes are served by this sūtra, i. e. an Ārdhātuka affix causes the following special changes (1) अतोऽलोपः— The elision of अ of a stem, as shown above, in चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम्, (2) यलोपश्च, The elision of य by VI. 4. 49, 50: as बेभिदिता, बेभिदितुम्, बेभिदितव्यम् from बेभिद्य the Intensive stem. Before Sārva-dhātuka, we have बेभिद्यते, चर्च्छद्यते ॥ (3) णिलोपश्च प्रयोजनम्, The elision of णि by VI. 4. 51, as कारणा हारणा पाच्यते (पाचि + यक् + ते = पाच्य + य + ते), याज्यते ॥ In Sārva-dhātuka, पाचयति, याजयति, कारयति, हारयति ॥ (4) आल्लोपः, the elision of आ, VI. 4. 64— as पपतुः, पपुः, ववतुः ववुः, In Sārva-dhātuka, याप्ति, वान्ति (5) ईस्वम्— The substitution of long ई for आ in some roots, VI. 4. 65 as धीयते, सीयते; in Sārva-dhātuka अक्षताम्, अक्षताम् (6) एस्वम्— The substitution of ए for आ, VI. 4. 68; as स्तेयान्, स्तेयान्; in Sārva-dhātuka, स्नायान्, स्नायान् ॥ This is confined to the Precative (Āsirlin). (7) चिण्वद्भावश्च सीयुदि, the treatment of the Precative like Aorist Passive in चिण्, by VI. 4. 62. as कारिषीष्ट, हारिषीष्ट ॥ In Sārva-dhātuka, कियेत, द्वियेत ॥

Kāśikā:—अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईस्वमेस्व च चिण्वद्भावश्च सीयुदि ॥

अस्त्वो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ पदानि । अस्त्वः, र-उपधयोः, रम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ अस्त्वो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति ।

47. In the room of the **र** and the penultimate letter **स्** of the root **भ्रस्ज**, there is optionally the substitute **रम्**, when an *ârdhadhâtuka* affix follows.

The **र** and **स्** cease to exist and **र** takes their place. The substitute having an indicative **म्** comes after the final vowel (I. 1. 49). Thus **भ्रस्ज + तृ = भर्ज + तृ = भर्जा** the **ज** being changed to **ष** by VIII. 2. 36, and **तृ** to **ट** by VIII. 4. 41. The other form will be **भष्टा**; so also **भष्टम्** and **भर्ष्टम्**, **भष्टव्यम्** and **भर्ष्टव्यम्**, **भज्जनम्** or **भर्ज्जनम्** ॥ But **भृष्टः** and **भृष्टवान्** by VI. 1. 16, in spite of this rule. The word **उपदेश** (VI. 4. 37), is understood here also. The rule therefore applies to the simple root **bhrasj** as originally taught in the *Dhatupâtha*, and not to any Derivative root from it. As the Intensive (**यङ**) is **बरीभृज्यते** ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अतः, लोपः, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ वृद्धिरीर्षाभ्यामतो लोपः पूर्वनिप्रतिषेधेन ॥

48. The **अ** standing at the end of a stem is elided before an *ârdhadhâtuka* affix.

Thus **चिकीर्षिता**, **चिकीर्षितुम्**, and **चिकीर्षितव्यम्**, from the Desiderative stem **चिकीर्ष** ॥ So also **धिनुतः** and **कृणुतः** from the roots **धिन्** and **कृण्** thus, **धिन् + उ** (III. 1. 80) = **धिन् + अ + उ** (III. 1. 80) = **धिन् + उ** (**अ** being elided before the *ârdhâtuka* **उ**) = **धिनु**, the 3rd Personal dual of it is **धिनुतः** ॥ The addition of **अ** by III. 1. 80 and its subsequent elision by the present sūtra, may appear a redundancy, but the elided **अ** being *sthānivat*, prevents *guṇa* of **धि** ॥ So also **कृणुतः** ॥ See sūtra III. 1. 80. Why do we say “the **अ** is elided”? Observe **मेता**, **मेता** here **इ** and **उ** have not been elided. Why do we say “**अतः** with a **तृ**”? The long **आ** will not be elided: as **याता**, **याता** ॥ Why do we say ‘before an *Ârdhadhâtuka*’? Before a *Sârvadhâtuka* there will be no elision of **अ** nor before a *Taddhita*: as **वृक्षस्वम्** and **वृक्षता** ॥

Vârt:—The elision of such **अ** takes place even to the supersession of the subsequent rules relating to *Viddhi* and lengthening. As **चिकीर्षकः**, **जिहीर्षकः**, **चिकीर्ष्य ते** and **जिहीर्ष्यते** ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ यस्य, हलः ॥

वृत्तिः ॥ हन् उत्तरस्य यशब्दाभ्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

49. When a consonant precedes the final **य** in a verbal stem, this **य** is elided also before an *ârdhadhâtuka* affix.

Thus **वेभ्रिक्ता**, **वेभ्रितुम्**, **वेभ्रितव्यम्** from the Intensive stem **वेभ्रि** ॥ In the sūtra **यस्य** is given, which is the Genitive singular of **य** namely of the letters **य् अ** ॥ By the rule of **अलोऽन्यस्य** (I. 1. 52), the **अ** of **य** ought to be elided

and not य्; but that rule is evidently inapplicable here, since the elision of अ would have taken place by the preceding rule: the present rule therefore reaches the elision of य (ya). Or the word हलः may be considered as in the ablative case, and then by I. 1. 54, the first letter would be elided namely य् ॥ Why have we taken [the two letters (संघात) conjointly viz.] य and not य्? Observe ईक्षिता, मयिता, शुच्यिता from the simple roots ईक्ष्, मय्, and शुच्य् ॥ Here य not being followed by अ, is not elided (see Bhvadi 541—546). Why do we say 'when preceded by a consonant?' Observe लोक्षिता, पोषिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्यस्य, विभाषा, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके ।

50. The elision of य of the Denominative stem (क्य) is optional, when preceded by a consonant and followed by an ârdhadhâtuka affix.

The क्य denotes the affixes क्यच् and क्यह् ॥ Thus समिधयिता or समिधिता, क्ययिता or क्ययिता meaning समिधमात्मन इच्छति or समिध इवाचरति &c.

जेरनिदि ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ जेः, अनिदि, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अनिदावावार्द्धधातुके जेलोपो भवति ।

51. The इ of the verbal stem formed with the affix जि, is elided before an ârdhadhâtuka affix which does not take the augment इद् ॥

This debars इयह्, the semi-vowel य, the guṇa, Vṛiddhi and the long substitutions. Thus अततक्षन्, अररक्षन्, आशिषन्, आदिदन्, कारणा, हारणा, कारकः, हारकः, जयते, हार्यते and क्षीप्सति (see VII. 4. 1 for the shortening of the stem of the verbs in these). Why do we say 'not having the augment इद्?' Observe जारयिता and हारयिता ॥

निष्ठायां सेदि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्, सेदि ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायां सेदि परतो जेलोपो भवति ।

52. The affix जि is elided before the affixes क् and क्वतु when these take the augment इद् ॥

Thus कारितम्, हारितम्, गणितम्, लक्षितम् ॥ Why do we say "before an ârdhadhâtuka affix having the augment इद्"? Observe संज्ञपितः पशुः ॥ This is the past participle of the causative, the इ being the sign of the causative. By VII. 2. 15 read with VII. 2. 49, ज्ञप् is a root which takes no इद् augment in the Nishṭhâ. It may be objected that VII. 2. 15 preventing इद् augment applies to verbs of one syllable (VII. 2. 10), and the causative ज्ञपि being of two syllables will always have इद् in the Nishṭhâ, and so it is useless to use the word सेदि in the sūtra. The word सेदि in the sūtra fixes the time when the elision of जि should take place. Namely, first there should be added the

augment इद् and then, there should take place the elision of जि ॥ Otherwise we shall have this difficulty कारि + त्, here let us elide the जि first: and we get कार् + त्, now we cannot add इद् to त्, for कार् being a verb of one syllable will not take इद् by VII. 2. 10. Therefore, the reverse process must be adopted, We must elide इद् first. For ज्ञपितः see also VII. 2. 27.

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ जनिता, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जनितेति मन्त्रविषये इडायां णिलोपा निपात्यते ।

53. In a Mantra, the word जनिता is formed irregularly by the elision of जि before the affix रु with the augment इद् ॥

Thus यो नः पिता जनिता ॥ Otherwise जनयिता in secular literature. It is an exception to VI. 4. 51.

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ शमिता, यज्ञे ॥

वृत्तिः ॥ यज्ञकर्मणि शमितेति इडायां णिलोपा निपात्यते ।

54. शमिता is formed irregularly by the elision of जि before an इद् augmented affix, when meaning a sacrificial act.

Thus शृतं हविः शमितः ॥ It is formed by वृश् and is in the Vocative case. Why do we say 'when referring to a sacrificial act'? See शृतं हविः शमयितः ॥ See Satpatha Br. III. 8. 3, 4 and 5.

अयामन्तात्वाद्येतन्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अय, आम्-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णुषु, ॥

वृत्तिः ॥ आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो जेरयादेशो भवति ।

55. अय् is substituted for the इ of जि, before the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, and इष्णु ॥

Thus कारयां चकार, शारयां शकार, गण्डयन्तः, मण्डयन्तः (formed by the Unādi affix इष्, इ = अन्त, added to the roots गण्ड and मण्ड) आलु । स्पृहयालु । आय्य, स्पृहयाय्यः, गृह्याय्यः ॥ इत्नुः—स्तनायत्नुः ॥ इष्णुः—पोषयिष्णुः ॥ Thus sūtra could have been well dispensed with; for the इ of जि would take guṇa ए which will be changed to अय् by the rules of Sandhi, before these affixes. This substitution of अय् for इ is for the sake of the subsequent sūtra however, because there इ could not be changed to अय by any sandhi-rules.

व्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ व्यपि, लघु पूर्वात् (जेः अय ॥

वृत्तिः ॥ व्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य जेरयादेशो भवति ।

56. अय् is substituted for the इ of जि, before the Absolutive affix व्यप्, when the vowel preceding the इ is light.

Thus प्रक्षामय्य गतः, संक्षमय्य गतः, प्रवेभिव्य, प्रगणय्य ॥ But प्रपात्य गतः the vowel preceding the इ being long. Here VI. 4. 51 applies. The shortening, the

elision of **अ** and the elision of **अ** should not be considered as asiddha, as their place of operation is not the same. Thus **आम् + णिच् = णामि**; this **आ** is shortened by VI. 4. 92, and we have **णामि** ॥ This shortening is not to be considered as asiddha, for if asiddha, there being no laghu pūrva, the present rule would not apply. Similarly **वेभिय** is the Intensive root, its **य** is elided by VI. 4. 49, this elision is not considered as asiddha, if it were asiddha, the **इ** of **मि** would not be laghu. Similarly the elision of **अ** in **गण** which is a root which ends in **ण**, (see Dhātupāṭha Churadi 309), is not considered as asiddha for similar reasons.

विभाषा, ३३५: ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आप उत्तरस्य णेर्यपि परसो विभाषा ऽयादेशो भवति ॥

57. **अय्** is optionally substituted for the **इ** of **णि** before the affix **ल्यप्**, after the verb **आप्** ॥

Thus **प्राप्य** or **प्राप्य गतः** ॥ This however does not apply to the **आप्** substitute for **इङ्**, as **अप्याप्य गतः** (VI. 1. 48, VII. 3. 36). The maxim of Pratiśadokta applies here.

युप्लुवोर्दोर्ध्वछन्दसि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ यु-प्लुवोः, दीर्घः, छन्दसि, (ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ यु प्लुङ्ग्येतयोर्ल्यपि परतच्छन्दसि विषये दीर्घो भवति ॥

58. In **यु** and **प्लु**, long is substituted for **उ**, before **ल्यप्** in the Veda.

Thus **सान्त्वयतुर्ध्वं विद्युयः**; **यन्ना यो वसिष्ठा परिप्लुय ॥** Why do we say 'in the *Ughandas*'? Observe **संयुत्य**, **आप्लुत्य** in the secular literature.

क्षियः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ क्षियः, (दीर्घः ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ क्षियञ् दीर्घो भवति ल्यपि परतः ॥

59. A long is substituted for the **इ** of **क्षि** before **ल्यप्** ॥

As **प्रक्षीय**, **उपक्षीय ॥**

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्. अ-ण्यदर्थे, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ण्यतः कृत्यत्वार्यो भावकर्मणी ताभ्यामन्यञ या निष्ठा तस्यां शिबो दीर्घो भवति ।

60. A long is substituted for the **इ** of **क्षि** before the Participle in **क्त**, when it has not the sense of the future Passive Participle in **ण्यत्** ॥

The force of **ण्यत्** is to denote condition (Impersonal action) and object (passive). When the Past Participle has not the force of **ण्यत्**, the vowel of **क्षि** is lengthened. Thus **आक्षीणः**, **प्रक्षीणः**, **परिक्षीणः** all used in the active sense. The **क्त** is added to the Intransitive **क्षि** to denote the agent (III. 4. 72). Thus **क्षीणमिदं देवदत्तस्य** 'this is the spot where Devadatta perished'. Here **क्त** is used with a Locative force (III. 4. 76). Why do we say 'not having the force of

प्यत् ?' Observe अक्षितमसिमिमेक्षः ॥ Here त is added with the force of condition, and akshitam means 'imperishable'. The vowel not being lengthened the त is not changed to न (VIII. 2. 46).

घा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ घा, आक्रोश-दैन्ययोः (क्षियः दीर्घः विभाषा) वृत्तिः ॥ आक्रोश गम्भमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठाषामप्यदर्थे वा दीर्घो भवति ॥

61. The long is optionally substituted, for the इ of क्षि, before the Past Participle क्त, not having the sense of the Future Passive Participle प्यत्, when the word means 'imprecation' or 'a miserable plight'.

Thus क्षितायुरेधि or क्षीणायुरेधि, क्षितकः or क्षीणकः, क्षितोयं तपस्वी, क्षीणोऽयं तपस्वी ॥ When not having the sense of cursing or miserable condition, we have one form only, as क्षीणचन्द्रः ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भाषकर्मणोरुपदेशः ऽज्जनप्रहृष्टां घा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ स्य-सिच्-सीयुट्-तासि, भाष-कर्मणोः, उपदेशो, अच्-हृन्-प्रहृ-ष्टाभ, घा, चिण्वत्, इट्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भाषकर्मविषयेषु परत उपदेशे ऽज्जन्तानामङ्गानां हृन् मह इष इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तथा इडागमो भवति ।

62. Before the affixes स्य (First Future and Conditional), सिच् (S-Aorist), सीयुट् (Benedictive) and तासि (the Priphastic Future), when there are used in the Impersonal (भाव) and Passive (कर्म) Voices, (1) the verbal stems ending in a vowel in the Grammatical system of instruction (उपदेश), as well as the verbs (2) हृन् (3) प्रहृ and (4) हृश् are treated optionally in the same way as in the third person of the Passive Aorist in चिण्व, and when so treated, they have the augment इट् ॥

The augment इट् is, of course, added to the affixes स्य, सिच्, सीयुट् and तासि and not to the stem. What are the special objects served by this atidesā aphorism ? They are given in the following verse :—

Kārikā चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेष्व घल्

दीर्घोक्तो यो भित्ता वा चिणीति ।

इट् चासिज्जस्तेन मे लुप्यते जि-

नित्यभावं बलनिमित्तोऽविधाती ॥

First :—The Vṛddhi takes place as in चिण्व (VII. 2. 116, VII. 3. 34) secondly, there is the addition of युक् augment (VII. 3. 33), thirdly च is substituted for the इ of हृन् (VII. 3. 54), fourthly, the roots having indicator¹

(Bhuādi 809 to 873) optionally lengthen their vowel (VI. 4. 93), and lastly the addition of the augment इद् being considered as asiddha or not to have taken effect by VI. 4. 22, the rule VI. 4. 51 applies and the causative affix णि is elided : and this इद् is added irrespective of the conditions and limitations of VII. 2. 35 &c.

(1) Roots ending in a vowel in the Dhātupāṭha with the affix ल्य as, च्—चायिष्यत or च्येयते, अचायिष्यत or अच्येयत ॥ So also with श, as, शायिष्यते or शस्यते, अशायिष्यत or अशस्यत ॥

In श्मि there are three forms, the two श्मिष्यते or श्मिष्यते, अश्मिष्यत and मश्मिष्यत being given by the elision of the causative ending by VI. 4. 51, in spite of the इद् augment which is considered as asiddha : and श्म being a root of श्नेत् class, the श्म is lengthened optionally by VI. 4. 93. The forms श्मयिष्यते and मश्मयिष्यत are given when not treated as चिण्, the causative is retained, the penultimate being shortened by VI. 4. 92. With the affix सिच्—अचायिषाताम् or अचेषाताम्, अशायिषाताम्, or अशिषाताम् and अश्मिषाताम् or अश्मिषाताम् ॥ With the affix लीयुद्—चायिषीष्ट or चेषीष्ट, शायिषीष्ट or शसीष्ट and श्मिषीष्ट or श्मिषीष्ट ॥ With the affix तासि :—चायिता or चैता, शायिता or शता, श्मिता or श्मिता ॥ The चिण् aorist model of these roots is अचायि, अशायि (VII. 3. 33), and अश्मि (VII. 3. 34) or मश्मि (VI. 4. 93).

(2) हन् :—Fut. घानिष्यते or हनिष्यते; Con. अघानिष्यत or अहनिष्यत, Aor. अघानिषाताम् or अहनिषाताम् and अहसाताम् (II. 4. 44); Ben घानिषीष्ट or हनिषीष्ट; Per. Fut. घानिता or हानिता ॥ The चिण् model is अघानि ॥

(3) मह् :—Fut. माहिष्यते or महीष्यते Con. अमाहिष्यत or अमहीष्यत; Aor. अमाहिषाताम् or अमहीषाताम् (अमहिषाताम्)?; Ben. माहिषीष्ट or (माहिषीष्ट)? महीषीष्ट, Per. Fut. माहिता or महिता ॥ The lengthening of ही takes place by VII. 2. 37. The चिण् model is अमाहि ॥

(4) कृश् :—Fut. कृषिष्यते or कृश्यते, Con. अकृषिष्यत or अकृश्यत; Aor. अकृषिषाताम् or अकृषाताम्; Ben कृषिषीष्ट or कृशीष्ट; Per. Fut. कृषिता or कृष्टा (कृष्टा)? ॥ The चिण् model is अकृषि ॥

Why do we say before ल्य &c? Observe चेतव्यम्, शतव्यम् ॥ Why in the impersonal and Passive? Observe चेत्यते and शस्यते ॥ Why in Upadeśa? The rule applies to कारिष्यते also, though कार् (after guṇa change) ends in a consonant, but in its original enunciation it ends with a vowel. The atideśa rule being enunciated with regard to stems (āṅga), prevents the substitutions of हन् and इङ् and इण् ॥ Thus हानिष्यते, घानिष्यते, एष्यते or आयिष्यते, अश्वेष्यते or अध्याविष्यते ॥ The substitutes वध or ना (II. 4. 42, 43, 45, 50) do not come according to the Kāśikā, when these roots are treated as चिण् ॥

दीङो युडचि कृडिति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ दीङ्, युट्, अचि, कृडिति ॥ शितिः ॥ शीङोयुडागमो भवति अजाशे कृडिति प्रत्यय परतः ॥

63. युद् is the augment after दीङ्, of an ârdhadhâtuka affix beginning with a vowel and having an indicatory क् or ङ् ॥

Thus उपदिशीये, उपदिशीयते and उपदिशीयिरे ॥ The Personal ending is क्ति by I. 2. 5. दीङ् being in the Ablative case, the augment is applied to the affix. This augment, however, is not to be considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of semi-vowel substitution under VI. 4. 82. If that substitution were allowed, the augment would become useless. Why before an affix having क् or ङ्? Observe उपशानम् ॥

आतो लोप इति च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आतः, लोपः, इति, च, ॥

वृत्तिः ॥ इडाशवाङ्मधातुके कृङिति आकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति ॥

64. The final आ of a root is elided before an ârdhadhâtuka affix with the augment इद् as well as when it begins with a vowel and has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus पपिय and तस्थिय ॥ Here the affix has the इद् augment. पपुः, पपुः, तस्थुः, तस्थुः ॥ Here the affixes are क्ति by I. 2. 5 गोत्रः, कम्बलः with the affix क (III. 2. 3). So also प्रश (fem), प्रधा (fem) by अङ् III. 3. 106. Before Sârvadhâtuka affixes, we have यान्ति, वान्ति, व्यत्यरे and व्यत्यले ॥ The two latter are the Imperfect 1st Pers. Sing. Atm. of रा and ला with the affix इ (इद्). When it does not begin with a vowel, we have ग्लायते, शसीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ ईत्, यति, ॥

वृत्तिः ॥ ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः ॥

65. The final आ of a stem is changed into ई before the Kṛit-affix यत् ॥

Thus हेयम्, धेयम्, हेयम्, and स्तेयम् ॥ The Guṇa takes place according to VII. 3. 84.

धुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ धु, मा, स्या, गा, पा, जहाति साम, हलि ॥

वृत्तिः ॥ धुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादेशे कृङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति ॥

66. For the final of the roots of the form of दा and धा (घु), as well as for that of the roots मा, स्या, गा, पा, हा (जहाति) and सा (सो), there is substituted ई before an ârdhadhâtuka affix beginning with a consonant, which has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus रीयते, धीयते with यक्, रेयीयते, रेयीयते with यङ् ॥ So also मीयते मेमीयते, स्पीयते, तेषीयते, गीयते, जंगीयते, अध्यणीष्ट, अध्यणीषाताम्, अध्यणीषत, पीयते, पपीयते, जहीयते, अयरीयते, अदसेसीयते ॥

The पा 'to protect' of Adadi (47) is not meant here. bc come

vikarana सप् is elided in roots of that class. Its form will be पायते. It is Bhvādi वा 'to drink' that is taken here. So also हा-जिहीते is not to be taken here. Its form is हायते ॥

Why do we say 'before a consonant'? Observe वयतुः, वदुः ॥ Here had हल् not been used in the sūtra, the आ of वा would be replaced by ई by the present sūtra, even before a vowel-affix अतु ० उत्; for the lopa of आ taught in VI. 4. 64 is prevented by this subsequent sūtra teaching ई substitution. In fact, the employment of the word हल् in the aphorism is a jñāpaka that the rule of vipratishedha (I.4.2) applies in this section of asiddha (VI. 4. 22), and the lopa of आ is superseded by the present rule substituting ई instead. So also वाता and धाता before non-किन् and non-ङिन् affixes.

एलिङि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ एः, लिङि, ॥

वृत्तिः ॥ धुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारदेशो भवति ॥

67. ए is substituted for the आ of the above roots in the Benedictive mood Active.

Thus वेद्यान्, मेद्यान्, धेद्यान्, स्थेद्यान्, गेद्यान्, पेद्यान् and अवसेद्यान् ॥ Before non-किन् and non-ङिन् we have हासीष्ट and धासीष्ट ॥ By the word लिङ् is here meant the आशीर्लिङ् or the Precative mood; the Personal endings of which mood are Ārdhadhātuka by III. 4. 116. More-over by III. 4. 104 the Parasmaipada affixes only of the Benedictive are किन्, so the present rule does not apply to the Atmanepada affixes of the Precative.

वा अन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ वा, अन्यस्य-संयोग, आदेः, (लिङि) (आतः) ॥

वृत्तिः ॥ ध्रुवादिभ्यो अन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारदेशो भवति लिङि परतः ॥

68. For the final आ of any other root than those mentioned in VI. 4. 66, ए may optionally be substituted, in the Benedictive active, when the root begins with a conjunct consonant.

The स्या was the only root of VI. 4. 66, which could have been affected by this rule. It has been, however, specially exempted by the word अन्यस्य ॥ Thus ग्लेद्यान् or ग्ल्याद्यान्, स्लेद्यान् or स्ल्याद्यान्, but only स्थेद्यान् (VI. 4. 66), and याद्यान् (not commencing with a double consonant). The phrase किङ्किति is understood here and therefore the rule applies to Parasmaepada affixes (III. 4. 104). Thus ग्लासीष्ट in Atmanepada. The root considered as an ānga, should consist of a double consonant, therefore in निर्वाद्यान् (from निर् + वा), र्वा is not to be considered as a root having a double consonant, for र् is no part of the ānga, but of the preposition.

न ल्यपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, ल्यपि, धुमास्थागापाजहातिसाम ॥

वृत्तिः ॥ न्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तत्र ॥

69. The ई substitution for आ under rule VI. 4. 66, does not apply when the absolutive affix ल्यप् follows घु मा, स्था, गा, पा, हा and सा ॥

Thus प्रहाय, प्रधाय, प्रमाय, प्रस्थाय, प्रणाय, प्रपाय, प्रहाय and अवसाय ॥ The affix ल्यप् as the substitute of क्त्वा, is a क्तिन् affix by I. 1. 56.

मयतेरिवन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ मयतेः, इत्, अन्यतरस्याम्, (ल्यपि) ॥
वृत्तिः ॥ मयतेरिकारोऽक्षौ वा भवति ॥

70. इ may optionally be substituted for the आ of मा, (मयति) before ल्यप् ॥

Thus अपमित्य or अपमाय ॥

लुङ्लङ्लङ्ङ्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ लुङ्, लङ्, लङ्ङ्, अट्, उदात्तः (अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ लुङ् लङ् लङ्ङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति ॥

71. अट् acutely accented is the augment of the verbal stem in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus अकार्षीत्, अहर्षीत्, अकरोत्, अहरत् and अकरष्यत्, अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आट्, अच्-आदीनाम्, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लङ्ङु परत उदात्तश्च स भवति ॥

72. आट् acutely accented is the augment of a verbal stem beginning with a vowel, in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus ऐषिष्ट, ऐषत, ऐषिष्यन्; औज्जित्, औज्जन्, औज्जिष्यन् ॥ ऐहिष्ट, ऐहत and ऐहिष्य औम्भीत्, औम्भन्, and औम्भिष्यन् ॥ The Vriddhi takes place by VI. 1. 90.

The Passive Imperfect (लङ्) of यञ्, वप् and वर are ऐज्यन्, औष्यन् and औह्यन् formed by आट् and not अट् ॥ First, the affixes of the Imperfect are added and then the Passive characteristic यङ् is added to these roots, which causes the vocalisation of the semi-vowels, and we have इज्यन्, उष्यन्, and उह्यन् stems (VI. I. 15). The stems having now assumed a form in which they begin with a vowel, take आट् ॥ The addition of tense-affixes being an antarangā operation precedes the addition of augment. After the affixes have been added, the vikaraṇa यङ्, being nitya, is added and precedes in order the augment, the latter being so far anitya; after यङ् addition the roots assume a form in which we can add आट् ॥ Why आट् is considered anitya depends on the following maxim:—शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरित्यो भवति "when the word-form in reference to which a rule teaches something; after the taking effect of another rule that applies simultaneously would be different from what it was before that other rule had taken effect, then the former rule is not nitya."

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अपि, दृश्यते, आद् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यच्च हि विहितस्ततोऽन्यथापि दृश्यते ।

73. The आद् augment is found in the Veda also.

It is found there before the roots beginning with a vowel as well as before consonant roots. Thus आङ्, आनक्, and आयुनक् ॥ आङ् is the Aorist of वृश्, the affix being elided by II. 4. 80. आनक् from नष् (II. 4. 80), and आयुनक् is the Imperfect of युष् ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ न, माङ्, योगे (लुङ् लङ् लङ्क्षु) ॥

वृत्तिः ॥ माङ्योगे लुङ्लङ्लङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति ॥

74. In connection with the prohibitive particle मा, the augment अद् or आद् is not added in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus मा भवान् कार्षीन्, मा भवान् हार्षीन्, मा स्म करोत्, मा स्म हरत्, मा भवानीहि मा, भवानीहि, मा स्म भवानीहत, मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, अ माङ् योगे, अपि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमडादौ भवतः अमाङ्योगेऽपि न भवतः ॥

75. There is diversity in the Veda : the augment अद् or आद् is added even with मा, and sometimes not added even when there is no मा ॥

Thus in अनिष्टा उमः (Rig X. 73. 1), काममृनयीन् (Rig I. 53. 3) and काममर्ययीन्; the augment is not added though there is no मा ॥ In मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः, मा अभिस्थाः, मा आङ्, the augment is not elided, though the particle मा is added.

इरयो रे ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ इरयोः, रे, (बहुलं छन्दसि) ॥

वृत्तिः ॥ इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति ॥

76. रे is diversely substituted for इरे in the Veda.

Thus कं स्विहर्मं प्रथमं दध्रे आपः (Rig X. 82. 5) या स्व परिदध्रे ॥ In दध्रे, the आ of ध्रा is elided before the affix इरे by VI. 4. 64, the रे substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of the elision of आ ॥ Sometimes the substitution does not take place, as परमाया पियोग्निर्माणि चक्रिरे ॥ Here इद् augment is first added to रे after the सेद् roots and the affix thus becomes इरे, then रे is substituted again for this इरे by this sūtra, thus the affix is brought back to its original condition. To show this repetition—रे—इरे—रे the sūtra has exhibited the word इरयोः in the dual number.

अचि इनुधातुभ्रुधां च्वोरियङुवडौ ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचि, इनु, धातु, भ्रुवाम, च्वोः, इयङ्, उवडौ, ॥

वृत्तिः ॥ २नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य भातेरिवर्णोवर्णान्तस्य अ इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावदिषो भवतो अचि परतः ।
वार्तिकम् ॥ इयङ् उवङ् प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

77. Before an affix beginning with a vowel, there are substituted for the उ of नु, the characteristic of the roots of the fifth class, for the final इ, ई, उ and ऊ of a root, as well as for the ऊ of भू, the इय् (for इ or ई) and उव् (for उ or ऊ).

Thus आप्नुवन्ति, राप्नुवन्ति, शक्नुवन्ति, from roots of the 5th class. चिश्चिनुः लुलुवतुः, लुलुः, नियौ, नियः, लुवौ, लुवः and भुवौ and भुवः ॥

Why do we say before an affix beginning with a vowel? Observe आप्नुयात्, शक्नुयात्, राप्नुयात् ॥ Why "of २नु &c."? Observe लक्ष्यै, लक्ष्याः, वध्यै, वध्याः ॥ Why "of इ and उ"? Observe चक्रतुः, चक्रुः where the vowel is ऋ ॥

Vārt.—The Guṇa (VII. 3. 84) and Vṛiddhi (VII. 2. 115) however take place to the supersession of इयङ् and उवङ् : as from चि—चयनम् and चायकः, लू—लवनम् and लावकः, with ल्युट् and ण्वुल् ॥

Vārt.—In the Chhandas there is diversely the substitution of इयङ् and उवङ् in the case of तन् &c. Thus तन्वं पुपेम् or तनुवं पुपेम् ॥ त्रिपुवं पुपेम्, स्वर्गं लोकः, सुवर्गो लोकः, त्र्यम्बकं यजामहे, त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥७८॥ पदानि ॥ अभ्यासस्य, अ, सवर्णे ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्यवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे अचि परतः इयङ् उवङ् इत्येतावदिषो भवतः ॥

78. इयङ् and उवङ् are substituted for the इ and उ of a reduplicate, before a non-homogenous vowel.

Thus इयेष्, उवोष्, इयत्ति, (VII. 4. 77) but ईपुः and ईपुः, ऊपुः and ऊपुः before homogenous vowels and इयाय and उवाय before a non-vowel.

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाः, (अचि इयङ्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रीइत्यतस्याज्ज्ञौ प्रत्यये परतः इयङ् उवङ् इत्येतावदिषो भवति ॥

79. इयङ् is substituted for the ई of स्त्री before an affix beginning with a vowel.

As स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः; but स्त्रीणां the न् being added by a subsequent rule, supersedes this rule. The making this a separate sūtra is for the sake of the subsequent aphorisms.

वा ऽमशसोः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ वा, अम्, शसोः (इयङ् स्त्रियाः) ॥

वृत्तिः ॥ अनि शसि परतः स्त्रिया वा उयङ् उवङ् इत्येतावदिषो भवति ॥

80. The substitution of इयङ् for the ई of स्त्री is optional before the accusative endings अम् and शस् (अस्) ॥

Thus स्त्री पश्य or स्त्रियं पश्य, स्त्रीः पश्य or स्त्रियः पश्यः ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ इणः, यण्, (अङ्स्य अचि) ॥

वृत्तिः ॥ इणोङ्स्य यणादिषो भवति अचि परतः ॥

81. For the इ of the root इण् (पति) is substituted a semivowel (य), before an affix beginning with a vowel.

Thus यान्त, यन्तु, आयन् ॥ This supersedes इयङ् substitution, and is itself superseded by VII. 2. 115, and VII. 3. 84 which ordain Vṛiddhi and Guṇa: on the maxim मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते, नोत्तरान् ॥ "Apavādas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them." So we have अयनम् and आयकः ॥

परनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ एः, अनेकाचः, अ संयोगपूर्वस्य, (धातोः अचिं प्रत्यये) ॥

वृत्तिः ॥ धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्माद्विर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणवेशो भवति ॥

82. A semivowel is substituted before an affix beginning with a vowel, for the final इ or ई of a root, not preceded by a conjunct consonant forming part of the root, when the stem is not a monosyllable.

The word धातोः is understood here, and the word संयोग is qualified by that: i. e. the इ or ई which is not preceded by conjunct consonant forming part of the root is called an asamyoga pūrva इ ॥ Thus नियन्तुः, निन्दुः, उन्न्यौ, उन्न्यः, ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः ॥ All the above examples are of the soot नी preceded by the gati prepositions नि and उन्, or a Kāraka-upapada ग्राम ॥ The rule will not apply however if the preceding word is neither a gati nor a Kāraka, but an adjective, as परमनी, its dual and plural will be परमनियौ and परमनियः by इयङ् ॥ Why do we say 'of इ or ई'? Observe लुलुवतुः and लुलुवः from लुल् which ending in ऊ takes उवङ् substitution. This is also shown in the next sūtra. Why do we say the stem should be of more than one syllable? Observe नी; its dual and plural are नियौ and नियः by इयङ् ॥ Why do we say the इ or ई should not be preceded by a conjunct consonant? Observe यवक्त्री d. यवक्रियौ pl. यवक्रियः by इयङ् ॥ Why do we say "forming part of the root"? So that the rule may apply to उन्नी also. Here though ई is preceded by a conjunct न्, yet the latter is not part of the root, one न् being part of the upasarga उन् ॥ Thus we have उन्न्यौ and उन्न्यः ॥ The phrase असंयोगपूर्व should in fact be taken as qualifying the letter ई, and not as qualifying the word अङ्ग ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ओः, सुपि, (यण्, धातोः, असंयोगपूर्वस्य, अनेकाचः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽजासी सुपि परतो यणवेशो भवति ॥

83. When a case-affix, beginning with a vowel follows, then the semivowel व् is substituted for the final

ऊ of a stem containing more than one syllable, if the stem ends with a verbal root ending in ऊ not preceded by a conjunct consonant forming part of the root.

As no roots at the end of a stem end in short उ, the latter is not mentioned in the translation. Thus खलपू 'a sweeper':—d. खलपू, pl. खलपू; so also शतस्वो and शतस्वः, and सकृत्पू : dual सकृत्पू and सकृत्पूः ॥ But लुलुवु and लुलुवः before tense-affixes, (non—सुप्); लू—लुवो, लुवः (because consisting of one syllable only), and कटपू—कटपूवो, कटपूवः (because ऊ is preceded by a conjunct consonant forming part of the root). The rule does not apply if the first member is not a Gati or a Kāraka word: as परमनृ :—परमलुवो and परमलुवः ॥

वर्षाभवश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ वर्षा भवः, च, अचि सुपि यण् ॥

वृत्तिः ॥ वर्षाभू इत्येतस्याज्ज्ञो सुपि परतो यणदेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पुनर्भवेतिवक्तव्यम् ॥

84. व् is substituted for the ऊ of वर्षाभू also, when a case-affix beginning with a vowel follows.

As वर्षाभू, वर्षाभ्यः ॥ वर्षाभू 'what is born in the rains, a kind of herb.' This is an exception to the subsequent rule.

Vārt:—The semi-vowel substitution takes place when हन्, कार and पुनर् precede भू; as हन्भू, इन्भू, पुनर्भू, पुनर्भू, कारभू (काराभू), कारभ्यः (काराभ्य) ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ न, भू, सुधियोः, यण्, ॥

वृत्तिः ॥ भू सुधी इत्येतयोर्यणदेशो न भवति ॥

85. The semi-vowel substitution does not take place in the case of stems ending in भू or the word सुधी, before affixes beginning with a vowel.

Thus प्रतिभू—प्रतिभूवो, प्रतिभूवः; सुधी—सुधियो, सुधियः ॥ VI. 4. 77.

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभयथा, भूसुधियोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते यण् ॥

86. In the Chhandas, in the case of a stem in भू and सुधी, are found sometimes the ह्यङ्, उवङ् and sometimes the semivowel substitution.

As विश्वम्, विश्वम्, पुन्यः and सुधियः; वनेषु चित्रं विश्वं विशो, विशो विश्वम्, सुधयो ह्ययमने सुधियो ह्ययमने ॥

हुशुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ हुशु वोः, सार्वधातु के, अङ्गस्य, अने काचः, असंयोग, पूर्वस्य, अचि ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्याङ्गस्य अनुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याज्ज्ञो सार्वधातुके परतो यणदेशो भवति ॥

87. The semi-vowel व् is substituted for the उ of हु, and for that of नु (the characteristic of the fifth class roots)

before a sârvadhâtuka affix (III. 4. 113) beginning with a vowel, when the stem consists of more than one syllable and the उ is not preceded by a conjunct consonant.

Thus हु—हुहति, हुहतु; अहुहन्, so also with सु—as सुन्वति, सुन्वन्तु, असुन्वन् ॥ Why do we say “of हु and दनु formed stems”? Observe यायुवति, रोस्वति, from Intensive bases, by the elision of the यङ् affix. The यङ् is elided in the secular literature also, by the implication (jñâpaka) of this aphorism, for no counter-example can be formed of a root consisting of more than one syllable and ending in उ, not preceded by a conjunct consonant and followed by a Sârva-dhâtuka affix, unless the Intensive roots with the elision of यङ् be taken. Nor can we get examples from the Chhandas, for the preceding rule applies only to ârdhadhâtuka affixes. Why do we say before a Sârva-dhâtuka? Observe सुहवतुः, सुहवः (VI. 4. 77). So also not in आप्नुवति and राधुवति as the उ is preceded by a conjunct consonant.

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भुवः, वुक्, लुङ्, लिटोः, अचि, ॥

वृत्तिः ॥ भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजाशे परतः ॥

88. भू gets the augment व् (वुक्) before the tense-affixes of the Aorist and the Perfect, when beginning with a vowel.

Thus अभूवन्, अभूवम्; बभूवः, बभूवतु, बभूवुः ॥

उदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ ऊत्, उपधायाः, गोहः, अङ्गस्य, अचि, प्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ गोहो ङङ्स्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजाशे प्रत्यये परतः ॥

89. For the penultimate ओ of the guṇated stem गोह् (from गुह्), there is substituted ऊ before an affix beginning with a vowel.

Thus नि गूहति, निगूहकः, साधुनिगूहिन्, निगूहम्, निगूहन्ति, गूहे वर्तते ॥ Why do we say ‘penultimate’? So that the substitution should not apply anywhere else. The form गोह् is taken in the sūtra to prohibit the application of the rule to cases where गुह् does not assume the form गोह् ॥ Therefore not here, निगुहवतुः, निगुहवः ॥ This change will not take place before the affixes beginning with a consonant; as निगोहा, निगोहम् ॥ Some say, the word is exhibited as गोह् in order to prohibit the अय् substitution of णि before ल्यप् ॥ As निगोहि + ल्यप् = निगूह्य (VI. 4. 56 not applied), the ऊ substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) would have brought in अय्, गूह् being considered as a word having a light vowel for its penultimate. According to Kāśikā the ऊ substitution, however, is not asiddha, as their places of operation are different.

दोषो णौ ॥ ९० ॥ पदानि ॥ दोषः, णौ, उदुपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः ॥

90. The ओ of दोष् is replaced by ऊ before the causative णि ॥

Thus दूषयति, दूषयतः, दूषयन्ति ॥ Similar reasons as in गौह, may be given for the root दुष् being exhibited as दोष् in the sūtra. When not followed by णि, we have दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वा, चित्त-विरागे, उदुपधायाः णौ, ॥
वृत्तिः ॥ चित्तविरागार्थे दोष उपधाया वा ऊकारोद्देशो भवति णौ परतः ॥

91. The ऊ substitution for the ओ of दोष् is optional, when the sense is that of the disturbing of the mind.

As चित्तं or प्रज्ञां दूषयति or दोषयति ॥ Otherwise साधनं दूषयति when means agitation is not meant.

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ मिताम्, ह्रस्वः, णौ, उपधायाः, ॥
वृत्तिः ॥ मिता धातवो घटादयो मित इत्यवसादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः

92. The roots having an indicatory म्, retain their penultimate short vowel before the causative णि ॥

The मित् roots are घटादि a subdivision of Bhwādi (800 to 873), and other roots that end in अम् as शम् and तम् of Divādi class. Thus घटयति, व्यथजनयति, रजयति, क्षमयति, क्षपयति ॥ Some read the anuvṛtti of the word 'optionally' from the last sūtra into this. This will then be a limited option only (vyavasthita-vibhāṣhā). The forms उत्क्रामयति and संक्रामयति are thus explained.

93. Optionally a long may be substituted for the penultimate of the causative of मित् roots, before the third person of the Passive Aorist in चिष् (इ), and before the Ablative affix णमुल् (अम्) ॥

चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ चिष्, णमुलोः, दीर्घः, अन्तरस्याम्, णौ, मितः उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ चिष्परं णमुल्परं च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Thus अक्षामि or अक्षामि, अक्षामि or अक्षामि with चिष्; and क्षमंक्षामम्, and क्षमंक्षामम् with णमुल् ॥ Why have we used the word दीर्घ in the sūtra. The rule does not teach merely the optional shortening. So that in the alternative of short, we have अक्षामि and in the other alternative we have अक्षामि, so that there is long. For had दीर्घ not been used, it would have taught optional short only, i. e. it would be a ह्रस्वविकल्पविधि only, and there will be this difficulty:—when the causative of causative is taken, as in क्षमयन्तं प्रयुङ्क्तं there would not be lengthening in the alternative. Because the lopa substitution of णि would be sthānavat: therefore, the णि which would be followed by

चिन् or जमुन्, would not have in it the मिन् anga, because the first जि intervenes between the मिन् anga and the चिन् and जमुन् affix, and that जि which is preceded by a मिन् anga is not followed by चिन् and जमुन्, because the second जि (though elided) intervenes. Therefore, there would not be *optional* short here, but *compulsory* short, by the preceding sūtra and no lengthening. The rule, therefore, teaches the optional substitution of the *long* (दीर्घ). For there arises no such anomaly in this view. For taking this rule to be a दीर्घविधि, the lopa-substitution of जि would *not* be sthānivat, by the express prohibition contained in I. 1. 58, and so we can get forms of double causatives. But if we take it a ह्रस्विकल्पविधि, then the lopa-adeśa of जि being sthānivat, would prevent getting the alternative long form. Therefore the word दीर्घ is used in the sūtra to make this rule a दीर्घविधि, and prevent sthānivat-bhāva. Thus take the causative of शम्, which will be शामि by the last sūtra. Take its Intensive with यङ्, शामि + यङ् which causes doubling by VI. 1. 9 = शामि शामि + यङ् = शाशामि + यङ् (VII. 4. 60) = शां शामि + यङ् (दुक् or nasal being added to the abhyāsa by VII. 4. 85) = शांशामि + यङ् = शांशाम् + य (VI. 4. 51) = शांशाम्य. Add जिच् to this i.e. make the causative of the Intensive. शांशाम् + य + इ ॥ Then the अ of य is elided by VI. 4. 48 = शांशाम् + इ + इ. Then इ is elided by VI. 4. 49 = शांशाम् + इ = शांशामि ॥ This शांशामि is the causative root of the Intensive of the causative शम् ॥ Now add चिन् or जमुन् to this root; and we get two forms short and long अशांशामि or अशांशामि with चिन् and शांशाम्य or शांशाम्य with जमुन् ॥ The long forms could not have been obtained had this not been a दीर्घविधि, for then the lopa-adeśa of जिच् being sthānivat would have prevented the application of दीर्घ ॥ The roots शम् and म्य (both Divādi) ending in य् do not ever lengthen the root vowel before चिन् and जमुन् by VII. 3. 34. The present sūtra, therefore, does not apply to the simple roots. The derivative causative roots of these, namely, शामि - शामयति, तमि - तमयति, optionally lengthen the penultimate before these affixes. Thus शामि + चिन् = शाम् + चिन् (the इ of जि being elided by VI. 4. 51) = शामि or शामि (with the augment अ = अशामि or अशामि) ॥ This rule applies when the Causative of the Causative root takes these affixes. In fact the mention of the word दीर्घ implies as much, otherwise the sūtra could have been made without this word, for the word 'optionally' would have brought in both 'short' and 'long'. Thus in शामयन्ते 'he causes another to make quiet,' we add जि (the Causative sign.), to the Causative root शामि, as शामि + जि = शाम् + इ (VI. 4. 51) = शामि, the lopādeśa here is not sthānivat for the purposes of *lengthening* (दीर्घविधि) the अ of शाम् (I. 1. 58) ॥ From this शामि with चिन् we get अशामि, and with जमुन् we get शाम्य ॥ But we cannot get the short forms, by taking the other alternative, as the lopādeśa will then be sthānivat. Hence the necessity of the word दीर्घ in the sūtra. Thus the चिन् and जमुन् forms of the Causative of the Causative (i. e. the double Causative) of शम् are अशामि or अशामि; शामंशाम्य or शामंशाम्य and from the form शांशाम्यति, we have अशांशामि or अशांशामि, शांशामंशाम्य or शांशामंशाम्य.

नाम ॥ These latter are from the Causative stems of the Intensive root. The sign यङ् of the Intensive has been elided (VI. 4. 49) as shown above.

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ खचि, ह्रस्वः, (उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ खचरे णो परसो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः ॥

94. The penultimate of the Causative stem is shortened before the affix खच् ॥

Thus विषन्तपः, परंतपः, पुरंतपः ॥ See III. 2. 29 and 41.

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ह्लादः, निष्ठायाम्, (ह्रस्वः उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः ॥

95. The penultimate of the Causative of हृद् (हृदि) is shortened before the Participle affixes क्त and क्तवतु ॥

Thus प्रहृन्नः, प्रहृन्नवान्, but प्रहृन्वयति before non-nishthā. The rule applies also when क्तिन् follows as प्रहृन्क्तिः ॥ This is done by splitting up the aphorism into two (1) हृत्; (2) निष्ठायाम् ॥

छादेर्धे ऽद्वयुपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ छादेः, धे, अ द्वयुपसर्गस्य, (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ छादेरङ्गस्याद्वयुपसर्गस्य धप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अद्विप्रत्ययुपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

96. The penultimate of the Churādi छृद् is shortened before the affix घ (III. 3. 118), when not preceded by two prepositions (or more).

As उरश्छृद्, प्रच्छृद्, वृन्च्छृद् ॥ But सद्युपच्छाद् with two prepositions. The same when preceded by more than two prepositions, as सद्युपानिच्छाद् ॥ The elision of णि of छादि &c., by VI. 4. 51, should not be considered as asiddha (VI. 4. 22) or sthānivat (I. 1. 57), otherwise there would be no penultimate to be shortened.

Vārt.—The prohibition with regard to द्वि should be extended to numbers more than two.

ह्रस्मन्त्रन्किषु च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ ह्रस्, मन्, त्रन्, किषु, च, छादेः (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस् मन् त्रन् किन् इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति ।

97. The penultimate of छादि is shortened before the affixes ह्रस्, मन्, त्रन् and कि ॥

Thus छादिस्, छद्मन् (neuter), छवन्, धामच्छन् and उपच्छन् ॥ The first three are Uṇādi affixes.

गमहनजनघनघसां लोपः कङ्ठित्यनङि ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ गम, हन, जन, घन, घसाम्, लोपः, कङ्ठिति अनङि, ॥

वृत्तिः ॥ गम हन जन घन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यङ्गो प्रत्यये कङ्ठित्यनङि परत ॥

98. The root-vowel of गम्, हन्, जन्, खन्, and घस् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicative क् or छ्; but not before the Aorist affix अङ् ॥

Thus जग्मतुः, जग्मुः जज्ञतुः, जग्मुः, जज्ञ, जज्ञाते, जज्ञिरे, जग्मतुः, जग्मुः, जज्ञतुः, जज्ञुः, अक्षमसीमदन्तपितरः, ॥ क्ङिती.किप्, गमनम्, हननम्, ॥ अनङीतिकिप्, अगमन्, अवसन्, ॥ अचीत्येव, गम्यते, हन्यते ॥

Why 'having indicative क् or छ्'? See गमनम्, हननम् ॥ Why 'not अङ्'? See अगमन्, अवसन् ॥ Why 'beginning with a vowel, ? See गम्यते and हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ तनि, पयोः, छन्दसि, (क्ङिति उपधायाः लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विद्ये उपधाया लोपो भवति अत्राशौ क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

99. In the Chhandas, the root-vowel of तन् and पञ् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicative क् or छ् ॥

As वितन्त्रिरे कवयः, शकुना इव पक्षिणः ॥ In secular language वितेनिरे, वेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ घसि, भसोः, हलि, च, (अचि क्ङिति) ॥ वृत्तिः ॥ घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति इत्याशवजाशौ च क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

100. The root-vowel of घस् and भस् is elided in the Chhandas, before any affix, whether beginning with a vowel or a consonant, which has an indicative क् or छ् ॥

Thus सन्धिश्चमे सपीतिश्च मे, ब्रह्मांते हरी धानाः ॥ सन्धिः is thus derived: क्तिन् is added to the root अद्; then by II. 4. 39, घस् is substituted for अद्; thus घस् + ति = घस + ति (अ being elided by the present sūtra) = घ् + ति (स् being elided by VIII. 2. 26), then त् is changed to घ, and घ to ग and we have गिः ॥ Then समाना गिः = सन्धिः (समान changed to स VI. 3. 84). The word ब्रह्माम् is the Imperative of भस्, thus भस् + भु + ताम् = भ भस् + ताम् = ब्र भस् + ताम् (VI. 4. 100) = ब्रस् + ताम् (VIII. 2. 26) = ब्र ह् + धाम् = ब्रह्माम् ॥ This rule of elision being a nitya and a subsequent rule ought to have operated first, but, as a Vedic anomaly, the reduplication takes place first. See VII. 2. 67

Why do we read "before an affix beginning also with a consonant"? Because the elision takes place before a vowel affix also, as ब्रह्मसति = भस् + भु + सि = ब्र भस् + भति (VII. 1. 4) = ब्रह्मसति (VIII. 4. 55).

Why having an indicative क् or छ्? Observe अङ्गन् बभस्ति ॥ The च has been added into the aphorism by the Vārtikakāra.

हुसल्यो हेहिः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ हु-सल्योः, हेः, धिः, ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्माद् सल्यन्ते-भ्यश्चोत्तरस्य हलादेशेः स्थाने धिरादेशो भवति ॥

101. After हु and after a consonant (with the exception of semi-vowels and nasals), धि is substituted for the

Imperative affix **हि**, when the latter does not take the augment **इद्** ॥

Thus **हु-सुहुधि**; **हान्** consonants; **भिद्-भिन्नि**, **ठिद्-ठिन्नि** ॥ But **कीणीहि**, **मीणीहि** (VI. 4. 113) not ending in consonants. Why 'हि only'? Observe **सुहुताम्** ॥ Why do we read the anuvritti of **हलि** into this sūtra? When **हि** does not begin with a consonant, but with a vowel, i. e. when it takes the augment **इद्**, the rule does not apply. As **हविहि**, **स्वपिहि** ॥ In the case of **सुहुतान्**, **भिन्नान्**, when **हि** is replaced by **तान्** (VII. 1. 35) this substitution does not take place because **तान्** is a later rule in the order of Ashtādhyāyī, and because **सकृदतो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितं न** "When two rules, while they apply simultaneously mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether". When **अकच्** is added by V. 3. 71, **धि** substitution takes place, as **भिन्नकि**, **ठिन्नकि** ॥ The maxim पुनः प्रसङ्ग विज्ञानान् सिद्धम् applies here:—"Occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had been previously superseded by a subsequent rule."

भृशृणुपृकृवृहृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ भृ-शृणु-पृ-कृ-वृ-भ्यः, छन्दसि, हेहिः ॥

वृत्तिः ॥ भृ शृणु पृ कृ वृ इत्येभ्य उत्तरस्य हेहिःप्रादेशो भवति छन्दसि विषये ।

102. **धि** is substituted for **हि** in the Vedas, after **भृ**, **शृणु**, **पृ**, **कृ** and **वृ** ॥

As **भृषी हविमन्त्र**, **शृणुषी**, **गिरः**, **पृथि**, **उरुकृदुहणकृ धि** and **अवावृधि**, ॥

In **शृणुषी**, the **हि** is not elided after the **उ** of **शृ**, as it was required by VI. 4. 106, since the present aphorism specifically mentions it. The lengthening takes place by VI. 3. 137. The forms other than **शृणुधि** are irregular; **वाप्** being added *diversely* by III. 1. 85, and then elided *diversely* by **बहुलं छन्दसि** II. 4. 73

अङितश्च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अङ्-इतः, च, हेहिः ॥

वृत्तिः ॥ अङितश्च हेहिःप्रादेशो भवति ॥

103. **धि** is substituted for **हि**, when the tense-affix is not **ङित्** ॥

Under III. 4. 88 **हि** is also **पित्** in the Vedas: and when it is **पित्**, it is not **ङित्** by I. 2. 4. Thus **रागन्धि**, **यन्धि** and **युयोधि** in the following **सामपरन्धि** **अस्मभ्यं तज्जयेभ्य** **प्रयन्धि**, **युयोप्यस्मञ्ज सुदुराणमेन**:

Why do we say 'when it is not **ङित्**'? Observe **मीणीहि** ॥ **रागन्धि** is irregularly Parasmaipada of **रग**; the **वाप्** being replaced by **ङ्लु**, and the reduplicate lengthened as a Vedic form. The **म्** is not elided, by VI. 4. 37 as the affix is not **ङित्** ॥ **प्रयान्धि** is from **यम**, the **वाप्** is elided: and **युयोधि** from **यु** (**यान्ति**), the **वाप्** being replaced by **ङ्लु** ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ चिणः, लुक्, प्रत्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति ॥

104. The personal-endings are elided after चिण्, the third person, singular Passive of the Aorist.

As अहारि, अजानि, अकारि, अपाचि ॥ So also अकारितमाम्, अहारितमाम्, here the elision of the personal affix त् (III. 1. 60) of the Aorist being considered as *asiddha*, the affixes तरप् and तमप् are not elided: though if the sūtra were to be literally interpreted, *every affix* after चिण्, ought to be elided. Or the word किङ्कति is understood here; so that कित् and डित् affixes of चिण् are elided and not every affix.

अतो हेः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अतः, हेः, अङ्गस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताङ्गादुत्तरस्य हेर्लुभ्यति ॥

105. The Imperative affix हि is elided after a stem ending in short अ ॥

Thus पच, पठ, गच्छ, भाव ॥ But युहि, रुहि after stems ending in इ. Why do we say "short अ"? Observe लुनीहि, पुनीहि (लुना + हि, the इ substitution by VI. 4. 113, should be considered *asiddha*), here हि is not elided after the long आ ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ उतः, च, प्रत्ययात्, असंयोगपूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तस्मात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुभ्यति ।

वातिकम् ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्सि वेति वक्तव्यं ॥

106 The Imperative हि is elided after the उ of an affix, in the vikaraṇa with which the Present-stem (special conjugation) is made, provided that the उ is not preceded by a conjunct consonant.

The affix उ with which the Present-stem is made is उ and इनु ॥ Thus चउ, सुनु, कुरु ॥ Why after 'उ'? Observe लुनीहि, सुनीहि ॥ Why do we say "उ being part of the vikaraṇa or affix"? Observe रुहि, युहि, here उ is part of the *root* itself, and not of the vikaraṇa. Why do we say 'not preceded by a conjunct consonant'? Observe प्राप्नुहि, राप्नुहि, तङ्गुहि ॥

Vārt :—The elision of हि after the उ of the vikaraṇa उ and इनु is optional in the Vedas; as आतयुहि यातुभानात्, धिनुहि यज्ञपतिम्, तेन मा मागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, रवोः, ॥

वृत्तिः ॥ योयपुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तस्मात्प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति ॥

107. The उ of the vikaraṇa उ and इनु, where not preceded by a conjunct consonant, may be elided optionally before a personal ending beginning with म् or च् ॥

Thus सुन्मः or सुनुवः, सुन्मः, सुनुमः, तन्मः, तनुवः, तन्मः, तनुमः ॥ The उ must be-

long to the affix, and should not be part of the root. Therefore not in युवः, युवः ॥

Why do we say 'not preceded by a conjunct consonant'? Observe सङ्गुवः, सङ्गुवः only. Though the elision word लुक् was understood in this sūtra, the mention of लोप् indicates that the *final* is only to be elided, and not the whole affix लु ॥ It is a general maxim that the words लुक्, वलु and लुप् cause the elision of the *whole* affix, while 'lopa' will cause elision of the final letter only of the affix. If the whole affix be elided, we could not get युवः &c., Moreover, in कुर् and कुर्म formed by guṇa of कृ, there would have been no guṇa, had the word लुक् been used, for I. 1. 63, would have prevented guṇa; but by using the word लोप we have such guṇa also by I. 1. 62.

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, करोतेः, ॥

वृत्तिः ॥ करोतेरन्त्यस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति ॥

108. The elision of उ is invariable before व् and म् in the case of कृ (करोति).

Thus कुर्मः and कुर्मः ॥ Thus कृ + उ + वः = कृर् + उ + वः (VI. 4. 110) = कृर् + वः (VI. 4. 108). Now the lopa being not sthānivat, when a vowel is to be lengthened (I. 1. 58), उ of कृ should be lengthened by VIII. 2. 77. This contingency is prevented by VIII. 2. 79.

ये च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ ये, च, लोपः नित्यं करोतेः ॥

वृत्तिः ॥ वकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरन्त्यस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति ॥

109. The affix उ of the stem कुरु is always elided before a personal ending beginning with a य ॥

Thus कुर्यान्, कुर्याताम् and कुर्युः ॥ The augment याद्यद् is treated here as an affix, and it makes the personal ending to which it is added, as an affix beginning with य ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ पदानि ॥ अतः, उत्, सार्वधातु के, कङिति ॥

वृत्तिः ॥ उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरन्त्यस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके कङिति परतः ॥

110. Before a Sārvadhātuka affix with an indicative क् or ङ्, short उ is substituted for the अ of कृ (कर् + उ) when gunated.

Thus कृ + उ + तस् = कर् + उ + तस् (VII. 3. 84) = कर् + उ + तस् = कुरुतः (VI. 4. 110) The तस् is ङिन् by I. 2. 4. So also कुर्वन्ति, कर्ह ॥ Why do we say 'before a Sārvadhātukā'? So that the rule may apply to what was once a Sārvadhātuka, though no longer existent. Thus कुरु where the personal ending हि is elided, but it leaves its effect behind. The न् in कुरुन् shows that this उ is not to be gunated by VII. 3. 86. When the affix is not किन् or ङिन् we have करोति, करोमि and करोमि (I. 2. 4).

दनसोरलोपः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ दन-असोः, अत्-लोपः, सार्वधातुके कङिति ॥

वृत्तिः ॥ भव्यास्तथाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कङिति परतः ॥

111. Before a Sârvadhâtuka किन् or झिन् affix, the अ of आ and अस् is elided.

इन is the characteristic of the roots of the Rudhâdi class, while अस् is the root itself. Thus रुन्धः, रुन्धति, भिन्तः, भिन्ति; So also of अस्—स्तः, सन्ति ॥ But भिननि and अस्ति before non—किन् and non—झिन् affixes. इन + अस् ought to be इनास्, instead of that we have इनस् in the sūtra. The पररूप single substitution is an irregularity.

इनाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ इना-अभ्यस्तयोः, आतः, लोपः सार्वधातुके कङिति ॥

वृत्तिः ॥ आ इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कङिति परतः ।

112. Before a Sârvadhâtuka किन् or झिन् affix beginning with a vowel, the long आ of आ (the vikaraṇa of the 9th class) and of the reduplicate stems is elided.

Thus लुनते, लुनताम्, अलुनत; मिमते, मिमताम्, अमिमत, संजिहते, संजिहताम् and समजिहत ॥ Why do we say 'of इना and the reduplicates'? Observe यान्ति, वान्ति ॥ Why 'of long आ'? Observe बिभ्रति ॥ Why 'before किन् and झिन्'? Observe अलुनान्, अजहान् ॥

ई हृत्पद्योः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ई, हलि, अ-धो (इनाभ्यस्तयोरातः सार्वधातुके कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ आन्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च ध्रुवर्जितानामात ईकारवेशो भवति इलाक्षी सार्वधातुके कङिति परतः ॥

113. Before a Sârvadhâtuka किन् or झिन् affix beginning with a consonant, the आ of आ and of the reduplicate stems is replaced by ई, except when the root is दा or धा (घु) ॥

Thus लुनीतः, पुनीतः, लुनीयः, पुनीयः, लुनीते and पुनीते ॥ Of reduplicates we have मिमीते, मिमीये, मिमीध्वे, संजिहीते, संजिहीये, सांजिहीध्वे ॥ Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe लुनन्ति, मिमन्ते ॥ Why with the exception of घु? Observe दत्तः, धत्तः ॥ So also लुनाति and जहाति before non-किन् and non-झिन् affixes.

हरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ इत्, हरिद्रस्य, (हलिसार्वधातुके कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ हरिद्रतेहलाक्षी सार्वधातुके कङिति परत इकारवेशो भवति ।

शार्त्तिकम् ॥ हरिद्रतेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ सिद्धं प्रथयविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kārikā ॥ न हरिद्रायके लोपो हरिद्राणि च वेद्यते ।

विशरिद्रासलीत्येके विशरिद्रिषतीति वा ॥

वा० ॥ अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् ॥

114. इ is substituted for the आ of हरिद्रा before a Sârvadhâtuka किन् or झिन् affix beginning with a consonant.

Thus हरिद्रितः, हरिद्रियः, हरिद्रिवः, हरिद्रिमः ॥ But हरिद्रति before a vowel affix VI. 4. 112) and हरिद्राति before a non-झिन् affix.

Vārt:—The final of हरिद्वा is elided before an Ārdhahātuka affix. *Vārt*:—And this elision should be considered as siddha, in applying rules relating to affixes. Thus हरिद्वा by loosing वा becomes हरिद्, and we should apply those affixes which would come after a form like 'daridr', and not what would have come after a form like 'daridrā'. Thus ण comes after roots ending in long वा (III. 1. 141): but this affix would not be applied here, but the general affix अच् (III. 1. 134). Thus हरिद्वांत ⇒ हरिद्: ॥

Kārikā:—The elision does not take place in the forms हरिद्वायक and हरिद्वाण, and the Desiderative may be either विहरिद्वासि or विहरिद्वांसि ॥ Sid-dhānta Kaumudi gives the following rule: "वा of हरिद्वा should be considered as elided when applying an ārdhahātuka affix, but optionally so before लुङ् (Aorist), and not at all before सन् (Desiderative), ण्वुल् and ह्युट्" ॥

Vārt:—Optionally so in the Aorist (adyatana-past) as, अवरिद्वासीन् or अवरिद्वासीत् ॥ The latter form is evolved by VII. 2. 73 and elision of सिच् ॥ The form हरिद्वा in the sūtra is Vedic, the root being shortened from हरिद्वा to हरिद् ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ भियः, अन्यतरस्याम्, (इतहलि क्ङिति सार्वधातु के) ॥

वृत्तिः ॥ भो इत्येतस्याङ्स्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादेशे क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

115. इ is optionally substituted for the ई of भो before a Sārvaadhātuka affix beginning with a consonant and having an indicative क् or ङ् ॥

Thus बिभितः or बिभीतः, बिभिथः or बिभीथः, बिभिवः or बिभीवः, बिभिमः or बिभीमः ॥ But बिभ्यति before a vowel-beginning affix and बिभति before a non-ङिन् affix and भीयते before an ārdhahātuka affix.

जहातेश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ जहातेः, च, (इ हलि अन्यतरस्याम् क्ङितिसार्वधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादेशे क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

116. इ is optionally substituted for the आ of हा (जहाति) before a Sārvaadhātuka किन् or डिन् affix beginning with a consonant.

Thus जहितः or जहीतः (VI. 4. 113) जहिथः or जहीथः (VI. 4. 113). But जहति before a vowel affix, and जहात before a non-ङिन् affix, and हीयते and जिहीयते before an ārdhahātuka. The separation of this sūtra from the last, is for the sake of subsequent aphorisms.

आ च हो ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ आ, च, हो, (इ अन्यतरस्याम्) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेराकारभ्रान्तादेशो भवति इकारस्यान्यतरस्यां हो परतः ।

117. आ as well as इ may optionally be substituted for the final of the stem of हा before the Imperative ending हि ॥

Thus जहाहि, जहिहि or जहीहि (VI. 4. 113).

लोपो यि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ लोपः, यि, (जहातेः सार्वधानुके कृडिति) ॥

वृत्तिः ॥ लोपो भवति जहातेर्धकारादेशे कृडितं सार्वधानुके परतः ।

118. The final of the stem of ह्य is elided before an affix beginning with य being a Sârvadhâtuka कित् or डित् affix.

Thus जह्यात्, जह्याताम् and जह्युः ॥

ज्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ घु-असोः, एत्, ही, अभ्यास-लोपः, च, ॥

वृत्तिः ॥ घुसंहकानामङ्गानामस्तेष्वेकारादेशो भवति ही परतो ऽभ्यासलोपश्च ॥

119. For the final vowel of the roots दा and धा (घु), and for the स् of अस्, is substituted ए before the Imperative ending हि; and thereby the reduplicated syllable of दा and धा is elided.

Thus देहि, and धेहि, of घु, and एधि of अस्, the स being elided by this sūtra, and ञ being elided by VI. 4. 111. This लोप of the present sūtra should be considered as having an indicative झ so that the whole of the reduplicated and not only the final letter of the abhyāsa (I. 1. 55) is elided.

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अतः, एक-हल्, मध्ये, अनादेशादेः, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ कृडितीतिवर्तते ॥ लिटि परत आदेश आतिर्यस्याङ्गस्य नास्ति. तस्य एकहल्मध्ये, असहाययोर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति परतः ॥

वार्तिकम् ॥ इम्भरेत्वं वक्तव्यम् ॥ बा० ॥ नक्षिमन्योरालिखेत्वं वक्तव्यम् ॥

बा० ॥ छन्दस्यापिपञ्चोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ बा० ॥ यजिवप्योश्च ॥

120. ए is substituted for the short अ standing between two simple consonants of a verbal stem, before the personal endings of the Perfect which have an indicative क् (I. 2. 5), provided that, at the beginning of the root, in the reduplication, no other consonant has been substituted; and when this ए is substituted, the reduplicate is elided.

Thus रेणुतुः, रेणुः, येमनुः, येष्टुः, पेचतुः, पेचुः, देभतुः, देष्टुः ॥ Why 'for अ'? Observe सिद्धितुः, सिद्धिः the इ is not replaced. Why do we say 'short अ'? Observe एराते, एरासाते, एरासिरे ॥ Why do we say 'standing between two simple consonants'? Observe एरचतुः, एरचुः ॥ Some say this example is not appropriate, for by I. 2. 5, the Perfect affixes are not कित् here, as they come after a conjunct consonant. The following is then more appropriate:—तत्सरतुः and तत्सरहः ॥ Why do we say 'which has no substituted consonant in the reduplicate'? Observe चकणतुः, चकणुः, जगणतुः, जगणुः, बभणतुः, बभणुः ॥

The substitution referred to here must be caused by the affixes of the Perfect, therefore, the rule will apply to नमतुः, नेषुः, सेहे and सेहासे, सेहिरे though नम् and षह् are the roots, and ण् and ए are changed to न and स ॥ The substitution of ज्ञ् consonant or a चर् consonant in the reduplicate, should not be here considered asiddha (VIII. 4. 54, read with VIII. 2. 1). That substitution will be considered a substitution for the purposes of this sūtra and will make the stem आदेशादिः, as is indicated by the special exception made in favor of फल् and भज् (VI. 4. 122). If the form of the letter is not changed in the reduplicate, by substitution, then such substitution will not make the stem आदेशादिः ॥ Thus by VIII. 4. 54, a चर् letter (च, ट, त, क, प, घ, ष, स) is substituted for a consonant (other than a nasal and a semi-vowel) in the reduplicate.

Thus in पच् the reduplicate is पपच्, the first प is also a *substitute*, for the चर् substitute of प will be प ॥ Such substitutes, however, are not meant here.

This we learn from the implication (jñāpaka) of sūtra VI. 4. 126 where exception is made in case of शच् and वद् ॥ Therefore, where the substitute is a *different* letter, then the reduplicate becomes ādesādi: otherwise not.

When the affixes are not कित् or डित् the rule does not apply: as अहं पपच, अहं पपठ ॥

Vārt:—ए is substituted for the अ of वृभ under similar circumstances:—thus देभतुः, देभुः ॥ The elision of the nasal by VI. 4. 24, would be considered asiddha by VI. 4. 22, hence this vārtika.

Vārt:—ए is substituted for the अ of नश् and मन before affixes other than those of लिट् ॥ As अनेशम्, मेनका ॥ अनेशम् is the Aorist in अङ् of नश् which belongs to Pushādi roots (III. 1. 55). मेनका is formed by वुन् (III. 1. 150). Padamanjari gives अनशन् (3 rd Pl.), and quotes अनशन्त्येषवः ॥

Vārt:—In the Vedas, ए is substituted for the अ of अम् and पच् before affixes other than those of the Perfect, as वृमानम्, (वि + अम् + चानश्, the augment वृक् being dropped); पचिरन् instead of पचरन्, the Imperfect of पच् ॥ The shortening is also a Vedic irregularity.

Vārt:—So also of यज् and वष, as आयेजे and आवेषे the Imperfect Vedic forms. The augment आट् being added by VI. 4. 73.

थलि च सेटि ॥१२१॥ पदानि ॥ थलि, च, सेटि, (अत एक हल मध्ये अनादेशादिः) वृत्तिः ॥ थलि च सेटि परतो ऽनादेशाद्वर्णस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थानि एकार आदेशो भवति अभ्यास-लोपश्च ॥

121. ए is substituted for अ, of a verbal stem standing between two simple consonants, the stem not having any different letter substituted in the reduplicate, when the ending थल् of the Perfect having the augment इट् follows, and thereby, the reduplicate is elided.

Thus **वोचथ, वोक्थि** ॥ But **पक्थ** before **अनि** थ; **विश्विय**, the vowel being इ and not अ; **तनासिय, ररसिय**, the अ not standing between two *simple* consonants; and **चकणिय, बभाणथ**, the reduplicate having the substitutes च and ब different from क and भ ॥ This sūtra applies even when the affix is not क्तिन्; and थल् is read in the sūtra only for the sake of clearness, no non-kit Perfect ending can take इद् except थल् ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ तृ, फल, भज, त्रपः, च, (अत एक हलमध्ये अनदिशादिलिटिथलिचसेटि) ॥

वृत्तिः ॥ तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

वासिकम् ॥ धन्येभ्योति वक्तव्यम् ॥

122. ए is substituted for the अ of तृ, फल, भज and त्रप, and the reduplicate is elided, when the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्) follow, as well as when थल् with the इद् augment follows.

Thus **तेरतुः, तेरुः, तेरिय, फलतुः, फलुः, फेलिय, भेजतु, भेजुः, भेजिय, त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे** ॥ In the case of तृ the rule applies to the अ obtained by Guṇa, contrary to VI. 4. 126, in फल and भज the rule, that no different substitute should be in the reduplicate, is not adhered to, and in त्रप the अ does not stand between two *simple* consonants.

Vart: It should be stated that the rule applies to धन्य also:-as, धन्यतुः, धन्युः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ राधो हिंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ राधो हिंसायामर्थेऽयर्थस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

123. ए is substituted for the आ of राध when meaning 'to hurt some one', and the reduplicate is elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्), as well as before थल् with the इद् augment.

Thus **अपरेधतुः, अपरेधुः, अपरेधिय**, but **राधतुः, राधुः, राधिय** in any other sense than that of 'hurting'. In this sūtra the *long* आ of राध is to be replaced by ए, the anuvṛtti of short अ (अतः VI. 4. 120) is therefore not appropriate here. We should either read the anuvṛtti of आ from VI. 4. 112, or we should read the word **एकहलमध्ये** in this way "in राध *whatever* stands between two *simple* consonants is replaced by ए".

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वा, जृ, भ्रमु, त्रसाम, ॥

वृत्तिः ॥ जृ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामत स्थाने वा एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

124. ए is optionally substituted for the अ of the stems जर (जृ), भ्रम, and व्रस्, and the reduplicate is thereby elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or झ्), as well as before the थल् with the augment इट् ॥

Thus जरतुः, जेरुः, जेरिय, or जजरतुः, जजरुः, जजरिय, भ्रमतुः, भ्रेयुः, भ्रेमिय, or बभ्र मतुः, बभ्रयुः, बभ्रमिय, व्रसतुः, व्रसुः, व्रसिय, or तत्रसतुः, तत्रसुः, तत्रसिय ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ फणाम्, च, सप्तानाम्, ॥

वृत्तिः ॥ फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कृत्ति परत, स्थानि च सेटि ॥

125. ए is optionally substituted for the अ and आ of the seven roots फण, राज, भ्राज, भ्राश्, श्लाश्, स्यम् and स्वनु; and the reduplicate is elided thereby, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or झ्) as well as before the थ with the इट् augment.

Thus फणतुः, फणुः, फणिय or पफणतुः, पफणुः, पफणिय; रेजतुः, रेजुः, रेजिय, or रराजतुः, रराजुः, रराजिय; भ्रजे, भ्रजाते, भ्रजिरे, or बभ्राजे, बभ्राजाते, बभ्राजिरे; भ्रशे, भ्रशाति, भ्रशिरे, or बभ्राशे, बभ्राशाते, बभ्राशिरे; भ्लशे, भ्लशाति, भ्लशिरे, or बभ्लाशे, बभ्लाशाते, बभ्लाशिरे; स्यमतुः, स्येयुः, स्येमिय, or सस्यमतुः, सस्ययुः, सस्यमिय; स्वनतुः, स्वेनुः, स्वेनिय, or सस्वनतुः, सस्वनुः, सस्वनिय, Why of 'seven'? Observe, दध्वनतुः, दध्वनुः, दध्वनिय ॥ The Phanaḍi is a subdivision of Bhuḍi (873-879)

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ न, शस, दद, वादि, गुणानाम्, (अत एक हल्मध्येऽनादेशोर्लिटि) ॥

वृत्तिः ॥ शस इव इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिवृत्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च ॥

126. ए is not substituted for the अ of शस्, दद, or of roots beginning with a च, or of such verbal stems in which the अ results through the substitution of Guṇa, though the affixes of the Perfect being कित् or डित् follow, or the set थल्, nor is the reduplicate elided.

Thus विशशसतुः, विशशसुः, विशशसिये, ददरे, ददशते, ददशिर, Of roots beginning with च्-वचमतुः, वचयुः, वचमिय, ॥ Of roots where अ is the result of Guṇa, विशशसतुः, विशशसरुः, विशशसरिय, लुलविय, पुपविय ॥ गुणशब्दाभिनिवृत्तस्यार्धस्वीकारस्य चायमकार इति एवं प्रतिषिध्यते ॥

The अ of Guṇa may result either from the guṇa of क् as कृ changed to कर् or of उ changed to ओ again changed, to अर् as लु—लर् ॥

अर्धणस्त्रसावनमः ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्धणः, तृ, असौ, अनमः, ॥

वृत्तिः ॥ अर्धत्रत्यतस्याऽस्य इत्ययमादेशो भवति, सुभेसतः परो न भवति, स च नम उत्तरो न भवति ॥

127. **तृ** (which is changed to **न्त्र** in the strong cases, and forms the feminine in **ई** unaccented) is substituted for the final of the stem **अर्वन्**, except in the Nominative singular or when the word is joined with the Negative particle.

The real substitute is **त्**, the **क्** is for the sake of making this affix an **उगित्**, so that in sarvanāmasthāna cases we have **तुम्** augment VII. 1. 70. Thus **अर्वन्तो, अर्वन्तः, अर्वन्तम्, अर्वन्तो, अर्वन्तः, अर्वन्ता, अर्वन्त्याम्, अर्वन्त्रिः, अर्वन्ती, अर्वन्तम् ॥ असाविति किम्, अर्वा ॥ अनम् इति किम्, अनर्वाणो, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥**

But **अर्वा** in the Nominative Sing: and **अनर्वाणो, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्** with the Negative Particle **नञ् ॥**

मघवा बहुलम् ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ मघवा, बहुलम्, (तृ) ॥
वृत्तिः ॥ मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति ॥

128. **तृ** is diversely substituted for the final of **मघवन् ॥**

As **मघवान्, मघवन्तो, मघवन्तः, मघवन्तम्, मघवन्तो, मघवन्तः, मघवन्ता, मघवन्ती, माघव-
त्, ॥ न च भवति, मघवा, मघवानो, मघवानः, मघवानम्, मघवानो, मघोनः, मघोना, मघवन्त्याम्, मघवभिः
मघोनी, माघवनम् ॥**

भस्य ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ भस्य ॥

वृत्तिः ॥ भस्येत्ययमाधिका, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामी भस्येत्येवं तद्वदित्यम् ॥

129. Whatever will be taught in the following upto the end of the Adhyāya, should be understood to apply to the nominal stems called Bha (I. 4. 18, 19).

Thus sūtra VI. 4. 130 says 'पद् is the substitute of पाद्' ॥ It means **द्** is substituted for **पाद्** when the latter gets the designation of **भ** ॥ Thus **द्विपदः पदम्, द्विपदा कृतम्** but **द्विपादो, द्विपादः** where the affixes are those of Sarvanāmasthāna.

पाद्ः पत् ॥ १३० ॥ पाद्ः, पत् ॥

**वृत्तिः ॥ पादिति पादवाच्यो लुमाकारो गृह्यते । तदन्तस्थाङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च पाच्छब्द-
यव भवति ॥**

130. For **पाद्** is substituted **पद्** when the former is **Bha**:

The substitute replaces the whole form **पाद्** and not only the final, on the maxim **निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति** "substitutes take the place of that which is actually enunciated in a rule." ॥ Thus **द्विपदः पदम्, द्विपदा, द्विपदे, द्विपदिकां दशति** V. 4. 1), **त्रिपदिकां दशति, त्रैयाप्रपद्यः ॥**

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वसोः, संप्रसारणम् ॥
वृत्तिः ॥ वसन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति ॥

131. The semi-vowel of the affix वस् (वंस्) is vocalised to उ in a Bha stem.

Thus विदुषः पश्य, विदुषा, विदुषे, पशुषः पश्य, पशुषा, पशुषे, ययुषः पश्य ॥ For the purposes of the elision of आ (VI. 4. 64), vocalisation under the present sūtra should not be considered as asiddha (VI. 4. 22). Thus पा + वस् (III. 2. 107) = पपा + वस् = पपा + उस् + वास् (VI. 4. 131, VI. 1. 108). Now if उ were to be considered as asiddha, then the affix does not begin with a vowel, and we can not apply VI. 4. 64, which requires the elision of आ, but the samprasāraṇa is not considered asiddha, and we have पप् + उस् + अस् = पपुषः पश्य ॥ In the nominative, where the stem is not भ, we have पपा + वस् + स् = पपी + वस् + स् (VI. 4. 66) = पपीवान् (VII. 1. 70, VI. 4. 10, VI. 1. 68 and VIII. 2. 23). The affix वस् is included in वस् for the purposes of samprasāraṇa.

वाह ऊह ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ वाहः, ऊह ॥

वृत्तिः ॥ वाह इत्येवमन्तस्य भव्य ऊह इत्येतत्संप्रसारणं भवति ॥

132. The व in वाह is vocalised to ऊ (ऊह), when the compound stem is Bha.

The word वाह is a णिब्रि formed stem by III. 2. 64. It can never stand alone, but, must be preceded by an upapada: hence we have used the word "compound." Thus प्रष्टौहः, प्रष्टौहा, प्रष्टौहे, वित्यौहः, वित्यौहा, वित्यौहे ॥ By VI. 1. 108, ऊ + आ (of वा) = ऊ; and then प्रष्ट + ऊह = प्रष्टौह; the Vṛiddhi being substituted by VI. 1. 89. This form could have been evolved by simple samprasāraṇa thus: प्रष्ट + वह + वास् = प्रष्ट + उह + अस् (VI. 1. 108) = प्रष्ट + ओह + अस् (the affix णिब्रि III. 2. 64, will produce guṇa) = प्रष्टौहः (VI. 1. 88). In fact णिब्रि is never added to वह (III. 2. 64) unless the preceding member ends in अ and that अ + ओ of वा will always produce ओ ॥ The making of this special samprasāraṇa in ऊह, indicates the existence of following maxim: असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे; and the samprasāraṇa being a bahiranga operation, is considered as asiddha for the purposes of guṇa which is an antaranga operation: therefore, we can never get the form ओह ॥

इवयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ इव, युव, मघोनाम्, अतद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ अन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

133. The व of इवन्, युवन् and मघवन् becomes vocalised, but not before a Taddhita affix.

Thus शुनः, शुना, शुने, यूना, यूने, मघोनः, मघोना, मघोने ॥ But शौवनं मांसं शौवनं वर्तते, माघवनः स्थायीपाकः with Taddhita affixes. शौवन is formed by अङ् affix (IV. 3. 154) and औ being added by VII. 3. 4 as अन् belongs to dvārādi class.

This vocalisation takes place of the nouns ending in न्, but not when they become feminine or do not end in न्, as युवतीः पश्य, मघवतः, मघवते, मघवता ॥ The word अन् of the next sūtra, in a way, qualifies this sūtra also.

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अल्, लोपः, अनः ॥

वृत्तिः ॥ अनिलेखमन्तस्य अस्य अकारलोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अनो नकारान्तस्याय लोप इष्यते ॥

134. Of a Bha stem ending in अन्, the अ is elided.

As राज्ञः पश्य, राज्ञा, राज्ञे, तक्ष्णः पश्य, तक्ष्णा and तक्ष्णे ॥ *Vart.*—The elision takes place of a stem which actually ends in न्, therefore, it does not take place here, राजकीयम् ॥

पपूर्वहन्धृतराक्षामणि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ प पूर्व, हन्, धृतराक्षाम, अणि ॥

वृत्तिः ॥ पकारपूर्वो वा ऽन् हनो धृतराक्ष तस्याकारलोपो भवति ॥

135. Of a Bha stem ending in अन् with a preceding प, as well as of हन् and धृतराजन्, the अ is elided before the affix अण् ॥

Thus गौक्ष्णः, ताक्ष्णः, औन्नः, धार्तराजः ॥ But सामनः, वैमनः ॥ Why do we say before the affix अण्? Observe ताक्ष्ण्यः ॥ Why do we say 'preceded by a प'? Observe सामनः and वैमनः from सामन् and विमन् formed with the affix अण्; here neither the अ of मन् nor the final syllable अन् is elided, since VI. 4. 167 keeps these words in their primitive state so far.

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, डि, श्योः (अल्लोपोऽनः) ॥

वृत्तिः ॥ ठौ परतः शीघ्रदे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति ॥

136. In a stem ending in अन्, the अ is optionally elided before the Locative ending इ and before the ending शी (ई) of the Nominative and Accusative Dual Neuter.

As रात्रि or राजनि, साम्नि or सामनि, साम्नी or सामनी (VII. 1. 19).

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ न, संयोगात्, व्, म्, अन्तात्, (अल्लोपोऽनः) ॥

वृत्तिः ॥ वकारमकारान्तास्संयोगादुत्तस्थानो ऽकारस्य लोपो न भवति ॥

137. The अ in अन् is not elided when the Bha stem ends in वन् or मन् with a consonant preceding व् or म् ॥

Thus पर्षणा, पर्षण, अथर्वणा, अथर्वण, चर्वणा and चर्वणे ॥ Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe प्रतिशीघ्रा, प्रातर्शीघ्रे, साम्ना, साम्ने ॥ Why do we say 'stems in वन् and मन्'? Observe तक्ष्णा, and तक्ष्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ अचः, (अस्य अल्लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ अच इत्ययमञ्चतिलुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य अस्य अकारस्य लोपो भवति ॥

138. The अ of अच् (अञ्च्) is elided at the end of a Bha stem.

Thus इधीचः पदय, इधीचा, इधीचं, मधूचः पदय, मधूचा, मधूचं ॥ The lengthening of the first member takes place by VI. 3. 138: and न् of अञ्च् is elided by VI. 4. 24.

उद् ईत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उद्ः, ईत्, (अचः) ॥

वृत्तिः ॥ उद् उत्तरस्याच्च ईकारादेशो भवति ॥

139. Long ई is substituted for the अ of अच् (अञ्च्), after the word उत् when the stem is Bha.

As उधीचः, उधीचा, उधीचं ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥ पदानि ॥ आतः, धातोः, (भस्य लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति ॥

140. The final आ of a Bha stem, when it ends in a root, is elided.

Thus क्रीलालपः पदयः, क्रीलालपा, क्रीलालपे, शुभंयः पदय, शुभंया, and शुभये from क्रीलालपा and शुभंया ॥ Why do we say 'the आ of a root'? Observe लुङ्गाः पदय, मालाः पदय ॥ This sūtra should be divided into two (1) आतः (2) धातोः; so that the long आ in general may be elided. For Pāṇini himself has declined त्वा and दना by the elision of आ, see VII. 1. 37, (त्तो ल्यप्) and III. 1. 83, (भनः शातच्) ॥

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रेषु, आङि, आदेः, आत्मनः ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आङिर्लोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ आङान्धत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥

141. In the Mantras, the beginning of आत्मन् is elided, when the affix of the Instrumental Singular follows.

आङ् is the name of the Instrumental singular affix, given by ancient Grammarians. Thus स्मना ददेभ्यः, स्मना सोमेषु ॥ Why in the Mantras? Observe आत्मनो कृतम् ॥ Why in the Instrumental Singular? यशस्मिन स्तन्नो वरिष्ठा ॥

Vārt:—The elision of आ of 'ātman' is found in other cases also, but not so frequently as in the Instrumental, as स्मन्यासमञ्जत मद्यम् ॥

ति विशतेर्ङिति ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ ति, विशतेः, ङिति, (भस्य, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ भस्य विशतेस्तिङाङस्य ङिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ॥

142. Of the Bha stem विशति, before an affix having an indicatory ड, the ति is elided.

Thus विशकः—विशत्या कीदः (with ड्डुन् V. 1. 24), विशं शातय, (विशतेः पूर्णो विशः with ड्ड affix V. 2. 48), एकां विशः ॥ Why do we say 'having an indicatory ड'? Observe विशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ टेः, (डिति, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्ययपरतो लोपो भवति ॥

143. Before an affix having an indicatory इ, the last vowel, with the consonant, if any, that follows it, is elided.

Thus कुमुदन्, नङ्गन् and वनस्वन् with इमनुन् (IV. 2. 87). So also त्रिशता क्रीतः = त्रिशकः with इवुन् of V. 1. 24. The rule applies even to non-bha bases, for effect must be given to the indicatory इ ॥ Thus उपसरजः, मन्दुरजः (III. 2. 97 with the kṛit affix ड) ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ नः, तद्धिते, (भस्य, टेः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य भस्य टलोपो भवति तद्धिते परतः ॥

वातिकम् ॥ नान्तस्य टिलोपे सप्रत्ययचारिपीठसर्पिकलापिकुशुमतेतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसू-
करसमुपवर्णानुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ वातिकम् ॥ अश्मनो विकार उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ चर्मणः कोश उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शुनः सकाच उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्धगुपसंख्यानम् ॥

144. Of the stem bha, the final न् with the vowel that precedes it, is elided, before a Taddhita affix.

Thus अग्निशर्मिः, औदुलोमिः, सारलोमिः from अग्निशमन्, औदुलोमन्, and सारलोमन् with the Taddhita affix इस् (IV. 1. 96). Why do we say 'ending in न्'? Observe सावतः ॥ Why 'before a Taddhita affix'? Observe शर्मणा, शर्मणे ॥

Vārt:—The final न् with the vowel that precedes it, is dropped before a Taddhita in the following: 1. सप्रत्ययचारिन्—सप्रत्ययचाराः (IV. 3. 120), 2. पीठ-
सर्पिन्—पैठसर्पाः (IV. 3. 120), 3. कलापिन्—कालपाः (IV. 3. 108 and IV. 2. 59), 4.
कुशुमिन्—कौशुमाः (IV. 3. 101), 5. तैतिलिन्—तैतिलाः (IV. 3. 116), 6. जाजलिन्—जाजलाः
(IV. 2. 59), 7. लाङ्गलिन्—लाङ्गलाः, 8. शिलालिन्—शैलालाः, 9. शिखण्डिन्—शैखण्डाः, 10.
सूकरसमन्—सौकर सप्ताः, 11. सुपर्णन्—सौपर्णाः ॥ In the above those which end in इन्,
elide the इन् in spite of VI. 4. 164, and those in अन् contradict VI. 4. 167.

Vārt:—अश्मन् loses its अन् before a Taddhita affix meaning 'prepared
there with': as, आश्मः, otherwise आश्मनः ॥

Vārt:—Of चर्मन्, the अन् is elided when meaning 'a sheath or purse':
as, चर्मः कोशः (IV. 3. 134), otherwise चर्मणः ॥

Vārt:—The अन् of श्वन् is elided when the sense is 'to contract', as
शौवः संकोचः (IV. 3. 120), otherwise शौवनः ॥

Vārt:—The Indeclinables like सायंप्रातिकः &c are formed by the टि
elision: as सायंप्रातिकः, पानः पुनिकः, बाह्यः, कौतस्कुतः (formed by ठ् IV. 3. 11). But
not before the affixes ल्यु and ल्युल्, as आरातीयः, शाश्वतिकः ॥ Pāṇini himself has
shown the exception, in the case of शाश्वतिक, by using it in II. 4. 2. So also
शाश्वतम् ॥

अहृष्टखोरेष ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ अहृः, ट, खोः, एव ॥

वृत्तिः ॥ अहृष्टित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति ।

वाग्यक ॥ अहृः सप्तहृ खो वक्तव्यः ॥

145. The अन् of अहन् is elided only before the affixes ट and ख ॥

Thus हे अहनी समाहूत = ह्यहः, इयहः (V. 4. 91 with टश्). हे अहनी अभीष्टो भूतो भूतो भावी वा = ह्यहीनः, इयहीनः (with ख V. 1. 87).

Vart.—ख is added to अहन् in the sense of तस्य समूहः, when referring to a sacrifice. अह्नां समूहः क्रतुः = अहीनः (IV. 2. 42).

Though the अन् of अहन् would have been elided by the last aphorism also, before the affixes ट and ख, the present sūtra makes a restrictive rule: अहन् does not lose its final अन् before any other Taddhita affix, thus अह्ना निर्वृत्तम् = आह्निकम् (with टश् V. 1. 79). The word एव 'only' is for the sake of perspicuity. अहन् alone does not lose its final अन् before ट and ख, other stems also do the same. This we infer, from the exception made in the case of ātman and adhvan, before ख, in VI. 4. 169.

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ओः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः ॥

146. For उ or ऊ of a bha stem, there is substituted Guṇa, before a Taddhita affix.

Thus बाधव्यः from बध्, माण्डव्यः from मण्ड, शाङ्ख्यं वारु (from शङ्कु), पिचय कार्पासः, (from पिचु) कमण्डलव्या मृत्तिका (from कमण्डलू), परशव्यमयः, औषगवः, कापट्य &c. Instead of making the sūtra simpler by saying ओरात् 'let ओ be substituted for उ or ऊ', the employment of the technical phrase गुणः in the aphorism indicates the existence of the following maxim संज्ञा पूर्वको विधिरानस्यः "A rule is not universally valid, when that which is taught in it, is denoted by a technical term". The present sūtra is, therefore, anitya, and we have forms like स्वायंभुवः from स्वयंभू without guṇa. See VII. 4. 30 also.

दे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ दे, लोपः, अ, कट्वाः ॥

वृत्तिः ॥ दे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति ॥

147. The ऊ or उ of a bha stem is elided before the affix ण्य (ढ), but not of the stem 'Katrū'.

Thus कामण्डल्य, शैतिवाह्यः, जाम्बयः, माद्रवाह्यः, but काट्वायो मन्त्रमपठ्यन् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ यस्य, ईति, च, (भस्य, तद्धिते, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारं परं तद्धिते च लोपो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यस्येत्यादः इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयङ् उवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

148. The final इ and अ (both long and short), of a bha stem, are elided before a Taddhita affix and before the feminine affix ई ॥

Thus दाक्षी, शाक्षी, सखी from दाक्षि, शाक्षि and सखि with the feminine affix ई

(IV. 1. 65) The above forms could also have been evolved by the simple rules of sandhi, as $\text{राशि} + \text{ई} = \text{राशी}$ ॥ It might be asked, where was then the necessity of eliding इ ? There would arise difficulty in the forms like अवि सखि ॥ From the word सखी formed by डीप् under IV. 1. 62, we form the compound $\text{सखीर्मानक्रान्त} : = \text{अतिसखि}$, the final becoming short by I. 2. 48 (the samāsānta affix टच् is not added here as required by V. 4. 91, that rule applying to the masculine form सखि and not to the feminine सखी). Now if in forming $\text{सखि} + \text{ई} = \text{सखी}$, had we not elided the letter इ of खि, then the long ई being the single substitute for both इ + ई, would be considered as like the final इ of सखि by VI. 1. 85. That being so, the word अतिसखि would be considered a non-चि word by I. 4. 7, for सखि has been specifically excluded from चि class. Not being a चि, we cannot have the form अतिसखे in the Ablative and Genitive singular. Hence the necessity of eliding इ before the feminine ई, so that the ekādeśa rule VI. 1. 85, should not apply.

The short इ is elided before Taddhita affixes :—दुलि—दौलेयः, बलि—बालेयः, अवि—आत्रेयः ॥ अ is elided before ई as :—कुमार—कुमारी, गौर—गौरी, शाङ्करव—शाङ्करवी ॥ अ and आ are elided before the Taddhita :—दक्ष—राक्षिः, हक्ष—ह्राक्षिः, चूड—चौडिः, बलाका—बालाकिः, सुमित्रा—सौमित्रिः ॥

Vārt :—Prohibition must be stated in the case of ई (शी), when it is the substitute of औ (VII. 1. 18), being the case-affix of the nom. and acc. dual in the neuter, and of certain feminine in long आ ॥ Before this ई, the preceding vowel, इ and अ are not elided. The stem before this ई is also bha by I. 4. 18 in the case of Neuter nouns. Thus $\text{काण्ड} + \text{ई} = \text{काण्डे}$; कुड्ये ॥ $\text{सौर्य} + \text{ई} = \text{सौर्ये}$ (the य would have been elided by VI. 4. 149). It is owing to this Vārtika, that we have inserted the word 'feminine' in the translation of the sūtra. This may also be done by reading the anuvṛitti of श्यां (VI. 4. 136), and न (VI. 4. 137) into this sūtra.

Vārt :—इयङ् and उवङ् are superseded, when they would apply simultaneously with this lopa. Thus इयङ् and उवङ् have unimpeded scope in श्री or श्रू + औ or अस् (जस्), as श्रियौ, श्रियः, भुवौ, भुवः ॥ Lopa has unimpeded scope in $\text{कण्डलू} - \text{काण्डलेयः}$ (with डच् IV. 1. 135), and भाद्रवाह्वेयः ॥ But in $\text{वत्समी} + \text{डच्}$ (IV. 1. 135), both the rules VI. 4. 77 and VI. 4. 148, present themselves. The former is superseded, and we have वत्सप्रेयः ($\text{वत्सं प्रीणाति} = \text{वत्समी}$, तस्यापत्यं); so also $\text{लेखावुः} - \text{लेखभ्रियः}$ with the डच् affix, this word belonging to Śubhrādi class (IV. 1. 123).

सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ सूर्य, तिथ्य, अगस्त्य, मत्स्यानाम, यः, उपधायाः, (इति, तद्धिते, लोपः) ॥

इति ॥ सूर्यं तिथ्यं अगस्त्यं मत्स्यं इत्येतेषां अकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति इति परतस्तद्धिते च ॥ शार्तिकम् ॥ मत्स्यस्य कृषामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सूर्यागस्त्ययोर्दोषे च उपां च ॥

वा० ॥ निव्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥

वा० ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आशुवाचं च ॥

वा० ॥ तमे सादृश्च ॥ वा० ॥ काविलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ये च ॥

149. Of the bha stems सूर्य, तिष्य, अगस्य and मस्य (and their derivatives when they are Bha) the penultimate य् is also elided before the long ई and a Tadddhita affix.

Thus सूर्येणैकादिक-सौरी सूर्य + अण् under IV. 3. 112 = सौर्य, then ई of डीप् = सौरी, as सौरी बलाका ॥

So also तिष्य-तेषमह, तेषी रात्रिः ॥ So also अगस्यस्यापस्य स्त्री = आगस्ती (IV. 1. 114), आगस्तीयः ; So also मस्य-मत्सी with क्वाप् as it belongs to Gaurādi class (IV. 1. 40). If the words सूर्य &c, were to be qualified by the word भ, then the sūtra would mean सूर्यावनां भसज्जानां "of सूर्य &c, when they get the designation of भ"; and the result of this interpretation would be, that the rule would apply to cases like सूर्यस्य स्त्री = सौरी, आगस्यस्य स्त्री = आगस्ती, &c, only, where the forms सूर्य &c, are Bha, and not to their derivatives, as सौर्य &c: and there would not have been the forms like सौरी बलाका ; because, here the word सूर्य is not Bha before the affix ई, but the word सौर्य is Bha. Hence we have introduced the words "and their derivatives" in the translation, so as to cover the cases like सौरी बलाका ॥

In the last example, we again have an illustration, of the rule VI. 4. 22, which says that for purposes of asiddha the आश्रय must be the same. Thus सौर्य + ई = सौर्य + अ लोपा + ई = सौरी ॥ But सौर्य itself was formed by the elision of अ of सूर्य before the affix अण्, thus, सूर्य + अण् = सौर्य + ० + अण् (last sūtra) = सौर्य ॥ But if this lopa be considered as asiddha by VI. 4. 22, then we have the following equation सौर्य + ० + अ (of अण्) + ई = सौर्य + ० + ० (अ of अण् being elided by VI. 4. 148) + ई ॥ Here य् cannot be elided, as it is not upadhā or penultimate: because the first lopa is considered asiddha. But it is not to be so considered, as their scopes (आश्रय) are different. Hence we have the elision of य् by this sūtra. It should not be objected that the य् here is not penultimate, but ultimate: as सौर्य + ई = सौर्य + ० + ई (अ elided by the last sūtra), and thus य् is ultimate. Here, however, rule VI. 4. 22, applies. This elision of य् will be considered asiddha for the purposes of the elision of य्, their scope being the same. So being considered asiddha, य् still retains its designation of upadhā and is elided by the present sūtra. It should be remembered here, that we could not take help of the rule of sthanivat-bhāva, because for purposes of यलोप, that rule is set aside. See I. 1. 58.

Why do we say the penultimate य्? Observe मस्यचरी ॥ This word is thus formed. The affix चरट् is added to मत्सी by V. 3. 53, in the sense of मत्सी भृनपृर्वा ॥ Then the मत्सी becomes masculine मस्य by VI. 4. 35, and we

have मस्यचर ॥ This word takes डीप् by IV. 1. 15, because it is formed by an affix having an indicatory ङ् ॥ Thus मस्यचर+ई, and the word is म, but the य is not elided, because it is not penultimate. The य has been read for the sake of the subsequent sūtras : उपधायाः alone would have been enough for the purposes of this aphorism. The rule contained in this sūtra is rather too general ; it is limited by the following vārtikas, which enumerate the conditions under which the elision takes place.

Vart :—The य of मस्य is elided before the feminine ई only : therefore not here मस्यस्येवं मांसं=मास्यम् ॥

Vart :—Of सूर्य and अगस्त्य before the affixes छ, and ई (of the feminine) : as सौरीयः, सौरी, आगस्तीयः, आगस्ती ॥ But not here सौर्यं चरं निर्वपेत्, आगस्त्य formed with the Patronymic अण् (IV. I. 114)

Vart :—Of तिष्य and पुष्य when referring to asterisms, as, तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः=तैषः, पौषः (IV. 2. 3).

Vart :—Of अन्तिक before the affix नसि, the क is elided, and the word has acute on the first syllable : as, अन्तिनः in अन्तिनो न ह्रान् (V. 4. 45).

Vart :—Before the affix तम, it loses the syllable तिक as well as क, as अन्तमः or अन्तितमः, in अग्रे त्वं नो अन्तितमः अन्तितमे अवरोहति ॥

Vart :—The elision of क of अन्तिक takes place diversely, before the second member also, as अन्तिके सीरति=अन्तिषन् (स changed to ष by VIII. 3. 106)

Vart :—The elision takes place also before the affix य, as अन्तियः, this is found in the Atharva-Veda, (अन्तिके भवः, with the affix यन् IV. 4. 110).

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ पदानि ॥ हलः, तद्धितस्य, (य उपधायाः लोपः इति) ॥ वृत्तिः ॥ हल उत्तरस्य तद्धित्यकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति ॥

150. The य् of a Taddhita when preceded by a consonant, and penultimate in a stem, is elided before the feminine ई ॥

The anuvritti of "taddhita" ceases, because of its mention in the next sūtra. Hence this sūtra applies to feminine ई only. As गार्गा, वात्सी from गार्ग्य and वात्स्य ॥ Why do we say 'when preceded by a consonant'? Observe तारिकेयी ॥ Why do we say 'of a Taddhita'. Observe वेद्यस्य भार्या=वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ज्ञाति ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ आपत्यस्य, च, तद्धिते, अनाति लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ लोपो भवति ॥

151. The य, belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before a Taddhita, when it does not begin with an आ ॥

Thus गर्गाणां समूहः -- गर्गकम् from गर्ग्य, वासकम् from वास्य (IV. 2. 37-40) Why do we say 'a Patronymic य' ? Observe सांकाश्यकः, कार्त्तप्यकः (IV. 2. 80.)

The repetition of the word Taddhita indicates that the elision takes place some-times of the non-patronymic य also, as सौमि इष्टिः ॥

Why do we say 'not beginning with a long आ' ? Observe गार्ग्यायनः वास्त्यायनः ॥ The य should be preceded by a consonant, otherwise we have कारिक्रेयस्यापत्यं = कारिक्रेयः ॥ Why do we say 'when followed by a Taddhita affix' ? Observe गार्ग्ययोः, वास्त्ययोः (before the Genitive and Locative dual affixes).

क्यञ्च्योश्च ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ क्य, च्योः, च, (हलः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति ॥

152. The य् belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before the Denominative affix क्य, and the adverbial affix च्चि ॥

Thus वास्तीयति or वास्तीयते गार्गीयति, or गार्गीयते ॥ So also गार्गीभूतः, वास्तीभूतः ॥ But सांकाश्यायते (where य is not Patronymic) and so also सांकाश्याभूतः and not also in कारिक्रेयीयति, कारिक्रेयीभूतः, the य not being preceded by a consonant.

बिल्वकादिभ्यश्च लुक् ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ बिल्वक-आदिभ्यः, छस्य, लुक् (भस्य तद्धिते) ॥

वृत्तिः ॥ नडादिषु बिल्वारयः पठ्यन्ते ॥ नडादीनां कुक् च इति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति ॥

153. The affix छ of the bha stems बिल्वक &c is elided before a Taddhita affix.

The बिल्व &c are a subdivision of Naḍādi class (IV. 2. 91), and the augment क is added to them by IV. 2. 91. After these words, with the augment क, the affix छ is elided. Thus बिल्व कस्यां सन्ति = बिल्वकीयाः ; तस्यां भवा (IV. 3. 53) = वैल्वकाः ॥ Similarly वणुकीयाः—वैणुकाः, वैष्कीयाः, वैष्काः, वैतसकीयाः, वैतसकाः वृणुकीयाः, सार्णकाः इक्षुकीयाः, ऐक्षुकाः, काष्ठकीयाः, काष्ठकाः, कपोतकीयाः, कपोतकाः ॥ There is shortening of the final of कुञ्चा by the Vārtika कुञ्चा इत्यस्य च ॥ कुञ्चकीयाः, कौञ्चकाः ॥ छग्रहणं किम्, छमात्रस्य लुग्यया स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूतिः, ॥ अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतराणां उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तते ॥ लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य भा भूत् ॥

The affix छ is specifically mentioned in order to show that the affix only should be elided and not the augment क ॥ Otherwise क् would also have been elided on the strength of the maxim :—संनियोगशिष्टानामन्यतराण्ये (or भभावे) उभयोरप्यभावः (or अपाये), "When of the two things which are taught together, one disappears, then the other disappears likewise". The लुक् indicates the elision of the whole affix ईय, and not merely of य ॥

तुरिष्टेभ्यस्सु ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ तुः, इष्ठ, इम, ईयस्सु, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ॥

154. The affix **तृ** is elided before the affixes **इष्टन्**, **इमनिच्** and **ईयसुन्** ॥

Thus **करिष्टः**, **विजयिष्टः**, **वहिष्टः**, **वाहीयसी धेनुः** ॥ The whole affix **तृ** is elided, otherwise only the last vowel (**टि**) with the following consonant would have been elided by the following rules. The anuvṛtti of **लुक्** of the last aphorism should not be read into this, for had the elision taken place by **लुक्**, then the mark of the affix would also have disappeared likewise (I. 1. 63), and there would have remained no guṇa in **विजयिष्ट** and **करिष्ट** ॥ See V. 1. 122, and V. 3. 59; for these affixes. The affix **इमन्** has been read into this aphorism for the sake of the subsequent sūtra, there being no example of **तृ** followed by **इमन्**; **तृ** is followed by **इष्ट** and **ईयस्** by V. 3. 59.

टेः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ टं: (भस्य लोपः इष्टमेयस्तु) ॥

वृत्तिः ॥ भस्य टलोपो भवति इष्टमेयस्तु परतः ।

वार्तिकम् ॥ णाविष्टवर्त्तातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ णाविष्टवर्त्तातिपदिकस्य पुंवङ्गावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोलुक्कनार्थमिति ॥

155. The last vowel, with consonant, if any, that follows it, is elided when the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्** follow.

Thus **पटिष्टः**, **पटिमा**, and **पटीयान्** from **पटु**, and **लोपिष्टः**, **लोपिमा** and **लोपीयान्** from **लघु** ॥

Vart:—The Prātipadika followed by the causative **णि**, undergoes all the changes, as it would have undergone, had the affix **इष्ट** followed it. Those changes are (1) **पुंवङ्गावः** the feminine noun becomes masculine: 'as, **एतमाचष्टे** = **एतयति**, **इत्ययति** ॥ **इष्ट** belongs to **तत्सिलादि** affixes and causes masculination by VI. 3. 35, (2) **रभावः**—the change of **क्** to **र**, as **पृथुमाचष्टे** = **प्रथयति**, **स्रथयति**, see VI. 4. 161. (3) **टिलोपः**—as, **पटुमाचष्टे** = **पटयति**, **लययति** by this sūtra, (4) **यणादिपरम्** i. e. the application of Rule VI. 4. 156, as, **स्थूतमाचष्टे** = **स्थवयति** ॥ According to the school of Bhāradvāja, three more purposes are served: (5) **विन् मतोलुक्**—as **सांग्वणमाचष्टे** = **सजयति**, **वसुमतमाचष्टे** = **वसयति**, see V. 3. 65. (6) **कन्विधिः**—the substitution of **कन्** for **युवन्** and **अल्प** (V. 3. 64)—as **युवानमाचष्टे** or **अल्पमाचष्टे** = **कनयति** ॥ (7) **प्रादि** substitution, as required by VI. 4. 157: as, **प्रियमाचष्टे** = **प्रापयति** ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रभुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, भुद्राणाम्, यण्, आदिपरम्, पूर्वस्य, च गुणः ॥

वृत्तिः ॥ स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र भुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टमेयस्तु परतः पूर्वस्य च गुणो भवति ॥

156. Before the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्**, is elided the last semi-vowel with that which follows it, and for the first vowel, a Guṇa is substituted, in **स्थूल**, **दूर**, **युवन्**, **ह्रस्व**, **क्षिप्र** and **भुद्र** ॥

augment being य् ॥ Or इष्ठ may be taken to have lost its इ by the foregoing sūtra, and to the इष्ठ, the augment यि may be added.

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ पदानि ॥ ज्यात्, आत्, ईयसः ॥

वृत्तिः ॥ ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति ॥

160. आ is substituted for the first letter of ईयस्, after ज्य ॥

As ज्यायान् ॥ ज्य is substituted for प्रशस्य by V. 3. 61. 'Lopa' being shut out by the intervening चिद् VI. 4. 159, the आन् is read in this sūtra. If the anuvṛitti of 'lopa' were present here, then the अ of ज्य would be lengthened before यस् by VII. 4. 25, and we would get the form ज्यायान् ॥ The peculiar construction of this sūtra indicates the existence of the following maxim:—अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिः 'when an operation which is taught in the aṅgādhikāra (VI. 4, end—VII. 4, end) has taken place, and another operation of the aṅgādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place.' In VII. 4. 25, however, क्ङिङ् is understood, and lengthening could not have taken place by that rule.

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ र, ऋतः, हल, आदेः, लघोः, (इष्टमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ रश्चाच्च आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्सु परतः ॥

Kārikā पृथुं वृदुं वृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतात् रविधौ स्मरेत् ॥

161. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, र is substituted for the ऋ in a stem, when this ऋ is preceded by a consonant, and is not prosodially long (on account of being followed by a double consonant).

Thus प्रयिष्ठः, प्रयीयान् and प्रयिमा from पृथु (V. 1. 122), ग्रहिष्टः, ग्रहीयान् and ग्रहिमा ॥ Why do we say 'the र'? Observe पठिष्ठः &c. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe कजिष्ठः, कजीयान् ॥ Why do we say 'when prosodially short'? Observe कृष्णिष्ठः, कृष्णीयान्, कृष्णिमा ॥ The following are the six words to which this rule applies and to none else:—पृथु, वृदु, वृश, कृश, दृढ, परिवृढ ॥ It therefore, does not apply to words like कृत, मान्, भान्, &c, as कृतमाचष्टे = कृतयति, भानमाचष्टे = भानयति, भानरमाचष्टे = भानयति ॥

विभाषजोऽछन्दसि ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, ऋजोः, छन्दसि, (इष्टमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टमेयस्सु परतः छन्दसि विषये ॥

162. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, the ऋ of ऋजु may optionally be changed to र, in the Chhandas.

As रजिष्ठः and रजिष्ठः, in रजिष्ठमेति पन्थानम्, स्ववृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, एक-अच्, (इष्टमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ एकाञ् यङ्सप्तकं तद्विष्टेनेयस्तु परतः प्रकृत्या भवति ॥
वार्तिकम् ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥

163. A monosyllabic bha stem retains its original form, without undergoing any change, before the affixes **इष्ट**, **इमन्**, and **ईयस्** ॥

Thus **सजिष्ठः**, **सजीयान्**, **सजयति** from **सजिवन्**, the **विन्** being elided by V. 3. 65, the stem thus becoming monosyllabic. **सजयाति** is the causative, formed on the model of **इष्ट** by the Vārtika under VI. 4. 155. So also **सुविष्टः**, **सुजीयान्** and **सुजयति** from **सुजिवन्**, the **मनुप्** being elided as before. Why do we say 'a monosyllabic stem'? Observe **वसिष्ठः** from **वसुमन्** ॥ This rule is an exception to VI. 4. 155.

Vārt:—**राजन्य**, **मनुष्य** and **युवन्** retain their original form unchanged before the affix **अक** ॥ As, **राज्यानां समूहः** = **राजन्यकम्**, **मानुष्यकम्** ॥ This debar the elision of **य** required by VI. 4. 151. So **यूनां भावः** = **यौवनिकः** with **हुम्** affix (V. 1. 133), in supersession of VI. 4. 144.

इनष्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ इन्, अणि, अ नपत्यं, (प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ इन्नन्तमनपत्यर्थेण परतः प्रकृत्या भवति ॥

164. The final **इन्** of a bha stem remains unaltered before the non-Patronymic **अण्** affix.

Thus **सांकुटिनम्**, **सांगविणम्**, **सांमार्जिनम्** (III. 3. 44 and V. 4. 15). These are formed by the Kṛit-affix **इनुष्** (III. 3. 44), and then **अण्** is added in **स्वार्य** by 4. 15. So also **सार्ग्विणम्** from **सर्ग्विवन्** ॥ Why 'when **अण्** follows'? Observe **वृण्डनां समूहः** = **वृण्डम्** ॥ It is formed by **अम्** (IV. 2. 44). Why do we say 'no Patronymic'? Observe **मेधाविनाऽपत्यं** = **मैधावः** ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ गाथि, विदथि, केशि, गणिपणिनः, च, (अणिप्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ गाथिवन् विदथिवन् केशिवन् गणिवन् पणिवन् इत्येते षाणि प्रकृत्या भवन्ति ॥

165. **गाथिवन्**, **विदथिवन्**, **केशिवन्**, **गणिवन्** and **पणिवन्** remain unchanged before the Patronymic **अण्** also.

Thus **गाथिनाऽपत्यं** = **गाथिनः**, **विदथिनः**, **केशिनः**, **गणिनः**, and **पणिनः** ॥ This also applies to Patronymics.

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ संयोग-आदिः, च, (इन् अणि प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ संयोगादिश्च इनाणि प्रकृत्या भवति ॥

166. The syllable **इन्** of a stem ending in remains unchanged before **अण्**, when a conjunct consonant precedes it.

Thus **शाङ्कनेऽपत्यं** **शाङ्किनः**, **याद्विणः**, **याद्विजणः** ॥

अन्, ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ अन्, (अणि प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ भ्रन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च ॥

167. The syllable अन् of a stem ending in अन् remains unchanged, before अण् affix, whether Patronymic or otherwise.

As सामानः, बैमनः, सौखनः, जैखनः, from सामन्, वेमन्, सुखन् and जिखन् ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ ये, च, अभाव, कर्मणोः, (तद्धिते अन् प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ यकारादौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति ॥

168. The syllable अन् of a stem ending in अन्, remains unchanged before a Taddhita beginning with य, when it does not denote existence in abstract or the avocation of some one.

Thus सामसु साधुः=सामन्यः, ब्राह्मण्यः ॥ But राज्ञो भावः कर्म वा=राज्यम् ॥ राजन् belongs to Purohitādi class and takes यक् (V. 1. 128).

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ आत्म, अध्वानौ, खे, ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः ॥

169. The finals of the stems आत्मन् and अध्वन् remain unchanged before the affix ख ॥

Thus आत्मने हितं=आत्मनीनः (V. 1. 9), अध्वानमलङ्कामी (V. 2. 16)=अध्वनीनः ॥ But प्रत्यात्मम् and प्राध्वम् ॥ The first is formed by the samāsanta affix टच् added to the avyayibhāva (V. 4. 108), and the latter by अच् (V. 4. 85).

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥ पदानि ॥ न, म, पूर्वः, अपत्ये, अवर्मणः, (अणि) ॥

वृत्तिः ॥ मपूर्वो ऽन् अवर्मणाणि परतो ऽपत्यर्थे न प्रकृत्या भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥

170. In a stem in अन् with a preceding म्, with the exception of वर्मन्, the ending अन् does not remain unchanged before the patronymic affix अण् ॥

Thus सुषाम्णोऽपत्यं=सौषामः, चान्द्रसामः from चन्द्रसामन् ॥ Why do we say 'preceded by म्'? Observe सान्वन, preceded by व ॥ Why do we use 'Patronymic'? Observe चवर्णा परिवृता रथ =चामर्ण, the अन् not being changed by VI. 4. 167. Why do we say 'with the exception of वर्मन्'? Observe चक्रवर्मणोऽपत्यं =चाक्रवर्मणः ॥

Vārt :—Optionally so in हितनामन्, as हितनाम्नोऽपत्यं=हितनाम. or हितनामन ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मः, अजातौ, ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारं सामर्थ्या वपत्यादन्यत्राणि देहेष्वपार्थं निपात्यते ततोऽजातौ अपत्यइत्येव अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्डिलेषो न भवति ॥

171. ब्राह्म is irregularly formed from ब्रह्मन्, when not meaning 'a kind or jāti.'

This sūtra should be divided into two (1) ब्राह्म; the final अन् of ब्रह्मन् is elided, when the अण् affix with the force of the Patronymic, as well as with any other force, comes after it. Thus ब्राह्मो गर्भः, ब्राह्म हविः, ब्राह्ममन्त्रम् ; ब्राह्मो नारदः ॥ (2) अजातौ, but not so, when the Patronymic denotes a jāti ; for then the अन् of ब्रह्मन् is not elided before the अण् affix : as ब्रह्मणोऽपत्यं = ब्राह्मणः 'a Brahmana'. When jāti is expressed, but अण् has not the force of the Patronymic, the अन् of ब्रह्मन् is elided. As ब्राह्मी औषधि ॥

कार्मस्तच्छील्ये ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ कार्मः, ताच्छील्ये, ॥
वृत्तिः ॥ कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते ॥

172. कर्म is irregularly formed from कर्मन्, by the elision of the final अन्, when the sense is 'accustomed to such an occupation or prompt therein'.

This is formed by ण् affix (IV. 4. 62). If this is the case, then by VI. 4. 144, the form कार्म is regularly evolved. The fact is, that ण् and अण् affixes, in the sense of tāchchhīlīka are considered as one, and therefore VI. 4. 167 would have prevented the elision of the final अन् syllable. In fact this proves the existence of the following maxim :—ताच्छीलिकं णेऽण् कृतानि भवन्ति ॥ "The same operations which are occasioned by the addition of the affix अण्, take place, whenever the affix ण् is added in the sense of one accustomed to that." Thus though डीप् is added, to अण्-formed words, it is also added to ण्-formed words, in the feminine : as चौरी ; तापसी &c. The ण् taught in V. 2. 101, and III. 1. 140, is excepted. Why do we say, having the sense of accustomed to that? Observe कर्मणः इत्यम् = कार्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ औक्षम्, अ नपत्ये ॥
वृत्तिः ॥ औक्षमित्यनपत्येण टिलोपो निपात्यते ॥

173. From उक्षन् is formed औक्ष, when not meaning a descendant.

As औक्षं पटम् but औक्षणः = उक्षणो ऽपत्यम्, the अ is elided in the latter example by VI. 4. 135.

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसार्व
क्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिव
जैह्माशिनेय, वासिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, हिरण्मयानि,
वृत्तिः ॥ दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माशिनेय वासिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वा
कमैत्रेय हिरण्मय इत्येनानि निपात्यन्ते ॥

174. The following are irregularly formed ;

Dāṇḍināyana, 2. Hāstināyana, 3. Ātharvaṇika, 4. Jaihmāśīneya, 5. Vāsināyani, 6. Bhraṇḥatya, 7. Dhaivatya, 8. Sārava, 9. Aikshvāka, 10. Maitreya and 11. Hiraṇmaya.

These words are thus derived (1 and 2) शाण्डिनायन and हास्तिनायन from शण्डिन् and हस्तिन् belonging to नडादि class. The affix is कृ (IV. 2. 91). If they do not belong to that class, the affix is added irregularly: शण्डिनोऽपरस्य = शाण्डिनायनः &c. The final हन् is not elided. (3) अथर्वन् belongs to Vasantādi class (IV. 2. 63). The science or work of Atharvan Rishi is also called Atharvan. He who studies that work is called Atharvaṇika: the final is not elided before the इक् affix. (4 and 5) The descendants of जिह्माशान् and वासिन् are Jaihmāśīneya and Vāsināyani, the former with the affix इक् of the Subhrādi class (IV. 1. 123), and the latter with the affix किम् of IV. 1. 157. The finals of the stems are not dropped. (6 and 7) These are derived from भूणहन् and धीवन् with the affix व्यम्, and न् being replaced by त = भूणघ्नो भाव, धीघ्नो भावः ॥ हन् takes त before affixes having an indicatory ण or म् by VII. 3. 32: it might be said त would be added to भूणहन् before व्यम् by that rule. That rule is, however, confined to affixes which come after roots only, and not to Taddhita affixes. That rule does not apply to cases like औणशी, वार्धनः ॥ The त in Bhraṇḥatya is therefore, an irregularity. (8) सारव is from सरयू with the affix अण्, the final अयू being elided, सरयवा भवः = सारवशुक्लः ॥ (9) The son of ईक्ष्वाकु, with अम् affix (IV. 1. 168), the final इ is elided, or ईक्ष्वाकुरु जनपदेषु भवः = ऐक्ष्वाकः with अण् affix (IV. 2. 132). Accent on the first or the final. The irregularity consists in the elision of final इ ॥ As one word is ऐक्ष्वाकः and the other ऐक्ष्वाकै, the sūtra ought to have read this word twice, strictly speaking. The single reading may be justified on the ground, that the sūtra gives ऐक्ष्वाक without any accent (eka-śruti), and consequently includes both (एकश्रुतिः स्वर सर्वनाम) ॥

(10) मैत्रेय is from मित्रयु of Grīṣṭyādi class IV. 1. 136, and takes इम् as मित्रयु + एय, here VI. 4. 146, requires Guṇa, but VI. 4. 146, prevents it, and requires lopa of इ, but VII. 3. 2, required the substitution of इय for यु ॥ The irregularity consists in eliding यु altogether as मैत्रेय, the अ of मित्र cannot be elided by VI. 4. 148, before एय, as the lopa of यु is considered asiddha VI. 4. 22; however the result is the same, for अ + ए = ए by VI. 1. 97; the single substitute being the form of the subsequent. The plural of मैत्रेय will be मित्रयवः (the plural of मित्रयु); as it belongs of Yaskādi class and loses the affix in the plural (II. 4. 63). Another form of this word is मैत्रेयिक formed under VII. 3. 2. It might be objected that had मित्रयु been read in Bidādi class (IV. 1. 104), it would have taken the affix अम्, and the form मैत्रेय would have been evolved regularly: as मित्रयु + अम् = मित्र + इय (VII. 3. 2) + अ = मैत्रेयः ॥ This would have prevented also the necessity of including this word in the Yaskādi class (II. 4.

63), for then by II. 4. 63, अम् formed words would lose the affix in the plural and we would have got the form मिन्नयः in the plural. So far it would have been all right, but if मैत्रेय were to be formed with अम् affix, as proposed, then the संघ derivative of this word would have required to be formed with अण् affix under IV. 3. 127, and not with वुम् under IV. 3. 126; but we require वुम्, as मैत्रयकः सघः ॥ (11) हिरण्य from हिरण्य with मयद् with the elision of य, हिरण्यस्य विकारः = हिरण्मयः ॥

ऋत्वावास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ ऋत्वा, वास्तव्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्ययानि, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ ऋत्वा वास्तव्य वास्त्व माध्वी हिरण्य इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

175. In the Veda the following are irregularly formed : Rítvya, Vastvya Vâstva, Mâdhvî, and Hiranyaya.

The word ऋत्वा is derived from ऋतु, and वास्तव्य from वास्तु with the affix वत्, उ being changed to व ॥ ऋतो भवम् = ऋत्वाय, वास्तो भवम् = वास्तव्यम् ॥ वास्त्व is from वस्तु, as वस्तुनि भवः = वास्त्वः with the affix अण् ॥ माध्वी from मधु with the affix अण् in the feminine, as माध्वीर्न सन्त्वोषधीः ॥ हिरण्यय is from हिरण्य with the affix मयद्, the म being elided.

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable pains-taking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	..	...	...	Rs. 20 0 0
Foreign	...	...	...	£ 2 0 0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs. 3 0 0
Foreign	...	...	...	£ 0 6 0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs. 30 0 0
Foreign	...	...	...	£ 3 0 0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VII.

THE

ASHTĀDHYĀYI OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Printed by:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

TO
Hon'ble Sir John Edge, Bt. Q. C.,

LATE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FIRST.

युवोरनाको ॥ १ ॥ पदानि ॥ यु-वोः, अन-अको ।

वृत्तिः ॥ यु वु इत्येतयोरुस्त्वविशेषणयोरनूनासिकयणाः प्रत्यययामर्हणं तयोः स्थाने यथासङ्ख्यं मन अक
त्येतावादेशौ भवतः ।

Kārikā युवोर्भेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण्त्वं प्रसज्यते । अथ चदेकवद्भावः कथं पुनर्देववयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वं नुमनित्यता । आशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं बहिः समाश्रितम् ।

1. For यु and वु (nasalised) in an affix, are substituted respectively अन and अक ॥

यु and वु are taken here as stripped of all other indicatory letters, and the semi-vowels are also to be understood to have been nasalised. The अन replaces यु, and अक replaces वु ॥ Thus ह्यु (III. 1. 134) = अन, as नम् + ल्यु = नन्मः, समः ॥ So also ह्यु and ह्युन् (IV. 3. 23), as सार्यतनः, चिरंतनः ॥ वु we find in वुन् (III. 1. 133), as कृ + वुन् = कूरिकः, हारकः ॥ So also वुन् (IV. 3. 98) as वासुदेवकः, भर्जुनकः ॥

Why do we say nasalised यु and वु ? Observe ऊर्णाया युस् (V. 2. 123) Here the यु is not replaced by अन, and we have ऊर्णायाः ॥ So also in भुजिष्ठभ्यां युक्थुको ॥ Here the यु of युक् and थुक् (Uṇ III. 21) are not replaced by अन ; as भुज्युः and थुल्युः ॥ In the affixes above mentioned, the semi-vowel is not considered to have the nasal. There are no visible marks of nasality on any affixes, but the maxim is प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥

The word युवोः is the Genitive Singular of युवु considered as a single word, i.e. a Samāhāra Dvandva compound in the singular, and such compounds are always neuter (II. 4. 17), The Genitive Singular of युवु is therefore युवुनः the augment being added by VII. 1. 73. The anomalous form युवोः shows the existence of the maxim that a rule ordaining an augment is not universally valid (अनित्यमागमशासनम्) ॥ Or the युवु may be considered as masculine Dvandva, and then it proves the maxim that the gender need not be taught, the usage of the people settles the gender of a word (लिङ्गमशिष्यं, लोकाभ्यस्त्वान्-लिङ्गस्य) ॥ If, however, युवु be considered an itaretara-yoga Dvandva compound, then its Genitive dual will be युवोः, one व् is elided as a Chhandas irregularity, or the कृ is elided, and we have the युव् + ओः = युवोः an anomalous dual.

Kārikā.—If युव् is taken as a *dual*, then there ought to be a semi-vowel (i.e. युवोः); if it is considered as *Aggregate Singular*, then it ought to be neuter, how is then युवोः masculine? (To this we answer), if it be taken as dual युव्, then there is elision of the यणादेश (i.e. व्); if it be taken as singular युव, then the augment नुव् which comes in the Genitive Singular of Neuters, does not come here, proving that the rule of नुव् augment is Anitya (not of universal application). Or the word युव is taken as masculine, because the Gender depends upon usage.

आयनेयीनीयिः कढखच्छयां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ आयन्-एय्-ईन् ईय्-इयः, क-ढ-ख-छ-घाम्, प्रत्यय-आदीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ आयन् एय् ईन् ईय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं क ढ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् ।

2. आयन्, for क्, एय् for ढ्, ईन् for ख् ईय् for छ्, and इय् for घ्, are substituted, when these consonants stand in the beginning of an affix.

Thus कङ् (IV. 1. 99) = आयन्, as नङ् + कङ् = नाडायन्, चारायणः ॥ ढङ् (IV. 1. 120) = एय् as सौपर्णेयः, वैनतेयः ॥ ख (IV. 1. 139) ईन्, as आन्ध्रकुलीनः, श्रोत्रियकुलीनः ॥ छ (IV. 2. 114) = ईय्, as गार्गीयः, वात्सीयः ॥ घ (IV. 1. 138) = इय्, as क्षत्रियः ॥

Why do we say 'of an *affix*'? Observe कङ्कति, ढाङ्कते, खनति, छिनति and घूर्णते, where these consonants are in the beginning of a *root*. Why do we say 'in the beginning'? Observe उरुव्रजम् जातुव्रजम्, where घ is in the *middle* of the affix; and remains consequently unchanged.

These आयन् &c, substitutions should be understood to have taken place at the very time the affixes कङ् &c, are taught, and these substitutions being made, the rule of accent, which makes an affix acute on the first syllable, applies. Thus ख is not acute, but ई of ईन् substituted for it. Similarly in IV. 4. 117, the affix taught is घच् with an indicative च्, showing that the final of the affix ईय् will be acute (VI. 1. 163), and not of घ, for घ would have been acute by the general rule affix.

In शमे षः (Uṇ 1. 99), शमेः ख (Uṇ 1. 102), the affixes ष and ख remain unchanged, and we have शम्बः, and शंखः ॥ This is explained on the maxim of उणादयो बहुलम् (III. 3. 1). In the sūtra कृतेरीयङ् (III. 1. 29), the affix ईयङ् has been taught and not छङ्, this shows that the rule of substitution herein taught does not apply to the affixes to be added to the verbal roots. Thus एजेः खङ् (III. 2. 28), पङ्कजविद्युद्यो घम् (III. 3. 16). Here the ख and घ are not replaced by ईन् and इय् ॥ In fact, they cannot be regarded as affixes, but only as ह्रस्व or servile letters. By I. 3. 8, the gutturals are ह्रस्व except in Taddhita: therefore, the substitutions take place in Taddhita affixes, where the ख and घ are not ह्रस्व ॥

The final व् in आयन् and इन् should not, however, be considered as servile (ह्रस्व) though they be final consonants. This we infer from the sūtra

प्राचामवृज्जान् किन् बहुलम् ॥ Here the *क्* of *किन्* is indicatory, showing the position of the accent. But *क्* is replaced by *आयन्*, so if the *क्* of *आयन्* were also to be indicatory (*इक्*) there would have been no necessity of adding *क्* in *किन्* ॥ Hence the fact of this *क्* in *किन्* shows that the *क्* in *आयन्* and *इक्* are not *इक्* ॥

ह्यो ऽन्तः ॥ १ ॥ पदानि ॥ ह्यः, अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययावयवस्य ह्यस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति ॥

3 अन्त् is substituted for the ह्य of an affix.

The word *प्रत्यय* is understood here, but not so the word *आदि* ॥ Thus *हि* becomes *अन्ति* and *ह्य* becomes *अन्त* (III. 4. 78). As *कुर्वन्ति*, *सुन्वन्ति* and *चिन्वन्ति*, so also *शयान्ते*, the *लेट्* of *शीङ्* ॥ Thus *शी + लेट् = शी + शप् + भाट् + ह्य* (III. 4. 54) = *शी + शप् + भा + ह्ये* (III. 4. 79) = *शी + शप् + भा + ह्यै* (III. 4. 96) = *शी + शप् + भा + अन्ते* (VII. 1. 3) = *शी + भा + अन्ते* = *शयान्ते* (after *guna*): as *अद्य इवो विजगिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते* ॥ So also in the *Uṇadi* affix *ह्यच्* (Uṇ III. 126): as *हृ + ह्यच् = जरन्तः*, *वेदान्तः* ॥ This substitution does not take place when *ह्य* is not part of an affix: as *उञ्जितम्*, *उञ्जितम्*, *उञ्जितम्* ॥ Here also the accent falls on the substitute, according as it is *चिन्* or otherwise. Thus the substitute *अन्त* of *ह्य* is first-acute by the rule III. 1. 3; but the substitute *अन्त* of *ह्यच्* is final acute because of the indicatory *क्* (VI. 1. 763) ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अत्, अभ्यस्तात्, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य ह्यकारस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥

4. अत् is substitute for ह्य after a reduplicated verbal stem.

As *वैशति*, *वस्तु*, *वथति*, *वधतु*; *जक्षति*, *जक्षतु*; *जापति*, *जापतु* ॥ This *अत्* is replaced by *लुत्*, as *अवदुः*, *अवधुः* ॥ Here also the accent will be on the firstsyllable of the substitute. Thus *अति*, *अत*, *अंते*, *अंतु*, *अताम्* in the subsequent *sūtras*. The accent of the reduplicates, however, is governed by VI. 1. 189, (*अभ्यस्तानामादिः*) ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आत्मनेपदेषु, अ नतः, (अत्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यो ह्यकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति ॥

5. अत् is always substituted for the ह्य in the *Atm-* *anepada*, when it is not preceded by a verbal stem ending in *अ* ॥

Thus *चिन्वते*, *चिन्वताम्*, *अचिन्वत*; *लुनते*, *लुनताम्*, *अलुनत* ॥ Why in the *Atm-* *anepada*? Observe *चिन्वन्ति*, *लुनन्ति* ॥ Why "when not preceded by an *अ*"? Observe *च्यवन्ते*, *क्यवन्ते*, in which, though the roots are *च्यु* and *क्यु*, they assume the form *च्यव* and *क्यव* when the *Vikarana* *ह्यप्* is added; the *vikarāṇa* is added *first*, because it is *nitya*; and then the substitution of *अन्त* or *अत* for *ह्य*, as the case may be. The word *अनतः* qualifies *ह्य*, the *ह्य* should be *immediately* preceded by a stem ending in a non-*अ*; if some other letter intervenes, the rule will not apply. Thus from *शी—शयान्ते*, here between *शी* and *ह्य*, intervenes the augment *भाट्*, therefore *ह्य* is not preceded by a stem ending in non-*अ*, but by *भाट्* ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शीङः, रुट् ॥
वृत्तिः ॥ शीङोङ्गादुत्तरस्य ह्रादेशस्यातो रुडागमो भवति ॥

6. The अत् substitute of झ्, gets the augment रुट्, after the root शी ॥

Thus शेरते, शेरताम्, अशेरत ॥ The augment र् is added at the beginning of the affix, making अत्=रत् ॥ Had this र् been an augment of झ्, then like the भाट् augment in शयान्ते, it would have intervened between the शी and झ्, and झ् not immediately following a non-अ stem, अत् would not have been substituted for झ् at all. Therefore रुट् is made the augment of the substitute अत्, and not of झ् ॥ The root शी is read in the sūtra with its anubandha ह् in order to indicate, that there is no रुट् augment when there is elision of the Intensive affix यङ्, nor any Guṇa. As व्यति शोदयते ॥

It is a general rule that an operation applying to a root which is exhibited with an anubandha, will not apply to the same root in its Intensive-याङ्लुक form. The following verse shows when operations applying to simple roots will not apply to their Intensive forms :—

द्वितया शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गुणेन च ।
यथैकाञ्च ग्रहणं चैव पञ्चतानि न यङ्लुकि ॥

“These five sorts of operations will not apply to Intensive-याङ्लुक forms : 1. When the simple root is exhibited in the sūtra with द्वितया as भू in VII. 4. 73 is shown as भवति ॥ In Intensive, the perfect will be बोभवाश्चकार and not बभवाश्चकार ॥ 2. Where the root is exhibited with शप्, as the root भृ in VII. 2. 49 is shown as भर ॥ There is इट् after the Desiderative of simple root but not in Intensive. 3. When a simple root is exhibited with an anubandha, as शीङ् here. 4. Where a gaṇa is mentioned in a rule, as इयन् is taught after Divādi-roots (III. 1. 69). It will apply to simple roots of Divādi gaṇa, and not to their Intensive. 5. Lastly, where the word एकाञ्च is used in a sūtra. As VII. 2. 10. That rule will apply to एकाञ्च simple roots and not to their Intensives.

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वेत्तेः, विभाषा ॥
वृत्तिः ॥ वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ह्रादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति ॥

7. The अत् substitute of झ् optionally gets the augment रुट् after the verbal stem चिद् (वेत्ति) ॥

As संविदते or संविदते; संविदताम् or संविदताम्; समविदत or समविदत ॥ The ^{वि} is the Adādi root here, and does not apply to विन्ते, विन्ते, विन्ते, which belong to the Rudhādi class (विद् विचारणे) ॥

There is no augment in यङ्लुक् here also, as व्यतिवेदिते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (रुट्) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति ॥

8. The augment रुद् is diversely applied in the Veda.

Thus देवा अदुह् ; गन्धर्वा अप्सरसो अदुह् ॥ Here अदुह् is the Imperfect (लङ्) plural of दुह् ॥ Thus दुह् + झ = दुह् + रत् = अदुह्, the त् being elided by VII. 1. 41. Sometimes, the augment does not take place, as अदुहत् ॥ Owing to the word बहुल, 'diversely', the augment र् is added to other affixes also, than झ ॥ As अदध्म in अदध्मस्य केतवः ॥ This is the aorist in अङ् of the root दृश् by III. 1. 57, the guṇa ordained by VII. 4. 16, does not 'diversely' take place.

अतो भिस् ऐस् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ अतः, भिस्, ऐस् ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तावङ्गादुत्तरस्य भिस् ऐसित्ययमादेशो भवति ॥

Kārikā ॥ एत्वं भिस् परस्वाद्येव त एस्क्व भविष्यति । कृतेप्येत्वे भौतपूर्वार्हेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

9. After a nominal stem ending in अ, ऐस् is substituted for the case-ending भिस् ॥

As वृक्षैः, वृक्षैः, अतिजरसैः ॥ Why do we say ending in अ? Observe अग्निभिः, वायुभिः ॥ Why 'short अ'? Observe खट्वाभिः, मालाभिः ॥ The adhikāra of "अतः" ('after a short अ'), extends up to VII. 1. 17.

The form अतिजरसैः illustrates some important principles of grammar. अति + जरा = (जराभित्तिरान्न) आतिजर (अ being shortened by I. 2. 48). The word आतिजर ends in अ, and therefore forms its Ins. pl. by ऐस् ॥ Thus अतिजर + ऐस् ॥ Now we apply VII. 2. 101, which says for जरा is substituted जरस् before vowel-beginning case-endings. It should not be objected, that the substitution is ordained for जरा and not जर; for the maxim एकदेशार्थकृतमन्यद् भवति (a tail-less dog is still a dog) applies here. Having made this substitution, we get अतिजरसैः ॥ Nor should you object that it was the अ of जर which had given occasion to the existence of ऐस्, and that अ should not be destroyed, on the maxim संनिपातलक्षणो विधिरिति तद् विधातस्य, for this maxim is not universal, as Pāṇini himself shows in employing the form कष्टाय (III. 1. 14), in which ए of the Dative is changed into य by VII. 1. 13, and then this very य causes the destruction of अ and makes it आ (See VII. 1. 13 also).

Kārikā :—If there be substitution of ऐस् for the final अ before the affix भिस् by the subsequent sūtra VII. 3. 103, where will then the present sūtra, causing the substitution of ऐस् for भिस् after stems ending in अ, find its scope, (because there will be no stem left ending in अ)? If even after changing अ into ऐस्, you change the भिस् into ऐस्, because the ऐस् was once अ (भौतपूर्वार्थाद्); then the rule of changing भिस् into ऐस् becomes a nitya rule, because it takes effect even after the application of rule VII. 3. 103, and being nitya it debars that rule. Thus वृक्ष + भिस् ॥ Here the subsequent rule VII. 3. 103, requires the अ to be changed into ऐस् ॥ Thus वृक्षे + भिः Now the present rule cannot apply because there is no अवन्त stem. However, if considering that वृक्षे once

was **अदन्त**, we change **मि** to **ऐस्** then the rule becomes a *nitya* rule. In fact it is a *nitya* rule and debars the application of VII. 3. 103, within its jurisdiction, VII. 3. 103, finds its scope in **वृत्तेऽङ्गुष्ठे** ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति ॥

10. In the Veda the substitution takes place diversely.

That is **ऐस्** is substituted for **मिस्** even after stems which do not end in short **अ**; as **नद्यः**; and some times the substitution does not take place even after stems ending in short **अ**, as, **देवभिः सर्वभिः प्रोक्तम् ॥ देवादेवमिरागमत् (Rig Veda I. 1. 4)**

नेदमदस्तेरकोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ न, इदम्, अदस्तेः, अ, कोः, (मिस् ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्मिस् ऐस् भवति ॥

11. This substitution of **ऐस्** does not take place after **इदम्** and **अदस्**, except when they end in **क** ॥

As **एभिः, अमीभिः**, but **इमकैः, अयुकैः ॥** By VII. 2. 102, **अ** is substituted for the final of **इदम्**, as **इद + अ = इव** (VI. 1. 97). By VII. 2. 113, the **इ** is elided before **मिस्**, and the only portion left is **अ**, which becomes **ए** according to VII. 3. 103. For the final of **अदस्** is similarly by VII. 2. 102, **अ** substituted, and **अद + अ = अद** (VI. 1. 97), and according to our present sūtra, the form in Ins pl. would be **अदेभिः**, but **इ** is changed to **म** by VIII. 2. 80, and **ए** to **ई** by VIII. 2. 81.

The exception made with regard to these forms ending in **क**, shows the existence of the following maxim : **तदमभ्यपनितस्तदग्रहणेन गृह्यते** "Any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it."

The sūtra has not been made as **इदमदस्तेः कान्**, for had it been so constructed the rule would have applied to the **क** ending **इदम्** and **अदम्** and to no other **क** ending pronoun, and we could not get the forms **सर्वकैः, विश्वकैः** ॥ Moreover such a construction would have made **ऐस्** applicable to **इदम्** and **अदम्** also in their simple states : i. e. we could not have got the forms **एभिः** or **अमीभिः ॥** Therefore the negative construction **न अकोः** is used in sūtra in order to prevent the rule of contrariety.

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ टा, ङ्सि, ङ्साम्, इन, आत्, स्याः, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदिषा भवन्ति यथासंख्यम् ॥

12. After a stem ending in **अ**, are substituted **इन्** for the Instrumental ending **आ**; **आत्** for the Ablative ending **अस्**, and **स्य** for the Genitive ending **अस् ॥**

Thus **वृक्षेण** and **वृक्षेण**; **वृक्षान्** and **वृक्षान्**; and **वृक्षस्य** and **वृक्षस्य ॥** After stems not ending in **अ** we have the original ending, as **पत्न्या, सख्या ॥** Some

would have the forms अतिजरसिन and अतिजरसात्. This is on the analogy of अतिजरसः [See Sûtra 9 ante]. Thus अति + जरा = अतिजर (I. 2. 48). Then by VII. 2. 101, जरस् is substituted for जर before the vowel-affixes. These forms are not supported however by Patanjali. According to him the forms will be either अतिजरेण, अतिजरात्, or अतिजरसा and अतिजरसः but never अतिजरसिन and अतिजरसात् ॥

कुर्यः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ऊः, यः, (अतः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ऊरिति चतुर्थैकवचनस्य ग्रहणम् अकारान्तावङ्गादुत्तरस्य ऊ इत्येकस्य य इत्ययमादेशो भवति ॥

13. After a stem ending in अ, there is substituted य for the Dative ending ए ॥

Thus वृक्षाय, ह्मणाय, the अ is lengthened by VII. 3. 102, in spite of the maxim संनिपातलक्षणे विधि रनिमित्तम् तदावधातस्य ॥ "That which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Thus य is substituted here, because the preceding word ends in a short अ, thus this short अ occasioned the existence of य, therefore this य cannot occasion the destruction of अ ॥ But that however it does, for it is on account of this य, that the preceding अ is replaced by आ ॥

The ऊः is the anomalous genitive case of the Dative ending ऊः; this affix is exhibited without any vibhakti in VII. 1. 28. The ऊः should not be taken as the Genitive singular of ऊः the affix of the Locative singular.

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्मै, (अतः ऊः) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तास्सर्वनाम्न उत्तरस्य ऊः स्मै इत्ययमादेशो भवति ॥

14. After a Pronominal stem ending in अ, स्मै is substituted for the ए of the Dative.

As सर्वस्मै, विश्वस्मै, यस्मै, कस्मै, तस्मै ॥ But भवते where the Pronoun does not end in अ ॥ When अङ्ग is substituted for इदम् (II. 4. 32) in anvâdeśa sentences, then we have the form अस्मै ॥ But in अथ इदम् + ऊः = अथ अ + ए = अथा + ए, here the preceding word ends in आ and we could not have ए replaced by स्मै ॥ Therefore we infer that स्मै being an antaranga operation should be substituted first, and the sandhi afterward and we get अथास्मै ॥ (See VII. 2. 102 for the change of अद्, तद् &c into अ, त &c). The change of ए into स्मै is antaranga as it depends upon one word, while the एकादेशा long आ is bahiranga because it is an operation depending upon two words.

ऊसिङ्घोः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पदानि ॥ ऊसि, ङ्घोः, स्मात्, स्मिनौ, (अतः सर्वनाम्नः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊसि ङि इत्येतयोराकारान्तास्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः ॥

15. After a Pronominal stem ending in अ, स्मात्

is substituted for the Ablative ending अस् and स्मिन् for the Locative ending इ ॥

Thus सर्वस्मान्, विश्वस्मान्, यस्मान्, तस्मान् and कस्मान् ॥ सर्वस्मिन्, विश्वस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन् and अन्यस्मिन् ॥ But भवतः and भवति from भवन् ending in a non-अ and वृक्षान् and वृक्षे in non-pronouns. See VII. 2. 102 for यद् तद् &c.

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पूर्व-आदिभ्यः, नवभ्यः, वा, (सर्वे-नाम्नः ङसिङ्घाः स्मात् स्मिन्) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्नि उत्तरयोर्ङसिङघोः स्मात् स्मिन् इत्येतावदिदो वा भवतः ॥

16. स्मात् and स्मिन् are optionally substituted for the Ablative and Locative endings, after पूर्व and the eight that follow it (I. 1. 34).

Thus पूर्वस्मान् or पूर्वान्, पूर्वस्मिन् or पूर्वं, परस्मान् or परान्, परस्मिन् or परे, अवस्मान्, or अवस्मिन्, or अवरे, दक्षिणस्मान् or दक्षिणान्, दक्षिणस्मिन् or दक्षिणे, उत्तरस्मान्, or उत्तरान्, उत्तरस्मिन्, or उत्तरे, अपरस्मान्, or अपरान्, अपरस्मिन्, or अपरे, अधरस्मान्, or अधरान्, अधरस्मिन्, or अधरे, स्वस्मान्, or स्वान्, स्वस्मिन् or स्वे, अन्तरस्मान् or अन्तरान्, अन्तरस्मिन् or अन्तरे ॥ नवभ्य इति किम्, त्यस्मान्, त्यस्मिन् ॥

Why do we say 'nine only'? Observe त्यस्मान् and त्यस्मिन्, no option is allowed here.

जसः शी ॥ १७ ॥ पदानि ॥ जसः, शी, ॥

वृत्तिः ॥ आक.रान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति ॥

17. After a Pronominal stem ending in अ, ई is substituted for the nominative plural अस् ॥

Thus सर्वे (सर्व + ई), विश्वे, ये, के, ते ॥ Though सर्व + इ would have also given सर्वे, the long ई is taken for the sake of subsequent sūtras, in forming ऋषुणी, जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ औङः, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति ॥

Kārikā—ओकारायं द्वीविधौ ङिदृगृहीता ङिद्यास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य आसंजनस्मिन्ङिस्कार्ये ते इयां प्रसक्तं स शेषः ॥

ङित्त्वे विद्याङ्गर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यस्यात्तच्च विद्यात्तशरी ।

वर्णश्चायं तेन ङित्त्वप्यशेषो निर्देशाय पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

18. After a stem ending in the feminine affix आ, ई is substituted for the dual endings औ of the Nominative and Accusative.

Thus खट्वे तिष्ठतः, खट्वे पश्य, बहुराजे (IV. 1. 13), कारीषगन्धे ॥ The इ in औ is for the purposes of included औद् also. There is, in fact, no such affix as औ taught by Pāṇini any where. The following Karika raises this question and certain doubts in the first verse and then answers them in the second.

Kārikā :—In this rule about शी, the letter ओ has been enunciated with an indicatory इ; but we have no ओ with a इ, taught any where. What sort of sūtra construction is this? If you say, the use of इ is to form a common term for the two affixes ओ and औद्, then by so doing, डित् operations must be performed with regard to this शी of yours, and this is an error. [शी replacing डित् औद् will be considered as डित्, and being डित्, it will take the augment याद् by VII. 3, 113: and the form will be खद्वये and not खद्वे] ॥

Ans :—The इ should be considered here as merely indicating the letter ओ, and as not an इत्, so that whatever will apply to the letter ओ will apply to any form beginning with it, by the maxim यस्मिन् विधि तदादावल् ग्रहणे ॥ Or औद् may be considered as merely the letter ओ and not any particular affix, and इ is added only for the sake of facility of pronounciation, like इ in क्वारप् ओ being merely a letter, will include all affixes having the letter ओ as their significant part: and thus the ओङ् not being a डित् affix the rule VII. 3. 113, will not apply: and so there is no anomaly. Or the form औद् may be considered as the affix of the dual, for Nominative and Accusative in the terminology of Ancient Grammarians, and will not produce डित् effects, because the anubandhas of the Ancients do not produce their effects in this Grammar of Pāṇini: i.e. the rules regarding anubandhas made by Pāṇini refer to the anubandhas made by him and not by older authors.

नपुंसकाश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, च (औङ्: शी) ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङ्: शी इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

19. After a neutral stem, ई is substituted for the nom. and acc. dual औ ॥

Thus कुण्डे. तिष्ठतः. कुण्ड पठ्य ॥ कुण्ड + ई = कुण्डे. the अ of कुण्ड required to be elided by VI. 4. 148. This is, however, not done by the following

Vart :—Prohibition should be stated in the case of the affix शी ॥ Therefore the अ is not elided.

Similarly इधिनी, मधुनी, वपुणी, जतुनी ॥ The augment न् is added by VII. 1. 73.

जदशसोः शिः ॥ २० ॥ पदानि ॥ जस्, शसोः, शिः, ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरस्योर्जदशसोः शि इत्ययमादेशो भवति ॥

20. After a neutral stem, इ is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural (जस् and शस्) ॥

Thus कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पठ्य, इधीनि, मधूनि, वपूणि, जतूनि ॥ The augment is by VII. 1. 72, The word शस् in the sūtra being read along with जस्

denotes the Accusative Plural ending **सस्** and not the Taddhita affix **सस्** (V. 4. 43); as **कुण्डसो वसति, वनसः प्रविशति ॥**

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अष्टाभ्यः, औश्, ॥
वृत्तिः ॥ अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते तस्मादुत्तरयोर्ऋशसोर्गौशित्ययमादेशो भवति ॥

21. After the stem **अष्टा** (the form assumed by **अष्टन्** VII. 2. 84), **औश्** is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural.

As **अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्य ॥** Why have we taken the form **अष्टा** and not **अष्ट**? Observe **अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य ॥** This peculiar construction of the present sūtra (**अष्टाभ्यः** instead of **अष्टनः**) indicates, that the **आ** substitution for the **न्** of **अष्टन्** is optional. This sūtra is, moreover, an exception by anticipation, to the following sūtra, by which the plural Nom. and Acc. endings are elided after the numerals called **षष्** ॥ The elision of case-endings taught by II 4. 71, is not, however, barred by this rule; the elision taught therein will take place, whether this rule applies or not. Thus **अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः ॥**

The present rule applies even when **अष्ट** is at the end of a compound, as **परमाष्टौ, उत्तमाष्टौ ॥** But in **प्रियाष्टानः**, **औ** does not come, as **अष्टन्** has not assumed the form **अष्टा** here i. e. it has not lost its **न्** ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ षड्भ्यः, लुक्, ॥
वृत्तिः ॥ षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्ऋशसोर्लुग्भवति ॥

22. The Nom. and Acc. Plural endings are elided after the Numerals called **षष्** (I. 1. 24).

As **षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य, षट्च, सप्त, नव, दश ॥** The rule applies even to compounds ending with 'shash' words: as **परमषट्, उत्तमषट्**, but the 'shash' should be the principal; if it is only a secondary member of the compound, the rule will not apply: as **प्रियषषः, प्रियषट्चानः ॥** For the elision of **न्** see VIII. 2. 7.

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सु, अमोः, नपुंसकात्, ॥
वृत्तिः ॥ सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति ॥

23. The nom. and acc. singular case-endings **सु** and **अम्** are elided after a Neutral stem.

As **वधि तिष्ठति, वधि पश्य, मधु तिष्ठति, मधु पश्य ॥** So also **वपु** and **जतु ॥** In **तद् ब्राह्मणकुलम्** the word **तद्** has lost its nom. sing. ending by this rule, which has thus superseded the subsequent rule VII. 2. 102, by anticipation, by which **न्** replaces the final **इ** of **तद्** ॥ Or this **लुक्** rule of the present sūtra is a Nitya rule compared with VII. 2. 102. How can this be a nitya rule when it is set aside by the next rule **अतोऽम् ॥** We still call this rule nitya, on the maxim

यस्य च लक्षणान्तरं निमित्तं विहन्यते न तर्ह्यन्यम् "(an operation) the cause of which would, (after the taking effect of another operation that applies simultaneously), be removed by another (third rule), is not, (on that account regarded as) not nitya". For here the cause which is luk-elision, is removed by the following aphorism अतोऽम् which ordains an अम् instead of *luk*, and not by VII. 2. 102. For the application of rule VII. 2. 102, the necessary condition is that a case-affix should follow तद् &c. But when the case-affix itself is luk-elided, the substitution taught in that sūtra cannot take place.

अतोऽम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अतः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताग्रपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति ॥

24. After a Neutral stem in अ, अम् is substituted for सु and अम् the endings of the nom. and acc. sing.

As कुण्डं तिष्ठति, कुण्डं पश्य ॥ So also वनम्, पीठम् ॥ Why do we not say 'म् is substituted'? कुण्ड + म् = कुण्डाम्, thus there would be lengthening if only म् was taught (VII. 3. 101), while कुण्ड + अम् = कुण्डम् (the single substitution of the form of the antecedent by VI. 1. 107).

अद्ङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अद्ङ्, इतरा दिभ्यः, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्ङ् इत्ययमादेशो भवति ॥

Kārikā अपृक्तश्चेदमो रोषो निवृत्ते इतरादिषु । अद्ङित्त्वाद्भुताशीनां न लोपो नापि शीर्घता ॥

25. अद्ङ् is substituted for the Nom. and Acc. singular endings सु and अम् after the five Pronouns इतर &c. (i. e. the stems formed with the affixes 1. इतर, and 2. इतम्, and the stems 3. इतर, 4. अन्य and 5. अन्यतर).

These are the five pronouns, which in the list of Sarvanāmans are read together (See I. 1. 27) :—इतर, इतम्, इतर, अन्य and अन्यतर ॥ Thus कतर + अद्ङ् = कतरन् (the अ of katarā elided by ङ्) : as कतरन् तिष्ठन्ति, कतरन् पश्य ॥ So also कतमन्, इतरन्, अन्यतरन् and अन्यन् ॥ Why after these five only? Observe नेमं तिष्ठन्ति, नेमं पश्य ॥ Why do we make the affix have an indicatory ङ्? In order to prevent the lengthening of the vowel in the nominative singular : as कतर + अन् = कतरान् by VI. 1. 102. In the case of the accusative, अन् being the substitute of अम् will be sthānivat, and give us कतरन् by VI. 1. 107 even without ङ् ॥ Why not make the affix merely न् and not अद्ङ् ; it would give कतरन् &c without the application of any rule of Sandhi? The simple न् would not give us the Vocative हे कतरन्, The final would have been elided in the Vocative, as being an aprīkta. See however VI. 1. 69.

Kārikā :—If in the sūtra VI. 1. 69, there is the anuvṛtti of the word 'aprīkta', then there is fault with regard to अम् (i. e. the vocative of members in अम् will not be elided, हे कुण्डम् will be the form required and not हे कुण्ड) ; if

however, the anuvṛitti of aprkta ceases, there will be anomaly with regard to pronouns कतरन् &c (i. e. we shall not have the form हे कतरन् but हे कतर). Therefore, by reading the affix अन् with an indicatory इ i. e. reading it as अद्इ, we get out of this dilemma, and so there is not the elision of अन् in कतरन् &c in the vocative; nor is there lengthening of the vowel (कतरान्, which would have been the form had there been no इ).

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ न, इतरात्, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोच्छन्दसि विषये अद्इविशो न भवति ॥

26. In the Veda, अन् (or अद्) is not the substitute of सु and अम् Nom. and Acc. Sg. endings, after इतर ॥

As इतरमितरमण्डमजायत; वार्धप्रमितरम् ॥ Why in the Vedas? See इतरन् काष्ठम्, इतरद् कुड्यम् ॥ Had this sūtra been placed immediately after अतोऽम् (VII. 1. 24), we could have made it simpler by saying इतराच्छन्दसि; the present position of the sūtra indicates that we should divide it into two, to include other cases. In the case of एकतर, the अद्इ substitution does not take place, either in the Veda or in the Common Language. As एकतरं तिष्ठति, एकतरं पश्य ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ युष्मदस्मद्भ्याम्, ङस्; अश् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्विद्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽश्चित्यमादेशो भवति ॥

27. अश् (I. 1. 55), is substituted for the Genitive ending अस्, after युष्मद् and अस्मद् ॥

Thus तव and मम ॥ The indicatory श् of अश् shows that by I. 1. 55, the whole of the affix अस् is to be replaced: otherwise it would have replaced only the first letter of the affix; and the affix not being a substitute-affix, rule VII. 2. 89, would not be applicable to it. The तव is substituted for युष्मद्, and मम for अस्मद् by VII. 2. 96; and तव + अ (अश्), and मम + अ = तव and मम् by VI. 1. 97.

ङे प्रथमयोः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ ङे, प्रथमयोः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ ङे इत्यभिक्तिको निर्देशः ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोः युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोः रमित्यमादेशो भवति ॥

28. अम् is substituted for the Dative ending ए and for the endings of the nom. and acc. in all numbers, after the stems युष्मद् and अस्मद् ॥

The ङे the ending of the Dative is exhibited anomalously in the sūtra without any case ending (compare VII. 1. 13, ङेः) प्रथमयोः means 'of the first and second cases.' Thus युष्मद् + ङे = तुभ्यद् + ङे (VII. 2. 95) = तुभ्य + ङे (VII. 1. 102) = तुभ्य + अम् (VII. 1. 28) = तुभ्यम् (VI. 1. 107 or 97); similarly ममम् ॥ So also युष्मद् + सु = त्वद् + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 102) = त्व + अम्

(VII. 1. 28)=स्वम् (VI. 1. 97 or 107). Similarly अहम् ॥ So also युवाम् and भावाम् by VII. 2. 92 and VI. 2. 88; यूयम् and वयम् by VII. 2. 93 and VI. 1. 97 or 107, त्वाम् and माम् by VII. 2. 97 and VII. 2. 87; and युवाम् and भावाम् as before.

शसो न ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शसः, न, ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्य शसो नकारदेशो भवति ॥

29. न् is substituted for the स् of अस् the affix of the Accusative Plural after युष्मद् and अस्मद् ॥

As युष्मान् and अस्मान् (द् elided by VII. 2. 90, and lengthening by VII. 2. 87). युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान् कुलानि ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ भ्यसः, भ्यम् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्यमादेशो भवति ॥

30. अभ्यम् is substituted for the Dative भ्यस् after 'yushmad' and 'asmad.'

As युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् ॥ As the sūtra is constructed (भ्यसो भ्यम्) it is not easy to say whether the substitute is भ्यम् or अभ्यम् ॥ If it is भ्यम्, then we have two cases, (1) eliding the final द् of yushmad and asmad, by VII. 2. 90, and adding भ्यम् (2) eliding अद् of yushmad and asmad by VII. 2. 90, and adding भ्यम् ॥ It will be shown hereafter that VII. 2. 90, is capable of two explanations, one by which yushmad and asmad lose their द् only, and by another द् ॥ Similarly with अभ्यम् we have also two cases: Thus we have four cases, (1) yushma+bhyam, (2) yushm+bhyam, (3) yushma+abhyaṁ, (4) yushm+abhyaṁ. In the case of the first (yushma+bhyam) we can get the proper form, though it may be objected that yushma+bhyam should be equal to युष्मेभ्यम् by VII. 3. 103: this ए substitution will not take place, however, by force of the maxim अङ्गवृत्त पुनर्वृत्तावविधि निर्दिष्टस्य "when an operation which is taught in the angādhikāra has taken place, and another operation of the angādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place."

The second case is an impossibility, namely, yushm+bhyam can give is no form. The third case yushma+abhyaṁ will give us the proper form एभ्यम् (अ+अ=अ by VI. 1. 97). Moreover the accent also will be on the middle युष्मेभ्यम् by VI. 1. 161, the udātta अ् of yushma being elided by the anudātta अ् of अभ्यम्, the acute will be on the anudātta अ् ॥ It should not be objected that in VI. 1. 161, the word अन्त of VI. 1. 159 is understood, and the accent will be on the final. We have shown in that sūtra, that the udātta will fall on the आदि (beginning) of the anudātta term which causes the elisi ॥ The fourth alternative yushm+abhyaṁ is free from all objections.

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्या, अत् ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्य भदित्ययमादेशो भवति ॥

31. अत् is substituted for the Ablative भ्यस्, after युष्मद् and अस्मद् ॥

As युष्मत्, अस्मत् ॥ The द् is elided by VII. 2. 95, before the case ending भ्यस्, and युष्म + अत् = युष्मत् by VI. 1. 97.

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ एकवचनस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति ॥

32. This substitution of अत् is made in the singular number also of the ablative, after yushmad and asmad.

As स्वद् and मद् ॥ For the substitution of स्व and म see VII. 2. 97; and स्व and म + अत् = स्वत् and मत् by VI. 1. 97.

साम आकम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सामः आकम् ॥

वृत्तिः ॥ साम इति षष्ठीबहुवचनमागतमुदकं गृह्यते, तस्य युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्याकामित्ययमादेशो भवति ॥

33. आकम् is substituted for the Genitive plural affix साम् (VII. 1. 52), after yushmad, and asmad.

साम् is the affix साम् of the Genitive plural with the augment स ॥ Thus युष्माकम् and अस्माकम् ॥ Why is it read साम् and not साम्, when there is no स at the time when the substitution is ordained? It is read as साम् in order to indicate that आकम् will not get the augment स, for otherwise 'yushma' and 'asma' having lost their 'd' by VII. 2. 90, end in अ, and so by VII. 1. 52, would cause the genitive affix to get the augment स; the present sūtra removes that also. The substitute is exhibited with a long आ, in order to make अ + आ = आ in युष्म + आकम्, had it been short अ, then there would have been no lengthening but अ + अ = अ by VI. 1. 97. If you say 'the very fact that अकम् was taught and not कम्, would prevent para-rūpa and cause lengthening'; we reply, that the अ of अकम् would find its scope in preventing ए substitution. For without अ, we should have युष्म + कम् = युष्मकम् (VII. 3. 103).

आत औ णलः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ आतः, औ, णलः ॥

वृत्तिः ॥ आक्रान्ताद्भाषुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति ॥

34. औ is substituted for णल्, the affix of the first and third person singular of the perfect, after roots ending in long आ ॥

Thus पयो, तस्यौ, जग्लौ, मल्लौ, from पा, स्या, ग्ले (ग्ला) and म्ले (म्ला) ॥ The form पयो is thus evolved, पा + णल् = पा + अ ॥ Here three operations simultaneously present themselves for application, namely; 1. Reduplication, 2. Leng-

thening; by the single substitution of one long vowel आ, for आ + अ; and 3. The substitution of औ for आ by the present sūtra. In what order should these operations be then performed? First the affix अ should be replaced by औ. then the single substitution of औ for आ + औ; and then treating it as sthānivat, and then reduplication. For if the single substitution of आ for आ + अ had taken place first, then there would be no scope for औ substitution, therefore the औ substitution, should take place first. Thus we have पा + औ = पौ; this vṛiddhi-ekādeśa, is treated as sthānivat by I. 1. 59, and it causes reduplication. The vṛiddhi-ekādeśa should first take place (i. e. आ + औ = औ) and then the reduplication, because the former rule is subsequent to the latter.

तुहोस्तातङ् आशिष्यन्त्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तु, ह्योः, तातङ्, आशिषि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तानङ्प्रदेशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

35. तातङ् is optionally substituted for the affixes तु and हि of the Imperative, when benediction is meant.

As जीवताङ् भवान्, जीवतान् स्वम्, जीवतु भवान्, जीव स्वम् ॥ The ङ prevents Guṇa and Vṛiddhi, (I. 1. 4), and the substitute replaces the whole affix (I. 1. 53 notwithstanding). The substitute is not sthānivat विन्, though it replaces a विन् affix, because it has its own indicatory letter ङ, and ङिन् does not become विन्; and consequently in ब्रूतान् ई is not added to the affix, by VII. 3. 93, ई being added only to विन् affixes after ह्र ॥ When not denoting benediction, we have not this substitution: as ग्रामं गच्छतु भवान् or गच्छ ग्रामम् ॥

The affix तातङ् being a substitute of हि. is like हि, and, therefore, rules propounded with regard to हि, will apply to तातङ् also. Thus VI. 4. 105 says that after stems ending in short अ, the हि is elided: therefore, after such words तातङ् should also be elided. Therefore we cannot get the form जीवतान् स्वम् for जीवस्वम् ॥ This objection, however, is futile; for, in the sūtra अतो हे (VI. 4. 105), there is the anuvṛitti of हि from sūtra VI. 4. 101 (हु ह्यन्त्यो हे हिः) ॥ So that अतो हे should be construed as meaning "there is the elision of हि when it is of the form हि, and not when it assumes the form तातङ्" ॥

The object of ङ in तातङ् is, as we have said above, for the sake of preventing Guṇa and Vṛiddhi. It should not be said that the object of ङ in तातङ् is for the sake of अन्यविधिः by the application of sūtra डिच् (I. 1. 53), just as the substitutes अनङ् &c (VII. 1. 93 and 94) apply to the finals. For by so doing, तातङ् would replace only the ङ of तु and the ङ of हि, which is not desired. And the case of तातङ् is to be distinguished from अनङ्, for in अनङ् the ङ has no other object but to prevent sarvādeśa; but in तातङ् we see that ङ has another object, namely, the prevention of Guṇa and Vṛiddhi; and ङ having thus found scope, the तातङ् substitute will be governed by the general rule अनेकाङ् सिन् सर्वस्व (I. 1. 55).

The Kārikā given below raises these points.

Kārikā:—तातङि डित्त्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिभेदश्च तथा न ।

हेरधिकारो हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातङो डित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडासीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

Kārikā:—In तातङ् the ङ् is for the sake of preventing Guṇa and Vri-
ddhi (संक्रम = गुणवृद्धिप्रतिषेधः) ॥ If it be said, it is for the sake of अन्त्याविधि by I.
1. 53; we say it is not so. (If you say that after roots ending in short अ, तात्
should be elided, by VI. 4. 105 read with I. 1. 56, we reply): when the anuvṛtti
or adhikāra of हि was already existent in the sūtra VI. 4. 105 from sūtra VI.
4. 101, the express employment of हि in VI. 4. 105, indicates that the lopa rule
does not apply to तातङ् ॥ (The lopa-rule not applying to तातङ्, it follows that
it replaces the whole of हि and not only its final). The ङ् in तातङ् finds its
scope in preventing Guṇa and Vriḍdhi, therefore, it is not for the sake of antya-
vidhi (I. 1. 53). The डित्त्वं in अनङ् &c has no other scope, therefore, these subs-
titutes replace the final only.

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ विदेः, शतुः, वसुः ॥

वृत्तिः ॥ विद शान्त्येतस्याद्धातोर्त्तरस्य शतुर्वसुर्दशो भवति ॥

36. वसु is substituted for the Present Participle
affix शतृ after the root विद् 'to know'.

Thus विद्भस् (n. s. विद्भान्). विद्भांसो. विद्भांसः ॥ The words formed with affixes
having an indicatory उ or ऋ (उगिन्) add a न् in their strong cases (VII. 1. 70),
and form their feminine with unaccented ई ॥ शतृ is an affix having an
indicatory ऋ, therefore its substitute would also be considered as having an
indicatory ऋ, the उ of वसु therefore is not absolutely necessary for the
purposes of उगिन् operations. वसु is so written, in order that in the sūtra वसो
संपसारणं (VI. 4. 131.), both क्वसु and वसु should be included. Nor can we ob-
ject that in the above mentioned sūtra, वसु with one indicatory letter being
taken, cannot include an affix like क्वसु having two indicatory letters,—on the
maxim एकानुबन्धकमपेक्षं न द्वानुबन्धकस्य—for if that were so, there was no necessity
of उ in वसु ॥ Some read the anuvṛtti of the word optionally into this: and
we have विदन्, विदन्तो, विदन्तः formed with शतृ (see V. 4. 38).

समासे ऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ समासे, अनञ्, पूर्वे, क्तः ल्यप् ॥

वृत्तिः ॥ समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति ॥

37. In a compound, the first member of which is
an Indeclinable but not नञ्; ल्यप् is substituted for क्त्वा ॥

Thus प्रकृत्य, महत्य ॥ The tvā is added by III. 4. 21, the compounding is by
II. 2. 18, and तुक् by VI. 1. 71. पार्श्वतः कृत्य, The tvā is added by III. 4. 61. and
compounding is by II. 2. 22. नानाकृत्य; द्विधाकृत्य The tvā is added by III. 4. 62.
Why do we say 'in a compound'? Observe कृत्वा कृत्या. Here the counter exam-

ple is कृत्वा, which is preceded by an Indeclinable कृत्वा, but as it is not compounded, there is no substitution. Why do we say 'not preceded by नञ्'? Observe अकृत्वा, अहृत्वा, परमकृत्वा, उत्तमकृत्वा ॥ The word अनञ् means 'other than नञ्', and means words of the same class as नञ्, i. e. Indeclinables : and does not mean words which are not Indeclinables. The compounds like स्नात्वाकालक contained in the class of षडूरुप्यसक &c (II. 1. 72.), do not take ल्यप् anomalously. Or the word समासे is in the Locative with the force of specification : and means those compounds which are specifically formed with क्त्वा and not any compound in general.

Now by the rule I. 1. 72, ktvā would denote a form ending with ktvā; and would include the case of a compound ending in ktvā. But this general rule is modified by the maxim प्रत्यय ग्रहणे यस्मात् स विहित स्तद्वेत्तदन्तस्य ग्रहणम् "an affix denotes, whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself." But the affix ktvā is never ordained after a compound. Therefore, the case of compounds ending in ktvā, would not be covered by the mere employment of ktvā. Then comes the maxim कृद् ग्रहणे गति कारक पूर्वस्यापि ग्रहणे 'a kṛit affix denotes whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that kṛit affix has been added and which ends with the kṛit affix, but moreover should a gati, or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the kṛit affix must denote the same word-form together with the gati or the noun which may have been prefixed to it." By this a compound also may end in ktvā. This maxim will cover cases like प्रकृत्य, पार्श्वत कृत्य but not उच्चैः कृत्य &c because उच्चैः is neither a gati nor a kāraka. Hence the employment of the word समासे in the sūtra, and also of the word अनञ्पूर्वे, for नञ् is neither a Gati nor a Kāraka.

In the case of प्रधाय and प्रस्थाय this maxim applies :—अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते "a Bahuranga substitution of ल्यप् supersedes even antaranga rule". What are these antaranga rules superseded by the substitute ल्यप्? (1) हित्वं—the substitution of हि for धा (VII. 4. 42). Thus हित्वा but प्रधाय and not प्रहित्वा ॥ (2) इत्वं—the substitution of इद् for हो (VII. 4. 46)—as इत्वा, but प्रधाय and not प्रइत्वा ॥ (3) आत्वं as required by VI. 4. 42 : as खात्वा, प्रखाय and प्रखन्य ॥ (4) इत्वं—as स्थित्वा but प्रस्थाय ॥ (5) ईत्वं by VI. 4. 66, as पीत्वा but प्रपाय ॥ (6) वीर्यत्वं by VI. 4. 15, as शान्त्वा but प्रशान्य ॥ (7) शुद् by VI. 4. 19, as पृष्ट्वा but आपृच्छय ॥ (8) कृद्—as कृत्वा ॥ (9) इद् (VII. 2. 56)—हेवित्वा but प्रवीन्य ॥

क्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ क्त्वा, अपि, छन्दसि ॥

श्रुतिः ॥ समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्त्वयपि भवति छन्दसि विषये ॥

38. In the Veda the क्त्वा also, as well as ल्यप्, is substituted for क्त्वा, after an Indeclinable compound, other than one preceded by the Negative तञ् ॥

Thus कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा, प्रत्यञ्चर्मकं प्रत्यर्थयित्वा ॥ So also we have ल्यप्, as उद्धृत्य जुहोति ॥ The sūtra could have been made shorter by saying merely वा छन्दसि; not doing so indicates that conditions and limitations are set aside in the Vedas in applying this affix. Therefore ल्यप् is applied even when there is no compound, as, अर्च्यं तान् देवान् गतः ॥ The word छन्दसि governs the following sūtras upto VII. I. 50, inclusive.

सुपां सुलुङ्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाङ्यायाजालः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ सुपाम्, सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, आलः ॥

वृत्तिः ॥ छान्दसि विषये सुपां स्थानं सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् श या डाङ्या याच् आल इत्येते अदिशा भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सुपां सुपो भवन्ति इति वक्तव्यम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयाडियाजोकाराणामुपसंख्यानम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ आङ्याजयाराधुपसंख्यानम् ॥

39. The following irregular endings are substituted for the various case endings in the Veda: (1) स् of the Nom. Sg. for अस् of the Plural, (2) the *luk*-elision of the case-endings, (3) the single substitution of the homogeneous long vowel for the end vowel of the stem, (4) आ, (5) आत्, (6) ए (शे) for the ending of the Nom. Plural, (7) वा, (8) आ (डा), with the elision of the last vowel and the consonant, if any, that follows it in the stem, (9) या (ड्या) with the similar shortening of the stem (10) या (याच्) and आ (accent of ल) ॥

Thus (1) अनुभ्रा कृजवः सन्तु पन्थाः (for पन्थानः) Rig Veda X. 85. 23.

Vārt:—It should be stated that case-endings replace case-endings promiscuously, as, धुरि दक्षिणायाः (for दक्षिणायाम् Rig I. 164. 9).

Vārt:—One personal ending replaces another personal ending in the Vedas चपलं ये अश्ववृषाय तन्नति (for तन्नन्ति) Rig I. 162. 6.

(2) लुक्-elision:—As आद्रे चर्मन्, लोहिते चर्मन् for चर्मणि; हविर्धानि यत् सुन्वन्ति, तत् सतिधेनोर्न्वाह (यद् for यस्मिन् and तद् for तस्मिन्) ॥

(3) Lengthening:—धीनी, मती, सुदुती for धीया, मया and सुदुया ॥

(4) आ—उभय यन्तारो (for उभौ) ॥

(5) आत्—न ताद ब्राह्मणाद निग्नामि for तान् ब्राह्मणान् ॥

(6) श—न युष्मे (for युयम्) वाजबन्धवः, Rig VIII. 68. 19. अस्मे (for वय) इन्द्राव-हस्पती; Rig IV. 49. 4, the यूय and वय substitution has not taken place as Vedic usage.

(7) या—उरुया, धृष्णुया for उरुणा and धृष्णुणा ॥

(8) डा—नाभा (for नाभौ) प्रार्थय्याः Rig I. 143. 4.

(9) ड्या—अनुष्ठया व्यावयतात् for अनुष्ठया Ait Br. II. 6. 15.

(10) याच्—साधुर्यो for साधु, there was required the elision of धु ॥

(11) आन्—वसन्ता यजेन for वसन्ते ॥

Vart:—The following substitutes should also be enumerated, (a) इया, (b) डियाच् with elision of the final vowel and the consonant, if any, that follows it, and (c) long ई ॥ As (a) उर्विया परिधानम्, for उरुणा, so also वार्विया for वारुणा ॥ (b) सुक्षेत्रिया for सुक्षेत्रिणा, and सुगात्रिया for सुगात्रिणा ॥ (c) दृति न शुष्कं सरसी शयानम् for सरसि ॥

Vart:—So also (a) आङ्, (b) अयाच् and (c) अयार्: as प्रबाह्वा for प्रबाहुना, (b) स्वमर्या सच्च सवनम् for स्वमेन, (c) सिन्धुमिव नार्वया for नावा ॥

The word आच्छे in the sūtra is compounded of three words आ + आन् + शे, the word आन् = आ + आन् ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अमः, मश् ॥

वृत्तिः ॥ अम् इति ऽमबादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ॥

40. For the Personal ending अम् of the First Person Singular (in the Aorist) म (I. 1. 55) is substituted in the Veda.

The अम् here is the substitution of मिष्, and not the accusative singular affix. As वधी वृद्धम् (for अर्वाधिष्) Rig I. 165. 8: क्रमीम् वृक्षस्य शाखाम् ॥ The अद् augment is diversely elided (VI. 4. 75). The indicatory श् of मश् shows that the whole of the affix अम् is to be replaced. The substitution of म् for म् is to prevent the change of म् into anusvāra as in VIII. 3. 25.

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ लोपः, त, आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति ॥

41. In the Veda the त of the Atmanepada Personal ending is elided.

As देवा अदुह and गन्धर्वा अप्सरसो अदुह for अदुहन् (see VII. 1. 8) ; दुहाम् (for दुग्धाम्) अग्निभ्यां पयो अपन्ययम् Rig I. 164. 27. इभिजनतः शयै for शनै ॥ Owing to the anupiti of अपि from VII. 1. 38, this substitution sometimes does not take place; as: आत्मानमनृत्कुरुते ॥ Why in the Atmanepada? Observe वस्सं दुहन्त कलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ध्वमः, ध्वात् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादिस्थयमादेशो भवति ॥

42. In the Veda, ध्वात् is substituted for the Personal ending ध्वम् ॥

As अन्तरवोष्माणं वारयध्वात् for वारयध्वम् ॥ Ait Br. II. 6. 14.

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ यजध्वैनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ यजध्वमिस्थितस्य एनमिस्थितस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये ॥

43. यजध्वैनम् is irregularly formed in the Veda for यजध्वमेनम् ॥

The word यजध्वम् followed by एनम् loses its final म् in the Veda. As यजध्वेनं प्रियमेधाः (Rig VIII. 2. 37). The Kāśika adds "that व is also irregularly

changed into य": the form would then be यज्जघ्येनम् ॥ This is, however, mistake as pointed out by Bhattoji Dikshit.

तस्य तात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तस्य, तात् ॥

वृत्तिः ॥ तशब्दस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति ॥

44. For the ending त of the 2nd Pers. Pl. Imperative is substituted तात् in the Veda.

As गात्रं गात्रमस्या नूतं कृणुतात् (for कृणुत), and ऊवर्ध्य गोहे पार्थिवं खनतात् (for खनत) Ait Br. II. 6. 15, 16. अस्मारक्ष संसृजतात् (= संसृजत), सूर्यं चक्षुर्गमयतात् (= गमयत).

तसन्तसन्थनाश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ तप्, तनप्, तन, थनाः, च ॥

वृत्तिः ॥ तस्योति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थानं तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

45. Also त् and तन् (before both, on account of the indicatory प् the preceding vowel of the verbal stem is strengthened, or if weak not shortened), तन and थन are substituted for the त of the 2nd Pers. Pl. Imperative in the Veda.

This शृणोत प्रावाणः (for शृणुत), सुनोत (= सुनुत), संवरथा वधातन (for धत्त), जुजु-
हन (for जुषत्) the ślu vikaraṇa being added as a Vedic irregularity ; यद्विष्टन for यद्विच्छत ॥ The indicatory प् makes तप and तनप non-ङित् affixes (I. 2. 4).

इदन्तो मसि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इदन्तः, मसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये मसित्यर्थं शब्द इकारान्तो भवति । मस सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति ॥

46. The Personal ending मस् becomes in the Veda मसि ending with an इ ॥

Thus पुनस्त्वां वीपयामसि (for वीपयामः) शालभं भञ्जयामसि (for भञ्जयामः), त्वयि रात्रि वासयामसि (for वासयामः) ॥

क्लोयक् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ क्लः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

47. In the Veda, the Absolutive affix क्त्वा gets at the end, the augment य ॥

Thus इत्वाय सविता धियः (for इत्वा). This sūtra is not read immediately after VII. 1. 38, as in that sūtra, the anuvṛitti of samāsa is understood, while there is no such anuvṛitti here.

इष्टीनमिति च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ इष्टीनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ इष्टीनमित्यय शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यज्ञः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमोदशोऽन्यस्य निपात्यते ॥ वात्तिकम् ॥ पीत्वीनमित्यपीत्येते ॥

48. In the Veda, the Absolutive इष्टीनम् is irregularly formed for इष्ट्वा ॥

To the root यञ् is added क्त्वा, and the final आ is replaced by ईनम् ॥ As इष्टीनम् हेवान् for इष्ट्वा हेवान् ॥ The च in the sūtra indicates that there are other forms like this, as पीत्वीनम् for पीत्वा ॥

आत्वाद्यश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आत्वी-आद्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ आत्वी इत्येवमाद्यः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

49. आत्वी &c. are irregularly formed in the Veda.

Thus आत्वी मलादिब, for आत्वा ; पीत्वी सामस्य वावृधे for पीत्वा ॥ The word भारि 'et cetera' means "of the form of", namely words having form like आत्वी, as पीत्वी &c.

आजसेरसुक् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ आत्, जसेः, असुक् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्तावङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

50. After a stem ending in अ or आ, the affix अस् of the Nom. Pl. gets, in the Veda, the augment अस् (असुक्) at the end.

Thus ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः for ब्राह्मणाः and सोम्याः ॥ Rig VI. 75. 10. ये पूर्वासो य उपरासः (Rig X. 15. 2) for पूर्वे and उपरं ॥ So also पुतासः (R. I. 3. 4) Why is not, after the adding of the augment असुक्, the जस् changed to शी in the last example, as required by VII. 1. 17, and on the maxim पुनः प्रसङ्गः विज्ञानात्? No, the maxim that applies here is सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं, तद्वाधितमेव ॥

अद्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यच् ॥ ५१ ॥ अद्व, क्षीर, वृष, लवणानाम्, आत्मा प्रीतौ, क्यच् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीत्यतः प्रथति निवृत्तम् । अद्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यच् परतो सुगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायायामितं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्षीरलवणयोर्लासायामिति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सुवक्तव्यम् ॥

51. The same augment असुक् is added after the words अश्व, क्षीर, वृष and लवण before the Denominative affix क्यच्, when the delight of the subject in these things is to be expressed.

The anuvṛtti of छन्दसि does not extend to this sūtra or any further. Thus अश्वस्यति वडबा, क्षीरस्यति माणवकः, वृषस्यति गौः, लवणस्यत्युष्ट्रः ॥ अश्व + अस् + य + ति = अश्वस्यति (VI. 1. 97). Why 'when the delight of the subject is meant'? Observe अश्वीयति, क्षीरीयति, वृषीयति and लवणीयति ॥

Vārt:—After अश्व and वृष, the force of the augment is that of desiring sexual connection. Vārt:—After क्षीर and लवण it has the force of ardent wishing for, i. e. an intense thirsting after the thing. The augment is not added, though the sense may be that of delight, if it has not the above meanings. Others say Vārt:—असुक् should be added after every nominal stem when the sense is that of intense yearning after that thing: as इष्यस्यति, मध्यस्यति &c. Others say Vārt:—That the augment सुक् should be added, as इषि-स्यति, मधुस्यति &c.

आमि सर्वनाम्नः सुद् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ आमि, सर्वनाम्नः, सुद् ॥

वृत्तिः ॥ आसिति वर्तते अवर्णास्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुद्वागमो भवति ॥

52. After a Pronominal stem ending in **अ** or **या**, the affix **आम्** of the Genitive Plural gets the augment **स्** at the beginning.

The word **आम्** of the last sūtra is understood here. Thus सर्वेषाम्, विश्वेषाम्, येषाम्, तेषाम्, सर्वसाम्, यासाम्, तासाम् ॥ But भवताम् of भवन् ॥ The आम् of the sūtra is the Genitive Plural ending आम्, and not the आम् of the Locative Singular ordained by VII. 3. 116; for that आम् takes the augments याद्, भाद् or स्याद् (VII. 3. 112-114), while the present आम् takes सुद् or तुद् ॥ Nor the आम् of the Perfect Tense (III. I. 35 &c), because that refers to verb and Sarva-nāma nor the आम् of V. 4. 11, for the same reason. The word अमि is exhibited in the sūtra in the locative case, for the sake of the subsequent sūtra VII. I. 53. For the purposes of the present sūtra, it should be construed, as if it was in the Genitive case (आमः सर्वनाम्नः सुद्), because सर्वनाम्नः being in the Ablative case, the augment सुद् will be added at the beginning of the affix following it, on the maxim तस्मादित्युत्तरस्य ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ त्रेः, त्रयः ॥

वृत्तिः ॥ त्रिद्व्यंतेस्य आमि परं त्रय इत्ययमांशो भवति ॥

53. त्रय is substituted for त्रि before the Genitive Pl. affix.

As त्रयाणाम्, त्रीणाम् however appears in the Veda: as त्रीणामपि सप्तत्राणाम् ॥

ह्रस्वनद्यापो तुद् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ ह्रस्व, न दी, आपः, तुद् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वान्तात्रयन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो तुडागमो भवति ॥

54. The augment न् is added before the Genitive Pl. ending आम्, after stems ending in a short vowel, after stems called Nadi (I. 4. 3 &c), and after the stems ending in the Feminine affix आ ॥

As वृक्षाणाम्, वृक्षानाम्, अग्नीणाम्, वायूनाम्, कर्तॄणाम् ॥ नद्यन्तान् :- कुमारीणाम्, किशोरीणाम्, गौरीणाम्, शार्ङ्गस्त्रीणाम्, लक्ष्मीणाम्, ब्रह्मबन्धूनाम्, वीरबन्धूनाम् ॥ आबन्तान् :- खट्वाणाम्, मातॄणाम्, बहुराजानाम्, कारीषगन्ध्यानाम् ॥

The lengthening of the short final vowel takes place by VI. 4. 3.

पट्चतुर्थ्यश्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ पट्, चतुर्थ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ पट्संज्ञकेभ्यश्चतुर्थ्यश्च षष्ठाच्चोत्तरस्यामो तुडागमो भवति ॥

55. The augment न् is added before the Genitive pl. ending आम् after the Numerals called 'shash', and after चतुर् ॥

As षण्णाम्, पञ्चानाम्, (VI. 4. 7), सप्तानाम्, नवानाम्, दशानाम्, चतुर्णाम् ॥ A numeral ending in र् is not 'shash', hence the specific mention of चतुर् ॥

This rule applies to compounds ending with these numerals, when these latter are the principal member, as परमपञ्चानाम्, परमपञ्चानाम्, परमचतुर्णाम्, but प्रथमपञ्चाम्, प्रथमपञ्चाम्, प्रथमचतुर्णाम् where the Numerals are secondary (upasarjana).

श्रीग्रामण्योऽच्छन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ श्री, ग्रामण्योः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ श्री ग्रामणी इत्येतयोऽच्छन्दसि विषये आमां नुडागमां भवति ॥

56. In the Veda after the words श्री and ग्रामणी, the Gen. Pl. आम् gets the augment न् ॥

As श्रीणावुदरो धरुणो रयीणाम्, अन्यत्र सूतग्रामणीनाम् ॥ This sūtra could be well dispensed with: by I. 4. 5. श्री is optionally a Nadi in the Genitive plural. We make the option of that sūtra a vyavasthita-vibhāṣhā, by saying श्री is *always* Nadi in the Veda, and *optionally* every where else. As regards सूतग्रामणीनाम्, we have सूतश्च ग्रामणीश्च = सूतग्रामणि, the Genitive Pl. of which by VII. 1. 54 will be सूतग्रामणीनाम् ॥

The necessity of this sūtra will, however, arise if the compound be सूतश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ गोः, पादान्ते ॥

वृत्तिः ॥ गो इत्येतस्मादृपादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमां भवति ॥

57. After गो, when standing at the end of a Rik verse, the augment न् comes before the Gen. Pl. आम् ॥

As विश्राहि त्वा स्वपतिं शुरगोनाम्; but गवां गोवधुस्सृजा यशस्त्रिः in the beginning of a Pāda. "All rules have exceptions in the Vedas" is an established maxim, so at the end of a Pāda, sometimes this rule does not apply, as हन्तारं वृणां कृषि विराज गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ इदितः, नुम्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ इदितो धातोर्नुमागमां भवति ॥

58. न् is added after the vowel of the root, in a root which has an indicatory इ in the Dhātupāṭha.

Thus from कुडि—कुण्डित्, कुण्डितुम्, कुण्डितव्यम्; from हुडि—हुण्डित्, हुण्डितुम्, हुण्डितव्यम् &c. But पचति, पठति where इ is not इत् ॥ The न् is added to the root from its very inception, and they must be considered to have got a न्, for the purposes of the application of the grammatical rules. Thus III. 3. 103 says that आ is added in the feminine to a root which ends in a consonant and has a prosodically long vowel. The root कुडि must be considered to be such a root and कुण्डा, हुण्डा are thus formed. Similarly though the roots in the Dhātupāṭha are पिबि and कृषि, in applying affixes we must consider them as पिबन् and कृषन्, as the author himself has indicated in III. 1. 80. In short, in adding affixes, these roots should be considered as having a न् ॥ Moreover the root (dhātu) should have इ, and not the stem (aṅga). The affixes तासि (Future) and सिञ्च् (Aorist) when added to roots, will not make those roots

इकिन् ; for the इ in तासि and सिष् is merely for the sake of pronunciation, and is not to be considered as इन् in the strict sense of the word : in fact it should be considered as non-nasalised. If you say that "the इ in सिष् should be considered as इन्, for because of its being इन्, the न् of मन् is not elided by VI. 4. 24 in अमस्ता", we reply, "not so, the न् is not elided, because sūtra हनः सिष् I. 2. 14 makes सिष् a किन् after हन् only, the result of which is that हन् only loses its न् by VI. 4. 37, and no other root". In मन्ता = मन् + तासि + ता = मन् + न् + आ (the आस् is elided VI. 4. 143). For the purposes of the elision of न्, the elided आस् would be considered as asiddha (VI. 4. 22), for both VI. 4. 143, and VI. 4. 37, requiring the elision of न् are ābhiya sūtras. In भेत्ता, छेत्ता from भिक्षि and छिक्षि the whole combination इरि is इन्, and not इ and र separately, and hence नुम् is not added. But even if these roots be considered as इकिन्, the syllable इर् having an इ, yet they will not get the नुम् augment, because the word अन्त of पाशन्ते (VII. 1. 57) is understood here in this sūtra also, so that the roots must have a final इ as इन् for the application of this rule

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ शे, मुचादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ शेनुमुचादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

59. In मुच् &c, before the characteristic श of the Tudādi class, the न् is placed after the vowel of the root.

Thus मुच्छ—मुच्छति, लुपति, विन्दति, लिप्सति, सिञ्चति, कृन्तति, खिन्दति, पिशति । Why "before श"? Observe मोक्ता, मोक्तुम्, मोक्तव्यम् ॥ Why "of मुच् &c"? Observe तुदाति, तुदति ॥

Vārt.—The नुम् &c should be also enumerated. These are the following roots of Tudādi class: 24. नप् (नुफ), 25. तृष्क तन्ना, 26. तुप् तुप्, 27. तुक् तुम्क, हिंसायाम्, 28. टृफ (टप), 29. टृष्क उक्क्येशो, 30. कृफ (तरफ), कृष्क (रिष्क), हिंसायाम्, 31. शुफ, शुष्क ग्रन्थे, 32. उभ उन्न पुरणं, 33. शुभ, शुम्भ शोभार्थे ॥ Of these, those which have a nasal, lose it by VI. 4. 24, and then get the नुम् augment by the present rule, which being specifically ordained, cannot be again dropped. Thus तुम्कति, तुम्कति, तुम्पाति, टृम्कति &c. Those which have no nasal, are conjugated as टृफति तुफति, टृफति शुफति, उभति and शुभति ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मस्जि, नशोः, झलि ॥

वृत्तिः ॥ मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्झनाशौ प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

60. The augment नुम् is added after the vowel of the root in मस्ज् and नश, before an affix, beginning with an^v consonant, other than a semi-vowel or a nasal.

As मङ्क्ता, मस्ज् + तृच् (no इद् by VII. 2. 10), add न् = मस् न् तृ + तु, elide स + तृ VIII. 2. 29, change ज् to क्, and न् to anusvāra, which then becomes इ ॥ मङ्कु मङ्कत्यम्, नंश, नंशुम् and नंशव्यम् ॥ But मज्जनम् and नशिक्ता, and मज्ज (VI. 4. 32). I मज्जः and मज्जान्, the नुम् is supposed to be placed the last consonant in मस्ज्, in order that it may get elided.

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ रधि, जभोः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ रधि जभि इत्येतयोरजासौ प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

61. The augment नुम् is added after the root-vowel in रध् and जम्, before affixes beginning with a consonant.

Thus रन्धयति, रन्धकः, साधुरन्धी, रन्धो वर्तते ॥ जम्भयति, जम्भकः, साधुजम्भी, जम्भं-जम्भम्, जम्भो वर्तते ॥ Though the वृद्धि rule is subsequent, it is superseded by the augment. Why do we say 'before an affix beginning with a vowel'? Observe जा, जयम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ न, इटि, अ लिटि, रधेः ॥

वृत्तिः ॥ इडावावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति ॥

62. The augment नुम् is not added to रध्, before an affix beginning with the augment इट्, except in the Perfect.

As रथिता, रथितुम्, रथितव्यम्, but रन्धनम्, रन्धकः before Anit affixes, and रन्धिव, रन्धिम in the Perfect. When नुम् is added रन्ध् becomes a root ending in a conjunct consonant, and therefore the लिट् affixes after it are not किन् (असंयोगान् लिट् किन् I. 2. 5), and therefore the न् is not elided by VI. 4. 24. But when the affix क्वसु of the Perfect is added, we have रधिवस् Nom. Sg. रधिवान् ॥ Here the affix being expressly taught with an indicative क् the न् is elided. The reduplicate is elided, the अ changed into ए, then इट् is added, then नुम्, and then the नुम् is elided by the expressly taught किन् ॥

Why was not the sūtra made as इटि लिटि रधेः when by so doing, the augment नुम् would have been added only in the Perfect when it had इट् and so where else? This form of sūtra would have also meant that नुम् would be added in that Perfect which took इट् and in no other Perfect, while cases other than Perfect might take it. That being so, there would be no नुम् in रन्ध, while रथिता would require नुम् ॥ See, however, the Mahabhashya for the *contra*.

रभेरशाल्लितोः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ रभेः, अ शप्, लिटोः ॥

वृत्तिः ॥ रभेरशस्य शाल्लित्त्वजिते ऽजासौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ॥

63. The augment नुम् is added after the vowel of the root रम् before an affix beginning with a vowel, but not before the vikarāṇa शप् or the affixes of the Perfect.

Thus आरम्भयति, आरम्भकः, साध्वारम्भी, आरम्भमारम्भम्, आरम्भो वर्तते ॥ But आरम्भे in शप्, and आरम्भे in लिट्, and आरम्भ् before an affix beginning with a consonant.

लभेभ्य ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ लभेः, च ॥

वृत्तिः ॥ लभेभ्यजासौ प्रत्यये शाल्लित्त्वजिते नुमागमो भवति ॥

64. So also of लम्, before an affix beginning with a vowel, with the exception of शप् and लिट्, there is the augment नुम् ॥

As लम्भयति, लम्भकः, साधुलम्भी, लम्भलम्भम्, लम्भो वर्तते ॥ But लभते with शप्, and लेभे in the Perfect, and लब्ध्वा before an affix beginning with a consonant. The separation of this from the last, is for the sake of the subsequent aphorisms.

आङो यि ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ आङः, यि ॥

वृत्तिः ॥ आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

65. The augment नुम् is added to लम् preceded by आ, before an affix beginning with य ॥

As आलम्भ्यो गौः ॥ The नुम् is added before the addition of the affix, and by so doing लम् becomes लम्भ् and thus loses its character of having a penultimate अ, and therefore by III. 1. 124, we shall have प्यन् affix, and not यन् affix by III. 1. 98. Had the नुम् been added *after* the addition of the affix, then यन् would be added by III. 1. 98. Though in both cases the form will be आलम्भ्या, the difference will be in the accent: यन् would throw the acute on the first syllable (यतांऽनावः) while the word has svarita on the final; thus instead of आलम्भ्या (by VI. 1. 213 and VI. 2. 139), which यन् gives, we have आलम्भ्या (तिन् svar).

Why do we say 'when preceded by आ'? Observe लभ्य ॥ How do you explain अग्निष्टोम आलभ्यः? All rules are optionally applied in the Vedas. Or आलभ्य may be explained by saying that the नुम् having been added, is again dropped.

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

66. The augment नुम् is added to लम् preceded by उप, before य, when the reference is to something praise-worthy.

As उपलम्भ्या भवता विद्या, उपलम्भ्यानि धनानि ॥ These words are formed by प्यन् and have svarita on the final. Why do we say 'when referring to something praise worthy'? Observe उपलभ्यमस्माद् वृषणान् किञ्चित्, this is formed with the न् affix (III. 1. 98).

उपसर्गात्खल्वघ्नोः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उप सर्गात्, खल्, घ्नोः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वघ्नोः परतो नुमागमो भवति ॥

67. The augment नुम् is added to लम् preceded by a Preposition, before the affixes खल् (III. 3. 126) and घञ् ॥

Thus ईषत्प्रलम्भः, सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः, प्रलम्भः, विप्रलम्भः ॥ This is a Niyama rule, and restricts the scope of VII. I. 64. Before the vowel affixes खल् and ञ्, the root लम् gets the augment तुम् only then when it is preceded by a reposition, and not otherwise, as ईषल्लम्, लाभो वर्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ न, सु, दुर्भ्याम्, केवलाभ्याम् ॥
[तिः ॥ सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेःखल्घञोः परतो नुमागमो न भवति ॥

68. The augment तुम् is not added to लम् before खल् and घञ् when सु or दुः alone (without another Preposition along with them) precede the root.

Thus सुलभम्, दुर्लभम्, सुलाभो, दुर्लाभः ॥ But सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः ॥ The word खल् is used in the sūtra because सुदुर्भ्यां is in the Instrumental case and not in the Ablative. Had it been in the Ablative, there would have been no necessity of using the word केवलं, for the rule would not have applied, when a reposition intervened between these and the root. In अतिसुलभम्, the word ति is not an Upasarga but a Karmapravachaniya; when अति is used as an Upasarga, we have अतिसुलम्भः ॥ If the words सुदुर्भ्याम् be construed as Ablative, then also the use of केवल is for a purpose similar to that as above.

विभाषा चिण्ठमुलोः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वि भाषा, चिण्, णमुलोः ॥
[तिः ॥ चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नम्भवति ॥

69. The तुम् is optionally added to लम् not preceded by a Preposition, before the चिण् Aorist and the Absolutive णमुल् ॥

Thus अलाभि or अलम्भि, लाभंलाभम् or लभंलम्भम् ॥ This is a Vyavasthitābhāṣā, the option is allowed where there is no Preposition along with the root; and no option is allowed but तुम् must be added, when a Preposition precedes: as प्रालम्भि, प्रलम्भम् ॥

उगिद्वां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ उगित्, अ चाम्, सर्वनामस्थाने, अ धातोः ॥

[तिः ॥ उगितामङ्गानां धातुवर्जितानःमञ्चतेभ्य सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

70. Whatever has an indicatory उ, ऋ and लृ, (with the exception of a root), and the stem अच्, (अञ्चति) get the augment तुम् in the strong cases.

Thus भवतु has an indicatory उ, formed by the Uṇādi affix उवतुप्, and is declined as भवान्, भवन्तौ, भवन्तः ॥ Similarly ईयसुन्—भ्रेयान्, भ्रेयांसौ, भ्रेयांसः; शक् पचन्, पचन्तौ, पचन्तः ॥ अञ्च्—प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः ॥

Why do we say 'having an indicatory उक् vowel or the stem अच्'? Observe दृषन्, दृषन्तौ, दृषन्तः ॥

Why do we say in strong cases? Observe भवतः पश्य, श्रेयसः पश्य ॥ अञ्च् root is mentioned for the sake of *niyama*, i.e. of the roots, only अञ्च् gets नुम् and no other root. Therefore उत्थासन्, पर्णध्वन् formed from the roots संसु and ध्वंसु having indicatory उ ॥ (See III. 2. 76, IV. 1. 6, VIII. 2. 72). For the lengthening in भवान् &c, see VI. 4. 10, 14: the च् is elided in प्राङ् by VIII. 2. 23, and न् becomes इ by VIII. 2. 62: and न् in सन् by VIII. 2. 72.

Why do we say 'with the exception of a root' when by the mere fact of including *one* root अञ्च् all other roots would have been excluded from the scope of this sūtra? The specific mention of अधातोः shows that the prohibition applies to *original* roots, and not to those roots which are *derived* from nouns. Thus गोमन्तमिच्छात् = गोमन्त्यति formed by क्यच् ॥ Here गोमन्त्य is a derivative root, in its primitive state it was a noun. The prohibition of अधातोः will not apply to this root and नुम् will be added. Thus गोमन्त्य + क्तिप् = गोमन्त्य् + ० (the अ is dropped by VI. 4. 48) = गोमन् + ० (the य् is elided by VI. 4. 50). Now is added नुम् and we have गोमान् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ युजेः, अ समासे ॥

वृत्तिः ॥ युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

71. The nominal stem युज् gets before the strong cases the augment न्, when it does not stand in a compound.

Thus युङ् (VIII. 2. 23, 62) युज्जो, युज्जः; but अश्वयुक्, अश्वयुजो, अश्वयुज् in a compound. The root युज समाधो (Divādi 68) is not to be taken here; therefore not here युजमापन्ना ऋषयः ॥ But युजर् योने (Rudhādi 7) is to be taken.

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ नपुंसकस्य, झल्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

वाचिकम् ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेकइच्छन्ति ॥

72. The augment नुम् is added in the strong cases to a Neuter stem ending in a consonant (other than a nasal or a semivowel), or ending in a vowel.

Thus उद्भ्रान्ति, शङ्कन्ति (VI. 4. 10) यथांसि, पर्यांसि; कुण्डानि, वनानि (VI. 4. 8), अपूणि, जलानि ॥ Why 'of a Neuter'? Observe अग्निचिद् ब्राह्मणः ॥ Why do we say 'not ending in a semivowel or a nasal'? Observe बहुपुरि, बहुधुरि, विमलविनि, चत्वारि, अहानि (VII. 1. 98). A neuter having an indicatory उक् vowel gets नुम् by this sūtra and not by VII. 1. 70, as that is superseded by this, this being the subsequent. As श्रेयांसि, भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥

Vart:—Prohibition should be stated with regard to बहूर्जि; as बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ Some would have न् added between र् and ङ् of this word, as बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ See I. 4. 13.

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ इकः, अचि, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याज्ञौ विभक्तौ नुमागमो भवति ॥

Kārikā—इकोचि व्यञ्जने मा भुवस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
 स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्ते किं न भविष्यति ॥
 शयात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
 तुङ् वाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रयो इति ॥

73. The augment तुम् is added to a Neuter-stem ending in a simple vowel, except अ, before a case-affix beginning with a vowel.

Thus जपुणी, जतुनी, तुम्बुरुणी, जपुणे, जतुने, तुम्बुरुणे ॥ Why “with the exception of अ”? Observe कुण्डे, पीठे ॥ The phrase “before an affix beginning with a vowel” is employed here for the sake of the subsequent sūtras like VII. 1. 75. Here we could have dispensed with it : for before affixes beginning with a consonant, तुम् would be elided by VIII. 2. 7. The only object that it serves here is that we can form हे जपु! or हे जपु! in the Vocative singular. For had we जपुन्+स in the vocative, the form would have been हे जपुन् like हे राजन्, for न् would not be elided here, see VIII. 2. 8.

If it be objected that by the sūtra न लुप्तताङ्गस्य (I. 1. 63) when the affix न् is elided in the Vocative, it will leave no trace behind, and there being no affix at all, तुम् will not be added in the Vocative. We reply: that this very employment of the word अच् in this sūtra indicates (jñāpaka) that the rule prohibiting the effect of an affix (I. 1. 63) does not apply here. Therefore, though the affix is elided, it produces its effect in spite of I. 1. 63, and we have the guṇa of the vowel in the Vocative, as हे जपे by VII. 3. 108.

Why have we used the word विभक्तौ ‘when a case-affix follows’? Observe तुम्बुरवं चूर्णम्, where the *taddhita* affix अम् is added to तुम्बुरु by IV. 3. 139.

Kārikā :—The employment of the words इकः आचि in the sūtra shows that तुम् will not come when the affix begins with a consonant, as जपुभ्यां, जपुभिः ॥ An objector says, the employment of आचि in the sūtra is useless for तुम् may be added even before an affix beginning with a consonant, for having added it, it will be elided by न लोपः प्रतिपदिकान्तस्य (VIII. 2. 7). We reply, yes it can be so done, but how will you then manage the accent? For in वैञ्चवपुभ्यां, वैञ्चवपुभिः, the accent is regulated by the rule VI. 2. 29 which says that in a Dvigu compound, the first member preserves its original accent if the second member ends in an इक् vowel. But if there was a तुम्, then the second member would not end in इक् but in न्: and the elision of this न् by VII. 2. 7. is asidha for the purposes of accent. To this the objector answers, that even where न् is not elided the accent is governed by VI. 2. 29, namely the accent of वैञ्चवपुणे or वैञ्चवपुनः is by VI. 2. 29, why should it not be so when न् is elided. So the objection about accent has no strength.

Well if नुष् be added even before consonant-affix, then there will arise this anomaly: अतिरि + भ्यां = अतिरिन् + भ्यां (by adding नुष्). Here rule VII. 2. 85 cannot apply : because न् intervenes between रि and भ्यां, therefore इ of रि is not changed to आ, and therefore we cannot get the proper form अतिराभ्यां ॥ Moreover in प्रियात्रि + भ्यां, the त्रि cannot be changed to तिसृ if there be नुष्, and so we cannot get the form प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुलानि ॥

To this it is answered, the change of इ into आ in the case of रि, and the substitution of तिसृ for त्रि will take place even when the नुष् intervenes, on the maxim विभक्तिवधानदशायां यवानन्तर्यं तत् तत्राश्रीयते न स्वदिविधानदशायाम् ॥ And this is done in this way : अतिरि + भ्यां, and प्रियात्रि + भ्यां, here नुष् is superseded by the subsequent rule requiring आ and तिसृ respectively.

If this be so, then the employment of अच् in the sūtra is for the sake of the supersession of नुष् by नृद् (VII. 1. 54). Thus नृद् has unrestricted scope in अग्नीनां, वायूनां, and नुष् has unrestricted scope in चपुणे and अतुने ॥ But in चपूणां and अतुनां, both नृद् and नुष् present themselves. Here however नुष् is superseded by नृद् by purva-vipratishedha and so there is lengthening of the vowel by VI. 4. 3. This supersession is indicated by the employment of अच्, for नृद् and नुष् being both *anitya* and of equal force, had there been no अच्, नुष् would have come and not नृद् ॥

But this is also not valid, for नृद् would have to be added, even if there had been no अच् in the sūtra.

The employment of अच् is for the sake of the subsequent sūtra VII. 1. 75. The only object that अच् serves in this sūtra, is in forming the vocative हे त्रपो as shown above.

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तृतीयदिषु, भाषितपुंस्कम्, पुंस्वत्, गालवस्य ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्केनपुं सकलिङ्गमिगन्तं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति यथा पुंसि ह्रस्वमो न भवत्स्वद्वन्नापि न भवत् इत्यर्थः ।

74. A neuter stem ending in a vowel, except अ, of which there exists an equivalent, uniform masculine, is treated like the masculine, in the opinion of Gâlava, before the vowel beginning affixes of the Instrumental and the cases that follow it.

As in the Masculine there is no shortening, nor the addition of इष्, so here also. As घामणी is the equivalent, uniform masculine of the neuter form घामणि, we have either Ins. घामणिना or घामण्या ब्राह्मणकुलेन, the Ins. Sg. of घामणि n. Similarly Dat. घामणिने or घामण्ये ब्राह्मणकुलाय; Abl. घामणिनो or घामण्यो ब्राह्मणकुलान्, Gen. Sg. घामणिनो or घामण्यो ब्राह्मणकुलस्य, Gen. Du. घामणिनोब्राह्मणकुलयोः or घामण्योः; Gen. Pl. घामणीनां or घामण्यां ब्राह्मणकुलानां ॥ Loc. घामणिनि or घामण्यां ब्राह्मणकुले ॥ Similarly : Ins. शुचिना (same form in mas. and neu.), Dat. शुचये or शुचिने; Abl. and Gen. शुचेः or शुचिनः Gen. Du. शुच्योः or शुचिनोः Loc. शुचौ or शुचिनि

Why do we say after the 3rd case and the rest? Observe ग्रामिणी ब्राह्मणकुले, and शुचिनी Nom. dual. Why do we say having an appropriate masculine of the same form and meaning? Observe ऋपुणे, जतुने ॥ Why have we only one form पीलुने फलाय, when पीलुर्वृक्षः and पीलुकलं show that पीलु has a masculine form also. The word पीलु is masculine when it applies to 'trees', and पालु is neuter when it refers to 'fruits'; so this word पीलु cannot be said to be भाषितपुंस्क, the masculine पीलु not having the same meaning as the neuter पीलु ॥ See VI. 3. 34.

Why do we say "ending in a vowel except अ"? Observe कीलालपा ब्राह्मणः and कीलालपं ब्राह्मणकुलं; the Ins. &c of कीलालपा will not be the Ins. &c of कीलालपं ॥ The latter will have only one form कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन ॥ &c.

Before case affixes beginning with a consonant we have one form only, as ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनडुदात्तः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अस्थि, दधि, सक्थि, अक्ष्णाम्, अनङ्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादियु विभक्तियु परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति ॥

75. The acutely accented अन् (अनङ्) is substituted for the finals of asthi, dadhi, sakthi and akshi, before the affixes of the Instrumental and the cases that follow it, which begin with a vowel.

Thus अस्थौ, अस्थे, दधौ, दधे, सक्थौ, सक्थे, अक्षौ, अक्षे ॥ The words अस्थि &c have acute on the first syllable, the substitute अनङ् would have been also anudatta, but for this sūtra. The stem getting the designation अ, we elide the अ (VI. 4. 134), the udatta अ being thus elided, the case-ending, which was anudatta before, now becomes udatta (VI. 1. 161). The stems ending with 'asthi &c' and though not neuter, are governed by this rule. As प्रियास्त्रा ब्राह्मणेन, प्रियदध्ना ॥ Why 'before the affixes of the Instrumental and the rest?' Observe अस्थिनी, दधिनी ॥ Before affixes beginning with a consonant, we have अस्थिभ्याम्, दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ छन्दासि, अपि, दृश्यते ॥

वृत्तिः ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

76. In the Veda also, the stems 'asthi', 'dadhi', 'sakthi' and 'akshi', are found to take the substitute अनङ्, before endings other than those mentioned above.

Thus the substitute is ordained before endings beginning with a vowel. In the Veda it comes before affixes beginning with a consonant. As ऋगो दधीचो अस्थैभिः, अन्नं पश्येमासैभिः ॥ The substitute is ordained to come after the Instrumental &c. In the Vedic literature it is found in the Acc. &c. As अस्थौनि in अस्थान्युक्त्यु श्रुति ॥ The substitute comes before case-endings (vi-

bhakti), in the Vedic literature it comes before affixes which are not case-endings, as अक्षग्वैता लाङ्गल, अस्थ्यन्तं यदनस्था विभक्तिः ॥ See VI. 1. 176.

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ई, च, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचने परतन्त्रसि विषये स्थायीनामीकारदेशो भवति, सचोदात्तः ॥

77. The acutely accented ई is substituted for the final of asthi, dadhi, sakthi and akshi, in the Veda, when the case-affixes of the dual follow.

As अक्षी ते इन्द्राङ्गले कपेरिव ॥ अक्षीभ्यान् ते नासिकाभ्याम् ॥ In अक्षी the augment दुम् is not added to the stem before the vowel-beginning ending, because VII. 1. 73, which ordained दुम्, is superseded by the present sūtra, and being once superseded, it is superseded for good. (सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव) ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तात्, शतुः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्ताङ्गादुत्तरस्य शतुर्मुन् भवति ॥

78. The Participial-affix शतृ (भत्-अन्त्), does not take the augment दुम् after a reduplicate stem.

Thus ददत्, ददतौ, ददतः, अक्षत्, अक्षतौ, अक्षतः, जायत्, जायतौ, जायतः ॥ This is an exception to VII. 1. 70, and applies of course to sarvanāmasthāna or strong cases. The दुम् is to be read into this sūtra from VII. 1. 70; for the negation of this sūtra cannot apply to ई taught in the preceding sūtra, for ई is never ordained after śatpī; therefore, though several other operations intervene, yet दुम् is to be read here.

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वा, नपुंसकस्य ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्ताङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति ॥

79. The Participial-affix शतृ optionally takes the augment दुम् after a reduplicate stem, in Neuter nouns.

Thus ददाति or ददन्ति, कुलानि; दधति or दधन्ति कुलानि, अक्षति or अक्षन्ति कुलानि, जायति or जायन्ति कुलानि ॥ This of course applies to sarvanāmasthāna or strong cases.

आच्छीनद्योर्दुम् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ आत्, शी, नद्योः, दुम् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्ताङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः ॥

80. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in अ or आ, it may optionally take the augment दुम् before the neutral case-ending शी and before the feminine affix ई ॥

Thus तुवती कुले or तुवन्ती कुले, तुवन्ती ब्राह्मणी, तुवती ब्राह्मणी, यासी कुले, यानी व यासी ब्राह्मणी, यानी ब्राह्मणी, करिष्यती कुले, करिष्यन्ती कुले, करिष्यती ब्राह्मणी, करिष्यन्ती ब्राह्मणी अत्रान्तरङ्गस्यादेकोदेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्ताङ्गादुत्तरस्य शतुर्दिति न युज्यते षक्तुम्, उभयत आ नान्तादिवहियन्तादिवज्ञावोपि नास्ति भूतपूर्वगत्याभ्ययो वा ददत्तं प्रतीयमादिप्रतिप्रसङ्ग इति, अत्र सभा

कं चिदाहुः, शतुर्वयवे शतृशब्दो वर्त्तते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शब्दवयव इति ॥ अपरे पुनराहुः, आदित्येतेन शीनयावैव विशेयते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनया तयोः परतः शब्दन्तस्य तुम्भवतीति, तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितं च वचनप्रमाणादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते ॥ आदित्येति किम्, कुर्वती, सुन्वती ॥ शीनद्योरिति किम्, तुवताम्, तुवताम् ॥

The form तुवती is thus evolved. तुङ् + श + शतृ + डीप् ॥ The vikaraṇa श is added by III. 1. 77, & डीप् by IV. 1. 6. This is equal to तुङ् + अ + अन् + ई = तुवती the अ + अ becoming अ by the rule of पररूप ekādeśa (VI. 1. 97). This ekādeśa operation being antaraṅga, now there is no शतृ affix coming after a stem ending in अ, and therefore this sūtra will not apply. If you say the ekādeśa will be considered as the final of तुङ् by VI. 1. 85, we reply, that the antāchvadbhāva of that sūtra will not apply when simultaneous operations are to be performed, for अ cannot be said at one and the same time as the final of तुङ् and the beginning of अन् (शतृ). If you say the maxim सांप्रतिकामावे झतपूर्व गतिः (when a word cannot denote something which actually is what is expressed by the word, it must be understood to denote something which formerly was what is expressed by it), will apply here, and that तुङ् will be considered to end in अ because it formerly did end in the affix अ of श; we reply that then the present rule should apply to forms like अङ्गी व्रती &c. For here also we have अङ् + शप् लोप + शतृ + डीप्; and अङ् should be considered to end in अ, because it had the affix शप् after it, though it was afterwards elided. The maxim quoted, therefore, proves too much.

To solve these objections, some say, that the word शतृ in this sūtra means 'a portion of the affix शतृ, such as तृ' and the sūtra means 'after a stem ending in अ, to the portion तृ of the affix शतृ there is added तुम्.' Others say, the word आत् in the sūtra qualifies शी and नदी and not शतृ; and the sutra means "तुम् is added to a stem ending in शतृ, when शी or नदी affixes follow after a stem ending in अ." Therefore in तुवती the affix ई is considered to come after the अ of तुङ्, the intervening तृ not debarring it.

Why do we say "after अ"? Observe कुर्वती and सुन्वती, no optional तुम् is added here. Why do we say "शी and नदी following"? Observe तुवताम् and तुवताम्

शाप्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ शप्, इयन्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ शप् इयन् इत्येतयोः शतृः शीनद्योः परतो नित्यं तुमागमो भवति ॥

81. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in the vikarapas शप् and इयन्, it invariably takes the augment तुम् before the neutral case-ending शी (ई), and the feminine ending ई (Nadi).

Thus पचन्ती कुले, पचन्ती ब्राह्मणी, रीव्यन्ती कुले, रीव्यन्ती ब्राह्मणी, सीव्यन्ती कुले, सीव्यन्ती ब्राह्मणी ॥ The word नित्य stops the anuvṛitti of वा (VII. 1. 79).

सावनडुहः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ सौ, अनडुहः ॥

वृत्तिः ॥ सौ परतो ऽनडुहोऽस्य नुमागमो भवति ॥

82. अनडुह् gets the augment नुम् before the ending सु of the Nom. Sg. (and Vocative).

By VII. 1. 98 अनडुह् gets the augment आ after ड in the strong cases, and अ in Vocative Singular (VII. 1. 99). It thus becomes अनडुह् and अनडुअ् ॥ By the present sūtra न् is added after this आ and अ ॥ The case-ending is elided by VI. 1. 68, and the final ह् by VIII. 2. 23. Thus we have अनडुान् (Nominative Singular; and अनडुअ् in the Vocative Singular. The augments आम् and अम् (VII. 1. 98, 99), do not supersede नुम्, nor are they superseded by नुम् ॥

In this sūtra, some read the annvṛitti of आन् from VII. 1. 80; and by so doing they add नुम् to that form of अनडुह् where there is an आ or अ, namely, after the word has taken the augment आम् in the nominative singular by VII. 1. 98, and अम् in the Vocative by VII. 1. 99. Therefore, the नुम् does not debar आम् or अम्, nor is it debarred by आम् or अम् ॥ Others hold that though one is a general rule and the other is a particular rule, yet in this instance, आम् (or अम्) and नुम् are applied simultaneously, one not debaring the other, there is no relationship of बाध्य and बाधक among them, just as in सिञ्चीयति the rule of lengthening (VI. 4. 16) and reduplication are applied simultaneously, one not debaring the other. In बह्वनङ्गाहि ब्राह्मणकुन्ताने. we add first आम् because it is subsequent, and then we add नुम् by VII. 1. 72 on the maxim of पुनः प्रसङ्गविज्ञान &c ॥

हक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ हक्, स्ववस्, स्वतवसाम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ हक् स्ववस् स्वतवस इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये ॥

83. हक्, स्ववस् and स्वतवस् take the augment नुम् before the affix सु (Nominative and Vocative Singular) in the Veda.

Thus ईहङ्, ताहङ्, याहङ्, सङङ्, स्ववान्, स्वतवान् ॥ The ह् of ईहङ् (formed by III. 2. 60), is elided by VIII. 2. 23; and ह् substituted for न् by VIII. 2. 62. The lengthening in स्ववान् and स्वतवान् is through VI. 4. 14.

दिव औत् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दिवः, औत् ॥

वृत्तिः ॥ दिवित्यतस्य सौ परतो आन्विष्यमादेशो भवति ॥

84. औ is substituted for the final of दिव् before सु (Nom. Sg. and Voc. Sg.).

As औः ॥ There is a nominal-stem दिव् which is taken here. It has no indicatory letters annexed to it. The root दिव् is not to be taken here, as it

has the indicatory letter ञ and is exhibited in the Dhātupāṭha as णि ॥ The nominal-stem derived from णि, does not take औ, but ऊ, the Nom. Sg. c. which is णुः as अक्षणुः (See VI. 4. 19, and VI. 1. 131).

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ पथि, मथि, ऋभुक्षान्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकारादेशो भवति ॥

85. आत् (आ) is substituted for the final of 'pathin' 'mathin' and 'ṛbhukshin', before the ending सु (of the Nom. Sg.).

As पन्थाः, मन्थाः, ऋभुक्षाः ॥ Though the sthānin here is a nasal (i.e. न्), yet the substitute आ is not to be nasalised, but to be pronounced purely. For न्थ see VII. 1. 87. The nasal आ is not to be taken on the maxim भाव्यमानेन सर्वानां ग्रहणं न भवति ॥ "A letter which is taught in a rule does not denote the letters homogeneous with it."

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ इतः, अत्, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनां वकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति ॥

86. अ is substituted for the इ of 'pathin, mathin and ṛbhukshin,' in the strong cases.

Thus पन्थाः, पन्थानौ, पन्थान्, पन्थानौ, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थान्, मन्थानौ, ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः, ऋभुक्षाणम्, ऋभुक्षाणां ॥ आदिति वर्त्तमाने पुनरङ्गत्वं षपूर्वस्य, ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

Though the anuvṛitti of आत् was here, the separate mention of अत् is for the sake of VI. 4. 9: by which in the case of ऋभुक्षिन् we have two forms, ऋभुक्षाणम् and ऋभुक्षणम् ॥

थोन्थः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ थः, अन्थः ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथोत्पकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः ॥

87. न्थ् is substituted for the थ् of pathin and mathin in the strong cases.

As पन्थाः, पन्थानौ, पन्थान्, मन्थाः, मन्थानौ मन्थान् ॥

भस्य डेलोपः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भस्य, डेः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनां भसंज्ञकानां डेलोपो भवति ॥

88. The last vowel, with the consonant that follows it, is dropped in pathin, mathin and ṛbhukshin, before a weak case-ending beginning with a vowel (before which the stem is called Bha I. 4. 18).

As पथः, पथा, पथे, मथः, मथा, मथे, ऋभुक्षः, ऋभुक्षा, ऋभुक्षे ॥ The anuvṛitti of sarvanāmasthāna, of course, is inappropriate here: though its anuvṛitti is current as will be seen in the next sūtra.

पुं सौ ऽसुङ् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ पुंसः, असुङ् ॥

वृत्तिः ॥ पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परसो ऽसुङ् इत्ययमादेशो भवति ॥

89. असुङ् (अस्) is substituted for the final of पुंस् in the strong cases.

The word पुंस् is derived from पा (to protect) + डुम्सुन् (Uṇ IV. 178), the ण् being changed to anusvāra. So when स् of पुंस् is replaced by अस् we get the form पुमस्, the उ of असुङ् indicates that ण् should be added in the strong cases after अ (VII. 1. 70), so we have पुमान्, पुमांसी, पुमांसः ॥

This substitution must take place in its incipient stage before the affixes are added, (उपदेशिवद्भावः): otherwise the accent will be wrong. The compounds have acute on the final, (VI. 1. 223), therefore, परमपुंस् has acute on पु, and in the Nominative Singular परमपुमान् the acute will remain on पु, but it is intended that it should be on मा, thus परमपुमान् ॥ The simple word पुमान् of course, has accent on पु ॥

गोतो णिन् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ गोतो, णिन् ॥
वृत्तिः ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिङ्गवति ॥

90. The endings of the strong cases are णिन् after गो ॥

That is, these affixes produce all the णिन् operations: such as Vṛiddhi &c. As गौः, गावौ, गावः ॥ Why have we added a न् after गो? The rule applies to the form गो, and not when it assumes the form गु, as in चित्रगुः, शबलगुः ॥

How do you explain the forms हे चित्रगो, हे शबलगवः? This is done on the maxim अङ्गुत्ते पुनर्वृत्तावावधि निश्चितस्य, (when an operation which is taught in the Aṅgādhikāra VI. 4.—VII. 4. has taken place, and another operation of the Aṅgādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place). For when Guṇa once takes place before the Vocative and the Nominative Plural affix by VII. 3. 108-109, the णिन् operation of this rule will not again take place. Or गौतः in the sūtra may be construed as Sambandha-lakṣhaṇā Saṣṭhī (a Genitive denoting a general relation): and the meaning will be "that sarvanāmasthāna affix, denoting singular, dual, plural, which refers to the meaning of गो or 'cow.' While in चित्रगु, the sarvanāmasthāna affix does not refer to 'cow' but to another object, namely to a 'person' who possesses brindled cows. न् in गौन् in this view is for specification only.

Some read the sūtra as गौतः णिन्, so that the rule will apply to गो also as, गौः, गावौ, गावः ॥ If the reading be taken गौतः, then we extend this rule to गो also, by taking गो as merely illustrative of all words ending in गो; and this is done by the letter न् in गौतः, for the तपर rule applies to letters, and not to words, so that गौतः means and includes गो and words ending in गो ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ णल्, उत्तमः, वा ॥
वृत्तिः ॥ उत्तमो णल्वा णिङ्ग भवति णिङ्कार्थं तच्च वा भवतीत्यर्थः ॥

91. The ending of the First Pers. Sg. in the Perfect optionally acts as णिन् ॥

The Vṛiddhi is optional, as अहं गकार or चकार, अहं पपाच or पपच ॥

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सख्युः, अ सम्बुद्धौ ॥

वृत्तिः ॥ असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिङ्गति ॥

92. After सखि, the endings of the strong cases, with the exception of the Vocative singular, are णिन् ॥

That is, they cause Vṛiddhi. As सखायौ, सखायः, but हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अनङ्, सौ ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्युशब्दः संबुद्धिर्न भवति ॥

93. अनङ् (अन्) is substituted for the इ of सखि before सु of the Nominative Singular, (but not in the Vocative Singular).

As सखा, but हे सखे ॥

ऋदुशनसुरुदंशोनेहसां च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ ऋत. उशनस्, पुरुदंशः अनेहसाम् च ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानामङ्गानामुशनसः पुरुदंशस् इत्यनेनां चासंबुद्धौ सा परतो ऽनङादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ उशनसः सम्बुद्धावपिपक्षेऽनङ् इष्यते । न ङित्संबुद्धाणि नन्नापमनिर्वापि पक्षइष्यते ॥

Kārikā:—संबोधने तूशनसस्त्विच्छरूपं सान्ते तथा नागतमथाप्यङ्गन्तम् ॥

माध्यं किनिर्वादि गुणं विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपशं वरिष्ठः ॥

94. Anañ (अन्) is substituted for the final of the stems ending in ऋ, as well as for the final of uśanas, purudanśas, and aneḥas, in the Nominative Singular (but not in the Vocative Singular).

As कर्ता, हर्ता, माता, पिता, भ्राता, उशना, पुरुदंशा, अनेहा ॥ In the Voc. Sg. we have हे कर्तः, हे मातः, पितः पुरुदंशः, अनेहः and उशनः ॥

Vārt:—अनङ् is substituted for the final of उशनस् in the Voc. Sg. also, as हे उशनन्, the final न् not being elided (See VIII. 2. 8). Otherwise we have हे उशन ! Thus it has three forms in the Vocative Singular: as हे उशनस्, हे उशनन्, and हे उशन ! ॥

Kārikā:—In the vocative, the word उशनस् has three forms, (1) ending in ण् when अनङ् is not added, (2) ending in न्, when न् is not elided, (3) ending in अ when न् is elided. This is the opinion of the Achārya Mādhyandini. So also according to the Achārya Vaiyāghrapādya, (the best of the Vyāghradas), there is Guṇa in the Neuter of the stems ending in इक् vowels; as ऋपो ॥

The ण् in ऋन् is for the sake of distinctness.

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ तृज्वत्, क्रोष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ क्रोष्टुशब्दस्तुज्वत्त्वान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परत तृज्वङ्गति ॥

95. The word क्रोष्टु 'a jackal' is treated in the strong cases (with the exception of Vocative Singular) as if it ended in वृच् (वृ) ॥

The word क्रोष्टु is declined like क्रोष्ट in the strong cases. As क्रोष्टो, क्रोष्टी, क्रोष्टोरः, क्रोष्टीरः, क्रोष्टीरे ॥ But क्रोष्टुन् in weak cases, and हे क्रोष्टो in the Vocative Singular. The accent in the strong cases is also that of the वृच् affix, i.e. acute on the final. The word क्रोष्टु is formed by the affix वृच् (U० सितानगमि &c, I. 69).

स्त्रियां च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ स्त्रियां, च ॥

वृत्तिः ॥ असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य वृच्चङ्गवति ॥

96. The word क्रोष्टु is treated as if it ended in वृच्, in the feminine, before all case-endings.

This sūtra is commenced for the sake of cases other than strong ones. In strong cases, whether of masculine or feminine, the former sūtra applies; but in the feminine, in other cases also there is triple-treatment. Thus क्रोष्टी, क्रोष्टीभ्यान्, क्रोष्टीभिः ॥ Some read the word क्रोष्टु in the Gaurādi class (IV. 1. 41), and they treat it as a वृच् ending word before the feminine affix डीप्, as क्रोष्ट्रा ॥ According to them, in forming the Taddhitārtha compounds like पञ्चभिः क्रोष्टीभिः कीर्तैः = पञ्चक्रोष्टभी र्यैः, we could not get the form पञ्चक्रोष्टभिः, because when the affix ठक् is elided by V. 1. 28, the feminine is also elided by I. 2. 49, and the डीप् being thus luk-elided, there would be no वृच्चङ्गवति, because the affix leaves no trace behind I. 1. 63. To get out of the difficulty, we can only say, that the form is so, in spite of the apparent inconsistency.

Those who do not read क्रोष्टु in the Gaurādi class, they explain this sūtra by saying that the word स्त्रियां indicates the sense, namely, क्रोष्टु is treated like a वृच् word, when it denotes a female, wherever it may occur.

And because क्रोष्टु is treated as if it was क्रोष्ट, the feminine will be formed by the affix डीप् by IV. 1. 5, and the form क्रोष्टी will be end-acute by VI. 1. 174. So that whether क्रोष्टी be formed by डीप् under Gaurādi class, or by डीप् under IV. 1. 5, the accent remains the same: while under this second view, we have not to face any such difficulty as in the first.

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तृतीयादिषु, अचि ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुविभाषा वृच्चङ्गवति ॥

वार्तिकम् ॥ वृच्चङ्गवत्त्वं पूर्वविप्रतिषेधेन नुप्युदो भवतः ॥

97. क्रोष्टु may optionally be treated as Kroshtī before the endings beginning with a vowel, in the Instrumental and the cases that follow it.

As क्रोष्टी or क्रोष्टुना, क्रोष्टी or क्रोष्टवे, क्रोष्टुः or क्रोष्टोः, क्रोष्टीरे or क्रोष्टोः, क्रोष्टीरे or क्रोष्टोः ॥ But क्रोष्टुन् in the Accusative Plural, and क्रोष्टुभ्यां before consonant-beginning affixes.

Vart:—**नु** and **नुद्** augments come in supersession of the Trich-vahava ordained by the preceding sūtras. Thus the Dative of the Neuter **प्रियक्रोदु** will be **प्रियक्रोदुने** सण्वाय, **हितक्रोदुने** वृषलकुलाय, and not **क्रोद्रे** ॥ Similarly with **नुद्**, as **क्रोद्वनाम्** ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ चतुर्, अनडुहोः, आम्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ **चतुर्** अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः ॥

वार्तिकम् ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥

98. **चतुर्** and **अनडुह** get the acutely accented augment **आ** (आम्) after the **उ** in the strong cases.

Thus **चत्वारः**, **अनड्वार्**, **अनड्वारो**, **अनड्वारः**, **अनड्वारम्** ॥ The rule applies to compounds ending with **चत्वार** and **अनडुह**, as **प्रियचत्वार**, **प्रियचत्वारो**, **प्रियचत्वारः**, **प्रियचत्वारम्**, **प्रियानड्वार्**, **प्रियानड्वारो**, **प्रियानड्वारः** ॥

Vart:—In the case of **अनडुह** there is option in the feminine, as **अनड्वरी**, or **अनड्वारी** ॥ This would be so, because it occurs in Gaurādi class IV. I. 41.

अम्बुद्वौ ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अम्, सम्बुद्वौ ॥

वृत्तिः ॥ **संबुद्वौ** परतचतुरनडुहोरामागमो भवति ॥

99. **चतुर्** and **अनडुह** get the augment **अ** after the **उ** in the Vocative Singular.

This debars the previous rule, as **हे प्रियचत्वरः** (a Bahuvrihi), **हे प्रियनड्वरः** ॥

ऋत इच्छातोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ ऋतः, इत्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्य धातोर्ऋस्य इकारादेशो भवति ॥

100. For the final long **ऋ** of a root, there is substituted **इर्** (I. 1. 51).

As **किरति**, **गिरति** from **कृ** and **गृ** of the Tudādi class. **आस्तीर्णम्** विस्तीर्णम् from **स्तृ**, the lengthening by VIII. 2. 77. Why do we say of a root? Observe **मृणाम्**, **मातृणाम्** ॥

This substitution will apply to Derivative roots also, as **चिन्तीरति** from **चिन्** 'to scatter'.

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ उपधायाः, च ॥

वृत्तिः ॥ उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति ॥

101. **इर्** is also substituted for the penultimate long **ऋ** of a root.

As **कीर्तयति**, **कीर्तयतः**, **क** र्त्तयन्ति; from **कृन्** ॥ Lengthening by VIII. 2. 77.

उदोऽप्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ उत्, ओऽप्य, पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ ओऽप्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादुदोऽप्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोर्ऋस्य उकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इत्योत्वाभ्यां युगबद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

102. उर् is substituted for the final long ऋ of a root, when it is preceded by a labial consonant belonging to the root.

As पृत् and पुपृषति from पृ, so also पुपृषति ॥ The lengthening is by VIII. 2. 77. The rule applies when the dento-labial व precedes: as वुपृषति क्वांस्वजम् from वृ; so also प्रावुषति कम्बलम् ॥ The labial consonant must be the consonant of the root. Therefore when कृ 'to go' is preceded by सम्, the rule will not apply, for म् is not part of the root: as समीर्णम् by VII. 1. 100.

Vārt:—The Guṇa and Vṛiddhi do take place in supersession of इर् and उर् substitution. Thus आस्तरणम् and आस्तरकः (from रस्ते with ल्युट् and ण्युट्), निपरणम्, निपरकः from पृ, निगरणम्, निगारकः from गृ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये कृकारान्तस्य धातोर्ऋस्य बहुलशुकारादेशो भवति ॥

103. In the Veda, the उर् substitution for ऋ of a root-stem is diverse.

That is, it takes place even when the preceding letter is not labial, and does not take place even when the letter is labial. Thus मित्रा वरुणो ततुरि, कृष्ण्वा जगुरि, पप्रितमम् (no change), and पपुगुरि, from नृ, गृ and पृ ॥ All these words ततुरि, जगुरि and पप्रि are formed by the affix क्तिच् (III. 1. 171).

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER SECOND.

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ पदानि ॥ सिचि, वृद्धिः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति ॥

1. Before the Aorist-characteristic स् (सिच्), Vṛiddhi is substituted in the Parasmaipada, for the final of a stem ending in इ, उ, ऋ (long or short, I. 1. 3).

The word इङ् is to be read into this sūtra by virtue of I. 1. 3. As अचेपीन्, अनैपीन्, अलावीन्, अपावीन्, अकार्षीन्, अहार्षीन् (VII. 3. 96 and VIII. 2. 28) The antaranga guṇa substitution is superseded by the express mention of Vṛiddhi. If the antaranga guṇa is superseded by this vṛiddhi, why is not the antaranga उवङ् also superseded in न्यनुवीन्, न्यधुवीन्? The Vṛiddhi does not take place, as these roots belong to कुरादि class, after which this affix is डिन् (I. 2. 1). The Vṛiddhi being thus superseded, we have उवङ् substitution. Why do we say in the Parasmaipada? Observe अच्छोष्ट, अग्नोष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अतः, लान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ रेफलातो यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

2. Vṛiddhi is substituted for the short अ, when it is immediately followed by the final र् or ल् of a root, before the Parasmaipada s-Aorist.

As क्षर्-अक्षारीन्, स्तर्-अत्सारीन्, ज्वल्-अज्वालीन्, ह्यल्-अह्यालीन् ॥ This debars the option of VII. 2. 7. Why 'short अ'? Observe न्यखारीन् न्यमीलीन् ॥ Why do we say "ending in र् or ल्"? Observe मा भवानशीन्, मा भवानटीन् ॥ The word अन्त means here 'proximity', as in the sentence उदकान्तं गतः = उदकसमीपं गतः ॥ The अ must be in the proximity of the र् and ल् ॥ Therefore the rule does not apply to अवधीन्, अश्वहीन्, for though र् and ल् are here final of the stem, yet are not in the proximity of अ ॥

यद्ब्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यद्, ब्रज, हलन्तस्य, अचः ॥

वृत्तिः ॥ यद्ब्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ॥

3. In the Parasmaipada s-Aorist there is Vṛiddhi of the अ of वद्, ब्रज्, and of any vowel, without distinction, of the stems ending in a consonant.

As भवामीन्, भवामीन् ॥ This debars the option in the case of these two roots, which would have otherwise obtained by VII. 2. 7. So also of stems ending in consonants: as अपासीन्, अभिस्सीन्, अरुह्यसीन्, अरोस्सीन् ॥ By the splitting up of the sūtra (yoga-vibhaga) these forms could be evolved without using the word हलन्त in the sūtra. Thus (1) वद्विब्रज्ये: "In the room of the अ of वद् and ब्रज् there is Vṛiddhi". (2) अच: "In the room of the vowel of the stem here is Vṛiddhi". The word "stem" is understood throughout these chapters. If the vowel be at the end of the stem, there would be Vṛiddhi by VII. 2. 1, and if in the middle of the stem, then the verb ends with a consonant, and still there will be Vṛiddhi by our rule. The use of the word हलन्त in the sūtra indicates that the rule applies when more than one consonant even is at the end: as भराड्क्षीन्, अमाड्क्षीन् ॥

Had the word हलन्तस्य not been used in the sūtra, then the following maxim would have applied "येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्" ॥ The rule would have applied where only one consonant intervened between the vowel and the affix, but not when more than one consonant intervened. But it is intended that the rule should apply to such cases also.

The form उवोढाम् is thus evolved. To the root वह् we add णिच् in the second Person singular. Thus वह् + स्ताम् ॥ Now there appears the Vṛiddhi rule on the one side; and the rule requiring the change of ह् to ङ् (VIII. 2. 31) the rule requiring the elision of स् (VIII. 2. 26), the rule requiring the change of त् into ध् (VIII. 2. 40), then the rule requiring the change of ध् into ढ्, and then the elision of one ङ् (VIII. 3. 13) on the other. What rule is to be applied first—the Vṛiddhi or the other rules? The Vṛiddhi rule is to be applied first, because the other rules are considered as asidha (VIII. 2. 1): and after that we apply the other rules: and afterwards on account of the elision of ङ्, we change the Vṛiddhi आ into ओ (VI. 3. 112). The equation will be something like this:—वह् + स्ताम् = वाङ् + स्ताम् (VII. 2. 3) = वाङ् + स्ताम् (VIII. 2. 31) = वाङ् + ताम् (VIII. 2. 26) = वाङ् + धाम् (VIII. 2. 80) = वाङ् + ढाम् (VIII. 4. 41) = वा + ढाम् (VIII. 3. 13) = वोढाम् (VI. 3. 112). This with the upasarga उन् and the augment अ becomes उवोढाम् ॥ Similar is the evolution of उवोढाम् with स्तम् ॥ Once the अ has been Vṛiddhied into आ, there is no Vṛiddhi of ओ ॥ Had we not first Vṛiddhied the वह् into वाङ्, but applied the vṛiddhi rule last, then there would have been vṛiddhi of ओ, as वौढाम् which is wrong. In fact where there has not taken place vṛiddhi first, there ओ is vṛiddhied, as = सोढामिन्स्थापय = सोढामिन्: ॥

नेटि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, इति ॥

वृत्तिः ॥ इडासं सिचि हन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति ।

4. The vowel of a stem, ending in a consonant, does not get Vṛiddhi, when the सिच् takes the augment इद् ॥

As अदेवीत्, असेयीत्, अकोपीत्, अमोषीत्, but अलावीत् where the root ends in a vowel. Will not लू by taking Guṇa (which is an antarāṅga operation) and the substitution of अच्, become a root ending in a consonant? No, though Guṇa is antarāṅga, it is superseded by the express Vṛiddhi.

अयन्तक्षणश्चसजागृणिद्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ ह्, म्, य्, अन्त, क्षण, श्वस्, जागृ, णि, दिव्, एदिताम् ॥

वृत्तिः ॥ इकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तान्मङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषामेदितां च इडासं सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति ।

5. The Vṛiddhi of the vowel of the following stems, does not take place before the इद् augment s-Aorist in the Parasmaipada; namely—the stems ending in ह्, म् or य्, the roots क्षण्, श्वस्, जागृ, a stem formed with णि, the root श्वि, and the roots having an indicatory ए in the Dhātupāṭha.

Thus मृह्, 'to catch' अमृहीत्, स्यम्, 'to sound' अस्यमीत्, व्यय्, 'to expend' अव्ययीत्, दुवम्, 'to vomit' अवमयीत्, क्षण् 'to hurt' अक्षणीत्, श्वस् 'to breathe' अश्वसीत्, जागृ 'to be awake' अजागरीत्, णि, ऊन (churādi) 'to lose' ऊनयीत्, ईत् 'to send' ईलयीत्, श्वि, अश्वयीत् ॥ एदिताम्, रोग् 'to cover' अरणीत्. कख्, अकखीत् ॥

अयन्तक्षणश्वसामेदितां च अतो ह्लादेल्लघोरिति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ जागृणिश्विनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते, न वान्तरङ्गत्वाद् न पूर्वे युगो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् ॥ यदि पूर्वे युगः स्याद्विह्णिश्विमहणमनयकं स्यात् ॥ गुणार्थादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ तस्माद्विह्णिविभ्रमहणं ज्ञापकं न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति ॥ अथ जागृमहणं किमर्थम् ॥ जाभो विचिण्णल्लिङ्गु इति जागर्तेयुगो वृद्धेरपवादो विधीयते ॥ स यथा अच्चा जिगतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधियते ॥ नैतदस्ति ॥ कृते युगे ऽतोऽन्तस्त्वेति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते, ॥ अथ युगविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते, ॥ यथा जागरयतीत्यत्रात उपधावा इत्यपि वृद्धिर्न भवति, तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थशान्भवति इति शक्यमिह जागृमहणमकर्तुम् ॥ नस्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

In the case of roots ऊन and ईल in the above examples, the चह् is prohibited by VII. 1. 51. This is an exception to VII. 2. 7 : so far as stems in ह्, य् and म् are concerned. There is no option allowed here. In the case of जागृ, णि-roots, and श्वि, the Vṛiddhi would have taken place by VII. 1. 1 ; and VII. 1. 4, could not have debarred Vṛiddhi, hence the special mention of these roots.

Nor can it be said, in the case of these roots, that "they will take first guṇa, on account of its being an Antarāṅga operation", because, then the rule of Vṛiddhi ordained by VII. 1. 1 will find no scope. Moreover, if the guṇa

took place first and then Vṛiddhi, the mention of णि-roots and द्वि in the sūtra would be redundant. For in ऊनयीन् and अश्वयीन्, having gunated the roots ऊनि and श्वि to ऊन and श्वे, and then substituting अय् (which is also antarangā) for ए before ईन्, we have ऊनय् + ईन्, and अश्वय् + ईन् ॥ Now these are roots which end in य् and would be covered by the first portion of the present sūtra, viz, "h-m-y-anta", so the especial mention of णि-roots and द्वि would be superfluous, if guṇa was to take place first. The very mention of णि-roots and द्वि in this sūtra, is a jānāpaka (indicator) of the following maxim न सिचि अन्तरङ्गमस्ति ॥

Why have we used the root जाग् in the sūtra, when the special sūtra VII. 3. 85 will cause guṇa by superseding Vṛiddhi in the case of जाग्? This supersession will take place on the analogy of अघोऽमृणिति (VII. 2. 115); for as this vṛiddhi rule VII. 2. 115 is superseded by VII. 3. 85, so will the present Vṛiddhi rule VII. 2. 1. *Ans.* No, this is not so. No doubt VII. 3. 85 does supersede the vṛiddhi rule VII. 2. 1 and we have guṇa, as जागर् + ईन् ॥ Then comes in VII. 2. 2, which would cause vṛiddhi, because now it is a root ending in र; this second vṛiddhi is prohibited by the present sūtra. You can say, that by the very fact that the guṇa rule VII. 3. 85 takes effect, will prevent every future Vṛiddhi, as in जागरति there is no penultimate vṛiddhi by VII. 2. 116 [जाग् + णि = जागर् + णि (VII. 3. 85) = जागरि the rule VII. 2. 116 does not apply after guṇa] You can, of course, say so, and there is no answer to this but by saying that the mention of जाग् is only for the sake of distinctness.

In case the reading of जाग् in the sūtra be held necessary, then the operations which it undergoes, are shown below :

जाग् + इस् + ईन् ॥ Now appears (1) the rule VI. 1. 77. requiring the change of क् into र ॥ (2) This यणादेश is however, debarred by the rule VII. 3. 84 which causes guṇa of the finals of verbal stems before all sārvaadhātuka and ārdhādhātuka affixes, because this guṇa rule is an apavāda to यणादेश ॥ (3) But this guṇa in its turn is debarred by the rule VII. 2. 1 requiring the vṛiddhi. (4) But this vṛiddhi is, however, superseded by VII. 3. 85, which causes the guṇa of the final of जाग् ॥ Now having gunated it, we get this form :—

जागर् + इस् + ईन् ॥ Now appears VII. 2. 3 which requires vṛiddhi, because it is a root ending in a consonant. (2) But that vṛiddhi is superseded by VII. 2. 4 because the affix सिच् has taken the इद् augment. (3) Then appears the rule VII. 2. 7 requiring optional vṛiddhi, (4) But that optional vṛiddhi is superseded by the compulsory vṛiddhi required by VII. 2. 2, because it is a root ending in र ॥ (5) And this last vṛiddhi is prohibited by the present sūtra VII. 2. 5. These nine stages through which the form अजागरीन् is evolved, is abbreviated in the following mnemonic verse :—युणो वृद्धि युणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पमम् ॥ पुन वृद्धि निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेरिडादी सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्भवति ।

6. Before an इद्-beginning s-Aorist of the Parasmaipada, there is optional Vṛiddhi of the vowel of ऊर्णु ॥

As प्रौर्णवीन् or प्रौर्णवीन् ॥ This option applies when the सिच् is not treated as ङिन् ॥ But after ऊर्णु, सिच् is optionally ङिन्, (I. 2. 6): when it is ङिन्, there being neither guṇa nor vṛiddhi; we have उवङ् substitution, as प्रौर्णुवीन् (VI. 77).

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अतः, हल आदेः, लघोः ॥

वृत्तिः ॥ हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदेषु परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति ।

7. Before an इद्-beginning s-Aorist of the Parasmaipada, the short अ of the root gets optionally Vṛiddhi, when the stem begins with a consonant, and the अ is prosodially short by being followed by a simple consonant.

Thus अकणीन् Or अकाणीन्, अरणीन् or अराणीन् ॥ Why do we say 'of अ'? Observe अदेवीन्, असेवीन् ॥ Besides this patent objection, there is another, not so manifest. If we had not taken अतः, the sūtra would have ordained Vṛiddhi of every vowel (अचः VII. 2. 3), the Vṛiddhi so ordained would be an अच् pertaining Vṛiddhi, and not an इक्-pertaining Vṛiddhi. Therefore ङिन् affixes will not debar such Vṛiddhi, for the ङिङिति च (I. 1. 5), debars only इङ्लक्षणा Vṛiddhi. Therefore कुटादि roots after which सिच् is ङिन् (I. 2. 1), will get Vṛiddhi, which is not desired. Therefore we have only one form of न्यकुटीन्, न्यपुटीन् ॥

Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe मा भवानदीन्, ॥ भवानदीन् from अश् and अद् ॥ Why do we say 'prosodially short'? Observe तक्षीन्, अरक्षीन् ॥

But why does not vṛiddhi take place in अचकासीन् from the root चकास् (Ad. 65)? The vṛiddhi does not take place on the maxim येन ना व्यवधानं तेन वदितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्; for the rule applies to short अ only when a consonant intervenes between it and the affix, and not when both consonants and vowels intervene. In चकास् not only the consonants क and स intervene but also the vowel आ ॥ Hence there is no vṛiddhi. Moreover, the व्यवधानं can be by one letter and not by more than one letter. Therefore, applying this maxim, the word लघोः might have been omitted from the sūtra without any detriment. In that case, the form अतक्षीन् from the root तक्ष (Bhu 685) will be explained by saying that rule VII. 2. 7 does not apply to it, because two consonants intervene between अ and the affix. In this view of the case, the employment of the word लघोः in the sūtra is for the sake of distinctness only.

The word इद् is understood in this sūtra, so that the rule applies to सेद् aorist. The rule therefore, does not apply to Anit aorist, as अपाक्षीन् ॥

The form अपिपक्षीन् the aorist of the Desiderative root, is explained by saying that the long आ of vṛiddhi is elided by VI. 4. 64.

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, इद्, वशि, कृति ॥

वृत्तिः ॥ वशाशै कृति प्रस्थये परत इडागमो न भवति ।

8. The augment इद् is not added to a kṛit-affix beginning with a sonant consonant (वश् pratyâhâra).

The वश् pratyâhâra is rather vague. The rule really applies to Kṛit-affixes beginning with व, र (ल) म and न, and no कृन् affix begins with any other letter of वश् class. Thus ईषिता, ईषितुम् non-vaś letters get the augment, but not ईषरः, (III. 2. 175) so also शीषिता, शीषितुम् but not शीषम् (III. 2. 167 र) भसिता, भसितुम् but not भस्म, (III. 2. 75. मनिन्) यतिता, यतितुम् but not यत्नः (III. 3. 90 नङ्)

The Vārtika नेङ् वरमनाशै कृति gives the rule in a more definite form. Of course, in the Uṇādi Kṛit-affixes, there is diversity. There we get the affix इ, for example, which of course does not take the augment, as इम् + ड = इण्डः (Uṇ I. 113). Why do we say कृन् affixes? Observe रुदिन्, रुदिम् ॥

Here by VII. 2. 76 the Sārvadhātuka affixes beginning with a वन् consonant take इद् augment after the roots रुद् &c; but this इद् will also be prohibited by the present sūtra, if the word कृति be not read in the sūtra. So that rule VII. 2. 76 would find scope before those वलाङ्गि affixes only which do not begin with a वश् letter; as रुदिन् ॥ In some texts of Kāśika the counter-example is रुद्विम in the Perfect. This is wrong, according to Padamnjari (काशिन-यमादेव इदः सिद्धत्वात्) because इद् always comes in the Perfect except after the root रु &c. (VII. 2. 13): so the counter-example from the Perfect Tense is not valid. This sūtra is an exception to VII. 2. 35. The Kṛit-affixes beginning with वश् letters as given by Pāṇini are the following: वन् (वानिष्, कुनिष्, डवनिष्), वर (वरच and कुरष्), वस् (कुसु), रु (रु), लुक् (बलुकन्), मन् (मनिन्), मर (कमारच्) न (नङ्, नन्), नर (नजिङ्), नु (क्रुनु) ॥ This list will show the truth of the above vārtika.

तितुव्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, सेषु, ॥

वृत्तिः ॥ ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृत्षु इडागमो न भवति ।

वार्तिकम् ॥ तितुवेषु अग्रहारीनाम् इति वक्तव्यम् ॥

9. The इद् augment is not taken by the following Kṛit-affixes:—ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क and स ॥

Thus (1) क्तिष्—तन्तिः but तनिता, तनितुम्, क्तिन्—शीतिः but शीषिता, शीषितुम् ॥ (2) तुन् (Uṇ I. 70)—सक्तुः but साचिता, साचितुम् ॥ (3) घृन् (III. 2. 182)—पञ्च but पतिता, पतितुम्, so also Uṇādi घृन् (Uṇ IV. 158), as तन्त्रम् from तन् ॥ (4) तन् (Uṇ III. 86)—इस्तः but हसिता, हसितुम्; so also लीत, पतिः, धूसः from लू, पू, धूर्ति forming सेद् लविता, पविता, धूर्विता ॥ The त् affix mentioned in the sūtra refers to this Uṇādi त् (Uṇ III. 86), and not to the त् (क्) of Nishṭhā, for the Nishṭhā takes the augment, as हसितम् ॥ (5) कृषम् (Uṇ II. 2)—कृषम् but कोषिता, कोषितुम्, काष्ठम् but काशिता, काशितुम् ॥ (6) कृति (Uṇ III. 155), as कुतिः but कोषिता, कोषितुम् ॥ (7) क्सु (Uṇ III. 157)—इक्षुः but एषिता, एषितुम्; (8) सरम् (Uṇ III. 70)—असारः

out अशिता, अशितुम् ॥ (9) कृ (Uṇ III. 43)—शल्कः but शलिता, शलितुम् ॥ (10) स Uṇ III. 62)—वत्सः but वदिता, वदितुम् ॥

Vart:—The affix ति, तु and त्रि take इद् augment after घृ and words of similar formations:—as विगृहीतिः, उपस्तिहितिः, निकुचिति निपाठतिः ॥

Before non-kṛit ति &c, we have इद्, as रासिति, स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे अनुदात्तात् ॥ १० ॥ पदानि ॥ एकाचः, उपदेशे, अनुदात्तात्, ॥
वृत्तिः ॥ उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति ।

10. The augment इद् is not added to that affix which is joined to a root, which in the Grammatical system of Instruction (i. e. in the Dhātupāṭha) is of one syllable, and is without accent (anudatta).

A list of such roots has been collected by the *Anit—Kārikā*. They are given below.

Kārikā:—अनिदस्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेदः प्रवर्तन्ति तद्विदः ।

अवन्तभूवन्तधृतां च वृङ् वृञ्चो शिडीडिवर्णेष्वथ शीङ्भिश्चावपि ॥

गणस्थभूवन्तधृतां च ह्स्नुवौ ध्रुवन्तयोर्णोतिमथो युपुङ्गवः ।

इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधतः ॥

As a general rule all monosyllabic roots ending in a *vowel* except अ, अङ् ऊ and long ऋ are anudatta, and do not take इद् augment: as शतृ, नेतृ, चेतृ, तातृ, कर्तृ, हर्तृ ॥ The following are the exceptions:—

- (1) All roots ending in short अ are Udatta and take इद्; as अवधिष्ट ॥
- (2) All roots ending in long ऋ are सेद, as नृ—तरिता or तरीता ॥
- (3) All roots ending in short ऋ are अनिद except वृङ् (IX. 38 the references are to the class and number in the Dhātupāṭha) and वृञ् (V. 8, X. 71): as निर्वरिता or निर्वरीता, प्रवरिता or प्रवरीता ॥
- (4) All roots in short इ are Anit, except श्वि (I. 1059), 'to grow' and धम् 'to attend' (I. 945), as श्वयिता, श्वयिता ॥
- (5) All roots in long ई are Anit, except शीङ् 'to rest' (II. 22), and शीङ् 'to fly' (I. 1017. IV. 27), as शयिता, उड्डयिता ॥
- (6) All roots in long ऊ are सेद, as लविता, पविता from लु and पू ॥
- (7) All monosyllabic roots in short उ are Anit, except रुङ् 'to sound' II. 24, I. 1008, स्तु 'to flow' (II. 29), ध्रु 'to sound' (II. 27), यु 'to mix' (II. 23) 'to praise' (II. 26), श्णु 'to sharpen', (II. 28); and ऊर्णुम् 'to cover' (II. 30, though consisting of more than one syllable, is treated like लु for the purposes of यङ्) ॥ Thus रविता, प्रजविता, क्षविता, यविता, नविता, श्णविता and प्रार्णविता ॥

Of the roots ending in consonants, all are सेद except the following:—

Kārikā:—इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधतः ।

शक्तिस्तु कालेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वासः प्रसारणी ॥

यमिस्तु भान्त्यथ मेयुने यमिस्ततस्तृतीयोर्लोभेवनेस्ते ॥

यमिर्यमन्तेष्वनिर्देक इष्यते रमिष्व यश्च इयानि पश्यते मनिः ।
 नमिष्वतुर्यो हनिरिव पञ्चमो गमिष्व षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥
 विहिर्दुर्हिर्महतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिङिः ।
 इम ऽनिदोष्टाविह मुक्तसहाया गणपु हान्ता प्रविभज्य कीर्त्तितः ॥
 विशि वृशि वृशिमयो वृशि स्युशि रशि रुशि क्राशानिमदमे विशिम् ।
 लिश च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु वृशेव नेतरान् ॥
 रुधिः सराथिर्धुधिरन्धिसाधयः कृधिधुधी शुध्यातिबुध्यतां ध्याधिः ।
 इमे तु धान्ता इश येऽनिदो मनास्ततः परं सिद्धतिरेव नेतरं ॥
 शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यतीं त्विषि वेषि ञ्लिषि तुष्यतिदुष्यतीं द्विषिम् ।
 इमान् वृशेषोपदिशन्त्यनिङ्क्षिपो गणपु धान्तान्कृषिकपती तथा ॥
 तपि तिपि चार्पमयो वपि स्वपि लिपि लुपि तृप्यति कृप्यतीं सृपिम् ।
 स्वरंण नीचेन शपि लुपि श्रपि प्रतीहि धान्तान्पठितोस्त्रयोदश ॥
 अरि ह्रि स्कान्दाभविच्छिदिशुसीन् शदि सदि स्विद्यतिपयतीं स्त्रिदशम् ।
 तुवि नुवि विद्यांतविन्न इत्यापि प्रतीहि धान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥
 पाचिं वचि विचिरिचिरिञ्जपृच्छतीन् निचि सिचि मुचिर्भाजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
 स्याज योज युजिर्हजस्राञ्जमज्जतीन् भुजि स्वाजसृजिभृजी विद्धधनिद्वस्वार्न् ॥

(1.) क-शक् 'to be able' (IV. 78, V. 15). शन्ता, शक्ष्यान्

(2.) स्-वस 'to eat' (I. 747, and also substitute of अद् 1, as, वस्ता; वस् 'to dwell' I. 1054, as वस्ता ॥ The वस् which takes Samprasāraṇa by VI. 1. 15, is meant here, and not वस 'to cover' (II. 13), which does not vocalise, as वसिता वस्त्राणाम्, but उयिन from वस 'to dwell' (VII. 2. 52).

(3.) भ्-Three roots: रभ् 'to desire' (I. 1023), as, आरब्धा, यभ् coire (I. 1029), यब्धा, लभ् 'to take' (I. 1024), लब्धा ॥

(4.) म्-Four roots, यम् 'to cease' (I. 1033), यन्ता; रम् 'to play' (I. 906) रन्ता, नम् 'to bow' (I. 867, 1030) नन्ता, गम् 'to go' (I. 1031, गन्ता ॥

5. न्-Two roots मन् 'to think' (IV. 67), मन्ता, हन् 'to kill' (II. 2), हन्ता ॥ The Divādi मन should be taken, otherwise मनित्ता from मन्-मनुते (VIII. 9).

(6.) ह्-Eight roots:—विह 'to smear' (II. 5), वेग्धा; दुह 'to milk' (II. 4) दोग्धा; मिह 'to sprinkle' (I. 1041, मीडा, रुह 'to grow' (I. 912) रोडा; वृह 'to carry' (I. 1053), वोडा, नह 'to bind' IV. 57; नदधा, वह 'to burn' I. 1041 इग्धा, लिह 'to lick' (II. 6), लेडा ॥ In other collections सह I. 905, IV. 20, मुह IV. 89, सिह VI. 23, लुह (?) are also enumerated, of these सह takes इद् optionally before affixes beginning with न, so also मुह because it belongs to the class of रधादि (VII. 2.45) the other two are not found (?) in root collections, hence the Kārika uses the words मुक्तमंशय ॥

(7.) श्-Ten roots:—त्रिश् 'to show' (VI. 3), दृश् 'to see' (I. 1037), क्ष 'to bite' (I. 1038), मृश् 'to rub' (VI. 131, स्पृश् 'to touch' (VI. 128), रिश VI. 126), रुश (VI. 126) both meaning 'to hurt', विश 'to enter' (VI. 130, लिश 'to be small' (IV. 70, VI. 127). As वेष्टा, वृष्टा, वंष्टा, आभष्टा or आभर्ष्टा, स्पष्टा or स्पष्टा. The roots with a penultimate क् short, which are anudatta in the dhātupāṭha, with the exception of वृश् and दृश्, take optionally the augment र् (VI. 1. 59). ॥

नो नो नो नो नो नो नो ॥

(8.) ५—Ten roots:—रुध् 'to love' (IV. 65) राक्षा, राध् 'to accomplish' (IV. 71, V. 16) राज्ञा; युध् 'to fight' (IV. 64) योज्ञा; बन्ध् 'to bind' (I. 1022), बन्ध्या; साध् 'to accomplish' (V. 17) साक्षा; क्रुध् 'to be angry' (IV. 80) क्रोक्षा, क्षुध् 'to be hungry' (IV. 81) क्षोक्षा; शुध् 'to be pure' (IV. 82) शोक्षा, बुध् 'to be aware' (IV. 63) बोक्षा; व्यध् 'to pierce' (IV. 72) व्यक्षा; सिध् 'to be accomplished' (IV. 83) सेक्षा ॥ The roots बुध् and सिध् are exhibited in the above Kārikā with भ्यप् vikarana (बुध्यति, सिध्यति); therefore बुध् and सिध् take इह in other ganas than the Fourth; as बोधिता and सिधिता ॥ There being want of prohibition with regard to निष्ठा, we have बुधितं and सिधितं ॥

(9.) ६—roots. Ten. शिष् 'to distinguish' (VII. 14) शेष्टा; पिष् 'to pound' (VII. 15) पेष्टा, शुष् 'to become dry' (IV. 74) शोष्टा; पुष् 'to be nourished' (IV. 73), पोष्टा, लिष् 'to shine' (I. 1050) लोष्टा, रिष् 'to pervade, to sprinkle' (I. 729, III. 13, IX. 54) वेष्टा, दिल्ष् 'to embrace' (I. 734, IV. 77) ह्लेष्टा; तुष् 'to be satisfied' (IV. 75) तोष्टा, दुष् 'to be sinful' (IV. 76) दोष्टा. सोक्ष्यति, द्विष् 'to hate' (II. 3) हृष्टा, हृक्ष्यति, कृष् 'to draw' (I. 1059, VI. 6 both Bhuādi and Tudādi are taken, as the kārīkā uses the two forms), भाकष्टा and भाकर्ष्टा ॥

(10.) ७—Thirteen roots: तप् 'to burn' (I. 1034, IV. 51) तप्ता. तप्स्यति, तिप् 'to distil' (I. 385) तेप्ता, आप् 'to obtain' (V. 14, X. 295) आप्ता; वप् 'to sow' (I. 1052) वप्ता; स्वप् 'to sleep' (II. 59) स्वप्ता; लिप् 'to anoint' (VI. 139) लेप्ता; लुप् (VI. 137) 'to break', लोप्ता ॥ The roots तृप् and वृप् optionally take इह, as they belong to रधादि class (VII. 2. 45, Divādi 84-91). The special mention of these two roots in the kārīkā, is for the sake of indicating that these roots take भ्यप् augment; as तप्ता or तर्प्ता, or तर्पिता; वप्ता, or वर्प्ता or वर्पिता ॥ The तृप् and वृप् belonging to Tudādi class, are Udātta and सेद् ॥ सृप् (I. 1032) 'to creep' स्रप्ता. सर्प्ता; शप् 'to curse' (I. 1049) शप्ता; छुप् 'to touch' (VI. 125) छोप्ता; क्षिप् 'to throw' (IV. 14) क्षेप्ता ॥

(11.) ८—Fifteen roots. अद् 'to eat' (II. 1) अन्ता; हद् 'to void excrement' (I. 1026) हन्ता; स्कन्द् 'to leap' (I. 1028) स्कन्ता. भिद् 'to break' (VII. 2) भेन्ता, छिद् 'to cut' (VII. 3) छेन्ता; क्षुद् 'to pound' (VII. 6) क्षोन्ता. क्षोक्ष्यति. शद् 'to perish' (I. 308, VI. 134) शन्ता, सद् 'to sink' (I. 907, VI. 133) सन्ता. स्विद् 'to sweat' (IV. 79) सेन्ता ॥ The root is exhibited as स्विद्यति in the above kārīkā, showing that the Fourth class root is to be taken, and not the Bhuādi (I. 780), which is udātta and takes इह ॥ पद् 'to go' (IV. 60), पन्ता; खिद् 'to be troubled' (IV. 61, VI. 142, VII. 12) खेन्ता, तुद् 'to strike' (VI. 1) तोन्ता; नुद् 'to impel' (VI. 2) नोन्ता; विद् (IV. 62) वेन्ता ॥ The root विद् is exhibited in the kārīkā, as विद्याति and विन्त, therefore, the rule applies to विद्यादि and कषादि विद् ॥ The Adādi (वन्ति) and Tudādi (विन्ति) विद् is सेद्, as वेदिता विद्यानाम्, वेदिताभनस्य ॥

(12.) ९—six roots:—पष् 'to cook' (I. 187) पक्ता, पक्ष्यति; वष् 'to speak' (II. 54) वक्ता, विष् 'to separate' (VII. 5) विवेक्ता; रिष् 'to make empty' (VII. 4) रिक्ता; सिष् 'to sprinkle' (VI. 140) सेक्ता; वृष् (VI. 136) 'to loose' नोक्ता ॥

(13.) १०—One root प्रक्ष् 'to ask' (VI. 120) प्रष्टा. प्रक्ष्यति ॥

(14.) ॐ-Fifteen roots:—रङ् 'to colour' (I. 865. 1048) रङ्क्ता; विज् 'to cleanse' (III. 11) विजेक्ता, नेष्यति; भज् 'to honor' (I. 1047) भक्ता; भङ्ज् 'to break' (VII. 16) भङ्क्ता; भृज् 'to fry' (I. 181) भृष्टा or भर्ष्टा; त्यज् 'to quit' (I. 1035) त्यक्ता; यज् 'to sacrifice' (I. 1051) यष्टा, युज् 'to join' (IV. 68, VII. 7) योक्ता; रुज् 'to break' (VI. 123) रोक्ता; रुज्ज् 'to adhere' (I. 1036) रुङ्क्ता, मज्ज् 'to be immersed' (VI. 122) मङ्क्ता; मृज् 'to bend' (VI. 124) 'to enjoy' (VII. 17). भोक्ता, स्पर्ज् 'to embrace' (I. 1025) परि-स्पर्ज्; सृज् 'to emit' 'to create' (IV. 69, VI. 121) स्रष्टा; मज् 'to cleanse' (I. 269, II. 57), मार्ष्टा, मर्जिता ॥ The root मृज् is exhibited in the Dhātupāṭha with a long indicatory ऊ, e-s, मृजू शुद्धौ (II. 57). It, therefore, optionally would take इद् ॥ Nor does this root take अम् augment. The inclusion of this root in the above list is, therefore, questionable. Others read विज् instead of मृज् ॥ The निजादि root विज् is Anīṭ (II. 12) i. e. विज् 'to separate' the विज् of Rudhādi takes इद् ॥

Why do we say "a monosyllabic root"? Observe अवधीन् ॥ The root is taught as वध with a final अ (II. 4. 42) in order to prevent vṛiddhi. Why do we say "in upadeśa or Dhātupāṭha"?

The rule will not apply to roots which have become anudātta during evolution i. e. when taking affixes. Therefore, we have पचिष्यति and लविष्यति with इद्, but not here, कर्ता कदाच्, कर्तुम् ॥

शुच्यकः किति ॥ ११ ॥ पदानि ॥ श्री, उकः, किति ॥

वृत्तिः ॥ अत्र इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

Kārikā:—वाच्य कर्णोर्नुवङ्गायो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आत्मश्च प्रतिषेधार्थमेकाचशेडुपमशान् ॥

11. The augment इद् is not added to an affix having an indicatory क्, when it comes after the root अत्र, or after a monosyllabic root ending in उ, ऊ, ऋ or ॠ in the Dhātupāṭha.

As अत्रिवा, अत्रितः, अत्रितवान् ॥ So also with roots ending in उक् vowels: as वृत्वा, वृतः, वृतवान्; लृत्वा, लूनः, लूनवान्; वृत्वा, वृतः, वृतवान्; तीर्त्वा, तीर्णः, तीर्णवान् ॥

Why 'अत्र and उक् ending roots only'? Observe विदितः ॥ Why having an indicatory क्? Observe अयितुः, अयितुम्, अयितव्यम् ॥ Some read two क's in the sūtra and would apply it to the indicatory ण also, as मृण्यु (III. 2. 139).

This rule applies to those roots, which have not been enumerated above. In the case of वृ the Nishṭhā will not take इद् even by VII. 2. 49 read with VII. 2. 15.

When two क are read in the sūtra, one standing for ण; there arises a little difficulty of combination. Thus ण coming after the visarga of उकः would require that the visarga be changed to इ by VI. 1. 114. If ण be changed to क (VIII. 4. 55) then also, the visarga required to be changed into upadhmani-va by VIII. 3. 37. If the change of ण into क (VIII. 4. 55) be considered asidhā

(VIII. 2. 1.), then also the visarga must be changed to इ (VI. 1. 14). sūtra should be अर्धकोक्ति ॥ This, however, is not done as an anomaly allowable in sūtra construction. According to Kāśikā, this difficulty would not at all arise, if in the sūtra ग्लानिस्थश्चक्षुः (III. 2. 139), the स्या+आ be taken as compounded into स्या; so that that rule would apply to that स्या which ends in आ, and not to that स्या whose final is changed to ई; so that the form स्यास्तुः is evolved without anomaly : and the affix will be कित् (क्षु) and not गित् (गृह्). The affix being कित्, the above sandhi difficulty will not arise at all.

The word उपदेश is understood here also, so that the rule will apply to roots which end in उक् vowel, in their original states and not to the transformed base before the affix. Thus नृ is a उक्-ending root, which is transformed to नीर् before the Nishṭhā त ॥ The rule will apply to it, as नीर्णः ॥ If you object saying, that नृ ends in long ऋ and its Desiderative optionally takes इद् by VII. 2. 41, and therefore, its Nishṭhā will always take no इद् by VII. 2. 15. we reply, that the option taught in VII. 2. 41 applies to roots ending in long ऋ; but when the root vowel is changed to ई, it is no longer a ऋ-ending root. If you say, the rule of sthānivad bhāva will apply : we say, that that rule is not applicable to अर्ध विधि, and this is an अर्धविधि ॥ Therefore, the word उपदेश should be read into this sūtra. If this be so, the rule ought to apply to जागृ, and we could not get the forms जागरितः and जागरितवान् ॥ To explain this we should also read the anuvṛitti of एकाच् into this sūtra. The root ऊर्णु, however is an exception and is governed by this rule, in spite of its consisting of more than one vowel. Thus मोर्णुतः and मोर्णुतवान् ॥

Kārikā :—ऊर्णु is treated as if it was नु, when the affix यङ् is to be applied, आम् is to be prohibited, or इद् is to be debarred.

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सनि, ग्रह, गुहोः, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह गुह इत्येतयोर्गुहन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

12. The Desiderative affix सन् does not get the augment इद्, not only after roots ending in उ, ऊ, ऋ and ॠ, but also after ग्रह and गुह ॥

As जिष्यसि, जुष्यसि, रूष्यसि, लुष्यसि ॥ The anuvṛitti of चि is not drawn into this sūtra, as option is allowed regarding it by VII. 2. 49. ग्रह would always get इद्, यङ् (I. 944) being ऊर्णु (in the Dhātupāṭha), would have optionally taken इद् (VII. 2. 44)

The forms जिष्यसि and जुष्यसि are thus evolved :—ग्रह+सन् (the affix is कित् by I. 2. 8) = ग्रह्+सन् (VI. 1. 16) = गृह्+सन् (VIII. 2. 31) = गृक्+सन् (VIII. 2. 41) = जिष्यसि (VIII. 2. 37). So also with गुह संवरणे, the सन् is कित् here by I. 2. 10.

कचभृहस्तुष्टुसुधुषो लिटि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ क. छ, भृ, ह, स्तु, हु, सु, धुषः, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ कृ सु वृ हृ स्तु हु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये इडागमो न भवति ।

संस्कृतम् ॥ कृमोसुद इति वक्तव्यम् ॥

13. The Personal endings of the Perfect do not get the augment इद्, after कृ, सु, भृ, वृ, स्तु, हु, श्रु, भ्रु ॥

Thus कृ—चकृन्, चकृमः; सु, ससृन्, ससृमः; भृ, बभृन्, बभृमः; वृम्, ववृन्, ववृमः; हृ, हवृन्, हवृमः; स्तु, तुष्टन्, तुष्टमः; हु, दुष्टन्, दुष्टमः; श्रु, श्रुष्टन्, श्रुष्टमः; भ्रु, भ्रुष्टन्, भ्रुष्टमः ॥ सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः, क्रादय एव लिट्यनिदस्ततोन्त्ये सेट इति ॥

These roots with the exception of वृ are Anit̐ by rule VII. 2. 10; their special mention here is for the sake of niyama, namely, these roots alone are Anit̐ in the Perfect, other roots are all Set̐ in the Perfect. Thus विभिविन्, विभिविन्, लुलुविन्, लुलुविन् ॥ All anudātta roots of the Dhātupāṭha are to be understood, by this rule, to get इद् ॥ The affix य of the Perfect gets इद् after वृम्, as the irregular form ववर्थ in VII. 2. 64, indicates that in the Veda, य does not get इद् after वृम्, but in the secular literature it does. By VII. 2. 63, the य would have got इद् after स्तु, हु, सु and श्रु; that इद् is also prohibited by the present sūtra. As तुष्टाय, दुष्टाय, श्रुष्टाय, भ्रुष्टाय ॥

Vart̐:—इद् is added when कृ takes the सुद् augment: as संचस्करिन्, संचस्करिन् ॥ The rule VII. 2. 63, applies here also, as संचस्करिन् ॥

इदीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ दिव, ईदितः, निष्ठायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

14. The Participial affixes त and तवन् (kta and ktavatu), do not get the इद् augment after श्वि, and after the root which has an indicatory ई ॥

As कृन्, कृन्वान्; ओलजी (VI. 10),—लम्, लग्नवान्; ओविजी (VI. 9), उर्विजः, उर्विजः ॥ The त is changed to न because of the indicatory ओ (VIII. 2. 45). So also सीपी (IV. 42), सीम्, सीम्नवान् ॥ In the Dhātupāṭha, डीहृ (IV. 27), is classed among ओविन् roots, and it indicates that the Nishthā is anit̐ after it: and ओ is for न-change (VIII. 2. 45) as, उडूनिः उडूनिवान् ॥ The word निष्ठायाम् governs the following sūtras upto VII. 2. 35.

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ यस्य, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ यस्य धातोर्विभाषा कर्वाचविदुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति ॥

15. The Participial-affixes do not take इद्, after those roots, to which another suffix can optionally be added, with or without this augment इ ॥

That is, a root which is optionally Set̐ before other affixes, is invariably anit̐ before Nishthā. Thus by VII. 2. 44, वल् consonant beginning affixes are optionally सेट् after the roots धू &c. The Nishthā after धू &c, will be invariably anit̐. Thus विधून्, विधून्वान्; गूढः, गूढवान् ॥ By VII. 2. 56, the roots having an indicatory ड, optionally are followed by Set̐ ॥ The Nishthā after उर्वि roots will invariably be anit̐: as वृत्तिः, वृत्तिवान् ॥

नायासभृशेषु ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त लग्न, म्लिष्ट, विरिद्ध, फण्ड, बाढानि, मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अधिस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृशेषु ॥

वृत्तिः ॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिद्ध फण्ड बाढ इत्येते निपात्यन्ते अयासस्य मन्थ मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वानायासभृश इत्येतेष्वर्थेषु ॥

18. The following words are made without **इ** augment in the senses given against them :—

1. क्षुब्ध: 'a churning stick', 2. स्वान्त: 'the mind', 3. ध्वान्त: 'darkness', 4. लग्न: 'attached', 5. म्लिष्ट: 'indistinct or unintelligible', 6. विरिद्ध: 'a note or tone', 7. फण्ड: 'made without an effort or by an easy process', and 8. बाढ: 'excessive'.

When the words have not the above sense, we have 1. क्षुभितं 'disturbed or agitated'. The phrase क्षुब्धो गिरिः or नदी is a metaphorical use of the word. 2. स्वमितः as स्वमितो घृष्टः, स्वमितं मनसा ॥ 3. ध्वान्तो घृष्टः or ध्वनितं मनसा ॥ 4. लग्नितं, 5. म्लेच्छितं, (= अपभाषितं) 6. विरेभितं from रेधु 'to sound', or विरिभितं from रिभि ॥ 7. फणितं ॥ फण्ड is a decoction, prepared without much trouble, by simply slightly heating the substance with some water, without powdering or pasting it. (यवचूतमपिष्टं च कषायघृष्टकसंपर्कमात्राद् विभक्तस्त्रीषदुष्णां) a medicine for any disease may be administered in five forms :—रसः or essence, कल्कः paste or powder, घृतः decoction or extract, शीतः cold extract prepared by throwing pounded drugs into cold water, and keeping that all night to soak. This watery extract, to be drunk in the morning, is so called. फण्ड is a similar hot preparation, but for immediate use, when the drugs are put in boiling water and the decoction after purification is ready for use as a drink. 8. बाहितं from बाह् 'to strive'.

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ पदानि ॥ धृषि, शसी, वैयात्ये, ॥
वृत्तिः ॥ वियातस्य भावो वैयात्यस्य प्रागल्भ्यमविनीतता ॥ तच्च धृष् शस् इत्येतयोर्निष्ठायाभिज्ञागमो न भवति ॥

19. The Participial affix does not get **इ** augment, after the roots धृष् and शस्, when meaning 'bold, impudent and arrogant'.

As धृष्टः, विशस्तः ॥ The root धृष् is exhibited in the Dhātupāṭha as धृष्ण 'to be impudent' (V. 2 2), and as it has an indicatory भा, its past participle would be भविद् by VII. 2. 16. शस् is शसु in the Dhātupāṭha (I. 763), and as it has an indicatory उ by VII. 2. 56. read with VII. 2. 15, its Nishṭhā is also Anit. The special mention of these roots here, is for the sake of making a niyama rule: namely, भविद् only then when meaning 'impudent', and सद् in other senses: as धर्षितः, विशसितः "धृष् never forms past participle with the force of भा (Impersonal action) or भाविकर्म (beginning of action), and therefore VII. 2. 17 cannot apply to it"—This is Kāśikā. According to Bhattoji Dikshit who

quotes Haradatta and Mādhava, वृह् forms participles in those senses, when option is allowed, as, वृष्टं or धृष्टितं, प्रवृष्टः or प्रधृष्टितः not meaning 'impudent'.

वृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ वृढः, स्थूल, बलयोः, ॥

वृत्तिः ॥ वृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे ॥

20. The irregularly formed Past Participle वृढ means 'stout' and 'strong'.

It is derived from वृह् with क् affix. In other senses, the forms are वृत्तम् or वृद्धितम् ॥ There are two roots one वृह् (I. 769) without nasal, and the other वृह् (I. 770) with the nasal. वृढ can be derived from any one of these by eliding ह्, and the nasal, and changing त् to ढ, and not adding the augment इद् ॥

The difference between स्थूल and बल is that a man may be stout or स्थूल without being strong (बलवान्) and vice versa. The word बल in the sūtra is equal to बलवत्; in fact, the word बल is formed by अच् affix. The irregularity in the formation of वृढ consists in the absence of इद् and the elision of ह् (and of न्, if the root वृह् be taken) : and the change of त् into ढ ॥ This irregular elision of इ is for the sake of preventing the application of the rule पूर्वत्रासिद्धम् (VIII. 2. 1). The form could have been obtained in the regular way by the elision of ह्, thus: वृह् + त् = वृह् + त् (VIII. 2. 31) = वृह् + ध = वृह् + ढ = वृढ + ढ (VIII. 3. 13) = वृढ ॥ but then when ढ is elided, the rule पूर्वत्रासिद्धम् will apply, and the forms वृद्धिमा, वृद्धिमा, वृद्धयति could not be obtained. For क् is changed to र by VI. 4. 161 only when it is laghu or light, but ढ-lopa being considered asiddha, the क् would be heavy as standing before a conjunct consonant. So also the form परिहृढव्याप्तः could not be obtained: for the णि would not be changed to अच् before स्थप when the क् is not light or laghu (VI. 4. 56). So also, परिहृढस्यापत्यं = पारिहृढी (the daughter of Paridṛḍha) could not be formed. For क् being considered guru or heavy, the affix व्यङ् would have come in the feminine (IV. 1. 78).

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ प्रभौ, परिवृढः ॥

वृत्तिः ॥ परिवृढ इति निपात्यते प्रभुषेइति ॥

21. The irregularly formed परिवृढ means 'Lord'.

This is formed, like वृढ, from वृह् or वृह् ॥ When not having the sense of 'Lord', we have परिवृद्धितम् and परिवृद्धितम् ॥

The ह् is elided first as an anomaly. By so doing we can get the forms like परिवृद्धयति, परिवृद्धव्याप्तः; परिवृद्धीकन्या ॥ The form परिवृद्धय is formed by स्थप् instead of क्त्वा ॥ Though the full noun is परिवृढ and णिच् is added to such a noun, yet for the purposes of क्त्वा it is considered as a compound verb, having णिच् as upasarga. In fact, णिच् is added to वृह्, and the root becomes वृद्धि, and then क्त्वा is added to this root, and then there is compounding of परि with this word ending in क्त्वा, and then by the regular process the क्त्वा is replaced by णिच् ॥ The general rule is that Derivative roots formed from nouns, like परिवृढ, वृद्धयन्, वृद्धयन् &c which have an upasarga as one of their formative elements,

are treated as if they were compound verbs having those upasargas. The result of this is, that though the full noun is **सुमन्**, yet in the derivative verb, **सु** will be treated as an upasarga, as in ordinary compound verbs. Thus the augment **अ** in the Imperfect is added after **सु** and not before it, as **स्वमनायत्, उन्मनायत् ॥** The rule is **उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ॥** The Participial form of these words is therefore with **ल्यप्** and not **क्ता**, as **सुमनाल्य** and **उन्मनाल्य ॥** The only exception to this rule is the noun **समाप्त**, in which the upasarga **सम्** is not considered as a separate member in the Derivative verb. This being the general rule, in **परिव्रजयति** the portion **परि** is treated as an upasarga, and **व्रजयति** as the verb and its accent is governed by **तिङ्ङ तिङ्** (VIII. 1. 28) i. e. it becomes altogether unaccented and **परि** retains its accent. So also **परिव्रज्य**, where **परि** is compounded with the Participial form **व्रजित्वा**, and then **त्वा** is changed to **ल्यप्** by VII. 1. 37.

कृच्छ्रगहनयोः कपः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ कृच्छ्र, गहनयोः, कपः, ॥

वृत्तिः ॥ कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कपेर्द्धातोर्निष्ठाया मिडागमो न भवति ॥

22. The Participial affix does not take the augment **इट्** after the root **कप**, when the participle means 'difficult' and 'impenetrable'.

As **कष्टो ऽग्निः, कष्टं व्याकरणं, ततोऽपि कष्टतराणि सामानि ॥** "Difficult is Fire-sacrifice i. e. it is difficult to completely master the ritual connected with the worship of fire; and difficult enough is Grammar, but the Sāmāns are worst of all". **कष्टानि वनानि** 'impervious forests.' **कष्टाः पर्वताः ॥** When not having these senses, we have **कपितं सुवर्णम् ॥**

धुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ पदानि ॥ धुषिः, अविशब्दने ॥

वृत्तिः ॥ धुषेर्द्धातोर्निष्ठाया मिडागमो न भवति ॥

23. The Participial affix does not take the augment **इट्**, after the root **धुष** in any sense other than that of 'proclaimed'.

As **धुष्टा रज्जुः, धुष्टो पादौ** but **अवधुषितं वाक्यमाह ॥ विशब्दन = प्रतिज्ञानम्** 'assertion, affirmation, agreement'. **धुषिर् अविशब्दने** is Bhvādi (I. 683), and **धुषिर् विशब्दने** is Churādi (X. 187), both of these are referred to in the sūtra. The prohibition of **विशब्दन** in the sūtra, indicates by jñāpaka that the **णिच्** added to the root in the Churādi class in the sense of **विशब्दन** is anitya. So the following construction becomes valid:—**असीमापलवन्ः सुखा लघुषुः पुष्पमणवः** "expressed their opinions in words".

In short the **णिच्** is optionally added to the **धुषिर्** of the Churādi class.

Some say the Churādi **णिच्** is anitya generally and not only after **धुषि** (**अगित्थं पदमाधुषादयः**) ॥ This is inferred from the mention of the root **धुषि** (**सूक्तान्** (X. 2) in this class. The indicatory **इ** in **धुषिति** shows that the augment

नुम् will be added to the root, which will thus become चिन्त and this न will be retained throughout and never dropped. (VII. 1. 48). Now had the णिच् been nitya, then the root ought to have been taught as चिन्त स्मृत्याम्, because no rule would have caused the elision of the न् of चिन्त when णिच् was added. The enunciation of the root as चिन्ति, therefore, indicates that the churādi णिच् is anitya, and thus we get the forms like चिन्तित, चिन्त्यान्, चिन्त्यते, चिन्तति, चिन्तेन् &c.

अर्देः सन्निविध्यः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अर्देः, सम्, नि, विध्यः ॥

वृत्तिः ॥ सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादेर्निष्ठायाभिडागमो न भवति ॥

24. The Participial affix does not take the इद्, after the root अर्द when it is preceded by सं, नि or वि ॥

As सम्गर्गः, 'plagued' न्यर्गः, व्यर्गः ॥ Why 'of अर्दे'? Observe संमथितः ॥ Why 'सम्, नि or वि'? Observe अर्दितः ॥

अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अभेः, च, आविदूर्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभिशब्दादुत्तरस्यादेर्णाविदूर्ये निष्ठायाभिडागमो न भवति ॥

25. The Participial affix does not take the इद्, after अर्द preceded by अभि, when the meaning is that of 'near'.

As अभ्यर्णा सेना, अभ्यर्णा शरन् ॥ Why 'when meaning near'? See अभ्यर्दितो वृषतः शीतेन meaning पीडितः ॥ विदूरं means 'remote,' that which is not remote is आविदूरं 'non-remote,' the state of being non-remote is आविदूर्यम् 'non-remote-ness.' The affix यक् is added irregularly, in spite of the prohibition contained in V. 1. 121.

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ णेः, अध्ययने, वृत्तम्, ॥

वृत्तिः ॥ प्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायाभ्ययनार्थे वृत्तमितीडभावा णिलुक् च निपात्यते ॥

26. The word वृत्त is formed from the causative of वृत्, in the sense of 'studied through or read.'

There is absence of इद् and luk-elision of the causative sign. As वृत्तो गुणो देवदत्तेन 'Devadatta has read or gone through Guṇa.' (गुणः वाठः पदक्रमसंहिता रूपोऽध्ययनविशेषः) ॥ वृत्तं पारायणं देवदत्तेन ॥ When the sense is not that of 'read,' we have वार्त्तितम् ॥ The root वृत् is intransitive, and becomes Transitive when employed in the Causative. The participle is formed from this Transitive causative verb, otherwise it could not have governed an object as shown above. "The affix क्त is added with a Passive force to वृत्, as we find the author himself using this form in निर्वृत्तम् in sūtras IV. 2. 68, and V. 1. 79; on the analogy of निर्वृत्त the word वृत्त. could also have been formed without this sūtra."

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञताः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वा, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, ज्ञताः, ॥

वृत्तिः ॥ णेरित्यनुवृत्तते। इम् शम् पूरी इस् स्पश् छद् जप् इत्येतेषां प्यन्तानां धातूनां वा अनिदृक् निपात्यते ॥

27. The following irregularly formed Participles, from the causative roots, may optionally take इद्, namely, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, क्षप्त ॥

These words are formed either from the causative base or from the primary roots दम् &c. The other forms are शमितः, क्षमितः, पूरितः, शासितः, स्थापितः, छादितः and क्षपितः ॥ The words दान्त &c. are formed by the luk-elision of ज्ञि (Causative), and not taking the इद् Augment. By VII. 2. 49 ज्ञप् optionally is सेद् and, therefore, by VII. 2. 15, its Participle would have been *always* अनिद्, hence, this sūtra makes an option.

रूप्यमत्वरसंघुयास्वनाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ रुषि, अम, त्वर, संघुय, आस्वनाम् ॥
वृत्तिः ॥ वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुय आस्वन इत्येतेषां निघ्रायां वा इडागमो न भवति ॥

28. The Participial affix may optionally get इद् augment, after रुष, अम, त्वर, संघुय, and आस्वन ॥

As रुष्टः or रुषितः ॥ By VII. 2. 48, the affixes after रुष् are *optionally* सेद्, and therefore by VII. 2. 15, the Nishthā after this verb would have been *always* अनिद्; hence this optional rule. अभ्यान्तः or अभ्यामितः; तूर्णः or त्वरितः ॥ The लृ is exhibited in the Dhātupāṭha as मित्स्वरा (I. 812) i. e. with an indicatory long आ, and hence by VII. 2. 16. would have been अनिद् *always*, this rule makes it *optionally* अनिद्. So also, संघुष्टं पादौ, or संघुषितौ पादौ. संघुष्ट or संघुषितं वाक्यमाह, संघुष्टं or संघुषितं वृत्त्यौ ॥ पुष preceded by सम् will be *optionally* अनिद्, even when having any sense other than that of 'proclaimed', as this *subsequent* sūtra supersedes VII. 2. 23 so far. So also आस्वान्तः or आस्वानितौ देवदन्तः, आम्बान्तम् or आस्वानितं मनः ॥ स्तृ when preceded by आ, though denoting 'mind,' is *optionally* अनिद्, in spite of VII. 2. 18, that rule being superseded so far by this *subsequent* rule.

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥ पदानि ॥ हृषेः, लोमसु, ॥

वृत्तिः ॥ लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निघ्रायां वा इडागमो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ त्रिस्मिन्प्रतिपत्तयोरिति वक्तव्यम् ॥

29. The Participial affix optionally takes इद्, after हृष् when the word लोमन् or its synonym is in construction with it.

As हृष्टानि लोमानि or हृष्टानि लोमानि. हृष्टाः केशाः or हृष्टिनाः केशाः; हृष्टं or हृष्टितं लोमम् or केशैः ॥ हृषु 'to lie' (I. 741) is exhibited with an indicatory उ in the Dhātupāṭha, and would have been consequently *always* अनिद्, in the Nishthā (VII. 2. 15) because it was *optionally* अनिद् before क्त्वा (VII. 2. 56) hence this rule. हृषु 'to be delighted' (IV. 119) is also included here, this verb is सेद् ॥ The option appertains to both these verbs. The word लोम means the hair of the body as well as of the head: as in the sentence लोमनखं स्पृष्ट्वा शीघ्रं कर्तव्यम् ॥ The sense of हृष in connection with लोम will be that of bristling up, horripilation. Why do

we say "in connection with लोम ?" Observe हृष्टो (bhuadi) देवदत्तः 'the deceived Deva Datta' and हृषितो (Divādi) देवदत्तः 'the delighted Devadatta.

Vārt.—The option is allowed also in the senses of 'astonished' and 'beaten back', as हृष्टो or हृषितो देवदत्तः 'the astonished D'. हृष्टाः or हृषिता दन्ताः 'the bent or destroyed teeth'.

अपचितश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अपचितः, च, ॥

वृत्तिः ॥ अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायंतर्निष्ठायां निदृष्ट्वं चिभावश्च निपात्यते ।

वाचिकम् ॥ क्तिन् नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

30. And अपचित has also a second form with the augment इ ॥

The word अपचित is formed with the preposition अप added to the root चाय् (I. 929) 'to honor, to fear, to see' and चाय् changed irregularly to चि before क्त ॥ The other form is अपचार्यतः, as अपचितो or अपचार्यतो ऽनेन गुरुः 'the teacher is feared by him'. This example is given when the sense is that of 'fear'; when the word means 'honor', then the participle must govern the genitive case, as required by III. 2. 188.

Vārt.—Before क्तिन् affix, चाय् is always changed to चि, as अपचितिः 'Loss, destruction, showing reverence'. The affix क्तिन् is added to चाय्, by considering it as belonging to the class of आप् &c. See III. 3. 94 *Vārt.* Otherwise it would take the affix अ by III. 3. 103.

हु हृदश्छन्दसि ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हु हरेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ हृतेर्द्धातोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति ।

31. हु is substituted for हृत् (I. 978) in the Veda, before the Participial-affix.

As हुतस्य चाहृतस्य च, अहुतमसि हविर्धानम् (Vaj San. I. 9). But हृतम् in secular literature.

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अपरिहृताः, च ॥

वृत्तिः ॥ अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते ।

32. The word 'aparihṛitā' is irregularly formed in the Veda.

The हु substitution required by the last sūtra, does not take place here. As अपरिहृताः सनुयाम वाजम् (Rig I. 100. 19).

सोमे हारितः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सोमे, हारितः ॥

वृत्तिः ॥ हारित इति हृतेर्निष्ठायां मिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये, सोमश्चेद्भवति ।

33. हारित is irregularly formed from हु in the Veda, by guṇa substitution and इद् augment, when it refers to Soma.

As मा नः सोमो हारितो, विहारितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशस्तृशास्तृतस्तृतवस्तृव-
स्तृतवस्तृवीरुज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ ग्रसित,
स्कभित, स्तभित, उत्तभित, चत्त, विकस्त, विशस्तृ, शस्तृ, शास्तृ, तरुतृ, तस्तृ,
वरुतृ, वस्तृ, वस्तृवीः, उज्ज्वलिति, क्षरिति, क्षमिति, वमिति, अमिति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रसित स्कभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शस्तृ शा स्तृ तरुतृ तस्तृ वस्तृ वस्तृवीः
उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि छन्दसि नपाव्यन्ते ।

34. In the Veda, the following irregular forms are found, some with, and some without the augment इट—1 grasita, 2 skabhita, 3 stabhita, 4 uttabhita, 5 chatta, 6 vikasta, 7 viśastri, 8 śanstri, 9 śāstri, 10 tarutri, 11 tarūtri, 12 varutri, 13 varūtri, 14 varūtrih, 15 ujjvaliti, 16 kshariti, 17 kshamiti, 18 vaniti and 19 amiti.

Of the above nineteen words, 1, 2, 3, and 4 are from roots ग्रस्, 'to swallow' (I. 661) स्क्रभु 'to stop' (I. 414) and स्तम्भु (I. 413) all having an indicatory उ, and therefore by VII. 2. 56 read with VII. 2. 15, their Nishṭhā would not have taken इट ॥ Thus ग्रसित (ver. ग्रसन् वा एतन् सोमस्य ॥ विष्कमिन् भर्जं (=विष्कम्यः) ; येदे स्तम्भनमितम् (=स्तम्भ्यम्), सत्येनोत्तभिना भूमिः (= उत्तभ्यः) ॥ The irregularity is only with the preposition उन्, with other prepositions, the form स्तभित is not employed. Similarly (5) चत्ता (=चनिता) वर्षेण विष्टुन् from चन् याचन् ॥ (6) उचानाया हुय यद् विकस्तम् (=विकसितम्). The forms, 7, 8, and 9 are from the roots शास् हिंसायाम् and शस् स्तुता, and शास् अनुजिष्टा with the affix तृच् and no augment, as एकस्त्वष्टुरभस्याविशस्ता (=विशसिता), उत शस्ता युर्विशः (=शसिता), प्रशास्ता (=प्रशासितम्) ॥ The forms 10, 11, 12, 13 and 14 are from the roots तृ and वृ (वृद्ध and वृद्ध), with the affix तृच्, and the augment उट् and ऊट् ॥ As तरुनारं (=तरुनारम् or तपीनारम्), वरुनारम् or वरुनारम् स्थानाम् (=वर्तिनारम् or वर्धनारम्); वरुत्रीष्टुा देवीर्विश्वंश्रयावती ॥ वरुत्रीः is exhibited in this form of Nom. pl. of the feminine वरुत्री merely for the sake of showing one form, in which it is found; another form is अहोरात्राणि ववरुत्रय ॥ Here the plural is formed irregularly, by taking the word as वरुत्रि ॥ The feminine form could have been easily obtained from वरुतृ, by adding डीप्, the special mention is explanatory. The rest 15, 16, 17, 18 and 19 are from उन्-ज्वल, क्षर, क्षम्, वम, and अम, formed with the vikaraṇa शप् and the affix of the 3rd Per Sing तिप्, इ being substituted for भ of शप्, or शप् is elided and the augment इट is added ॥ As अग्निरुज्ज्वलति (=उ-ज्ज्वलति), स्तामं क्षमति (=क्षमति), स्ताक क्षरति (=क्षरति), यः सोमं वमति (=वमति), अभ्यामति बहून् (=अभ्यमति) ॥ Sometimes we have अभ्यमात, as रावमभ्यमति ॥

आर्द्धधातुकस्येड्गलादेः ॥ ३५ ॥ पदादि ॥ आर्द्धधातुकस्य, इट्, वलादेः ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति ।

35. An ârdhadhâtuka affix (III. 4. 114 &c) beginning with a consonant (except य), gets the augment इद् (in these rules).

Thus लविता, लवितुम्, लवितव्यम्, पविता, पवितुम्, पवितव्यम् ॥ Why 'ârdhadhâtuka'? Observe आस्ते, वस्ते ॥ The niyama rule of VII. 2. 76 ordaining इद् augment to sârvadhâtuka affixes of Rudâdi verbs, would prevent इद् augment before sârvadhâtuka affixes when coming after other roots. The employment of ârdhadhâtuka here can be dispensed with. Why before affixes beginning with a वल्-consonant? Observe लव्यम्, पव्यम्, लवनीयम्, पवनीयम् ॥ Though the anuvritti of इद् was understood here, its repetition is for the sake of preventing the prohibition of the foregoing sûtras like VII. 2. 8.

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ स्तु, क्रमोः, अनात्मनेपदनिमित्ते ॥ वृत्तिः ॥ नियमार्थमिदम् ॥ स्तुक्रमोराद्रिधातुकस्य वसंश्रितागमो भवति, न चेत्स्तुक्रमो आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः ।

वार्तिकम् ॥ क्रमस्तु कर्तर्यात्मनेपदविषयाऽसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

36. The augment इद् is added to ârdhadhâtuka valâdi affixes after स्तु and क्रम्, only then when they do not occasion the taking of the Personal endings of the Âtmanepada.

The roots स्तु and क्रम् are udâtta, and will get इद् augment naturally; the sûtra makes a restriction or niyama. The restriction is that when the roots themselves occasion atmanepada affixes, then they do not take इद्, otherwise they will.

When do roots give occasion to Âtmanepada affixes? The roots occasion atmanepada affixes when employed in the Impersonal, Passive, and Intensive senses. Sûtras I. 3. 38-43, teach us when क्रम् takes Âtmanepada affixes. Thus प्रस्नावता, प्रस्नावितुम्, प्रस्नावितव्यम्, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यम् ॥ Why do we say when not the occasion of getting the Âtmanepada affixes? Observe, प्रस्नावीष्ट, प्रकसीष्ट, प्रस्नोष्यते, प्रक्रस्यते, प्रस्तुषिष्यते, प्रचिक्रसिष्यते ॥ In all these examples स्तु and क्रम् have become the causes of taking the Âtmanepada affixes. The Desiderative is also Âtmanepadi because of I. 3. 62.

Why have we used the word निमित्त in the sûtra? Would it not have been simpler to say स्तुक्रमोरनात्मनेपदं? This form of sûtra would have indicated that whenever an âtmanepada affix followed, then there would be no इद् augment. Now the rule is that all words exhibited in the Locative case in this Grammar, have the force of परसप्तमी, i. e. when that word follows. Therefore आत्मनेपदं would mean when an âtmanepada affix followed. If then this "âtmanepada" be taken as qualifying स्तु and क्रम्, then it must follow immediately after those roots, as in प्रस्नोषीष्ट and प्रकसीष्ट; but we would not get the forms प्रस्नोष्यते and प्रक्रस्यते, because स्य intervenes between the atmanepada and the

affix. On the other hand if "atmanepada" be taken to qualify the word "Ârdha dhâtuka affix" understood, viz, if the sûtra ment स्तुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदे ऽनन्तर then the forms प्रस्नोष्यते and प्रक्रंस्यते would be valid, but we should not get the forms प्रस्नोषाष्ट and प्रक्रंसीष्ट, because the augment सायुद् is a portion of the atmanepada affix, and there is no ârdhdhâtuka affix here. If the sûtra be taken to have both the above senses, then we could not get the form प्रषिक्रंसिष्यते in the Desiderative, because here the atmanepada does not follow immediately after the sârva dhâtuka affix that follows कम् ॥ Therefore, the word निमित्त should be taken. For by so doing, there takes place prohibition with regard to सायुद् &c, and also with regard to that after which comes the atmanepada as the स्य in प्राचक्रंसिष्यते, and also with regard to that which precedes the latter as the सन् affix in the above. In प्रस्नावित्रीयते (प्रस्नावितेवाचरात), the root स्तु has not occasioned the atmanepada affix, but the affix क्यङ्, hence the prohibition of this sûtra does not apply.

Vârt:—Prohibition of इद् augment should be stated with regard to क् when an Kṛit-affix, with active force, follows not in the atmanepada, though in the Active voice such कम् was subject of Atmanepada. When कम् takes no upasargas, we have according to one view two forms कन्ता and क्रमिता (I. 3. 4. because the atmanepada here is optional. According to the other view there will be only one form, as क्रामता ॥ But with प्र and उप we have प्रकन्ता and उपकन्ता ॥ Why do we say 'the Kṛit-affix should have an active force'? Observe प्रक्रमितव्यम्, उपक्रमितव्यम् ॥ Why do we say "when it was subject of Atmanepada"? Observe निष्क्रमिता ॥ Here there is इद् augment; for by I. 3. 42, क् is subject of atmanepada, when the upasargas प्र and उप precede, but not otherwise.

With regard to स्तु, it will take no इद् in the Desiderative, and before a क्तिन् affix, by virtue of VII. 2. 11 and 12. Therefore, we have the form प्रस्तुस्तुषति, प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ग्रहः, अ लिटि, दीर्घः ॥
वृत्तिः ॥ ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति ।

37. The augment इद् added to valâdi ârdhadhâtuka affixes, becomes lengthened, except in the Personal ending of the Perfect, after the root ग्रह ॥

As ग्रहीता, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् ॥ Why not in the Perfect? Observe अग्रहिम् ॥ The lengthening takes place of the इद् taught in VII. 2. 35, and do not refer to the निष्पद्यद् इद् of VI. 4. 62 : as ग्राहिता, ग्रहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वृत्तः वा ॥
वृत्तिः ॥ वृ इति वृक्कृष्णोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य कृक्कारान्तेभ्योभटो वा दीर्घो भवति ।

38. The इद् is optionally lengthened after वृङ्, वृ and after roots ending in long ऋ, except in the Perfect.

As वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता ॥ कृकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । प्रास्तरिता ॥ वृत् इति किम् । करिष्यति हरिष्यति । अलिट्यव । ववरिथ । तारिथ ॥ Why do we say 'after वृ and long कृ ending roots'? Observe करिष्यति and हरिष्यति ॥ Why do we say except in the Perfect? Observe ववरिथ and तारिथ ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ न, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ वृत् उत्तरस्य इदो लिङि रीर्यो न भवति ।

39. The इद् is not lengthened after the same roots वृ, and कृ ending roots, in the endings of the Benedictive.

As विवरिषीष्ट, प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ पदानि ॥ सिचि, च, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदेषु सिचि वृत् उत्तरस्य इदो रीर्यो न भवति ।

40. The इद् is not lengthened after वृ and कृ ending roots, in the s-Aorist of the Parasmaipada.

As प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः, अतारिष्टाम्, from नृ ध्रुवनतरणयोः ॥ आस्तारिष्टाम्, आस्तारिषुः, from स्तृञ् आच्छादने; but प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट in the Atmanepada.

इद् सनि वा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इद्, सनि, वा ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तः सनो वा इडागमो भवति ।

41. The Desiderative स् may optionally take इद् (which is optionally lengthened also) after the said वृ and कृ ending roots.

As वृक्षीषति । विवरिषते । विवरीषते । प्रावृक्षीषति । प्राविवरीषति । कृकारान्तेभ्यः । तेतीर्यति । तितरीषति । तितरीषति । आतिस्तीर्यति । This Parasmaipada form is not valid, according to Padamanjari. आतिस्तरिषति । आतिस्तरिषति । सनि ग्रहगुहश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षेरीर्यः । चिकीर्यति जिहीर्यति इत्यत्रोपदेशोपकारात्प्राप्त-
णेकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

The इद् was prohibited by VII. 2. 12, in case of the Desideratives, hence this sūtra: when इद् is added, it may be lengthened by VII. 2. 38. The augment इद् however is not added in चिकीर्यति and जिहीर्यति, as they are formed from कृ 'to do' and हृ 'to lose', which do not take इद् at all. Because here, though the short कृ is lengthened before सन् by VI. 4. 16, yet such lengthening will not make the roots long कृ ending roots. Because the anuvṛtti of the word upadeśa is understood here from VII. 2. 10, so that the rule applies to those roots only which in 'upadeśa' or Dhātupāṭha end in long कृ and not those whose कृ is lengthened by some Grammatical rule. Moreover, the long कृ in कृ and हृ is temporary only, as it is replaced by long ई ॥ (See VI. 4. 16, for lengthening). The Desiderative of कृ—चिकीर्यति, however, does not lengthen its vowel (VII. 2. 75).

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ लिङ्, सिचोः, आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ लिङ् सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।

42. The इद् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and s-Aorist, after the वृ and प्र ending roots.

As वृषाट् or वरिषीट्, प्रावृषीट् (I. 2. 12 no guṇa) प्रावरिषीट्, आस्तरिषीट्, आस्तीरिषीट्, सिषिखल्यपि, अवृत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, प्रावृत्, प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट, आस्तीरिष्ट, आस्तरिष्ट, आस्तीरिष्ट ॥ आत्मनेपदे चिति किम्, ? प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः ॥ लिङ्, प्रत्युदाहरण न इति तमसभवारिष्यो ऽथनादित्वाति ॥

Why in the Atmanepada? Observe प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः ॥ No counter-examples of Benedictive Parasmaipadi are given, as the affixes not being क्नादि the इद् can never be added to them.

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोगादेः ॥

वृत्तिः ॥ ऋन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ।

43. The इद् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and S-Aorist, after a root, which ends in short ऋ, which is preceded by a conjunct consonant.

As ध्रुवीट् or ध्वरिषीट् ; स्मृवीट्, or स्मरिषीट् ; अध्रुषाताम्, or अध्वरिषाताम् ; अस्मृषाताम्, or अस्मरिषाताम् ॥ ऋत इति किम् । व्योवीट्, श्लोवीट्, अच्योष्ट, अश्लोष्ट ॥ संयोगादेरिति किम् । कृषीट्, हृषीट्, अकृत, अहन ॥ आत्मनेपदेऽप्येव । अध्वार्षीन्, अस्मार्षीन् ॥ संस्कृवीट् समस्कृत्यत्रोपदेशाधिकारात्भक्त्याच सुद् इडागमो न भवति ॥

Why ending in short ऋ? Observe व्योवीट्, अच्योष्ट, श्लोवीट् and अश्लोष्ट ॥ Why 'beginning with a conjunct consonant'? Observe कृषीट्, हृषीट्, अकृत and अहन ॥ Why 'in the Atmanepada'? Observe अध्वार्षीन्, अस्मार्षीन् ॥ In संस्कृवीट् and समस्कृत there is not इद्, first because स्कृ (the form assumed by कृ with सुद् augment) is not so enunciated in the Dhātupāṭha; the word upadeśa VII. 2. 10, is understood here; so that the rule applies to those roots only which in the Dhātupāṭha are ऋ ending and preceded by conjunct consonant; and secondly सुद् augment is considered as not attached to the root (VI. 1. 135); and therefore स्कृ is not considered a root beginning with a conjunct consonant.

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्भूदितो वा ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ स्वरति, सूति, सूयति, धूञ्,

ऊदितः, वा ॥

वृत्तिः ॥ स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिभ्यञोत्तरस्य क्नादेराद्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ।

44. A Valādi-ārdhadhātuka affix optionally takes इद्, after svṛi, after the two roots सू (sūti and sūyati), after धूञ्, and after a root which has an indicatory long ऊ ॥

As स्वरति or स्वर्ता ॥ प्रसोता, प्रसदिता ॥ सूयति, सोता, सविता ॥ धूञ्, धोता, धविता कविः, खल्वपि । गाहू, विगाहा, विगाहिता; छपू, गोप्ता, गोपिता ॥ वेति वर्त्तमाने पुनर्वाच्येण लिङ्गि चानिवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणविद्वाः पू प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूम्रसि सातुबन्धकस्य निर्वोः ।

विभूतनइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरनेरेतस्माद्विकल्पाद्भूतोः स्वइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरप्यति । किं तु प्रत्ययं भुषकः कितीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पुर्यप्रतिषेधेन ॥ स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा ॥

Though the anuvṛtti of वा was current, the second employment of वा is to stop the anuvṛtti of the Benedictive and the S-Aorist. The roots सू of Adādi (21) and Divādi (24) are to be taken, as the special forms सृति and सूति indicate, and not the सू of the Tudādi (115) class. The धृ is exhibited with the anubandha झ, in order to exclude धृ विभूतने of Tudādi (105). In the case of these latter the इद् augment is invariable, as सविता and धविता ॥ The root स्वर takes invariably इद् in the Future, by virtue of the subsequent superseding rule VII. 2. 70, as स्वरिष्यति ॥ And before क्ति affixes, the prior rule VII. 2. 11, invariably debars इद्, as स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ रध-आदिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रध हिंसासंतिद्धारित्येवमादिभ्यो ऽद्याभ्य उत्तरस्य वज्रांसर्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ॥

45. A valādi-ârdhadhâtuka affix optionally takes इद् after रध् and the seven roots that follow it (Divādi. 84 to 91).

As रधिता or रद्धा; नष्टा, (VII. 1. 60 तुम्) नशिता; चमा, (VI. 1. 59 भम्) तर्प्ता, तर्पिता; द्रप्ता, वर्प्ता, र्वपिता; द्रग्धा, द्रोढा, (VIII. 2. 33) द्रोहिता; माग्धा, मोढा, मोहिता; छोढा, छोहिता, छोग्धा, छोढा, छोहिता ॥

Some hold that the रधादि roots *optionally* take इद् in the Perfect Tense also, because the present sūtra being subsequent to VII. 2. 13, debars that sūtra so far. Others hold that the रधादि roots will *always* take इद् in the Perfect, because the former rule VII. 2. 13 is stronger than the present, in as much as that is a prohibitory rule. So they form ररन्धिव and ररन्धिम ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ निरः, कुषः ॥

वृत्तिः ॥ निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वज्रांसर्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ।

46. A valādi-ârdhadhâtuka affix gets optionally the augment इद्, after कुष् when it is preceded by निर ॥

As निष्कोटा or निष्कोषिता, निष्कोटुम् or निष्कोषतुम्, निष्कोटव्यम् or निष्कोषितव्यम् ॥ But only कोषिता, कोषितुं, कोषितव्यम् without निर ॥ The exhibition of निर instead of निस् indicates the existence of a separate and distinct preposition निर, besides नेत् ॥ It is the र् of this निर which is changed to ह् by VIII. 2. 19, in नित्यनम्; or the र् of निस् being asiddha could not be changed to ह् ॥

इणिष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इद्, निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति ।

47. The augment इद् is added to the Participial affixes त and तवत्, after कुष् preceded by निर ॥

As निष्कुषितवान्, निष्कुषितः ॥ The special mention of इद् in the sūtra is for the sake of making its addition invariable, otherwise it would have been

optional, or debarred by VII. 2. 15. In the subsequent sūtra, the addition becomes again optional.

तीव्रसहलुभरूपरिषः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ ति, इप्, सह, लुभ, रूप, रिषः ॥

वृत्तिः ॥ तकारावादाद्धातुकं इप् सह लुभ रूप रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति ।

48. An ârdhadhâtuka affix beginning with a त may optionally take the इद्, after the roots इप्, सह, लुभ, रूप and रिष् ॥

As एष्टा or एषिता ॥ 'The इप् 'to wish' (VI. 59) is taken here, and not the इष् (IV. 19. IX. 53) of the Divâdi and Kryâdi class. Of the Divâdi इष् 'to send, to go' we have invariably प्रेषिता, प्रेषितुं, प्रेषितव्यं ; and the इष् 'to repeat' of the Kryâdi is governed also by this rule and has the same forms. Therefore some read the anuvṛitti of उदिन् into this sūtra. सह। सोढ। सहिता। लुभ। लाम्बिता। लोम्बा। रूप। रोष्ट। रोषिता। रिष्। रेट। रेषिता ॥ Why do we say 'beginning with a त' ? Observe एषिव्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्व्यूणु भरक्षपिसनाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ सनि, इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भ, श्रि, स्तृ, यु, ऊर्णु, भर, क्षपि, सनाम् ॥

वृत्तिः ॥ इवान्तानाम् धातूनाम् ॥ ऋधु भ्रस्ज दम्भु श्रि स्तृ यु ऊर्णु भर क्षपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति ।

49. The desiderative स् may optionally take इद्, after a root ending in इच्, and after ऋधु, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्तृ, यु, ऊर्णु, भृ, क्षप्, and सन् ॥

Thus दिश्विषति or द्युष्यति. सिसेषिषति, सुस्युषति ॥ ऋध, अर्धिषिषति, ईर्षति ॥ भ्रस्ज, बिभ्रज्जिषति, (VI. 4. 47) बिभ्रभान, (VIII. 2. 36 and 41) बिभ्रज्जिषति, विभ्रभति ॥ दम्भु, दिम्भयति, दिप्सति, (VII. 4. 56) धीप्सति, श्रि, उच्छिष्यति, उच्छिष्याति ॥ स्तृ, सिस्त्रिषति, सुस्त्रिषति ॥ यु, यिष्यति, (VII. 4. 80) युष्यति, ऊर्णु, प्रोणुनविषति, प्रोणुनविषति, प्रोणुन्याति ॥ The root भृ of the Bhuâli class is to be taken, as the form भर with शप् in the sūtra indicates चिभरिषति, युभृषति ॥ क्षपि, ज्ञप्तपिषति, ज्ञोप्सति ॥ सन्, सिस्सनिषति, सिस्सागति ॥ केचिद्भ्रभरक्षपिषतिननिषतिर्गद्गाणानि पठन्ति ॥ नितनिषति, नितंसति, नितान्सति, पिषतिषति, पिप्सति, दिशर्दिषति, दिशर्दिषति ॥ सनीति किम्, रेविता, भ्रष्टा ॥

Some add नन्, पन् and वरिष्ठा also, as नितनिषति or नितंसति or नितान्सति, (VI. 4. 17) पिषतिषति or पिप्सति (VII. 4. 54, VIII. 2. 29, VII. 4. 58, दिशर्दिषति or दिशर्दिषति ॥ Why do we say 'Desiderative' ? Observe रेविता, भ्रष्टा ॥ The form अर्धिषिषति is thus evolved. The Desiderative root is अर्धिष, the ऋ being gunated by VII. 3. 86 before सन् ॥ Now we reduplicate it, and the second syllable पिष् will be reduplicated by VI. 1. 2. and the रेफ is not duplicated by VI. 1. 3; so we get पिप्स to reduplicate, and ध is changed to द् ॥ The form ईर्षति is thus evolved. By VII. 4. 55, the ऋ is changed to long ई, which is followed by र् by I. 1. 57. Thus we have ईर्षन् as root, and प्स is reduplicated, and the reduplicate is elided (VII. 4. 58). The forms पिप्सति and धीप्सति are similarly formed.

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्लिशः, क्त्वा, निष्ठयोः ॥ ५० ॥

वृत्तिः । क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

50. The affixes *ktvâ*, क्त्वा and क्त्वन्तु, may optionally take इद् after क्लिश ॥

As क्लिष्टा or क्लिशत्वा, क्लिष्टः or क्लिशितः, क्लिष्टवान् or क्लिशितवान् ॥ क्लिश् (IX. 50) having an indicatory क्त्वा would have optionally taken इद् before *ktvâ* by VII. 2. 44, but then the Nishthâ affixes by VII. 2. 15 would never have taken the augment. क्लिश् (Divâdi 52) उपताप, being anudâtta would *always* have taken इद् before *ktvâ* and Nishthâ. Hence this rule ordains option with regard to *ktvâ*.

पूडश्च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पूडः, च ॥

वृत्तिः ॥ पूडश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

51. The affixes *ktvâ*, क्त्वा and क्त्वन्तु optionally get इद् after पू ॥

As पूत्वा or पवित्रा, सोमोतिपूतः, सोमोतिपवित पूतवान् or पवितवान् ॥ This allows option where by VII. 2. 11 there would have been prohibition. See I. 2. 22.

वसतिशुभेरिद् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ वसति, शुभोः, इद् ॥

वृत्तिः ॥ वसतेः शुभश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

52. The affix *ktvâ*, क्त्वा and क्त्वन्तु always receive the augment इद् after वस् (वसति) and शुभ् ॥

As उषित्वा, उषितः and उषितवान्, श्रुषित्वा, श्रुषितः, श्रुषितवान् ॥ The वस् of the Adâdi class will get इद् as it is enumerated in the list of संद् roots. The repetition of इद् shows that the rule is invariable, the 'optionally' of the preceding sūtra does not affect it.

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, पूजायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चः पूजायामर्थे क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

53. The affixes *ktvâ*, क्त्वा and क्त्वन्तु take the augment इद् after the root अञ्च्, when meaning 'to honor or do something to show honor'.

As अञ्चित्वा जानु जुहोति, अञ्चिता अस्य गुण (III. 2. 188, VI. 4. 30, II. 3. 67) By VII. 2. 56 अञ्चु would optionally have caused इद् to come before *ktvâ*, and hence by VII. 2. 15 never before the Nishthâ. This sūtra ordains invariable addition of this augment. Why do we say when meaning 'to honor'? Observe उन्नतपुङ्कं कूपान्, 'the water is raised from the well'.

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ लुभः, विमोहने ॥

वृत्तिः ॥ लुभो विमोहनेर्थे वर्तमानान् क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

54. The affixes *ktvâ*, क्त्वा and क्त्वन्तु take इद् after the root लुम् (Tud. 22) when meaning 'entangled or confused'.

The lengthening takes place by VI 4 16 when गम् is the substitute of the root इङ् (II. 4. 48) Why before स्? Observe गन्तास्मि, गन्तास्वः, गन्तास्व ॥

Ishti: This इङ् augment is not desired of the root गम् standing in the same pada with an atmanepada affix. But it occurs every where else. As जिगमिषिता इव आचरति = जिगमिषिषीयते, here there is इङ् augment, because âtmanepada affix is not in the same pada with गम्, but is bahiranga. Compare VII. 2. 36 *var.* It occurs before kṛit affixes, and even where is luk-elision of Parasmaipada affix, and where therefore the affix generally would have left no trace behind by I. 1. 63. As संजिगमिषता and आर्थाजिगमिषिता व्याकरणस्थ ॥ So also जिगमिषस्वम्, here there is luk-elision of the Imperative affix हि ॥ The opinion of the author of Padaśeṣhakāra is that the employment of the term Parasmaipada in the sūtra is illustrative. He explains it by saying:—परस्मैपदेषु यो गमिरूपमभिन स्तस्मान् सकारादंतरार्थधातुकस्य इङ् भवति ॥ According to him we have the forms संजिगमिता and अधिजिगमिता व्याकरणस्थ ॥

न वृद्धयश्चतुर्थ्यः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ न, वृद्धयः, चतुर्थ्यः, ॥
वृत्तिः ॥ वृतादिभ्यश्चतुर्थ्य उत्तरस्य सकारादंतरार्थधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति ।

59. The Parasmaipada ârdhadhâtuka affixes beginning with स् do not get the augment इङ् after वृत् and the three roots that follow it.

Thus वृत्—वत्स्यति. अवत्स्यन्, विवृत्सति । वृष्ट् वत्स्यति । अवत्स्यन् । विवृत्सति । शृष्ट् । शत्स्यति । अशत्स्यन् शिशृत्सति । स्यन् । स्यन्सति । अस्यन्स्यन् ।

The वृतादि roots are four वृत्, वृष्ट्, शृष्ट् and स्यन् (Bhu. 795-798). In the examples, the Parasmaipada forms are shown, because these roots are optionally Parasmaipadi by I. 3. 92 before स्य and सन् ॥

Obj:—The word चतुर्थ्यः may conveniently have been omitted from the sūtra. A reference to the Dhâtupâṭha will show that the वृतादि roots form a subdivision of शृतादि roots, and stand at the end of Dyutâdi class. So that the sūtra न वृद्धयः would have been enough, and there would have been no uncertainty or vagueness about it, for the word वृतादि would mean 'the roots वृत् &c. with which the Dyutâdi class ends'. Thus we shall get the *five* roots 795 वृत् वर्तते 796 वृष्ट् वृद्धौ, 797 शृष्ट् शब्दकुत्सायापः 793 स्यन् प्रसवणे and कृप् सामर्थ्ये ॥ As regards the last root कृप्, we shall find from the next sūtra, that the present sūtra applies to this root also. Or we can change the order of the roots, putting कृप् first, and वृत् &c after it, so that वृतादि will mean *four* roots only. Whether vṛtâdi be taken to mean the *five* or the *four* roots, the word चतुर्थ्यः is redundant.

Ans:—The word चतुर्थ्यः is used in order that the prohibition contained in this sūtra may debar the 'option' which the root स्यन् would have taken, because of its indicatory long ऊ (VII. 2. 44). For this 'option' is an antarangā operation, because it applies to *all* ârdhadhâtuka affixes ; while the 'prohibition' of the present sūtra is a bahiranga, because it applies to those affixes only which

begin with **अ** ॥ So that the 'prohibition' of this sūtra would not have debarred the 'option' of VII. 2. 44 : and in the Parasmaipada **स्यन्** would have had two forms; which, however, is not the case because of the word **अतुभ्यः** by which the 'prohibition' is extended to **स्यन्** also. Thus in the Parasmaipada, we have only one form, as, **स्यन्स्यति**; but in the Atmanepada we have *two* forms **स्यन्स्यते** or **स्यन्स्यते** ॥

The word 'Parasmaipada' is understood in this sūtra, so that the prohibition does not apply to ātmanepada affixes: as **वर्त्तिषीष्ट**, **वर्त्तिस्यन्**, **अवर्त्तिस्यन्**, **विवर्त्तिस्यन्**, **स्यन्विषीष्ट** or **स्यन्सीष्ट** ॥ Moreover, with regard to Atmanepada also, the **इट्** is added to these roots when they stand in the same 'pada' with the affixes. But when the Atmanepada affixes are added not to the *roots* 'vrit &c', but to the *roots* which are derived from the *nominal* bases formed from 'vrit &c', then the 'root' is not in the same pada with the affix, and the prohibition of this sūtra will apply. As **विवृत्तिषीयते** ॥ Moreover, the rule applies, as we have said, to the affixes standing in the same 'pada' with the 'roots'; therefore it will apply to Desiderative roots, as **विवृत्स्यति**, though **वाप्** here intervenes between the ārdhadhatuka affix **सन्** and the Parasmaipada **निप्**; so also, an ekadeśa though sthānivat and therefore an intervention, will not be considered so for the purposes of this rule, as **विवृत्तिस्यति**; so also in **विवृत्स्यति** ॥ The prohibition, moreover, applies to **कृन्** affixes, and where there is luk-elision of Parasmaipada affixes. As **विवृत्तिषीता**; and **विवृत्स्यस्व** where the Imperative **हि** is luk-elided, and being so elided, the force of Parasmaipada does not here remain by **न लुपताङ्गस्य** (I. 1. 63); hence the above *Ishti*.

तासि च कल्पः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ तासि, च, कल्पः ॥
वृत्ति ॥ कृप उत्तरेय तासिः सकाद्विधात्तुल्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति ।

60. The Parasmaipada ārdhadhātuka affixes beginning with **स्**, and the affix **तास्** (the sign of the Periphrastic Future) do not get the augment **इट्**, after the root **कल्प** ॥

Thus **कल्पा**, **कल्पस्यति**, **अकल्पस्यन्**, **चिकल्पस्यति** ॥ But **कल्पितासि**, **कल्पिषीष्ट**, **कल्पिष्यते**, **अकल्पिष्यते**, **चिकल्पिष्यते** in the Atmanepada.

In the case of **कल्प** also, the **इट्** is added to the ārdhadhātuka affixes in the Atmanepada, when the root stands in the same pada with the affixes and there is prohibition everywhere else. So also there is prohibition before *krit* affixes, and the luk-elision of Parasmaipada. As **चिकल्पिषीता**, **चिकल्पस्व** ॥

According to Padamanjari, these two sūtras could have been shortened thus:—(1) **न वृद्भ्यः पञ्चम्यः**; (2) **तासि च**; and "**कल्पः**" could well have been omitted. The **तास्** comes only after **कल्प** and not after other roots of *Vṛitādi* class, in Parasmaipada [I. 3. 92 and 93]. Therefore, there is no fear that the prohibition **तासि च** will apply to the other roots of *vṛitādi*, but only to 'kṛip', because

the word परस्मैपदम् is understood here; and as no roots of vṛitadi class take Parasmaipada in the Periphrastic Future except 'klip', there is no fear of any ambiguity.

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अचः, तास्वत्, थल्, अनिटः, नित्यम्, ॥

वृत्तिः ॥ तासां ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव यन्तीडागमो न भवति ।

61. After a root, which ends in a vowel, and after which the Peri. Fut. affix tāsi is always devoid of the augment इद्; (after such a root) थल् the personal ending of the Perfect, like तास्, does not also get the augment इद् ॥

Those vowel-ending roots in Dhātupāṭha which are *invariably* anit before the affix तास् (Peri. Future), are also anit before the Perfect ending थल् ॥ As याता (Peri-Fut.), ययाथ (Per), चेता, चिचथ, नेता, निनेथ; होता जुहोथ ॥ Why 'ending in a vowel'? Observe भत्ता, बिभेदथ ॥ Why 'like तास्'? Observe लूत्वा but लुल्वथ, Why 'थल्'? Observe याता but ययिव, ययिम ॥ The word नित्य qualifies अनिट, if therefore तास् be *optionally* anit, then the थल् will be *सद् always*. As तास्-विधेता or विधविता; the थल् is विदुधविथ ॥

Here इद् is optional before तास् by VII. 2. 44. Similarly चक्रमिथ, for क्रस् is anit in ātmanepada, and सद् in Parasmaipada. In fact, wherever there is want of इद्, whether by complete prohibition or optional prohibition, all that is regulated by VII. 2. 13: this is the view adopted by the Kāśikā. But another view is that the prohibition of this sūtra applies to the इद् of VII. 2. 13 only, but does not debar the option of VII. 2. 44; so they have two forms विदुधोथ and विदुधविथ ॥ This view is applied by them to VII. 2. 46, as सस्वर्थ or सस्वविथ (VII. 2. 44).

Why have we used the word वन् in तास्वन्? The force of वन् is that the root should have a form in तास् and then be anit; and if a root has no Periphrastic Future form, and thus its तास् is anit, such a root is not governed by this sūtra. As जयसिथ and उवयिथ ॥ Here the roots जस् and वज् the substitutes of अद् and वेम् respectively have no Periphrastic Future form, and hence this rule does not apply to them.

उपदेशोऽस्त्वतः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ उपदेशे, अत्यतः ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशो यो धातुरकारयान् तासां नित्यानिट् तस्मात्तासाविव यन्तीडागमो न भवति ।

62. After a root which possesses a short अ as its root-vowel in the original enunciation (the Dhātupāṭha), and after which the Peri-Fut. तास् is always devoid of the augment इद्, थल् the Personal ending of the Perfect, like तास्, does not get the augment इद् ॥

As Fut. पक्ता, Per. पक्थ्य, यदा, इयद्, शक्ता, शक्थ्य ॥ Why do we say 'in the Original Enunciation'? Observe Fut. कर्ता Per. चर्कथ्य in which the अ of 'karsh' is the result of guṇa substitution. Why do we say 'having an अ'? Observe Fut. नेत्ता Per. विभेदथ्य, here the root-vowel is इ ॥ Why do we say "short अ"? Observe Fut. राद्धा Per. र्साथ्य from राध् the root-vowel being long आ ॥ The word तास्वत् is understood here also. Therefore we have जियञ्भानि, जियञ्थि ॥ Here the root ग्रह is anit before सत् (VII. 2. 12) and not before तास् so it will not be anit before थ ॥ The words नित्य अनिटः are also understood here. Therefore the rule does not apply to आनाञ्जथ्य (VII. 4. 71, 72). For the root अञ्जू (VII. 21) takes optionally इट् before तास् (VII. 2. 44) as आञ्जता and अञ्जता ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, भारद्वाजस्य ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्ताद्भातोर्भास्त्राञ्जस्याचार्यस्य मतेन तासां विव नित्यानिटस्थानि इडागमो न भवति ।

63. In the opinion of Bhâradvâja, it is only after a root which ends in short ऋ, and after which the Peri-Fut. तास् is always devoid of the augment इट्, that थल् also, like तास्, does not take the augment इट् ॥

As सप्तर्षः, सप्तर्ष्य, ध्वर्त्ता, ध्वर्थ ॥ The ऋ roots are covered by VII. 2. 61; the specification of these roots makes a restriction, so that *all* other roots, are not anit, though the Peri-Fut in तास् be anit. So that according to Bhâradvâja, we have forms like वयथ्य, वयथ्य, पचथ्य, पचथ्य ॥ Thus this sūtra makes the preceding two sūtras optional, except so far as short ऋ-ending roots are concerned.

As a general rule, all roots ending in long ऋ are सेट्; therefore, the sūtra mentions *short* ऋ, in order to debar its application to long ऋ ending words. Had it not been so, this rule would have been a *vidhi* rule and not a *niyama*: because rule VII. 2. 61 does not apply to long ऋ ending roots, and so if the present sūtra were to include long ऋ also, it could not be called a *niyama* (restriction) of VII. 2. 61.

बभूथात्तन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ ववर्थ, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ बभूथ आततन्थ जगृम्भ ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।

64. In the Veda are found the irregular forms बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ and ववर्थ ॥

As स्वं हि होता प्रथमो बभूथ (= बभूथि); येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ (= आततिथ), जगृम्भा ने इक्षिणमिन्द्र हस्तम् (= जगृहिम्), ववर्थ स्वं हि उद्योतिषा (= ववर्तिथ). See VII. 2. 13. This is also a *niyama* rule with regard to वृ for by VII. 2. 13 the root वृ was already anit, and its Perfect would have been ववर्थ by that rule. The special mention of this form shows that in secular literature this root is always सेट् before थ of the Perfect.

विभाषा सृजिदशोः ॥ ६५ ॥ विभाषा, सृजि-दशोः ॥

वृत्तिः ॥ सृजि दशि इत्येतयोस्त्यान् विभाषा इडागमो न भवति ।

65. थल् the Personal ending of the Perfect, optionally gets the augment इद् after सृज् and दश् ॥

As सन्नष्ट or ससर्जिय, वद्वष्ट or ददर्शिय ॥ See VI. I. 58 for अम् augment.

इडस्यत्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ इद्, अत्ति-अर्ति-व्ययतीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ अत्ति अत्ति व्ययति इत्येतेषां यलीडागमो भवति ।

66. The affix थल् gets always the augment इद् after अद्, ऋं and व्यय् ॥

As आरियं, आरिय, and संविध्यियं ॥ The root व्येच् is not changed to व्या (VI. I. 46) in the Perfect. By VII. 2. 63, the roots अद् and व्ये would have optionally been सेद्, and ऋ never; therefore, the present sūtra makes the इद् augment compulsory. The इद् is repeated in the aphorism for the sake of clearness, the rule could have stood without it, for the anuvṛitti of 'optionally' could not have run into it from the last sūtra: for if it was an optional sūtra, the enumeration of अद् and व्ये was useless, as they were already provided for by VII. 2. 63. Therefore, this sūtra makes an invariable rule.

वस्वेकाजादघसाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वसु, एकाच्-आच्-घसाम् ॥

वृत्तिः ॥ कृतद्विवचनान्मेकाच् धातुनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति ।

67. The Participial affix घञ् (वस्) gets the augment इद् only then when the reduplicated root before it consists of one syllable, or when it comes after a root ending in long आ, and after घस् ॥

Thus आदिवान्, आशिवान्, पेक्षिवान्, शोकेवान् ॥ In the first two of these, the reduplicate stems आद् and आश् become of one syllable by the coalescence of अ अद् and अअश् ॥ In पेष् and शोक् the reduplicate is elided and the vowel अ changed to ए, and thus the reduplicate has become of one syllable. Of roots ending in आ we have, वयिवान्, तर्हिवान्, of घस्-जञिवान् ॥ This वस् would have taken the augment by the general rule of इद् increment, the present sūtra makes a nīyama, so that the roots which are not monosyllabic in their reduplicate form are anī: as विभिद्वान्, विच्छिद्वान्, बभूवान्, शिशिवान् ॥ The nīyama is made with regard to the roots which would have taken इद् generally, as not being governed by the prohibition in VII.2.13. The roots ending in long आ may consist of more than one syllable in their reduplicate form, as दाया + वस्, hence their separate enumeration: as a matter of fact, however, these reduplicates also become monosyllabic ultimately by losing their आ ॥ The root वरिद्धा is not governed by this rule, for its Perfect will be formed periphrastically by III 1 35 Vārt, because

it consists of more than one syllable: as हरिर्वाचकार ॥ And when आम् is not added, there also हरिश्चा loses its final आ before ārdhadhātuka affixes by the vārtika under VI. 4. 114. So the आ being elided before the adding of any affix, this becomes a root which no longer ends in आ, and so the cause of adding इद् under this sūtra no longer exists, and so no इद् is added. Thus we have हरिश्चान्, for before ārdhadhātuka affixes हरिश्चा loses its आ (VI. 4. 114 Vārt), and this elision being considered as *siddha*, (VI. 4. 114 Vārt), no occasion remains for the augment इद् ॥ The घस् becomes जश् in its reduplicate form (a stem of one syllable), but had it not been separately mentioned, then by VI. 4. 100, the penultimate अ of घस् would have been elided first, before reduplication, because VI. 4. 100, is subsequent in order to the rule ordaining reduplication (VI. 1. 14 &c). The अ being elided we should have घ् only, which not having any vowel, could not be reduplicated. By its separate enumeration here, the augment इद् being ordained by a subsequent rule (VII. 2. 67), prevents even the rule of elision (VI. 4. 100). Having, therefore, first added इद्, we then elide the penultimate अ by VI. 4. 98, this elided अ, however, becomes sthānivat for the purposes of reduplication only by I. 1. 59. Thus घस् + इवस् = घस् + इवस् (VI. 4. 98) = जश् + इवस् = जश्चिवान् ॥

विभाषा गमहनविद्विशाम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, गम-हन-विद्वि-शाम् ॥

वृत्तिः ॥ गम हन विद्वि विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति ।

वार्तिकम् ॥ दृशश्चेति वक्तव्यम् ॥

68. The affix घस् (चंस्र) optionally takes इद् after गम्, हन्, विद् and विश् ॥

As गम् — जश्चिवान् or जगन्वान् (घ् changed to न् by VIII. 2. 64); हन् — जश्चिवान् or जघन्वान्, (VII. 2. 54 and 55) विद् — विविदिवान् or विविद्वान्, विश् — विविशिवान् or विविश्वान् ॥ The root विद् 'to acquire' belongs to the Tudādi class, as it is read here with the Tudādi विश् ॥ The root विद् 'to know' (II. 55. IV. 62), forms *invariably* विविद्वान् because it is ātmanepadi and cannot take इद् augment before वस् affix.

Vārt.—The root दृश् should also be enumerated. As दृदृशिवान् and दृदृश्वान् ॥

सनि ससनिसांसम् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ सनिम्-ससनिसांसम् ॥

वृत्तिः ॥ सनोतिः सनन्तर्वा धातोः सनिससनिसांसमिति निपात्यते ।

69. The form ससनिसांसम् with सनि is irregularly formed.

This is derived from सनोति or सनन्ति root. As अङिञ्जल्यामे सनि ससनिसांसम् ॥ The augment इद् is added, there is no change of अ of सन् to ए, nor the elision of the reduplicate before वस् ॥ The other form is सैनिसांसम् when not preceded by सनिम् ॥ This form ससनिसांसम् is Vedic, in secular literature we have सैनिसांसम् ॥

ऋत-होः, स्ये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ ऋत-होः, स्ये ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेष्वेव इडागमो भवति ।

70. . स्य the sign of the Future and Conditional gets the augment इद्, after a root ending in short ऋ and after हन् ॥

As करिष्याति, हनिष्याति, हरिष्याति ॥ The root स्य takes always इद् before स्य, though it does so optionally before other affixes (see VII. 2. 44) : as स्वर्षिष्याति ॥ Similarly अकरिष्यत्, अहनिष्यत्, अहरिष्यत् &c ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥ अञ्जेः, सिचि ॥

वृत्तिः ॥ अञ्जेः सिचि इडागमो भवति ।

71. The स्र् of the s-Aorist always takes the इद् after अञ्ज् (Rudh. 21).

As आञ्जान्, आञ्जिष्याम्, आञ्जिष्युः ॥ But अञ्क्ता or अञ्जिता in tenses other than Aorist. The root having an indicatory long ऊ optionally takes इद् (VII. 2. 44.)

स्तुसुधूअभ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ स्तु, सु, धूअभ्यः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्तु सु धूअ इत्येतेष्वभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति ॥

72. The सिच् of the s-Aorist gets the इद् in the Parasmaipada after the roots स्तु, सु and धूअ ॥

As अस्तावीन्, असावीन्, अथावीन् ॥ But अस्तोष्ट, असाष्ट, अथोष्ट or अथाष्ट in Atmanepada. Exception to VII. 2. 10 and 44.

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ यम, रम, नम, आताम, सकृ, च ॥

वृत्तिः ॥ यम रम नम इत्येतेष्वामदानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडागमश्च ॥

73. The सिच् of the Aorist in the Parasmaipada takes the augment इद् after यम्, रम्, नम् and roots ending in long आ, and स्र् (सकृ) is added at the end of these stems.

Thus अयसीन्, अयसिष्याम्, अयसिष्युः ॥ व्यरसीन्, व्यरसिष्याम्, व्यरसिष्युः ॥ The root रम् is Parasmaipadi when preceded by दि or आ (I. 3. 83). अनसीन्, अनसिष्याम्, अनसिष्युः ॥ आकारान्तानाम्, अयासीन्, अयासिष्याम्, अयासिष्युः । यमासीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेदीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेऽप्यित्येव । आरंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

The Vṛiddhi in the case of यम् &c. ordained by VII. 2. 3, does not take place by VII. 2. 4. In the Atmanepada we have आरंस्त ॥ The root यम् is ātmanepadi, as it is preceded by आ (I. 3. 75) अरंस्त, अनस्त (III. 1. 85). Exception to VII. 2. 10, 44.

स्मिपूङ्गवञ्चशां सनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ स्मि, पूङ्, ऋ अञ्ज्, अश् सनि ॥

वृत्तिः ॥ स्मि पूङ् ऋ अञ्ज् अश् इत्येतेषां धातूनां सनीजगमो भवति ॥

74. The Desiderative सन् gets the augment इद् after the roots स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्ज् and अश् ॥

Thus सिस्मयिषते, पिपयिषते (VII.4.80) अरिषति, अजिषति (VI. 1. 2 and 3) and अशिषते ॥ The root पूष् is not governed by this rule, as पुषति ॥ The अष् (V. 18) of Suâdi class is taken here, and not अष् (IX. 51) of Kryâdi class, for the latter *always* has इद्, while the former having an indicatory long ऊ has *optionally* इद् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ किरः, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति ॥

75. The desiderative सन् takes इद् after कृ and the four roots that follow it (Tud. 116-120)

Thus चिकरिषति, जिगरिषति, दिश्रिषते, दिधरिषते, पिप्रच्छिषति (I. 2. 8; VI. 1. 16). But सिस्मति not included in the five. The roots कृ and गृ would have optionally got इद् in the desiderative by VII. 2. 41, which would have been optionally lengthened by VII. 2. 38. But the इद् here being specifically ordained, does not get lengthened by VII. 2. 38.

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ रुदादिभ्यः, सार्वधातुके ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्य उत्तरस्य ऋद्धेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

76. A sârvadhâtuka affix beginning with a consonant other than a य, gets the augment इक् after the root रुद् and the four that follow it (Ad. 58-62)

Thus रार्गानि, स्वपानि, भ्रसिनि, प्राणिनि, जर्क्षानि ॥ But जार्गानि which is beyond the five, and स्वप्ना before ârdhadhâtuka affixes, and रुदन्ति before a vowel beginning affix.

ईशः से ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ईशः, से ॥

वृत्तिः ॥ ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

77. The sârvadhâtuka affix से (the ending of the second Person Present and Imperative Atmanepada) gets the augment इद् after ईश् (Ad. 10)

As ईशिषे and इशिष्व ॥ से becomes स्व by III. 4. 91 and 80. The से is exhibited in the sūtra without any case-ending.

ईडजनोद्धं च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ईड्, जनोः, ध्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य स इत्यतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

78. The sârvadhâtuka affix स् and ध्वे, (the endings of the Present and Imperative Atmanepadi) get the augment इद् after the roots ईड् (Ad. 9) and जन् ॥

Thus ईडिध्वे, ईडिध्वम्, ईडिध्वे, ईडिध्वन्, जनिध्वे, जनिध्वम्, जनिध्वे, जनिध्वन् ॥ The root जनी (IV. 41) is taken here, The Vikarâṇa इयन् has been elided in this case, as a Vedic irregularity, and so also there is not elision of the penultimate.

In the secular literature the form is जायसे ॥ Here the य would prohibit इट् always. The जन् of the third class (III. 24) is also to be included, thus we have व्यतिजज्ञिषे. व्यतिजज्ञिष्व, व्यतिजज्ञिष्ये, व्यतिजज्ञिष्यम् in karma vyatihâra. Otherwise this root is Parasmaipadi. च्च takes इट् after ईष् also, as ईषिष्यम् ॥

For this purpose, some read the sūtra as ईडजनोः सध्वे च; and स stands here for से having its Locative dropped, and therefore the force of च in the sūtra, according to this reading, is to draw in the anuvṛtti of ईषा from the previous sūtra. Those who do not follow this reading, draw the whole of the last sūtra by force of च ॥ From these it may be asked, what is then the necessity of two sūtras? Could not one sūtra, like this, ईशीडजनां सध्वयोः, have sufficed, as being shorter and more general? To this there is no better valid answer than this विश्विन्ना हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ॥

The form ध्वे being taken in the sūtra, the rule will not apply to the ध्वम् of लङ् (Imperfect): which will not take इट् ॥ But इट् will apply to the ध्वम् of the Imperative on the maxim एकदेशविकृतस्यानन्यस्यात् ॥

लिङ्: सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ लिङ्: , स, लोपः, अनन्त्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुकानि वर्तन्ते, सार्वधातुक यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति ॥

79. In the sârvadhâtuka Liñ (i. e. Potential), the स् which is not final (i.e. the स् of the augments यास् and सीप्), is elided.

What is the स् which is not final? The स of the augments यासुट्, सुट् and सीसुट् ॥ Thus कुर्यात्. कुर्याताम्. कुर्युः, कुर्यान्. कुर्याताम्. कुर्यान् ॥ Why 'not the final'? Observe कुर्युः, कुर्याः ॥ Why in the Sârvadhâtuka? Observe क्रियास्ताम्, क्रियासुः. कुर्याट्, कुर्यास्ताम्, कुर्यान् in the Benedictive.

अतो येयः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अतः, या, इयः ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताद्भादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इट् इत्ययमादेशो भवति ॥

80. After a Present stem ending in short अ, इय् is substituted for the sârvadhâtuka या (i.e. for the या of the augment यास् of the Potential).

Thus पचेत्, पचेताम् and पच्युः ॥ The य् of इय् is elided before affixes beginning with a consonant by VI. 1. 66. In the case of पच्युः, the pararûpa of VI. 1. 96 is prevented. Why 'ending in a short अ'? Observe चितुयान्, हुतुयान् ॥ Why 'short'? Observe यायान् ॥ Why sârvadhâtuka? Observe चिकीर्ष्यान् ॥

The objector may say, the form चिकीर्ष्यान् will be so by the elision of म under VI. 4. 48, and so there is no necessity of reading the anuvṛtti of sârvadhâtuka in this sūtra; for when अ is elided by अन्तेलोपः VI. 4. 48, in the case of Ârdhadhâtuka या the present rule cannot apply, as there is no base left

which ends in अ ॥ To this we reply, this is not a good reason: for then in the case of पचन् and यजन् also, the rule असौ दीर्घो यस्मि (VII. 3. 101) would apply, and the अ of पच would require to be lengthened. But that is not so. The fact is that the present sūtra debar rule VII. 3. 101. Therefore, as this इय substitute debar the lengthening of VII. 3. 101, so it would debar the *lopa* of VI. 4. 48. Therefore, if the anuvṛtti of sārvaadhātuka be not read into this sūtra, the इय substitute would apply to ārdhadhātuka also, and the *lopa*-elision VI. 4. 48 would not help, as that would be superseded by this special rule. Therefore the anuvṛtti of "sārvaadhātuka" should be read into this sūtra.

The above is stated on general grounds. But if the maxim मध्येऽपवादाः पूर्वात् विधीन् धावन्ते नोत्तरान् (Apavādas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them) be applied here, then the present sūtra would supersede only the preceding sūtra VI. 4. 48 and not the following sūtra VII. 3. 101 which would not be superseded by the present sūtra. In this view also, the *lopa* being superseded at all events, the anuvṛtti of 'Sārvaadhātuka' must be read into this sūtra.

In the दीर्घ rule VII. 3. 101, the word 'sārvaadhātuka' is understood from VII. 3. 95. But according to some, the word ताडि of VII. 3. 88 is also understood there, so that they would lengthen the अ, before a sārvaadhātuka personal termination (निङ्) only, and not before every sārvaadhātuka affix in general. According to this view, the present sūtra will debar only the *dirgha* rule (VII. 3. 101) and not the *lopa* rule (VI. 4. 48), on the maxim येन ना प्राप्त &c.

The word येयः in the sūtra is formed by या + इयः; and या is exhibited without any case-termination. Others say, the word is यः the sixth case of या formed on the analogy of विश्वयः by the elision of आ (VI. 4. 140). Then यः + इयः = य + इयः (VIII. 3. 19) after this elision, there ordinarily would take place no sandhi; as this elision is considered asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of VI. 1. 87. Contrary to this general rule, however, the sandhi takes place here and we have येयः by VI. 1. 87. The अ in इयः is for the sake of pronunciation only. The real substitute is इय ॥

Some read the sūtra as असौ यासियः ॥ So that the sthāni is यास् and not या, and यासियः is a genitive compound.

आतो ङितः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ आतः, ङितः ॥

वृत्तिः ॥ आकारस्य ङित्यस्य अकारान्ताद्भादुत्तरस्य सार्वाधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति ॥

81. For the आ being a portion of a sārvaadhātuka Personal ending which is ङित् (i.e. आते, आये, आताम् and आथाम्) coming after a Verbal stem ending in short अ, there is substituted इय ॥

Thus पचन्ते, पचये, पचताम्, पचयाम्, यजन्ते, यजये, यजयाम्, दास्यन्ते, दास्ये, दास्यताम्, दास्याम् ॥ The व् of इत् drops by VI. 1. 66. Why do we say "the long आ"? Observe पचन्ति, यजन्ति, पचन्ते, यजन्ते ॥ Why do we say 'a डित् affix'? Observe पचार्थे, पचामहे (I. 2. 4). Why do we say 'ending in short अ'? Observe चिन्वति, मुन्वाते ॥ Why 'short'? Observe निमाते, निमाये ॥

All sârvadhâtuka affixes which have not an indicatory प are डित् by I. 2. 4. Now सार्वधातुकमपित् (I. 2. 4) is a sûtra in which the word डित् is understood from I. 2. 1. But the grammatical construction of the word डित् in the two sûtras I. 2. 1 and I. 2. 4 is not the same. In the first sûtra, it means डिति इव = डित्त्वं, i. e. the roots गा कुद् &c are treated in the same way as they would have been treated, had a डित् affix followed. But in the second sûtra I. 2. 4, the word डित्त्वं is equal to डित इव "like of डित्" ॥ The sûtra I. 2. 1. is so explained in order to evolve the form उच्चुक्रादपति ॥ For when the सन् is added to कुद्, the root कुद् is treated as if the सन् was a डित् affix, and so there is no guṇa. But if सन् itself had become डित् then the Desiderative root चुक्रुष्, being a डित् root would require âtmanepada affixes by अनुशक्तित् आत्मनेपदम् (I. 3. 12). In the case, however, of sârvadhâtuka-apit-affixes, the affixes themselves become like डित्, and are treated as डित् affixes, not only with regard to the stem preceding them, but with regard to their own selves also, as we see in the present sûtra.

आने मुक् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ आने, मुक् ॥

डित् ॥ आने परतोऽस्थानो गुणागमो भवति ॥

82. Before the Participial ending आने, a verbal stem ending in short अ, gets the augment मुक् ॥

Thus पचमानः, यजमानः ॥

This मुक् is part and parcel of अ only, and not of the anga. For if मुक् be considered as part of the anga, then it will be an intervention, and make the anga end in a consonant and so there will be anomaly in accent. For by VI. 1. 186, the ल sârvadhâtuka affix is anudâtta after a stem ending in अ; so if मुक् be considered part of the anga, the stem no longer ends in अ but म्; but if it be considered as a portion of अ only, then the anga still remains अदुपदेश (VI. 1. 86). So the accent of पचमानः and यजमानः is governed by VI. 1. 186.

An objector may say, "if this be so, then the stem पचम् is still considered as ending in अ, and therefore in पचम् + आने, we should apply the previous sûtra VII. 2. 81, and change अ into इत्" ॥ To this we reply, 'no, it cannot be so; for the न् in अन् (VII. 2. 80) shows that the अ consisting of one mâtrâ is to be taken, but when मुक् is added, this अ becomes one mâtrâ and half, so the rule VII. 2. 81 will not apply; because it applies only to अ of one mâtrâ" The objector:—"If this is so, then the anudâtta of VI. 1. 186 will not also hold good, for there also the अन् means the अ of one mâtrâ." This is no valid objection. For there the word उपदेश is taken, so that a stem which at the time

of upadeśa or first enunciation, ends in a short अ of one mâtṛā, is governed by that rule; though after the enunciation, the short अ may be lengthened in its mâtṛā. It is for this reason that the rule VI. 1.186 applies to पचावः and पचामः; though the short अ is subsequently lengthened before व and म by VII. 3. 101.

Or the sūtra may have been made as आनस्य युद्, and the augment न् would then be added to आन and not to the verbal stem. All the above difficulties would be removed by this view. But then the final अ of पच &c would require to be lengthened before नान् by VII. 3. 101. This objection, however, is not insuperable, for one view of VII. 3. 101 is that the word तिङ् is understood there, so that the lengthening would take place only before a तिङ् affix beginning with a यच् vowel: and not before any other affix.

ईदासः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ईत्, आसः ॥

वृत्तिः ॥ आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति ॥

83. ई is substituted for the आ of आन, after आस ॥

Thus आसीनो यजेते ॥ (See I. 1. 54 by which the *first* letter of the *second* term after आसः which is exhibited in the Ablative is taken here). The आने which is in the 7th case in the last aphorism, should be taken in the 6th case in this.

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, आ, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

84. आ is substituted for the final of अष्टन् before a case-ending.

Thus अष्टानिः, अष्टान्यः, अष्टानाम्, अष्टानुः ॥ Why 'before a case-ending' Observe अष्टत्वम्, अष्टता ॥ The rule of this sūtra is an optional one, and we have in the alternative अष्टभिः, अष्टभ्यः ॥ The आ in the sūtra indicates the *individual* letter आ, and not आ belonging to the general class आ ॥ For the generic अ would include the nasalised आँ also, and as the letter replaced (अन्) is a nasal the substitute would have been also nasal औ, but it is not so. See VI. 1. 17: and VII. 1. 22. This rule applies also when the word stands at the end of a compound, as प्रियादानः or प्रियादौः (VII. 1. 22). The word विभक्ति governs the subsequent sūtras upto VII. 2. 114.

रायो हलि ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ रायः, हलि ॥

वृत्तिः ॥ रे इत्यनस्य हलादेशं विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

85. Before a case-ending beginning with a consonant, आ is substituted for the final of रे ॥

As राभ्याम्, राभिः, ॥ But रायो, रायः before affixes beginning with a vowel. Why 'a case ending'? Observe रेत्वम्, रेता ॥

युष्मद्स्मदोरनादेशो ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, अनादेशो ॥

वृत्तिः ॥ युष्मद्स्मदिद्वयनयोश्चानादेशं विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

86. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, beginning with a consonant, when it is not a substitute.

The substitute case-endings are given in VII. 1. 27 &c. Thus युष्माभिः अस्माभिः, युष्मासु, अस्मासु ॥ Why do we say 'when it is not a substitute'? Observe युष्मन् and अस्मन् (VII. 1. 31). The anuvṛtti of हलि need not be read into this sūtra from the preceding, for if that were so, the mention of अनदेशो would become redundant, because as a matter of fact no *substitute* case-ending begins with a consonant. However, reading this sūtra with VII. 2. 89, we find that the scope of the present sūtra is before consonant beginning affixes.

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ द्वितीयायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति ॥

87. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the endings of the Accusative.

As स्वाम्, माम्, युवाम्, आवाम्, युष्माम् and अस्माम् ॥ This rule applies to endings which are even substitutes, otherwise the last rule would have been sufficient. See VII. 2. 28, 29, and VII. 2. 92 and 97.

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ प्रथमायाः, च, द्विवचने, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति ॥

88. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the ending of the Nom. Du. in the Secular literature.

As युवाम्, आवाम् ॥ Why of the nominative? Observe युवयोः, आवयोः ॥ Why in the Dual? Observe स्वं, अहं, यूयं, वयं ॥ Why in the secular literature? Observe उपं वस्त्राणि पीवसा वसाये in the Veda, so also आवाम् ॥

योचि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ यः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ अजादा विभक्तावनदेशो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति ॥

89. य is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, which is not a substitute, and which begins with a vowel.

Thus स्वया, मया, स्वयि, मयि, युवयोः, आवयोः ॥ Why do we say 'beginning with a vowel'? Observe युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ॥ If in the sūtra VII. 2. 86, we read the anuvṛtti of हलि, we need not use अचि in the present sūtra. For then this sūtra will be a general (utsarga) aphorism, ordaining य before *all* non-substitute case-endings; and the sūtra VII. 2. 86, will be considered an exception (apavāda) to this, with regard to those case-endings which begin with a consonant, where आ will be ordained. In this view of the case, the use of अचि here is explanatory. Why 'when the ending is not a substitute'? Observe स्वद् गच्छति, मद् गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ शेषे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति ॥

90. In the remaining cases where (आ or य is not substituted) there is elision of the final of yushmad and asmad.

This elision finds scope in the Singular and Plural of the Ablative, Dative, Genitive, and the Nominative. Thus स्वम्, अहम्, यूयम्, वयम्, तुभ्यम्, मया, युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, स्वत्, मत्, युष्मत्, अस्मत्, तव, मम, युष्माकम्, अस्माकम् ॥ The following śloka gives the cases which are included in the word शेषः—

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

The word शेष is employed in the sūtra for the sake of clearness. For there will be elision *universally* before *all* case-affixes. This is the *general* rule. To this there is the exception that before non-substitute case-affixes there will be य (VII. 2. 89). To this latter, there is an exception that before non-substitute case-endings beginning with a consonant, आ comes. Thus without any confusion, the आ, the य, and the lopa find their respective scopes.

When there is elision, why is not दाप् added in the Feminine; in लं ब्राह्मणी; अहं ब्राह्मणी? The दाप् is not added on the maxim सन्निपात लक्षणे विधिरनिमित्तं सन्निपातस्य 'a rule which is occasioned by a certain combination, does not become the cause of the destruction of that combination.' Because the ending in अ of युष्मद् and अस्मद् was occasioned by vibhakti combination, if this latter occasion दाप्, then it will destroy its own fruit.

Or the words युष्मद् and अस्मद् may be taken to have no gender, and equally applicable to both masculine and feminine.

In order to avoid all this difficulty about दाप् some would elide the अद् (or टि portion) of युष्मद् and अस्मद् under this sūtra. They argue that by the next sūtra VII. 2. 91, the portions 'yushm' and 'asm', namely the portions upto म् of युष्मद् and अस्मद् are replaced by substitutes. The portion that *remains* (शेष) is अद्, and it is this अद् which is to be elided.

Why is this 'lopa' taught again, when by VII. 2. 102, all स्वशाहि pronouns have अ substituted for their finals before case-endings; and so would yushmad and asmad, lose their finals and become yushma and asma by that rule? That rule does not apply to yushmad and asmad, because by an ishti that rule is restricted to tyadādi pronouns upto हि, thus excluding युष्मद्, अस्मद्, भवतु and किम् ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ म पर्यन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यावत् ऊर्ध्वमनुक्रमिव्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वैतव्यम् ॥

91. The substitutions taught hereafter upto VII. 2. 98 take effect with regard to the portions of युष्मद् and अस्मद् upto म्, i. e. the substitutes replace युष्म and अस्म ॥

Thus VII. 2. 92 teaches that युव and आव are substituted for yushmad and asmad in the dual. The substitutes replace युष्म and अस्म. Thus युवाम्, आवाम् ॥ Why 'upto व'? Observe युवकाम्, आवकाम् ॥ The क (V. 3. 71), is not replaced. Similarly VII. 2. 97 teaches that स्व and म replace 'yushmad' and 'asmad' in the singular; by this sūtra 'yushm' and 'asm' are only replaced. Thus स्वया, मया, the अद् portion remains for which व is substituted by VII. 2. 89. Had the whole been replaced, then the व of स्व and म would have been replaced by व (VII. 2. 89), and given us undesired forms like स्व्या and म्या ॥ Why is the word पर्यन्त employed in the sūtra and not the word अन्त, as मान्तस्य? In the first place the word अन्त is ambiguous, it may mean ending with म् but excluding म्, or ending with म् and including म् ॥ In the second place, the word पर्यन्त is used to indicate the limit, or portion taken out of the whole. The word मान्त would have meant, that form of yusmad and asmad which ends with म् ॥ Now these words have a form which ends in म्, as युष्मानाच्चे or अस्मानाच्चे = युष्मन्ते or अस्मन्ते formed by णिच् (the टि portion अद् is elided by VII. 4. 155, *vartika*). Now a noun formed from this derivative root युष्मि and अस्मि by क्तिप् affix will be युष्म and अस्म ॥ These are the two forms of yusmad and asmad which are complete words ending in म् ॥ The present sūtra does not apply to these words.

In declining these nouns युष्म and अस्म, we shall apply the rules VII. 2. 89 and 86, thus:—

	Sing.	Dual.	Plural.		Sing.	Dual.	Plural.
Nom.	स्व	युवां	युयं	Acc	युवां	युवां	युवान्
Ins.	युष्या	युष्याभ्यां	युषाभिः	Dat.	तुभ्यं	युषाभ्यां	युषभ्य
Abl.	युषन्	युषाभ्यां	युषन्	Gen.	तव	युष्याः	युषाकं
Loc.	युष्य	युष्याः	युषासु ॥	(Padamanjari)			

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ युव, आवौ, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचनइत्यर्थमहणम् । द्विवचने य युष्मस्मदी द्वयार्थिभानां त्रयस्य तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥

92. In the Dual, युव is substituted for युष्म and आव for अस्म ॥

Thus युवाम्, आवाम्, युषाभ्याम्, अस्माभ्याम्, युवयोः, आवयोः ॥ This substitution takes place even in compounds, where the sense of duality is prominent, if some other substitute like VII. 2. 94 &c. does not intervene. As अतिक्रान्ते युवाम् = अतियुवाम्, so also अस्यावाम्; अतियुवान्, अस्यावान् (= अतिक्रान्तान् युवाम् &c.) अतियुवया and अस्यावया (= अतिक्रान्तेन् युवाम्; Similarly अतियुवाभिः ॥ अतिक्रान्ते युवां अस्यावाभिः, अतियुवभ्यम्, (अतिक्रान्तयोः युवां) अस्यावभ्यम्, अतियुवन्, (अतिक्रान्ताद् युवां) अस्यावन्, अतियुवाकम्, (अतिक्रान्तानां युवां) अस्यावाकम्, अतियुवायि, (अतिक्रान्ते युवां) अस्यावायि. आतयुवासु, अतिक्रान्तिषु युवां अस्यावासु ॥ But where स्व &c are to be substituted, there those will be substituted, as अतिस्वम् (= अतिक्रान्तो युवाम्), अत्यहम्, अतियूयम्, अतिवयम्, अतितुभ्यम्, अतिमहम्, अतितव, अतिमम ॥ This substitution does not take place when 'yushmad' and 'asmad' denote one or many (more than two), though the compound may denote a duality: as अनिक्रान्तौ स्वाभ्याम् = अतिस्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतियुष्मान्, अत्यस्मान् ॥

If in a compound, the words yushmad and asmad are employed in a dual signification, though the compound as a whole may have a singular or plural number, for the number of a compound does not depend upon the number of the words composing it, yet even in such a compound the युव and आव substitution should be made for the dual-significant yushmad and asmad: unless such substitution is debarred by some other substitutes like त्व and अह (VII. 2. 94 &c). Thus अतिक्रान्तं युवां = अतियुवाम्, similarly अति-आवाम् ॥ The whole declension is given below :—

	Sing.	Pl.	Sing.	Pl.
Nom.	अतिस्वम्	अतियुयम्	अत्यहम्	अतिवयम्
Acc.	अतियुवाम्	अतियुवाम्	अत्यावाम्	अत्यावाम्
Ins.	अतियुवया	अतियुवभिः,	अत्यावया	अत्यावाभिः
Date.	अतितुभ्यं	अतियुवभ्यं	अतिमह्यम्	अत्यावभ्यं
Abl.	अतियुवन्	अतियुवन्	अत्यावन्	अत्यावन्
Gen.	अतितव	अतियुवाकम्	अतिमम	अत्यावाकम्
Loc.	अतियुवणि	अतियुवास्तु	अत्यावणि	अत्यावास्तु

But when the words yushmad and asmad denote singular or plural, not the compound denotes a dual, then the yuva and āva substitutions do not take place. As अतिक्रान्तौ स्वाम् = अतिस्वाम्, so also अतिक्रान्तौ युष्मान् = अतियुव्यान् so also अत्यस्मान् ॥ So on in other cases.

यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ यूय, वयौ, जसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः ॥

93. In the Nom. Pl. यूय is substituted for युष्म्, and वय for अस्म् ॥

As यूयम्, वयम्, परमयूयम्, परमवयम्, अतियूयम्, अतिवयम् ॥ The Tadanta-vidhi applies here. That rule applies in this angādhikāra on the maxim अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ See also VII. 3. 10. In यूयम् and वयम्, the final इ is elided by VII. 2. 90, and we have यूय and वय + अ + अस् (VII. 1. 28) = यूयम् and वयम् (VI. 1. 97 and 107).

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ त्व, अहौ, सौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः ॥

94. In the Nominative Singular त्व is substituted for युष्म् and अह for अस्म् ॥

Thus त्वम् and अहम्, परमत्वम्, परमाहम्, अतिस्वम् and अत्यहम् ॥ See VII. 1. 28, VI. 1. 97 and 107.

तुभ्यमहौ ऊयि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तुभ्य, महौ, ऊयि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह इत्येतावादेशौ भवतो ऊयि परतः ॥

95. In the Dative Singular तुभ्य is substituted for युष्म् and मह for अस्म् ॥

As तुभ्यम्, महम्, परमतुभ्यम्, परममहम्, अतितुभ्यम्, अतिमहम् ॥

तवममौ ऊसि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तव, ममौ, ऊसि ॥

वृत्तिः ॥ दुष्मश्मशोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवमौ ऊसि परतः ॥

96. In the Genitive Singular तव is substituted for युष्म and मम for अस्म ॥

As तव, मम, परमतव, परममम, अतितव, अतिमम ॥ The द् is elided by VII. 2. 90, and तव and मम + भ + अ (VII. 1. 27) = तव and मम by VI. 1. 97.

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ त्वमौ, एक वचने ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये दुष्मश्मदी एकार्थमिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

97. In the remaining cases of the Singular, त्व is substituted for युष्म and म for अस्म ॥

As त्वाम्, माम्, स्वया, मया, त्वन्, मन्. स्वयि, मयि ॥ The compounds also take this substitution according to the sense : as अतिक्रान्तस्त्वाम् = अतिस्वम्, अत्यहम्, अतिक्रान्तौ मम = अतिमाम्, अतिस्वाम्, अतिक्रान्तान् त्वाम् = अतिस्वान्, अतिमान्, अतिक्रान्ताभ्यां त्वां = अतिस्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतिक्रान्तेस्त्वाम् = अतिस्वाभिः, अतिमाभिः ॥

When in a compound, the words yushmad and asmad denote one, though the compound may denote two or many, thereeven the त्व and म substitutions must take place. And as regards different substitutes, like त्व and आह before सु &c, those prior taught substitutes debar this latter by the rule of पूर्वविप्रतिषेधः ॥ Some examples have already been given above, others are अतियुष्म, अतितुभ्यम्, अतितव ॥ So also with asmad. Similarly अनित्वां पदय, अतिस्वान्, अतिस्वाभ्याम्, अतिस्वाभिः, अतिस्वभ्यम्, अतिस्वन्, अतिस्वयोः, अतिस्वाकम्, आतिस्वायि, अतिस्वयोः, अतिस्वासु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ प्रत्यय, उत्तरपदयोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मश्मशोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

98. त्व is substituted for युष्म and म for अस्म, when they signify a single individual, even when an affix follows, or a word is in composition.

As स्वदीयः, मदीयः, with the affix छ (IV. 2. 114, I. 1. 74) स्वत्तरः (= अतिशयेन त्वं), मत्तरः, स्वद्यति (= स्वामिच्छति), मद्यति; स्वद्यते (= स्वमिवाचरते), मद्यते ॥ Similarly when a second member of the compound follows. As तव पुत्रः = त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ॥ त्वं न्यपोऽस्य = त्वन्नाथः, मन्नाथः ॥ When more than one individual is signified, the substitution does not take place, as युष्मदीयं (= युष्माकमिदं), अस्मदीयः, युष्मत्पुत्रः (= युष्माकं पुत्रः), अस्मत्पुत्रः ॥

The sūtra VII. 2. 97 referred to the vibhaktis or case-endings, as that word from VII. 2. 84 governs these sūtras, the present sūtra refers to other affixes, and to compounds. It might be objected, that even before other affixes and compounds these words had in them vibhaktis, though those vibhaktis were elided when these affixes were added or when the words became part of a compound;

and that having in them suppressed vibhaktis, the substitutions would take place in spite of this sūtra. This objection is not valid, for there the vibhaktis have been elided. But is not elision a Bahiranga and the substitute an antaranga process; and should not, therefore, the substitute come first and then the vibhakti elided? The substitution specially taught in this sūtra is, therefore, a jñāpaka and proves the existence of the following maxim :—**अन्तरङ्गानपि विधीति बहिरङ्गोलुब्धापत्ते** 'a bahiranga substitution of लुक् supersedes even antaranga rules'. Thus गोमान् प्रियोऽस्य = गोमन्प्रियः, here the antaranga नुम् augment is superseded by the bahiranga लुक् ॥ This sūtra further indicates, that all other substitutes of 'yushmad' and 'asmad' which take place in the singular, such as त्व, मम, तुभ्य, मया, त्व, अह, do not take effect, before general affixes or in compounds, but that त्व and म are the only substitutes there even. As तुभ्यं हितं = त्वाद्भितं, मद्भितं ॥ त्व पुत्रः = त्वन्पुत्रः, मन्पुत्रः ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ त्रि, चतुरोः, स्त्रियाम्, तिसृ चतसृ।
वृत्तिः ॥ त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिसृ चतसृ इत्येतावांश्चो भवतां विभक्तौ परतः ।
वाक्तिकम् ॥ तिसृभावे सज्ञायां कन्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ चतसर्याद्युदात्त निपातनं कर्तव्यम् ॥

99. तिसृ is substituted for त्रि. and चतसृ for चतुर् in the feminine, when a case-ending follows.

Thus तिस्रः, चतस्रः, तिसृभिः, चतसृभिः ॥ Why 'in the Feminine'? Observe त्रय, चत्वारि, त्रीणि, चत्वारि ॥ The word स्त्रियाम् qualifies त्रि and चतुर् and not the word अङ्ग 'stem' which is of course understood here. Therefore, the substitution will take place even where the anga refers to a Masculine, or a Neuter; when त्रि and चतुर् refer to a Feminine; as प्रियास्त्रिषो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य = प्रियतिसा ब्राह्मणः (VII. 1.94) प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः ॥ The guṇa of VII. 3. 110 is debarred in anticipation by VII. 2. 100 ordaining र ॥ प्रियतिसृ ब्राह्मणकुले, प्रियतिसृणी, प्रियातसृणि ॥ Similarly प्रियचतसा, चतस्रौ, चतस्रः, प्रियचतसृ, चतसृणी, चतसृणि ॥ The samāsānta affix कर् (V. 4. 153) is however not added in the above, because तिसृ &c are bahiranga substitutions. Conversely, the aṅga may be feminine, but if त्रि and चतुर् refer to Masculine or Neuter nouns, the substitution will not take place: as प्रियास्त्रयोऽस्याः or प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः = प्रियत्रिः 'a Brahmani to whom three are beloved' dual. प्रियत्रीः, प्रियत्रयः ॥ Similarly प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारो, प्रियचत्वारः ॥

Vārt.—The substitution of तिसृ for त्रि takes place before the affix कर् as तिसृका नाम प्रायः ॥

Vārt.—चतसृ has acute on the first, as चतस्रः पश्य ॥ Rule VI. 1. 167 does not apply. But चतसृणीम् according to VI. 1. 179: the ह्रस्वादि debar the निपातन accent.

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अचि, र, ऋतः ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेकारेणो भवति अज्जालौ विभक्तौ परतः ।

100. र् is substituted for the ऋ of तिसृ and चतसृ before case-affixes beginning with a vowel.

Thus तिङ्, (in तिङ्स्तिष्ठन्ति, तिङ्ः पश्य) चतस्तिष्ठन्ति, चतस्ः पश्य ॥ प्रियतिङ् आनय, प्रियचतस् आनय; प्रियातिङ् स्वम्, प्रियचतस् स्वम् ॥ प्रियातिङि निधाहि, प्रियचतङि निधाहि ॥ This supersedes VI. 1. 102 (ordaining the single long substitution of the form of the first), VI. 1. 111 (substitution of डर् for क्), and VII. 3. 110 (the substitution of guṇa). The last rule VII. 3. 110, though subsequent in order, is however superseded by this rule. Why 'before the affixes beginning with a vowel?' Observe तिसृभिः, चतसृभिः ॥ The क्तः of the sūtra refers to the क् of तिसृ and चतसृ and not to a क् ending stem in general: and had it not been used in the sūtra, the latter would have stood thus अक्षरः "ॠ is substituted for the final of the words above-mentioned before an affix beginning with a vowel." So ॠ would have been substituted for the final of त्रि and चतुर also.

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ जरायाः, जरस्, अन्यतरस्याम्, ॥ वृत्तिः ॥ जरा इत्येतस्य जरसित्यमादेशो भवति अन्यतरस्यामन्नाशौ विभक्तौ परतः ।

101. जरस् may be substituted for जरा, optionally before a case-affix beginning with a vowel.

As जराया or जरसा, in जरसा or जरयादन्ताः शीर्यन्ते ॥ जरायै or जरसे (जरसे or जरायै स्था परिहृयुः) ॥ But only जराभ्याम्, जराभिः before an affix beginning with a consonant. The जरस् substitution takes place in the Neuter plural, when the augment लुम् is added: as अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि ॥ In अतिजरस् ब्राह्मणकुले पश्य the affix is not elided. The form is thus evolved: अतिजर + अम् ॥ Here three rules present themselves simultaneously; first, luk-elision of the affix अम् by VII. 1. 23, (2) then the अम् substitution by VII. 1. 24, (3) and thirdly, जरस् for जर by this rule. Of these लुक्-elision is superseded by अम् of VII. 1. 24 which is an exception to VII. 1. 23; and in its turn अम् is replaced by the जरस् of this sūtra. जरस् being substituted for जर, we have अतिजरस्, now luk cannot again appear and cause elision, as it has already lost the opportunity: and we are left with अम् alone, and have अतिजरस् ॥ In the Nom. Sg. and Ins. Pl we have अतिजरं and अतिजरैः according to the opinion of Gonardiya. The reason being सन्निपातलक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विपातस्य 'that which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination'. Because अम् was added to अतिजर because it ended in अ (VII. 1. 24), and similarly त्रिः was replaced by ऐस् (VII. 1. 9). Now अ has caused the production of अम् and ऐस्, therefore, these latter affixes, though beginning with a vowel will not cause जरस् to be substituted for जर by this rule, for then the produced will cause the destruction of the producer. Others hold that the above maxim is anitya, and we have Nom. Sg. अतिजरसं, and Ins. Pl. अतिजरसैः ॥

The form अतिजरांसि is thus evolved अतिजर + इ ॥ Here if the लुम् augment be added first, it will be a portion of the aṅga, and will not be an intervention to anything which is to be added or operated upon the aṅga. But this

augment will be an intervention with regard to **जर** which is but a portion of the word **अतिजर** ॥ So that an operation applicable to **जर** will not take effect, because of this **नुस्** intervention. And though *tadantaviddhi* applies in these chapters (**पशङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च**), yet the maxim is that the substitutes only replace those which are specifically exhibited in a rule (**निर्विद्यमानस्य भादिशा भवन्ति**), therefore **जरस्** would not replace **जर** which forms only a portion of a full word **अतिजर** ॥ Even if the substitution does take place, the **नुस्** would be found after the **स्** of **जरस्** ॥ Therefore, the **जरस्** substitution should be made first, because this is a subsequent rule; and having done so, the **नुस्** should be added afterwards under VII. 1. 72.

The form **अतिजरस्** is thus evolved. We have **अतिजर + भम्** ॥ Here on the maxim **एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वाद्**, we substitute **जरस्** for **जर** also, (for **जर** and **जरा** are considered as one). Then appears VII. 1. 23 ordaining the loss of **भम्** and VII. 1. 24, teaching **अम्** ॥ The latter rule is preferred for the reasons given above.

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ त्यदादीनाम, अः ॥

वृत्तिः ॥ त्यदित्येवमादीनामकारणं भवति विभक्तौ परतः ।

102. For the final of **त्यद्** and the rest, there is substituted **अ**, when an affix, called *vibhakti*, follows.

Thus **त्यद्—स्यः, त्यो, त्ये ॥ तद्—सः, तौ, ते; यद्—यः, यौ, ये; एतद्—एषः, एतौ, एते; इद्—अयम्, इमौ, इमे; अस्—असौ, अम्, अमी; हि, हौ, इहाम् ॥** The *tyadâdi* words extend upto **हि**, in the list of the pronouns, for the purposes of this **अ** substitution. Therefore, the substitution does not take place here in **भवन्** which forms **भवान्** ॥ When the word **त्यद्** &c are employed as names, or as a secondary member in a compound, the substitution does not take place, as **त्यद्, त्यसौ, त्यदः, अतित्यद्, अतित्यसौ, अतित्यदः**. See also I. 1. 27 commentary. But when they form the principal member of a compound, the substitution takes place, as **परमस्य, परमतौ, परमते ॥** For case affix (*vibhakti*) see V. 3. 1. also. Those affixes are also called *vibhakti* and cause these substitutions.

किमः कः ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ किमः, कः, ॥

वृत्तिः ॥ किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

103. **क** is substituted for **किम्** before a *vibhakti* affix.

As **कः, कौ, के ॥** The substitution takes place even when the augment **अकच्** is added. Therefore, the substitute is here **क** and not **अ** which latter would have been sufficient for **किम्** ॥ For **स्** of **किम्** being replaced by **अ** (VII. 2. 102), the **इ** would be left, which would be replaced by **अ**, had the *sûtra* been **किमोऽम्** and the forms would have been the same (**क + अ + अ = क** VI. 1. 97). See V. 3. 1, 13 &c.

कु तिहोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ कु, तिहोः, ॥

वृत्तिः ॥ तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति ।

104. कु is substituted for किम् before a vibhakti-affix beginning with a त or a ह ॥

Thus कुतः, कुत्र, कुह (V. 3. 13, 7). The इ in ति means beginning with a त ॥

काति ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ क, अति ॥

वृत्तिः ॥ अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः क्रियित्वेतस्य कृ इत्ययमादेशो भवति ।

105. क is substituted for किम् before the vibhakti-अत् (V, 3. 13).

As कृ गमिष्यसि, क्वं भोक्ष्यते ॥ The substitute कु of the last rule, before the affix अ would have become कृ, but that it would have caused guṇa, hence this separate substitute. Had the sūtra been किमाङ्गुत् it would not have included the अकच् augmented किम् ॥

तदोः सः सावनन्ययोः ॥ १०६ पदानि ॥ तदोः, सः, सौ, अनन्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ त्यशरीनां तकारवकारयोरनन्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः ।

106. For the non-final त् and द् of त्यद् &c. there is substituted स् in the Nominative Singular.

As त्यद् + सु = त्य + अ + सु (VII. 2. 102) = त्य + अ + सु (VII. 2. 106) = त्यः (VI. 1. 97). Similarly सः from तद्, एषः from एतद् as एतद् + सु = एत + अ + स् (VII. 2. 102) = एत + अ + स् (VII. 2. 106) = एषः (VI. 1. 97). So असौ from अस् by the following sūtra. Why do we say 'non-final'? Observe हे ते, सा ॥ Had not this word been used, the case-affix would not be elided in the vocative, as then there would have been no short vowel, as required by VI. 1. 69.

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अदसः, औ, सुलोपश्च ॥

वृत्तिः ॥ अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ औस्वमतिषेधः साकचकाद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥

बा० ॥ उत्तरपदभूतानां त्यशरीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥

Kārikā अदसः सोर्भवेसौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संवृद्धिर्न हनः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन् शरीरात्यनुवर्तनान् ।

प्रत्ययस्थाश्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

107. For the स् of अदस् there is substituted औ, whereby the Nom. affix सु is elided.

As अदस् + सु = अद + औ + सु (VII. 2. 107) = अस + औ (VII. 2. 106) = असौ ॥

Vārt.—When the augment अकच् is added, the औ substitution is optional, and in that alternative उ is added after स्, as अङ्गुक् or असक् ॥

Vārt.—When त्यद् &c. form second members of a compound, the above mentioned substitutions take place before the application of sandhi: as परमाहम्, परमायम्, परमानेन ॥

The form अङ्गुक् is thus evolved :—अदस् + सु, now औ substitution of the present sūtra is prohibited; therefore, the अ substitution of VII. 2. 102 takes

place, and the **इ** is changed to **स्** by VII. 2. 106, and the **अ** of **अकृष्** after **स्** is changed to **उ** ॥

The following observations may be made with regard to the forms **परमाहम्** &c. A substitute would be a bahiraṅga with regard to a case-affix that should be added to a compound. Therefore, being an antaraṅga rule, the ekadeśa should be made first, and this ekadeśa being considered as the beginning of the subsequent word, we should get erroneous forms like **परमहम्**, **परमवम्** instead of **परमाहम्** and **परमावम्** &c. Hence the necessity of the above vārtika.

Kārikā:—Let the sūtra be **अवस् औ** without the words **सुलोपश्च** ॥ The word **सौ** is understood here from the preceding aphorism. The word **अवस्** is in the ablative case, the word **सौ** which is in the 7th case, should be changed here into the 6th case **सोः** ॥ The sūtra would then mean **अवस् उत्तरस्य सोरैकारो भवति—औ** is substituted for the **सु** after **अवस्** ॥ Then the final **अस्** of **अवस्** is changed to **अ** by VII. 2. 102, and **इ** is changed to **स्** by VII. 2. 106, and we have **असौ** ॥ So where is the necessity of using the words **सुलोपश्च** in the sūtra.

Obj: If **औ** be substituted for **सु**, then in the vocative this **औ** should be elided by VI. 1. 69, as it comes after a short vowel **अ** of VII. 2. 102. Ans. **औ** will not be elided by VI. 1. 69, for that rule refers to the elision of a consonantal affix only, the word **हन्** being understood in that sūtra, from the preceding sūtra VI. 1. 68.

Obj: If this be so, then in the Feminine Vocative we have **असा + औ**, and by the rule VII. 3. 106, the **आ** should be changed to **ए** before this **औ** ॥ Ans. No, this will not be so, for the **ए** substitution takes place only before a **सल** beginning affix, for the word **हन्ति** is understood in the sūtra VII. 3. 106 from the sūtra VII. 3. 103.

Obj: If this be so, then in the feminine with **अकृष्**, we have, **असका + औ**, and here rule VII. 3. 44 shows itself and requires the **अ** of **स** to be changed to **इ** (**असिका**) before the **क** of an affix. Ans. That rule VII. 3. 44 applies where the feminine affix **आ** is audible and remains unchanged, but here it is changed to **औ** (Vṛddhi **अ + औ = औ**, in **असकौ** ॥

Obj: But then in **असा + औ**, the **औ** would require to be changed to **सौ** by VII. 1. 18. Ans. This objection is partial only, for **औड** in VII. 1. 18 is explained by some, to be the common name given by ancient grammarians to the **औ** of Dual; and not to this **औ**; moreover, in the masculine no objection can apply. Hence the words **सुलोपश्च** may well be omitted.

इदमो मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ इदमः, मः ॥

वृत्तिः । इदमः सा परतो मकारोन्तादेशो भवति ।

108. **म** is substituted for the final **म** of **इदम** in the Nominative Singular.

As इवम्, अयम् ॥ The substitution of म् for स् is to prevent the अ substitution of VII. 2. 102. The case-ending is elided by VI. 1. 68, and य substituted by VII. 2. 110.

द्वय ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दः, अ, ॥

वृत्तिः । इवमो ङकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

109. And म् is substituted for the द् of इदम् before a case-affix.

As इमो, इमे, इमम्, इमो, इमान् ॥ Thus इवम् + अम् = इवअ + अम् (VII. 2. 102) = इमअ + अम् (VII. 2. 109) = इमम् (VI. 1. 97, 107).

यः सौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ यः, सौ, ॥

वृत्तिः । इवमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः ।

110. य् is substituted for the द् of इदम् in the Nom. Sg. in the feminine.

As इयम् ॥ This is confined to the Feminine, as the following sūtra relates to the masculine; and in the Neuter, the सु is लुक् elided by स्वमोर्नपुंसकान् and so leaves no trace behind.

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ पदानि ॥ इदः, अय्, पुंसि ॥

वृत्तिः । इवम इदूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति ।

111. अय् is substituted for the इद् of इदम् in the Nom. Sg. masculine.

As अयम् ॥ In the Feminine इयम् ॥ As अयं ब्राह्मणः, and इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ अन, आपि, अकः, ॥

वृत्तिः । इवमो ङकारस्य इदूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः ।

112. अन is substituted for the इद् of इदम् in the Instrumental singular and the cases that follow, provided that the augment akach is not added.

As अनेन, अनयोः ॥ Why do we say "not when क is added by V. 3. 71"?

Observe इयकेन, इयकयोः ॥ The word आप् (आपि) in the sūtra is a pratyāhāra, formed with the आ of दा (Ins. Sg.), and प् of सुप् (Loc. Pl.).

हलि लोपः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ हलि, लोपः, ॥

वृत्तिः । हलादेशे विभक्तौ परत इवमो ङकारस्य इदूपस्य लोपो भवति ।

113. The इद् of इदम् is elided before a case-affix beginning with a consonant.

As आभ्याम्, एभिः, (VII. 1. 11) एभ्यः एषाम्, एषु ॥ For स् is substituted अ by VII. 2. 102, and for अ + अ = अ by VI. 1. 97. The rule I. 1. 52 by which a substitute replaces only the final letter, does not apply here, on the maxim नानर्थके भलोऽन्त्यादीभिः ॥ For no purpose is served by eliding merely the final स्

of इद् ॥ Hence इद् is elided. Or it may be said that the sūtra does not teach the elision of इद्, but of अद् which was substituted for इद् by the preceding sūtra.

मृजेवृद्धिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ मृजेः, वृद्धिः ॥

वृत्तिः ॥ विभक्त्याविति निवृत्तम् मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति ॥

114. The Vriddhi (अद्) is substituted for the root vowel (ऋ) of the stem मृज् before an affix.

As मर्दा, मर्दम्, मर्दव्यम् ॥ The मृज् here is a root, and the affixes before which this Vriddhi takes place are those which come after *roots*, and not which come after *Prâtîpadikas*. Therefore, not before the affixes भ्यां &c, as कंसपरिवृद्भ्याम्, मृद्भिः ॥ The anuvṛtti of the word vibhakti has ceased. This sūtra debars guṇa of VII. 3. 84.

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अचः, ञ्, णिति ॥

वृत्तिः ॥ अजन्ताङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति ॥

115. Before the affixes having an indicative ञ् or ण्, Vriddhi is substituted for the end-vowel of a stem.

Thus एकस्तण्डुलनिष्ठावः, (III. 3. 20) द्वौ मूर्धनिष्ठावौ, कारः and हारः (with धम्); गोः, गावौ, गावः, सखायौ, सखायः where the case-endings are णिन् by VII. 1. 90, 92. जैत्रम्, यौत्रम् with the Uṇâdi द्वण् from जि and यु ॥ व्यौन्नः with ञ्ण and means 'strength'. It is an obsolete Vedic word.

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अतः, उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥

116. In a stem ending in a consonant with an अ immediately preceding it, the Vriddhi is substituted for such अ, when an affix having an indicative ञ् or ण् follows.

As पाकः, त्यागः, द्यामः with घम्, पाप्मि with the causative णि, पापकः with ण्वल् ॥ Why do we say 'अ'? Observe भेदयति, भेदकः with guṇa only from भिद् where इ is penultimate and not अ ॥ Why do we say 'penultimate'? Observe चक्रासर्वात्, तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्धितेषु, अचाम्, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परसोङ्गस्याचामादेरचःस्थाने वृद्धिर्भवति ॥

117. The Vriddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita-affix having an indicative ञ् or ण् follows.

As गार्द्वः from गर्ग + द्यम्, so also वास्यः ॥ शशिः (रक्ष + इम्), श्लाभिः, ओपगवः (with अण् from उपगु), कापठवः &c. This debars the Vriddhi of VII. 2. 115 and 116. as त्वाङ्गः from त्वद्, and जागतः from जगन् ॥

किति च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ किति, च, ॥

वृत्तिः ॥ किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

118. The Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita affix with an indicatory क् follows.

As नाडायन् with फक्, so also चारायणः (IV. 1. 99), and भाषिकः and शाला-
विकः with ठक् (IV. 4. 1).

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER THIRD.

देविकाशिशापादित्यवाङ्दीर्घसन्ध्रेयसामात् ॥ १ ॥ पदानि ॥ देविका, शिशपा
दित्यवाङ्, दीर्घसन्ध्रेयसाम्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ देविका शिशपा दित्यवाङ् दीर्घसन्ध्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेशश्चः स्थाने वृद्धिमसङ्गे आकां
भवति मिति मिति किति तद्धिते परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥

1. When a Taddhita-affix having an indicatory अ, ण् or क् follows, आ is substituted instead of Vṛiddhi for the first vowels of the following: devikâ, śimsapâ, dityavât, dīrghasatra, and śreyas.

Thus शविकम् (= देविकायां भवम्) in शविकमुदकम् ; शविकाकूलः शालयः (= देविकाकूले भवाः), पृष्वशविकः from पृष्वशविका 'the name of a village of the Eastern people'. Here the vṛiddhi of the second member ordained by VII. 3. 14, becomes आ ॥ Similarly शांशापभूमसः (= शिशपायाविकारः) ॥ The word belongs to the Palāsādi class (IV. 3. 141), and takes षण् or भञ्ज, the difference being in accent. So also शांशापास्थलः (= शिशपास्थले भवाः), and पृष्वशांशाप from पृष्वशिशापः 'the name of a village' See VII. 3. 14. Similarly शस्योदम् from दित्यवाङ्, (दित्योद् इद्) and सध्रेयसन्ध्रेय (सध्रेयसन्ध्रेय भव) and श्रायसम् (श्रेयसि भव) ॥

Vart: — The Vṛiddhi of वहीनर under similar circumstances is with an i as if व was वि, as वहीनरस्यापस्थं = वैहीनरिः ॥ Some say the original word itself is विहीनर (विहीनोनरः), and so its taddhita derivative is regular.

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ पदानि ॥ केकय, मित्त्रयु, प्रलयानाम्
य-आदेः, इयः, ॥

वृत्तिः ॥ केकय मित्त्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेशरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते मिति मिति किति च परतः ॥

2. When a Taddhita affix with an indicatory अ, ण or क follows, इय् is substituted for the य and यु of कंकय, मित्रयु and प्रलय ॥

As कंकयः (=कंकयस्यापत्यं), with the affix अत्र (IV. 1. 168); similarly मैत्रयि-का formed with वुम् (V. 1. 134) in the sentence मैत्रायकया इलायत ॥ The word Gotra in that sūtra V. 1. 134 means a Rishi name, for in ordinary parlance the name of a Rishi is called Gotra. Similarly प्रलयम् (=प्रलयागतम्). As प्रलययुद्धम् ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, खाभ्याम्, प-
दान्ताभ्याम्, पूर्वौ, तु, ताभ्याम्, ऐच् ॥

वृत्तिः ॥ यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेशः स्थाने वृद्धिर्न भवति; ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचा-
मा भवतां त्रिति णिति किति च सङ्घिते परतः ॥

वार्तिकम् ॥ अव्ययानां भग्नानि दिलापः ॥

3. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण or क, the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel in a compound, when it follows a word ending in य् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before the semi-vowels.

That is ऐ is placed before य्, and औ before व् ॥ As वैयसनम् from व्यसन; व्यसने भव) वैयाकरणः from व्याकरण (व्याकरणमधीते) सौवश्वः from स्वश्वः (स्वश्वस्यापत्यं) ॥ Why after य् or व् only? Observe वार्थः son of वर्थः ॥ Why do we say 'य् or v final of a pada or word'? Observe याष्टीकः from यष्टिः, (यष्टिः प्रहरणमस्य) IV. 4. 59 अता from यति (यतेच्छायाः or यत इमे छायाः) ॥ The rule does not apply to राध्याम्भि and माध्याम्भि, for no rule ordains the Vṛiddhi of ध्य or ध्व, and so no occasion for the prohibition of this rule arises. These are Patronyms formed by इम् IV. 1. 95) from रुध्वश्च and मध्वश्च (शधि प्रियोऽश्वायस्य &c). The present rule applies so that Vṛiddhi also which takes place in the second member of the compound by VII. 3. 10 &c. As पूर्वत्रैय्यालिन्ः from पूर्वत्रय्यालिन् (पूर्वत्रय्यालिन्ने भवः) ॥ But this prohibition does not apply where the य् or व् are not the parts of the second member, as ह्याशीतिक (=**ह** अशीती भूतो, भूतो भावी वा) ॥

ह्यारादीनां च ॥ ४ ॥ पदानि ॥ ह्यार, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ ह्यार इत्येवमादीनां खाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेशः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ
वतः ॥

4. Before a Taddhita-affix with an indicatory अ, ण or क the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel after य् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before these semi-vowels in ह्यार &c.

As ह्यार नियुक्तः = सौवारिकः, सौवारपालम् from ह्यारपाल ॥ The Tadādi rule applies
ere. सौवारः from स्वार, (स्वारमधिकृत्य कृतो मन्थः) ॥ So also सौवारोऽध्यायः, सौवार्यः सप्तम्यः ॥ वयल्कशः
from वयल्कश, (वयल्कशे भवः) सौवस्विकः from स्वास्ति, (स्वस्तीति आह) सौवः from स्वर (स्वभवः) ॥

Vārtā—The last vowel, with the consonant, if any, which follows it, is elided in the Indeclinables : as सौवर्गमिक्त्वा (= स्वर्गमनमाह) ॥

Some read the word स्वाध्याय also in this list, but it is unnecessary, as it would be governed by the last rule, because it is a compound of धृ + अध्याय (शो. भनोऽध्याय), or it may be a compound of स्व + अध्याय, then also it is unnecessary, as स्व is separately mentioned, in this list, and therefore when स्व begins a word it would get this peculiar substitution then also. Similarly स्फ्यकृतः from स्फ्यकृतः; सौवादुष्टदुष्ट from स्वादुष्टदुष्ट, शौवनम् from श्वन् the prakṛiti-bhāva is by (VI. 4 167) while शौवम् from श्वन् where there is no prakṛiti-bhāva (by अम् IV. 3. 154): शौवा-वृष्टः (श्रावृष्ट्यां भवः). Similarly सौवम् from स्व (= स्वस्यरे); सौवप्रानिकः from स्वप्न with the affix ठम् (अध्यात्मविस्वाद् ठच्). This sūtra is made because the वृ and वृ here are not finals of a पद or word, as they were in the preceding sūtra. The following is a list of Dvārādi words.

1 द्वार. 2 स्वर. 3 स्वाध्याय, 4 व्यल्कृश, 5 स्वस्ति, 6 स्वर (स्वर), 7 स्फ्यकृत, 8 स्वादुष्टदुष्ट, 9 श्वस्*, 10 श्वन्, 11 स्व ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न्यग्रोधस्य, च, केवलस्य, ॥

वृत्तिः ॥ न्यग्रोधस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामारेचः रयानि वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमेकार आगमो भवति ॥

5. ये is placed before the य् of न्यग्रोध, instead of Vriddhi, when the word stands alone, and is not a member of a compound, and is followed by a Taddhita affix with the indicatory अ, ण् or क् ॥

As न्यग्रोधमसः (= न्यग्रोधस्य विकारः). Why do we say 'when it is alone'? Observe न्यग्रोधमूल भवाः शालयः = न्यग्रोधमूलः ॥ If न्यग्रोध is a derivative word (from न्यग्रोहयति = नीचैर्गतां परोर्हैर्वधते), then it would have been governed by VII. 3. 3, this separate, sūtra is then for the sake of making a restrictive rule (niyama) with regard to this word. If it is a primary word, then this sūtra makes a Vidhi rule. The word केवल is a jñāpaka that the rule of Tadādi applies in this section. See VII. 3. 8, also.

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ न, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारं यदुक्तं तन्न भवति ॥

6. The prohibition and the augment, ordained by VII. 3. 3, do not apply to a word which expresses the reciprocity of an action.

As व्यावक्राशी, व्यावेली, व्यावर्त्ती, व्यावहासी ॥ See III. 3. 43 and V. 4. 14

स्यागतादीनां च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ स्यागत, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्यागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति ॥

7. The prohibition and augment taught in VII. 3. 3 does not apply also to स्वागत &c.

As स्वागतिकः, (= स्वागतमिति आह) स्वाध्वरिकः, (= स्वधरेण चरति) स्वाङ्गिः, व्याङ्गिः, व्याडिः (sons of Svanga, Vyanga and Vyāḍa). व्यावहारिकः and स्वापेतयः (= स्वपेतौ ताभुः) ॥ The word व्यवहार does not mean reciprocity of action, for then it would have been governed by the last sūtra. स्वपत being a compound with स्व, would have been governed by VII. 3. 4 as it is included in the Dvārādi list, hence its specific mention here. The following is the list of svāgatādi words,

1 स्वागत, 2 स्वध्वर, 3 स्वङ्ग, 4 व्यङ्ग, 5 व्यड, 6 व्यवहार, 7 स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ श्व, आदेः, इञि ॥

वृत्तिः ॥ श्वदेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तत्र भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इकारादिप्रहणं कर्तव्यं पूर्वगणिकाद्यर्थम् ॥

8. A compound beginning with श्वन्, and followed by the Taddhita affix इञ्, is not governed by the prohibition, nor takes the augment, taught in VII. 3. 4.

Thus the descendant of श्वभञ्ज is श्वभञ्जिः, so also श्वान्गिः ॥ The word श्वन् is included in the list of Dvārādi words VII. 3. 4, the present sūtra implies that the rule VII. 3. 4 applies not only to those words, but to compounds beginning with those words.

Vārt:—This rule applies when any Taddhita affix beginning with इ follows; as श्वगणेन चरति = श्वगणिकः, श्वायुधिकः (IV. 4. 11).

The prohibition applies, when other Taddhita affixes follow such a word ending with इञ् (an affix beginning with इ): as from श्वभञ्जि we have श्वभञ्जम् (श्वभञ्जिरे) ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ श्वदेरङ्गस्य पदान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तत्र भवति ॥

9. The rule VII. 3. 4. is optionally applied to श्वन् followed by पद ॥

As श्वपदस्येदं = श्वपदम् or श्वोपपदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ उत्तर पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनन्तोऽचिण्णलेरिति प्रागेतस्मान् । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुकारमप्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

10. Upto VII. 3. 31 inclusive, the substitution of Vriddhi will take place, for the first vowel of the second member in a compound.

This is an adhikāra sūtra, and exerts governing influence upto VII. 3. 32 exclusive. The phrase "of the second member of the compound" should

be supplied in all those sūtras, to complete the sense. Thus in VII. 3. 11, the word उत्तरपदस्य should be supplied. As पूर्ववार्धिकम्, अपरवार्धिकम्, पूर्वहेमनम्, अपरहेमनम् ॥

In those sūtras, where the word denoting the first member is not exhibited in the Ablative case, as in VII. 3. 18, 19, 20, 21, the present sūtra is absolutely necessary for causing the vṛddhi of the second member. But in those sūtras, where the first member is exhibited in the ablative case, as in VII. 3. 11 (अवयवात्), there this sūtra is only explanatory (and not absolutely necessary), and serves also the purpose of placing such vṛddhis under the category of 'uttarapada-vṛddhi'. This peculiar vṛddhi is liable to certain rules of accent, as in VI. 2. 105. Hence the importance of the present aphorism in those sūtras also, where the word is exhibited in the fifth case.

अवयवाद्गतोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवयवात्, ऋतोः ॥

वृत्तिः ॥ अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याच्चादेशाच्चा वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति मिति किति च परतः ॥

11. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्, Vṛddhi is substituted for the first vowel of a word denoting season, when it is preceded by a word denoting a part.

As पूर्ववार्धिकम्, पूर्वहेमनम्, अपरवार्धिकम्, अपरहेमनम् ॥ The composition with पूर्व and अपर &c takes place by II. 2. 1. and then by IV. 3. 18 there is ठक् after वर्ष, and अण् after हेमन्त with the elision of त् by IV. 3. 22. The Tadanta-vṛddhi, as a general rule, does not apply to compounds, so that a rule made applicable to a particular word, will not apply to a compound which ends with that word; but tadanta-vṛddhi applies to a word denoting season when it takes an affix causing Vṛddhi, and is preceded by a word denoting a portion. We draw this rule from the present sūtra, for हेमन् being formed from हेमन्त by a vṛddhi-causing affix (IV. 3. 22), the affix अण् will be applied to हेमन् even when it is the second member of a compound, the first member of which denotes a part. (ऋतोर्वृद्धिर्मादिभाववयवात् I. 1. 72 Vārt. Mahābhāṣya).

Why do we say 'denoting a portion'? Observe पूर्वसु वर्षासु भवं पूर्ववार्धिकम् with ठक् (IV. 3. 11). The tadanta-vṛddhi applies only when the first member denotes a portion.

सुसर्वाद्धज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सु, सर्व, अद्धात्, जनपदस्य ॥

वृत्तिः ॥ सु सर्व अद्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याच्चादेशाच्चा वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति मिति किति च परतः ॥

12. After सु, सर्व and अद्ध, the first vowel of the name of a country gets the Vṛddhi, when a Taddhita affix with an indicatory अ, ण् or क् follows.

As सुपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः and अर्धपाञ्चालकः, formed with वुञ् (IV. 2. 125). This sūtra also gives rise to the following rule सुसर्वार्थदिकु शब्दभ्यां जापदस्य "The tadantavidhi applies to words denoting country, when the first member is सु, सर्व, अर्ध or a direction-denoting word". As shown in the above examples, and for direction denoting words see the following sūtra. (I. 1. 72 Vārt. Mahābhāṣya).

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ दिशः, अ मद्राणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामाक्षरेष्वौष्ठद्विर्भवति तद्धिते ऽसिति णितिकिति च परतः ॥

13. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a country, with the exception of मद्र, gets Vṛiddhi before a Taddhita-affix having an indicatory अ, ए, or क् ॥

As पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः, दक्षिणपाञ्चालकः, उत्तरपाञ्चालकः (IV. 2. 125, 107, 108. VI. 2. 105 accent). The Tadanta-vidhi applies here, as shown in the preceding sūtra. Why do we say 'denoting direction'? Observe पूर्व पञ्चालानां = पूर्वपञ्चाल, तत्र भवः, = पार्श्वपञ्चालकः, आपरपञ्चालकः ॥ With मद्र we have पौर्वमद्रः, आपरमद्रः with अम् (IV. 2. 108). The separation of this sūtra from the last is for the sake of the subsequent sūtra.

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, ग्राम, नगराणाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामाक्षरेष्वौष्ठद्विर्भवति तद्धिते ऽसिति णितिकिति च परतः ॥

14. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a village or city in the land of the eastern people, gets the Vṛiddhi before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क् ॥

Thus पूर्वेषुकामग्रामः, अपरैषुकामग्रामः, पूर्वकाण्यशृत्तिकः, अपरकाण्यशृत्तिकः (IV. 2. 107). These are village names. पूर्वपाटलिपुत्रकः, अपरपाटलिपुत्रकः, पूर्वकान्यकुब्जः, अपरकान्यकुब्जः ॥

The word प्राचां in this sūtra, as well as in VII. 3. 24, does not here mean 'the eastern grammarians', but 'the eastern countries', because of the context. पूर्वेषुकामग्रामः is thus formed. पूर्वा च असौ इषुकामग्रामी = पूर्वेषुकामग्रामी ॥ The compounding takes place by II. 1. 50. Then the affix अ is added to it, in the sense of ततो भवः by IV. 2. 107. In पूर्वपाटलिपुत्रकः the affix वुञ्ज is added by IV. 2. 123. Though Pāṭaliputra is the name of one city, Purva-pāṭaliputra means the Eastern portion of the city Pāṭaliputra.

. That place is called 'grāma', where people reside, and a 'nagara' is also a 'grāma' in this sense. Therefore, the rules which good men observe with regard to 'grāma', are observed by them in 'nagara' also. Thus the rule is अमक्षो ग्रामकुक्षुदः, therefore, the नागर cock is also not eaten. So also ग्रामे नाध्ययम् is applied to nagara also. In this grammar also, we see that 'grāma' includes

'nagara' also, as in IV. 2. 109, 117, VI. 2. 103. Therefore, where is the necessity of employing the word नगर separately in this aphorism? The two words are separately used, in order to indicate the separate nature and relation of the two kinds of words. The *full* word पूर्वपुकाग्रामी is the name of a 'grāma' and not the portion इपुकाग्रामी ॥ But in पूर्वपाटलिपुत्र, the word पाटलिपुत्र itself is the name of the 'nagara'. In the present sūtra, there is the adhikāra of अङ्गस्य and of उत्तरपदस्य ॥ We apply these separately to these two classes of words: namely ग्रामवाचिनाम् अङ्गानाम् and नगरवाचिनाम् उत्तरपदानाम् ॥ This we could not have done without employing these words in the sūtra. Therefore, in the case of 'grāma' word, the vṛiddhi takes place in that *portion* of it which follows a direction denoting word (ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवति). While a *nagara* word itself gets vṛiddhi when it is preceded by a direction denoting word (दिशः उत्तरेषां नगराणाम्) ॥ In पूर्वपुकाग्रामः, the vṛiddhi of इपुकाग्रामी takes place first, and then the combination by sandhi. See on this point VII. 3. 22.

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संवत्सर, संख्य-
स्य, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेशः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः ॥

15. After a Numeral, the first vowel of संवत्सर and of a Numeral, gets the Vṛiddhi, before a Taddhita having an indicatory अ, ण्, or क् ॥

Thus द्विसांवत्सरिक = द्वौ संवत्सरवधीष्टौ भूतो भूतो or भावी (V. 1. 80), त्रिसांवत्सरिक, द्विषाद्विकः = द्वे षष्ठी अधीष्टौ भूतां भूतो भावी वा ॥ द्विसाम्रिकः ॥ The words द्वि, षष्ठी &c when applied to वर्ष (VII. 3. 16) and Numerals give rise to the affixes taught under kālādhikāra (V. 1. 78-97). The special mention of संवत्सर here, (though this is a परिमाण word and would have been included in the sūtra VII. 3. 17) implies that the word परिमाण in that sūtra does not mean the measure of *time*, but a measure of any other thing than time. Therefore, with other time-words than samvatsara, the Vṛiddhi takes place in the regular way: as द्विसमिकः, त्रिसमिकः ॥ Similarly in sūtra IV. 1. 22, the word परिमाण does not mean the measure of time or numerals, as त्रिवर्षा, द्विवर्षा माणविका ॥ In short, the word परिमाण in these sūtras (and elsewhere III. 2. 23, II. 3. 46 &c.) means "mass or bulk", and not a measure in general.

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ वर्षस्य, अ-भविष्यति, ॥
वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेशः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः, संवत्सर-
शब्दो भविष्यत्यर्थे न भवति ।

16. After a numeral, the first vowel of वर्ष gets the Vṛiddhi, before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण्, or क्, when the affix does not refer to a Future time.

As द्विवर्षे अभीष्टो भूतो भूतो वा = द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः ॥ But when denoting future time, we have द्वैवर्षिकः, त्रैवर्षिकः "calculated to last two or three years" as in the sentence यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ (= त्रीणि वर्षाणि भावी). The word अभविष्यन् does not qualify the words अभीष्टो and भूत (V. 1. 80), the sense of futurity is there denoted by the sentence and not by the taddhita-affix: as द्वे वर्षे अभीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यति = द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥१७॥ पदानि ॥ परिमाणान्तस्य, असंज्ञा, शोणयोः ॥
वृत्तिः ॥ परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपरं तस्याचामादेशचो वृद्धिर्भवति तद्धितं मिति मिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चान्तरपरं न भवति ॥

17. After a numeral, the first vowel of a word denoting mass in its widest sense (with the exception of शाण) gets the Vṛiddhi before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण or क, when the word so formed does not mean a Name.

As द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य = द्विकुडविकः (V. 1. 109) द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां कीतं = द्विसौवर्णिकम् (V. 1. 37), त्रिसौवर्णिकम् ॥ The taddhita affix is optionally elided, see vārtika to V. 1. 29. When the affix is elided there can be no Vṛiddhi, as द्विसुवर्णम् ॥ Similarly द्विनैष्किकम्, त्रिनैष्किकम् (V. 1. 30) Why 'when it is not a name'? Observe पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकपालिकम् (= पञ्चलोहित्यः or कपालानि परिमाणमस्य V. 1. 30) The whole word is a Name here. Why with the exception of शाण? Observe द्वैशाणम्, त्रैशाणम् formed with अण् (V. 1. 35 and 36). Some read the sūtra as धंसज्ञाशाणकुलिजानाम् so that कुलिज is also excepted, as द्वैकुलिजिकः (V. 1. 55 द्वैकुलिजं प्रयोजनमस्य) ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ जे, प्रोष्ठपदानाम् ॥
वृत्तिः ॥ जइति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् मिति मिति किति च परतः प्रोष्ठ-पदानाशुत्तरस्याचामादेशचो वृद्धिर्भवति ॥

18. In प्रोष्ठपद and its synonyms, the first vowel of the second member gets the Vṛiddhi, before a Taddhita affix meaning 'born in that time', and having an indicatory अ, ण or क ॥

The word ज means 'born', the affixes denoting 'born under that asterism' are meant here. प्रोष्ठपद is the name of an asterism, the time appertaining there to is also called प्रोष्ठपद (the affix अण् of IV. 3. 3, is elided by IV. 2. 4). प्रोष्ठपदाशु जातः = प्रोष्ठपाशे माणवकः (with अण् IV. 3. 16). Why do we say 'born in that time'? Observe यदा प्रोष्ठपदेनेयः (= प्रोष्ठपदाशु भवः) धरणीमाभिवर्षति ॥ The plural number प्रोष्ठपदानां indicates that the synonyms of प्रोष्ठपद such as भद्रपद are also to be included.

हृद्गसिन्ध्वन्त पूर्वपदस्य च ॥१९॥ पदानि ॥ हृद्, भग, सिन्धु, अन्त, पूर्वपदस्य च ॥
वृत्तिः ॥ हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेः पूर्वपदस्यान्तरपदस्याचामादेशचो वृद्धिर्भवति तद्धितं मिति मिति किति च परतः ॥

19. The Vriddhi is substituted for the first vowel of both (the first and second) members in a compound ending with हृद्, भग, and सिन्धु, before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क् ॥

As सुहृदयस्यरे = सौहार्दम्, सौभाग्यम्, सौभाग्यम् सौभागनेयः (= सुभगाया अपत्यं), सौभागनेयः (IV. 1. 126). The words सुभगा and दुर्भगा occur in the Kalyānādi class (IV 1. 126), and the affix हक् and हुन् augment are added. सुभग also occurs in Udgāti class (V. 1. 129). That word, however, does not get the Vriddhi in the second member, As महते सौभाग्य ॥ This is a Vedic anomaly. Similarly from सक्तुसिन्धवः (= सक्तुप्रधानाः सिन्धवः) we have सक्तुसिन्धवः (= सक्तुसिन्धुषु भवः) so also पानसिन्धवः ॥ The word सिन्धु occurs in Kachchhādi class, and सिन्धवः is formed by अण् ॥ The Tadanta-rule applies to words formed there-under.

The words सुहृद् and दुर्हृद् are anomalously formed by V. 4. 150. But the reading adopted by Kāśikā is सुहृदयस्यरेम्; so the word hṛidaya is changed to hṛid by VI. 3. 50 or VI. 3. 51. The word sindhu means 'a country', 'a river' or 'an ocean'.

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥ पदानि ॥ अनुशतिकादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुशतिक इत्यवभाषाणां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्याचामादेशस्य स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते भ्रिति णिनि किन्ति वा परत ॥

वार्तिकम् ॥ कल्याण्यवभाषानिनाडितिनङ् ॥

20. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क्, the Vriddhi is substituted for the first vowel of both members of the compounds अनुशतिक &c.

Thus (1) आनुशातिकम् (= अनुशतिकस्येदम्) V. 1. 21 and IV. 3. 120; (2) आनुशैविकः (= अनुशैवेन चरति IV. 4. 8); (3) आनुसंवर्णम् (= अनुसंवर्णे शीयते V. 1. 96); (4) आनुसंवत्सरिकः (IV. 3. 60 formed by ठञ् from अनुसम्बन्धसंरण शीयते) (5) आंगारर्षणम्: (son of अङ्गारर्षेण) (6) आसिहात्यम् (= असिहत्ये भवः). Some read this word as अस्यहात्यः; this will also take अण् as belonging to विमुक्तादि class. As अस्यहात्यः (= अस्यहात्यशब्दोऽस्मिन्प्रध्यायेऽस्ति) Others read this as अस्यंहतिः, as आस्यंहतिः (= अस्यंहतिः प्रयोजनमस्य). The word अस्य in these is treated like a Prātipadika, its case-affix is not elided. (7) वाद्योगः (= वाद्योगस्य अपत्यं). It belongs to Bidādi class. (8) पुस्करसंशोऽपत्यं = पौस्करसादि ॥ This belongs to Bāhvādi class. (9) आनुहारम् from अनुहरन् ॥ The same as above. (10) कुरुकतः belongs to Gargādi class. Its partonymic is कौरुकात्यः (11) कौरुकाः उच्चारः (कुरुपङ्चालेषु भवः) ॥ The affix हुप् is not added here, because अनपदमहणेन गृह्यते ॥

(12) भौदुकशौद्रिः (son of उदकशुद्रिः) ॥ (13, 14) ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, from ऐहलोकः and परलोकः by adding ठञ् in the sense of तच्च भवः (लोकौत्तरपदस्य च) ॥ (15) सार्वभौकिकः from सर्वलोकः by ठञ् under V. 1. 44. (16) सार्वपादस्यम् from सर्वपादः in the

sense of तस्येदम् ॥ (17) सार्वभौमः (= सर्वभूमिनिमित्त संयोगो or उत्पत्तो वा V 1. 41) ॥ (18) प्रयोगः—प्रायोगिकः (तत्र भवः, प्रयोगार्थदेवाधिभूतव्याख्यादयः) (19) परस्त्री—पारस्त्रियः formed by इन्थ (IV. 1. 126).

(20) So also of राजपुरुष before the affix व्यञ्ज, as राजपौरुषम् ॥ Why do we say before व्यङ् only? Observe राजपुरुषस्यापत्यं=राजपुरुषायणिः, formed by र्कस् (IV. 1. 157).

(21) शतकुम्भे भवः=शान्तकौम्भः, (21 a) सौख्यशायनिकः from सुखशयन (21 b) पारगारिकः from परद्वर ॥ (22) सूत्रनाडि=सूत्रनडस्यापत्यं ॥

This is an Akṛitigaṇa class; therefore, we have forms like these, आभिगामिकः (अभिगममर्हति), आधिदैविकम् (अधिदेवभवः), आधिभौतिकः, चातुर्वैद्यम् (चतस्र एव विद्या) ॥ The affix व्यङ् is added in svārtha.

1 अनुशक्ति, 2 अनुहोड, 3 अनुसंवरण (अनुसंवरण), 4 अनुसंवत्सर, 5 अङ्गारवेणु, 6 असिहृत्त्य (असिहृत्त्य), 7 अस्यहति, 8 वध्योग, 9 पुष्करसद, 10 अनुहरन्, 11 कुरुकन्, 12 कुरुपञ्चाल, 13 उदकशुद्धि, 14 इहलोक, 15 परलोक, 16 सर्वलोक, 17 सर्वपुरुष, 18 सर्वभूमि, 19 प्रयोग, 20 परस्त्री, 21 राजपुरुषान् यमि; 22 सूत्रनड ॥ आकृतिगण, 23 अभिगम, 24 अधिभूत, 25 अधिदेव 26 चतुर्वैद्या, 27 सुखशयन 28 शतकुम्भ 29 परद्वर ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ पदानि ॥ देवता-द्वन्द्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्यान्तरपदस्य चाचामांशरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विने ज्ञाति णिति किति ॥ परतः ॥

21. Before a Taddhita affix having an indicatory झ, ण or क्, the Vriddhi is substituted for the first vowels of both members a Dvanda compound of the names of Devas.

As अग्निमारुती in अग्निमारुतीमिन्द्राहीमालभेत् ॥ अग्निमारुतं कर्म ॥ The rule applies to Dvandas relating to hymns (सूक्त) and sacrificial offerings (हवि). Therefore, not here, स्कान्दविशाखो देवतेऽस्य = स्कान्दविशाखः (IV. 2. 24). So also ब्राह्मप्रजापयश्च by पय from ब्रह्मप्रजापती ॥ See VI. 3. 26.

The short इ in the आग्नि in आग्निमारुत, आग्निवारुणम् is by VI. 3. 28. A compound relates to a sūkta, which worships a deva through hymns; and that by which a 'havis' is determined, is a compound relating to sacrificial offering.

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ पदानि ॥ न, इन्द्रस्य, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति ॥

22. But the Vriddhi of the first vowel of Indra, when it stands as the second member of a Dvanda compound, does not take place before a Taddhita affix having an indicatory झ, ण or क् ॥

As सौमेन्द्रः, आग्नेन्द्रः ॥ Why "when it stands as the subsequent member"? Observe ऐन्द्राग्न मेकादशकपालं चरु निवेदेत् ॥ There are two vowels in the word इन्द्र, and when a Taddhita affix is added, then one of these i. e. the अ or the last vowel is elided by VI. 4. 148, and the other i. e. the इ, coalesces with the last

vowel of the first term, as सोम + इन्द् + अण् = सोम + इन्द् + अ = सोमे + न्द् + अ ॥ Now, *no* vowel is left of इन्द् when it gets the form न्द्, so what is the necessity of the present prohibitory rule? This prohibition indicates the existence of the following maxim : बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति, पश्चादेकादेशः or in other words पूर्वोत्तरनिमित्तकार्थान् पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकदेशो न ॥ "The substitution of one vowel for the final of the first and the initial of the second member of a compound does, even when it is antaranga, not take place previously to an operation which concerns the first or the second member of the compound". It is on this maxim that the forms पूर्वपुत्रावशम (VII. 3. 14) &c are constructed, otherwise वृ being the first vowel of the second member (इ of इपु having merged in पूर्व), would have been vridhdhi.

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, च वरुणस्य ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति ॥

23. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्, in a Dvandva compound of god-names, the vridhdhi is not substituted for the first vowel of वरुण, when a long vowel precedes it.

As ऐन्द्रावरुणम्. मैशावरुणम् from इन्द्रवरुणौ &c. (VI. 3. 26). But आग्निवारुणीम् in आग्निवारुणीमनङ्गाणी मालभेत् when a short vowel precedes it. This word is derived from the compound word अग्नीवरुणौ the इ of अग्नि being lengthened by VI. 3. 27. But in forming a Taddhita-derivative from this word, the long ई is shortened by VI. 3. 28, and therefore, it cannot be said that a long vowel precedes वरुण ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, नगरान्ते ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे नगरान्तोऽङ्ग पूर्वपदस्यान्तरपदस्याचामादेशो वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति णिति किति च परतः ॥

24. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्, the Vridhdhi is substituted for the first vowels of both members of the compound, which is the name of a city of the Eastern People, and which ends in the word नगर ॥

As साग्नानगरः (= सुग्नानगरे भवः), पौण्ड्रनगरः ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe माग्ननगरः, from मग्ननगरः the city of the Northern people.

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ जङ्गल, धेनु, बलज, अन्तस्य, विभाषितम्, उत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ जङ्गल धेनु बलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेशो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरं मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धितं मिति णिति किति वा परतः ॥

25. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्, the Vridhdhi is substituted for the first vowel of

the compound ending in जङ्गल, धेनु and बलज, and optionally for the first vowel of these second members also.

As कौरुजङ्गलम् or कौरुआङ्गलम्, वैश्वधेनवम् or वैश्वधेनवम्, सौवर्णबलजः or सौवर्णबालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, परिमाणस्य, पूर्वस्य, तु, वा ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याच्चादेशेचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते मिति गिति किति वा परतः ।

26. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण, or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the second member, denoting a mass in its widest sense, when the word अर्ध precedes it, but optionally for the first vowel of अर्ध ॥

As अर्धश्लोणिकम् or आर्धश्लोणिकम्, अर्धकौडविकम् or आर्धकौडविकम् with ठम् (V. I. 18). Why do we say when denoting a mass? Observe आर्धक्रोशिकम् only (= अर्ध-क्रोशः प्रयोजनमस्य) ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥ पदानि ॥ न, अतः, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति, पूर्वस्य तु वा भवति, तद्धिते मिति गिति किति वा परतः ॥

27. When the first vowel of the second member, preceded by अर्ध and denoting mass is short अ, the Vṛiddhi is not substituted for this अ, before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण or क्; and optionally so for the first vowel of the first member (i. e. अर्ध) ॥

Thus अर्धप्रस्थिकः or आर्धप्रस्थिक (V. I. 18) ॥ अर्धकंसिकः or आर्धकंसिक ॥ Why do we say 'when it is a short अ'? Observe आर्धकौडविकः ॥ Why 'short अ'? Observe अर्ध खार्याम् भवः = अर्धखारी ॥ Here Vṛiddhi is substituted for the आ of खारी, and though the form remains the same, the power of this word is changed. For अर्धखारी being formed by a Taddhita affix causing Vṛiddhi, in forming a Bahuvrīhi compound, this word will retain its feminine form and will not be changed into masculine under VI. 3. 39. as अर्धखारीभार्यः (= अर्धखारीभार्यावस्य) (वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य &c.) Wherever Vṛiddhi is prohibited with regard to a Taddhita affix, that affix cannot be called वृद्धिनिमित्त, and a word formed with such an affix will become masculine in a Bahuvrīhi compound referring to a male person, वैयाकरणी भार्या अस्य = वैयाकरणभार्यः ॥ The word वैयाकरण is formed by prohibition of Vṛiddhi. See VII. 3. 3.

प्रवाहणस्य ङे ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्रवाहणस्य, ङे ॥

वृत्तिः ॥ प्रवाहणस्य ङे परत उत्तरपदस्याच्चादेशेचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति ॥

28. Before the affix **ढ** (एय), the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the second member of प्रवाहण, but optionally so for the first vowel of the first member (i. e. प्र) ॥

Thus प्रवाहणस्यापत्यं = प्रावाहणेयः or प्रवाहणेयः ॥ The affix ढक् IV. 1. 123, is added, similarly प्रवाहणेयी भार्योऽस्य = प्रवाहणेयीभार्यः (VI. 3. 39, masculation prohibited). Or we may translate the sūtra as "Before the affix ढ, the vowel of प्र in प्रवाहण optionally gets Vṛiddhi", and omit the rest. The masculation will still be prohibited by VI. 3. 41, (जात) ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ तत्प्रत्ययस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रवाहणस्येति वर्तते, तदिति उपत्ययस्य प्रत्ययवर्धः, ढक् प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परतः ढनपरस्यचामादेशो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा ॥

29. Even so in a new derivative from this stem ending in ढ, formed with a Taddhita affix having an indicative अ, ण or क्, there is vṛiddhi substitution for the first vowel of the second member, and optionally for the first vowel of the first member, in प्रवाहणेय and प्रावाहणेय ॥

As प्रवाहणेयस्यापत्यं = प्रावाहणेयिः or प्रवाहणेयिः, प्रा or प्र-वाहणेयकम् ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नञः, शुचि, ईश्वर क्षेत्रज्ञ, कुशल, निपुणानाम् ॥

वृत्तिः ॥ नञ उत्तरभां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेशो वृद्धिर्भवति, पूर्वस्य च भवति तद्धिते त्रिणि त्रिणि त्रिणि वा परतः ॥

30. Before a Taddhita affix having an indicative अ, ण or क्, the Vṛiddhi is always substituted for the first vowel of शुचि, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, कुशल and निपुण when preceded by the Negative particle, but this substitution is optional for the vowel of the Negative particle.

As अशौचम् or आशौचम्, अनैश्वर्यम् or अनैश्वर्यम्, अक्षेत्रज्ञम् or अक्षेत्रज्ञम्, अकोशलम् or अकोशलम्, अनैपुणम् or अनैपुणम् ॥ Some say the optional vṛiddhi of the negative particle is an aprāpta-vibhāsha, no other rule would have caused its vṛiddhi had this rule not existed. They argue that by V. 1. 121, all affixes denoting भाव are prohibited after a Tatpurusha compound with the negative particle; therefore, the words शुचि &c, should be first developed by the addition of भाव-affixes, and then they should be compounded with the negative particle, which may be optionally vṛiddhied by this rule, which would apply to it, though it is not an aṅga, because the rule teaches vṛiddhi. Others controvert this opinion, and hold that other affixes causing vṛiddhi than भाव-affixes, also come after negative-Tatpurusha compounds, such as affixes denoting des-

pendant &c : and भाव-affixes are added to Bahuvrīhi negative compounds also, therefore, the force of the anuvṛitti of अङ्, which is understood up to the end of the Seventh Adhyāya (VI. 1. 1), and *a fortiori* in this sūtra also, should not be set aside as the above interpretation would do. Moreover the full Taddhita compounds अभेद्यज्ञ and अनीश्वर are read in the list of Brāhmaṇādi words (V. 1. 124), and as such they take the भाव affix व्यञ्ज which would have always caused the vṛiddhi of अ, but for this sūtra which makes it optional. Therefore it is a prāpta-vibhāṣā.

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥३१॥ पदानि ॥ यथानथ, यथापुरयोः, पर्यायेण ॥
वृत्तिः ॥ यथानथ यथापुर इत्यन्तयोर्नञ् उत्तरयोः पर्यायेणाश्चामादेश्चो वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति णिति
कृति वा परतः ॥

31. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण or क्, the words अयथातथ and अयथापुर may have vṛiddhi of the first vowel of their first member, or that of the second member, in alternation.

That is, when the Negative particle gets the vṛiddhi, the words remain unchanged; and when these words are vṛiddhied, the negative particle remains unaltered. As आयथातथ्यम् or अयाथातथ्यम्, आयथापुर्त्यम् or अयाथापुर्त्यम् ॥ The words अयथातथ and अयथापुर should be considered to belong, as negative compounds, to Brāhmaṇādi class (V. 1. 124): and take व्यञ्ज ॥ In the sūtra the compounds यथातथ and यथापुर are exhibited and are Ayyayibhāvas (II. 1. 7), and being neuters, the आ of तथा and पुरा are shortened. According to Patanjali this sūtra is superfluous. When the negative particle takes Vṛiddhi, the compound should be analysed as, न यथातथा = अयथातथा, अयथातथा भावः = आयथातथ्यम् ॥ When the second member gets the vṛiddhi, the compound should be analysed as, यथातथा भावः = याथातथ्यं, न याथातथ्यम् = अयाथातथ्यम् ॥

हनस्तो ऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ हनः, तः, अ, चिण् णलोः ॥
वृत्तिः ॥ तद्धितं ध्विति निवृत्तम् । तत्संबद्धं कितीत्यपि । ञिणीति वर्त्तते । हनस्तकारादेशो भवति
ञिणिति प्रत्यये परतः चिण्णलो वर्जयित्वा ॥

32. त् is substituted for the न् of the root हन् before an affix with an indicatory अ or ण, which causes also the vṛiddhi of the penultimate अ, but the augment is not added before the Aorist-sign चिण्, nor before the Personal ending णक् of the Perfect.

The anuvṛitti of 'Taddhita' ceases, and with it that of क्ति also which causes Vṛiddhi in Taddhita only. The णिन् and म्निन् do govern still. Thus घातः (with घञ्), घातयति (with णिच्), घातकः (with ण्डल्), साधुपातिन् with हञ्; घातं घातन् with णङ् ॥ But अपानि and अपान with चिण् and णक् ॥ This sūtra has

reference to roots, and refers to those affixes only which come after roots (धातु-प्रत्यय), therefore not here वार्धनः from वृषहन् ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ आतः, युक्, चिण्, कृतोः ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिति युगागमो भवति ।

33. A root-stem ending in आ receives the augment युक् (य्), before the Aorist sign चिण्, and before a kṛit-affix with an indicatory अ् or ए, which causes also the Vṛiddhi of the root-vowel.

As अशायि, अधायि with चिण्, शायः and शायकः, धायः, धायकः with ण and णुन् ॥ Why, चिण् and kṛit only? Observe दसौ, दशौ in the Perfect, and चोडिः, बालाकिः with ह्रस्व a Taddhita affix (IV. 1. 96). So also ज्ञा देवता अस्य = ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ न, उदात्तोपदेशस्य, मान्तस्य, अनाचमे ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिर्वर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तत्र भवति ॥

वा० ॥ अनाचमिक्रमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥

34. The Vṛiddhi is not substituted before the Aorist चिण् or a kṛit-affix with indicatory अ् or ए for the vowel of that root which ends in म and is acutely accented in its original enunciation (Dhātupāṭha), but not so in चम् after आ ॥

The vṛiddhi of the penultimate अ takes place before णिन् and घिन् affixes (VII. 2. 116), that vṛiddhi does not take place in the case of udātta roots ending in म् ॥ Thus अशामि, अशामि, and अशमि in चिण् ॥ Compare VI. 4. 92, 93. Similarly with कृन् affixes, as शामकः तमकः, दमकः, शमः, तमः दमः ॥ Why do we say 'acutely accented'? Observe, शामकः, रामकः ॥ How do you explain उद्यम and उपरम? These are irregular forms exhibited by Pāṇini himself in the Dhātupāṭha अदुद्यमे (Bhu. 380), दम उपरमे (Bhu. 1033) Why do we use "in the original enunciation or upadeśa"? So that the rule may apply to शमी इमी, तमी, but not to शामः, रामकः ॥ Here to the root शम्, तम् and दम् is added the affix घिनुन् (III. 2. 141). The words शमिन् &c. get the affix-accent, namely acute ई; and thus the root-vowel becomes anudātta. Though the root *now* becomes anudātta, yet because in its upadeśa it was udātta, the present sūtra will apply and prevent vṛiddhi. The roots दम्, रम् are anudātta in upadeśa, but in शामकः, रामकः they become udātta by णिन् accent. This accent is a secondary accent and not the 'original' accent; and hence the present rule does not apply and there is vṛiddhi. Why do we say ending in म्? Observe चारकः पाठकः ॥ Why with the exception of आचम्? Observe आचामकः ॥

Vārt.—Prohibition must be stated in the case of the roots आ-चम्, कम् and दम्, as शामः, कामः and आचामः ॥ In the case of कम्, the affix घम is added

in that alternative, when the root does not take the affix निच् (III. 1. 31). It thus gets वृद्धि.

The word भामः is formed from the Churādi भम्, which with the affix निच् gets वृद्धि, because निच् is not a kṛit-affix, and is not therefore governed by this rule. If you say "let there be वृद्धि of निच्, but this वृद्धि will be shortened by VI. 4. 92 because it is a मिन् root", we reply "this root is not मिन्" ॥ The मिन् roots are those enumerated in Bhuādi class, subdivision घटादिः (800). No doubt, there it is said that the roots ending in भम् are मिन् (in भमन्ताम्). But a root is regarded मिन् only with regard to the Causative निच् affix, and not with regard to that निच् of the Churādi class where the sense of the causative is not involved in it. Therefore this root is not मिन् (VI. 4. 93).

The phrases सूर्यविभामा भूमिः and others like it are incorrect. Why do we say 'चिन् and kṛit only'? Observe दाशाम, दशाम, चशाम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ जनि, वध्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च सृणिति यदुक्तं तत्र भवति ।

35. The वृद्धि is not substituted for the vowels of जन् and वच् before the Aorist-sign चिण् and the kṛit-affixes with an indicatory अ् and ए ॥

As अजनि and अवधि with चिण्, and जनकः and बधकः (with एवन्, प्रजनः, वधः ॥ This rule refers to the separate and the distinct root वध and not to the substitute of हन् ॥ This we see in the line भक्षकश्च विद्येत वधकोऽपि न विद्यते ॥ The form from हन् will be घातकः ॥ Moreover the substitute वध ends with अ i. e. it is of two syllables 'badha', and as such it also does not admit वृद्धि. (See II. 4. 42). The prohibition refers to चिण् and kṛit-affixes, therefore not here, as अजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अस्तिह्रील्लीरीकनूयीक्ष्माय्यातां पुङ्गौ ॥ ३६ ॥ अस्ति, ह्री, ल्ली, री, कनूयी, क्ष्मायी, आताम, पुक्, णौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वे निवृत्तमङ्गस्येति वर्तन्ते । अस्ति ह्री ल्ली री कनूयी क्ष्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः ।

36. The augment पुक् (प्) is added to the roots ऋ, ह्री, ल्ली, री, कनूय्, क्ष्माय्, and to a root ending in long आ, when the affix नि (the Causative) follows.

As अर्पयति, द्वेपयति, ज्ञेपयति, रेपयति, क्लोपयति, क्षापयति ॥ The anuvṛitti of every word other than अङ्ग (VI. 4. 1.) ceases. The ए of कनूय् and क्ष्माय् drops by VI. 1. 66. The guṇa takes place by VII. 3. 86. Of the roots ending in long आ, we have सापयति, धापयति ॥ The root ऋ (Bhu. 983) गतिप्रापणयोः, and ऋ (Juhotyādi 16) गतो are both meant here. Similarly री includes रीह सवणे (Dī-ādi 30) and री गतिरक्षणयोः (Kryādi 30). The augment is added at the end of

the preceding stem of root, and not to the affix. Being added to the root it becomes part of the root-stem, and in forming the reduplicate Aorist of such stems, the vowel before **प** is shortened by VII. 4. 1. If **प** were not the part of the stem, that vowel would not be shortened. Thus from **रापयति**; we have Aorist **असीवपत्** ॥

शाच्छासाह्वावेषां युक् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ शा, छा, सा, ह्वा, व्या, वे पाम्, युक् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः ॥

वार्तिकम् ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ वा० ॥ धुम् प्रीमोर्नुवक्तव्यः ॥

37. The augment **युक्(य)** is added to the verbal stems **शा, छा, सा, ह्वा, वे** and **पा** before the affix **णि** (Causative).

As **निशाययति, अवच्छाययति, अदसाययति, ह्वाययति, संव्याययति, वाययति, and पाययति** ॥ The word **पा** includes the root **पा** 'to drink'. (Bhu 972) **प** 'to dry' (Bhu 968), but not **पा** 'to protect' (Ad. 47); because the latter looses the **राप्** vikaraṇa.

Vārt:—The root **पा** 'to protect' takes the augment **लुक्** before **णि**, as **पालयति** ॥

Vārt:—The roots **धुम्** and **प्रीम्** take the augment **लुक्** before **णि**, as **धूययति, प्रीणयति** ॥

All these augments are added to the roots, in order that VII. 4. 1. should cause the shortening of the vowel preceding these. Thus the Aorist of the above are: **अशीरायत्, असीवपत्, अदूधुनत्, अप्रीणिनत्** ॥

The roots **शा, छा, सा, ह्वा, व्या** and **पा** are exhibited as ending in long **भा** their Dhātupāṭha forms are **श, शा, छा, स, सा, ह्वा, व्या** and **पे** ॥ This indicates that these roots would have taken **पुक्** by the last sūtra, the word **भान्** 'ending in long **भा**' means the roots which actually end in long **भा**, as well as those which get long **भा** by VI. 1. 45. This also indicates, that in this subdivision or section, the maxim of lakṣhaṇa protipadokta &c does not apply. Therefore when the roots **इ** with **भाप्**, and **ऋ** assume the form **अधि-भा** and **जा** before the affix **णि** by VI. 1. 48, the augment **पुक्** is added to them, thus **अध्यापयति, जापयति** ॥

वो विधूतने लुक् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वः, विधूतने, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ वा इत्येतस्य विधूतनर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः ।

38. **वा** gets the augment **लुक्(ञ)** before the affix **णि** when the Causative has the sense of 'shaking'.

As **पक्षेणोपवाजयति** ॥ But **भा वापयति केशान्** when the sense is not that of shaking. This form could have been obtained from the root **वञ्** 'to move' (Bhu 271) with the affix **णि** in the ordinary way without any augment. The special augment **ञ्** to **वा** indicates that this root will not take **लुक्**, which it would have otherwise done by the last sūtra. The root **वा** belongs to Bhu. 969 [मौषे शोषणे] ॥

लीलानुगुल्कावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ ली, लोः, लुक्, लुक्।
वन्यतरस्याम्, स्नेह विपातने ॥

तिः ॥ ली लो इत्येतयोरङ्गयान्वतरस्यां जुक् लुक् इत्येतन्मागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपातनर्थे ॥

39. The roots ली and ला get optionally जुक् and लुक् augment respectively, before the affix णि when the causative means 'the melting of a fatty substance'.

As वि लीनयति, वि लालयति, वि लाययति, or वि लापयति घृतम् ॥ The augment जुक् is added to ली when the root ends in long ई, and that also optionally. When the augment is not added, the regular causative लाययति is formed. But when it gets the form ला by VI. 1. 51, it does not take the augment जुक् ॥ The root ला includes both ली and लीङ् of Kryādi and Divādi. The root ला includes ला 'to live' (adādi 49), and ला the form assumed by ली under VI. 1. 51. When लुक् is not added to ला, पुक् is added by VII. 3. 36. Why do we say when meaning to melt fat? Observe only लाहं विलापयति, जवाभिरालापयते (I. 3. 70).

भियो हेतुभये जुक् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ भियः, हेतुभये, जुक् ॥
तिः ॥ भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे पुगागमो भवति णौ परतः ॥

40. The augment जुक् is added to the root भी before the affix णि, when fear is caused immediately owing to the agent of the Causative.

As वृण्वा भीषयते, जटिलो भीषयते ॥ See I. 3. 68. Here also भी with long ई being employed in the sūtra, indicates that जुक् is added then only, when the root has the form भी, but when it assumes the form भा by VI. 1. 56, the proper augment पुक् will come: as वृण्वा भापयते ॥ Why do we say 'when the agent of the causative is himself the direct cause of fear'? Observe कुञ्चिकयेन भाययति, for here कुञ्चिका causes fear and not the agent of the verb. The ई is viddhi and भाय substituted.

स्फायो वाः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ स्फायः, वः ॥
तिः ॥ स्फा इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः ॥

41. For the final of the stem स्फाय् is substituted in the causative.

As स्फायति ॥

शदेऽगतौ तः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ शदेः, अगतौ तः ॥
तिः ॥ शोः रङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः ॥

42. For the final of the शद् is substituted त्, in the Causative, when it does not mean 'to drive'.

As पुष्पाणि शातयति, फलानि शातयति, but गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोभ्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ रुहः, पः, अन्यतरस्याम् ॥
 वृत्तिः ॥ रुहरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति जी परतः ॥

43. प् may optionally be substituted for the final of रुह in the Causative.

As श्रीहोत्र रोपयति or राहयति ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with. The form रोपयति could be obtained from the root रुप of Divādi class : which though meaning रोहन् may be taken to mean 'grow' also; अनेकार्थत्वाद् धातुनाम् ॥

प्रत्ययस्थात्कार्त्तृस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रत्ययस्यात्, कात्, पूर्वस्य, अतः, इत्, आपि, असुपः ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यये तिष्ठतीति प्रत्ययस्य तस्मान् प्रत्ययस्थात्कार्त्तृत्वात् पूर्वस्थाकारस्य इकारादेशो भवति भाप परतः, स च्चदाप्यसुपः परो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यात् ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्रत्ययानेषधे त्यक्त्यपोषपसंख्यानम् ॥

44. इ is substituted for the अ which stands before the क् belonging to an affix, when the Feminine-ending आ follows, provided that, it does not come after a case-affix (i.e. when such a word in अक does not stand at the end of a Bahuvrihi).

That which stands in an affix is called प्रत्ययस्य, i. e. क् must be the part of the affix. The अक is changed into ईक in the feminine in आ ॥ As अङ्गिका, शुण्डिका, शुणिका, वृत्तिका, कारिका, हरिका ॥ So also वृत्तिका from वृत् + अकच् + आ, एतकच् + आ ॥ The इ is then replaced by अ (VII. 2. 102). The क् must belong to the affix, therefore, not in शक from शक् शक्ताति ॥ The स्य in प्रत्ययस्य is for the sake of distinctness, there is no affix which is only क् ॥ The rule applies to क्, therefore, not to नन्ना, रमणा ॥ The इ is substituted for the अ which precedes (पूर्व) क्, and not the अ which follows क्, as पदुका, पदुका ॥ The क् must be preceded by short अ, therefore, not here गौका, नौका, nor in राका, धाका ॥ The substitution takes place when आ follows, therefore, not in कारकी ॥ The word आप् qualifies क् ॥ The क् should be followed by आ ॥ Obj. But in कारिका from कारक + आ. क् is not directly followed by आ, but by अ? Ans. When अ + आ = आ there is ekādeśa, the क् is followed by आ, there being no third letter intervening then. Obj. But an ekādeśa is sthānivāt to what it replaces when a pūrva-vidhi is to be applied, therefore there still exists the intervention. Ans. The express text of this sūtra will remove the intervention. Obj. Then इ should be substituted in रथकाम्या and गर्गकाम्या ॥ These words are formed by the affixes क्त्वा and काम्या, as रथानां समूहः, (IV. 2. 51) and गर्गनिष्ठति आत्मनः (III. 1. 9) = रथकाम्या and गर्गकाम्या ॥ Here also before the क् of the affix, the अ should be replaced

by इ, when the feminine affix आ is added: for there is no intervention between क् and आ (the intermediate letters being non-existent, as you say). Ans. We say that intervention is no intervention, when it consists of only *one* letter, which even does not *actually* exist, but only through the fiction of sthānivat. Therefore, the feminine of the above words will not take इ, as क् is not *followed immediately* (in the sense above expressed) by आप्, as रयक्या and नयक्या, because in these *actually* many letters are *heard* as intervening between the क् and आप् ॥

Why do we say असुप्: 'provided that the feminine affix आप् does not come after a case-affix'? Observe बहवः परित्राजका अस्यां मयुरायां = बहुपरित्राजका मयुरा ॥ Here आप् comes after the noun बहुपरित्राजक which ends in a case-affix, and hence the अ of ज is not changed to इ ॥ The case-affix is elided by II. 4. 71, and it still exerts its influence by I. 1. 62. The word असुप्: is a प्रसज्यप्रतिषेधः (a simple prohibition of the particular matter specified without mentioning what is different from it): and not a पर्युदासः or exception. Had it been a Paryudāsa, (सुपोऽन्यः = असुप्:) then आप् coming after a full word not having a case-affix, would have caused the इ substitution in the last example. Nor should असुप्: be explained as that in which there exists no case-affix. Had it been so, then in बहुनि चर्माण्यस्यां = बहुचर्मिका no इ ought to be added.

Vārt:—मामक and नरक should be enumerated, for the क् of these is not part of the affix: as मामिका, नरिका ॥ Here ममक् is substituted for मम before the affix अण् (IV. 3. 3), to which is then added दाप् ॥ The word ममक् takes long ई in the feminine only when it is a Name or in the Vedas (IV. 1. 30): therefore though मामक ends in अण्, it does not take डीप् (IV. 1. 15) but दाप् (IV. 1. 4), नराक् काचति = नरक formed with the affix क् (अ III. 2. 3).

Vārt:—The rule applies to the words ending in त्यक् (IV. 2. 98) and त्यप्, (IV. 2. 104) in spite of the prohibition in VII. 3. 46. As शस्तिगात्रिका. इहत्याका ॥

The word in the sūtra is कान् the fifth case of क् ending in अ ॥ If then this be the condition, that the affix must end in ka क् and not in k क्, then the rule will not apply to एतिका ॥ Because here the augment is अकृष् (अकृ) with क्; the final अ in अकृष् is for euphony only, and not a portion of the affix, as we find in भिन्धकि. छिन्धकि. रुन्धकि ॥ The word कात् therefore, is construed to mean ending in the *consonant* क् ॥

• न यासयोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ न, या, सयोः ॥

वृत्तिः ॥ या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ वसतोः प्रतिषेधे त्यक्त्वन उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पावकाशीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ आदिशि चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ शिपकाशीनां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ वर्षका क्षाम्त्व उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ वर्सका शकुनौ प्राच्यामुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ भटका पिबृक्षे ॥ वा० ॥ वा सूतकापुल्लकावृन्तारकाणामुपसंख्यानम् ॥

45. The इ is not substituted for the अ of य and स. with the augment क, when the feminine आ follows.

As यका. सका ॥ The या and सा simply stand for यद् and तद्, and the prohibition is not confined to the nominative case only, as the forms या and सा may lead one to think. न यद् तयोः would have been a better sūtra. The prohibition applies in every case, as यकामधीते. तकां पचामहे ॥ Or यकांयकामधीमहे (i. e. कृषां गाथां च), and तकां तक्रामपचामहे (i. e. ओषधीं शाकिनीं वा)

Vārt.—The affix स्वकन् (V. 3. 34) should be enumerated also along with यन् and तद् ॥ As उपस्थका, अधिस्थका ॥

Vārt.—The feminine of पावक &c in the Veda does not take इ for अ ॥ As हिरण्यवर्णः शुचयः पावकाः, आसु अ लोमकाः, कृभकाः &c. But पाविकाः, भलोमिकाः in secular literature.

Vārt.—So also in the affix बुन् used in benediction: as जीवताद् जीवका, मन्वताद् मन्दका, भवताद् भवका ॥ See III. 1. 150.

Vārt.—So also when the second member is elided in a compound: as वेवका, यज्ञका. the second member वृक्ष is elided, the fuller forms being वेववृक्षिका, यज्ञवृक्षिका भनजागं च विभाषा लोपो वक्तव्यः) See V. 3. 83 *Vārt.*

Vārt.—क्षिपक &c should be enumerated in this prohibition: as क्षिपका, धुषका, धुवका. चटका ॥

Vārt.—तारका is formed when it means 'stars', but तारिका 'a maid-servant' from तारयति ॥

Vārt.—वर्णका is formed when it means 'a mantle or mask', but वर्णिका 'an expounder'. as वर्णिका भागुरी लोकायते 'Bhāguri is a commentary of Lokāyata'

Vārt.—वर्तिका 'a bird' according to the Eastern grammarians, but वर्तिका according to the Northern authorities. Why do we say 'when meaning a bird'? Observe वर्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥

Vārt.—अष्टका when meaning a पितृदेवस्य ceremony, but अष्टिका खारी ॥ The ceremony related to Pitṛidevata is called Pitṛidaivatya, the affix is यन् ॥ The former is derived from the root अष्ट with the affix तकन् (अयनन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यो), the other is derived from the numeral अष्ट by the affix कन् (V. 1. 22).

Vārt.—Optionally सूतका, पुषका and वृन्तारका, the other forms are सूतिका, पुषिका, and वृन्तारका ॥

उदीचाम.तः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ उदीचाम, आतः, स्थाने, यक, पूर्वायाः, ॥

वृत्तिः ॥ उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने ओङ्कारस्तस्यातः स्थाने इकारो वशो भवति ॥

वास्तिकम् ॥ यकपूर्वन्ते धात्वन्तप्रतिषेधः ॥

46. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by

shortening the long आ of the feminine (under rule VII. 4. 13 before the affix क), which is preceded by a य् or a क् ॥

The mention of 'northern grammarians' makes this an optional rule. As इभ्यका or इभ्यिका, क्षयिका or क्षयिका, चटका or चटिका, मृषिका, मृषिका ॥ Why do we say preceded by य् or क्? Observe अन्धक-अधिका only (from अन्धा ॥ The word यकपूर्वायाः is exhibited in the feminine, in order to indicate that the rule applies when the *feminine* affix आ is shortened to अ ॥ Therefore not here शुभयिका from शुभया (शुभं याति). So also भद्रयिका from भद्रया, where आ is part of the root या (see III. 2. 74).

Vart:—Prohibition must be stated of the य् and क् being finals of a root. When the य् or क् preceding this अ, is the final of the root, the prohibition contained in the sūtra, does not apply: as सुनीयका, सुशयिका, सुपायिका, and अशोकिका ॥

Why do we say 'of long आ'? Observe सांकाश्ये भवा = सांकादयिका ॥ The word सांकाश्य is formed from सांकाश by the affix ण्य (सांकाशे निर्वृत्त) ॥ Then is added the affix वुञ्ज (IV. 2. 121). Here there is no shortening of a long आ, and hence no option is allowed. But in इभ्यका or इभ्यिका the long आ has been shortened. Because this word is thus derived: इभमर्हति = इभ्या (इण्डादिभ्योः V. 1. 66). To this क is added, and the long आ is shortened.

Why is the word स्थान used in the sūtra, when by the general rule वृद्धे स्थाने योगः this word would be understood here? The special mention is for the sake of pointing out that the अ which takes the place of आ is intended here: i. e. the इ replaces this short अ; but had the word स्थान not been used in the sūtra the इ would have replaced the long आ ॥

भस्त्रैषाजाज्ञास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, ज्ञा, स्वा, नञ्, पूर्वाणाम्, अपि ॥

वृत्तिः ॥ इरीचामातः स्थान इति वर्तते ॥ भात. स्थाने योकास्तस्य इत्वं न भवति उरीचामाचार्याणां मतेन ॥

47. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by shortening the आ (before क by VII. 4. 13), of भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, ज्ञा (VII. 2. 102), and स्वा; even not then when the negative particle precedes them.

As भस्त्रका or भस्त्रिका, अभस्त्रका or अभस्त्रिका, एषका or एषिका, अजका or अजिका, ज्ञका or ज्ञिका, अज्ञका or अज्ञिका, इके or इके, स्वका or स्विका, अस्वका or अस्विका ॥ Of एषा and इ there are no examples with the negative particle. For if the compounding with नञ् takes place after the addition of the अकच्, or on the contrary, if first अकच् be added and then the नञ् compounding takes place, in both alternatives, the case-affixes must be added in order to substitute अ for the final by VII. 2. 102; and it is only when this अ is substituted that the fe-

minine दाप् can come. So that the case-affix is the principal ingredient, and दाप् comes after लुप्, and therefore by the prohibition of अलुप्: in VII. 3. 44, there can arise no occasion for the substitution of इ ॥ Therefore अनेषका and अहक are the invariable forms of these words with the negative particle. ल meaning agnates and property, takes the negative particle. मन्त्रा is a word which has no corresponding masculine form, and as such, by the following rule VII. 3. 48 it would not have taken इ; its special mention here indicates that it should be the secondary member of the compound here: as अविद्यमाना मन्त्रा वत्या = अमन्त्रा, the Diminutive of which is अमन्त्रका or अमन्त्रिका ॥ Here first the मन्त्रा is shortened as it is a secondary member (upasarjana), then when the Bahuvrīhi is made, the feminine affix दाप् is added to this भावितपुंस्क word, then this भा is shortened before क by VII. 4. 13. This short अ (VII. 4. 13) does not come in the room of the आ which is ordained to come after a word having no corresponding masculine.

The force of अवि shows that the rule applies, when words other than नस् also precede, and even when no words precede. As निर्भक्षिका or निर्भक्षका, बहुभक्षिका or बहुभक्षका ॥

Note:—The form इके is from the word इकि, dual number, the final इ is changed to अ (त्यदायत्), then the feminine भा (दाप्) is added (इका), and then शी is substituted for औ ॥

अभावितपुंस्काश्च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अ, भावितपुंस्कात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभावितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योक्तीनामाचार्याणांमतेन इकारादेशो न भवति ॥

48. According to the opinion of Northern Grammarians, इ is not substituted for an अ obtained from the shortening of the Feminine आ (VII. 4. 13), when to the feminine in long आ there is no equivalent masculine, even when the Negative particle precedes.

As खट्वा or खट्विका, अखट्विका or अखट्वा, परमखट्वा or परमखट्विका ॥ When before the affix कप्, the stem is shortened in a Bahuvrīhi, this rule will apply (VII. 4. 15). There also, the अ must be substituted for the आ of a feminine word which has no corresponding masculine. But this rule does not apply when the negative compound is the synthesis of अविद्यमाना खट्वा अत्या = अखट्वा, अत्या अखट्वा = अखट्विका ॥ Similarly अतिक्रान्ता खट्वा = अतिक्रान्ता, अस्या अतिक्रान्ता = अतिक्रान्तिका ॥

Note:—The word खट्वा is always feminine and has no corresponding masculine.

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥ आत्, आचार्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभावितपुंस्कातः स्थाने योकारस्तस्याचार्याणाम्कादीवचो भवति ॥

49. According to the opinion of other Teachers, **भा** is substituted for the **भ** which arose from the shortening of the feminine **भा** of a word which has no corresponding masculine form.

As कदाका, भलदाका or परमलदाका॥

Note:—The "Teachers" referred to here are either those other than the Northern Grammarians, or it may refer to the Teacher of Pāṇini, the plural being for the sake of respect. Thus there are three forms भलदाका, भलद्विका, and भलदाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ ठस्य, इकः ॥

वृत्तिः ॥ भङ्गस्य निमित्तं यठः, कभाङ्गस्य निर्गन्ते, प्रत्यय. स्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्यवगारेणो भवति ॥

50. For **ठ** in the beginning of a Taddhita affix there is substituted **इक** ॥

As भाक्षिकः, घालाक्षिकः (ठक् IV. 4. 1), लावणिकः (ठक् IV. 4. 52). In the affixes ठक्, ठम् &c, if the affix is the consonant **इ**, and **भ** is only for euphony, then here also the **भ** is for pronunciation only: but if on the contrary, the aggregate **ठ** (**इ** + **भ**) is the affix, then the same is the case here. This rule does not apply in Unādi affixes always, as कणश् ठः = कण्ड. (Uṇ I. 103), for there is diversity (बहुल) in the Unādi.

मथितिकः (= मथितं पण्यमस्य IV. 4. 51) is thus formed मथित + ठक् = मथित् + इक (VI. 4. 148 the **भ** is dropped). Now arises the doubt, should **इक** be replaced by **क** as taught in the next aphorism VII. 3. 51, as it comes after a **त्** ॥ This substitution, however, does not take place, because it was **इक** which caused the elision of **भ**, and now **त्** which became final by such elision cannot cause the destruction of **इक** its producer (सन्निपातलक्षणा विधिरनमित्तं तद्विधातव्य). Or the elided **भ** (VI. 4. 148) may be considered as sthānivat, and would thus prevent **क** substitution.

There are two views about this **ठ** ॥ Some say that the consonant **इ** only is the sthāni, and the **भ** is only for the sake of pronunciation. The others hold that **ठ**, the consonant and the vowel are sthāni in the aggregate. In the first view, the rule would apply to the consonant **इ** at the end of roots like पइ in पडिता, पडितुः; in the other view the rule would apply to the affix भठच् in कर्मठः ॥ Hence, the commentary uses the word, that **ठ** must be the cause of भङ्ग ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ इस्, उस्, उक्, त, भन्तान्, कः, ॥

वृत्तिः ॥ इस् उस् इत्येवमन्तानाद्युगन्तानां तान्ताणां चाङ्गानाद्युत्तरस्य ठस्य क इत्यवगारेणो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ वीप उपसंख्यानम् ॥

51. **क** is substituted for **ठ** after a stem ending in **इस्**, **उस्**, **उ** or **ऊ**, **अ** and **त्** ॥

As सार्विकः, धातुक्, बाधुक्, मेवाहकर्तुक्, शाम्बरजम्बुकः, मातृकच, देवकचः, वीपथि-

त्क. शाकृत्क. याकृत्कः ॥ The इस् and उस् are the affixes of that name, therefore not here, आशिषिकः (= आशिषा चरति), ओषिका (= उषा चरति) ॥

part:—So also after होस्, as होष्कः (होर्भ्योचरति) ॥

The word सार्विकः is formed by डक् of तदस्य पण्ये, (IV. 4. 51) and स is changed to ष by इणः षः (VIII. 3. 39). भातुष्कः is by डक् of प्रहरणे ॥ वाशुष्कः is by डक् of वीष्यानि ॥ नेषावर्कुरुकः &c by डक् of भवावावर्षे ओर्वेर्षे डम् ॥ मातृकः by डक् of तत भागतः, कृतश्च ॥ ओषाधत्कः by डक् (IV. 2. 19) शाकृत्कः by डक् of संसृष्टे (IV. 4. 12).

चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ चजोः, कु, घित्, ण्यतोः, ॥

वृत्तिः ॥ अकारभकारयोः कवर्गादेशो भवति यिति ण्यति च प्रत्यये परतः ॥

52. For the final च् or ज् of a root, there is substituted a corresponding guttural, before an affix having an indicative घ्, and before ण्यत् ॥

As पाक, ग्यागः, रागः with घम्, and चाक्यम्, वाक्यम् and रेक्यम् with ण्यत् ॥ Compare VII. 3. 59.

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ न्यङ्कु, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ न्यङ्कु इत्यवगादीनां कवर्गादेशो भवति ॥

53. The guttural is substituted in न्यङ्कु and the rest.

Thus न्यङ्कुः from नि + अङ् + उ; So also मद्गुः ॥

(1) By the sūtra नाङ्कुचेः (Uṇ I. 17), the affix उ is added to the root अङ्च् preceded by नि ॥ (2) मद्गु is formed by adding उ to the root मरज्ज (Uṇ I. 7) (3) घृगुः is formed by the affix उ added to the root घ्रस्ज, the स is elided, and र is vocalised (Uṇ I. 28). (4 and 5) दूरेपाकः, क्लेपाक formed by the अच् affix of पञ्चादि class, (= दूरे पच्यते स्वयमेव. क्ले पच्यते स्वयमेव) ॥ The vṛddhi is by nipātana. The seventh case-affix is not elided in these compound words by VI. 3. 14 (6) क्षणेपाकः ॥ This word is read by some. Others read these as दूरेपाका, क्लेपाका with टार् ॥ A third reading is दूरेपाकु क्लेपाकुः, by the affix उ added irregularly. (7 and 8) तक्र and वक्र ॥ These are formed from the roots तडच् and वडच् with the affix रक् (Uṇ II. 13). (9) व्यतिषङ्गः formed from व्यतिषजति with पञ्चादि अच् ॥ (10) अनुषङ्गः ॥ (11) अवसर्गः ॥ (12) उपसर्गः ॥ (13) मेघः ॥ (14) श्वपाकः ॥ (15) मांसपाकः ॥ (16) कपोतपाकः ॥ (17) उलूकपाकः ॥ (18) पिण्डपाकः formed by the affix अण् with an accusative word in construction as upapada. (19) अर्घः when it denotes a name meaning 'price'. This is formed from the root अर्ह with the affix घम् ॥ When it is not a name, the form is अर्हः ॥ (20 and 21) अवशाघः and निशाघः, when they are names meaning "Summer or Hot season". These are formed from the root रह् preceded by अव and नि ॥ But when they are not names, the forms are अववाहः, निशाहः ॥ (22) न्यमोधः formed from the root रह् preceded by न्यक् and by adding the पञ्चादि अच् ॥ The ह् is changed to ध ॥ (23) शीरुन् ॥ Formed from रह् with वि and the affix श्विप्, and ह् changed to ध ॥ न्यधोहवति and निरोहयति ॥

1 न्यङ्कु, 2 महु, 3 घृगु, 4 दूरेपाक, 5 क्लेपाक, 6 क्षणेपाक, 7 दूरेपाका, 8 क्लपाका, 9 दूरेपाकु, 10 क्लेपाकु, 11 तक्र, 12 वक्र, 13 व्यतिषङ्ग, 14 अनुषङ्ग, 15 अवसर्ग, 16 उपसर्ग, 17 श्वपाक, 18 मांसपाक, 19 मूलपाक, 20 कपोतपाक, 21 उलूकपाक, 22 सहावां मेघनिशाघावशाघार्घाः मेघ 23 न्यमोध, 24 शीरुन् ॥

हो हन्तेर्णञिषेधु ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हः, हन्तेः, णिणत्, नेपु, ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति मिति णिणत् प्रत्यय परतो नकति च ॥

54. A guttural is substituted for the ह in हन् before an affix having an indicatory अ, or ण and before न् ॥

As घातयति with णिणत्, घातकः with ण्वुल्, साधुष तित् with इप्, घातंघातय with ण्वुल्, घातः with घप्, घ्नन्ति, घ्नन्तुष, and अघ्नन् before न् ॥ Why do we specify ह? Otherwise the substitute would replace the final letter. Why of हन्? Observe प्रहारः, प्रहारकः ॥ ण and अ qualify the affixes, and न् means the न् of हन् which becomes joined with ह् when the intermediate अ is dropped. This न् comes in immediate contact with ह्, because it is *heard* in pronouncing, and in writing. If the elided अ be considered as sthānivat, then ह् can never be followed by न्, for there will exist the intervention of this latent अ, but by virtue of the special text of this sūtra, such an elided अ should not be considered as an intervention. And if अ, ण् and न् be all considered as qualifying the ह् of हन्, still on the maxim ये न नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् therefore ण or अ are considered to come after ह् though a portion of the root intervenes. But not so here, हनमिच्छति हननीयति, add ण्वुल् to this Denominative root, and we have हननायकः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अभ्यासात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासादुच्चारस्य हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ॥

55. A Guttural is substituted for the ह in हन् after a reduplication also.

As जिघांसति, जङ्घयति, अङ्ग जघान ॥ The rule applies when such an affix follows which causes the reduplication of the stem (āṅga) हन्, therefore not here हननीयतुमिच्छति = जिहनीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ हेः, अ, चङि, ॥

वृत्तिः ॥ हिनतेर्हकारस्याभ्यासादुच्चारस्य कवर्गादेशो भवति अचङि ॥

56. A guttural is substituted for the ह् of हि (हिनोति) after a reduplication, but not in the Reduplicated Aorist.

As जिघीषति, प्र जेघीयते, प्रजिघाय; but प्राजीहयद् इत् in the simple Aorist. Obj. The word अचङि could be dispensed with from the sūtra, in as much as चङ् can never come after the simple root हि, but after the causative of हि, and the causative stem of हि is a different verb than, हि. Ans. The fact of this word अचङि being employed in the sūtra indicates the existence of the following maxim: प्रकृति ग्रहणे पञ्चिकास्यापि ग्रहणम् "A radical denotes whenever it is employed in Grammar, not only that radical itself, but it denotes also whatever stem may result from the addition to it of the causative affix णि" ॥ Therefore we have प्रजिघा अचिषति ॥

The word **मात्रीहवत्** is the Aorist of the causative of **हि**, with **चह्**, the elision of **नि**, the shortening of the penultimate the reduplication, guttural change by **कहोवत्**, and lengthening by **रीर्षीकयोः** ॥

सन्निटाजैः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ सन्, लिटोः, जेः, ॥

वृत्तिः ॥ सान्निदि च प्रत्यये अरुहस्व बोधासत्त्वासादुत्तरस्व कवर्गादेशो भवति ॥

57. A guttural is substituted for the **ञ्** in **जि** after a reduplication before the Desiderative affix **सन्**, and in the Perfect.

As **जिगीषति, जिगाय ॥** Why in the Desiderative and Perfect only? Observe **जजीवते ॥** Though the root **ज्या** also assumes the form **जि** by vocalisation (VI. 1. 16, 17) yet that **जि** is not to be taken here. That will form **जिज्यतुः, जिज्युः ॥**

विभाषा चः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चेः, ॥

वृत्तिः ॥ चिनातेरुहस्व सन्निटाख्यासादुत्तरस्व विभाषा कवर्गादेशो भवति ॥

58. A guttural is optionally substituted for the **ञ्** of **चि** after a reduplication in the Desiderative and Perfect.

As **चिचाषति** or **चिक्रीषति, चिचाय** or **चिकाय ॥** But **चेचीवते** in other cases.

न कादेः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ न, कु, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गादेशांताच्चजोः कवर्गादेशो न भवति ॥

59. A guttural is not substituted for the final **ञ्** of a root which begins with a guttural, before an affix having an indicatory **घ** and before **ण्यत् ॥**

As **कूजः, खजः** and **गर्जः** with **घम्; कुञ्ज्यः, खञ्ज्यः** and **गञ्ज्यः** with **ण्यत् ॥** This is an exception to VII. 3. 52.

अजिघ्रज्योश्च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अजि, घ्रज्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ अजि घ्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति ॥

60. A guttural is not substituted for the final or **ञ्** of **भज्** and **घ्रज्** before an affix having an indicatory **घ** and before **ण्यत् ॥**

This is an exception to VII. 3. 52. Thus **समाजः, उदाजः, परिमाजः** and **परिमाज्यवत् ॥** There is no example of **भज्** with the affix **ण्यत्**, because by II. 4. 56, **ही** replaces **भज्** before all *ārdhadhātuka* affixes except **घम्** and **भप् ॥** The **च** of the *sūtra* implies that the rule applies to other roots also not mentioned, as **वाजः, वाज्यवत्** from **वज् ॥**

भुजभ्युज्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ भुज, भ्युज्जौ, पाणि, उपतापयोः, ॥

वृत्तिः ॥ भुज भ्युज्ज इत्येतौ शब्दौ विपात्येते यथासंख्येन पाणावुपनाये च ॥

61. भुज 'an arm', and न्युब्ज 'a kind of bodily disease', are irregularly formed, without any change of their ज before घञ् ॥

The word भुजः = भुज्यतेऽनेन, with घञ् (III. 3. 121). The irregularity consists in the absence of Guṇa, as well as of gutturalisation. न्युब्जिनाः शस्तेऽस्मिन् = न्युब्जः from the root बज्ज भज्जवे (Tudādi 20). The irregularity consists in the non-changing of ज ॥ When not meaning 'an arm' and 'a disease', we have भोगः, सङ्गः ॥

प्रयाजानुयाजी यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ प्रयाज, अनुयाजी, यज्ञ, अङ्गे, ॥
वृत्तिः ॥ कुलप्रतिषेधोऽनुवर्तते ॥ प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गविधये ॥ प्रपूर्वस्य यज्ञयमि कुलभावो निपात्यते ॥

62. प्रयाज and अनुयाज are irregularly formed with घञ्, when meaning a portion of a sacrificial offering.

These words are derived from यज् with घञ् without the guttural substitution; as पञ्च प्रयाजाः, षोडशानुयाजाः, स्वमग्ने प्रयाजाना पश्चात् स्वं पुरुस्तान् ॥ But प्रयागः and अनुयागः when not referring to portions of a sacrifice. The प्रयाज and अनुयाज are illustrative only. The guttural change does not take place with other prepositions &c. also, as उपयाजः, उपांशुयाजः, संयाजः, ऋतुयाजः, as in the sentences एकादशोपयाजाः, उपांशु याजमन्तरा यजति, अष्टौ पत्नी संयाजा भवन्ति, ऋतुयाजे धरन्ति ॥

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वञ्चेः, गतौ, ॥
वृत्तिः ॥ वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति ॥

63. A guttural is not substituted for the palatal of वञ्च् in the sense of 'going'.

A; वञ्च्यं वञ्चन्ति वर्णजः, but वाङ्मयं काष्ठं = कुटिलं ॥ Why is गतौ used, when we know from the Dhātupāṭha (Bhuadi 204) that वञ्च् means 'to go'? The specification shows that the roots possess many meanings other than those assigned to them in the Dhātupāṭha.

ओक उच्चः के ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ ओकः, उच्चः, के, ॥
वृत्तिः ॥ उच्चेर्द्धातोः के प्रत्यय ओक इति निपात्यते ॥

64. ओक is irregularly formed from the root उच् with the affix क (अ) ॥

The change of च् into क्, and the Guṇa are the irregularities. As ओकः 'a bird, a tree'. The affix क is added under III. 1. 135. The क is added with the force of घञ् the Kāraka relation being that of Location &c. The घञ् affix would have given the form regularly, but then the word would have been acutely accented on the first syllable, but it is desired that the acute should be on the last. The words द्विषौकसः, जशौकसः &c are also irregular,

formed with the Uṇadi affix अङुम् the क् being substituted for च् as an Uṇad diversity (bahulam).

प्यआवश्यकै ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ प्यः, आवश्यकै, ॥

वृत्तिः ॥ आवश्यकैऽर्थे यो प्यप्रत्ययस्तस्मिन् परभूते चजाः कुर्वन् न भवति ॥

65. A guttural is not substituted for the palatal, before the affix प्य, when it means 'to do as absolute necessity'.

As अवश्य पाच्यम्, अवश्य वाच्यम्, अवश्यरेच्यम्, but पाक्यं, वाक्यं and रेच्यं when the sense is not that of necessity.

यजयाचरुचप्रवचर्चञ्च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यज, याच, रुच, प्रवच, ऋचः, च, ॥

वृत्तिः ॥ यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां प्ये परतः कर्तव्यविशो न भवति ॥

वाचिर्कम् ॥ प्यति प्रतिषेधे त्यभेदपसख्यानम् ॥

66. A guttural is not substituted for the final palatals of यज्, याच, रुच्, प्र-वच्, and ऋच् before the affix प्यत् ॥

As याज्यम्, याच्यम्, रोच्यम्, प्रवाच्यम्, and भर्च्यम् ॥ Though ऋच् has a penultimate ऋ and therefore by III. 1. 110 would have taken क्यप्, it takes प्यत् by force of this sūtra. प्रवच shows that the present sūtra applies to it, though it means 'a word or speech', and the prohibition of VII. 3. 67 does not apply. प्रवाच्य is the name of a particular book. Others say that the prohibition applies to वच् only when it is preceded by प्र, and does not mean word or speech (VII. 3. 67) and not when it is preceded by any other preposition. As अविवाक्य-महति पठन्ति ॥ This even in a very restricted sense, namely on the tenth day of the Daśarātra ceremony. In other places we have अविवाच्यम् ॥

Vārt:—यज् should be enumerated in this connection i.e. before प्यत्, the ज् remains unaltered, as त्याज्यम् ॥

वच्चाऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वच्, अ, शब्द, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्यति वर्तने दच्चाशब्दसंज्ञायां प्यति परतः कर्तव्यो न भवति ॥

67. The guttural is not substituted for the final of वच् before प्यत्, when it does not mean 'a word or speech'.

As वाच्यमाह, अवाच्यमाह, but अवयुविनं वाच्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ प्रयोज्य, नियोज्यौ, शक्य, अर्थे, ॥

वृत्तिः ॥ प्रपूर्वस्य निपूर्वस्य च युञ्ज. प्रयोज्य नियोज्य इत्येतां शब्दौ शक्यार्थे निपात्यन्ते ॥

68. प्रयोज्य and नियोज्य preserve their palatal in the sense of 'capable to do this'.

As प्रयोज्यः = प्रयोज्यशक्यः ; नियोज्यः = नियोज्यशक्यः, but प्रयोज्य and नियोज्य in other senses.

भोज्यं भक्ष्यं ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ भोज्यम्, भक्ष्यं, ॥

वृत्तिः ॥ भोज्यं निपात्यते भक्ष्येतिभिधेयं ॥ युञ्जार्थान् कुत्ताभारो निपात्यन्ते शक्यार्थे ॥

69. भोज्य preserves its palatal in the sense of 'eatable'.

The word is derived from भुज् with यन् in the sense of 'able'. As भोज्य भोवनः 'eatable rice', भोज्या यवागूः 'eatable barley-gruel'. भक्ष्य here means anything which is fit for being eaten. When not having this sense, we have योग्यः कर्त्तव्यः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ पदानि ॥ घोः, लोपः, लेटि, वा, ॥
वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति ॥

70. The final of दा and धा (घु roots) may optionally be elided in the Subjunctive (लेट्) ॥

As दधदृक्षा राशुषे Rig I. 35. 8. सामा दधद् गन्धर्वयि Rig X. 85. 41. But also यज्ञिन्नरनये दधान् ॥ The form दधान्, however, may also be deduced even when the final of दा is elided, for then by the आट् augment (III. 4. 9†) we get this form. The word दा is therefore employed in the sūtra only for the sake of distinctness, for the sūtra without दा would have also given the above forms, as we have shown. Or the दा is used to remove the doubt which one may entertain to this effect "दधान् is the form which may be deduced by the general rule, since लोप is taught, this form will be excluded altogether and will never appear".

The form दधन् is thus evolved. We add तिप् to the root धा; then the इ of ति is elided (III. 4. 97). राशुषे = यजमानाय रत्नानिदधान् ॥ Others say, the दधन् is the form of the root with the दान् affix. दधन् is from the root दाञ् ॥

Some say that दा is jñāpaka and indicates the existence of the following maxim:—अनित्यनागमस्यासनम् "the rule about augments is *anitya*". So that the augment आट् being *anitya*, we could not have got the form दधान् ॥ Hence the employment of the word दा ॥

ओतः इयनि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ओतः, इयनि, ॥
वृत्तिः ॥ ओकारान्तस्याङ्गस्य इयनि परतो लोपो भवति ॥

71. A stem ending in ओ loses its final before the Present characteristic इयन् of the Divādi class.

As निश्चति from शो, अवच्छयति from छो, अवयति from हो, and अवस्यति from षु ॥ The न् in ओन् is for the sake of euphony or ease of pronunciation.

According to Padamanjari, the sūtra should have been ओतः शिति, and thereby there would be the saving of half a mātrā, and also there would be no necessity of repeating the word शिति in VII. 3. 75.

कसस्याचि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ क्सस्य, अचि, ॥
वृत्तिः ॥ क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति ॥

72. The अ of the Aorist characteristic क्स is elided before an affix beginning with a vowel.

As अयुक्ताय, अयुक्तायाम्, अयुक्ति from the root दुह् ॥ Had the अ not been elided before आताम् and आथाम्, then ह् must have been substituted for it according to VII. 2. 81. Why do we say before an affix beginning with a vowel? Observe अयुक्तम्, अयुक्ताय ॥ Why do we say क्स and not only स? So that the elision should not take place here, as दस्सी, दस्ताः, वस्ती, वस्ताः, वृणसी, वृणसः ॥

लुक्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ लुक्, वा, दुह, दिह, लिह, गुहाम्. आत्मनेपदे, दन्त्ये, ॥

वृत्तिः ॥ दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कृतस्य वा लुग्भवति ॥

73. The whole of the affix क्स is elided optionally before the personal endings of the Atmanepada beginning with a dental, after दुह, दिह, लिह and गुह ॥

As अदुग्ध or अयुक्त, अदुग्धाः or अयुक्तायाः, अदुग्धम् or अयुक्तायम्, अदुहदिह or अयुक्तावहि, अदिग्ध or अयुक्तम्, अदीढ or अयुक्ताय, अदुह or अयुक्तम् ॥

Why दुह् &c. only? Observe अत्यस्ते ॥ Why in the Atmanepada? Observe अयुक्तम् only. Why before an affix beginning with a dental? Observe अयुक्तावहि only. Though the anuvṛitti of लोप was understood in this sūtra, the employment of the term लुक् indicates that the whole of the affix is to be elided. For लोप would have elided only the final अ of स ॥ But even with the elision of अ alone we would have got all the above forms, except those in वहि ॥ For अ being elided, we have स् between ह् (a consonant of ह्रस्व class) and a dental (which is also a letter of ह्रस्व class). This स् situate between two ह्रस्व will be elided by VIII. 2. 26. Nor can it be objected that the elided अ is sthānivat, for by पूर्वत्रासिद्धं VIII. 2. 1, such an elision cannot be sthānivat. Though व् is a dento-labial, yet it is included in the word dental. Had it not been meant to be so included, तौ (letters of त class) would have been taken in the sūtra. See III. 1. 45, for this Aorist-affix.

शमाम्प्रानां दीर्घः इयनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ शमाम्, अष्टानाम्, दीर्घः, इयनि, ॥ वृत्तिः ॥ शमादीनामष्टानां दीर्घो भवति इयनि परतः ॥

74. Before the Present character इयन्, a long is substituted for the root-vowel in शम् and the seven roots that follow it.

As शाम्यति, ताम्यति, वाम्यति, भाम्यति, आम्यति, काम्यति, क्राम्यति and मायति ॥ Why of these eight only? Observe अस्याति ॥ Why before इयन्? Observe भवति; the अ being optional after this root by III. 1. 70.

ष्टिबुल्लम्पाचर्मा शिति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ ष्टिबु, क्लमु, आचमाम्, शिति, ॥ वृत्तिः ॥ षीर्ष इति वर्तते ॥ ष्टिबु क्लम् आचम् इत्येतेषां षीर्षो भवति शिति परतः ॥

75. Before any other Present character (शित्), the root vowel of ष्टिब, क्लम्, and आ-चम् is lengthened.

As छीवति, वनामति, and आ चामान् ॥ कम् lengthens its vowel before षच् by the last rule, the present rule produces this change before the affix षच् also, which it gets by III. 1. 70. चम् lengthens its vowel only when it is preceded by आ; therefore not here: चमान्, विचमति or उचमति ॥ The sūtra is exhibited as छिवुक्छु मां शिति in the original text of Pāṇini; the present form, owes its existence to the insertion of आ from the vārtika श्रीर्यत्वमाह् चमः ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ क्रमः, परस्मैपदेषु, ॥
शिति ॥ शीघ्रं इति वर्तते ॥ क्रमः परस्मैपदेषु शिति परतो शीघ्रो भवति ॥

76. The long is substituted in क्रम, before a शित् affix, in the Parasmaipada.

As क्रामति, क्रामतः, क्रामन्ति ॥ Why in the Parasmaipada? Observe आक्रमते पितृः ॥ How do you explain the lengthening in अक्राम and संक्राम (Imperative and Per. Sg.)? For when हि is elided by लुक्, (VI. 4. 105) then by I. 1. 63, the affix being dropped by a लु- elision, it would produce no effect and so there ought to have been no lengthening? This is no valid objection. The prohibition of I. 1. 63, applies to the अङ्ग stem after which the affix is elided. Here क्रम् is not a stem or aṅga with regard to हि, but it is a stem with regard to षच्, as क्रम + षच् + हि ॥ Therefore, though हि is elided, the lengthening will take place by I. 1. 62, प्रत्यय लक्षणम् ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इषु, गमि, यमाम्, छः, ॥
शिति ॥ शितीति वर्तते ॥ इषु गमि यम इत्येतेषां शिति प्रत्यये परतश्छकारादेशो भवति ॥

77. छ is substituted for the final of इष्, गम् and यम् before a Present-character (शित्) ॥

As इच्छति, गच्छति, यच्छति ॥ The इष् with the indicatory उ is taken here, (Fud. 59), and not इष् of Divādi (19) class or of Kryādi class (53). There we have इच्छति and इष्णाति respectively. Those who do not read the sūtra as इषु च, but as इषगमि &c, read the anuvṛtti of the word अच् from VII. 3. 72 into this sūtra; so that the शित् is qualified by the word अच्, i. e. a शित् affix which is merely a vowel, and has no consonant in it; (and not a शित् affix which begins with a vowel). Therefore though शानच् is a शित् affix beginning with a vowel, yet as it contains a consonant, the छ substitution does not take place, as इषाणः (III. 1. 83) The reading of the text according to Patanjali and Ātīyayana is इषगमिवमां छ, and hence the necessity of the above explanation. The reading इषु, though convenient, is not ārsha.

पाप्राध्मास्थास्त्रादाण्डद्वयतिर्सतिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यछंधोशी-
सीदाः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ पा, घ्रा, ध्मा, स्था, स्त्रा, दाण्, द्वशि, अर्त्ति, सर्त्ति, शद,
तदाम्, पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, श्रुच्छ, धो, शीय, सीदाः ॥

वृत्तिः ॥ वा प्रा धमा स्या झा शप् ह्राश अर्ति सार्ति शद् सद् इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन वच्छ पश्य
वच्छ धौ शीब सीर इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः ॥

78. Before a Present-character (शित्), the following substitutions take place :—पिब् for वा, जिघ्र for प्रा, धम for ध्मा, तिष्ठ for स्या, मन for झा, यच्छ for दा, (दाण्), पश्य for दृश्, वच्छ for वृ, धौ for सु, शीय् for शद् and सीद् for सद् ॥

As पिबति, जिघ्रति, धमति, तिष्ठति, मनति, यच्छति, पश्यति, वच्छति, धायति, शीयते and सीयति ॥ पिब् + शप् + तिप् required Guṇa of the इ of पि by VII. 3. 86, it however does not take place on the maxim अङ्गवृत्ते पुनङ्गनावधिः "when an operation which is taught in the angādihikāra, has taken place, and another operation of the angādihikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place". Or the substitute पिब is one which ends with अ, and is acutely accented on the first. It must be acutely accented on the first; otherwise by VI 1. 162, the acute will be on the last पिबे ॥ Then when there is ekādeśa with शप्, the acute will be on the middle in पिबेति, which is not desired, धौ is substituted for सु when the sense is 'to run, move quickly'; in any other sense, we have प्रसरति, अनुसरति ॥

झाजनोर्जा ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ झा, जनोः, जा, ॥

वृत्तिः ॥ झा जन इत्येतेषां आदेशा भवन्ति शिति परतः ॥

79. Before a शित् affix, जा is substituted for झा and जन् ॥

As जानाति and जायते ॥ The जन् here belongs to Divādi class, meaning 'to be produced', and not जन् of the Juhotyādi class. Why जा (long) and not झ, for this झ would assume the form जा by VII. 3. 101? This long भा of जा indicates the existence of the maxim given above in VII. 3. 78; and had झ been the substitute, VII. 3. 101, could not have lengthened it.

• प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ पू, आदीनाम्, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ पू इत्येतेषां आदेशा भवन्ति शिति परतः ॥

80. A short is substituted for पू &c, before a शित् affix.

The Pṛādi roots form a subdivision of the Kryādi class, beginning with पूम् पवने (2) and ending with झी गतौ (32). The प्वादि roots (VIII. 2. 44) are a portion of प्वादि (nos 13 to 32). Others hold that upto the end of the Kryādi class are Pṛādi. Thus पुनाति, लुनाति, हृणाति ॥ Those who hold that Pṛādi roots are upto the end of the Class, explain the non-shortening of जानाति (for झा would also then become Pṛādi), by saying that the expres-

ext of VII. 3. 79, substituting long **आ** prevents the shortening. They say had **ज्ञा** been also shortened, then merely **अ** substitute would have been enough and not **आ**; and this **अ** would have been lengthened in the case of **अन्** by VII. 3. 101, to form **आयति** ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मीनातेः. निगमे, ॥

वृत्तिः ॥ मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परता इत्स्या भक्तन निगमावपय ॥

81. In the Veda **मी** is shortened before a **शित्** affix.

As **प्रमिनन्ति व्रतानि** Rig. X. 10 5. The **न** becomes **ण** (**प्रमिणन्ति** according to Kāśika) by VIII. 4. 15. Why in the Veda? Observe **प्र मीणाति** ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ मिदेः, गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ मिदेरङ्गस्यैको गुणो भवति शितान प्रत्यये परत ॥

82. For **इ** in **मिद्**, there is substituted a **गुण** before **शित्** affix.

As **मेधाति, मेधतः, मेधान्ति** ॥ Why **मिद्** only? Observe **स्विद्यन्ति, विन्दन्ति** ॥ The root **जिदिश** belongs both to the Bhvādi and the Divādi classes. The Bhvādi **मिद्** will get **गुण** before **शप्** by virtue of VII. 3. 86, but the Divādi **मिद्** would not have got **गुण** before **इयन्**, as this affix is **ङिन्** (I. 2. 4): hence the necessity of this sūtra. Before non **शित्** affixes there is no **गुण**, as **मिद्यते, मीमद्यतं** ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ जुसि, च, ॥

वृत्तिः ॥ जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

83. Before the personal-ending **जुस्** (**उस्**) of the imperfect, **गुण** is substituted for the final **इ, ई, उ, ऊ, ऋ, and ए, लृ** of the stem.

As **अजुह्वः, अविभयुः, अविभरुः, अजागरु** ॥ This Personal ending is **ङिन्** according to I. 2. 4, and would not have caused **गुण** (I. 1. 5), but for this sūtra. The ending **जुस्** (III. 4. 108) comes in the **लङ्** also. There, however, it does not cause **गुण**. As **चिन्त्युः, सुतुयुः** ॥ Here there are two **ङिन्** affixes, the augment **यासुद्**, and the **sârvaadhâtuka जुग्**; and the **यासुद्** prevents **गुण**. The **ङिन्** is read into the sūtra from I. 1. 3.

सार्वधातुकाद्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ सार्वधातुक, आद्धधातुकयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके आद्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

84. The **गुण** is substituted for the final **इक्** vowel of a stem before the affixes called **sârvaadhâtuka** and **ârdhadhâtuka** (III. 4. 113 &c).

As सरति, भवति, मवति; कर्तुं, वेत्तुं, स्तौतुं, ॥ Why sārvaadhātuka and ārdhaadhātuka affixes only? Observe अग्निस्त्वम् अग्निक्वाम्यानि ॥ For had the sūtra been सङ्गि then the rule would have applied to affixes like सन् क्त्वम् &c which go to form Denominative verbs. सङ्गि includes all affixes beginning with सन् and ending with महिङ् ॥ If the sūtra had been प्रत्यये, then the rule would have applied to the affixes like स्त्वम् &c. To exclude these cases, the two words sārvaadhātuka and ārdhaadhātuka are used. For exceptions See I. 1. 4, 5, 6.

जाम्रोऽविचिण्णलङित्सु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ जाग्रः, अ, विच्, चिण्, णल्, कित्सु ॥
वृत्तिः ॥ जागृ ह्येतस्याङ्गस्व गुणो भवति अविचिण्णलङित्सु परतः ॥

85. The Guṇa is substituted for the ऋ of the stem जागृ, except before the affix वि, before the Aorist-character चिण्, before the Personal ending, णल् of the Perfect, and before an affix with an indicatory इ ॥

As जागरयति, with णिच्, जागरकः (with ण्वुल्) साधुजागरी, जागरं आगरम् (with ञ्वुल्) जागरो वर्तेते (with घञ्), जागरितः (with क्त), जागरितवान् (with क्तवत्) ॥ This is an exception to the Vṛddhi rule of VII. 2. 115, and to the prohibition in I. 1. 5. When this guṇa is substituted, there does not take effect that rule, which causes Vṛddhi of the penultimate short अ of जागर; (अन्त उपधायाः VII. 2. 116). Had that been the case, then the guṇa substitution would become simply useless and the prohibition with regard to चिण् and णल् superfluous. Why do we say not before वि, चिण् and णल् and कित्सु? Observe जागृविः (with the affix विन् Unādi अजागारि with चिण् which causes Vṛddhi, and अजागार with णल्, and जागृतः and जागृयः with a कित्सु (I. 2. 4) affix. Some hold that the इ in वि is for the sake of pronunciation only, and the prohibition applies to all affixes beginning with a इ, such as कृत्सु, as अजागृवान्, here there is no guṇa. In अजागरः with जुस् the guṇa takes place by virtue of VII. 3. 83: for though it is a कित्सु affix also, the prohibition कित्सु of this sūtra does not affect it. Similarly अह जजागर with ण the optional guṇa VII. 1. 91 is also not prohibited by the णल् of this sūtra. In fact the phrase अविचिण् णल् कित्सु is a Paryudāsa prohibition: for had it been a prasayya-pratishedha, then the guṇa before जुस् and the 1st Pers. णल् would also have been prohibited. In short this sūtra positively ordains guṇa of जा before every affix, other than वि, चिण्, णल् and कित्सु, and if by any other rule the latter would cause guṇa, that guṇa is not prohibited. That is the result of Paryudāsa negation.

But if the sūtra be construed as a Prasayyapratishedha, then we shall apply the maxim अनन्तरस्य विधिर्न भवति प्रतिषेधो वा ॥ The prohibition is therefore stated with regard to जाग्र in connection with the affixes वि, चिण्, णल् and कित्सु. But the Guṇa ordained by VII. 3. 34 83 is not prohibited.

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पुक् अन्त, लघु उपधस्य, च, ॥
वृत्तिः ॥ पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणे भवति ॥

Kārikā:—सयोगे गुरुसंज्ञायां गुणा भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपक्षे लघोश्चासौ कथं कुण्डितं दृष्यति ॥
धातादिभिरुक् कथं रज्ज्, स्यविध्यर्थानिपातनात् ।
अनलोपशिरीषस्य विध्यपक्षे न सिध्यतः ॥
अभ्यस्तस्य यशहाचि लङ्गं तत्कृतं भवेत् ।
कतुसनो यस्मृते किञ्च ज्ञापकं स्याद्वधोर्गुणे ॥

86. Guṇa is substituted before a sârvadhâtuka and an ârdhadhâtuka affix, for the इक् vowels of the Causative stems which take the augment प् (VII. 3. 36), and for the short penultimate vowel of a root which ends in a single consonant.

As ज्ञेयवति, ज्ञेययति, क्लोपयति, भवनम्, छेदनम्, भेत्ता, छेत्ता ॥ Of course the vowel should be laghu or light, before the addition of the affix; the heaviness caused by the addition of the affix, will not prevent guṇa. Thus मिद् + त्, though इ + त् = त् causes the इ to become heavy, that will not prevent guṇa: for विध्यपक्षे लघु महणम् ॥ Obj. If this be so, why the forms कुण्डित्, हुण्डित् are not incorrect, for in them also the vowel is laghu (the roots are कुङ् and हुङ्), and the augment न् is added afterwards by a Vidhi rule? Ans. The augment न् is added to the root, and becomes upadeśivat. (See VII. 1. 58). Obj. If so, how do you cause Vṛiddhi in रज्ज्, as in राजः with घञ्; as रज्ज् + घञ् = रज् + घञ् (the ज् being dropped by VI. 4. 27), for it is after the elision of ज्, that the अ of रज् becomes penultimate and can admit of Vṛiddhi by VII. 2. 116? Ans. The exceptional forms स्वरः from स्यन् + घञ्, and अर्थः from अन्त्य + घञ्, taught in VI. 4. 28, 29 teach by implication that roots of this form take Vṛiddhi as a general rule. Obj. If the विध्यपक्ष maxim is not of universal application: though by VI. 4. 134, the अ of अन् &c. is elided in bha stems, like राजन् thus राज्ञा; yet the अ should not be elided if you be consistent, in अनङ् augment added by VII. 1. 75 to इधि, अस्थि &c. In fact, you could not get the forms वज्रा सकृश्चा &c. Moreover though there can be the lengthening of the penultimate in सामन्—सामानि (before सि affix Nom. Pl), yet not in the case of कुण्डानि from कुण्ड for here न् is added by another rule VII. 1. 72. If you say, the maxim is not of universal application, then there can be no guṇa of इ in भिद् to form भेत् ॥ Ans. The guṇa takes place in forms like भेत् &c, because the prohibition of the following rule VII. 3. 87, with regard to the affixes beginning with a vowel, proves by implication that before affixes beginning with a consonant, as त्, the guṇa also takes place. Obj. The prohibition in the case of vowel beginning affixes is for the sake of लङ्, to form ज्ञेनेक ॥ This is derived from निजिग (Juhotyadi 11), in the Imperfect, as अ + निज् + वाप् + लु, + लिप् then reduplication VI. 1. 10, then guṇa of the redupli-

cate. (VII. 4. 75), then *तप* which had become *त्* in the Imperfect, is elided by VI. 1. 68. Thus *अनिङ् + तपु + त् = अ + निनिङ् + त्* (VI. 1. 10) = *अ नेनिङ् + त्* (VII. 4. 75) = *अ नेनङ्* (VI. 1. 98) = *अनेनङ्*. The elided *त्* produces its effect, the guṇa by VII. 3. 86. This is why *अङ्* is taken in sūtra VII. 3. 87, namely *अङ्गाः* affixes do not cause guṇa, the *ह्लात्* affixes like *त्* cause guṇa. You cannot therefore say that *आङ्* in VII. 3. 87 is a jñāpaka. Ans. The sūtra *असिर्गुणधृषिषेः कृः* (III. 2. 140) teaches the addition of *त्* to *अस* &c, as *गच्छत्*, if this *त्* had not tended to cause the guṇa of the penultimate vowels of these roots, what was the necessity of making this affix *ङाङ्*? Similarly I. 2. 10 teaches that *सन्* (Desiderative) is *ङाङ्* after roots ending in consonants. These rules show that words like *अन्* &c get guṇa, and the final consonant of the root plus the initial consonant of the affix, does not make the root vowel heavy. Obj: The *ङाङ्* of *सन्* is for the sake of the elision of the nasal, in *धिःसन्त*, *धाःसन्त* (VI. 4. 24). Ans. Let it be so. still the *किन्* of *वन्तु* is enough for us.

The "upadhā short" must be the vowels of the *इङ्* pratyāhāra. Therefore in *मिनान्*, the penultimate is short *अ* (of *अनङ्*) and it does not take guṇa. In fact, the word penultimate qualifies the word *इङ्* understood. Others explain it by saying that *पुगन्त* is to be analysed by *पुकिअन्त* "in the vicinity of *ए*" ॥ The word *अन्त* means *समीप*, and means the *इङ्* vowel in the proximity of *पुङ्* ॥ The word *लघूपधा* should be analysed as *लघ्वी उपधा* and is a Karmadhāraya compound, and means "a short or light penultimate". The word *पुगन्तलघूपध* is a Samāhara Dvandva.

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तस्य, अचि, पिति, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याङ्गादी पिति सार्वधातुके एणो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥

87. The guṇa is not substituted for the penultimate light *इङ्* vowel in the reduplicated form of a root, before a Sārvadhātuka affix beginning with a vowel and having an indicatory *ए* ॥

As *नेनजानि*, *अनेनजम्*; परि वेदिषाणि, पर्यवेदिषम् ॥ Why of a reduplicated root? Observe *वेर्गान्* ॥ Why beginning with a vowel? Observe *नेनान्* ॥ The word *पितृ* is read here for the sake of the subsequent sūtras like VII. 3. 92. For here in cases other than *पितृ*, guṇa will be prevented by *ङिङ्* because of *सार्वधातुकमपितृ* ॥ Why a sārvadhātuka affix? Observe *नेनङ्* in the Perfect, the affixes of which are sārvidhādātuka (III. 4. 115). Why do we say a penultimate light vowel? Observe *जुहुवान्*, *अजुहुवम्* ॥

Uart:— There is diversity in the Vedas. As *शुजाषन्* the *वेद* of *शुष्ट* ॥

The forms *प२पशान्*, *आकशीनि*, *वावसीनी* are irregular. *स्पष्ट्* + *वेद* = *स्पष्ट्* + *आद* + *त्* = *स्पष्ट* + *वावक्षुः* + *आनि* = *प२पशान्* ॥

The above forms are thus evolved. 1. न निजानि is लोट (Imperative 1st Per Sing). the न is changed to नि, the augment आद् is added which is णन् (आहु-त्तस्य णच् III. 4. 92), श्लु is substituted for णच्, then there is reduplication, then guṇa by VII. 4. 75. 2. अनानजम् is लङ्, the णच् is changed to अम् ॥ 3. वदति is 1st Pers. Sing. Imperative of वद् ॥ 4. ननान्क is 3rd Person singular of the Present. 5. णनज् is the Perfect with णल् which is ârdhâdhtuka III. 4. 115. 6. जुजाषत् is the लट् of जुषी मातसवनयोः (Tudâdi 8), in the Parasmaipada, the इ of तिप् is elided (III. 4. 97), then is added the augment अद् (III. 4. 94) then णच् is irregularly replaced by श्लु, then reduplication.

In the words पस्पशात् &c. the reduplicate has been shortened, as a Vedic form, in the Intensive यङ् लुक् ॥ चाकशीत् is from काशृजसौ there is (यङ् लुक्, लट्, तिप्, and इद् augment by यडा वा (VII. 3. 94). वावशीतीः is from वाशृजीमा, in the Intensive (यङ् लुक्, लट्, शत, डीप् and शस् i. e. it is the Accusative plural of the Feminine Present Participle from the Intensive root of वाश् ॥ The reading in the Kâsikâ is वावशात् ॥ In these two काश् and वाश् the roots have been shortened. Or the above forms may be derived regularly, without shortening, from the roots कश् and वश् ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भू, सुवोः, तिङि ॥

वृत्तिः ॥ भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति ॥

88. भू and सू get no guṇa before an immediately following Personal ending which is Sârvadhâtuka.

As अभून्, अभूः, अभुवन्; सुवे, सुवावे, सुवामहे ॥ The सू refers to the Adâdi root (21) in which the Present character is dropped, and does not refer to Divâdi (24) or Tudâdi (115) roots, because there the Present character अयन् and ण intervene between the Personal endings (तिङ्) and the root: and moreover the affixes अयन् and ण are ङिन् (I. 2. 4) and would not cause guṇa. Why do we say before तिङ्? Observe भवति where the guṇa takes place before णच् ॥ Why before a sârvadhâtuka affix? Observe व्यति भविषीष्ट, where the Benedictive is not a Sârvadhâtuka (III. 4. 116), and the augment is of course considered as a portion of the personal ending. Why the guṇa is not prohibited in बोभवीति when the Intensive यङ् is dropped, and the Personal ending is added directly to the root. Because the form बाभूतु in VII. 4. 65 indicates by implication that guṇa takes place in यङ्लुक् except in बाभूतु ॥

But of सू we have सापुवीति where guṇa has been prohibited in the Intensive, because there is no jîâpaka with regard to it.

The forms सुवे &c are the 1st Per. Imperative of सू ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ उतः, वृद्धिः, लुकि, हलि ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके पिपीति वर्तते ॥ उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलाद्यै पिति सार्वधातुके ॥

89. A root ending in short उ, which has no Present

characteristic (i. e. the vikaraṇa is dropped by luk elision), gets vṛiddhi, before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, but not if the stem is reduplicated.

Thus **बोति, बोषि, बोमि ; नोति, नोषि, नोमि, स्तोति, स्तोषि, स्तोमि** ॥ Why ending in इ? Observe **एति, एषि, एमि** ॥ Why do we say whose vikaraṇa is elided by लुक्? Observe **सुनोति, सुनोषि, सुनोमि** ॥ Why beginning with a हल्? Observe **यवाणि, रवाणि**, the First Person of the Imperative is **पित्** by III. 4. 92. Why before a **पित्** affix? Observe **युतः, रुतः** ॥ The augment **यासुद्** being **ङित्** (III. 4. 103), prevents **पित्** action in **अपि स्तुयान् राजानम्** ॥ The phrase **नाभ्यस्तस्य** should be read into the sūtra from VII. 3. 87: therefore Vṛiddhi does not take place here **योयोति नोनोति** ॥ Here there is luk-elision of **यङ्** ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतिः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतिर्विभाषा वृद्धिर्भवति ह्लादं पिति सार्धधातुके ॥

90. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the final उ of **ऊर्णु** gets optionally vṛiddhi.

As **प्राणोति** or **प्राणोति, प्राणोषि** or **प्राणोषि, प्राणोमि** or **प्राणोमि** ; but **प्राणवानि** before an affix beginning with a vowel.

गुणोऽपृक्ते ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ गुणः, अपृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतिर्द्धातुपृक्ते हलि पिति सार्धधातुके गुणो भवति ॥

91. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix which is a single consonant, Guna is substituted for the final of **ऊर्णु** ॥

As **प्राणोन्, प्राणीः** ॥ Though the anuvṛitti of **हल्ल** was understood in this sūtra from the last aphorism, the employment of the term **अपृक्** implies the existence of the following maxim:—**यस्मिन् विधिं स्तथाशब्दं ग्रहणे** "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule, in the form of a Locative case, and qualifies something else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question, and not as ending with it".

तृणह इम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ तृणहः, इम् ॥

वृत्तिः ॥ तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्धधातुके ॥

92. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, इ is added after अ of the verbal stem **तृणह** ॥

As **तृणोति, तृणोषि, तृणोमि, तृणोद्** ॥ In the last example though the affix vanishes altogether, yet it produces its effect. Why beginning with a consonant? Observe **तृणहानि** ॥ Why a **पित्** affix? Observe **तृणहः** with **तस्य** ॥ The stem **तृणह** is formed from the root **तृह्** (Rudhâdi) with the vikaraṇa **अत्**, and is so exhibited in the sūtra in order to indicate that the augment **इम्** is added after the vikaraṇa **अम्** has been added, and that the root **तृह** of Tudâdi class is not to be taken.

The above forms are thus derived :—

तृह् + वनम् + लिप् = तृणह् + इम् + लि = तृणह् + ति = तृणेह् + ति (VI. 1. 87) = तृणेह्-+ति
VIII. 2. 31) = तृणेह् + धि (VIII. 2. 40) = तृणेह् + धि (VIII. 4. 41) = तृणेहि with the
elision of one ह (VIII. 3. 13). The form तृणेहि is similarly formed by VIII. 2.
11, the ह् being changed to क् before सि of सिप् ॥ अतृणेह् is the लङ् 2nd and 3rd
Per. Sing.

ब्रुव ईद् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ ब्रुवः, ईद् ॥

वृत्तिः ॥ ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥

93. Before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the augment ईद् is placed after ब्रु ॥

As ब्रवीति, ब्रवीषि, ब्रवीमि, अब्रवीन् ॥ But ब्रवाणि before such an affix beginning with a vowel, and ब्रुतः before an affix which is not पित् ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ यङः, वा, ॥

वृत्तिः ॥ यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा ॥

94. The पित् Sârvadhâtuka affixes, beginning with a consonant, optionally get the augment ईद् in the Intensive.

As लालपीति in शाकुनिको लालपीति, so also दुन्दुभिर्वावसीति, त्रिधावद्धो वृषभो रोषसीति
हृदयोमस्यो आविवेश ॥ (Rig. IV. 58. 3). Also not, as वर्धसि चक्रम् and वर्धमि ॥ These
are all examples of the Intensive with the elision of बङ् ॥ When the stem
retains यङ्, there can be no पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant
after it, because then षप् will intervene between the affix and the stem. Hence
no examples of the same can be given.

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तु, रु, स्तु, शमि, अम्, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ तु इति सौभोयं धातुः, रु षब्दे हुम् स्तुतो शम उदशने अम् गत्यादिषु इत्येतैः परस्य सार्वधातुकस्य
लोटिर्वा ईडागमो भवति ।

95. A sârvadhâtuka affix, beginning with a consonant, optionally gets ईद् augment, after the roots तु, रु, स्तु, शम् and अम् ॥

The root तु (Adâdi 25) means 'to increase', रु (Adâdi 24) 'to make a sound', स्तु (Adâdi 34) 'to praise', षप् 'to be satisfied', and अम् 'to go'. According to Kâśikâ तु is a Sautra dhātu. Thus उन्नाति or उत्तवाति, उपरौति or उपरसीति, उपस्तौति or उपस्तवीति, शाम्यध्वम् or क्षामीध्वम्, अभ्यमति or अभ्यमीति ॥ षप् and अम् can then be followed by a consonant beginning sârvadhâtuka affix, when they lose their Present character (vikaraṇa) as a Vedic anomaly (bahulam chhandasi).

The Apīśālās read the sūtra as तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकास्तुञ्जति ॥ This will then become a विशिष्ट rule for the Vedic forms. The word सार्वधातुका is here exhibited in the feminine.

The repetition of 'sârvadhâtuka', though its anuvṛitti was present ; for the sake of stopping the anuvṛitti of सिन्, and this rule applies to आप् affixes also, as सुवीत्, रामाध्वम् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ अस्ति, सिचः, अ, पृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ अस्तेरङ्गान् सिञ्जन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥
वासिकम् ॥ आहिभुवारीदि प्रतिषेधः ॥

96. A single consonantal sârvadhâtuka affix gets the augment ईद्, after अस् (अस्ति) and after the Aorist character णच् ॥

As आसात्, आसीः ; भकार्षीत्, भसावीत् ॥ Why do we say a single-consonant affix ? Observe आस्त, भकायम् ॥

Vart:—Prohibition of the sthānivad-bhāva must be stated when आप् is substituted for झृ (III. 4. 84), and भृ for अस् (II. 4. 52), before the augment ईद् ॥ Therefore not here आस्थ and अभूत् ॥ The word आस्थ is thus formed आह् + सिच् = आह् + थल् (III. 4. 84) = आप् + थ (VIII. 2. 35) = आह् + थ (VIII. 4. 55) = आस्थ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये ॥

97. In the Veda, a single consonantal Sârvadhâtuka affix gets diversely the augment इद्, after अस् and सिच् ॥

As आप् एवेहं साल्ल सवमाः ॥ Here आप् is used instead of आसीत् ; but also अहंवासात् राशिः (See Maitr. S. I. 5. 12). So also with s-Aorist, as गोभिरक्षाः (Ri IX. 107. 9), प्रत्यञ्चमस्ताः (Rig X. 28. 4). And अनेषीमां पुत्रक, the अद् is not elided though मा is added (VI. 4. 75). अक्षाः and अस्ताः are examples of सिच् without इद् Compare VIII. 2. 73.

The word आप् is the लङ् of अस्, there is added तिप्, then णप् is elided then स् is changed to रु, and it is turned to visarjaniya. The words अक्षाः and अस्ताः are derived from the roots अक्ष् (सबलेन) and स्तृ (उपगतौ), in the Aorist, the तिप् is elided (VI. 1. 68), the सिच् is elided by VIII. 2. 24, and the इ of the root is changed to visarga. The augment इद् is not added as a Vedic irregularity.

रुद्भ पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ रुद्, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलद्वेषपृक्तस्य ईडागमो भवति ॥

98. After रुद् and the four roots that follow it, comes the augment ईद् to a sârvadhâtuka affix consisting of a single consonant.

As अरोसात्, अरोसीः, अस्वपीत्, अस्वपीः, अभसीत्, अभसीः, प्राणीत्, प्राणीः, अजसीत्, अजसीः ॥ Why of these five only ? Observe अजागर् भवात् ॥ Why an appikta affix ? Observe राशिः ॥ The word रुद् is singular, though it ought to have been plural.

अङ्गार्थगालवयोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अद्, गार्ग्य, गालवयोः ॥

वृत्तिः ॥ रुद्रादिभ्यः-परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन ॥

99. According to the opinion of Gārgya, and Gālāva, the augment अद् comes before a Sārvadhātuka affix consisting of a single consonant, after the above five roots रुद् &c.

As अरोदन्, अरोद्, अस्वपन्, अस्वप, अश्वसन् अश्वसः, प्राणन् प्राणः, भजन् भजः ॥ The names of Gārgya and Gālāva are mentioned for honoris causa.

The mention of these names is not for the sake of "option" (विकल्पार्थम्), because the very injunction about अद्, would make the ईद् of the preceding ūtra optional. The mention of more than one Achārya in the sūtra is also for this very reason.

अद् सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अद्, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ अद् भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

100. After अद् 'to eat', comes the augment अद् before a Sārvadhātuka affix consisting of a single consonant, according to the opinion of all grammarians.

As आरन् and आहः ॥ Before a non-aprikta we have अस्ति, अस्ति ॥ The word सर्वेषाम् makes it a necessary rule and not optional, like the last.

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अतः, दीर्घः, यञि ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यस्मादौ सार्वधातुके परतः ॥

101. The long आ is substituted for the final अ of Tense-stem, before a Sārvadhātuka affix beginning with व् or (lit. a consonant of यञ् pratyāhāra).

As पचामि, पचावः, पचामः, पक्ष्यामि, पक्ष्यावः, पक्ष्यामः ॥ Why 'for the अ only'? Observe चिनुवः, चिनुमः ॥ Why before a यञ् consonant (semivowels, nasals and अ) only? Observe पचतः, पचयः ॥ Why a 'Sārvadhātuka'? Observe कृत्वा, केशवः ॥ Some read the anuvṛitti of तिङ् into this sūtra, from VII. 3. 88 so at the lengthening takes place only before Personal-endings. According to them before कृषु there is no lengthening, as भववान् ॥

The word भववान् is thus formed. To भू is added कृषु, then comes षष्, adding kvasu as a sārvadhātuka under III. 4. 117; the reduplication of the ot ending in षष् is prevented, because the word dhātu is used in VI. 1. 8 which ordains reduplication of a root only, and not of a root plus a vikaraṇa as the form भव (भू-अ-षष्) ॥ Those who do not read the anuvṛitti of तिङ् in is sūtra, but only of the word सार्वधातुके, they explain the form भववान् as a edic anomaly.

सुपि च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ सुपि, च ॥

वृत्तिः ॥ अतो दीर्घो यस्मात्चनुवमेत । सुपि च यस्मादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

102. Before a case-ending beginning with **य** or **भ** (lit. a consonant of **यञ्** Pratyâhâra), the final **अ** of a Nominal-stem is also lengthened.

The whole of the phrase **अतो दीर्घो यमि** is understood here. Thus **वृक्षाय, लक्षाय, वृक्षाभ्याम्, लक्षाभ्याम्** ॥ But **आग्निभ्याम्** where the stem ends in **इ**, and **वृक्षस्य, लक्षस्य** where the affix does not begin with a **यम** consonant.

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुवचने, झलि, एत् ॥
वृत्तिः ॥ बहुवचने झल्येऽपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारदेशो भवति ॥

103. Before a case-ending beginning with **म्** or **स्** (lit. a **झल्** consonant), in the Plural, **ए** is substituted for the final **अ** of a Nominal stem.

As **वृक्षेभ्यः, लक्षेभ्यः, वृक्षेभ्यः, लक्षेभ्यः** ॥ Why in the Plural? Observe **वृक्षाभ्याम्, लक्षाभ्याम्** ॥ Why before a case-affix beginning with a **झल्** consonant? Observe **वृक्षाणाम्** (the lengthening here is by VI. 4. 3). Why a case-affix? Observe **बज्रध्वम्, पचध्वम्** ॥

ओसि च ॥ २०४ ॥ पदानि ॥ ओसि, च ॥
वृत्तिः ॥ ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारदेशो भवति ॥

104. Before the case-ending **ओस्**, **ए** is substituted for the final **अ** of a Nominal-stem.

As **वृक्षयोः** (Gen. dual) **स्व**, **लक्षयोः स्व**, **वृक्षयोः** (Loc. dual) as **वृक्षयोर्निधेहि** ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ आङि, चै, आपः ॥
वृत्तिः ॥ आङि पूर्वार्धनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्चकारादेशोऽपि च भावन्तस्याऽथेकारदेशो भवति ॥

105. Before the case-endings **ओस्** and before **आ** of the Instrumental, **ए** is substituted for the final **आ** of the Feminine-affix.

आङ is the name given to the affix **दा**, the Ins. Sg. by the ancient grammarians. As **खट्वा, मालया, खट्वाः, मालयाः, बहुराज्या, कारीषगन्धया, बहुराज्याः, करीषगन्धयाः** ॥ Why the **आ** of the Feminine affix only? Observe **कीलालपा ब्राह्मणकीलालपाः ब्राह्मणकुलपाः** ॥ Where ever **ङी** or **भाप्** is employed in Grammar, they mean the long forms **ङी** and **भा**, and not when they are shortened, therefore, here, **भतिखट्वा ब्राह्मणकुलं** ॥

The word **कीलालपा** is derived from **कीलालं विवति** with the affix **विप्** (II. 2. 74). In the Ins. Sing. the final **आ** is elided by VI. 4. 140. Had therefore **आ** only been used in the sūtra, instead of **भाप्**, there would have been **ए** substitution in the case of **कीलालपा** also; for the **लौप्** rule VI. 4. 140 would find its scope in **कीलालपाः पद** &c, and would be debarred here by the present sūtra.

The maxim **रूपाद् यङ्गोऽशीर्यपहणम्** is necessary, because otherwise on the maxim of *sthānivadbhāva*, the short substitutes of **ङी** and **आप्** would also be included. In fact, in the sūtra prohibiting *sthānivad bhāva*, we find this *ārtika* **रूपाद् यङ्गोऽशीर्य**: "A short (not long) substitute of **ङी** and **आप्** is not *sthānivat*".

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ सम्बुद्धौ, च ॥

तिः ॥ आप इति वसंते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एव भवति ॥

106. ए is substituted for the final आ of a Feminine stem, in the Vocative Singular.

As **हे खट्वे, हे बहुराजे, हे कारीषगन्धे ॥**

अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अम्बार्थ, नयोः, ह्रस्वः ॥

तिः ॥ संबुद्धाविति वसंते । अम्बार्थानामङ्गानां नयन्तानां ह्रस्वो भवति, संबुद्धौ परतः ॥

वार्तिकम् ॥ उलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ छन्दसि वति वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ ततो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दस्येव ह्रस्व स्वमिष्यते ॥ मातृणां मातच् पुत्रार्थमर्हते ॥

107. A short vowel is substituted in the Voc. Sg. for the आ of the feminine, in the sense of 'mother, mother-learn', as well as for the long vowel of the Feminines called *Nadi* (I. 4. 3 &c).

As **हे अम्ब ! हे अक्क ! हे अल्ल ! हे कुमारि ! हे शार्ङ्गरावि ! हे ब्रह्मबन्धु ! हे वीरबन्धु !**

Vart:—Prohibition must be stated when the endearing terms denoting mother have an uncombined उ, ल or क, as **हे अम्बाड ! हे अम्बाल ! हे अम्बिक !** But **हे पक्क** and **हे अल्ल** where the ल and क are conjunct.

Vart:—Optionally so in the Veda: as **हे अम्बाड !** or **हे अम्बाँड ! हे अम्बाल !** or **हे अम्बाले, हे अम्बिक ! हे अम्बिके ॥**

Vart:—A feminine stem formed with the affix तल् optionally becomes short before the Loc. Sg. and Voc. Sg. As **देवते भक्तिः** or **देवतायां भक्ति, हे देवत !** or **हे देवते ॥** This shortening takes place in the Veda only.

Vart:—In a Bahuvrihi compound ending with मातृ, there is substituted मात for मातृ in the Voc. Sg. when the word means a son worthy of such a mother. As **हे मागामात ! = माया व्यवहसमर्हति क्ष्मापनीयत्वाद् यः पुत्रः ॥** This debars the कृप् affix of V. 4. 153. The च् of मातच् makes the final acute.

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वस्य, गुणः, ॥

तिः ॥ संबुद्धाविति वसंते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः ।

108. For short इ and उ final in a nominal-stem, a *guṇa* is substituted in the Vocative Singular.

As **हे अग्ने, हे वायो, हे पदे ॥** But there is no *guṇa* in **हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु,** because **ई** and **ऊ** were shortened specifically, and to substitute *guṇa* for them

would make their shortening a useless operation. Moreover, had guṇa been intended in the case of these nadī words, the sūtra would have been अम्बायांनाङ्गस्यः

२ नदीङ्गस्योऽयुणः ॥

असि च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ असि, च ॥

वृत्तिः ॥ असि परतो ङ्गान्तस्याङ्गस्य युणो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ असादिषु छन्दसि वाच्यने प्राक् णौ चङ्गुपधाया ङ्गस्य इत्येतस्मात् ॥

109. Before the affix अस् of the Nom. Pl., Guṇa is substituted for the final short vowel of a nominal stem.

As अग्नयः, वायवः, पटवः, धेनवः, बुद्धयः ॥

Vart.—All these rules upto the end of this chapter are of optional application in the Veda. As अम्बे or अम्ब, पूर्णा र्वि or पूर्णा र्वी, अथा शतक्रवः or शतक्रवः, पञ्च धृत्यः or पञ्चधे धृत्यः, किकिरीष्या or किकिरीषिना ॥

The forms र्वि and र्वी could have been regularly obtained by the optional use of डीष् (कृषिकाराशक्तनः) ॥ शतक्रवः is formed by adding अस् to शतक्रतु without guṇa of उ, and उ being changed to ङ् ॥ The rule of lengthening the prior vowel (VI. 1. 102) which would have otherwise come, in the absence of guṇa does not take place, as a Vedic option (VI. 1. 106). किकिरीष्या is the Instrumental singular, the ना of VII. 3. 120 does not come. The word किकिरीषि is formed by Uṇādi nipātan (कृषिधृषि &c Uṇ IV. 56).

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ ऋतः, ङि, सर्वनामस्थानयोः ॥

वृत्तिः ॥ गुण इति वर्तते ऋकारान्तस्याङ्गस्य डौ परतः सर्वनामस्थाने च युणो भवति ॥

110. Guṇa is substituted for the final ऋ of a stem, in the Locative singular and in the Strong cases.

As मातरि. पितरि. भ्रातरि, कर्तारि; मातरौ, पितरौ, भ्रातरौ, कर्तारौ, कर्तारः ॥ For the long in कर्तारौ and कर्तारः see VI. 4. 11. The त् in ऋत् is for the sake of facility of utterance.

Because before ङि and strong cases, it is impossible for a stem to end in a long vowel ऋ nor a dhātu noun can so come, since in that case, long ऋ would be changed to इ by VII. 1. 100, and in forms like कर्तृणि there is गुप् ॥

वेङ्किति ॥ १११ ॥ पदानि ॥ घेः, ङिति, ॥

वृत्तिः ॥ घञ्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो युणो भवति ॥

111. For the इ and उ of the stems called घि (I.4.3.) Guṇa is substituted in Dative, Ablative and Genitive Singular.

As अग्नये, वायवे, अग्नेः, वायोः, (VI. 1. 110). Why of घि stems? Observe सख्ये, पत्ये ॥ Why in the Singulars of the Dat. Abl. and Loc. only? Observe अग्निः न्याम् ॥ The word case ending (घुषि) is understood here also, as the counter-examples are पट्टी, कुरुतः ॥

The word पट्टी is formed by adding डीष् to पट् (IV. 1. 44). डीष् is not a case-affix, though it is ङित् and is added to पट् which is घि ॥ कुरुतः is no proper example: for though कम् which is added to कुरु, is ङित्, it is only so by atideśa (सार्वधातुकनविन्, and moreover कुरु is not घि ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ आद्, नद्याः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तावङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति ॥

112. The augment आद् is added to the case-endings of the Dat. Abl. and Gen. Sg. after the stem called Nadi (I. 4. 3. &c.).

As कुमायै, किशोर्यै, ब्रह्मबन्धये, धीरबन्धये, कुमायां, किशोर्यां, ब्रह्मबन्ध्याः, धीरबन्ध्याः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ याद्, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तावङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति ॥

113. The augment याद् is added to the Dat. Abl. and Gen. Sg. after a Feminine stem ending in आ ॥

As खट्वायै, बहुलाजायै, कारीषगन्ध्यायै, खट्वायाः, बहुलाजायाः, कारीषगन्ध्यायाः ॥ But in the compound भलिखट्वा, (from खट्वाभलिक्रान्तः), this rule does not apply, on the maxim कृषाद् षष्ठ्येऽरीयः as the आ has been shortened here. Even when the word भलिखट्वा assumes the form भलिखट्वा in the Dative by VII. 3. 102, the affix does not take the augment याद्, because this long आ is a lākṣhaṇika आ only, while the आ of the sūtra is a pratipadokta (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः पतिपदस्यैव) ॥

सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्याद्, ह्रस्वः, च, ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आबन्तावङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति ॥

114. After a Pronominal stem ending in long आ of the Feminine, the Dat. Abl. and Gen. Sg. receive the augment स्याद् and the आ of the stem is shortened.

As सर्वस्यै, विश्वस्यै, यदस्यै, तस्यै, कस्यै, भवस्यै, भवस्याः, सर्वस्याः, विश्वस्याः, वस्यै, तस्याः, तस्याः, भवस्यै भवस्याः ॥

But अमुष्यै where the stem does not end in long आ of the Feminine.

विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, द्वितीया, तृतीयाभ्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति ॥

115. After द्वितीया and तृतीया the Dat. Abl. and Gen. Sg. may optionally get the augment स्याद् before which the आ is shortened.

As द्वितीयस्यै or द्वितीयायै, तृतीयस्यै or तृतीयायै, द्वितीयस्याः or द्वितीयायाः, तृतीयस्याः or तृतीयायाः ॥

केराक्षयास्त्रीभ्यः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ केः, आम, नदी, आप्, नीभ्यः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तावङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य केराक्षयास्त्रीभ्यो भवति ॥

116. For the ending इ of the Loc. Sg. there is substituted आम, after a stem called Nadi (I. 4. 3. &c), after the Feminines in आ, and after नी ॥

As कुमार्याम्, किशोर्याम्, गौर्याम्, ब्रह्मबन्ध्याम्, धीरबन्ध्याम्, खट्वास्याम्, बहुराजास्याम्, कारी
वमन्ध्यास्याम्, नी-मामण्याम्, सेनान्याम् ॥

The word ग्रामणी is formed by कृष् affix added under III. 2. 61, the
is changed to ण by अम ग्रामाभ्याम्; and the यण substitute in the Locative is by
VI. 4. 82.

इदुद्ग्याम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ इत्, उद्ग्याम्, ॥
वृत्तिः ॥ इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरापदेशो भवति ॥

117. After the Feminine nadi words ending in इ
and उ short, आम् is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As कृत्याम्, धेन्याम् ॥ See I. 4. 6.

The word नदी is understood here also. Obj. If this be so, it is not
really separate sūtra, because it is included in the last, and these forms could
be obtained by the last sūtra : so that we ought to make only one sūtra of 117
and 118, as इदुद्ग्यामौत् ॥ Ans. We could not have done so, for then in the
case of कृति and धेनु, the औ would have come and not आ, in this way. The आम् would
have found scope in nadi words like कुमार्याम्, the औ would have undisputed
scope in पत्न्यौ and सख्यौ; but in the case of कृति when getting the designation
नदी the औ would have come, being subsequently taught, and the form would
have been कृत्यौ instead of कृत्याम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ औत् ॥
वृत्तिः ॥ इदुद्ग्यामुत्तरस्य डेरीकारपदेशो भवति ॥

118. After a stem ending in इ or उ short, and which
is not a Nadi or a Ghi, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As सख्यौ, पत्न्यौ ॥

In the case of नदी words आम् is taught by the previous sūtras, in the cas
of चि words औ preceded by अ substitution of चि letters will be taught in the
next sūtra, so by the rule of exclusion, the present sūtra applies to words other
than nadi and ghi.

अख्येः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अत्, च, घेः, ॥
वृत्तिः ॥ औपिति वर्तते चिसंज्ञकादुत्तरस्य डेरीकारपदेशो भवति तस्य च घेकारपदेशो भवति ॥

119. After a Ghi (I. 4. 7) stem ending in short इ
or उ, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg. and अ is substituted
for the final of such Ghi stem.

As भग्नो, वायो, कृतो, धेनो, पदो ॥ The short अ is substituted, in order to
prevent the दाप् affix in the Feminine. Those who read 118 and 119 combined
as औपच घेः translate it thus: "After every other stem ending in इ and उ
(i. e. which is not a Nadi), औ is substituted for the Locative Singular इ, where
for the final of Ghi stems, अ is substituted". They do so on the analogy of the
sūtra कर्तुः क्यङ् सलोपश्च (III 1. 11).

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आङः, ना, अ स्त्रियाम् ॥
वृत्तिः ॥ परस्मैपदानाङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् ॥

120. ना is substituted for the ending आ of the Instrumental singular, after the Ghi stems, when they are not Feminine.

As अग्निना, वायुना, पटुना ॥ Why do we not say आङो ना पुंसि 'ना is substituted for आ in the Masculine'? Ans. In order to form the neuter Instrumentals also, as वपुणा, जतुना ॥ Obj. These can be formed by the augment नुस् under rule VII. 1. 73, and not by the ना of this sūtra. Ans. But वपुना will not be so formed as वपुना ब्राह्मणकुले ॥ Because वु substituted for इस् of वदस् VIII. 2. 80 is considered as asiddha or non-existent (VIII.2.1) for the purposes of the application of VII. 1. 73, and as वपु cannot take नुस्, it will take ना by this rule. Why do we say "not in the Feminine?" Observe कृत्या, धेन्या ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FOURTH.

जौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ पदानि ॥ जौ, चङि, उपधायाः, ह्रस्वः, ॥
वृत्तिः ॥ भङ्गस्वेति वर्तते चङ्परे जौ यङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ उपधाह्रस्वस्य जौजिच्युपसंख्यानम् ॥

1. A short is substituted for the vowel, standing in a penultimate position, in the Causative stem, when the affix चङ् (sign of the Reduplicate Aorist of the Causatives) follows.

As भञ्जीकरन्, भञ्जीहरन्, भलीलवन्, भपीपठन् ॥ Here the rules of reduplication and shortening of the penultimate both present themselves simultaneously. The rule about shortening, being subsequent in order, is applied first, and then the reduplication takes place. Thus कारि + भन् = कार् + भन् (जि being elided VI. 4. 51) = कर् + भन् (shortening VII. 4. 1) = चकर् + भन् (VI. 1. 11) = चिकर् + भन् (VII. 4. 93, 79) = चीकारन् (VII. 4. 94). The necessity of maintaining this order will appear from the following considerations. The Causative stem of भट् is भाटि; the Aorist of which is भाटि + चङ् + न् = भाट् + भन् (VI. 4. 51). Now if reduplication took place first we shall have भाटिद् + भन् (I. 1. 59 the elided इ will be present for the purposes of reduplication) and as the penultimate is short already, the form will be भाटिदन्, which with the augment भ will be भ + भाटिदन् = भाटिदन् ॥ This is a correct form, so far as it goes; but when the augment is elided in connection with the negative ना, the form will be ना भवान् भाटिदन्, the correct form however is ना भवान् भाटिदन् with a short भ, which can be formed if we shorten first and then reduplicate, as भार् + भन् = भट् + भन् = भाटिद् + भन् = भाटिदन्, which with the augment भ, will be भाटिदन् ॥ In fact, though the reduplication of the second syllable (VI. 1. 2) is a *nitya* rule, because it applies even where a penultimate is shortened and where not, yet the rule about shortening takes effect first, because the author has himself indicated this, by making the root

भोण have an indicatory क् in the Dhātupāṭha (See VII. 4. 2 about क्णिन् verbs). For had the reduplication taken place first in the case of भोण् (Bhu. 482), as भोणिण्, there would be no long vowel to be shortened, and there would be no necessity of the prohibition (VII. 4. 2).

Obj: Why do we say 'in the Causative'? The चङ् Aorist is formed of Causatives only (See III. 1. 48), the only exceptions being the simple roots भि, हु, छु, धेद् and भि, none of which have any vowel in the penultimate and कृष् and छृष् have already short upadhā. The sūtra चङ्लुपधाया इत्यः would have been enough. Ans. Had the sūtra been, as proposed, then it would have meant, 'that which is penultimate when चङ् follows, should be shortened'. Therefore in the Aorist of the Causative of लृ, we have लृ + णि + चङ्-लृ-न् = लृ + इ + भन् here the penultimate *with regard* to चङ् is ऊ, which would be shortened, debarring Vṛiddhi and आच् substitute, and there would have come the इवङ् substitute instead. But that is not the case. We have अलीलवन्, and not अलुलवन् ॥ Similarly, in the Aorist of the Causative of हा, we shall have हा + इ + भन्, and आ being shortened we have इ + इ + भन्, so that we cannot add the augment पुक् (VII. 3. 36), and form असीदवन् ॥ And the forms like अपीपचन् (पच् + इ-भन्) would not at all admit of shortening.

Why do we say when चङ् follows? Observe कारयति, हारयति where there is no shortening in the Present Tense. Why do we say of the penultimate? Observe अचकाङ्क्षन् from काङ्क्ष्, and अववाञ्छन् from वाञ्छ्, where the penultimate being a consonant, there can be no shortening. Had the word penultimate been not used, the vowels of these would be shortened. And the word 'upadhā' is also absolutely necessary for the sake of the subsequent sūtras like VII. 4. 4, and it prevents shortening in the above case, which would have otherwise taken place, on the maxim येन माध्ववधानं तेन ध्ववहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात् which qualifies I. 1. 67.

Vart:—The rule of shortening of the penultimate applies to the चङ् Aorist of the Causative of the Causative i. e. to the double Causative even. Thus असीदवन् (= वादितवन्तं प्रयोजितवान्) वीणां परिवारकेन ॥ Otherwise वादि + इ + भन् = वाद् + इ + भन् = वाद् + • + भन् ॥ Here the elided इ being sthanivat, will prevent shortening, or because the stem has lost a simple-vowel (इलोपिन्), it will not be shortened. The present vārtika makes it so however.

नागोपिशास्त्रवृद्धिताम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ न, अक्, लोपि, शासु, ऋदिताम् ॥

इति ॥ अगोपिनामन्त्राणां शास्त्रदितां च जो चङ्लुपधाया इत्यो न भवति ॥

2. The shortening of the penultimate of the stem, before the causative affix, in the reduplicated-Aorist, does not take place, when it is a (Denominative) stem, which has lost

a simple (end vowel of the Nominal-stem), before the Causative sign and also not, when it is the verb शास्, or a root which has an indicative ऋ ॥

The word अग्लोपिन् means literally a stem, in which a simple vowel (अप्रत्ययः) or a portion containing an अक् vowel has been dropped. As the final vowels of Denominative stems are so elided before the Causative sign, the sūtra has been translated accordingly. Thus अममालन् = मालमाख्यन्; अममातरन् = मातरमाख्यन्, अममराजन् = राजानमतिक्रान्तवान्, अममलुलामन् = लोमान्यलुलुप्तवान् ॥ Where a simple अक् vowel alone is elided, as in the case of माला, there the elided अ being sthānivat, would prevent the shortening, the आ of मा not being there considered penultimate. So that अग्लोपिन् could be spared from the sūtra, since the sthānivad-bhāva would prevent shortening. But where an अक् vowel plus a consonant is dropped, as in राजन् and लोमन्, there the sthānivad-bhāva does not apply (I. 1. 57), hence the necessity of employing the term अग्लोपिन् in the sūtra. Similarly अशशासन् with शास्; and अववाधन् from बाध्, अववाचन् from वाच्, and अदुदोक्तन् from दूक् ॥ See III. 1. 21 and 25.

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ भ्राज, भास
भाष, दीप, जीव, मील, पीडाम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ षड्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् ॥
वास्तिकम् ॥ काण्वारीतां वेति वक्तव्यम् ॥

3. The shortening of the penultimate of the Causative stem, in the reduplicated Aorist, is optional in the following:—bhrāj, bhās, bhāsh, dīp, jīv, mīl and pīḍ.

As अब्रभ्रजन् or अब्रभाजन्, अब्रीमसन् or अब्रीमासन्, अब्रीमषन् or अब्रभाषन्, अब्रीरिपन् or अब्रीदीपन्, अब्रजीजिवन् or अब्रजीजीवन्, अब्रीमिलन् or अब्रीमीलन्, अब्रीपिडन् or अब्रीपीडन्. The Dhātupāṭha reads भ्राञ् (Bhu. 194) and भास् (Bh. 655). The indicative क् is unnecessary and not countenanced by Pāṇini, as shown in this sūtra. Had they been क्ङिन्, they would have been governed by the last aphorism.

Vdt:—The words क्राणि, वाणि, राणि, हेडि, लीपि should be enumerated: as अव्यकाजन् or अव्यकीकजन्, अरराजन् or अरीरजन्, अशश्राजन् or अशिभ्रजन्, अवभाजन् or अब्रीमजन्, अजीहिजन्, अजीहिङ्, अलुलोपन् or अलूलुपन् ॥

लोपः पिबतेरीष्वाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ लोपः, पिबतेः, ईत्, च, अभ्यासस्य ॥
वृत्तिः ॥ पिबतेरङ्गस्य णौ षड्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्यकारादेशो भवति ॥

4. The penultimate vowel, in the Causative stem of पा 'to drink' is elided in the Aorist, and for the vowel of the Reduplicate there is substituted long ई ॥

As पा + णि + अन् = पाप् + इ + अन् (VII. 3. 37) = पाप् + अन् (VI. 4. 51) = पप् + अन् (VII. 4. 8) = पप् + अन् (I. 1. 59) = पीव्यन् (VII. 4. 4). Thus अपीव्यन्, अपी-
व्यन्, अपीव्यन् ॥ When the penultimate आ is elided, there remains प् which
cannot be reduplicated as having no vowel, but the elided आ is considered as
sthānivat and thus पा is reduplicated. Sūtra VII. 4. 80 establishes by impli-
cation the principle that the substitutes caused by णि are sthānivat. Thus
पु + णि = भावि; in reduplicating, this भा will not be reduplicated, but भू, as भुभावि,
भू = भू by sthānivad-bhāva.

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तिष्ठतेः, इत् ॥

वृत्तिः ॥ तिष्ठतेरङ्गस्य णौ षड्युपधाया इकारादेशो भवति ॥

5. Short इ is substituted for the penultimate vowel of the Causative stem of स्था in the Aorist.

Thus अतिष्ठिपन्, अतिष्ठिपताम्, and अतिष्ठिपन् ॥ The form is thus evolved.
स्था + णिप् + अन् = स्थाप् + इ + अन् (VII. 3. 36) = स्थाप् + अन् (VI. 4. 51) = स्थिप् + अन्
(VII. 4. 5) = तिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जिघ्रतेः, वा ॥

वृत्तिः ॥ जिघ्रतेरङ्गस्य णौ षड्युपधाया इकारादेशो वा भवति ॥

6. Short इ is optionally substituted for the penul-
timate vowel of the Causative stem of घ्रा in the Aorist.

As अजिघ्रिपन् or अजिघ्रपन्, अजिघ्रिपताम् or अजिघ्रपताम्, अजिघ्रिपन् or अजिघ्रपन् ॥
Thus घ्रा + णि + अन् = घ्राप् + इ + अन् (VII. 3. 36) = घ्रिप् + इ + अन् (VII. 4. 6) = घ्रिप् +
अन् (VI. 4. 51) = जिघ्रिपन् ॥ When इ is not substituted, आ is shortened by VII. 4. 1.

उर्ऋत् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उः, ऋत् ॥

वृत्तिः ॥ णौ षड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति ॥

7. Short ऋ is optionally substituted for the penul-
timate ऋ and ॠ of a Causative stem, in the reduplicated
Aorist.

This debars the हर् (VII. 3. 101), भर (VII. 3. 86), and भार् (VII. 2. 114)
substitutes. Thus अचिकीर्तन् (VII. 1. 101) or अचिकीर्तन् from कृन् (Chur 111): अव-
वर्तन् (VII. 3. 86), or अवीवृत्तन्; अममार्जन् (VII. 2. 114) or अमीवृजन् ॥ Though the
हर्, भर and भार् substitutes are antaraṅga operations, they are prohibited by
the express text of this sūtra. The short ऋ is substituted even for a long
ऋ: the ह् of ऋह् shows that, as in अचीकृतन् (VIII. 2. 77). In fact, this ऋ
substitute does not take place after the operations of हर्, भार् and अर् sub-
stitutions have taken effect, but it is a form which suspends the operation
of all those rules.

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये णौ षड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् ॥

8. Short ऋ is invariably substituted in the Veda, for the penultimate ऋ or ॠ of a Causative stem, in the Reduplicated Aorist.

As भवीवृधन्, भवीवृधताम् and भवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दयतेः, दिगि, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ दयतेर्लृप्तस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति ॥

9. दिगि is substituted for दे (दयते), in the Perfect.

As अव दिग्ये, अव दिग्याते, अव दिग्यिर ॥ The root दृह् 'to protect' (Bhu. 1011) is to be taken, and not दय 'to give' (Bhu. 510), for that root forms its Perfect by भाष (Periphrastic Perfect) as taught in III. 1. 37. The substitute दिगि debarb reduplication.

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोग-आदेः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः ॥

वासिकम् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधमहणं कृम्यं कर्तव्यम् ॥

10. A root ending in short ऋ, and preceded by a conjunct consonant, gets Guṇa in the Perfect.

As सस्वरतुः, सस्वर from स्वर, दध्वरतुः, दध्वर from ध्व, सस्मरतुः, सस्मर from स्म. Why do we say ending in ऋ? Observe चिञ्चिषतुः, चिञ्चिषुः ॥ Why do we say beginning with a conjunct consonant? Observe चक्रतुः, चक्रुः ॥ This sūtra ordains Guṇa where there was prohibition by I. 2. 5 read with I. 1. 5. But this does not debar the Vṛiddhi caused by ञ् (VII. 1. 115). In fact, that prior rule supersedes this posterior rule, as सस्वार, दध्वार, सस्मार ॥ The word लिटि is to be supplied in the sūtra, the rule does not apply to Nishṭhā &c., as स्तुतः, स्तुतवान् ॥

Vārt:—For the sake of कृष्, the guṇa should be stated even where the double-consonant is in the penultimate position and not in the beginning. As संचस्कारतुः, संचस्करुः ॥ See VI. 1. 135. On the maxim पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गे 'a root is first developed fully and then the preposition is added to it', we first develop कृ in the Perfect by reduplication, which gives us चक्रुः + अतुस्, then we add the preposition as संचक्रुः + अतुस्, then we add सुद् though the reduplicate intervenes, by VI. 1. 136 and 137, as संचक्रुः-अतुस्, now the root assumes a form in which the penultimate begins with a double consonant, and applying the vārtika we make guṇa, and get संचस्कारतुः ॥

It is by this consideration that in संस्कृषीष्ट, उपस्कृषीष्ट, the सुद् augment being Bahiranga and consequently considered as non-existent (asiddha), there is no इद् augment added by VII. 2. 43.

ऋच्छत्युताम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ ऋच्छति, ऋ, ऋताम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋच्छतेर्लृप्तस्य ऋकारान्तां च लिटि परतो गुणो भवति ॥

11. There is guṇa in the Perfect of कृच्छ्, ऋ and roots ending in long ऋ.

As आनच्छ्, आनच्छतुः, आनच्छः from कृच्छ्, आर, आरतुः, आरः from कृ, and नि चकरतुः, नि चकरः, नि जगरतुः, नि जगरः from कृ and गृ ॥ कृच्छ् not having a light vowel in the penultimate, would not have received guṇa by VII. 3. 86, this sūtra ordains it; roots in long कृ never received guṇa, but इर् substitution; this ordains guṇa. The Vriddhi of VII. 2. 115 supersedes this rule, within its own jurisdiction, a prior superseding the posterior: as निचकार, नि जगार ॥

शृद्ध्वां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ पदानि ॥ शृ, दृ, प्राम, ह्रस्वः, वा, ॥
वृत्तिः ॥ शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वा भवति ॥

12. In शृ, 'to injure' (IX. 18) दृ 'to tear' (IX. 23) and पृ 'to protect' (IX. 19) the vowel may optionally be shortened in the Perfect.

As वि शश्वतुः by shortening or वि शशरतुः, by guṇa, which prevents ए and abhyāślopa (VI. 4. 126) वि शशुः or विशशरः, विशश्रुतुः or विशशरतुः, विशश्रुः or विशशरः; निषप्रतुः or निषपरतुः, निषप्रुः or निषपरः ॥ Why is the word 'short' made optional in the sūtra, and not the word 'guṇa'; for in the absence of guṇa, the long कृ would have become र before अतुः by यणादेशः, and we would have got the forms विशश्वतुः, विशशुः by the regular rules of 'sandhi'? The word 'short' is used in the sūtra, in order to debar the इर् and उर् alternatives. Had the sūtra been "शृ दृ प्रां वा" the alternative examples would have been with इर् (VII. 1. 101) as शिशिरतुः शिशिरः and उर् (VIII. 2. 77) as विपुत्रतुः ॥ Some say this sūtra is unnecessary. The above forms like वि शश्वतुः, विशशुः, &c. can be regularly obtained from the roots आ 'to cook', द्रा 'to abuse', and प्रा 'to fill' and as the roots have many other senses, besides those assigned to them in the Dhātupāṭha, the roots आ, द्रा and प्रा will give the meanings of शृ, दृ, and पृ ॥ If that were so, the form विशश्ववान् with the affix क्तु could not be formed, for we should have either विशशर्वान् from शृ root or विशश्रिवान् from आ root but never विशश्ववान् ॥ So the rule about shortening is necessary.

केऽणः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ के, अणः, ॥

वृत्तिः ॥ के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति ॥

13. Before the affix क्, the preceding आ, ई and ऊ are shortened.

As लका, (VII. 3. 47) कुमारिका, किशोरिका, ब्रह्मबन्धुका ॥ Why आ, ई and ऊ only? Observe गोका, नौका ॥ The words लका, धाका are irregular being formed by Uṇādi diversity, with the affix क् added to ल and धा (Uṇ III. 40) By the following sūtra, the rule does not apply to the affix कर्; it therefore implies that कर् is governed by this rule, though it has the anubandha ॥ Ka-tyāyana would confine this rule to the Taddhita क्, and not the कृत् क् of the

Uṇādi, as राका, धाका; but Uṇādi words are not derivatives (उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिविकानि), and hence no necessity of reading Taddhita into the sūtra.

न कपि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ न, कपि, ॥

वृत्तिः ॥ कपि मय्ये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति ॥

14. But before the samāsanta affix कप् coming after Bahuvrīhi compounds, the अण् vowels are not shortened.

As बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः, बहुवधूकः, बहुलक्ष्मीकः ॥ The shortening ordained by I. 2. 48 even does not operate when कप् follows.

For had there been upasarjana shortening (I. 2. 48), the present sūtra would be useless. Therefore, the very existence of this sūtra debars every sort of shortening. Obj. The present sūtra would not be useless, for it will find scope where there is no shortening of the upasarjana by I. 2. 48: namely before non-feminine affixes, as बहुवधूकः; but there should be shortening in feminine affixes. Ans. The shortening of I. 2. 48 will not take place before कप् affix. Because the affix कप् will first be added to the second member in the sense of the compound, and then the word so ending in कप् will be compounded with the first member. So there is no *prātipadika* left which ends in a feminine affix, and therefore I. 2. 48, does not apply, because the *prātipadika* now left is one ending in the affix कप् and not in a feminine affix.

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ आपः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् ॥

15. Optionally the feminine stem in आ is not shortened before कप् ॥

As बहुलक्ष्मीकः or बहुलक्ष्मीकः, बहुमालकः or बहुमालकः ॥

ऋरशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ ऋ, रशः, अङिः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋरशान्तानां ह्रस्वो अङि परतो गुणो भवति ॥

16. Guṇa is substituted for the vowel of the root, before the affix अङ्, in the roots ending in ऋ or ॠ, as well as in रश् ॥

As राकलाहयुष्कोऽकरन्, अहं तेभ्योऽकरं नम, असरन्, आरन्, अवर्शन्, अवर्शनाम्, अवर्शन् ॥ The affix अङ् means the Aorist-character अङ् of which the above examples are given. It also is the kṛit-affix (III. 3. 104). of which we have कृ - ज्ञा ॥

The word अकरन् is अङ् Aorist formed from कृ by III. 1. 59. The word असरन् is from हृ (III. 1. 56). अवर्शन् by VI. 1. 57.

अस्यतेऽस्युक् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अस्यतेः, युक्, ॥

वृत्तिः ॥ अस्यतेऽस्युक् युगागमो भवत्यङि परतः ॥

17. The stem अस (अस्यते) gets the augment शुक् before this Aorist अङ् ॥

As आस्थत्, आस्थताम्, आस्थन् ॥ See III. 1. 52.

श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ श्वयतेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः ॥

18. The अ is substituted for the final of श्वि in the अङ् Aorist.

As अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन् ॥ For the अ of the stem and the अ of the affix, there is the single substitute of the last by VI. 2. 97. See III. 1. 58.

पतः पुम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ पतः, पुम् ॥

वृत्तिः ॥ पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः ॥

19. The augment प् is added after the vowel of the root पत् in the अङ्-Aorist.

As अपतत्, अपतताम्, अपतन् ॥ The पत takes the अङ् Aorist as it has an indicative क् in the Dhâtupâtha (III. 1. 55).

वचउम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वचः, उम् ॥

वृत्तिः ॥ वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति ॥

20. The augment उ is added after the अ of वच् in the अङ्-Aorist.

As अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् ॥ See III. 1. 52.

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शीङः, सार्वधातुके, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति ॥

21. For the vowel of शी, there is substituted guṇa, when a Sârvadhâtuka affix follows.

As शेते, शयाते, शेरते, but शिद्ये before the ârdhadhâtuka affix (III. 4. 115). Though these sârvadhâtuka affixes were ङित् (I. 2. 4) and would not have caused guṇa (I. 4. 5), they do so by virtue of the present sūtra. The word शीङ् is read in the sūtra with the anubardha ङ्, in order to indicate that the rule does not apply to यङ् लुक् as शेशीतः, शेदयाते ॥

अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥ पदानि ॥ अयङ्, यि, क्ङिति, ॥

वृत्तिः ॥ यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ॥

22. Before an affix beginning with य् and having an indicative क् or क्ङ, there is substituted अय् for the ई of शी ॥

As शय्यते with यक्, शाशय्यते with यङ्, प्रशय्य and उपशय्य with ल्यप् which being the substitute of क्त्वा is कित् ॥ But शिद्ये where the affix is ए, and शेयन् where the affix is यत् (neither कित् or ङित्) ॥

उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ उप सर्गात्, ह्रस्वः, ऊहतेः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य ऊहनेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कङिति ॥

23. The short is substituted for the ऊ of ऊह् when a Preposition precedes it, and an affix beginning with य् with an indicatory क् or ङ् follows.

As सयुज्यते, प्रयुज्यते, सयुज्य, अभ्युज्यते, अभ्युज्य ॥ But ऊज्यन्त without Preposition. Why do we say of ऊह्? Observe समीक्यते ॥ Why do we say 'before य्'? Observe समूहितम् ॥ Why do we say having indicatory क् or ङ्? Observe अभ्युज्यः with यत् ॥ Of course the shortening takes place of ऊ (or अण् vowel, the word अण् being understood here from VII. 4. 13), and not when it assumes the form ओ, as आ ऊज्यते = ओज्यते, समीक्यते ॥

एतेलिङि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ एतेः, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ कङिति परतो ह्रस्वो भवति ॥

24. The short is substituted for the vowel of the stem इ (एति) before the augment यास् in the Benedictive, when a Preposition precedes it.

As उदियात्, समियात्, भान्वियात् ॥ This is an exception to the following sūtra by which a long would have been substituted. But ईयात् without a Preposition. The अण् (VII. 4. 13) is understood here also. Therefore ए form of इ will not be shortened, as भान्-इयात् = एयात्, समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अकृत्, सार्वधातुकयोः, दीर्घः, ॥

वृत्तिः ॥ अकृत्कारे असार्वधातुक्यकारे च कङिति परतोऽन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

25. A long is substituted for the final vowel of the stem, before an affix beginning with a य् having an indicatory क् or ङ्, when it is not either a Kṛit or a Sārvadhātuka affix.

Thus पृषायते, सुखायते, and दुःखायते with the Denominative affix वयङ् according to III. 1. 12 and 18. वीर्यते and स्तुयते with the Passive वक्, वचीयते and तोदयते with the Intensive वङ्, and वीर्यात् and स्तुयात् in the Benedictive (See III. 4. 116). But प्रकृत्य and प्रहृत्य where the affix ल्यप् is kṛit, and had the vowel been lengthened by this subsequent rule, the antecedent तुक् augment would have been debarred (VI. 1. 71). And चिनुयान् and सुनुयान् where the Personal endings of the Potential are sārvadhātuka. The phrase कङिति is understood in this sūtra, so there is no lengthening before non-kit and non-nit affixes, as, उरुया, धृषुया, formed by या under VII. 1. 39.

श्रौ च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ श्रौ, च ॥

वृत्तिः ॥ श्रुपत्ये परतोऽन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

26. A long is substituted for the final vowel of the stem, before the Adverbial affix च्चि (V. 4. 50).

As शुची करोति, शुची स्यात्, शुची भवति, पदू करोति, पदू स्यात्, पदू भवति ॥ The च draws in the anuvṛtti of the phrase 'non-krit, and non-sârvadhâtuka' from the first sūtra, which though not of any direct use in this aphorism, is necessary for the sake of subsequent ones. See VII. 4. 32 for words ending in अ ॥

रीङ्कृतः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ रीङ्, कृतः ॥

वृत्तिः ॥ आबिति वर्त्तते ॥ अकृतसार्वधातुक्येति च ॥ कृकारान्तस्याङ्गस्य अकृत्यकारेऽसार्वधातुके यकारे णि च परतो रीङित्ययमादेशो भवति ॥

27. री is substituted for the final short ऋ of a stem, before an affix beginning with य, when it is not a Kṛit nor a Sârvadhâtuka affix, and before the adverbial affix लिङ् ॥

The anuvṛtti of क्ङिति is, however, not understood in this sūtra; that of च्यौ and अकृतसार्वधातुक्योः is present. Thus मानीयन्त and पित्रीयति with क्यच् (III. 1. 8), मानीयन्त, पित्रीयते with क्यङ् (III. 1. 11). चक्रीयन्त with यङ्, मानीयन्तः with च्च ॥ The कित् and डित् not being understood here, we have पितुरागत = पित्र्यच् (IV. 3. 79), which is thus formed पितृ-+यन् = पित्री + य = पित्र-+य (ई being elided by VI. 4. 148). Why do we say short कृ? Observe चक्रीयते, from कृ विशेषे, with यङ्, द्रवद् धातोः and हलिच् lengthening. निजगित्यन्ते from कृ and गृ ॥

रीङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥ पदानि ॥ रीङ्, श, यक्, लिङ् क्षु ॥

वृत्तिः ॥ कृकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लीङि च यकारादेशे असार्वधातुके परतो रीङित्ययमादेशो भवति ॥

28. For the final short ऋ of a root, there is substituted रि, before the Present-character अ (श), before the Passive-character य, and before the augment यास् in the Benedictive.

The word लिङि in the aphorism is qualified by the phrase यकारादेशे असार्वधातुके ॥ A Liñ affix which begins with a य and is not a Sârvadhâtuka, is necessarily the augment यास् of the Benedictive. Thus श-आ द्वियन्ते and आ प्रियन्ते (the य comes by VI. 4. 77). यक्-क्रियन्, द्वियन्ते ॥ लिङ-क्रियान् and द्वियान् ॥ This short debars the long री of the last. The word non-Sârvadhâtuka being understood, the rule does not apply to the Potential, as बिभ्रयान् ॥ The यि (VII. 22) is understood here also, therefore when the Benedictive affix does not begin with य, the rule does not apply, as कृषीष्ट, हृषीष्ट ॥

गुणोत्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ गुणः, अस्ति, संयोगाद्योः ॥

वृत्तिः ॥ कृतो यकि लिङि इति वर्त्तते ॥ शङ्ख्यशास्त्रभवाभ्यामुपवर्त्तते ॥ गुणा भवत्यन्तेः संयोगादीनामृकारान्तानां के परतो, लिङि च यकाराश्वसार्वधातुके ॥

29. Guna is substituted for the final ऋ in the root ऋ (अस्ति), and in those roots ending in ऋ, in which

the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Passive character यक् or the Benedictive augment यास् follows.

The words कृतः, यकि and लिङि are understood here. Not so the word वा as its anuvṛitti is impossible. Thus अर्यते, अर्यान्, स्मर्यते and स्मर्यान् ॥ This is an exception to I. 1. 5. In सं स्क्रियते and संस्क्रियान् (VI. 1. 135), there is no Guṇa, either because in स्क्र the augment स् is considered as Bahiranga and therefore asiddha, or because it is considered as no part of (or non-attached to) कृ, and therefore स् कृ is not a root beginning with a conjunct consonant. See however VII. 4. 10, where in forming संस्वरतुः, स्क्र is considered as a root beginning with a conjunct consonant. See also Mahābhāṣya on VI. 1. 135. The चि (VII. 4. 22) is understood here also ; the Benedictive affix must begin with य, therefore not here स्वीषीष्ट, ध्वषीष्ट ॥ The word non-sarvadhātuka is also understood here, the rule does not apply to the Potential, as इष्ट्यान्, there is ślu substitution of śap, reduplication, then there is इ substitution in the reduplicate by VII. 4. 77, then इयङ् by VI. 4. 78.

यङि च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ यङि, च ॥

वृत्तिः ॥ यङि च परसो अर्सेः संयोगादेश्च कृतो गुणो भवति ॥

वाचिकम् ॥ न न्नाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥

वा० ॥ हन्तर्हिंसायां यङि ग्रीभायां वक्तव्यः ॥

30. Guṇa is substituted for the final ऋ of the root ऋ (अर्ति) and in those roots, ending in short ऋ, in which the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Intensive character यङ् follows.

As अरार्यते, सास्वर्यते, हाध्वर्यते, सास्मर्यते ॥ The root कृ takes यङ् according to a Vārtika under Sūtra III. 1. 22, with Guṇa we have कृ-न-य=अर्य ॥ By VI. 1. 2, the second member is reduplicated, in spite of the prohibition in VI. 1. 3, for according to Patanjali र् followed by य is not governed by that prohibition. So we have अर्यर्य, and according to VII. 4. 60, the य is dropped, and we have अर्य, and by VII. 4. 83, we get अरार्य ॥ This is an exception to I. 1. 5.

Vārti:—In the Intensive of हन् 'to kill', हन्ती is substituted for हन् as जेजीयोते ॥ The substitute is with a long ई, had it been with a short इ, that might also have been lengthened by VII. 4. 25. Not doing so, however, indicates the existence of the maxim संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् "A rule is not universally valid, when that which is taught in it is denoted by a technical term". It is through this that स्वायंभुवः is formed from स्वयंभू ; because the Guṇa taught by VI. 4. 146, does not take place here before the Taddhita affix भञ्, in as much as that rule VI. 4. 146, is taught by employing the technical term गुणः in ओर्गुणः instead of ओतोन्, hence that rule is anitya, and we have उषङ् ॥

Why do we say when meaning 'to kill'? Observe **जह्यन्ते** where it means to do.

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ ई, घ्रा, ध्मोः, ॥

वृत्तिः ॥ घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति ॥

31. Long ई is substituted for the vowel of the roots **घ्रा** and **ध्मा** in the Intensive.

As **जेत्रीयते**, **वृध्मीयते** ॥ The long ई is for the sake of the subsequent sūtra, hort ई would have, by VII. 4. 25, given the same forms also.

अस्य च्चौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अस्य, च्चौ, ॥

वृत्तिः ॥ ई इति वर्तते अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्चौ परत ईकारादेशो भवति ॥

32. Long ई is substituted for the final **अ** or **आ** of a Nominal stem, before the Adverbial affix **च्चि** (V. 4. 50).

As **शुक्ली करोति**, **शुक्ली भवति**, **शुक्ली स्यात्** ॥ **खट्वी करोति**, **खट्वी भवति** and **खट्वी स्यात्** ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ क्यचि, च, ॥

वृत्तिः ॥ अस्थेति वर्तते क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ॥

33. Long ई is substituted for the final **अ** or **आ** of a Nominal stem, before the Denominative affix **क्यच्** ॥

As **पुञ्जीयति**, **घटीयति**, **खट्वीयति**, **मालीयति** ॥ This is an exception to VII. 4. 25. The separating of this aphorism from the preceding, is for the sake of the subsequent aphorism.

अशनायादन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ अशनाय, उदन्य, नायाः, बुभुक्षा, पिपासा, गर्द्धेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वयेषु ॥

34. The Denominative roots **अशनाय**, **उदन्य** and **नाया** are irregularly formed, when they respectively mean 'to be hungry', 'to be thirsty', 'to be greedy'.

Thus **अशनायति** from **अशनं-अ-क्यच्**, **आ** instead of **ई**; the other form being **अशनीयति** who is not hungry at the time, but wishes to get food for some future occasion, and therefore when not meaning 'to be hungry'; **उदन्यति** 'he is thirsty', **इ** being substituted for **उदक्**; in any other sense we have **उदकीयति**, who wants water for purposes of bathing &c. **धनायति** 'he is greedy'; in any other sense, **नीयति** who is poor, and therefore wishes to get riches.

नञ्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ न, छन्दसि, अ, पुत्रस्य, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये पुत्रवर्धितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तन्न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

35. In the Veda, the above rules causing lengthening, or the substitution of long ई for the final vowel of the stem, do not apply, except in the case of **पुत्र** ॥

Thus निष्युः, संस्थेयुः, वेवाञ् जिगति सुन्त्युः ॥ But पुषीयन्तः, सुतानवः (Rig VII. 96. 4).

Vārt:—It should be rather stated पुष and the rest : as अनयित्तोऽन्य ॥ See III. 2. 170, for the affix न् ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति, रिषण्यति, ॥

वृत्तिः ॥ दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्त्सि निपात्यन्ते ॥

36. In the Veda दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति and रिषण्यति are irregularly formed.

As भविष्योना दुरस्युः, (= दुष्टीयति with the affix क्यच् added to दुष्ट), द्रविणस्यु रिषण्यया (द्रविणीयति, here द्रविणस् is substituted for द्रविण similarly). वृषण्यति = वृषीयति (वृषण् substituted for वृष) ॥ रिषण्यति = रिष्टीयति (रिषण् substituted for रिष्ट) ॥

अश्वघस्यात् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ अश्व, अघस्य, आत्, ॥

वृत्तिः ॥ अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः छन्त्सि विषये आकारादेशो भवति ॥

37. In the Veda, long आ is substituted for the final of अश्व and अघ, before the Denominative क्यच् ॥

As अश्वायन्तो मघवन् (Rig VII. 32. 23), मा एवा वृका भघायवो दिवन् ॥ This also indicates that other words do not lengthen their vowel in the Veda before क्यच्, as taught in VII. 4. 35. See Vārtika to III. 1. 8. The word भघायु occurs in Rig I. 120. 7, 27; 3.

देवसुस्रयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ देव सुस्रयोः, यजुषि, काठके, ॥

वृत्तिः ॥ देव सुस्र इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ॥

38. Long आ is substituted for the final of देव and सुस्र before the Denominative क्यच् in Yajush Kāthaka.

As वेवायन्तो यजमानाः सुस्रायन्तो हवामहे ॥ Why in the Yajus? Observe वेवाञ्जिगाय सुस्रयुः ॥ Why do we say in the Kāthaka? Observe सुस्रयुरिदमासात् ॥

कव्यध्वरपृतनस्याचि लोपः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ कवि, अध्वर, पृतनस्यः, ऋचि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये ॥

39. In the Rig Veda, the final of कवि, अध्वर and पृतना is dropped before the Denominative क्यच् ॥

As कव्यक्तः सुमनसः (not in the Rig Veda), मध्यन्तः (not in this case in the Rig Veda). पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति (not in this connection in the Rig. Veda). The examples given above are of Kāśikā: according to Pro. Bohtlingk none of them are from the Rig Veda. The following are given by Bhattoji Dikshita in his Siddhanta Kaumudi: स पूर्वया निविश कव्यतामोः (Rig I. 96. 2), अध्वर्युं वा मधुपाणिम् (Rig X. 41. 3), मध्यन्तं पृतन्युच् ॥

द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥ पदानि ॥ द्यति, स्यति, मा, स्थाम्, इत्, ति, किति ॥

वृत्तिः ॥ द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

40. Short इ is substituted for the final of द्यो, सो, मा and स्था, before an affix beginning with त् and having an indicative क् ॥

As निर्दितः and निर्दितवान्; अवसितः and अवसितवान्, मितः and मितवान्; स्थितः and स्थितवान्, all with क्त and क्तवतु ॥ Why before न्? Observe अवशाय ॥ Why before a क्ति affix? Observe अवशता with लृच् ॥

शाछोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शा, छोः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

वार्तिकम् ॥ इत्येतेरित्थं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

Kārikā:—देववातो गलो माह इनियोगे च सङ्क्षिप्तिः ।

विधस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

41. Short इ is optionally substituted for the final of शा (शो) and छा (छो), before an affix beginning with त् and having an indicative क् ॥

As निशितं or निशातम्, निशितवान् or निशातवान्; अवच्छितं, अवच्छितवान् or अवच्छातं, अवच्छातवान् ॥ The शा always takes the इ when it means a vow: as संशितो गमनः = संशितव्रतः ॥ The rule of this sūtra thus becomes a vyavasthita vibhāṣā. Other examples of such vyavasthita vibhāṣā are to be found in VIII. 56, where ज्ञात and ज्ञाण past participles are formed with त् or ण, but ज्ञात is only employed in names as देवज्ञातः &c, and never ज्ञाण, while in denoting action both forms are valid: similarly by VIII. 2. 21, गल and गर are both formed, but गल alone is used when 'neck' is meant, and गर alone when 'poison' is indicated; optionally both when an action is meant. Similarly by III. 1. 143, गृह and ग्रह are formed, but ग्राहः is only used when 'a crocodile' is meant, and ग्रहः alone is employed when a 'planet' is indicated. Similarly the addition of the Present Participle affix शङ् and शानच् under III. 2. 126, is debarred when इति is added, as हन्ति इति पलायते, वर्षतीति धावति ॥ In all the above examples, the option though taught generically, should be limited to specific cases; as also in the examples गवाक्षः 'a window', and गोऽक्षम् 'cow's eye' (VI. 1. 123) and संशितव्रतः ॥ In short, we should limit a general vibhāṣā to a vyavasthita-vibhāṣā, on the maxim व्यवस्थितविभाषा विज्ञानान् सिद्धम् ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ दधातेः, हिः ॥

वृत्तिः ॥ दधातेर्लृत्स्य हीत्ययमादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

42. हि is substituted for धा (दधाति) before an affix beginning with त् and having an indicative क् ॥

As हितः, हितवद्, हित्वा ॥

अहातेऽक्त्ति ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अहातेः, च, क्ति ॥

वृत्तिः ॥ अहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्ताप्रत्यये परतः ॥

43. हि is substituted for हा (अहाति) before क्त्वा ॥

As हित्वा राज्यं वनम् गतः, हित्वा गच्छति ॥ The rule does not apply to जिहीते ॥ There we have हात्वा गतः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्ताप्रत्यये परतः ॥

44. हि is optionally substituted for हा before क्त्वा in the Chhandas.

As हित्वा शरीरं यातव्यं, or हात्वा also. The long ई of VI. 4. 62 does not take place also as a Vedic irregularity.

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व, धिषीय, च ॥

वृत्तिः ॥ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

45. These five Vedic forms are irregularly formed, सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व and धिषीय ॥

Of these five, सुधित, वसुधित and नेमधित are formed from the root धा with the affix क्त, preceded by सु, वसु and नेम ॥ As गर्भे माता सुधितम् (=सुहितम्), वसुधितम् गन्तौ जुहोति (=वसुहितं), नेमधिता बाधन्ते (=नेमहिता) ॥ धिष्व is Imperative 2nd Per. Sg. of धा, there is no reduplication, as धिष्व सोमम् = धस्व ॥ धिषीय is Benedicitive Atmanepada 1st Per. Sg. of धा, the regular form being धासीय ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ दः, दत्, घोः ॥

वृत्तिः ॥ हा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य इतिव्ययमादेशो भवति तकारादेशं किति प्रत्यये परतः ॥

46. For दा, when it is a Ghu (I. 1. 20), there is substituted दद् before a क्ति affix beginning with त् ॥

As दत्तः, दत्तवान्, दत्तिः ॥ Why of हा? Observe धीतः, धीतवान् from धेद; and the long ई is by VI. 4. 66. Why when it is a Ghu? Observe शानं बहिः from हाप् 'to cut', and अवशानं पुच्छं from देप् "to cleanse". The substitute is दद् ending in य, according to an *Ishti*.

Kārikā:—तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्, शान्ते दोषो निष्ठा मत्वम् ॥

धान्ते दोषो धस्व प्राप्तिस, यान्तेऽक्ष स्तस्मान् यान्तम् ॥

If the substitute be दद् ending in त्, then it would require the lengthening taught in VI. 3. 124. (N. B. The sūtra दत्ति should be interpreted as 'the vowel of the Preposition is lengthened before a substitute of हा which ends in त्', in order to make this objection applicable. That sūtra however is capable of another interpretation). If the substitute be दद् ending in द् then the Nishṭhā न् would be changed to न् by VIII. 2. 42: as in निद् + त = निमः ॥ If the substitute be दद् ending in द्, then by VIII. 2. 40; the Nishṭhā न् would be changed to ध ॥ Hence the substitute is दद् ॥ If

however, the sūtra VI. 3. 124, is interpreted as "the vowel of a preposition is lengthened before a substitute of **हा** which *begins* with **ह्**", then the substitute may be **हन्** also without any harm. Even if the substitute be **ह्** or **ध्**, the apprehended **ह्** and **ध्** substitutions will not take place, on the maxim **उपपातलक्षणां विधिं इतिमित्तं तद्विधायकस्य ॥**

The following are exceptions to VII. 4. 47, **अवदत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं, सुदत्तं, अनुदत्तं** and **निदत्तं ॥** Or the words **अव** &c, here are not Upasargas. See I. 4. 57.

Kārikā:—**अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं आदिकर्मणि ।**

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

The word **आदिकर्मणि** qualifies **प्रदत्ता** only. The word **च** shows that regular forms **अवदत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं, &c** also are valid.

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अचः, उपसर्गात्, तः ॥

वृत्तिः ॥ अअन्तादुपसर्गादुपरस्य हा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति ॥

ल्लिकम् ॥ अतरेतिहाश्चस्त इत्येतद्भ्रंशति विप्रतिषेधेन ॥

47. **ह्** is substituted for the ghu **हा** before a क्ति affix beginning with **त**, when a Preposition ending in a vowel precedes it.

The examples under the present sūtra are **प्रदत्तं, अवदत्तं, नीदत्तं, परीदत्तं ॥** For the lengthening see VI. 3. 124. Why do we say 'ending in a vowel'? Observe **निदत्तम्, दुर्दत्तम् ॥** Why 'after an Upasarga only'? Observe **हधि दत्तम्, धु दत्तम् ॥** Why 'the हा called Ghu'? Observe **अवदत्तं** मुख्यं from **दैप् ॥**

Obj. The word **उपसर्गात्** in the sūtra is in the Ablative case, and by I. 67, the substitute **ह्** should replace only the *first* letter of **हा**, how does it replace the *whole*?

Ans—The word **अचः** is to be repeated in the sūtra, one **अचः** being in the Ablative case and qualifying **उपसर्गात्**, and the other **अचः** being in the Genitive case, showing the sthānin to be **आ**, as "after an Upasarga ending in a vowel, **ह्** is substituted *for the vowel* of हा". Or the word **अस्य** may be read into this sūtra from VII. 4. 32. Or **उपसर्गात्तः** consists of three **ह्**'s, the substitute being **त**, and being a substitute of more than one letter, it replaces the *whole* of **हा** (I. 1. 55). In the following sūtra **अपोभि**, the **अचः** in the Ablative case is understood, and therefore **ह्** replaces only **ह् ॥**

• *Vārt*:—After a Preposition ending in a vowel, **ह्** is substituted for **हा** (हो), when **ह्** would have been substituted otherwise for its final by VII. 4. 40. **अवदत्तम्, प्रदत्तम्, सुदत्तम्** and **नीदत्तं, परीदत्तं ॥**

अपोभि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अपः, भिः ॥

वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ॥

48. **ह्** is substituted for the final of the stem **अप्** before a case-ending beginning with **भ् ॥**

As अद्भ्याम्, आङ्, अङ्गम् ॥ Why beginning with a अ? Observe अप्सु ॥

In the Veda, त् is substituted before भ, for the final of स्वप् from सु + अच् + असुन्; meaning सोमनमवेयिषां; स्वतवस from the root तु meaning स्वं तवे येषां; मास and उपस्, as स्ववङ्, स्वतवङ्, माङ्गिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा, सधुषङ्गिरजायथाः ॥ The word मास becomes मास् by VI. 1. 63.

सः स्याद्धातुके ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ सः, सि, आर्द्धधातुके ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्याङ्गस्य सकाराद्वा आर्द्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति ॥

49. त् is substituted for the final स् of a root before an Ârdhadhâtuka affix beginning with स् ॥

As वस्यति, अवस्यद्, विवसति, जिवसति ॥ Why do we say 'when ending in स'? Observe वस्यति ॥ Why do we say 'beginning with स'? Observe पास, वासः ॥ Why an ârdhadhâtuka? Observe आस्ते, वस्ते, from आस् 'to sit' and वस् 'to cover'; both Adâdi roots.

तासस्योर्लोपः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तास्अस्योः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ तासेरस्तश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति ॥

50. The final स् of तास् (the character of the second Future) and that of अस् 'to be', is elided before an affix beginning with स् ॥

As कर्त्तासि, कर्त्तासे, एवमसि, व्यति से ॥ See VI. 4. 111. In से the अ and स both of अस् have been elided, the अ by VI. 4. 111, and स by the present sūtra, so that the mere suffix से remains, which however here is a finite verb: hence the स, is not changed to ष ॥ See VIII. 3. 111.

रि च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ रि, च ॥

वृत्तिः ॥ रेकादौ च प्रत्यये परतः तासस्योः सकारस्य लोपो भवति ॥

51. The स् of तास् and अस् is dropped before an affix beginning with a र् ॥

As कर्त्तारो, कर्त्तारः, अध्येतारो, अध्येतारः ॥ The स् of अस् 'to be' is elided in the Perfect, because it is there that a र् beginning affix can follow it. Thus व्यतिरे (See VI. 4. 111). According to the reading of Padamanjari, there can be no example of अस् ॥ अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेकादौरसम्भवान् ॥

ह एति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ हः, एति ॥

वृत्तिः ॥ तासस्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः ॥

52. For the स् of तास् and अस् there is substituted ह before the personal-ending ए ॥

As कर्त्ताहे, and व्यति हे from अस् ॥ See VI. 4. 111. The ह substitution does not take place before the Personal ending एष् (III. 4. 8), as एधामसे ॥ The reason of this is that the ए referred to in this sūtra, is that ए which can come after तास्; and that very ए should also come after अस् ॥ The ए that can

come after तस् is the 1st Person singular ए; and not this ए of the Perfect 3rd Person singular. Others say, this even sârvadhâtuka, and therefore not here वृत्तिः ॥ यकारादिवर्णादेशे च परतो दीधीवेध्यालोपा भवति ॥

यिवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ यि, इवर्णयोः, दीधी, वेव्योः ॥

वृत्तिः ॥ यकारादिवर्णादेशे च परतो दीधीवेध्यालोपा भवति ॥

53. The final of दीधी and वेवी falls before an affix beginning with य्, इ or ई ॥

Thus आदीध्य and आवेव्य गत, आदीध्यते, and आवेव्यते before य् ॥ आदीधित्, आवेवित्; आदीधीत and आवेवीत ॥ Why before य्, इ or ई? Observe आदीध्यन्म् and आवेव्यन्म् ॥ The long ई in यी is a sūtra वैषिच, for यिवर्णयोः would have been enough.

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ सनि, मी, मा, धु, रभ, लभ, शक, पत, पदा म्, अचः, इस् ॥

वृत्तिः ॥ सनि प्रत्यये सकारादेशे परतो मी मा धु रभ लभ शक पत पद् इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इतित्यय-
वृत्तिः भवति ॥

वार्तिकम् ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥

54, इस् is substituted for the root-vowel of मी, मा, दा and धा (धु), रभ्, लभ्, शक्, पत् and पद् when the Desiderative सन् beginning with स् (i. e. not taking the augment इ) follows.

The मी includes मीनाति (Kryādi 4), and मिनाति (मि of Svādi 4) for मि assumes the form मी by VI. 4. 16 Thus मिस्सति, प्रमिस्सति ॥ The मा denotes all the roots which assume the form मा, on the maxim: गामादा ग्रहणेष्वविशेषः “The terms गा, मा or दा when they are employed in Grammar denote both the original roots गा, मा and दा and also the roots which are changed to गा, मा and दा” ॥ They are मा and माङ् मान्, and मेङ् प्रमिशने ॥ Thus मिस्सते, अप मिस्सते ॥ धु—इस्सति, धि-
स्सति; रभ्—आरिप्सते, लभ्—आलिप्सते, शक्—शिर्षति, पत्—पिप्सति, पद्—प्रपिप्सते ॥ In the roots that end in a vowel, the स् of इस् is changed to त् by VII. 4. 49, and in the roots that end in a consonant, this स् is dropped, according to VIII. 2. 29. The reduplication falls by VII. 4. 58.

Why do we say ‘when the Desiderative follows’? Observe शस्यति ॥ The word सि is understood here from VII. 4. 49, so the rule will not apply when the Desiderative takes the augment इद्, as प्र पातयति ॥ Here पत् optionally takes इद् under the vārtika तनिपतिरिङ्गाणामुपसंख्यानम् ॥

Vart.—The इस् comes after the root-vowel of राध् in the Desiderative, when the sense is that of to injure. As प्रति रिस्सति ॥ Why do we say when the sense is that of ‘to injure’? Observe आरि रास्सति ॥

आप्कृष्यामीत् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आप्, कृप्, ऋधाम्, ईत् ॥

वृत्तिः ॥ आप् कृप् ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादेशे परतः ॥

55. For the vowel of the roots आप्, क्षप् and कृष् there is substituted long ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

Thus आप्—ईप्सति, क्षप्—क्षीप्सति, कृष्—ईप्सति (I. 1. 51.). The reduplication is dropped by VII. 4. 58. In the Causative stem क्षप् there are two vowels, the इ (णि) is dropped by pûrva-vipratishedha (the prior debarring the subsequent) according to VI. 4. 51, and ई substituted for अ according to the present sûtra. The word सन् is to be read into the sûtra, otherwise प्राप्स्यति । The सन् must begin with स् i.e. should not take the ईङ् augment, as in जित्पथिपति अहिधिपति ॥ The roots क्षप् and कृष् are optionally सेद् in the Desiderative by VII. 2. 49.

दम्भ इच्छ ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ दम्भः, इत्, च ॥

वृत्तिः ॥ दम्भेच्छ इकारादेशो भवति चकाराशी च सति सकाराशी परतः ॥

56. For the vowel of the root दम्भ् there is substituted इ as well as ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

As धीप्सति or धिप्सति ॥ But इक्षिम्भीत before the सेद्सन् ॥ The reduplication falls off by VII. 4. 58.

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ मुचः, अकर्मकस्य, गुणः वाः ॥

वृत्तिः ॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सति सकाराशी परतः ॥

57. When मुच् has an Intransitive signification Guṇa is optionally substituted for its vowel before the अनि सन् of the Desiderative.

By I. 2. 10, after a root ending in a consonant, the सन् is like कृन् and does not cause Guṇa. The present sûtra ordains it optionally. As मंसते ० मुवृक्षते वत्सः स्वयमेव ॥ In the Transitive there is one form only, as मुवृक्षति वत्स देवदत्तः ॥ मुच् becomes Intransitive when it has a Reflexive significance, ० when it expresses a mere action. The reduplication is elided by VII. 4. 58.

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अत्र, लोपः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ अदेतत्प्रक्रान्तं सति मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्य गुणेवंति यावत् अत्राभ्यासलोपो भवति ॥

58. The reduplicate is dropped under the circumstances mentioned in the foregoing sûtras VII. 4. 54 to VII. 4. 57.

The examples are given under the above-mentioned sûtras. The word 'of the reduplicate' अभ्यासस्य is to be supplied in all the subsequent sûtras upto the end of the chapter. Thus Sûtra VII. 4. 59, says 'a short i to be substituted', we must supply the words 'for the reduplicate' to com

plete the sense: as डुडौकिषते, तुडौकिषते ॥ The word अच् in the sūtra indicates that the reduplication is not to be elided, when an affix is treated *like* सन् but is not actually सन् ॥ Thus षड्-Aorist is treated like सन् by VII. 4. 93; but the reduplication will not be dropped there: as अमीमपन्, अमीरपन् ॥ Some say the word अच् here indicates that the *whole* of the reduplicate is dropped, and not only its final letter. Others elide the whole of the reduplicate on the maxim नानर्थक्योऽनेनोऽन्यविधिः ॥ "The rule I. 1. 52, by which a substitute should take the place of only the final letter of that which is exhibited in the Genitive case, is not valid, where what is exhibited in the Genitive is meaningless".

ह्रस्वः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वः ॥

वृत्तिः ॥ इत्थो भवत्यभ्यासस्य ॥

वार्तिकम् ॥ अभ्यासस्यानधि ॥

वार्तिकम् ॥ अरि चलि पति वशीनां वा दिव्यमभ्याक् चाभ्यासस्य इति वक्तव्यम् ॥

59. A short is substituted for the long vowel of the reduplicate.

As डुडौकिषते, तुडौकिषते, डुडौके, तुडौके, अडुडौकन्, अतुडौकन् ॥

Vārt.—The shortening takes place before affixes other than अच् (III. 1. 134). Before अच्, the roots अर्, चन्, पन् and वद् are reduplicated, and the augment अक् added to the reduplicate. See VI. 1. 12 Vārt. This augment when added to the reduplicate, is not to be shortened by this rule: and because this is not to be shortened, also indicates that the consonants of the reduplicate other than the first are also not dropped: as अराचरः, अलाचलः, अतापतः, वशावदः ॥

ह्लादिः शेषः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ हल् आदिः, शेषः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य ह्लादिः शिष्यते अनादिलुप्यते ॥

60. Of the consonants of the reduplicate, only the first is retained, the remainders are dropped.

As अग्लौ, मल्लौ, पपाच, पपाठ, भाद, भादतुः, भादुः ॥ This rule ordains the retention of the initial consonant, if any, and elision of the non-initials in the reduplicate. If the root begins with a vowel as अद्, there being no initial consonant, in अद् अद्, the द् will be elided of course. The word ह्लादिः should not be construed as a Genitive Tatpurusha 'first among the consonants', for then in अक्+लिद्=अक् अक्, the ए only would be elided, and क् retained.

The word शेषः or शिष्यते here means अवस्थाप्यते 'is retained'. The word ह्लादिः is not a compound. For had it been a compound, then if it is a Karma-dhāraya, the word भादि should stand first; if it be a Genitive compound then the first among compound consonants would be retained and we could not get the form आनक्ष from अक्ष. The word abhyāsa is to be taken in the sense of jāti or kind, i.e. in the jāti which is collectively called abhyāsa, the consonant that stands first in respect to abhyāsa, is retained, and not the consonant standing

in any other portion of it. So that all consonants, where ever they may be situate in the body of an abhyāsa, whether in the beginning or middle or end, are dropped, except one with which the abhyāsa begins. Thus if the abhyāsa begins with a simple consonant, it is retained; if it begins with a conjunct consonant, the first is only retained; and if the consonant or consonants are not in the beginning they are all dropped.

Others say, the word शेषः here means "retention along with the cessation of others". Therefore, though literally the word शेषः or retention appears to be the principal word in this sūtra, yet as a matter of fact it is secondary, because the injunction is not with regard to retention, but with regard to cessation. The rule is not "Retain the first consonant"; but "Drop every consonant but the first, if there be a first consonant". Or the sūtras 59 and 60, may be combined and read thus: ह्रस्वोऽङ्गोऽक्षरः "The abhyāsa becomes short and also without consonant". आदिशेषः "The first consonant is retained". Or the sūtras may be divided thus:—

- (1) 'A short vowel is substituted in the abhyāsa'.
- (2) 'The consonants of abhyāsa are all elided'.
- (3) The first is retained.

The sūtras 59 and 60 must be joined by sandhi "ह्रस्वोऽङ्गोऽक्षरः", and then we shall be able to read an elided अ between ह्रस्व and अङ्ग, as if it was a compound of ह्रस्व and अङ्गम्

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ शर्पूर्वाः, खयः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः क्षिप्यन्ते ॥

वार्त्तिकम् ॥ शर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥

61. Of a reduplicate, the hard consonants (aspirate and unaspirate) when preceded by a sibilant, are only retained, the other consonants are elided.

As चुद्व्यातिवति, from śchyutir ksharaṇe, तिष्ठसति, विस्पन्दिषते ॥ Why do we say 'when preceded by a sibilant'? Observe पपाच ॥ Why do we say hard consonants? Observe सञ्जी ॥

Vārt :—It should be said rather, a hard consonant preceded by a hard consonant or a sibilant is only retained: and the खर् consonants are elided: as in उष्णिच्छवति, here उच्छ becomes उच्छ by the augment त् (तुक्); in the reduplicate the च् should be elided, and छ retained out of उच्छ; and not च् retained and छ elided; for the च् represents त्, and if this were retained, it would be त् and not च् that would be heard: for by VIII. 2. 1, the change उत् to च् is asidha for the purposes of this rule.

कुहोद्व्युः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ कुहोः, व्युः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य कवर्गकारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥

62. For the Guttural and ह of a reduplicate there is substituted a Palatal.

As चकार, चसान, जगाम, जयान, जहार, जिहीर्षति, जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ न, कवतेः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ कवतेरभ्यासस्य यङि परतद्वचुर्न भवति ॥

63. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कु (कवते) in the Intensive.

As कोकृत्यते उष्ट्रः, कोकृत्यते खरः ॥ The कु here is कुङ् (Bhu. 999), and not कु 'to make sound' (Ad. 33, क्रांति), nor कुङ् (Tud. 108, कुवति) ॥ Of those two, we have कोकृत्यते ॥ Why do we say in the Intensive? Observe चुकुवे ॥

कृषेच्छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ कृषेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ कृषेच्छन्दसि विषये यङि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति ॥

64. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कृष् in the Veda, when in the Intensive.

As क्रीकृत्यते यज्ञकुणपः ; otherwise क्रीकृत्यते कृषीवत् ॥

दार्धत्तिर्दूर्धत्तिर्दूर्ध्विर्बोभूतुतेतिकेलापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भ्र-
रिभ्रद्विध्वतो दविद्युत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥
पदानि ॥ दार्धत्ति, दूर्धत्ति, दूर्ध्वि, बोभूतु, तेतिके, अलर्षि, आपनीफणत्, संसनि ष्य-
दत्, करिक्रत्, कनिक्रदत्, भ्रिभ्रत्, दविध्वतः, दविद्युतत्, तरित्रतः, सरीसृपतम्,
वरीवृजत्, मर्मृज्य, आगनी गन्ति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ दार्धत्तिर्दूर्ध्विर्दूर्ध्विर्बोभूतु तेतिके अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत्
भ्रिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अद्यावत् छन्दसि
विषये निपात्यन्ते ॥

65. In the Veda are found the following eighteen irregularly reduplicated forms :—1 dâdharti, 2 dardharti, 3 dardharshi, 4 bobhâtu, 5 tetikte, 6 alarshi, 7 â panîpha-
nat, 8 sam sanishyadat. 9 karikrat, 10 kanikradat, 11 bhari-
bhrat, 12 davidhvataḥ, 13 davidyutat, 14 taritratāḥ, 15 sari-
srpatam, 16 varivṛjat, 17 marmṛjya and 18 â ganîganti.

The word छन्दसि is drawn in to this sūtra, by force of च ॥ The form दार्धत्ति, is either from the Causative of the root धृङ् अवस्थाने or from धृष्, in the भु or वङ् लुक्, there is lengthening of the abhyāsa and elision of णि ॥ (2) So also दूर्ध्वि is the form in âlu, with रुक् augment of the abhyāsa. (3) दूर्ध्वि if it be a form of वङ् लुक्, there is no irregularity. (4) बोभूतु is from भू in the Intensive (वङ् लुक्), Imperative, irregularly without guṇa. Q. There is no necessity of including this, because there would be no guṇa regularly even under VII. 3.

88? Ans. The inclusion of बोधु is a jñāpaka, indicating that in every other case, the guṇa is not prohibited in the Intensive (बह् लुक्), as बोधेति, बोधयीति (नट् with ईर् VII. 3. 94) (5) तेतिक् is from तिङ् in the Intensive yaṇ luk, ātmanepada is irregular. Q. The बह् is डिङ् and therefore by pratyaya lakṣaṇa rule (I. 1. 62) read with I. 3. 12, the बह् लुक् will be ātmanepadi, where is the necessity of reading this nipātan? Ans. The ātmanepada nipātan is a jñāpaka, that in the Intensive yaṇ luk the ātmanepada affixes are not employed. (6) अलदि is from the root क् (इयति), in Present, 2nd Person, the ए of abhyāsa is not elided, though required by VII. 4. 60, and this ए is changed to ल irregularly. This form is found in the 3rd Person also, as अलदि वसः ॥ (7) आ पनीकणत् is from कण् with आ augment, and णत् affix is added to बह् लुक्, and in the reduplicate नी is added. (8) संसनिव्यदन् is from स्यन् with the Preposition सम्, in the Intensive yaṇ luk, with णत् affix, नि being added in the abhyāsa, the root स is changed to द ॥ The Preposition सं is not absolutely necessary, with other Prepositions also we have this form, as आ सनिव्यदन् ॥ (9) करिकन् is from कृ (कराणि), in the Intensive yaṇ luk, with णत्, in the abhyāsa there is no palatal change (VII. 4. 62), and रि is added to the reduplicate. (10) कनिकदन् from कन् in the Aorist with अह्, reduplication, there is no chutva (VII. 4. 62) of the reduplicate, and the augment नि is added. In the secular literature, the form is अकनीन् ॥ (11) अरिभन् from अ (विभर्ति) in yaṇ luk with णत्, without इ of VII. 4. 76, without jaṣṭva, and रि is added to the reduplicate. (12) दविध्वनः from ध्व् (ध्वरते) in the yaṇ luk, śaṭṛ, plural number Nominative. The वि is added to the reduplicate, the क् is elided, दविध्वनः रदमयः सूर्यस्य ॥ (13) दविद्युतम् is from द्युत्, yaṇ luk with śaṭṛ, there is no vocalisation of the reduplicate, with अ change and वि augment. (14) तरिचनः from तृ (तरति) with ङ्लु, śaṭṛ, genitive singular; and रि added to abhyāsa. (15) सरीसृपन् from सृप् with ङ्लु, śaṭṛ, Accusative with री added to abhyāsa. (16) वरीवृजन् from वृज् with ङ्लु, śaṭṛ and री augment. (17) वृषन् from वृष् with लिट् (Perfect) णल्, इ added to abhyāsa, and ष added to the root, and there is no vṛiddhi, because there is no short penultimate now. In fact VII. 2. 114 is to be qualified by the words लघुपथ from VII. 3. 86. (18) आ गनीगन्ति is from गन् with the Preposition आ, in the Perfect, with ङ्लु, there is no chutva (VII. 4. 62), and augment नी is added. वक्ष्यन्ती वेश गनीगन्ति कणम् ॥

The word गति in the aphorism indicates that other forms, similar to these, are also to be included.

उरत् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उः, अत् ॥

वृत्तिः ॥ क्वर्णान्तस्याभ्यासस्याकारपेशो भवति ॥

66. अर् (I. 1. 51) is substituted for the क् or ऋ of the reduplicate.

As वृत्ते, वृत्ते, वृत्ते, वृत्ते, वृत्ते, वृत्ते ॥ The ए is elided by VII. 4. 60. In the Inten sives VII. 4. 90 &c, are applied, by which after the substitution of अर्

by the present sūtra, we apply those sūtras and add किं क्क रिक् &c. for the maxim is श्रुत्वासावकारेषु अपवासां नोत्सर्गान् दिधीन् बाधते "so far as the changes of a reduplicative syllable are concerned special (apavāda) rules do not supersede the general (utsarga) rules".

द्युतिस्वाप्योः, संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ द्युतिः स्वाप्योः, संप्रसारणम् ॥
वृत्तिः ॥ द्युति स्वापि हेयन्तेयारभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

67. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of द्युत् and स्वापि (Causative of स्वप्) ॥

As वि विद्युत्, वि विद्योतिषते, वि विद्युतिषते, (I. 2. 26) वि विद्युत्येते ॥ स्वापि-सुप्ता-यिषति ॥ The Causative of स्वप् is taken here, and the vocalisation takes place then only, when it is immediately followed by an affix which causes reduplication. Therefore not here, स्वापि + ण्वुल् = स्वापक्; स्वापक् + क्यच् = स्वापकीय, स्वापकीय + सन् = सिस्वापकीयिषति ॥

The simple root स्वप् will get vocalised in its reduplicate by VI. 1. 15, 17 in the Perfect. The Desiderative of स्वप् is क्तिन् by I. 2. 8, and therefore the reduplicate of स्वप् will be vocalised before सन् by VI. 1. 15. The reduplicate of स्वप् will be vocalised in the Intensive also by VI. 1. 19.

Query:—Does the reduplicate of the Desiderative of the Denominative verb द्योतकीयति get vocalised or not.

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ व्यथः, लिटि ॥
वृत्तिः ॥ व्यथेलिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

68. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of व्यथ् in the Perfect.

As विव्यथे, विव्यथाते, विव्यथिरे ॥ This ordains the vocalisation of थ, which otherwise would have been elided as being a non-initial consonant (VII. 4. 60). The vocalisation of थ् is prevented by VI. 1. 37. Why do we say in the Perfect? Observe वाच्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, इणः, किति ॥
वृत्तिः ॥ इणोङ्स्य योभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः ॥

69. A long vowel is substituted in the reduplicate of the root इ (यति), before a Personal ending of the Perfect, which has an indicative क् ॥

As ईयतुः, ईयुः ॥ These are thus formed इ + अतुस् = य् + अतुः (य substituted for इ by VI. 4. 81). Then there is reduplication, the य becomes sthānivat to इ by I. 1. 59, and we have इ य् + अतुः and then by the present rule ईयतुः ॥ Why do we say before a क्तिन् affix? Observe इयाय, इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अतः, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ अभासस्त्वोकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः ॥

70. A long vowel is substituted in the Perfect for the initial अ of a reduplicate.

This debars the single substitute of the form of the subsequent c obtained by VI. 1. 97. Thus आट, आटतुः, आटुः ॥ Why do we say 'the initial Observe पपाच and पपाठ ॥ Thus भट् + भतुः = भट् भट् + भतुः = भ भट् + भतुः = भा + भतुः ॥

तस्मान्नुद् द्विहलः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तस्मान्, नुद्, द्वि-हलः ॥
वृत्तिः ॥ तस्मादन्त्यासादीर्घीभूतादुत्तरस्य द्विहलोरङ्गस्य नुडागमो भवति ॥

71. After such a lengthened आ of the reduplicate there is added the augment नुद् (न्) to the short अ of the root which ends in a double consonant.

As from भञ्च् — भा भञ्च् = भाञ् भञ्च्, which with the affixes of the Perfect gives us, भानङ्ग, भानङ्गतुः, भानङ्गुः ॥ From भञ्ज् — भानञ्ज, भानञ्जतुः, भानञ्जुः ॥ Why do we say 'containing two consonants'? Observe भाट, भाटतुः, भाटुः ॥

With regard to नुद् augment, ऋ is considered like र्, as भानृधतुः, भानृधुः ॥ This proceeds on a vārtika to be found under the Pratyāhāra sūtra ऐ ओ ऋ ॥ The vārtika is नुवृद्धि-लृटि-विनामायु ऋकारि प्रतिविधानस्य ॥ The examples of लृटि are क्लृप्तः, क्लृप्तवान्; (See VIII. 2. 18) and of विनाम are कर्मणाम् and भर्मणाम् ॥

अभ्रोतेऽ ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अभ्रोतेः, च ॥
वृत्तिः ॥ अहिरुत्तर्य आरम्भः ॥ अभ्रोतेषु दीर्घीभूतादन्त्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति ॥

72. After the lengthened आ of the reduplicate of अश् (अभ्रोते), comes the augment नुद् (न्) before the short अ of the root in the Perfect.

This applies to a case where the root does not contain a double consonant. Thus व्यानश्, व्यानशानि, व्यानशिरे ॥ The rule applies to अश् (Svādi 18) and not to अङ्ग (Kryādi 51); there we have भाङ्ग, भाङ्गतुः, भाङ्गुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ भवतेः, अः ॥
वृत्तिः ॥ भवन्त्यासत्वाक्रातृशो भवान्ति लिटि परतः ॥

73. अ is substituted for the vowel of the reduplicate of भू in the Perfect.

As बभूव, बभूवतुः, बभूवुः, बभूवे ॥ Why do we say 'in the Perfect'? Observe बभूवति and बभूवन्ते ॥

The word भवतेः is shown in the sūtra in the Active Voice, therefore the rule will not apply to Passive and Reflexive forms; as भवतुर्बभूवे कम्बले वेन वसेन ॥ This opinion of Kāśikā, however, is not endorsed by later Grammarians

सम्बोधि निगमे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ सम्बुध, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ सम्बुध इति निपात्यते सूत्रमिति परस्मैपदं दुर्गागमो ऽन्त्यासत्वात् आत्वं निपात्यते ॥

74, In the Veda ससूव is irregularly formed in the Perfect.

It is derived from सू ॥ Thus ससूव स्थविर विपश्चिताम् otherwise सुपुवे ॥ Rig. IV. 18 10.

This word ससूव might well have been included in sūtra VII. 4. 65.

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ निजाम्, त्रयाणाम्, गुणः, श्लौ ॥

वृत्तिः ॥ निजासीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति ॥

75. Guṇa is substituted for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present form (बलु) of निज्, विज् and विष् ॥

Thus नेनेक्ति, वेवेक्ति, वेवेष्टि ॥ The word त्रयाणां could have been spared in this sūtra, as these three roots stand at the end of a subdivision, and निजां would have denoted these three without the word trayāṇām. The word is however used here for the sake of the subsequent sūtra. Why do we say in the reduplicated Present form? Observe निनेज् in the Perfect.

भृजामिह ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ भृजाम्, इह ॥

वृत्तिः ॥ भृजासीनां त्रयाणामभ्यासस्यकारादेशो भवति श्लौ सति ॥

76. In the Reduplicated Present-form of the three roots भृ, मा (माङ्) and हा (ओहाङ्), इ is substituted for the vowel of the reduplicate.

As विभक्ति, मिमीते, (VI. 4. 113) जिहीते ॥ The word 'three' is understood here, therefore not in ओहाङ्—जहाति ॥ The rule applies in the Reduplicated Present system (बलु) only: therefore not in बभार ॥

अस्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अस्ति-पिपत्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ अस्ति पिपत्ति इत्येतयोरेभ्यासस्यकारादेशो भवति श्लौ सति ॥

77. इ is substituted for the vowel of the reduplicate of ऋ and ए in the Reduplicated Present-form.

As इयति (VI. 4. 78) धूमश्च, पिपति सोमश्च ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलनिकारादेशो भवति ॥

78. इ is diversely substituted in the Veda, for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present-form.

As पूर्णो विषष्टि (from वष्), जमिमा विवक्ति (from वष्), वस्तं न माना सिषक्ति (from सष्), and जिषति सोमश्च ॥ But also इवाति, अज्जनश्च, इधनश्च as in इवातीत्येवं इवाश्च; अज्जनमिच्छं याता बहीरं इधनश्च धनिष्ठा ॥ All these three roots belong to juhotyādi class.

सन्यतः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ सनि, अतः ॥

वृत्तिः ॥ सनि परतोकारान्ताभ्यासस्यकारादेशो भवति ॥

79. इ is substituted for the final short अ of the reduplicate in the Desiderative.

As पिपञ्चति, वियञ्चति, (VIII. 2. 36, 41) तिष्ठासति, पिपासति ॥ Why do we say in the Desiderative? Observe पपाच ॥ Why do we say "for the अ"? Observe लुञ्चति ॥ Why do we say 'short अ'? Observe पापञ्चते the Desiderative of त Intensive पापञ्चते ॥

ओः पुण्यज्यपरे ॥ ८० ॥ पदानि ॥ ओः, पु-यण्-जि-अपरे ॥

वृत्तिः ॥ सतीति वर्त्तते इति च ॥ उवर्णास्ताभ्यासस्य पवर्गे यां अकारं चावर्णपरं परत इकारदेशो भवति सति प्रत्यये परतः ॥

80. इ is substituted for the final उ or ऊ of a reduplicate, before a labial, a semi-vowel and before ज्, when अ or आ follows these consonants, in the Desiderative.

The word पु-यण्-जि is the Locative singular of the samāhāra dvandva compound of those three words—पू, यण् and ज् ॥ The samāsānta affix ह्न् (V. 4. 106) does not come, as these affixes are anitya. The word अ-परे means that after which is the letter अ ॥

Thus: 1. Labial:—पिपञ्चते, पिपाञ्चयिषति, बिभाञ्चयिषति; 2. Semi-vowel:—वियञ्चयिषति, वियाञ्चयिषति, रिराञ्चयिषति, लिलाञ्चयिषति; 3. ज्—जिजाञ्चयिषति from the root जु

The word पिपञ्चते is from पू which gets इद् augment in सन् (VII. 2. 74) then there is गुण, and अन् substitutions, but these latter being sthāniva for reduplication (I. 1. 59), पू is doubled: and for ऊ there is substituted इ by the present sūtra. पिपाञ्चयिषति is the Desiderative of the Causative of पू ॥ बिभाञ्चयिषति is the Desiderative of the Causative of भू ॥ वियाञ्चयिषति is the Desiderative of यु 'to mix', which is सेद् by VII. 2. 49. वियाञ्चयिषति is the Desiderative of the Causative of this root. The words रिराञ्चयिषति and लिलाञ्चयिषति are the Desiderative of the Causatives of रीति and लुनाति ॥

This sūtra indicates the existence of the following maxim:—अद्विर्वचन निमित्ते यदि जौ स्थानिवद् भवति, "though not the cause of reduplication, the substitute which takes place when जि follows, becomes like the original". Thus in बिभाञ्चयिषति we have भावि + सन् from भू + जि + सन्, here the भाञ् substitute caused by जि is sthāniva to ऊ, otherwise there would be no उ in the reduplicate to be operated upon by the present sūtra. See VI. 1. 31 also. Why do we say "for the उ or ऊ"? Observe पापञ्चते, the Desiderative of which will be पापञ्चयिषति ॥ Why do we say "followed by a labial, semi-vowel or ज्"? Observe अव मुनाञ्चयिषति, according to Padamanjari it is अव मुनाञ्चयिषति from the sautra root तु ॥ जुहाञ्चयिषति ॥ Why do we say 'when these consonants are followed by an अ'? Observe लुञ्चति ॥

अवतिभृणातिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अवति-भृणाति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ अवति भृणाति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओवरर्णपरे यां वा इकारदेशो भवति सति परतः ॥

81. इ is optionally substituted for the final उ of the reduplicate of सु, श्रु, द्रु, प्र, प्लु and च्यु when the semi-vowel is followed by अ or आ in the Desiderative.

Thus सिखावयिषति or सुखावयिषति; शिखावयिषति or शुखावयिषति; विद्रावयिषति or दुद्रावयिषति; पिपावयिषति or पुपावयिषति; पिप्पावयिषति or पुप्पावयिषति; चिच्यावयिषति or चुच्यावयिषति ॥ All these are Desideratives of the Causatives of the above roots. Here though a letter like स्, श्र, द्र &c, intervenes between the semi-vowel and the preceding उ of the reduplicate, yet the substitution takes place owing to the express text of this sūtra. In the preceding aphorism, the semi-vowel followed *immediately* after the उ of the reduplicate. The option of the present sūtra is, therefore, an aprāpta-vibhāṣā. The word अपर is understood here also: therefore not in सुवृषति, शुभ्रवति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ गुणः, यङ्-लुकोः ॥

वृत्तिः ॥ यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति ॥

82. Guṇa is substituted for the इ and उ (with their long) of a reduplicate, when the Intensive character यङ् follows and also when it is elided.

Thus चेच्यते, लोलयते with यङ्, and जहवीति with यङ् लुक् ॥ The ईद् is added in the latter by VII. 3. 94. So also चोक्तुशीति from कृष् VII. 3. 94 and 87).

दीर्घोक्तिः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, अक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ अक्तोभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च परम् ॥

83. A long vowel is substituted for the अ of the reduplicate in the Intensive (with expressed or elided यङ्), when the reduplicate receives no augment having an indicative क् ॥

The reduplicate receives augments like नीक्, नुक् by the following sūtras. Thus पापच्यते, and पापचीति, यायज्यते and यायजीति ॥ Why do we say "when it gets no augment"? Observe ययम्यते, ययमीति, ररम्यते, ररमीति ॥

Obj:—When the न् augment is added, the reduplicate will end in a consonant, and as it does not end in a vowel, there will be no occasion for lengthening; hence the employment of the term अक्तिः is useless

Ans.—The employment of this term by the Achārya indicates the existence of the following maxim: अभ्यासविकारव्यपारा नोत्सर्गान् विधान् बाधन्ते "so far as changes of a reduplicative syllable are concerned, rules which teach those changes do not supersede one another". What is the necessity of this

(the second lengthening takes place by VII. 4 83). Why do we say ending in a nasal ? Observe वापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशां, च ॥
वृत्तिः ॥ जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

86. The augment लुक् comes after the reduplicate of जप, जभ, दह, दश, भञ्ज, and पश in the Intensive (with or without यङ्) ॥

Thus जञ्जयते and जञ्जयीति ; जञ्जयते and जञ्जयीति, दंढयते and दंढयीति, दंढयते and दंढयीति ॥ The root is दंढ्, but it is exhibited in the sūtra as दंढ, showing that even in यङ् लुक्, the root loses its nasal. Similarly बंभज्यते and बंभजयीति, and वंपच्यते and वंपचयीति ॥ This last is a sautia root

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ चर-फलोः, च ॥
वृत्तिः ॥ चर फल इत्येतयोर्भ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

87. The augment लुक् comes after the reduplicate of चर् and फल् in the Intensive (with or without यङ्) ॥

Thus चञ्चूर्यते and चञ्चूरीति (the lengthening of ऊ is by VIII. 2. 77) पङ्कुल्यते and पङ्कुलीति ॥ See the following sūtra.

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ उत्, परस्य, अतः ॥
वृत्तिः ॥ चरफलोर्भ्यासात्परस्यात् उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

88. For the subsequent अ (i.e. for the अ of the root and not of the reduplicate), there is substituted उ in the Intensive (with or without यङ्) of चर् and फल् ॥

The examples have been given above, as चञ्चूर्यते, चञ्चूरीति and पङ्कुल्यते पङ्कुलीति ॥ Why do we say 'the अ which stands subsequent to the reduplicate'? The substitute does not replace the अ of the reduplicate. Why do we say 'of अ'? The substitute should not replace the final letter, which it otherwise would have done by I. 1. 52. The न् in उन् debars guṇa (VII. 3. 86) in चञ्चूरीति and पङ्कुलीति, for though उ is lengthened by VIII. 2. 77, in चञ्चूरीति, yet that lengthening is considered as non-existent or asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of Guṇa VII. 3. 86). *Quere*. If the न् in उन् debars guṇa, why should it not debar lengthening also of VIII. 2. 77 ?

ति च ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ ति, च ॥
वृत्तिः ॥ तकारादौ प्रत्यये परतश्चःतकारस्य उकारादेशो भवति ॥

89. उ is substituted for the vowel of चर् and फल् before an affix beginning with त ॥

Thus चूर्तिः (= चरणं or ब्रह्मणः), प्रकुलिः and प्रकुलाः ॥ The anuvṛtti of यङ् तकारभ्यासस्य does not apply here, though present. See VIII. 2. 55.

रीगृवुपधस्य च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ रीक्, ऋत-उपधस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकाः परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ रीगृत्स्य इति वक्तव्यम् ॥

90. The reduplicate of a root, which has a ऋ in the penultimate position, gets the augment री in the Intensive (with or without यङ्) ॥

As वरीवृत्स्ये and वरीवृत्तीति, वरीवृद्धये and वरीवृद्धीति, नरीनृत्ये and नरीनृतीति ॥

Text.—It should be rather stated 'a root which contains a ऋ'; when यङ् follows, whether this ऋ be of upadeśa, or obtained by samprasāraṇa, so that the augment may come in वरीवृद्धये and वरीवृद्धीति where the ऋ is of vocalisation, and not penultimate also.

रुप्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ रुक्-रिक्, च, लुकि ॥

वृत्तिः ॥ यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकावागमो भवतश्चकाराद्रीक्ष ॥

वार्त्तिकम् ॥ मर्धयते मर्धयमानास इत्युपसंख्यानम् ॥

91. The augments रीक्, रुक् and रिक् come after the reduplicate of a root which has a ऋ in the penultimate, only when the यङ् of the Intensive is elided.

Thus नर्भति, नरिनर्भि, and नरीनर्भि, वर्धति, वरिवर्ति, वरीवर्ति ॥ The उ in रुक् is for the sake of pronunciation, the augment is र् ॥

Text.—मर्धयते and मर्धयमानास should also be enumerated. These have taken रुक् augment, though the यङ् is not elided here.

ऋतश्च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ ऋतः, च ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तव्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकावागमो भवतो रीक्चयङ्लुकि ॥

Kārikā.—किरति चर्करीनान्तं पञ्चमीत्यत्र यो नयन् ॥

प्राप्तिस्तमहं मन्ये मारुधस्तेन संपद्यः ॥

92. The reduplicate of a root, which ends in short ऋ, gets, in the Intensive without यङ्, the above augments री, र्, and रि ॥

Thus चर्कति, चरिर्कति, and चरीर्कति, जर्हति, जरिर्हति and जरीर्हति ॥ Why do we say 'which ends in a short ऋ'? The rule does not apply to roots ending in long ऋ as, चाकति, चाकीर्ति, चाकिर्गति from कृ ॥ The word ऋतः qualifies the word 'अङ्ग' and not the word 'अभ्यास', for an abhyāsa is always short, so the र् in ऋतः would become meaningless if the word qualified reduplicate. Therefore ऋ ending in long ऋ does not get री, र्, and रि augments in the reduplicate.

Kārikā.—He who can conjugate, in the Present tense, the yaṇ-luk Intensive of कृ and of other roots ending in long ऋ, is considered by me to be a person who has attained to the right knowledge of the employment of the

ugments र्, री, रि &c: and he has obtained the right use of words.

The word किरति in the Kārikā is illustrative of all roots like कृ (किरति) ending in long ऋ ॥ चक्रीत is the name given to the यङ लुक् form of the Intensive, y ancient grammarians. चक्रीतान्त means, therefore, a form ending in yañ-luk. बति is illustrative of लट् or Present tense.

सन्वल्घुनि चङ्परं ऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥ * पदानि ॥ सन्वत्, लघुनि, चङ् - परे, अन् ग्लोपे ॥

[तिः ॥ लघुनि धात्वक्षरे परतो योभ्यास्तस्य चङ्परं णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे ॥

93. In the reduplicated Aorist of the Causative the reduplicate adapts itself to that of the Desiderative, when the vowel of the root is light, and the root has not lost its mid-vowel before the Causative affix.

The words of this sūtra require a little detailed explanation. The word सन्वत् means "like unto सन् or Desiderative"; i. e. as the Desiderative is created, so should the चङ् Aorist of the Causative. The words लघुनि and चङ्परे are both in the Locative case, but not in apposition with each other, but refer to different objects. लघुनि means 'when a light vowel follows', namely that reduplicate which is followed by the light root-vowel. The operations to be performed on such a reduplicate, in the चङ् Aorist, after the णि are the same, as on the reduplicate of the Desiderative अन्-अक-लोपे "provided that a simple vowel of the Pratyāhāra अक has not been elided". We read the word 'causative' into this sūtra, because there can be no other root which will form चङ् Aorist. Causatives form such Aorist (III. 1. 48), as well as the simple roots रु, द्रु and स्रु ॥ The words चङ्परे qualifies the word अङ्ग understood: that stem which is followed by चङ्; therefore, it refers to the Causative stem, and not to the simple roots रु, द्रु and स्रु. The light vowel, therefore refers, to the light vowel of the Causative stem before चङ् ॥

The word अनग्लोपे is in apposition with चङ्परे ॥ Thus कष + णिङ् (III. 30) = अकाम् + इ + अन् (III. 1. 48) = अकाम् + अन् (VI. 4. 51) = अकम् + अन् (VII. 4. 1) अषकम् + अन् (VI. 1. 11) = आषकम् + अन् (VII. 4. 79 read with VII. 4. 93) = अची-मन् (VII. 4. 94).

Thus VII. 4. 79 teaches the substitution of इ for अ in the reduplicate of the Desiderative. The same substitution will take place in the reduplicate of the Aorist: as अचीकरन्, अपीपचन् ॥ Thus by VII. 4. 80, इ is substituted for ए of the reduplicate in the Desiderative, the same will be the case in the reduplicate of the Aorist, as अपीपवन् and अलीलवन्, and अजीजवन् ॥ Thus by VII. 4. 81, इ is optionally substituted for इ in the Desiderative reduplicate of कृ &c, the same will hold good in the Aorist-reduplicate, as असिजवन् or असुजवन्, अशिभवन्

or अशुभ्रवन्, अदिभ्रवन् or अदुभ्रवन्, अपिमवन् or अपुमवन्, अपिभ्रवन् or अपुभ्रवन्, अचिच्छवन्
अचुच्छवन् ॥ Why do we say 'having a light vowel'? Observe अततक्षन्, अररक्ष
अजजागरन् ॥

Some say, that in अजजागरन्, the syllable ग is *light*, and therefore, the
san-vat rule would apply: for a light vowel no where *immediately* follows
reduplicate; therefore, though a long syllable जा intervenes, yet the rule w
apply, because of the express text. This reasoning is wrong. The maxi
येन नाव्यवधानं तेनव्यवहितेऽपि वक्षनप्रामाण्यात् cannot be extended to cases like th
It applies only when the intervention consists of one letter and not of mo
than one. Obj. If so, how do you form अचिक्षणन् for here two letters क and
(क्ष) intervene between the reduplicate and the light vowel. Ans. The auth
indicates by implication in VII. 4. 95 that these roots like क्षण do take इ in th
reduplicate; for had it not been so, what was the necessity of making an ex
ception in favor of roots like स्मृ, स्वर, स्तु, स्वश्च in VII. 4. 95. So that a conjun
consonant is not considered an intervention for the imposes of this rule
Therefore, स्मृ &c would have taken इ in the reduplicate by VII. 4. 79, rea
with the present sūtra, and so the Achārya enjoins अ instead in VII.4.95 w
regard to these.

Why do we say 'when चङ् follows'? Observe अह पपच ॥ Why do w
use the word पर "followed by"? The rule would not apply when चङ् *also*
follows without णि, as अचक्रमन् where क्रम् has taken चङ् under the vātika क्रम
पसंख्यानम् ॥

Why do we say 'when an अक vowel has not been dropped'? Observe
अचकथन् from the Churādi root कथ which ends in अ, and this अ is elided b
VI. 4. 48. Obj. This lopa being considered sthānivāt, will prevent the appl
cation of the present rule, as there will be an intervention. Ans. We sha
give another example, अउदृषन् from दृषमाख्यानवान् ॥ Here णिच् is added to दृष
under the Vārtika तन्करोतिनश्चष्ट. and the टि portion is elided by इष्टवङ्गादः, her
a vowel and a consonant have been elided, and so the lopa is not sthānivāt.

In the double causative Aorist अवीवदन् the present rule applies, though
one णि has been elided. अवीवदन् - वादिनवन् प्रयोजितवान् ॥ In fact, the elision o
one णि when followed by another णि is not considered as an ak-lopa; the latte
refers to the elision of any other vowel than णि ॥ Therefore we have अवीवद
वीणां परिवारकेन् ॥ In fact, this exception rests on the following vārtika सन्वद्भाष
शीर्षमे जे णिच्युपसंख्यानम् ॥

The lopa of the reduplicate which takes place before सम् of the roots
मी, मा &c (VII. 4. 54) does not, however, take place in चङ् Aorist. The an
alogy does not extend so far. In fact, the present sūtra teaches a रूपान्तरं.

namely the *form* which a reduplicate has in Desiderative, will be the *form* in the Aorist. But as मी, मा &c have *no* reduplicate form in the Desiderative, the analogy stops. Therefore, we shall have अमीमपन् ॥ Moreover the word सन्वदरे means the operations that depend *solely* on सन् ॥ Now the total elision of the reduplicate by VII. 4. 54 does not depend upon सन् *alone*, but upon the augment इस् also of VII. 4. 54. But as there can be no इस् in the Aorist, so there will be no elision also. In fact, an atidesā should be confined to general cases and not to particulars.

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, लघोः ॥

प्रतिः ॥ दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परं ऽनग्लोपे ॥

94. In the reduplicative syllable, a prosodially short vowel is lengthened in the Reduplicated Aorist of the Causative, when the vowel of the root is light, and the root has not lost its end-vowel before the Causative णि ॥

Thus अभीकरन्, the इ (VII. 4. 79) is lengthened. Similarly अजीहरन्, नीलवन्, अपीयचन् ॥ Why do we say which is prosodially light? Observe अविजन् ॥ Why do we say when the vowel of the root is light? Observe अततक्षन्, ररक्षन् ॥ Why do we say in the reduplicated Aorist? Observe अह पपच ॥ The word पर is understood here also, so the rule will not apply to simple roots as चकमन् ॥ The words 'anaglope' are to be read here, therefore not so in अचकथन् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अत, स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद, तृ-स्पशाम् ॥

प्रतिः ॥ स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तृ स्पश इत्येतेशामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परं णौ परतः ॥

95. Short अ is substituted for the vowel of the reduplicate in the Reduplicated Aorist of the Causative, of the roots smri, dṛi, tvar, prath, mrad, strī and spaś.

Thus असस्मरन्, अदृशन्, अतस्वरन्, अपप्रथन्, अमम्रन्, अतस्तरन्, अपस्पशन् ॥ This debars the इ which would have come under VII. 4. 93. The 'short अ' indicates that it is not to be lengthened by VII. 4. 94, as अदृशन् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेष्टि, चेष्टयोः ॥

प्रतिः ॥ वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्भ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परं णौ परतः ॥

96. Short अ is optionally substituted for the vowel of the reduplicate in वेष्ट् and चेष्ट् in the Reduplicated Aorist of the Causative.

Thus अववेष्टन् or अविवेष्टन्, अचचेष्टन् and अचिचेष्टन् ॥ In one alternative there is shortening of the reduplicate (VII. 4. 59), and after such shortening there is अ substituted in the other alternative.

ईच गणः ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ ई, च, गणः ॥

वृत्तिः ॥ गणेभ्यासस्य ईकारादेशो भवति च ऊपरि णा परतः ॥

97. In the Reduplicated Aorist of the Causative ई is substituted optionally for the vowel of the reduplicate in गण् ॥

As अजीगणन् or अजगणन् ॥ गण is a root which ends in अ, and this being elided by VI. 4. 48 before the Causative णि, the rule VII. 4. 93. does not apply to it, because there is an ak-lopa here, so in the other alternative, it has its natural अ ॥

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF PANINI.

Payable for the complete work, including postage.

Indian	...	...	Rs. 30 0 0
Foreign.	...	...	£ 2 10 0

IMPORTANT NOTICE :—

One hundred copies will be sold at the old subscription rates of Rs 20/- upto 7th July 1899 : after which the above rates will be charged.

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BOSE,

PUBLISHER OF PANINI,

Bahadurgunj, Allahabad,
N. W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VIII.

THE

ASHTÁDHYÁYI OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH,

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHÁRAN BOSE,

at the Panini Office,

1898.

(All Rights Reserved.)

TO

Hon'ble Sir John Edge, Bt. Q. C.,

THE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FIRST.

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, द्वे ॥

वृत्तिः ॥ सर्वस्येति ऋ द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्याम प्राक् परस्मैत्यतः सर्वस्य द्वे
एवम इत्येवं संज्ञितव्यम् ॥

1. From here upto VIII. 1. 15 inclusive, is to be supplied always the phrase "the whole word is repeated".

This is an *adhiḥkāra sūtra*. Whatever will be taught hereafter upto *सर्वस्य* (VIII. 1. 16) exclusive, there the phrase *सर्वस्य द्वे* should be supplied to complete the sense. Thus VIII. 1. 4. teaches "when the sense is that of 'always', and 'each'." Here the phrase 'the whole word is repeated' should be supplied to complete the sense, i. e. "The whole word is repeated when the sense is that of *always* and *each*". What is to be repeated? That which is most appropriate in sound and sense both. Thus one *पचति* becomes two, as *पचति पचति* 'he always cooks'. Similarly *ग्रामो ग्रामो रमणीयः* 'every village is beautiful'.

The *sūtra* '*sarvasya dve*', should not be confounded as meaning 'the d-form *sarva* is doubled'. For then rules like VI. 1. 93, and VI. 1. 100 find no scope. The word *sarva* has several meanings: (1) the totality of *things* (द्रव्यः) as *सर्वस्वदशति*; (2) the totality of *modes* (प्रकारः) *सर्वान्नीनोभिस्तुः* = *सर्वप्रकाशयति*; (3) the totality of *members* (अवयवः), as *सर्वः पदोदग्धः* ॥ In the present *sūtra*, the word *sarva* has this last sense: namely *all the members* of a word doubled, no portion is omitted. The force of the genitive case in *sarvasya*, that of *sthāna*, i. e. in the *room* of the *whole* of the words like *परि* &c there is nothing. So one meaning of the *sūtra* is, that in the *room* of the one word, *are substituted*. In making such *substitution*, we must have regard to the *degree* of nearness.

Another meaning of the sūtra however is, that it does not teach *substitution* but *repetition* or *employment*, not ādesā, but prayoga. That is to say, one word is *employed* twice. In this sense, of course, there is no room left for finding out the proper substitute. The very word-form, पचति &c, is employed twice, i. e. is repeated twice or pronounced twice.

The word sarvasya is employed in the sūtra for the sake of distinctness only. Otherwise, one may double only the last *letter* of a word by the rule of भलोऽन्तस्य, though that rule is not, strictly speaking, applicable to such cases.

Obj. The word पदस्य should be employed in the sūtra, in order to prevent the application of the rule to Samāsa (compound), to taddhitas, and to vākyas (sentences). Thus सप्तपर्णोऽष्टापदम् ॥ Here there is the sense of vipsā with regard to seven leaves, and does not mean a tree having seven leaves. There ought to have been doubling; but it would not take place, if we take the word padasya in the aphorism. Similarly द्विपदिकां दद्याति, here also the sense is that of vipsā, and there ought to have been doubling, before the affixing of the taddhita affix. So also in ग्रामे ग्रामे पानीयम् the sentence ग्रामे पानीयम् is not doubled, if we employ padasya. So the word padasya, should be employed in the sūtra. Moreover, it would prevent our employing the word padasya again in VIII. 1. 16.

Ans. We could not employ the word padasya in this sūtra, for then the rule would become very much restricted. Moreover in the above examples, there can be no doubling; for सप्तपर्णः means 'that whose every twig bears seven leaves पर्वाणि पर्वाणि सप्तपर्णानि अस्य : so that the sense of vipsā is not here inherent in the word sapta or parma. In the case of the taddhita example, there would be no doubling, because the *force* of vipsā is there denoted by the taddhita *affix* itself, and so doubling is not *necessary*. Moreover, a sentence can never be doubled, because vipsā can take place with regard to a *word*, and not a sentence. Therefore the word पदस्य should not be employed in the sūtra.

On the contrary, if we employ the word padasya in the sūtra, it would give rise to the following anomalies. We could not have प्रपचति प्रपचति; for upasarga being considered as a separate pada, only पचति would be doubled, and प्र would not. So also, we have two forms क्रोधा and क्रोहा ॥ Here कृच् is added to the root क्रुच्, and ह is optionally changed to च by VIII. 2. 77, and in the other alternative there is ह ॥ As च and ह are both asiddha (VIII. 2. 1), the doubling would take place without making this च or ह substitution. So that having first doubled the word (something as क्रोहता क्रोहता) then optional च or ह change will take place, and we shall get wrong forms, like क्रोधा क्रोहा, क्रोहा क्रोधा in doubling. While the correct forms are क्रोहा क्रोहा, or क्रोधा क्रोधा, and not the hybrid doubling as given above. Hence the necessity of the vārtika पूर्वपचतिद्विपद-द्विपदने (See VIII. 2. 3 last vārtika).

Or the word सर्व may be considered to be formed by अच् affix of अर्श प्रायच्, meaning सर्वं कार्यं यस्मिन्नस्ति तदिह सर्वं, तस्य द्वे भवतः ॥ That is, all operations having been *first* performed, *then* the word is doubled; so that a word in its inchoate state is not doubled.

तस्य परमाग्रेडितम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ तस्य, परम्, आग्रेडितम् ॥
वृत्तिः ॥ तस्य द्विरुक्तस्य यस्यं शब्दरूपं तदग्रेडितसंज्ञं भवति ॥

2. Of that which is twice uttered, the latter word-form is called *âmrēḍita* (repeated).

Thus in चौर चौर ३, वृषल वृषल ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि स्वा. बन्धयिष्यामि स्वा, the second word being *âmrēḍita* is pluta. The word आग्रेडित occurs in Sûtras VI. 1. 99, VIII. 1. 57, VIII. 2. 95, VIII. 10. 3 &c.

The तस्य here denotes *avayava-shashṭhi*: and the word परः denotes the *avayava*. In fact, this sūtra indicates by implication, that a Genitive case is employed, when a member (*avayava*) is denoted. So that the sentences like पूर्वं कार्यस्य become valid.

In the above examples, the word has become pluta by VIII. 2. 95.

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, च ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तं च तद्वदिति यदग्रेडितसंज्ञम् ॥

3. That which is called *âmrēḍita* is gravely accented.

Thus भृङ्क्ते भृङ्क्ते; पशून् पशून् ॥

That is, all the vowels of the *âmrēḍita* become *anudatta* or accentless. In the above examples, the root भृञ् becomes *âtmanepadi* by I. 3. 66: the Personal endings are *anudatta* by VI. 1. 186; the *vikaraṇa* शनम् gets the acute by III. 1. 1; the अँ of this नँ is elided by VI. 4. 111, and thus भृङ्क्ते becomes finally acute *anudatta-nivṛtti-svara* (VI. 1. 161). The *âmrēḍita* *bhujñkte* becomes wholly *anudatta*. The word पशु is formed by the affix कु and is finally acute.

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ नित्य, वीप्सयोः ॥
वृत्तिः ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः ॥

4. The whole word is repeated when the sense is of 'always' and 'each'.

What words express 'always'? The finite verbs, and the Indeclinable words, formed by *kṛit* affixes. What 'always' is meant here? The word 'nitya' here means 'again and again', and this idea of 'repetition' is the quality of an action. That action which the agent does principally, without cessation, is called 'nitya'. So that *nitya* refers to an action (See III. 4. 22). Thus पशति पशति 'he looks continually'. जल्पति जल्पति 'he talks incessantly'. भुङ्क्ते भुङ्क्ते 'he eats continually'.

भोजं भोजं ब्रजति 'each one, when he has eaten goes away.' See III. 4. 22. लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति (See III. 4. 2). The affixes *ktvā* and *ṇamul* formed words and the Imperative mood express the idea of 'again and again', only when they are repeated. While the words formed with the affix *यङ्* (Intensive) express this idea by the inherent force of the affix, without repetition. Thus पुनः पुनः पचन्ते = पापच्यते ॥ And when this intensive action is continually done, then this word also should be repeated; as पापच्यते पापच्यते ॥ In the above, examples have been given of *nitya*, as illustrated by finite verbs like पचन्ति. Indeclinable *kṛit* words like भुङ्क्ता, and like भोजं ॥ Now for *vīpsā* ॥ In what words the *vīpsā* is found? It is found in nouns (*सुप्* formed words). As finite verbs (*तिङ्*) express *nitya*, so inflected nouns (*सुप्*) express *vīpsā* or a distributive sense. What is meant by the word *vīpsā*? It is the wish of the agent to pervade *vyāptum icchhā*, an object through and through with a certain quality or action. That is, when many objects are wished to be pervaded by the speaker, with a particular attribute or action simultaneously, it is *vīpsā*. Thus ग्रामो ग्रामो रमणीयः 'every village is beautiful'. So also जनपदो जनपदो रमणीयः पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ॥

When a finite verb is repeated owing to the idea of *nityatā*; and we also wish to add to such a verb the affix denoting comparative or superlative degree, such affix must be added after the word has been repeated, as पचन्ति पचनिरास ॥ But in the case of a noun, which is repeated owing to *vīpsā*, the whole superlative or comparative word should be repeated, as आश्चर्यमाश्चर्यमनय ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ परैः, वर्जने ॥

वृत्तिः ॥ परित्येनस्य वर्जनर्थे द्वे भवतः ॥

वाचिकम् ॥ परैर्वर्जनेऽसमासं वेति वक्तव्यम् ॥

5. The word *परि* is repeated when employed in the sense of 'with the exception or exclusion of'.

As परि परि बिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः (I. 4. 88 and II. 3. 10) 'It rained round about (but with the exclusion of) Trigarta' Similarly परि परि सौवीरिभ्यः, परि परि सर्वसनेभ्यः ॥ Why do we say when meaning exclusion? Observe आदत्तं परिषिञ्चति ॥

Vārt:—Optionally परि, meaning 'exclusion', is repeated when it occurs not in a compound, as परि परि बिगर्तेभ्यः or परि बिगर्तेभ्यः ॥ In a compound, there is no repetition as, परिबिगर्ते वृष्टो देवः, because the word परि has not the meaning of exclusion only here; in fact, the whole compound word denotes here the idea of exclusion, and not the word परि alone.

The word परि is here a *Karmapravachaniya* (I. 4. 88), and governs the fifth case by II. 3. 11. In परिषिञ्चति the word is an *upasarga*.

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्र, सम्, उप, उद्, पाद पूरणे ॥
वृत्तिः ॥ प्र सम् उप उद् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतां द्विवचनन चेत्यादः पुर्यते ॥

6. प्र, सम्, उ, and उत् are repeated, when by so doubling, the foot of a verse is completed.

As प्र प्रायमाग्निभरतस्य शृण्वे (Rig VII. 8.4), संसदिष्टुवसे वृषन् ॥ (Rig X. 191. 1), उपोष मे पराशुषा (Rig I. 126. 7), किं नोदुदु हर्षसे दातवाउ (Rig IV. 21. 9). Why do we say when 'a foot of a verse is completed there by'? Observe प्रदेवं देव्या धिया ॥ This rule applies only to the Vedic verses, for there alone the Preposition may be used separate from its verb. In the secular literature, this rule has no applicability, as Prepositions are never so used.

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उपरि, अधि, अधसः, सामीप्ये ॥

वृत्तिः ॥ उपरि अधि अधम इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षितं ॥

7. उपरि, अधि, and अधस् are repeated, when it expresses uninterrupted nearness.

The word sāmipya means 'proximity' whether in time or space. As उपर्युपरि दुःखम्, or उपर्युपरि ग्रामम्, अध्यधि ग्रामम्, अधोऽधो नगरम् ॥ Why do we say 'meaning near'? Observe उपरि चन्द्रमा : ॥ Why the word is not repeated here : उपरि शिरसा घटं धारयति ॥ The relation expressed here is not that of nearness, but that of above and below.

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव इरिद्वन्ति ।

अधोऽधो इक्ष्णे कस्य माहमा नोपजायते ॥

Here the doubling is in the sense of vipsā.

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाक्य-
मादेः, आमन्त्रितस्य, असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन, भर्त्सनेषु ॥

वृत्तिः ॥ एकार्थः परस्परदो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सने इत्ये-
षु यदि तद्वाक्यं भवति ॥

8. A Vocative, at the beginning of a sentence, is repeated, when envy, praise, anger, blame, or threat is meant by the speaker.

A collocation of words, expressing one idea, is called a sentence or vākya. Thus (1) envy :—माणवकां ३ माणवक अभिरूपकां ३ अभिरूपक रिक्तां ते आभिरूप्य ॥ (2) praise — माणवकां ३ माणवक अभिरूपकां ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ॥ (3) anger :—
॥ माणवकां ३ माणवक अभिनीतकां ३ अभिनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जालम् ॥ (4) blame :— शक्तिं ३ शक्तिं यदिके ३ यदिके रिक्तां ते शक्तिः ॥ (5) Threat—वीर वीर ३ वृषल वृषलां ३ घातयिष्यामि
त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा ॥ The first word becomes pluta as well as gets svarita accent, by VIII. 2. 103, in the case of the first four; in the case of 'threat', the second word or the āmreḍita becomes pluta by VIII. 2. 95. Why do we say "at the beginning of a sentence"? The Vocative in the middle or the end of a sentence is not to be repeated, as शोभन खल्वसि माणवकः ॥ Why do we say of a Vocative? Observe उदारो देवदत्तः ॥ Why do we say 'when meaning envy &c'. Observe देवदत्त
पुत्रा ज शुक्ला ॥

In some books, the vākya is defined as 'a collocation of words having one finite verb', (एकतिङ् परसमूहो वाक्यं) ॥ In the first example, कम् is added.

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ एकम्, बहुव्रीहि, वत् ॥
वृत्तिः ॥ एक मित्यंतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिनञ्जवति ॥

9. When एक is repeated, it is treated like a member a of Bahuvrihi compound.

The making it a Bahuvrihi is for the sake of eliding the case-affix, and treating the word as a masculine, even when it refers to a feminine. Thus ऐकैकमक्षरं पठति (not एकमेकम्), ऐकैकयाहुत्या जुहोति (not एकयैकया). The accent is regulated by VI. 2. 1. the case-affix is elided by II. 4. 71, and masculinising by VI. 3. 34. This double word ऐकैक should not however be treated like a Bahuvrihi for the purposes of the application of the following three rules, (1) The sūtra I. 1. 29 by which pronouns are not declined as pronouns when members of a Bahuvrihi compound. The word ऐकैक however is declined like a Pronoun, as ऐकैकस्मै ॥ For sūtra I. 1. 29 applies to a compound which is *really* a Bahuvrihi, and not to a word-form which is treated *like* a Bahuvrihi. The repetition of the word Bahuvrihi in that sūtra, though its anuvritti was understood from the preceding one; indicates this. (2) The application of the rule of accent. Thus by the following sūtra, a word is repeated when a mental pain or affliction over something is expressed. Thus न न करोति, सुसुजागर्तं ॥ This double-word is treated *like* a Bahuvrihi, but not for the purposes of accent. For by VI. 2. 172 a Bahuvrihi preceded by न or सु gets acute on the final, but not so नन or सुसु ॥ Here four rules of accent present themselves 1st VI. 1. 223 ordaining acute on the final, 2nd VI. 2. 1 the first member retaining its accent, 3rd VI. 2. 172 already mentioned, 4th VIII. 1. 3 by which the second member becomes anudatta, The rule VI. 2. 1 however regulates the accent, in supersession of the other three. (3) The third rule which does not apply to this Bahuvrihi-vat ऐकैक is the rule of samāsanta affixing. Thus कृक् कृक्, पूः पूः (doubled by VIII. 1. 10) do not get the samāsanta affix अ by V. 4. 74.

आबाधेच ॥ १० ॥ पदानि ॥ आ, बाधे, च ॥

वृत्तिः ॥ आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तुं धर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य हे भवतः बहुव्रीहिवद्वाच्य कार्यं भवति ॥

10. A word is repeated, and is treated like a member of Bahuvrihi compound, when a mental distress over some thing is expressed.

Thus गतंगतः 'gone, gone to my affliction', गतंगतः, पतितपतिनः, in the masculine, and गतंगता, गतंगता, पतिनपतिता in the Feminine (not गतागता for the reasons given in the preceding aphorism). The accent is governed by VI. 2.

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ पदानि ॥ कर्मधारय, वत्, उत्तरेषु ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वदितव्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुक्लोप-
विज्ञावान्तोदात्तत्वादि ॥

11. In the following rules, the double-word is treated like a Karmadhâraya compound.

The reason for making it a Karmadhâraya is to elide the case - affix (II. 4. 71), to make the first member a masculine term even when the word refers to a feminine (VI. 3. 42), and to regulate the accent by VI. 1. 223. Thus पटुपटुः, शृदुशृदुः where the first member has lost the case-affix. पटुपटुः, शृदुशृदुः where the first member is treated as a masculine, even when there is a क in the penultimate as कालककालिका (See VI. 3. 37 and 42); पटुपटुः, पटुपटुः, the accent falls on the final, for the rule VI. 1. 223 was debarred by VIII. 1. 3, but the present rule re-instates VI. 1. 223. The word उत्तरेषु is for the sake of distinctness, the latter being an adhikâra one, would have applied to the subsequent aphorisms, without even the word uttareshu.

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ प्रकारे, गुण-वचनस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्य भवतः ॥

प्रातिपदिकम् ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ स्वार्थे अयमर्थमात्रेणैकस्मिन्ने भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ आपले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्रियासमभिव्यक्तिर्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थान्तिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ उत्तरादन्तमयोः समसप्रधारणयोः स्त्री निगदं भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कर्मव्यति ॥ उर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् सामासवच बहुलम् ॥

वा० ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य आम्भावो वक्तव्यः ॥

12. An adjective is repeated, when it is meant to express that the said attribute belongs to a thing only to a limited degree, and the double word is treated like a Karmadhâraya.

The word प्रकार means both 'difference' and 'resemblance'. It means 'resemblance' here: i. e. the person or thing *resembles*, but is not *fully like*, the thing expressing the attribute. Thus पटुपटुः, 'tolerably sharp', शृदुशृदुः 'pretty fit', पण्डितपण्डितः &c. The sense is that the attribute is not *fully* possessed by the person. The affix जातीयः (V. 3. 69) also expressing प्रकार, is not debarred by this sūtra. Thus पटुजातीयः, शृदुजातीयः ॥

Why do we say prakāre "when denoting somewhat like it"? Observe देवदत्तः 'the clever Devadatta'. Why do we say 'an attributive or adjective word'? Observe अग्निर्भाषकः, 'a fiery boy', गौर्बाहीकः 'a cow-like Bâhika'. Here

'agni' and 'gau' are not naturally adjective words, though employed here as adjectives.

Vārt:—An adjective is repeated when denoting that persons or things possessing that attribute are to be taken in their due order. Thus मूले स्थूलाः, अमे अमे सूक्ष्माः, उयं उयं प्रवेशयः ॥

Vārt:—A word denoting more than one is repeated without change of sense, when it denotes the limit or extent of the thing. Thus अस्मान् कार्षापणादि भवद्भ्यां माषं माषं देहि 'give a māsha, a māsha out of this kārshāpaṇa to you two i, e. give only *two* masha one to each. A kārshāpaṇa contains many māsha out of them, the extent of gift is *limited* to two only. This therefore is distinguishable from the distributive double (vipśā). The words माषं माषं देहि = द्वौ देहि; the माष does not take the dual case here. Why do we say when it expresses the limit? Observe अस्मान् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि, द्वौमाषौ देह, त्रीन् माषान् देहि. Here the word माष itself does not express limit, but the qualifying words एकं, द्वौ, त्रीन् &c. Why do we say 'denoting more than one'? Observe अस्मान् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि ॥

Vārt:—In expressing perplexity or alarm, a word may be repeated twice. The word चापल in the vārtika means 'a confused state of mind'. A बहिर्गः बुध्यस्व बुध्यस्व "a snake, a snake, beware, beware". It is not a necessary condition that the word should be repeated twice only, but as many times as one likes, so long as his meaning is not manifest. As: अहिः अहिः अहिः, बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ॥

Vārt:—When intensity or frequency of an action is denoted, the word is uttered twice: as, स भवान् लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनानि ॥ See III. 4. 2.

Vārt:—In re-iteration the word is doubled; as, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति, भोजं भोजं व्रजति ॥ See III. 4. 22. This has also been illustrated under VIII. 1. 4.

Vārt:—The word is repeated when the affix डाच् follows; as, पटपटाकरोति, पटपटायने ॥ This doubling takes place when the word denotes an imitation of an inarticulate sound (V. 4. 57). Therefore, not here, द्वितीया करोति, तृतीया करोति, where the affix डाच् denotes 'to plough', (V. 4. 58). Because of this restriction, some read the vārtika as, डाचि बहुलम् ॥

Vārt:—The words पूर्व and प्रथम are repeated when a comparative or superlative sense is to be denoted: as पूर्व पूर्व पुष्यन्ति, प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥ The comparative and superlative affixes are not debarred hereby, as, पूर्वतरं पुष्यन्ति, प्रथमतः पच्यन्ते ॥

Vārt:—The words ending in the affixes उत्तर and उत्तम (comparative and superlative), are doubled when they refer to feminine nouns and are employed in determining or pondering upon the relative condition of the superiority of one out of two or many; as उभाभिर्मावाक्यौ, कतरा कतरा मनयोराक्यता "Both these are rich: let us ponder how much is their richness." सर्व इमे भाक्याः, कतमा कतमा एषाम्-

व्यता ॥ This is found in words other than those ending in *तर* and *तम*; as, उभावि-
माशाभ्यो, किहशी किहशी अनयोराव्यता ॥ This is also found where the abstract noun
denoting condition (as भाव्यता) is not in the feminine: as, उभाविमाशाभ्यो, कतर क-
तरोऽनयोर्विभवः “Both these are rich, let us see what is their respective greatness.”

Vārt:—In denoting reciprocity of action, the Pronominal is doubled;
and diversely it is treated like a compound (II. 2. 27) when it is not treated
like a compound, then the first word is always exhibited in the nominative
singular. See I. 3. 14, III. 3. 43, and V. 4. 127. Thus, अन्यनन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति
“these Brāhmanas feed one another.” अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ॥ अन्योऽन्यस्य
ब्राह्मणा भोजयन्ति = इतरैतरान् भोजयन्ति ॥ The word *अन्य* and *पर* are never treated as
a compound, and *इतर* is *always* so treated. The following are from Siddhānta
Kaumudi:— अन्योऽन्यौ, अन्याऽन्यान् अन्योऽन्येन कृतं, अन्योऽन्यस्मै दत्तं, अन्योऽन्येषां पुष्करैरावृणन्ते
(Māgh) परस्परं ॥

Vārt:—In the feminine and neuter, the augment *आम्* is added option-
ally to the second term under the above circumstances, as, अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मण्यो
भोजयतः, अन्योऽन्यं भोजयतः, इतरेतरां भोजयतः, इतरेतरं भोजयतः ॥ अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः,
तरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः, इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुलं भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अ-कृच्छ्रे, प्रिय, सुखयोः,
प्रत्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां हे भवनः अकृच्छ्रे शोभे ॥

13. The words ‘priya’ and ‘sukha’ are repeated op-
tionally, when they mean “easily, without any difficulty”.

The word *कृच्छ्र* means ‘difficulty and sorrow’, *अकृच्छ्र* means ‘without
difficulty or sorrow, i. e. pleasantly’. Thus प्रियः प्रियेण ददाति, सुखं सुखेन ददाति, or प्रियेण
ददाति, सुखेन ददाति = अतिप्रियमपि वस्त्रं नायासेन ददाति ॥ That is, he gives with
ease, without feeling it as a trouble. Why do we say “when meaning
easily”? Observe प्रियः पुत्रः “beloved son”. सुखी रयः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ यथा स्वे, यथा यथम् ॥
वृत्तिः ॥ यो य आत्मा यद्यशस्वीय तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निवात्यते ॥ यथाऽऽस्य द्विवचनं
सकलिक्रता च निवात्यते ॥

14. The word *यथायथम्* is irregularly formed in the
sense of “respectively, fitly, properly”.

What is one's own nature, and whatever is natural to one, that is called
रस्य ॥ In this sense is formed यथायथम् there being doubling and neuter
under. It is an Indeclinable. As ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् = यथास्वभावं “all ob-
jects have been known according to their respective nature”. सर्वेषां तु यथायथम् =
रस्यैव ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ पदानि ॥
द्वन्द्वं, रहस्यं, मर्यादा, वचनं, व्युत्क्रमणं, यज्ञ, पात्र, प्रयोग, अभि व्यक्तिषु ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य दिर्वचनं पूर्वपदस्यान्मात्रः अल्पं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावच
व्युत्क्रमेण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु अर्थेषु ॥

15. The word "dvandvam" is irregularly formed in the sense of 'secret', and when it expresses a 'limit', 'separation', 'employing in a sacrificial vessel', and 'manifestation'.

The word द्वन्द्व is formed from द्वि by doubling it, changing the first इ into अम्, and the second इ into अ ॥ The word द्वन्द्व itself means रहस्य or secret while it marks 'limit' मर्यादा &c only secondarily, by context of the sentence. Thus द्वन्द्व मन्त्रयन्ते 'they are consulting some secret'. Limit or मर्यादावचन, अभाचतुरं होमं पशवो द्वन्द्वं मियुवायन्ते = माता पुत्रेण मिथुनं गच्छन्ति, पीत्रेण, तत्पुत्रेणापि ॥ (See Maitr S. I. 7. 3 Śāṅkh. Br. III. 97). Separation of व्युत्क्रमेण:—द्वन्द्वव्युत्क्रान्ता = द्विवर्गसम्बन्धः पृथगवस्थिताः ॥ Vyutkramana means bheda or separation, placing at a different place. Employment with regard to a sacrificial vessel (यज्ञपात्रप्रयोग) as—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुक्तांति तैः (See I 3. 64) ॥ अभिव्यक्ति or manifestation: as—इत नारदपर्वतो, द्वन्द्वं संकर्षणं वासुदेवो = द्वावप्यभिव्यक्ता साहचर्येण ॥

The word द्वन्द्व is found employed in connection with other senses also as, द्वन्द्वं युद्धं वर्चनं, द्वन्द्वानि सहनधीर, चार्थे द्वन्द्वः &c.

पदस्य ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदस्येत्ययमधिकार प्रागपगान्ताधिकारान् । यद्दिन ऊर्ध्वमनुक्रमिस्थामः पदस्येत्येव तद्वेदितव्यम् ॥

16. Upto VIII. 3. 54, inclusive, should be always supplied in every subsequent sūtra, the phrase "of a word", or "to the whole of a word".

This is an adbhikāra sūtra, and extends up to VIII. 3. 55. Whatever we shall treat of here-after, should be understood to apply to a full 'pada' or a completed word. Thus VIII. 2. 23, (संयोगान्तस्य लोपः) teaches "there is elision of the final of what ends in a conjunct consonant". The word पदस्य must be supplied here to complete the sense: viz, of a word which ends in a conjunct consonant, the final is elided. Thus पचन्, यजन्, from पचन्तु and यजन्तु ॥

Why do we say 'of a Pada'? Observe पचन्तो, यजन्तो where the त् though sanyogānta is not elided, because the stem is no longer called pada. The force of the Genitive in पदस्य must be construed according to the context, sometimes as sthāna-shashthī i.e. "in the room of the whole pada"; and sometimes as awayava-shashthī i.e. "of a pada-of the portion of a pada".

पदान् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ पदान् ॥

वृत्तिः ॥ पदानित्ययमधिकार प्राक्कुस्तन च सुप्यगोत्राशादित्येतस्माच्छ्रित ऊर्ध्वमनुक्रमिस्थामः पदानित्येव तद्वेदितव्यम् ॥

17. Upto VIII. 1. 68, inclusive should always be supplied the phrase "after a pada".

Whatever we shall teach hereafter should be understood to apply to that which comes *after a pada*. Thus the sūtra VIII. 1. 19, teaches "of an āmantrita". The phrase पदान्, must be supplied to complete the sense. That is, "of a pada, which is in the Vocative case, and which comes after another pada, all vowels become anudātta". Thus पचसि देवदत्त "Cookest thou, O Devadatta". Why do we say, "after a pada"? Observe देवदत्त पचसि ॥ Here Devadatta is not anudātta (VI. 1. 198).

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, सर्वम्, अ-पाद-आदौ ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अत्रागमविनि च एतद्वयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमपि, रिक्त
पदं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादौ विद्येवं तद्विनिश्चयम् ॥

18. Upto VIII. 1. 74, inclusive is to be supplied the phrase "The whole is unaccented, if it does not stand at the beginning of the foot of a verse".

The three words anudātta "unaccented", sarvam "the whole", and pādāda "not in the beginning of a Pāda of a verse", should be understood to exert a governing influence over all the subsequent sūtras of this chapter, upto its end. Whatever we shall treat of hereafter, must be understood to be wholly unaccented, provided that, it does not stand as the first word of a verse or stanza. Thus VIII. 1. 19, says "of a Vocative". The whole of this sūtra should be read there to complete the sense, viz: "all the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand as the first word of a hemistich"; as पचसि देवदत्त ॥

Why do we say "when not at the beginning of a hemistich"? Observe ते नियतं रजसं मृत्यो अनवपृच्छयम्, here मृत्यो though in the Vocative case, is not anudātta, as it stands at the beginning of a Pāda.

Similarly VIII. 1. 21, teaches "वः and नः are the substitutes of युष्मद् in the plural". The present sūtra must be read there to complete the sense, viz, when not at the beginning of a verse. Thus ग्रामावः स्वं, जनपदो नः स्वम् ॥ But at the beginning of a hemistich, we must have the forms युष्माकं and अस्माकं instead of वः and नः ॥ As,

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

The word पाद in the sūtra refers both to the hemistiches of the sacred hymns, as well as to secular ślokas.

Q. Why do we employ the word सर्वम् in the sūtra?

Ans. The word sarvam is used in the sūtra, in order to indicate that a word, which has not acute accent on the first syllable, should also become anudātta. For the word पदान् (VIII. 1. 17) is in the ablative case, and shows that the operation taught in any sūtra governed by it, will be performed on

the *first* syllable, according to the maxim **आदिः परस्य ॥** Therefore, by rule VIII. 1. 28, the word **वैष्णोति**, which is acutely accented on the *first* syllable, (because **वैष्** and **तिप्** are anudatta), will only lose its accent in **वैष्णोतः पञ्चति**; but not so the verb **करोति** which is acutely accented in the middle (by the vikaraṇa accent in **वैष्णोतः करोति ॥** But by force of the word **सर्वे**, **करोति** also loses its accent.

Q. This cannot be the reason, for the author indicates by his prohibition in Sūtra VIII. 1. 29, that a verb loses its accent, *where ever* that accent may be. For there is no verb when conjugated in **लुट्** which has acute on the *first* syllable.

Ans. The word 'sarvam' is used to prevent the operation of **अनोऽन्यविधि** for where the rule **आदिः परस्य** will not apply there the other will apply: so that if "sarvam" was not used, the rule would apply to the finals, and not to cases where there were other than initials to be operated upon. Thus the rule VIII. 1. 28 would apply to **कुरुते** which is finally acute by VI. 1. 186, in **वैष्णोतः कुरुते**, but not to **वैष्णोतः करोति ॥**

Q. No; this cannot be the reason of employing the word 'sarvam' in the sūtra, for the author indicates that the rule is not confined to the *finals*, by the prohibition he makes in favor of **लृट्** in VIII. 1. 51; for there is no verb, when conjugated in Lṛit, which has acute on the final. All Lṛit is acute in the middle by VI. 1. 186. So the **अनोऽन्यस्य** rule does not apply.

Ans. The word 'sarvam' is used for this reason. Had 'sarvam', not been used, then in those cases where there was no other rule to apply, like VIII. 1. 19, there *only* the word would become anudatta. But in cases where another rule also operated, there this anudatta rule would not apply, for then there would be two different sentences. For a thing which is already in existence can be made the subject of a rule ordering certain operations to be performed on it; but not so a thing which will come in existence in future time. Thus the words **वां** and **नौ** are ordained as substitutes of yushmad and asmad by one sentence VIII. 1. 20; while another sentence ordains their anudatta-hood. So here there is separation of sentences (vākya-bheda): which is not desirable; for a vākya bheda should be avoided, if possible. But by employing the word 'sarvam', this vākya-bheda is made tolerable.

Another reason for employing this word is that the substitutes **वां** and **नौ** should come in the room of the *whole declined* forms of yushmad and asmad, with their case-affixes. Had not this word (sarvam) been used, then **वां** and **नौ** would have replaced only 'yushmad' and 'asmad'. Obj. Will not the anuvṛitti of the word 'padasya', cause the *whole declined word* to be replaced by **वां** and **नौ** not only the crude-forms yushmad and asmad? And there cannot be a full word unless it takes case-affixes; so the whole of yushmad and asmad with their case-affixes will be replaced. Where is the necessity of using the word 'sar-

vam? Ans. This objection will apply to those cases where a Pada is a word ending in a case-affix. But the word पद is a technical term also, and applies to crude forms before certain case-affixes. Thus a nominal stem (not a full word) is also called Pada by I. 4. 17, before non-sarvanamasthana case-affixes. Therefore yushmad and asmad will be pada before those affixes. Thus before the affix of Dative Dual, they will be called Pada; and had सर्वे not been used, then only "yushmad" and "asmad" will be replaced and not their case-affixes. Thus मामो वां शीयते. जनपदो नौ शीयते ॥ Here वां and नौ would require after them the case-affix भ्यां otherwise.

आमन्त्रितस्य च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्य पदस्य पदपरस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुशासो भवति ॥
वाचिकम् ॥ समान वाक्ये निघात युष्मद् स्पर्शद्वया वक्तव्या ॥

19. All the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand at the beginning of a hemistich.

Thus पचसि देवदत्त, पचसि हनुमु ॥ The Vocative is acutely accented on the first by VI. I. 198, the present makes it all unaccented.

Vārt:—The rules relating to nighāta (by which all syllables of a word become unaccented, such as the present, and VIII. I. 28 &c) and to the substitutes of yushmad and asmad apply then only, when the preceding word which would cause the nighāta or the substitution, is part of the same sentence with the latter word. Therefore not here:—अयं दण्डो. हरान्न ॥ "This is the staff. Carry by means of it." Here हर does not lose its accent by VIII. I. 28, though preceded by the Noun danda, because these are parts of two different sentences. भोजनं पच. तव भक्षिष्यति । भोजनं पच. मम भक्षिष्यति ॥ "Cook the food, it will be for thee. Cook the food, it will be for me." That is the rice cooked by thee, will do both for thyself and myself. Here the ते and मे substitutions have not taken place (VIII. I. 22) for yushmad and asmad, for the same reason.

Another example is, भवतीह विष्णुमित्रो. उवदत्तागच्छ "Vishnumitra is here. Come back Devadatta." Here Devadatta, though in the Vocative case, does not lose its accent. Nor can you say that समर्थः पचविधिः will make this vārtika redundant. In all the above examples, the different sentences are connected with each other in sense. Thus in the last example, Devadatta was searching for Vishnumitra, when some one says to him, 'Here is V. come back D.' Thus the two sentences are samartha, yet there is no nighāta. But the rule will apply here:—इह देवदत्त ! माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति (VIII. I. 28) कूले । बालीनां ते भोजनं दास्यामि ॥ In the last examples the Vocatives, the verbs and the substitutes of yushmad and asmad are not in syntactical construction with the words that immediately precede them, and yet the nighāta rule &c does apply: inspite of the general maxim समर्थः पचविधिः (II. I. 1), for rules relating to completed words apply to such words only.

In the last example, the construction is इह स्थिता जाता ते देवदत्त, and not इह देवदत्त. Thus इह is in syntactical construction with स्थिता and not देवदत्त yet it causes nighāta of Devadatta. Similarly in नद्यास्तिष्ठति कृन्, the word नद्या is not in construction with तिष्ठति, but with कृन्, i.e. नद्याः कृन् तिष्ठति; yet it causes the nighāta of तिष्ठति. Similarly शालीनां is not in construction with ते, but with ओदनं, i.e. शालीनां ओदनं ते दास्यामि. Yet it causes ते substitution of yushmad. Though the preceding words are not *samartha* with regard to the words that follow them, they cause the changes, because the words are in the *same* sentence.

युष्मदस्मदोः पट्टीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाञ्चौ ॥ २० ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, पट्टी, चतुर्थी, द्वितीयास्थयोः, वाम्, नावौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद् इत्येतयोः पट्टीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं शस्त्रोदयेतावादेशौ भवन्तौ वा मुशन्तौ ॥

20. For the Genitive, Dative and Accusative Dual of yushmad and asmad, are substituted वाम् and नौ respectively, when a word precedes, and these substitutes are anudātta.

All the three sūtras पदस्य, पदान् and अमुनात् सर्वमपादांशे are applicable here. Thus मामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । मामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । मामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति ॥

These two वाम् and नौ come in the Dual only, because other substitutes have been taught for the Singular and Plural in the two subsequent sūtras.

Why do we say "for the Genitive, Dative and Accusative"? In other cases there will be no substitution. As, मामो युवाभ्यां कृन्म् ॥ The word स्थ in the sūtra indicates that the case affixes must be express and not understood, for the purposes of this substitution. Therefore, not here: इति युष्मन्पुत्रः though here yushmat is preceded by a word in a sentence, and is in the Genitive case yet वः substitution VIII. 1. 21, does not take place, because the case-affix is elided.

बहुवचनस्य वस्त्रमो ॥ २१ ॥ पदानि ॥ बहुवचनस्य, वस्, नमो ॥
वृत्तिः ॥ बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः पट्टीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नम इत्येतावादेशौ भवन्तः ॥

21. For (the Genitive, Dative, and Accusative) plural of yushmad and asmad are substituted वस् and नस् respectively, (when a word precedes, and these substitutes are anudātta).

Thus मामो वः स्वम्, जनपदो वः स्वम्, मामो वः दीयते, जनपदो वः दीयते, मामो वः पश्यति, जनपदो वः पश्यति ॥

तेषां प्रत्येकवचनस्य २२ ॥ पदानि ॥ ते, मयौ, एक, वचनस्य ॥
वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोः प्रत्येकवचनान्तयोः पट्टीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवन्तः ॥

22. For the Genitive and Dative Singular (of yushmad and asmad are substituted) ते and मे respectively, (when a word precedes and these are anudātta).

Thus प्रथमे स्त्वम्, मामौ मे स्त्वम्, मामस्ते दीयते, मामो मे दीयते ॥ For the Accusative singular, other substitutes have been taught in the next sūtra, hence ते and मे come only in Genitive and Dative.

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ त्वा, मौ, द्वितीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनस्यति वर्त्तते । द्वितीयाया यद्वचनचनं तदन्तयोर्बुध्मस्त्वम्दीयतेधासंख्यत्वा मा इत्येतावद्देशा भवतः ॥

23. For the Accusative Singular of yushmad and asmad are substituted त्वा and मा respectively, under the same circumstances.

The word एकवचनस्य is understood here. Thus मामस्त्वा पश्यति. मामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ न, च, वा, ह, अह, एव, युक्ते ॥

वृत्तिः ॥ च वा ह अह एव एभिर्योगे बुध्मस्त्वम्दीयतेधासंख्यत्वा न भवन्ति ॥

24. The above substitutions do not take place when there is in connection with the pronouns any of these:—च, 'and' वा, 'or' ह, 'oh! अह 'wonderful', or एव 'only'.

Thus मामस्तव च स्त्वम्. मामो मम च स्त्वम् ॥

युययोश्च स्त्वम् । आवयोश्च स्त्वम् । युष्माकं च स्त्वम् । अस्माकं च स्त्वम् । मामस्तुभ्यं च दीयते । मामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । मामस्त्वां च पश्यति । मामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । तस्मांश्च पश्यति ॥ वा । मामस्तव वा स्त्वम् । मामो मम वा स्त्वम् । युययोर्वा स्त्वम् । आवयोर्वा स्त्वम् । युष्माकं वा स्त्वम् । अस्माकं वा स्त्वम् । मामस्तुभ्यं वा दीयते । मामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । मामस्त्वां वा पश्यति । मामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान् वा पश्यति । ह । मामस्तव ह स्त्वम् । मामो मम ह स्त्वम् । युययोर्ह स्त्वम् । आवयोर्ह स्त्वम् । युष्माकं ह स्त्वम् । अस्माकं ह स्त्वम् । मामस्तुभ्यं ह दीयते । मामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । मामस्त्वां ह पश्यति । मामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । इह । मामस्तवाह स्त्वम् । मामो ममाह स्त्वम् । युययोराह स्त्वम् । आवयोराह स्त्वम् । युष्माकमाह स्त्वम् । अस्माकमाह स्त्वम् । मामस्तुभ्यमाह दीयते । मामो मह्यमाह दीयते । युवाभ्यामाह दीयते । आवाभ्यामाह दीयते । युष्मभ्यामाह दीयते । अस्मभ्यामाह दीयते । मामस्त्वामाह पश्यति । मामो मामाह पश्यति । युवामाह पश्यति । आवामाह पश्यति । युष्मानाह पश्यति । अस्मानाह पश्यति । एव । मामस्तवेव स्त्वम् । मामो ममेव स्त्वम् । युययोरेव स्त्वम् । आवयोरेव स्त्वम् । युष्माकमेव स्त्वम् । अस्माकमेव स्त्वम् । मामस्तुभ्यमेव दीयते । मामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । मामस्त्वामेव पश्यति । मामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तमहर्षेः आद्योपनिषत्पञ्चम्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । मामश्च ते स्त्वम् । नगरं च मे स्त्वम् ।

The word युक्त is employed in the sūtra to indicate direct conjunction, here is, therefore, where the conjunction is not direct but intermediate the employment of the shorter forms. As मामश्च ते स्त्वम् । नगरं च मे स्त्वम् ॥

The particles च and मे

&c. Where the sense of 'conjunction,' 'separation' &c are inherent in the pronouns *yushmad* and *asmad*, and these particles are employed to manifest that sense, there the present sūtra will apply its prohibition.

पदार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पदय, अर्थः, च, अनालोचने ॥

वृत्तिः ॥ पदार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तेऽप्यर्थैरनालोचने न मानैर्युक्तं युष्मदस्मदोर्वाक्तावाक्यो न भवन्ति ॥

25. The above substitutions do not take place also in connection with verbs having the sense of "seeing" when physical seeing is not denoted.

The word *पदार्थः* is equivalent to *दर्शनार्थः*, and *दर्शन* means 'knowledge,' i.e. verbs denoting 'to know', *आलोचन* means perception obtained through sight, i.e. physical 'seeing' opposed to metaphorical "seeing" = "knowing". The substitutions of *वां* and *तौ* &c. for *युष्मद्* and *अस्मद्* do not take place when these pronouns are employed in connection with verbs denoting 'seeing' (metaphorically) but not 'looking' (physically).

Thus *ग्रामस्तत्र स्वं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः*; *ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामो मया दीयमानं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः*, *ग्रामो मां समीक्ष्यागतः* ॥

Why do we say when not meaning 'to look'? Observe *ग्रामस्त्वा पश्यति* *ग्रामो मा पश्यति* ॥

Ishti:—With regard to verbs of "seeing", the rule should apply even where the connection is not direct: as, we have already illustrated above

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ स पूर्वायाः, प्रथमाया विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानपुर्वाख्यमान्तात्परादुक्तयोर्बुधमदस्मदोर्विभाषा वाक्तावाक्यो न भवन्ति ॥

वाक्यिकम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इतिवक्तव्यः ॥

वा० ॥ सर्व एव वाक्तावाक्योऽन्वादेश विभाषा वक्तव्यः ॥

26. When the pronoun follows after a Nominative, which itself is preceded by another word, then the above substitutions may take place optionally.

Thus *ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्* or *ग्रामे कम्बलस्तदस्वम्* ॥ *ग्रामे कम्बलो मे स्वम्* ॥ *ग्रामकम्बलो मे स्वम्* ॥ *ग्रामकम्बलस्ते दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलो मे दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलो मया दीयते* ॥ *ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति* ॥

Why do we say "which itself is preceded by another word"? Observe *कम्बलस्ते स्वम्*, *कम्बलो मे स्वम्* ॥

Why do we say "after a Nominative"? Observe *कम्बलो ग्रामे मे स्वम्*, *कम्बलो ग्रामे मे स्वम्* ॥

Vart:—The option herein taught is restricted to *युष्मद्* and *अस्मद्* when not employed in *anvādeśa*. But when there is *anvādeśa*, then the substitution is

compulsory and not optional. This vārtika restricts the scope of the sūtra, and makes it a *vyavasthita vibhāṣā*. Therefore, there is no option here, where there is anvādeśa:—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

Vārt:—Others say, that the substitutes वां, नौ &c are *all* optional, when not employed in anvādeśa, whether the nominative is preceded by another noun or not. Thus the rules 20, 21, 22, 23 are optional. As: कम्बलस्ते स्वम्, or कम्बलस्तव स्वम्, कम्बलो मे स्वम् or कम्बलो मम स्वम् ॥ Why do we say “when not in anvādeśa”? Observe अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम् ॥ Q. If this is so, where is the necessity of the present sūtra at all? Ans. The present sūtra is for the sake of anvādeśa: i.e. the option taught in the present sūtra will take place only then, when there is anvādeśa and not otherwise; thus अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ In other words, according to this vārtika, rules 20, 21, 22 and 23 are all *optional* in anvādeśa, but *compulsory* where is no anvādeśa; but when the pronoun is preceded by a nominative which itself is preceded by another word, then the above rules are not compulsory, even in anvādeśa: there also the option will apply.

तिडो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ तिडः, गोत्रादीनि, कुत्सन, अभीक्ष्ण्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ तिडन्तात्परणि गोत्रादीनि कुत्सने अभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्तनानानि अनुवृत्तानि भवन्ति ॥

27. The words गोत्र &c. become unaccented after a finite verb, when a contempt or a repetition is intended.

Thus पचति गोत्रम्, जल्पति गोत्रम्, when contempt is meant.

Here पचति गोत्रं means ‘he proclaims his Gotra &c, so that he may get food &c’. पचति is from the root पचि व्यञ्जि हरणे ‘to make evident’ (Bhu. 184). Similarly जल्पति गोत्रम् “he repeatedly utters, his descent &c, in order to get married &c”. Where contempt is not meant, it has the force of repetition, i.e. he repeatedly utters his Gotra as one is bound to do, in marriage-rites &c. And पचति पचति गोत्रम्, जल्पति जल्पति गोत्रम् when repetition or intensity is denoted. Similarly पचति ब्रुवम्, पचति पचति ब्रुवम् ॥ The word ब्रुवं is a noun derived from the root ब्रू by the affix कच्, the वच् substitution for बृ has not taken place, as an anomaly.

1 गोत्र, 2 ब्रुव, 3 प्रवचन, 4 प्रहसन, 5 प्रकथन, 6 प्रत्ययन, 7 प्रपञ्च, 8 प्राय, 9 न्याय, 10 प्र-
वण, 11 विचक्षण, 12 अवचक्षण, 13 स्वाध्याय, 14 अर्थिष्ठ, 15 वा नाम (नाम वा) 16 प्रवचन,
प्रवचन,

The word नाम optionally becomes anudātta: in the alternative, it is
rst-acute. Thus पचति नाम् or पचति नाम ॥

Why do we say 'after a finite verb'? Observe कुम्भितं गोत्रम् ॥

Why do we say "Gotra and the rest"? Observe पचति पापम् ॥ Here पापं is an adverb.

Why do we say 'when contempt or repetition is meant'? Observe खनति गोत्रं समेत्य कूपं ॥ "He digs a well having assembled the Gotra".

The words 'contempt and repetition' in the text qualify the whole sentence or sūtra, and not the word गोत्रादि nor the word अनुदान् understood. For we find that wherever the word गोत्रादि is used in this Chapter, it always implies the sense of 'contempt or repetition'. Thus the word गोत्रादि is used in VIII. 1. 57 and there also the sense is of contempt and repetition.

तिङ्ङितिङ्ङः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ तिङ्ङ, अतिङ्ङः ॥

वृत्तिः ॥ तिङ्ङन्तं पदमतिङ्ङन्तात्परात्मनोऽनुदान्तं भवति ॥

28. A finite verb is unaccented, when a word precedes it, which is not a finite verb.

Thus देवदेवः पचति ॥ Why do we say "a finite verb"? Observe नीलमुष लघु, शुक्लं वस्त्रम् ॥

Why do we say 'when the preceding word is not a finite verb? Observe भवति पचति 'the act of cooking exists' = पाक क्रिया भवति ॥ Here the word भवति is a finite verb, therefore the verb pachati does not lose its accent. So also तरनिरिञ्ज जयति, क्षीति, पुष्यति 'successful he conquers, rules, thrives'. अस्मै-यो जेष्टि योस्ति च "for us conquer and fight". The word अतिङ्ङ- is in one sense redundant, because in one simple sentence, two finite verbs cannot be employed; one sentence consists of one finite verb only. But the very fact of this sūtra indicates that the condition of समानवाक्य does not apply to this sūtra; so that the two words need not be portions of the same sentence, for the application of this nighāta: as we have already explained in VIII. 1. 19. Other examples are: अग्निमीडु पुरोहितं (Rv. I. 1. 1). स इददेवेषु गच्छति (Rv. I. 1. 4), वैग्ने सृपायनो भुव (Rv. V. 1. 1), यैजमानस्य पर्यून प्राहि ॥

न लुट् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ न, लुट् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वजातिप्रसक्तं प्रतिषेध आरभ्यते । लुट्न्तं तिङ्ङन्तं नावुदात्तं भवति ॥

29. But the Periphrastic Future is not unaccented, when it is preceded by a word which is not a finite verb.

This restricts the scope of the last sūtra which was rather too wide. Thus इवः कर्त्ता, इवः कर्त्तारो, मासेन कर्त्तारः ॥ The Sārvadhātuka affixes डा, के, लृ, are anudātta after the affix तासि by VI. 1. 186, the whole affix तासि becomes udātta (III. 1. 3) and where the डि portion of तासि i. e. the syllable आस, is elided before the affix डा, there also the आ of डा becomes udātta, because the udātta has been elided. See VI. 1. 161.

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविषेक्षेक्षणकश्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ निपातैः, यद्, यदि, हन्त, कु विद्, नेत्, चेत्, चण, कश्चित्, यत्र, युक्तम् ॥
वृत्तिः ॥ नेति वर्तते । यत् यदि हन्त कुविद् नेत् चेत् चण कश्चित् यत्र इत्येतानिपातयुक्तं तिङन्तं नातुदात्तं भवति ॥

30. The finite verb retains its accent in connection with the particles यत्, 'that', 'because', यदि, 'if', हन्त, 'also', 'O!', कुविद्, 'well', नेत्, 'not', चेत्, 'if', च 'if', कश्चित् (interrogative particle, implying 'I hope' or 'I hope not'), and यत्र 'where'.

Thus यत् कुराति, यत् पचति, यदि कुराति or यदि पचति, हन्त कुराति, हन्त पचति, कुविद् कुराति, कुविद् पचति, नेह जिह्वायल्यो नरकं पैताम (Nir. I. 11), स चेद् भुङ्क्ते स चेद् अधीते ॥ The particle चण with the indicative ण has the force of चेत् ॥ Thus अयं च मरिष्यति = अयं चन् मरिष्यति ॥ Other examples are स्वम् च सोम नो वैशो जीवातुम् नै मरामहे 'if thou, Soma wiltst us to live, we shall not die' औ च गच्छान् मित्रमेना दधाम "if he will come here, we will make friends with him." इन्द्रश्च घृणयाति नः, नतः पश्चादयं नशान् "If Indra makes us happy &c". This rule does not apply to the च which is a conjunction meaning 'and'. So also: कश्चिद् भुङ्क्ते, कश्चिद् अधीते, यत्र भुङ्क्ते, यत्राधीते ॥

Why do we say "with particles"? Observe यत् कुजनि शकटम् = गच्छन् कुजनि शकटम् ॥ Here यत् is not a particle, but the Present Participle of the root इष् to go'. It means गच्छन् 'the car creaks while going'. Rule VIII. I. 28 applies here.

Q. Now by the rule of Pratipadokta &c. that यत् should only be taken, which is a Particle; moreover it is read in connection with other 'articles like यदि &c, so it must be a Particle. How then can the Present 'article यत् be taken at all? Ans.—This sūtra indicates that the प्रतिपदोक्त rule and the साहचर्य rule do not apply here. Thus the word यावत् formed with the affix वतुप् (V. 2. 39) is also included in the word यावत् of this sūtra. As तावदुषो राधो असम्भ्यं, रास्व यावत् स्तोत्रं अरसो गृणानाः = यावतोऽश्वात् प्रतीगृह्णीयान् ॥

Why do we use the word युक्तं "in connection with". Observe यत्र कु व ने मनो दक्ष दधस उत्तरम् ॥

Other examples are: यं यज्ञं परिभूरोसि (Rv. I. 1. 4) 'what offering thou protectest'. यत्र नः पूर्व पित्रः परेयुः 'whither our fathers of old departed'. अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि 'let me die on the spot, if I am a sorcerer', हन्तेयान् पुपित्रीष विभ्रं-जामहे "come on, let us share up this earth". ब्रह्मा चेद्धस्तम् भ्रमरीन् 'if a Brahman has grasped her hand', नेन् स्वा नैपति सूरौ अर्षिणा 'that the sun may not burn thee with his beam' इक्ष्वाणिः कुविद् आगमन् 'will he come hither for our praises' (Whitney's Grammar, Para 595).

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नह, प्रत्यारम्भे ॥

वृत्तिः ॥ नह इत्येतान् युक्तं प्रत्यारम्भे तिङन्तं नातुदात्तं भवति ॥

31. The finite verb retains its accent in connection with नह when employed in the sense of forbidding.

When something urged by one, is rejected insultingly by another, then the reply made by the first tauntingly, with a negation, is pratyārambha. Thus A says to B: "Eat this please". B rejects the offer repeatedly, in anger or jest. Then A in anger or jest says 'No, you will eat'—as नह भोक्ष्यसे ॥ Here भोक्ष्यसे retains its accent, which is acute on the middle, for से becomes accentless as it follows अनुपदेश (VI. 1. 186), and स्य becomes udātta by the प्रत्ययस्वर (III. 1. 3).

Another example is नहाध्यव्यसे 'No, you will study'. Why do we say, 'when asseverative'? Observe नह वै तस्मिन् लोके वैश्वामित्रोऽस्ति "Veerily in that world they do not wish for fee". Here it is pure negation. तस्मिन् is first acute by किट् accent, लोके is final acute because it is formed by अच् of पचादि (III. 1. 134), वैश्वामित्र is first acute, because it is a Pronoun ending in अ (स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् Phit II. 6) and इच्छति is anudātta by VIII. 1. 28.

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सत्यम्, प्रश्ने ॥

वृत्तिः ॥ सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने ॥

32. The finite verb retains its accent in connection with सत्य when used in asking a question.

Thus सत्यं भोक्ष्यसे 'Truly will you eat?' सत्यमध्यव्यसे ॥ Why do we say 'in questioning'? Observe सत्यं वक्ष्यामि नातुं 'I shall tell the truth, not falsehood'. सत्यमिद्वा इ तं वृथमिदं स्तवाम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, अप्रातिलोम्ये ॥

वृत्तिः ॥ अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं गम्यमानं नानुदात्तं भवति ॥

33. The finite verb retains its accent in connection with अङ्ग when used in a friendly assertion.

Anything done to injure another is prati-loma, opposite of this is apratiloma, or friendliness. In fact, it is equal to anuloma. Thus अङ्गर्वच 'yes, you may cook'. Here anga has the force of friendly permission. So also अङ्गर्वच ॥ But when it has the force of pratiloma, we have:—अङ्ग कूर्जा ३ वृषल ॥ इदानीं ज्ञास्यसि जालम् "Well, chuckle O sinner! soon wilt thou learn, O coward". Here अङ्ग is used in the sense of censure, for chuckling is a thing not liked by the person: and is pratiloma action: for pluta-vowel see VIII. 2. 96.

हि च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ हि, च ॥

वृत्तिः ॥ हिइत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं नानुदात्तं भवति ॥

34. The finite verb retains its accent in connection with हि when used in a friendly assertion.

Thus स हि कुंहे, सहि पेन, सहि पेऽ ॥ Why do we say 'in friendly assertion'? Observe स हि कूज वृषल । इदानीं ज्ञास्यासि आत्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अनेकम्, अपि, साकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ हि चतिवर्त्तते छन्दसि विषये हि युक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति ॥

35. In the Veda, the finite verb retains its accent (but not always), in connection with हि, when it stands in correlation to another verb, even more than one.

That is sometimes one verb, sometimes more than one verb retain their accent. Thus of more than one verb, we have the following example:—मृतं हि मत्तो वैदति । पाप्मा एनं वि पुनानि 'Because the drunkard tells falsehood, therefore he will make him impure: i. e. he does incur sin'. Here both verbs वदति and पुनानि retain their accent: and हि has the force of यन् 'because'. According to Kaiyāta the meaning of this sentence is यस्मान् मत्तोऽमृतं वदति. तस्मादमृतवदनं दोषेण युज्यते i. e. a drunkard does not incur the sin of telling a falsehood, because he is not in his senses. See Maitr. Sanhita I. 11. 6. As regards one verb in a correlated sentence retaining its accent and the other losing it, we have:—आग्निर्हि र्यदुर्जयन् तमिन्द्रोऽनृवृज्यन् ॥ Here the first retains its accent and the second not, the force of हि is to denote here cause and its effect. So also:—अजा ह्यग्नेरजनिट् भान् (or गर्भम्), सा वा अयद्वयज् जनितारमम् (Taittiriya Samhitā IV. 2. 10, 4). The word अजनिट् is first acute, the augment अद् having the accent; while अयद्वयन् is all anudatta.

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ यावत्, यथाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

36. A finite verb retains its accent in connection with यावत् and यथा ॥

Thus यावद् भुङ्क्ते. यथाभुङ्क्तेः यावदर्थेने. यथार्थेने. देवदत्तः पंचति यावत्. देवदत्तः पंचति ॥ The meaning is that the verb retains its accent, even when यावत् and यथा follow after it. Another example is यथा चिन् कवमाववम् ॥ The word आववम् the Imperative (लोट्) Second Person Dual of the root अच् ॥ यावत् ह्येतुभ्याऽरसं-
जाः ॥ The verb अरसः is Imperfect (लङ्) Second Person singular of the root अच् 'to scratch'. The accent, is on अ (the augment).

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पूजायाम्, न, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव ॥

37. But not so when these particles यावत् and यथा immediately precede the verb and denote 'praise'.

That is, the verb loses its accent, and becomes anudatta. Thus यावत् प्रचक्षति शोभनम्, यथा प्रचक्षति शोभनम्, यावत् करोति चारु ॥

Why do we say when denoting 'praise'? Observe यावद् भुङ्क्ते, यथा भुङ्क्ते

Why do we say 'immediately'? Observe यावद् देवदत्तः पचति शोभनम्, यः देवदत्तः करोति चारु ॥ Here the verbs retain their accent by the last sūtra.

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, व्यपेतम्, च ॥

वृत्तिः ॥ यावदप्याभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति

38. A finite verb loses its accent when it denote 'praise' and is joined immediately with यावत् and यथा through the intervention of an upasarga or verbal-preposition.

The last sūtra taught that the verb loses its accent when *immediate* preceded by यावत् and यथा ॥ This qualifies the word 'immediately' and teaches that the intervention of a Preposition does not debar immediateness. The यथा प्रकरोति चारु, यथा प्रचक्षति शोभनम्, यावत् प्रकरोति चारु, यावत् प्रचक्षति शोभनम् ॥

The word 'immediately' is understood here also. Thus यावद् देवदत्तः प्रचक्षति शोभनम्, यथा विष्णु मित्रः प्रकरोति चारु ॥ The upasarga प्र has udatta accent. Prof. Bohtlingk's Edition reads the sūtra as व्यपेतं ॥

तु पश्य पश्यताहः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ तु, पश्य, पश्यत, अहं पूजायाम् ॥

वृत्तिः ॥ तु पश्य पश्यत अहं इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

39. A finite verb retains its accent in connection with तु, पश्य, पश्यत, and अहं, when meaning 'praise'.

Thus माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम्; पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम्, पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम्, अहं माणवको भुङ्क्ते शोभनम् ॥ Why do we say 'when meaning praise' Observe, पश्य मृगा प्रावृत्ति ॥

The repetition of the word पूजायाम् here, though its anuvritti could have been supplied from VIII. 1. 37, shows that the negation of that sūtra does not extend here: for the पूजायाम् of that sūtra is connected with two negatives, त न of that sūtra, and the न of VIII. 1. 29, but the पूजायाम् of this sūtra is connected with the general न of VIII. 1. 29 only.

Another example is आहरे स्तुधामनु पुनर्गन्धर्वमोदरे ॥

अहो च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अहो, च ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

40. A finite verb retains its accent when in connection with अहो meaning 'praise'.

Thus अहो देवदत्तः पचति शोभनम्, अहो विष्णुमित्रः करोति चारु ॥ The separa

of this अहो from तु &c, of the last sūtra, indicates that the next rule applies to अहो only. Had अहो been joined with तु &c, then Rule VIII. 1. 41, would have applied to तु &c, which is not desired. Hence the making of it a separate sūtra.

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

41. A finite verb retains its accent optionally when in connection with अहो in the remaining cases (i.e. where it does not mean praise).

What is the शेष alluded to here? The शेष means here senses other than पूजा or 'praise'. Thus कदमहो कर्ष्यसि or कदमहो कर्ष्यसि ॥ This is a speech uttered in anger or envy and not in praise (असूया वचनं) ॥ So also शम गेहमेष्यसि ॥

The word शेष is employed in the sūtra simply for the sake of distinctness; for sūtra 40 applies to cases of पूजा, while this sūtra will give option in cases other than पूजा.

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुरा, च, परीप्सायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

42. A finite verb retains its accent optionally in connection with पुरा when it means 'haste' (i.e. when पुरा means 'before').

The word परीप्सा means ह्वरा or 'quick'. Thus अभीष्टं मागवकं पुरा विद्योतते ध्रुव, or पुरा स्तनयति स्तनयितुम् ॥ The word पुरा here expresses the future occurrence which is imminent or very near at hand. It is against the rule of Dharmasāstras to study while it thunders or lightens.

Why do we say 'when meaning haste'? Observe नडेन स्म पुराधीयते ॥ Here the word पुरा expresses a past time; that is, it means "long ago". So also ऊर्जया स्म पुराधीयते ॥ See III. 2. 118 and 122, for the employment of पुरा in the Past Tense, and III. 3. 4, for the Present.

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ननु, इति, अनुज्ञा, एषणायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये ॥

43. A finite verb retains its accent in connection with ननु, when with this Particle, permission is asked.

The word एषणा means 'asking, praying'. The word अनुज्ञा means 'permission'. The compound अनुज्ञैषणा means 'asking of permission'. Thus ईकरोमि भो, "may I do it, sir"; ननु गच्छामि भो: "can I go sir". The sense is give me permission to do or to go'.

Why do we say when 'asking for' permission? Observe **अकार्षी क देवदत्त? ननु कुंमि भः** 'Devadatta hast thou made the mat? Well, I am making it'. Here **ननु** has the force of an answering particle, and not used in asking permission and hence the verb loses its accent.

किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ किम्, क्रिया-प्रश्ने, अनु-पसर्गम्-अप्रतिषिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ किमिद्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्त्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नातुगत्तं भवति ॥

44. A finite verb retains its accent in connection with **किम्**, when with this is asked a question relating to an action, and when the verb is not preceded by a Preposition or by a Negation.

Thus **किं देवदत्तः पचति, आहो स्विद् भुङ्क्ते ॥** किं देवदत्तः शेते, आहो स्विग्धीते' Here some say, that the first verb (**पचति** or **शेते**) being directly joined with **किं** retains its accent, whilst the second verb (**भुङ्क्ते** or **अग्धीते**) not being joined with **किं**, loses its accent by the general rule VIII. 1. 28. Others say, though the word **किं** is heard in connection with one verb only, yet as both verbs are object of doubt, therefore, **किं** is logically connected with both of them, and so both verbs retain their accents. Thus **भुङ्क्ते** will retain its accent according to this view.

Why do we say when the question relates to a **क्रिया** or action? The rule will not apply, when the question relates to an object or **साधन** ॥ **किं देवदत्त आदत्तं पचति आहोस्विष्टाकं ॥**

Why do we say "when a question is asked"? Observe **किमग्धीते देवदत्तः** Here **किं** is used to express contempt, and not to ask a question.

Why do we say 'not preceded by a Preposition'? Observe **किं देवदत्तः प्र पचति आहोस्विन् प्रकरोति ॥**

Why do we say "not preceded by a negative particle". Observe, **किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन् न करोति ॥**

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ लोपे, विभाषा ॥
वृत्तिः ॥ किं लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नातुगत्तं भवति ॥

45. When however **किम्** is not added in asking such a question, the finite verb may optionally retain its accent.

When **किम्** is elided in asking a question relating to an action, the finite verb which is not preceded by a Preposition or a Negative Particle optionally does not become anudatta. When is there the elision of this **किं**? Because no rule of Pānini has taught it? When the sense is that of an interrogation, but the word **किम्** is not used. In short, the word 'lopa' here does not mean the Grammatical substitute, but merely non-use. As **देवदत्तः पचति** (or

वृत्ति) आहोस्वित् पठति (or वृत्ति) Here the sentence is interrogative, even without the employment of क्ति ॥ The option of this sūtra is a Prāpta-vibhāṣa, as it is connected with the sense of क्ति ॥ The counter-examples are the same as in the last aphorism, but without क्ति ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एहि, मन्ये, प्रहासे, लट् ॥

क्तिः ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तं तिङन्तं नादुशात्तं भवति प्रहासे ॥

46. In connection with एहिमन्ये used derisively, the First Future that follows it, retains its accent.

The word प्रहास means great laughter, i.e. derision, mockery, raillery, ringing, gibing, sneering. Thus एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, नहि भोक्ष्यसे, धुक्त्वा सोऽतिथिभिः ॥ हे मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि, यातस् तेन पिता ॥ The word एहि is the Imperative 2nd Person of the root हृष् preceded by the preposition आङ् ॥

Why do we say "used derisively"? Observe एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति ; न च मन्यसे, साधु च मन्यसे ॥

By sūtra VIII. 1. 51, *in fra*, after the Imperative एहि which is a verb 'motion' (गत्यर्थः), the following First Future (लट्) would have retained its accent. The present sūtra makes a *niyama* or restriction, namely that in connection with the Imperative एहि मन्ये, the लट् is accented only then when 'derision' is meant and not otherwise. Thus the लट् loses its accent here:— एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ The employment of the First Person in मन्ये in the sūtra is not intended to be taught: for by I. 4. 105, the verb मन् (मन्यते) takes the affix of the First Person instead of the second, when 'derision' is meant and not otherwise. When प्रहास is not intended, the proper personal affix of the 2nd Person is employed. The employment of the First Person ceases here also by this restrictive rule. Thus एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥

The above counter example is given according to Kāśika, according to which एहि मन्ये इति उक्तमोपाशानमतन्त्रम् ॥ But according to Mahābhāṣya, the counter-example is एहि मन्ये रथेन यास्यसि ॥ Here यास्यसि loses its accent. The meaning of the above is एवं रथेन यास्यसि इति अहं मन्ये, एहि ॥ According to Kaiyata, this would be an example also under the rule, the First Person not being necessary:—एहि मन्यसे रथेन यास्यामि ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ जातु, अपूर्वम् ॥

क्तिः ॥ जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नादुशात्तं भवति ॥

47. A finite verb retains its accent after जातु, when this जातु is not preceded by any other word.

Thus जातु मोक्ष्यते, जातु अभ्यर्च्यते, जातु कार्थ्यामि । Here ते is anudatta by
 1. 186, as it is an sârvadhâtuka affix coming after an अनुपसङ्ग; the word जातु
 first acute, as it is a Nipâta. Why do we say 'when not preceded by a
 other word'? Observe:—कटे जातु कुरिष्यति ॥ The word कटे is end-acute as it
 a किट् or noun.

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ किम्वृत्तम्, च, चिदुत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तमहणेन तद्विभक्त्यान् प्रतीयादुत्तरउत्तमी च मय्यथौ, तर्किवृत्तं चिदु-
 नविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नादुशात्तं भवति ॥

48. Also after a form of किम्, when the partic-
 चित् follows it, and when no other word precedes such form
 किम्, the finite verb retains its accent.

The word किम्वृत्तं is a Genitive Tatpuruṣa meaning किमोवृत्तं ॥ T
 word किम्वृत्तं means any form of किम् with its case-affixes, as well as the forms
 किम् when it takes the affixes उत्तर and उत्तम ॥ Thus कश्चिद् भुङ्क्ते, कश्चिद् भोज्यं
 कश्चिद् अधीते, केनचिन् करोति, कस्मै चिद् वैशति, कतराचिन् करोति, कतमाचिद् भुङ्क्ते ॥

Why do we say 'followed by चित्'? Observe को भुङ्क्ते ॥

The word अपूर्वं of the last sūtra qualifies this also; therefore, the v
 loses its accent here:—देवदत्तः किञ्चिन् पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ आहो, उताहो, च, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ निघातप्रतिषेधोदुत्तरत्तं ॥ अपूर्वमिति च ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तर ति-
 नादुशात्तं भवति ॥

49. Also after an immediately preceding आहो अ
 उताहो, when these follow after no other word, the verb retain
 its accent.

The prohibition of *nighâta* or want of accentuation is understood he
 so also there is the anuvṛitti of अपूर्वं from the last.

Thus आहो or उताहो भुङ्क्ते, उताहो वैशति ॥ Why do we say 'immediat
 preceding'? In the following sūtra will be taught option, when these partic
 do not immediately precede the verb.

Why do we say "when no word precedes them"? Observe देवदत्तः
 or उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नादुशात्तं शेषे विभाषा भवति ॥ कश्च शेषः यदन्यदनन्तर

50. When the above-mentioned Particles आहो अ
 उताहो do not immediately precede the verb, the verb may o
 usually retain its accent.

Thus आहो देवदत्तः पँचति or पृच्छति ॥ उताहो देवदत्तः पँचति or पृच्छति ॥

गत्यर्थलोदा लृण्णचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ गत्यर्थ-लोटा, लृट्, न, चेत्, कारकम्, सर्व-अन्यत् ॥

वृत्तिः ॥ गतिना समानार्था गत्यर्थाः; गत्यर्थानां धातूनां लोट् गत्यर्थलोदः; तेन गत्यर्थलोदा युक्तं लङन्तं तिङन्तं नातुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ॥

यथैव कारके कर्तरि कर्मणि वा लोट् तथैव यदि लङपि भवतीत्यर्थः। कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्य कारकमङ्गणेन गृह्येते न करणादि कारकान्तरम् ॥

51. The First Future retains its accent in connection with the Imperative of a verb denoting 'motion' ('to go, 'to come' to start' &c), but only in that case, when the subject and object of both the verbs are not wholly different one from another.

Those verbs which have similar meaning with the word गति 'motion' are called गत्यर्थाः ॥ The Imperative of the गत्यर्थे verbal roots, is called गत्यर्थ-लोदः ॥ In connection with such an Imperative of verbs of 'motion', the First Future does not become anudatta, if the kāraka is not all different. The sense is, with whatever case-relation (kāraka), whether the Subject or Object, the Imperative is employed, with the same kāraka, the First Future must be employed. In connection with the finite verb here, the word कारक denotes the Subject and Object only, and not any other kāraka, such as Instrument, &c.

Thus आगच्छ देवदत्तग्रामं, द्रक्ष्यस्येनम् 'Come O Devadatta to the village, thou shalt see it'. Here the subjects of both verbs आगच्छ and द्रक्ष्यसि are the same, and the objects of both verbs are also the same, namely ग्रामं and एनम् ॥ आ is a Preposition and is accented, गच्छ and देवदत्त both lose their accent by VIII. 1. 9 and 28, ग्रामं is first-acute being formed by the निच् affix मन् ॥ So also आगच्छ देवदत्त ग्रामं, ओदनं भोक्ष्यसे "Come, O Devadatta! to the village, you will eat rice". Here the subjects of both verbs are the same, only the objects are different, and so the rule still applies. आह देवदत्त शालीन्, यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यन्ते ॥ Here the subjects are different, but the objects are the same, namely शालीन् ॥ Similarly आह देवदत्तेन शालयः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते "Let the rice be carried by Devadatta, and let them be eaten by Yajñadatta."

Why do we say 'verbs of motion'? Observe पञ्च देवदत्त ओदनं, भोक्ष्यसे एनम् ॥

Why do we say 'After the Imperative'? Observe आगच्छ देवदत्त ग्रामं, द्रक्ष्यस्येनम् ॥ Here the Potential mood is used.

Why do we say the 'First Future'? Observe आगच्छ देवदत्त ग्रामं, द्रक्ष्यसि एनम् ॥ Here the Present Tense is used.

Why do we say 'if the kāraka is not wholly different'? Observe

आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पिता ते ओदनं शोभयते ॥ उद्यतां देवदत्तेन शालवः, सक्तवस्तेन प्रास्थन्ते ॥ उद्यतां
is the Imperative of वृत् 'to carry'.

Why do we use the word सर्व 'wholly'? Observe आगच्छ देवदत्त ग्रामं, एवं
च ग्रहं च द्रव्याव एवम् ॥ Here also there is prohibition of *nighāta* and the First
Future retains its accent, for the subject of the Future is not *wholly* different
from that of the Imperative. For here the subject of the Imperative is the
subject also of the Future, though only partly, in conjunction with another.
Moreover, the object here in both is the same. Had सर्व not been used in the
sūtra, where the sentence would have remained the same; there the rule would
have applied, and not where the sentences became different.

लोड् च ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ लोड्, च ॥

वृत्तिः ॥ लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोदा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यङ्गवति ॥

52. Also an Imperative, following after an Imperative of verbs of 'motion', retains its accent, when the subject or object of both the verbs, is not wholly different.

Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य ॥ आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं शाधि ॥ आगम्यतां देवदत्तेन
ग्रामो दृश्यतां यज्ञवत्सेन ॥

But not here पश्य देवदत्तोदयं, भुङ्क्ष्वेनम् because the first Imperative is not
one of गत्यर्थ verb. Nor here, आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्येनम् because the first verb is
not Imperative but Potential.

If the subject and object of both Imperatives are wholly different, the
rule will not apply. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पश्यतु रामं यज्ञवत्सेनः ॥

By the force of the anuvritti of सर्व the rule will apply to the follow-
ing: आगच्छ देवदत्त ग्रामं, एवं चाहं च पद्यावः ॥

The separation of this sūtra from the last is for the sake of the sub-
sequent sūtra, by which the 'option' is with regard to लोड् and not लृट् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ विभाषितम्, सोपसर्गम्, अनुत्तमम् ॥
वृत्तिः ॥ सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते ॥ प्राप्तविभाषये, लोडन्तं सोपसर्गश्रुतमवर्जितं गत्यर्थलोदा युक्तं तिङन्तं विभाषितं
नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यङ्गवति ॥

53. An Imperative preceded by a Preposition, and not in the First Person, following after an Imperative of verbs of 'motion', may optionally retain its accent, when the Kāraka is not wholly different.

The whole of the preceding sūtra is understood here. This is a Prāpta-vibhāṣā. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश or प्रविशु ॥ आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रस्थाधि or प्रस्थाधि ॥ When the verb is accented, the upasarga loses its accent by VIII. 1. 71.

Why do we say सोपसर्ग 'joined with a Preposition'? When there is no Preposition, there is no *option* allowed, and the last rule will apply. As आगच्छ देवदत्त मामपश्य ॥

Why do we say अन्-इत्तमं 'not a First Person'? Observe आ गच्छानि देवदत्त, मामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हन्त, च, ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोपं वर्जयित्वा हन्त इत्यनेन युक्तं लोहन्तं सोपसर्गयुक्तमवर्जितं विभाषितं नानुशास्यं भवति ॥

54. 'An Imperative, with a Preposition preceding it, may optionally retain its accent, in connection with हन्त, but not the First Person.

With the exception of गत्यर्थ लोप &c, the whole of the preceding sūtra is understood here.

Thus हन्त प्र विष् or प्रविश, हन्त प्रै शाधि or प्रशाधि ॥ But no option is allowed here हन्त कुर्वे, as it is not preceded by a preposition. Here rule VIII. 1. 30, makes the accent compulsory after हन्त ॥ So also हन्त प्रभुर्न जावहे, हन्त प्रभुर्न जावहे, where the 1st Person is used, the verb retains its accent compulsorily by VIII. 1. 30.

The word प्रभुन जावहे is Imperative First Person, Dual of the root भुञ्ज in Atmane pada (I. 3. 66). The Personal ending वहे is anudatta by VI. 1. 186, because the verb is anudatta-it. The vikaraṇa न therefore retains its accent.

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आमः, एक-अन्तरम्, आम-न्त्रितम्, अनन्तिके ॥

वृत्तिः ॥ आम उत्तरमेकपशान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुशास्यं भवति ॥

55. After आम, but separated from it by not more than one word, the Vocative retains its accent, when the person addressed is not near.

Thus आम पचसि देवदत्ता ३ ; आम भो देवदत्ता ३ ॥ The *nighāta* being hereby prohibited, the vocative gets accent on the first syllable by VI. 1. 198. In the second example, though भो itself is a Vocative, it is not considered to be non-existent by VIII. 1. 72, but becomes effective by virtue of VIII. 1. 73, as it is in apposition with the Vocative that follows.

Why do we say आमः? Observe शाक पचसि देवदत्त ॥ Here it is anudatta by VIII. 1. 19.

Why do we say एकान्तरम् 'separated only by one word'? Observe आम पचसि देवदत्ता ३ ॥

Why do we say 'the Vocative'? See आम पचसि देवदत्त ॥

Why do we say अनन्तिके 'not near'? See आम् पचसि देवदत्त ॥ Here some hold that अनन्तिक is equivalent to दूर 'far off'. Therefore, according to them, the prohibition applies to एकश्रुति: as well as to निघानः ॥ Had it been merely a prohibition of *nighāta*, then the sūtra would become redundant, as the nighāta is precluded by the rule of eka-śruti (I. 2. 33). Thus arguing, they hold that eka-śruti being asiddha, the pluta-udātta of VIII. 2. 84, is not prohibited: and so the last vowel is prolated.

Others say that the word अनन्तिक means 'that which is not far off (दूर) nor very near'. It does not mean दूर only. For had it meant दूर, the author could have used the word दूर in the sūtra. Therefore the rule of eka-śruti (I. 2. 33), has no scope here at all, for it applies to दूर vocatives. Not being दूर, the plutodātta also should not be exhibited in the illustration; for the rule VIII. 2. 84, applies also to दूर Vocatives.

In the example आम् भो देवदत्त, the word आम् being a Nipāta is first acute; the word भो is a shortened form of भवन्, (VIII.3.1. Vārt.) and it is accentless by VIII. 1. 19, being a Vocative case preceded by another word. देवदत्त would also have become accentless by the same rule, this sūtra prohibits it. The निघान being thus prohibited by this sūtra, two rules make themselves manifest now for application. The one is of एकश्रुतिप्लुतात्संबुद्धौ (I. 2. 33) causing एकश्रुति or monotony; the other causing प्लुतोऽक्षत्वं by ह्रादधृते च (VIII. 2. 84). The opinions referred to above, relate to this doubt.

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ यत्, हि, तु, परम्, छन्दसि ॥

श्रुतिः ॥ आमान्नितमित्येतदस्वरितस्याप्रातुवर्त्तते ॥ तिङिति वर्त्ततएव ॥ यत्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नातुशानं भवति ॥

56. A finite verb followed by यत् or हि or तु retains its accent in the Chhandas.

The anuvṛtti of आमान्नितं should not be taken in this sūtra, but that of तिङ् ॥ Thus with यत्परं we have:---गवां गोचधुवसजा यदाङ्गिरः ॥ The verb उदसृजः is the Imperfect (लङ्) 2nd person singular of सृज् of Tudādi class. With हि we have, इन्द्रो वा युष्मन्ति हि (Rig Ved. I. 2. 4). The verb उच्यन्ति is the Present (लृट्) Plural of वच् of Adādi class. The samprasāraṇa takes place because it belongs to गृह्यादि class. With तु we have, भाव्यास्वयमेति तु ते ॥ By the previous sūtra VIII. 1. 30 a verb in connection with यत् would have retained its accent, so also in connection with हि by the sūtra VIII. 1. 34, and in connection with तु by VIII. 1. 39: the present sūtra is, therefore, a niyama rule. The verb retains its accent when these three Particles *only* follow and not any other. If any other Particle follows, the verb need not retain its accent. Thus जाये स्था रोहोरोह ॥ Here रोहोरोह is the 1st Person Dual of the Imperative of रुह् (रुह् + णाप् + वस् = रोह +

आह् + वस् III. 4. 92 = रोहाव the स् being elided, as लोह् is like लङ् III. 4. 85 and 99). The verb एहि is the 2nd Person Singular of the Imperative of the root इष्, preceded by the Particle आह् ॥ Here in रोहाव एहि (=रोहाव आहहि), the verb रोहाव is followed by the Particle आ, and does not retain its accent. But for this rule, it would have retained its accent. Because एहि is a गत्यर्थ लोट् (VIII. 1. 51), रोहाव is another लोट् in connection with it, and therefore, by VIII. 1. 52 it would have retained its accent. But now it loses its accent because it is a तिङ् following after a non तिङ् word स्वः ॥ The visarga of स्वः is elided before र् by VIII. 3. 14, then the preceding अ is lengthened and we have स्वा (VI. 3. 111). Another reading is स्वा रोहावेहि ॥ It is a Vedic anomaly, the visarga is changed to इ ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताभेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ चन, चित्, इव, गोत्र-
आदि, तद्धित, आभेडितेषु, अगतेः ॥

वृत्तिः ॥ चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आभेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुशात्तं भवति ॥

57. A finite verb retains its accent, when it is not preceded by a Gati Particle (I. 4. 60 &c), and when it is followed by चन, चिद्, इव, गोत्र &c, a Taddhita affix, or by its own doubled form.

Thus देवदत्तः पचति चन; देवदत्तः पचति चिन्, देवदत्तः पचतीव ॥ The list of Gotrādi words is given under sūtra VIII. 1. 27. Thus देवदत्त पचाति गोत्रम्, देवदत्तः पचति क्षुद्रम्, देवदत्तः पचति प्रवचनम् &c. The Gotrādi words, here also, denote censure and contempt.

With a Taddhita affix, देवदत्तः पचति कल्पम्, देवदत्तः पचति रूपम् ॥ The examples should be given with anudātta Taddhita affixes, like रूपप्, कल्पप् (V. 3. 65 and 67). Any other Taddhita affix added to the verb would cause the verb to lose its accent, the Taddhita accent overpowers the verb accent: as पचातिर्देव्य (V. 3. 67).

With a doubled verb, as; देवदत्तः पचति पचति ॥

Why do we say 'when not preceded by a Participle called Gati'? Observe देवदत्तः प्र पचति चन ॥ The word गति in this sūtra as well as in सगतिरपि तिङ् (VIII. 1. 68) should be taken in its restricted sense, namely upasargas treated as Gati, and not the extended definition of Gati as given in I. 4. 61. Therefore the verb retains its accent here: शुक्लीकरोति चन, यत् काष्ठं शुक्लीकरोति, यत् काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

According to others, throughout this Book Eighth, the word Gati means, the Upasarga Gati.

चादिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ च, आदिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ चादिषु च परतः तिङन्तमगतः परं नानुशात्तं भवति ॥

58. A finite verb, not preceded by a gati, retains its accent before the Particles च (वा, ह, अह and एव VIII. 1. 24).

The चादि words are those mentioned in sūtra VIII. 1. 24. Thus देवदत्त पचति च खीरति च, देवदत्तः पचति वा खीरति वा, देवदत्तः पचति ह खीरति ह, देवदत्तः पचति अह खीरत्यह, and देवदत्तः पचत्येव खीरत्येव ॥

But when preceded by a gati, we have देवदत्तः प्र पचति च प्र खादति च ॥ Here the first verb retains its accent by virtue of the next sūtra, but the second verb loses its accent.

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ च, वा, योगे, प्रथमा ॥

वृत्तिः ॥ अगतेऽपि पूर्वसूत्रे चादुकृतमित्यत्र नादुवर्त्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नादुवर्त्तता भवति ॥

59. The first finite verb only retains its accent in connection with च and वा ॥

The anuvṛtti of अगतेः which was drawn in the last sūtra, does not run into this. Thus गर्हभाञ्च कार्त्तयति, शीणां च द्रावयति ॥ गर्हभान् वा कार्त्तयति, शीणां वा द्रावयति ॥

The word योग in the sūtra indicates that the mere connection with the verb is meant, whether this connection takes place by adding these words च and वा, before the verb, or after the verb, is immaterial for the purposes of this sūtra, (not so in the last). The word प्रथमा shows that the first verb is governed by this rule and not the second.

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ह, इति, क्षियायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नादुवर्त्तता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् ॥

60. In connection with ह, the first verb retains its accent, when an offence against custom is reprimanded.

The word क्षिया means an error or mistake of duty, a breach of etiquette or a fault against good breeding.

Thus स्वयं ह रथेन यतिं १, उपाध्यायं पशति गमयति 'He himself goes on a car, while he causes his Preceptor to trudge behind on foot'. स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते १, उपाध्यायं सक्तून् पादयति 'Himself eats the rice, and makes the preceptor eat the gruel'. Here in both examples, the nighāta of the first verbs is prohibited. The verbs become svarita-pluta by VIII. 2. 104.

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अह, इति, वि नि योगे, च ॥

वृत्तिः ॥ अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नादुवर्त्तता भवति विनियोगे गम्यमाने अशब्दान् क्षियायां च ॥

61. In connection with अह, the first verb retains its accent, when it refers to various commissions, (as well as when a breach of good manners is condemned).

The word विनियोग means sending a person to perform several commissions. The word च in the sūtra draws in the anuvṛtti of क्षिया also.

Thus त्वं अह मां गच्छ, त्वं अह भरण्यं गच्छ ॥ So also when क्षिया is meant,

as स्वयमह एवेन आति १, उपाध्यायं पठति गमयति ॥ स्वयमहोदनं भुङ्क्ते १, उपाध्यायं सक्तुम् पाययति ॥ The prohibition of *nighāta* and prolation are as in the last aphorism.

चाहलोपपदेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ च, अह, लोपे, एव, इति, अवधारणम् ॥
वृत्तिः ॥ चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति एवेत्येतच्चोदवधारणार्थं प्रयुज्यते ॥

62. When च and अह are elided, the first verb still retains its accent, when एव with the force of limitation, takes their place.

When does this लोप take place ? Where the sense of च or अह is connoted by the sentence, but these words are not directly employed, there is then the elision of च and अह ॥ There the force of च is that of aggregation (समुच्चय), and of अह is that of 'only' (केवल). The च is elided when the agent is the same, and अह is elided when the agents are several.

Thus where च is elided:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, देवदत्त एवारण्यं गच्छतु = ग्रामं गच्छतु च गच्छतु ॥

So where अह is elided: as:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव अरण्यं गच्छतु = ग्रामं गच्छतु, अरण्यं केवलं ॥

Why do we say अवधारणं 'when limitation is meant' ? See देवदत्तः क्वेव गच्छते, देवदत्तः क्वेव गच्छेय्यते ॥ The word एव here has the sense of 'never' 'an impossibility'. The first sentence means न क्वचिद् भोक्ष्यते ॥ क्व + एव = क्वेव by पररूप . VI. 1. 94 Vārt).

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ च, आदि, लोपे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ चाद्यो नचवाहोद्वययुक्त इति सूचनिर्दिष्टा गृह्यन्ते; तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा ॥

63. When च, (वा, ह, अह and एव) are elided, the first verb optionally retains its accent.

Thus with च लोपः—शुक्लं व्रीहयो भवन्ति or भवन्ति, श्वेता गा आज्याय दुहन्ति ॥ Here भवन्ति optionally may either lose or retain its accent. So also when वा is elided, as:—व्रीहिभिर् यज्ञेत or यज्ञेत, यथै यज्ञेत ॥ So also with the remaining.

वैवावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ वै वाव, इति, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वैवाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये ॥

64. Also in connection with वै and वाव, optionally, in the Chhandas, the first verb retain its accent.

Thus अहवै वैवावाच्च औसीत् (or आसीत्), रात्रिसुराणाम् आसीत् ॥ बृहस्पति वै वैवानां ऐषित औसीत् (or आसीत्), शण्डामर्कावसुराणां (Taittiriya Sanhita VI. 4. 10, 1. but with the particle वै). अथ वाव हस्त औसीत् (or आसीत्), नेतर आसीत् ॥

वे has the force of स्फुट and क्षमा, and वाव that of प्रसिद्धि and स्फुट ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ एक, अन्याभ्याम्, समर्थाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुशान्ता भवति छन्दसि विषये

65. Also in connection with एक and अन्य, optionally in the Chhandas, the first verb retains its accent, when these words have the same meaning ('the one—the other').

Thus प्रजमेका जिन्वति (or जिन्वति), ऊर्जमेकारक्षति ॥ तथोरन्यः पिप्पलं स्वाह्विति (or वृत्ति), अनमन्नन्यो अभिचाकशीति (Rig Veda I. 164. 20, Mundaka Upanishad III. 1).

Why do we say समर्थाभ्यां 'having the same meaning' ? See एको देवानु-
पातिष्ठन् ॥ Here एक is a Numeral and has not the sense of अन्य 'the one another' .
The word समर्थ is used, in fact, to restrict the meaning of एक, for it has various
meanings: while there is no ambiguity about the word अन्य ॥ एकादन्यार्थे प्रधाने च
प्रथमे केचन तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

यद्वृत्ताभित्यम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यत्, वृत्तात्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निषातप्रतिषेध इत्येष ॥

वार्त्तिकम् ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥

66. In connection with यद् in all its forms, the verb retains its accent always.

The anuvṛtṭi of प्रथमा and छन्दसि ceases. The prohibition of nighāta which commenced with न लट् (VIII. 1. 29) is present here also. In what ever sentence the word यद् occurs, that is called यद्वृत्तं ॥ The word वृत्तं denotes here the form of यद् in all its declensions with case affixes. According to Kāsikā, उत्तर and उत्तम are not included, according to Pāṇjali they should be included. See also the explanation of किवृत्तं in VIII. 1. 48.

Thus यो भुङ्क्ते, यं भोजयति, येन भुङ्क्ते, यस्मै वशति, यन् कामास्ते जुहुमः (Rig Veda X. 121. 10) यन्नपङ् वायुर्वीति (T. S. V. 5. 1. 1.) यद् वायुः पर्वते ॥ For the form यन्नपङ् see VI. 3. 92. Though the sūtra is in the Ablative (यद्वृत्तात्) and therefore requires that the verb should *im-mediately* follow it, yet in यन्नपङ् वायु वीति, the intervention of वायुः does not prevent the operation of this rule, according to the opinion of Pāṇjali.

Vārt:—Optionally when the sense is that of 'wheresoever' or 'when-soever'. The word यायाकाम्ये means यथेच्छं 'as one wishes', without regard of time or space. The nighāta is prohibited here also. As यच्च क्व चन यजते तद् देववज्रन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ पूजनात्, पूजितम्, अनु-
दात्तम्, काष्ठादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥

67. After a word denoting praise belonging to काष्ठादि class, the word whose praise is denoted, becomes anudatta.

This refers to compounds, the first members of which are praise-denoting words. The word काष्ठादिभ्यः, is added to the sūtra from a Vārtika.

Thus काष्ठाध्यापकः, काष्ठाभिरूपकः, शरणाध्यापकः, शरणाभिरूपकः ॥

अमातापुत्रः । अमातापुत्राध्यापकः । अमातापुत्राभिरूपकः । अयुनाध्यापकः । अयुनाभिरूपकः ।
रदुतः । अदुताध्यापकः । अदुतः । अदुताध्यापकः । भृशः । भृशाध्यापकः । घोरः । घोराध्यापकः । सुखः ।
सुखाध्यापकः । परमः । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः । द्याः । द्यौरध्यापकः । द्यौ-
भिरूपकः । स्वध्यापकः । अपुत्रः । अपुत्राध्यापकः । कल्याणः । कल्याणाध्यापकः ॥

Vdt.—The final **म्** should be elided in forming these words. The word दारुणं is an adverb, and therefore in the accusative case, like **मानं गतः** ॥ In such a case, there can be no compounding; hence the elision of **म्** is taught. This is the opinion of Vārtika—kara Kātyāyana. According to Kāśikā, there is compounding under मयूर इत्येत्कादि rule, and so **म्** is elided by the general rule of samāsa. This becoming of अनुशत takes place in the compound, and after composition. In fact, it is an exception to the general rule by which a compound is *finally* acute (VI. I. 223) But there is no elision in शरुणमध्यापकः &c. and there is no loss of accent also of the second word. By the Vārtika 'मनोपच', this further fact is also denoted, where the case-affix is not employed and so the **म्** is not heard, there the second member becomes anudatta. When there is no compounding, there is no elision of **म्** as शरुणमधीते, शरुणमध्यापकः ॥

Though the word पूजन would have implied its correlative term पूजित, the specific mention of पूजित in the aphorism indicates, that the word denoting पूजित should follow *immediately* after the word denoting पूजन ॥ In fact, this peculiar construction of the sūtra, is a jñāpaka of the existence of the following rule:—इह प्रकरणे पञ्चमी निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते " In this subdivision or context, though a word may be exhibited in the Ablative case, it does not follow that there should be consecutiveness between the Ablative and the word indicated by it". This has been illustrated in the previous rule of यद्वृत्तात् नितम्, in explaining forms like यद्वृत्तं वायुर्वानि &c.

Though the anuvṛtti of 'anudatta' was current, the express employment of this term in the sūtra indicates that the *prohibition* (of anudatta) which also was current, now ceases.

On this subject, the following extract from the Commentary on Siddhānta-Kaumudī, will give the view of later Grammarians:—The words शरुण &c, are all synonyms of अदुत, meaning *wonderful, prodigious*: and are words denoting *praise*. This is an aphorism appertaining to samāsa subject. In the examples the compounding takes place under the rule of Mayura-vyansakādi.

Vart.:—The elision of **क्** should be mentioned. **दाहणक् + अध्यापक्**, in making the compound of these two words, the elision of the case affix, in this case **क्**, is natural. The *vārtika*, therefore, teaches nothing new, but only repeats this general rule in a particular form. This is the opinion of the authors of *Kāśikā*. But according to Kayyata, the commentator on the Great *Bhāṣya*, this aphorism is not a *samāsa* rule: and the words **दाहणक्** &c, are adverbs not admitting of *samāsa*; and so the rule applies to these words when they are not compounded. There is no authority for holding these to be compounds under the *Mayuravyansakādi* class. *Haradatta* also says, had this been intended to be a *samāsa* rule, the word **समासे** would have been used in the *sūtra* and this is valid. There is no *adhikāra* of *samāsa* here, that could have caused *samāsa* and in this view, the *vārtika* **मलोपश्च** also becomes effective: had it been a *samāsa* rule, the *vārtika* would have been redundant.

1 काष्ठ, 2 दाहण, 3 अमातापुत्र, 4 वेश, 5 अनाज्ञात, 6 अनुज्ञात, 7 अपुत्र, 8 अपुन, 9 अदुन, 10 अनुक्त, 11 वृश, 12 वोर, 13 वृक्ष, 14 परम, 15 सु, 16 अति, 17 कल्याण

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ स, गतिः, अपि, तिङ् ॥

वृत्तिः ॥ सगतिरपि पृञ्नेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं वृजितं तिङ्मनुशासं भवति ॥

68. (After such words denoting praise) the finite verb (which is praised) becomes *anudatta*, even along with the *Gati*, if any, that may precede it.

Whether a finite verb is compounded with a *gati* or stands single, both the compound and the simple verb lose their accent, when it is qualified by the adverbs **काष्ठ** &c. Thus **यन् काष्ठं पृच्छति. यन् काष्ठं प्रपृच्छति ॥** By VIII. 1. 28, the finite verb would have lost its accent after the word **काष्ठ**, but this loss was prohibited by VIII. 1. 30 in connection with **यन्**; the present *sūtra* re-ordains the loss, by setting aside the prohibition of VIII. 1. 30.

The word **सगति** 'along with its *Gati*', indicates that the *Gati* even loses its accent. The word *Gati* here is restricted to *Upasargas*. Therefore not here **यन् काष्ठं शुद्धी करोति, यन् काष्ठं कृष्णी करोति ॥**

The word **तिङ्** is used in the *sūtra* to indicate that the words qualified by **काष्ठ** &c in the preceding *sūtra*, were non **तिङ्** words—i. e. were substantives. The rule of **मलोपश्च** of that *sūtra*, therefore, does not apply here.

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कुत्सने, च, सुपि, अगोत्रादौ ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादिति निवृत्तम् ॥ सगतिरपि तिङ्गिति वर्त्तते ॥ कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुशासो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ क्रियाकुत्सने इति वक्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ पूतिश्च आनुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुशासं भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kārikā **सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इदोऽतिङ्गिति चोक्तार्थे ॥**

पूतिश्च आनुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

69. A finite verb, along with its preceding *Gati*, if any, becomes *anudatta*, when a Noun, denoting the fault of the action, follows, with the exception of **गोत्र** &c.

The anuvṛitti of पदान् (VIII. 1. 17) ceases. But the anuvṛitti of the last sūtra is current. Thus पचति पूति, प्रपचति पूति, पचन्ति मिथ्या, प्रपचन्ति मिथ्या ॥

Why do we say कुत्सेन 'denoting the fault of the action'? See पचति शो-
भनम् ॥

Why do we say घ्राणि 'a noun'? Observe पचति क्लिप्तनाति ॥

Why do we say with the exception of गोचम् &c. See पचति गोचम्, पचति
हृदयम्, पचति प्रवचनम् ॥

Vārt: It should be mentioned that the 'fault' mentioned in the sūtra, must be the fault relating to the mode of doing the action, denoted by the verb. The rule will not apply, if the कुत्सेन refers to the agent and not to the action. Thus पचति पूतिर्देवदत्तः, प्रपचति पूतिः ॥

Vārt: It should be stated that पूति has an indicatory च ॥ The effect of this is that the word पूति is finally acute, because of the indicatory च ॥ The word पूति is not a क्तिन् formed word, because it is not feminine, as we find it in sentences like पूतिरयम्; nor is it a word formed by क्तिच् affix, because this is not a संज्ञा word; therefore, it is a word without a derivation. Therefore by प्रातिपदिक स्वर (Phit I. 1) it will be end-acute. The *vārtika*, therefore, indicates that when पूति causes the loss of accent of the verb, then it is end-acute, but in other cases it is acute on the beginning. According to Padamanjari, पूति is derived from पू by adding the Uṇādi affix तिप् diversely (Uṇ IV. 180), and is first acute.

Vārt: A finite verb in the plural number, loses its accent optionally: when it loses its accent, then पूति is end-acute. Thus प्रपचन्ति पूतिः, or पचन्ति पूतिः, प्रपचन्ति पूतिः or प्रपचन्ति पूतिः ॥

Kārikā. The following noun denoting fault must refer to the action. The elision of च is intended only in the case of non-verbs, because it is so said by those of old. The word पूति has an indicatory च, but it is optionally so when the verb is plural. The elision of च mentioned above refers to the elision of च in दारुणम्-अध्यापकः = दारुणाध्यापकः ॥ The words उक्तार्थम् mean आचार्यपरंपराकथित-प्रयोजनमेतदित्यर्थः ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ पदानि ॥ गतिः, गतौ ॥

पूतिः ॥ गतिर्गतौ परतोऽनुवाचो भवति ॥

70. A Gati becomes unaccented, when followed by another Gati.

Thus अभ्युच्चरति, सुबुद्धीभवति, अभिसंपर्शति हरति ॥ Why do we say गतिः "a Gati becomes &c"? Observe देवदत्तः प्रपचति ॥ Here देवदत्त is a Prātipadika and does not lose its accent. Why do we say 'when followed by a Gati'? Observe आत्मेति हस्तिं बाहिं मद्वर रोमणिः ॥ Here आ is a Gati to the verb बाहि, the complete verb is आबाहि ॥ But as आ is not followed by a Gati, but by a Prātipadika, it retains its accent. Had the word गतौ not been used in the sūtra, this आ would have lost its accent, because the rule would have been too wide, without any restriction of what followed it.

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तिङि, च, उदात्तवति ॥
वृत्तिः ॥ गतिरिति वर्त्तते ॥ तिङन्ते उदात्तवति परमौ गतिरनुदात्तो भवति ॥

71. A Gati becomes anudatta, when followed by an accented finite verb.

The word गतिः is understood here. Thus यन् प्र पचति, यन् प्र करोति ॥

Why have we used the word तिङि in the sūtra? In order to restrict the scope of the word उदात्तवति; so that a Gati would not become accentless before every udatta word, but only before udatta verbs. Thus आ does not become anudatta before मन्त्रे in आ मन्त्रे रिन्द्र हरिभि र्याहि ॥ If it be said that the word गति is a particular name which the Particles get before verb only, and therefore गति would always refer to its correlative term verb, and not to noun, like as the word father refers to its correlative term son and not nephew: and that, therefore, उदात्तवति must refer to the verb like याहि and not to a noun like मन्त्रे; then also we say that the employment of the term तिङि is necessary, in order to indicate that the verb must be a finite verb, and not a verbal root. So that though a verbal root be udatta, yet if in its conjugated form (तिङन्त) it is not udatta, the गति will not lose its accent. Thus in यन् प्र करोति, the root कृ is anudatta, but the तिङन्त form करोति is udatta, hence the rule will apply here: which would not have been the case had उदात्तवति not been qualified by तिङि ॥ For the maxim is यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस तेषां तं प्रति गत्युपरगसंज्ञे भवतः ॥ Therefore in a तिङन्त, the designation of गति is with regard to धातु or verbal root. Obj: If तिङि is used for this purpose, then the rule will not apply to an आम् ending forms, like प्र पचतिराम् and प्र पचतिराम्, for these are not तिङन्त; but as a matter of fact, we find that प्र loses its accent, in these forms also. How is this explained? Ans. Here there are two views: some compound the Gati प्र with the completed आत्मन्त form पचतिराम् ॥ According to them, this प्र would get the accent, on the rule that an Indeclinable first member retains its accent (VI. 2. 2); so that even if the word तिङ् was not used in the sūtra, the form पचतिराम् being the second member of a compound, became anudatta; and so प्र being followed by an anudatta never loses its accent. According to them, therefore, the Gati never loses its accent in प्र पचतिराम् &c. Others compound the word ending in तरप् (पचतिर) with the Gati, and having formed प्रपचतिर, then add the affix आम् ॥ According to this view, the आम् accent debars all other accents, on the maxim, 'the accent of the last prevails' (सतिशब्द), and so प्र is anudatta, not by this rule, but by अनुदात्तसर्वे परमेकवर्त्ते ॥ According to them the word is प्रपचतिराम् ॥ According to both of these views, this sūtra is not necessary for the purposes of प्रपचतिराम् &c. But there is a third view which makes this sūtra necessary even for this purpose. There is this maxim: गतिकारकापदानाम् कृतिः सह समासवचने प्राक् सुबुद्धे: "It should be

stated that Gatis, Kāraḥ and Upapadas are compounded with bases that end with Kṛit-affixes, before a case-termination has been added to the latter". This maxim itself has been explained in two different ways, one saying that the compounding takes place with kṛit-formed words *only* before the addition of case-affixes ; but with words formed by Taddhita affixes, the compounding does not take place before a case affix has been added. The other view makes no such difference between kṛit-formed and non-kṛit formed words. This latter view is not necessary for our purposes. According to the first view, the Gati प्र can never be compounded with पचतितराम् as it is not a सुबन्त ॥ So both प्र and पचतितराम् having different accents, the present sūtra became necessary to cause the loss of accent of प्र ॥

Why have we used the word उदात्तवर्ति ? See प्र पचति, प्र करोति ॥ Here the verb loses its accent by VIII. 1. 28, hence the Gati retains its accent.

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितम्, पूर्वम्, अविद्यमानवत् ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र भवति ॥

72. A preceding Vocative is considered as non-existent, (for the purposes of the accent of the following word, and the enclitic forms of युष्मद् and अस्मद्).

Such a Vocative is treated as if not at all existing, it is simply ignored. The operation which its presence otherwise would have caused does not take place, and that operation takes place which would have taken place had it not existed. What are the particular purposes served by considering it as non-existent? They are (1) the absence of the accent-less-ness of the subsequent vocative, which the first, taken as a पद, would have caused under VIII. 1. 19. Is देवदत्त ! देवदत्त ! Here the first Vocative देवदत्त does not cause the second Vocative to lose its accent, but it remains first acute by VI. 1. 198. (2) The accent-less-ness of the verb required by VIII. 1. 28 is prevented: as, देवदत्त पचति ॥ (3) The substitution of the shorter forms of युष्मद् and अस्मद्, required by VIII. 1. 20-23 is prevented, as देवदत्त तव (not ते) ग्राम. स्वम्, देवदत्त मम (not मे) ग्रामः स्वम् ॥ (4) The application of VIII. 1. 37 takes place, in spite of the intervention of the Vocative between the Particle and the verb; such intervention is not considered as taking away anything from the immediateness (अनन्तरम्) of the article from the verb: as, यावद् देवदत्त पचति ॥ (5) For the purposes of VIII. 1. 7, though a Vocative may precede ज्ञातु, the latter is still considered as अविद्यमानम् and VIII. 1. 47 applies, as देवदत्त ज्ञातु पचति ॥ (6) So also in the case of VIII. 49, as आहो देवदत्त पचति, उताहो देवदत्त पचति, no option is allowed here by VIII. 50.

Why do we use the word 'as if' or *यत्* in the sūtra, instead of say 'altogether'? In other words, why do we say "it is considered as if non-existent", instead of saying "it is considered altogether non-existent"? The vocative does produce its own particular effect. Thus in *आम् भो देवस्व*! the vocative *भो* is considered as one word (*एकान्तर*) for the purposes of separating *आम्* from the vocative *देवस्व* under VIII. 1. 55. This is the opinion of Patanjali; but the opinion of the author of Kāśikā is that *भो* would have been considered as *अविद्यमानवत्* but for VIII. 1. 73.

Why do we say 'a Vocative'? Observe *देवस्वः पृच्छति* ॥ Why do we say *पूर्वं* 'with regard to the subsequent word'? The vocative itself will not be considered as non-existent, for the application of rules that would apply to the vocative as such. Thus in *देवस्व यैस्वस्व*, the vocative *देवस्व* gets its accent by VI. 1. 193 also. In fact, the word *पूर्वं* connotes its correlative *पर* 'subsequent' and the vocative is considered as non-existent, for the purposes of the operations to be performed on such *subsequent* term, whether such operation be caused by the vocative itself, or by any other cause; but it is not to be considered non-existent for the purposes of operations to be performed upon itself. Therefore in *देवस्व ईष्यसि*, Devadatta does get the accent of the vocative. In *इमे मे गङ्गे यमु सरस्वति शतुङ्गि* the first vocative *गङ्गे* is considered as non-existent with regard to *यमुने*, and, therefore, *यमुने* is considered as following immediately after the padma and thus *यमुने* becomes anudatta, not because of *गङ्गे*, but because of *मे*; similarly *सरस्वति* and *शतुङ्गि* are anudatta, not because of the preceding Vocative but because of *मे* ॥ In other words, the intervention of the vocatives does not stop the action of *मे* ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, आमन्त्रिते, समानाधिकरणे, सामान्य-वचनम् ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः ॥ आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणेपरतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवत्त्ववति ॥

73. A preceding vocative, when it conveys a general idea, is not to be considered as if non-existent, for the purposes of the subsequent Vocative, which stands in apposition with the former.

This sūtra prevents the operation of the last sūtra in the particular case when the two Vocatives are in apposition, and the second qualifies the first. Thus *इमे गङ्गे यमुने, माजवकशुटिलकाभ्यामुक्* ॥ The first vocative being considered as existing, second vocative loses its accent.

Why do we say 'the vocative subsequent'? Observe *देवस्व ईष्यसि* here the *verb* does not lose its accent. Why do we say 'standing in apposition or समानाधिकरणे'? Observe *देवस्व ईष्यसि यस्तस्व*, here the word *ईष्यसि* qualifies *यस्तस्व*, and is not in apposition with *देवस्व*, and hence it retains its accent.

Why do we say सामान्यवचनम् 'which is a generic word'? The rule will not apply when the Vocatives are synonyms. Thus अद्वयं देवि सरस्वति इति काव्ये विह्व्य एतानि ते अद्वये नामानि ॥ All these Vocatives are synonyms of Sarasvatī, and hence all retain their accent of the Vocative (VI. 1. 198). According to Padamanjari the reading given in Taittiriya Br. is:-- इडे रत्नेऽ विते सरस्वति प्रिये प्रयसि महि विश्विन, एतानि ते अद्वये नामानि ॥ सामान्यवचनम् means 'a generic term'. When the first is a generic term, and the second is a specific term, (विशेष वचन) qualifying the first, and both are in the singular number, there the present rule will apply.

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ विभाषितम्, विशेष-
वचने, बहुवचनम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वगाविद्यमानवचने प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते ॥ विशेषवचने सामानाधिकरणे आसन्नितान्ते परतः पूर्वमासन्नितं बहुवचनान्ते विभाषितमविद्यमानवद्भवति ॥

74. When the preceding Vocative is in the Plural number, it is optionally considered as non-existent, if the subsequent Vocative, in apposition with it, is a specific term.

This ordains option, where the last sūtra would have made the consideration of the first vocative as existent compulsory. Thus देवाः शूरयाः or देवा शूरयाः ॥ ब्राह्मणा वैद्याकरणाः or ब्राह्मणा वृथाकरणाः ॥

The anuvṛtiti of सामान्यवचनम् is understood here; the second vocative, therefore, must be a विशेषवचन, as being the correlative of the former: where is then the necessity of employing the word विशेषवचने in the sūtra? This word is used in the aphorism for the sake of precision only.

Why do we say 'in the plural number'? Observe मागवक जुष्टिलक ॥ No option is allowed here, and the preceding vocative is *always* considered as existent and so rule VIII. 1. 73 applies.

The sūtras 73 and 74 as enunciated by Pāṇini are:—73. नामन्विते सामानाधिकरणे; 74. सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने (i. e. 73. The preceding Vocative is not considered as non-existent, if the subsequent word is a Vocative in apposition with it. 74. Optionally so, if the preceding vocative is a general term and the subsequent vocative is a particular term). Patanjali made the amendment by adding सामान्यवचने to 73 also, and the author of Kāśikā has added बहुवचनम् to 74 from the commentary of Patanjali and has omitted सामान्यवचनम् from it: though he reads its anuvṛtiti.

आ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य द्वितीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER SECOND.

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ पूर्वत्र, अ-सिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्ते । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तं दितव्यम् । तच्च येयं सपादसमाध्यायानुक्रान्ता एतस्यामये पादोक्तोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोक्तं चरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति । सिद्धकार्यं न करोति इति अर्थः ॥ सेवेनदसिद्धवत् आदेशालक्षणप्रतिषेधार्थं उस्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥

1. Whatever will be taught hereafter, upto the end of the work, is to be considered as not taken effect, in relation to the application of a preceding rule.

This is an Adhikāra or governing rule, and extends upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter is to be understood as non-existent with regard to the preceding rule. With regard to whatever has been taught in the preceding Seven Books and a quarter, the rules contained in the three last chapters are considered as *asiddha*. And further, in these three chapters, a subsequent rule is, as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned. The word असिद्धम् = असिद्धवद्भवति, सिद्धकार्यं न करोति. The rule is "as if non-effective, does not produce the operation of a *siddha* or effective rule". This rule of non-effectiveness is for the sake of prohibiting the operation of an *ādeśa* rule, and establishing the operation of an *utsarga* or general rule. Thus अस्मा उद्धरः वा अत्र; वा आनय, अस्मा आहित्यः ॥ In all these, the elision of अ and उ by VIII. 3. 19, being considered as not to have taken effect there is no further sandhi, and आ + उ does not give rise to *gūṇa*, nor आ + अ = आ ॥ In fact, for the purposes of the application of आनुयुजः rule of VI. 1. 87 or the दीर्घ rule of VI. 1. 101, the rule VIII. 3. 19 is considered as not to have taken effect at all.

Similarly अनुयुजै, अनुयुजान्, अनुयुजिन् from अनुयुजः ॥ Thus अनुयुजः + क = अनुयुजः + क (VII. 2. 102 अ being substituted for the final अ, which again merges in the

preceding अ VI. 1. 97)=अमु+ङे (VIII. 2. 80. ङ being substituted for अ, and अ for इ of अइ). Now the substitution of ऐ for ङे takes place only after Pronouns ending in अ; but अमु is a pronoun ending in उ, so this ऐ (VII. 1. 14) should not take place. The present sūtra helps us out of this difficulty, and the change of अ into उ by VIII. 2. 80 is considered *asiddha* for the purposes of the application of VII. 1. 14.

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजडत्वा ।

मनोर्वस्वे भलां जम्भ्वं, शुडलिप्पामिनिदर्शनम् ॥

The forms शुष्किका, शुष्कजङ्घा, क्षामिमान्, औजडन्, and शुडलिप्पामन् illustrate this rule excellently.

(1) शुष्किका ॥ To the root शुष्- we add the Nishthā न्, as शुष्+त=शुष्+क (त changed to क by VIII. 2. 51)=शुष्क ॥ Add the feminine affix टाप् and we have शुष्का ॥ Add to this the affix क (V. 3. 70, 73), as शुष्का+क=शुष्काक, the feminine of which with टाप् will be शुष्किका (the shortening taking place by VII. 4. 13). Now अ is changed to इ by VII. 3. 44 and we have शुष्किका ॥ Now rule VII. 3. 46 makes this इ substitution optional, when a क precedes the अ, as is the case here: and that rule would require the alternative form शुष्किका ॥ But there is no such alternative form, because the क of शुष्क was the substitute of त by VIII. 2. 51, which is considered as *asiddha* for the purposes of the application of VII. 3. 46.

(2) शुष्कजङ्घा ॥ Here rule VI. 3. 37 would have required the form to be शुष्काजङ्घा like मत्त्रिकाकल्पा; there being no पुन-वद-भवा when there is a penultimate क ॥ But the क in शुष्का being the result of VIII. 2. 51 is considered as *asiddha* for the purposes of VI. 3. 37.

(3) क्षामिमान् ॥ This word may be considered to have been formed by adding the affix मतुप् to the Patronymic word क्षामि: or to the noun क्षामिन् [क्षाम-स्यापत्यं=क्षामि:, or क्षामोऽस्यास्तीति=क्षामिन्] ॥ The word क्षाम is formed by adding the Nishthā न् to the root क्षे, as क्षे+त=क्षा+त: VI. 1. 45)=क्षाम (the त being changed to म by VIII. 2. 53). Now this म is considered as non-effectual for the purposes of application of VIII. 2. 9, which requires the change of म of मन् to व, when मन् is added to a word having a penultimate म, as in क्षमीवान् ॥ Therefore we have क्षामिमान् and not क्षामिवान् ॥

(4) औजडन् ॥ This is the Aorist third person singular of the Derivative root ओरि, from the Past-Participle of वृह् ॥ Thus वृह्+त=ऊव (VI. 1. 15). Add to it णिच् in the sense of तमाख्यन् (III. 1. 26): and then form its लुङ् ॥ The लुङ् is formed by adding षङ् (III. 1. 48), before which the stem is reduplicated (VI. 1. 11). In reduplicating, all the rules that went before in forming ऊव are considered *asiddha*; viz. the rule by which वृह् was changed to व (as वृह्+त=वृह्+त=वृह्+त VIII. 1. 31), the rule by which त was changed to ध (उह्+त=उह्+ध VIII. 1.

40), the rule by which घ was changed to ढ (VIII. 4. 41), and the rule by which the first ढ was elided (VIII. 3. 13 as उह+ढ=उ+ढ=ऊह VI. 3. 111). The elision of दि before णि being considered sthānivat, we reduplicate हन्; as ऊहन्ढ+च+नू=ऊहढन् (VII. 4. 60)=ऊहढन् (VII. 4. 62)=ऊजढन् (VIII. 4. 54). There is नू added by VII. 4. 79, because of the prohibition of अनगलोपे of VII. 4. 93. With the augment, it becomes ओजढन् ॥ The form ओजिढन् is from उहि ending; i the affix क्तिन् ॥

(5) गुडलिप्मान् ॥ This is formed by adding मत्प् to the word गुडलि which is formed by क्तिप् (गुडं लेढि) Here also the म of मत्प् is not changed into ष by VIII. 2. 10; because the change of ह् to ङ् (VIII. 1. 3), and again of ङ् to ङ् are considered asiddha.

The rules of interpretation, however, contained in the previous part will apply to this part also; because such rules cannot be considered 'prior' or पूर्व; for they become operative then only when occasion requires to apply them. The maxim which governs such rules is कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषम् ॥ The rules, therefore, which are exhibited here in the sixth case such as VIII. 2. 23, or the seventh case, as VIII. 2. 26, or the fifth case, as VIII. 2. 27, should be interpreted in accordance with the sūtras षष्ठी स्थाने योगा, तस्मिन्निनि निर्दिष्टं पूर्वस्य, तस्मादि उत्तरस्य ॥

But with regard to the paribhāṣā विप्रतिषेधे परं कार्यं, the above will not hold good. For, by the very fact, that a subsequent rule in these chapters, is held to be asiddha, with regard to the prior, there cannot arise any conflict of two rules of equal force with regard to them. And it is only where there is such a conflict, that the above rule of interpretation applies. This being so, in विस्कार्यम् अवगोर्यम् formed by ष्यन् III. 1. 124) the guṇa ordained by VII. 3. 8 is not debarred by the दीर्घ rule VIII. 2. 77, because there is no conflict between guṇa rule VII. 3. 86 and the dirgha-rule VIII. 2. 77, for the latter is simply non-existent with regard to the former.

But though the विप्रतिषेध rule does not apply in these chapters; yet an apavāda rule here even, does over-ride an utsarga rule, for otherwise, the enunciation of an apavāda rule would be useless. The apavāda rule is therefore, not considered asiddha. Thus the utsarga rule ह्रस्वः (VIII. 2. 31) is set aside by the apavāda rule दक्षिर्धातोर्ध्वं (VIII. 2. 32), and thus we have दोष्ठा, शेष्य (दुह् + नृश्च = शेष् + नृश्च) ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ यद्गानि ॥ न लोपः, सुप्-स्वर-संज्ञा-तुक्-विधिषु, कृति ॥

वृत्तिः ॥ नलोपः पूर्ववांसिद्धो भवति सुप्स्वरयोः संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिष्वङ्गोऽयं प्रत्येकं भिन्नबध्यमानः स्वरसंज्ञातुक् विधेयत्वात् कर्मदष्टीयुक्तैर्भाषसाधनोऽभिज्ञबध्यते । सुप्ता तु संबन्धसामान्यवचनपट्टपन्नं कर्मसाधनः । तत्र सुप्ः स्थानं वा विधिः सुप्ति च परभूतं सर्वोक्तौ सुप्तिविधिरिति सर्ववासिद्धं भवति ॥

2. The elision of a final **न्** (VIII. 2. 7) is considered as if not to have taken effect, in applying the following rules; (1) rules regarding case-endings, (2) rules regarding accents, (3) rules regarding any technical term of Grammar, and (4) rules regarding the augment **न्** before a Kṛit-affix.

The word **विधि** in the sūtra applies to all the four words preceding it: as **सुबिधि**, **स्वरविधि** &c. The force of the Genitive compound in **स्वरविधि**, **संज्ञाविधि** is that of ordaining the existence of something: e.g. when an accent is to be given to a word, or a particular designation is to be given to it or when **न्** is to be added to it, (**भावसाधन**) ॥ The compound **सुबिधि** means however, the rule relating to the case-endings themselves, as well as, the rule which would apply to a word, when a case-ending follows (**कर्मसाधन**) ॥

(1) **सुबिधि**:—As **राजामि**, **तक्षमि** ॥ Here the elision of **न्** of **राजन्** and **तक्षन्** being asiddha, the **मिस्** is not changed to **एस्** by VII. 1. 9. So also **राजभ्यास्**, **तक्षभ्यास्**, **राजसु**, **तक्षसु** ॥ Here the finals of **राज** and **तक्ष** are not lengthened before **भ्यास्** by **सुपिच** (VII. 3. 102) and nor changed to **ए** before **सु** by (VII. 3. 103): as in **नराभ्यास्** and **नरेषु** of the stem ending in **अ** ॥

(2) **स्वरविधि**:—As **राजवती** and not **राजवती** ॥ For the elision of **न्** being asiddha, the rule VI. 1. 220, does not apply, for the word is considered not to end in **अवती** but **वती** ॥ Similarly in **पञ्चार्मम्** and **दशार्मम्**, the elision of **न्** being asiddha, the first member does not become ādy-udātta by VI. 2. 90. Similarly **पञ्चवीजी**: the elision of **न्** being asiddha, the first member does not retain its original accent as required by VI. 2. 29.

The word **राजन्** is first acute, as it is formed by the affix **कनिन्** (Uṇ I. 156). **राजवती** is formed by adding **ङीप्** to the **मत्तुप्** ending word, by IV. 1. 6. **पञ्चार्मम्** is a compound under rule II. 1. 50 of **पञ्चन्-त-अर्म**, and when **न्** is elided, the first member becomes a word ending in **अ** and would require the accent of VI. 2. 90.

(3) **संज्ञाविधि**:—As **पञ्च ब्राह्मण्यः**, **दश ब्राह्मण्यः** ॥ The elision of **न्** being asiddha, the words **पञ्च** and **दश** are still called shash though they no longer end in **न्** (ष्णान्ता षट् I. 1. 24). Being called **षश्**, they do not take **दाप्** in the feminine (IV. 1. 10).

According to the Vārtikakāra, there is no necessity of using the word **ता** in the sūtra (**संज्ञा महानार्थक्यं च नञ्निमित्तस्थानोपस्य**), because the elision of **न्** is used by reason of its having such a designation (as **षट्**). Thus without **स** having the name of **षट्** there would be no elision of **जस्** and **दास्**, without such elision, there is no pada sañjñā of these words, and unless these words get Pada designation, there can be no elision of **न्** by VIII. 2. 7. The shash designation, however, would not be retained by these words after taking

plural affixes, when feminine affixes are to be added to them, but for the sūtra. The **पञ्चन्** and **दृशन्** ending in **न्** would require **डीप्** in the feminine which is however prohibited, for when **जस्** and **न्** are elided, the words end in **अ** and require **टाप्** for their feminine, which is also prohibited, because, by the present sūtra the word still retains its designation of **बद** ॥

Q. How can this be the purpose of this sūtra? There are two views as regard definitions (**संज्ञा**), the one is that a particular name is given to a thing once for all, *prior* to any operations; and operations are performed afterwards upon it or with it, as occasions arise. This view is embodied in the maxim **यथेदं संज्ञापरिभाषम्** 'Sanjñā, and Paribhāshās remain where they are taught.' The other view is that the sanjñā sūtra is to be read with every particular operative sūtra, and the sanjñā given to the word afresh, with every new operation. In other words, the sanjñā sūtra becomes identified with vidhi sūtra, every time that a vidhi is to be applied. This is embodied in the maxim **कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्** "Sanjñās and Paribhāshās are attracted by or united with the rules that enjoin certain operations." In the first view, the **बद** sanjñā will be good throughout, both for the purposes of eliding **जस्** and **शस्** and prohibiting **टाप्** ॥ Hence thus sūtra is not necessary in that view. But in the other view, the sūtra is necessary. For if the view be taken that a sanjñā is to be applied with regard to each operation, then that **बद** sanjñā which had taken effect for the purposes of eliding **जस्** and **शस्**, will no longer hold good for the purposes of preventing the application of the feminine affix. Hence, the word **संज्ञा** is taken in this sūtra, to prevent the application of the second view.

(4) **तुक्विधिः**—Thus **बृहहभ्यां, बृहहभिः** ॥ On account of the elision of being asiddha, the **तुक्** augment is not added, though required by VI. 1. 7 (**इत्थस्य पिति कृति तुक्**) ॥

Some hold that **तुक्** need not be read in the sūtra. They argue in this way:—There is this maxim **सन्निपात उभयो विधिनिति सन्निपातस्य** "That which is taught in a rule, the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Now the elision of **न्** of **बृहहन्** took place because of the case affix **अ**; this elision cannot be the cause of adding **तुक्** ॥ Or the **तुक्** being a **बहिर्गोप्य** operation would be asiddha with regard to the antaranga elision of **न्** ॥ This opinion is, however, not sound. The employment of **तुक्** in this sūtra indicates that the two maxims above referred to, are not of universal application i.e. they are anitya.

Why do we say before a Kṛt-affix? Observe **बृहहभ्याम्, बृहहभ्याम्** ॥ Here **तुक्** is added by VI. 1. 73.

The elision of **न्** taught by VIII. 2. 7 &c would be asiddha by the

१० ॥ पदाधिकारश्चेत्तत्त्वद्वयस्य स्वस्वरूपस्य स्वस्वत्वात्पुनरासिद्धत्वात् सिद्धानि वक्तव्यानि ॥

The existence of **हु** is not considered uneffected when there is to be added **ना** ॥ On the contrary, it is considered as siddha or existing. Thus **हु** is considered as siddha, **अहु** gets the designation of **यि** by I. 4. 7, and as **ह**, its Instrumental Singular is by VII. 3. 120, **अहुना** ॥ Had the **हु** been considered as non-effected, then the stem would not have been called *ghi*, there would have been no **ना** added. But when **ना** had been added, then **हु** being asiddha, **अहु** is considered to be as **अर** ending in **अ**, and this **अ** would require lengthening by **सुप्ति च** VII. 3. 102: but it is not done on the stem **सन्निपातलक्षणे विभिरनिमित्तं तद्धियातस्य** "that which is taught in a rule the occasion of which is occasioned by the combination of two things does not become the cause of the destruction of that combination". There being no **अ**; the **उ** of **अहु** remains short. Or this sūtra may be considered to be the designation of two sūtras (1) **हु** is siddha when **ना** is to be added, (2) **हु** is asiddha when any operations, otherwise to be caused when **ना** is added, are to take place. Or the sense of the sūtra is **ने परतो यन् प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये मुभावोऽयम्**: "the **हु** is not non-effected in relation to any operation that would otherwise be occasioned when **ना** followed". From this, it would follow by implication that **हु** must be considered valid for the purposes of **नाभाव**, itself, being always siddha, **ना** is added: and there is no lengthening.

Vārt:—That *ekādeśa* accent which is *antaranga*, should be considered *ādha*. What is the necessity of this *vārtika*? In order to regulate the its of 1. अच्, 2. आच्, 3. आच् substitutions of ए, ऐ and औ; 4. the accent of

ekādeśa substitutes, 5. the accent of the शतृ formed words, 6. for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all syllables of a word are anudātta except on and 7. for the purposes of VIII. 1. 28, by which all syllables become anudātta

Thus (1) let us take अय first. वृक्ष is finally acute by Phit I. 1. T. locative of this is वृक्ष + ङ (anudātta III. 1. 3) = वृक्षे (ए is udātta VIII. 2. 5). Now combine वृक्षे + इयम् = वृक्षेय + इयम् = वृक्षे इयम् ॥ So also वृक्ष इयम् ॥ The udātta ekādeśa ऐ must be considered as *siddha*, so that the अय substitute of ऐ should also become udātta. (2) आयः As कुमारी इयम् ॥ Here also आ is udātta for similar reasons. कुमारी + ङ = कुमारी + आ + ए (VII. 3. 112) = कुमार्य + आ + ए = कुमार्य + आ + ए (VI. 1. 174) = कुमार्य + ऐ (VI. 2. 90) = कुमार्ये (VIII. 2. 5). The ऐ udātta and its आय substitute will also be udātta. How do you give the example? This example is then valid, when by VI. 1. 174, first the affix आ made udātta, then this आ (आद VII. 3. 112) augment is added to ङ, and then (आ + ए) there is viddhi ऐ; and then कुमार्य + ऐ = कुमार्ये ॥ But if the order be reversed and आ + ए be first combined into ऐ, and then this ऐ be made udātta by VI. 1. 174, then there would be no necessity of this vārtika for the purposes of आय ॥ The word कुमार्ये is end-acute by Phit accent (Phit I. 1. 1. Add to it डीप् in the feminine (IV. 1. 20), as कुमार्य + ई = कुमार्ये (अ is elided by VI. 4. 148, = कुमार्य + ई (VI. 1. 161) = कुमार्ये ॥

(3) आयः. As वृक्षविषयम् or वृक्षविषयम्, for the same reasons as above [वृक्षे + आ (anudātta) = वृक्षे VIII. 2. 5, वृक्षे + इयम्].

(4) एकादेशा accent. As गाङ्गे इयम् ॥ Here गाङ्ग + इ = गाङ्गे ॥ The word गाङ्ग is formed by अण affix (गङ्गाया इयम्) and is end-acute. The ekādeśa ऐ is udātta by VIII. 2. 5. This udātta accent will remain valid: so that when ऐ + अ there is pūrva-rūpa-ekādeśa by VI. 1. 109, this ekādeśa ऐ will be udātta by VIII. 2. 5, or it will be svarita by VIII. 2. 6. The word अन्वयः is a प्राति compound, आपोऽनुगमनं = अन्वयः ॥ Here by VI. 2. 2, the Indeclinable first term would have retained its accent: but the word is end-acute by VI. 2. 183.

(5) शतृ - accent. As तुवर्ती, तुवर्ते ॥ Here in तुवर् + श + शतृ, the affix श is udātta, and शतृ is anudātta. The ekādeśa अ will be udātta by VIII. 2. 5. This ekādeśa अ-udātta should be considered valid for the purposes of the rule VI. 1. 173 by which the feminine affix and the weak case-ending are udātta. Thus तुवर्त् + ई = तुवर्ते, तुवर्त् + ऐ = तुवर्ते ॥ The prohibition अनुमः in VI. 1. 173 is a jñāpaka or indicator of the fact, that the ekādeśa accent should be considered *siddha*, in the accent of the शतृ, because without this ekādeśa accent, there is no शतृ ending word with नुम् which is antodātta.

(6) एकाननुवाचः accent. As तुवर्न्ति, लिखन्ति ॥ Here in तुवर् + श + अन्ति (VI. 1. 186) the ekādeśa अ is udātta by VIII. 2. 5, and this ekādeśa accent is considered valid for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all the remaining syllables become anudātta, as तुवर्न्ति, लिखन्ति ॥

(7) सर्वाङ्गान्तः। accent. As ब्राह्मणास्तुदन्ति, ब्राह्मणा लिखन्ति ॥ Here the ekādes'a-accent of तुदन्ति and लिखन्ति being valid, rule VIII. 1. 28 applies, and all the syllables become anudātta.

The word antaranga is used in the vārtika to indicate that the Bahiranga ekādes'a accent will not be siddha. Thus पचतीति and पचतीति, where the word पचि is first acute, as it is an Indeclinable. And सोमसु पचतीति ॥ The accent of पचति + इति = पचतीति is governed by VIII. 2. 5. This ekādes'a accent of long इ has reference to external sandhi, and therefore naturally it is a bahiranga. This bahiranga ekādes'a accent is not siddha for the purposes of the application of previous sūtras. Thus sūtra VIII. 1. 71. requires that the *gati* should be unaccented before an accented verb: but प does not lose its accent, as पचतीति is not considered as an accented verb. In the second example, the इ of सी is not considered as accented, therefore, it does not become anudātta by VIII. 1. 28.

Vārt.—The rule VIII. 2. 23 causing the elision of the final consonant in a word ending with a conjunct consonant, should be valid for the purposes of changing र into उ ॥ What is the necessity of this vārtika? Observe हरिषा मेदिनिं त्वा ॥ The word हरिषः is formed by मनुष्य affix हरयोऽस्य सन्ति = हरि + मन् ॥ Now by VIII. 2. 15 the म is changed to न, as हरि + नन् or हरिनन्; add सु (Voc.Sg.) as हरिनन् + सु, then add नुन् augment, as हरिनन् + सु ॥ Then there is elision of the final consonant = हरेनन् ॥ Now by VIII. 3. 1. the final न् is changed to र्, and we have हरिबर्, the र् would be changed to उ by VI. 1. 114, if the elision of the conjunct consonants be considered as siddha: for then this र् is followed by न, a ह्रस्व letter. But if such elision be considered asidhha, then र् is considered not to be followed by ह्रस्व letters, but by the consonants which were elided.

Vārt.—When ekādes'a is to be done, the elision of सिचि is to be considered siddha or valid. As अलावीन् and अपावीन् ॥ Here the सिचि is elided इ इति (VIII. 2. 28.) This elision is considered valid or siddha, and thus we have dirgha single substitution of ई for इ + ई as अलाइ + इ + सीन् = अलाइ + इ + 0 + ईन् अलावीन् ॥

Vārt.—The substitute of the Nishthā affixes should be considered as valid or siddha for the purposes of the rules relating to the (1) changing of स to , (2) accent, (3) affix, and (4) ह्रस्व augment. As (1) वृक्षः, वृक्षवान् ॥ The root is वृक्ष (VI. 11) the indicatory औ shows that the nishthā त् is changed to न VIII. 2. 45). This nishthā substitute is considered as valid or siddha, and the final of the root is not changed to न्, as it otherwise would have been by VIII. 2. 36: for न् would have been still considered as त् or a ह्रस्व letter. The quotation is as follows:—वृक्ष + त् = वृक्ष + त् (VI. 1. 16) = वृक्ष + न (VIII. 2. 45) = वृक्ष + न (VIII. 2. 29) = वृक्ष + न (VIII. 2. 30) = वृक्षः (VIII. 4. 1) The न् is changed to ह्रस्व by VIII. 2. 30, by considering न् as asidhha and therefore equal to न् or a ह्रस्व letter. Thus it will be seen that this न् is असिचि for the purposes of

rule VIII. 2. 30, but it is सिद्ध only for the purposes of rule VIII. 2. 36.

As regards the other three cases, viz, accent, affix and इद् augment the one word क्षीब्, will illustrate them all. The irregular formation of the word is variously explained. It is formed by "nipātana" under VIII. 2. 5. It is the Past Participle of the root क्षीब्, thus evolved क्षीब् + इद् + त = क्षीब् + इ + = क्षीब् + भ (इन् being elided, this is the anomaly) = क्षीब् ॥ Here the elision of इ is considered as valid and siddha, and therefore, क्षीब् is considered as a word of two syllables, for the purposes of accent, under rule निष्ठाच्च ह्यञ्जनात् (VI. 1. 205). Had the lopādeśa of इन् been considered asiddha, the word would have been considered as if of three syllables, and that rule of *accent* would not have applied.

Similarly क्षीबेन तरति = क्षीबिक formed by छन् (IV. 4. 7) which affix is added, because it is considered a word of *two* syllables, the elision of इन् being considered as valid for the purposes of IV. 4. 7.

Similarly क्षीब् may be considered to have been formed by eliding the त्; as क्षीब् + त = क्षीब् + भ ॥ In this view of its formation, the augment इद् is not added, because the lopa of त् is considered as valid and siddha for the purposes of इद् augment. In the opinion of Patanjali, the words इद् विधि may well be omitted from the vārtika, for इद् being a *portion* of a प्रत्यय, the word प्रत्ययविधि would include इद्-विधि also.

Vārt:—The prolation modification of a vowel (pluta) should be considered as valid and siddha, for the purposes of the rule relating to तुक् augment before the letter छ ॥ Thus by VIII. 2. 107, the Vocative words अग्ने and पदे assume the forms अग्नाइ, and पदाइ ॥ These इ and उ are pluta-vikāras. As अग्नाइ इच्छन् ॥ पदाइ उच्छन् ॥ Here the modification caused by VIII. 2. 107, is considered as valid and siddha; otherwise there would have been no compulsory तुक् augment as required by VI. 1. 73 but optional तुक् under VI. 1. 76.

Vārt:—The ए and palatal change should be considered siddha and valid before धुद् (VIII. 3. 29). The root द्युतिर् भरणे (I. 41) is read as beginning with a स, which is changed to ह because of the subsequent च by VIII. 4. 40. This is not considered asiddha. Had it been so, there would come धुद् augment by VIII. 3. 29, in अद् दध्योतति, रद् दध्योतति ॥ The words अद् and रद् are अद् and रद् formed from the roots अटति and रटति by क्तिप् ॥

Why is the root द्युतिर् considered to begin with स् and not with ह as we find it written? Because had it been a root beginning with ह originally, we could not get the form मधुक् which would have been मधुद् ॥ The form मधुक् is thus evolved. Thus मधु दध्योतति = मधुदध्युत् by adding क्तिप् ॥ From मधुदध्युत् we form a Derivative root in जिच् in the sense of मधुदध्युत्तमाचष्टे = मधुदध्ययति ॥ Add again क्तिप् to this Derivative root मधुजि, the जिच् will be elided, and we have मधुदध्य, then ह (which represents स्) is elided because it is at the beginning of a compound letter (VIII. 2. 29), and ह is elided, because it is at the

end of a conjunct letter final in a pada (VIII. 2. 23), and thus there remains मधुच्, and च् is changed to क् (VIII. 2. 30) we have मधुक् ॥ Had the root been शक्रादि, then this श् could not be elided, and so we should elide only the final च् and द् and the form would be मधुश् which would be changed to द् and then to द् and we should get मधुद् which is not desired.

Vart:—The जश् and चश् substitution of letters in the reduplicate should be considered siddha and valid for the purposes of ए change (VI. 4. 120) and तुरू augment. Thus बभणतुः and बभणुः ॥ Here the जश् change of भ, to ब in the reduplicate should be considered as valid, otherwise this would be वनादेशादि root and the Perfect would be भेणतुः and भेणुः ॥ Similarly from छिद् we have चिच्छित्सति, and from उच्छ, उचिच्छित्सति ॥ In the latter, the second syllable छिस् of उच्छिस् (Desiderative) is reduplicated by VI. 1. 2. Here had the reduplicate substitute च for छ been considered asid dha, there would not have been तुरू augment by छे च (VI. 1. 73)

Vart:—The change of letter homogeneous with the subsequent is valid and siddha for the purposes of doubling. As सङ्ग्यन्ता, सङ्ग्यन्तस्, यङ्गोक्तम्, तङ्गोक्तम् ॥ In सङ्ग्यन्ता &c the ङ् is changed to anusvāra by VIII. 3. 23, and the anusvāra is then changed to a letter homogeneous with the subsequent by VIII. 4. 58. Had the परसवर्ण change been asid dha, there would have been no doubling by VIII. 4. 47.

Vart:—If there be the adhikāra of the word 'pada' in those sūtras which ordain the following changes, then those changes are considered siddha for doubling, namely, 1. लश् the change into ल (VIII. 2. 21), 2. ढश् the change into ढ (VIII. 2. 31), 3. घश् the change into घ (VIII. 2. 33), 4. नश् the change into न (VIII. 2. 56), 5. रुश् the change into रु (VIII. 2. 75), 6. षश् the change into ष (VIII. 3. 85), 7. णश् the change into ण (VIII. 4. 11), 8. anunāsika change (VIII. 4. 45), 9. छश् the change into छ (VIII. 4. 63).

As 1. गतो गतः; गतोगरः ॥ 2. द्रोण्या द्रोण्या ॥ 3. द्रोढाद्रोढा ॥ 4. वुनो वुनः or वुनो वुनः ॥ 5. अभिनोऽभिनः or अभिनद् अभिनत् This is लङ् second person singular of भिद्, the स् of सिष् is elided by VI. 1. 68, and the final त् changed optionally to रु by VIII. 2. 74. The न is the vikarana भनम् ॥ 6. मातुः व्यसा मातुः व्यसा or मातुः स्वसा, मातुः स्वसा, 7. माषवापाणि माषवापाणि or माषवापानि माषवापानि ॥ 8. वाङ् नयनम् वाङ् नयनम् or वाङ् नयनम् वाङ् नयनम् ॥ 9. वाक् छद्यनं वाक् छद्यनं or वाक् छद्यनं वाक् छद्यनं ॥

The लश् &c, changes being all optional, had the changes been considered asid dha, we would have got the following double forms also गतोगर, गतोगरः which are not desired.

All these can be explained by dividing the sūtra न पु ने into two. The first being न, and this negative will prohibit all asid dha-ness mentioned in the

preceding vārtikas. The second sūtra would be पु ने, and we would here draw in the anuvṛitti of न from the preceding.

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ उदात्त-स्वरितयोः यणः, स्वरितः, अनुदात्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित् आदेशो भवति ॥

4. A svarita vowel is the substitute of an anudāṭṭa vowel, when the latter follows after such a semi-vowel, which has replaced an udāṭṭa or a svarita vowel.

An unaccented vowel becomes svarita, when it comes after a यण (semi-vowel), which यण itself has come in the room of a vowel which was acute or svarita once.

Let us first take the vowel following an udāṭṭa yaṇ. Thus कुमारी, कुमारीः ॥ The word कुमारी is acutely accented on the final, because the long ई (कीर्) replaces अँ of कुमार (VI. 1. 161). The semi-vowel य is substituted in the room of this acute ई; the anudāṭṭa ओ and अः become svarita after such a य ॥

Now to take an example of a svarita-yaṇ. The words सङ्कर्षु and खल्वृ are finally acute by kṛit-accent (VI. 2. 139). The Locative singular of these words are खल्वृ + इ = खल्वि, and सङ्कर्षि by VI. 4. 83. This इ is a semi-vowel which comes in the room of the acute ई, therefore, it is udāṭṭa-yaṇ. After this udāṭṭa-yaṇ, the anudāṭṭa इ of the Locative becomes svarita by the first part of this sūtra. Now when खल्वि + आशाँ and सङ्कर्षि + आशाँ are combined by sandhi, this svarita इ is changed to य; it is, therefore, a svarita-yaṇ. The unaccented आ will become svarita, after this svarita-yaṇ. As खल्व्याशा and सङ्कर्ष्याशा ॥ The word आशा is finally acute and consequently आ is not acute (Phit. I. 18).

Obj :—Here an objector may say : that the svarita accent on इ in खल्वि is by this very sūtra, this svarita is to be considered as asiddha for the purposes of यण ādeśa of VI. 4. 83. How can then the य substituted for this इ be considered as svarita-yaṇ ?

Ans :—This is considered as siddha by Āśraya. (आश्रयान् सिद्धम्) ॥

Obj :—If this be so, then उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (VIII. 4. 66) should also be considered as siddha : and we should have svarita in वृष्याशा &c also. For the word वृषि is first-acute by Phit II. 3. Therefore वि is svarita by VIII. 4. 66. The य is svarita yaṇ, the anudāṭṭa आ after this should become svarita according this view, but this is not so.

Ans :—To avoid this difficulty, we have the following.

Vārt :—वृषस्वरो वृषादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ "The वृष accent should be considered as valid, for the purposes of यण substitution".

Some say, that even in such cases as इध्याशा the above rule applies, and that the unaccented vowel becomes svarita, if it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel. They quote the following from Taittiriya śākhā:—यास्ते विश्वाः सविधः सन्त्यग्ने, where the अ of अग्ने is pronounced as svarita. So also in the Brāhmaṇa portion as: इध्याशयति the आ is read as svarita. But according to Kātyāyana and Patanjali, the unaccented vowel does not become svarita by this sūtra, when it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel.

To get rid of these anomalies, the Māhabhāṣya proposes several alternatives, two of which will be mentioned here. The first proposal is to divide this composite sūtra into two parts: (1) उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita when it follows after an udātta-yaṇ". (2) स्वरितयणश्च परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita, when following a svarita yaṇ" and in this second sūtra, we shall read the anuvṛtti of udātta-yaṇ from the preceding half. So that this half will mean: उदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः, तस्य यणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति ॥ The svarita must have been obtained by the application of the first half of this sūtra and this svarita should be changed to यण, which would change the unudātta into svarita. So that the स्वरित यणः means this particular svarita obtained by the application of this very sūtra.

The second proposal is not to read svarita into the sūtra at all. The svarita in सकृल्ल्याशा would then be explained by udātta-yaṇah rule. सकृल्ल् + इ + याशा = सकृल्ल् + य् + आशा ॥ Here य् is udātta-yaṇ. This will cause आ to become svarita. The intervening svarita य् is considered as not existent for the purposes of accent स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ Nor is this य् to be considered as sthāni-vad to इ by I. 1. 57, for in applying the rule of accent, such a substitute is not considered as sthānivat by I. 1. 58.

Why do we say "of udātta and svarita"? Observe वैरी + आशा = वैर्याशा, so also शार्ङ्गल्याशा ॥ Here the semi-vowel replaces an unaccented ई, and is अनुदात्त यण् ॥ These words are first acute owing to लिट् accent (IV. 1. 73).

Why do we say "an unaccented vowel becomes svarita"? Observe मार्धव, किशोर्यव ॥ The word ईर्य is acutely accented on the first by लिट् accent. VI. 1. 193).

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एकादेशः, उदात्तेन, उदात्तः ॥

लिटि ॥ उदात्तेन सहानुदात्तस्य च एकादेशः स उदात्तो भवति ॥

5. The single substitute of an unaccented with an udātta vowel is udātta.

The word "of an anudātta" is understood here. An unaccented vowel

which combined with the preceding udâtta vowel remains as a single substitute, becomes udâtta. Thus for the udâtta इ of अग्नि and for the case-ending ओ which is anudâtta, there is always substituted long ई single by VI. 1. 102. This single substitute will be udâtta according to the present sūtra, as अग्नी ॥ Similarly वार्य, वृक्षैः प्रक्षैः ॥

Why do we say "with udâtta vowel"? Observe पचन्ति, यजन्ति ॥ Here पच् + राप् + अन्ति = पच् + अ + अन्ति ॥ Here राप् is anudâtta by III. 1. 4, so also अन्ति by VI. 1. 186. The ekādeśa of these two non-accented अ will be anudâtta. In forming this para-rûpa ekādeśa by VI. 1. 97, the svarita of the अ of राप् caused by VIII. 4. 66 is considered as invalid or asiddha.

Other examples are कु बोद्धाः (Rig. V. 61. 2) and क्वावरं मरुतः ॥ The word वः is anudâtta by VIII. 1. 21. read with VIII. 1. 18. The word अद्वयः is acutely accented on the first, as it is formed by adding कुन् to अद्य (Up. I. 151). The स् of वस् is changed to र् (VIII. 2. 66), which is again changed to उ (VI. 1. 113). Thus बो उद्व ॥ Here अ becomes pûrva-rûpa by VI. 1. 109, which is udâtta. कु is formed from क्रिस् by अन् affix (V. 3. 12 and VII. 2. 105) and is svarita (VI. 1. 185). The word अवर is acutely accented on the first by the Phit II. 6. The single long substitute is udâtta.

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ पदानि ॥ स्वरितः, वा, अनुदात्ते, पदादौ ॥ वृत्तिः ॥ अनुदात्ते परादौ उवाचैन सह य एकादशः स स्वरितो वा भवत्युवाचो वा ॥

6. The single substitute of an unaccented vowel, standing at the beginning of a word, with an udâtta vowel, may optionally be svarita or udâtta.

Thus सु + उत्थितः = सूत्थितः or सुत्थितः ; वि + ईर्षते = वीर्षते or वीक्षते; वसुक् + अस्ति = वसुकोऽस्ति or वसुकोऽस्ति ॥ Here the word सु is a Karmapravachaniya by I. 4. 94 when it is compounded by प्रातिपदिक with the Past Participle, the Avayayibhāra compound retains the accent of its first member (VI. 2. 2), and so it is acutely accented on the first, and the rest are anudâtta. Thus the udâtta ई of सु is compounded with the anudâtta उ of उत्थित, which stands at the beginning of a Pada, and so the ekādeśa is optionally svarita. In वीक्षत and वसुकोऽस्ति also the verbs ईर्षते and अस्ति lose all accent by VIII. 1. 28 and so ई and अ become anudâtta, which when compounded with वि and वसुक् become optionally svarita.

The word स्वरितः is employed in the sūtra only for the sake of distinctness, for the sūtra may have well stood as वाऽनुदात्ते परादौ ॥ In this form of the sūtra, the udâtta of the preceding sūtra would become optional when the second member is a word beginning with anudâtta. Udâtta being optional, in the other alternative, where there will not be udâtta, the svarita will be substituted by reason of the nearness in position.

Why do we say "anudatta beginning"? Observe **देवन्तोऽञ्** ॥ Here **देव** begins with udatta and not anudatta, and hence no option is allowed.

Why do we say "beginning of a word"? Observe **वृक्षैः, वृक्षाः, वृक्षैः** and **क्षाः**, where anudatta case-endings are not beginnings of words.

According to Bhattoji Dikshita this is a vyavasthita-vibhāshā; in this wise. There will *necessarily* be svarita (1) where a long ई is the single substitute of (इ+इ) or of two short इ, (2) where there is pūrva-rupa by the application of एङुपरान्तात् अति (VI. 1. 109). There will be udatta where a long vowel comes in. Thus in वि + इवम् = विदम् in वीक्षुं ज्योतिर्विदये, the long ई is substituted for two short इ's. This substitution of a long ई for two short इ's is technically called प्रभेदः ॥ Where there is Pras'lesha, the long ई is *necessarily* svarita. Similarly when there is अभिविहतसन्धिः i. e. the peculiar sandhi taught in VI. 1. 109. Thus तद्वदन्, सोऽयमागन् ॥ So also where there is क्षेपः सन्धिः i. e. the substitution of a semi-vowel in the room of an udatta or svarita vowel, as अश्यामि ॥ The above rules about svarita are thus summarised in the Prātisākhya: इकारयोश्च मन्त्रेण क्षेपमभिविहतेषु च ॥ But where a long ई is substituted as a single substitute for इ+ई (one of the इ's being long), there it must *always* be acute. As अस्य श्लोको विधीयते (Rig. 1. 190. 4). The words विवि + ईयन् are compounded into विधीयते ॥ The word विवि Locative singular is finally acute by VI. 1. 171. ईयते is from the Divādi root इङ्, गतौ, and has lost its accent by VIII. 1. 28.

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, प्रातिपदिक, अन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्यो नकारस्तस्य लोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अङ्गो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

7. The न् at the end of a Nominal-stem, which is a Pada (I. 4. 17), is elided.

The word पदस्य 'of a Pada' is understood in this sūtra. Thus राज्ञा, राज्ञ्याम्, राज्ञिः, राज्ञता, राज्ञतरः, राज्ञतमः ॥ The Nominal stem राजन् gets the designation of Pada, before these affixes, by I. 4. 17.

Why do we say 'of a Prātīpadika or Nominal stem'? Observe अहमहिम् ॥ Here अहन् is a verb, the 3rd Per. Sg.Imperfect (लङ्) of the root हन् ॥

Why do we say 'at the end'? If the word अन्तस्य had not been used in the sūtra, then the sūtra would have stood thus नलोपः प्रातिपदिकस्य; and as the word पदस्य is understood here, the sūtra would have meant, there is elision of न्, *where ever it may be*, of a Pada called stem. So that the न् of नराभ्याम् would also have required elision. In fact, the genitive case here in पदस्य is not ūthāna shashthī, but viśeshāṇa shashthī, नलोप अन्तमहं पदधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥

Q. But even if you use the word अन्त in the sūtra, it is compounded with the word प्रातिपदिक, and the sense of the sūtra will be "न् which is at the

end of a pratipadika, which (prātīpadika) is a portion of a pada" &c. and not "नृ which is at the end of a pada". So that the rule will not apply to अहन्नाम् but will apply to राजानौ &c? Ans. The word प्रतिपदिक is not compounded, with the word अन्त in the sūtra. It is used without any case-affix, on the analogy of Chhandas usage. In fact, it is in the genitive case, the affix being elided by VII. 1. 39.

Vārt: The prohibition must be stated with regard to the elision of the नृ of अहन् ॥ As अहः, In अहर् the case-affix घु is luk-elided by VII. 1. 23, the pratyaya-lakshana is prohibited by I. 1. 63, and hence the नृ of अहन् is changed to र् by VIII. 2. 69. अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ For the rules VIII. 2. 68 and 69 by which the final of अहन् is changed to र्, are asiddha with regard to this present rule requiring elision of नृ, hence this vārtika.

Q. There is no necessity of this vārtika, for the subsequent rules VIII. 2. 69, 68 will debar ननोप ॥ Ans. But ह and र are considered asiddha for the purposes of नृ elision. The ह and र would have debarred नृ elision, had they otherwise found no scope. But they have their scope. *Q.* Where have they their scope? Ans. In the penultimate अ i.e. in the अ preceding the नृ ॥ *Q.* The very fact that the author has used the word अहन् in the sūtra VIII. 2. 68, shows that ह does not replace अ but नृ ॥ Ans. If so, then र will find scope in the Vocative, हे अहन् where नृ is retained by VIII. 2. 8, and it will be this नृ which will be replaced by र्, as ह अहर् and so also हे शीर्षाङ्ग निराय ॥

The word शीर्षाङ्ग is a Bahuvrihi (II. 2. 24), the Vocative affix is elided (VI. 1. 68), and the नृ changed to र् by VIII. 2. 68, and it is changed to उ (VI. 1. 114). In हे अहन्! the नृ is not elided by the option of the Vārtika under VIII. 2. 8.

To remove these objections, they say, the word अहन् which is used in VIII. 2. 68 is in nominative singular without the elision of नृ, and it is to be repeated as अहन् अहन् ॥ The first one indicates the exact form, showing that the नृ is not elided; and by the second word the ह is ordained for this final नृ ॥

नृ किंसंबुद्धोः ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, किं, सम्बुद्धोः ॥

वृत्तिः ॥ डी परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ ङाबुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥

8. (But such नृ) is not elided in the Locative and Vocative Singular.

This debar the elision of नृ, which otherwise would have taken place by the preceding sūtra. The examples of non-elision of नृ in the Locative singular are to be found in the Vedas. As परमे व्योमन् (Rig. I. 164. 39), आग्ने चर्मन्, लेहिते चर्मन् ॥ Here the sign of the Locative, namely, इ (ङि) is elided by VII. 1. 39. In the Vocative Singular, the नृ is not elided as हे राजन्, हे तक्षन् ॥

Q. When हि or the Vocative is elided, the preceding stem is no longer a Prâtipadika, and the stem does not get the designation of ण before the affix but is न, hence where is the necessity of making the present prohibitory rule, when the elision of न would not have taken place in the Locative and Vocative singular, by any rule?

Ans. The very fact of the prohibition of the elision of न, as contained in this aphorism, indicates by implication (jñâpaka), that a word retains the designation of prâtipadika, though an affix has been elided after it and though such elided affix may produce its effect (I. 2. 45 read with I. 1. 62). Nor will such elided affix give the designation of Bha (न) to such a stem. Thus राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः, here the न is elided by considering the word राजन् as a prâtipadika, even after the elision of the Genitive affix in the compound, and it is not a Bha, which would have required the elision of अ by VI. 4. 134.

Vârt :—Prohibition of the prohibition must be stated, when the Locative word is followed by another word in a compound. That is, when a compound is a Locative Tatpurusha, the न is elided : as, चर्मणि तिला अस्य = चर्म तिलः ॥

In हे राजवृन्तारक! the first member राजन् does not retain its न by the present sūtra, because the whole compound, as such, is in the Vocative case, and not the word राजन् ॥ In fact, there can be no compound, which in its analysis, will give the first member as a Vocative word.

Vârt :—Optionally so in the neuter nouns. As हे चर्मन्, हे चर्म!

मातृपधायान् मतोर्वो यवादिभ्यः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ म, आत्, उपधायाः, च, मतोः, चः, अ यवादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्ताद् मकारोपधावर्णान्तादवर्णोपधाद्योत्तरस्य मतोर्व इत्ययमोदेशो भवति यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ॥

9. For the न् of the affix मन् is substituted च, if the stem ends in न् or अ (and आ) or if these are in the penultimate position; but not after यव and the rest.

After a stem ending in न् or having न् as its penultimate letter, and after a stem ending in अ or आ, or having these letters as its penultimate, there is substituted च for the न् of मन् ॥ First after stems ending in न्, as किवन् (किसान्), शिवन् (शिवान्). Secondly न् penultimate : as क्षमीवान्, हाडिमीवान् ॥ Thirdly a stem ending in अ or आ, as वृक्षवान्, हृक्षवान्, खट्वावान्, मालावान् ॥ Fourthly अ or आ in the penultimate : as—पयस्वान्, यशस्वान्, भास्वान् ॥

Why do we say “न or अ ending or न or अ penultimate”? Observe अग्निमान्, वायुमान् ॥ Why do we say “with the exception of यव &c”? Observe यवमान्, शल्मिषमान्, उर्मिमान् ॥

The following is the list of यवादि words.

1. वष, 2. वस्मि, 3. वर्मि, 4. भूमि, 5. कृपि, 6. कुड्या, 7. वषा, 8. व्राथा, 9. प्राथा ॥ These words either end in म and ष or have these as their penultimate, 10. धञि, 11. ध्वञि, 12. सञि. These are exceptions to VIII. 2. 15. 13. ह्येन, 14. ककुन, 15. गरु ॥ These are exceptions to VIII. 2. 10. 16. इष्टु, 17. मधु, 18. इम, 19. मण्ड, 20. भुम ॥ These are exceptions to VIII. 2. 11.

This is an ākritigaṇa. Wherever in a word, the म् of मत् is not changed to इ, though the rules require it, that word should be classified under वषादि class. In the secondary word नार्मत् (= नृमत् इव), the इ change has not taken place, because the ष is here a Bahiranga, the real vowel being ऋ ॥

The word मान् in the sūtra is the Ablative of म, i. e. of म् + अ; it is a Sa-māhāra Dvandva of these two letters.

ज्ञयः ॥ १० ॥ पदानि ॥ ज्ञयः ॥

वृत्तिः ॥ ज्ञयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

10. The व् is substituted for the म् of मत् after a stem ending in a mute consonant.

As अग्निचित्वात् मामः, उवदिवस्वात् घोषः, विश्वेस्वात् वलाहकः, इन्द्रो मरुस्वात् द्यवात् देवाः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

11. The व् is substituted for म् of मत्, when the word so formed is a Name.

As अहीवती, कपीवती, कक्षीवती, सुनीवती ॥ For long vowel, see VI. 3. 120.

आसन्दीवद् अष्टीवत् कक्षीवत् रुमण्वत् चर्मण्वती ॥ १२ ॥ पदानि ॥ आसन्दीवत्, अष्टीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत्, चर्मण्वती ॥

वृत्तिः ॥ आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते ॥

12. The following Names are irregularly formed: āsandīvat, aṣṭhīvat, chakrīvat, kakshīvat, rumāṇvat, charman-vatī.

The change of म् to व् in these was obtained from the last sūtra. The irregularity consists in the substitutions of stems. आसन्दीवत्, is from the stem आसन which is here changed to आसन्दी ॥ As आसन्दीवान् मामः, आसन्दीवद् अहिन्यम ॥ As in the following śloka :

आसन्दीवति धान्याद् रुमिणं हरितस्रजम् ।

अद्वयं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

When not a name, we have आसनवान् ॥ Others say, that there is a separate and distinct stem आसन्दी, as in the sentence औदुम्बरी राजासन्दी भवति ॥ The change of म् to व् after this word would take place regularly by the last sūtra : its mention here, according to these authors, is merely explanatory. 2. अष्टीवत् is from

अस्थि which is changed to अग्नी ॥ As अग्नीवान् the name of a particular portion of body; the knee-joints. Otherwise अस्थिवान् ॥ 3. चक्रीवान् is from चक्र which is changed to चक्री, as चक्रीवान् राजा ॥ Otherwise we have चक्रवान् ॥ चक्रीवन्ति सशस्त्रविद्रो-
नानि भवन्ति is a Vedic example. It means सारस्वते सशस्त्रमानि सशस्त्रे हविर्धानानि, न स्वेकवा-
सस्थिनानि, तानि तत्र तत्र कर्षणाय चक्रवुक्तानि भवन्ति ॥ 4. कर्षीवान् is from कर्ष्या, there is
vocalisation of व and the lengthening is by VI. 4. 2. कर्षीवान् is the name of a
Rishi. Otherwise we have, कर्ष्यावान् ॥ 5. हर्मण्यन् is from हर्मण which is changed to
हर्मण् ॥ Otherwise we have हर्मणवान् ॥ Others say, that there is a distinct word हर्मन्,
and the न् is not elided, but changed to ण् ॥ Or that the affix मन् takes the
augment नुद् ॥ 6. चर्मवती is from चर्मन्, there is non-elision of न् and its
change to ण् ॥ Or मन् has taken नुद् augment. The Charmanvati is the name
of a river. Otherwise we have चर्मवती ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ उदन्वान्, उदधौ, च ॥

वृत्तिः ॥ उदन्वानित्युदकशब्दस्य मत्तादुदन्भावो निपात्यते उदधादयं संज्ञायां विषये ॥

13. The word उदन्वान् is irregularly formed, in the sense of "a sea".

It is derived from उदक 'water' with the affix मन् ॥ उदन्वान् is the name of a Rishi, because he controlled the rains, it rained at his command. It also means ocean or that in which water is held, like तटाक &c. The affix कि is added by III. 3. 93, and उदक changed to उद् by VI. 3. 58, and thus we have उदधिः ॥ Why do we say "when meaning a sea"? Observe उदकवान् घटः 'a pot having water'. Here the main idea is not that of "holding or containing", but simply the general fact of possessing water: a human being may also possess water in the same way.

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ पदानि ॥ राजन्वान्, सौराज्ये ॥

वृत्तिः ॥ राजन्वानिति निपात्यते, सौराज्ये गम्यमाने ॥

14. Also राजन्वान्, when the sense is of a good government.

The kingdom whose king is good is called राजन्वान् देशः, राजन्वती पृथ्वी ॥ The affix मनुप् is used here in the sense of प्रशंसा or praise. Otherwise राजवान् ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, इ, रः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये इवर्णान्ताङ्ग्रेफान्ताद्योत्तरस्य मतोर्वस्वं भवति ॥

15. In the Chhandas छ is substituted for the म् of मन्, when the stem ends in इ (or ई) or र् ॥

To take some examples of a stem ending in इ, as त्रिवती याज्यानुशाक्या भवति; हरियो मे हने स्वा; अधिपति वती जुहोति; चतुर्गन्धवानि; आरेवानेतु मा विशान् (आरेवान from रवि with vocalisation)

optional force in the Chhandas, we have no change here सप्तर्षिमन्त्र, ऋषिमान्, ऋतीमान् सूर्यं ते व्यावापृथिवीमन् ॥ Of stems ending in र we have गीर्वाण, धूर्वाण, आशीर्वाण ॥

अनो नुद् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अनः, नुद् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीति वर्तते जन्तादुत्तरस्य मतोर्मुडागमो भवति छन्दासि विषये ॥

16. The affix मन्त्र gets the augment नुद्, in the Chhandas, after a stem ending in अन् ॥

As अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः रात्रायः; अस्थण्वन्तं यदनस्या विभक्ति (Rig. I. 164. 4), अक्षण्वन्ता लाङ्गलेन; वीर्षिण्वन्ती, मूर्ध्निण्वन्ती ॥

The word अक्षण्वन् is thus formed: आक्षि + मतुप् = अक्ष् + अन् + मन् (अनङ् is substituted for the final of akshi by VII. 1. 76) = अक्षमन् (the न् is elided by VIII. 2. 7). Now we add the augment नुद् ॥ If this augment is added to मतुप्, as मन्तुप् then it becomes a portion of मतुप्, and this न् would be changed to व by VIII. 3. 9 read with I. 1. 54, and not the letter ऋ, because न् intervenes. If we add this augment to the end of the stem, then in अक्षण्वन्ता &c. we cannot change it to ऋ because of the prohibition in VIII. 4. 37, and the augment being नुद्, the न् would be changed to ह by VIII. 3. 7 in सुपथिन्तरः &c (VIII. 2. 17). The first view, however, is the correct one and the difficulty in its acceptance is obviated by नुदोऽसिद्धत्वात् तस्य च त्वं न भवति; ततः परस्य च भवति; as shown above.

The नुद् augment being considered as asiddha, is not changed to व, but the letter following it, is so changed. Thus अक्षन् (VII. 1. 76) + मन् = अक्ष + मन् (the न् of the stem is elided by VIII. 2. 7). Add the augment नुद् now, and we have अक्ष + न्मन् ॥ The augment according to VIII. 2. 1, is asiddha, so that according to VIII. 2. 9, व् is substituted for न्, and not for ऋ, as would have been required by I. 1. 54.

नाद् घस्य ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नात्, घस्य ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य मुडागमो भवति छन्दासि विषये ॥

वास्तिकम् ॥ भूरिदानम् नुद्, वक्तव्यः ॥ वाः ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घ परतः ॥

17. In the Chhandas, the affixes तर and तम receive the augment नुद् after a stem in न् ॥

The affixes तरप् and तमप् are called घ ॥ Thus सुपथिन् + तर = सुपथि + तर (VIII. 2. 7) = सुपथि + न्तर (VIII. 2. 17) = सुपथिन्तरः ॥ So also वस्युहन्तमः ॥

Vārt:—The augment नुद् is added to these affixes after भूरिदानम्; as भूरिदानन्तरः (III. 2. 74, the affix is वनिष्).

Vārt:—Long ई is the substitute of the final of रथिन् before तर and तम ॥ The word रथिन् is formed by the affix इति in the sense of मतुप् ॥ The final न् is first elided by VIII. 2. 7, and then for the short इ of रथि the long ई is substituted by the present vārtika. If the long ई were substituted for the final न् of रथिन् as रथिई + तर, then this long ई being asiddha, it could not be compounded by ekādeśa with the preceding इ into ई, and the form would always remain रथिईन्तरः ॥ As रथीन्तरः, and रथीतमं रथीनाम् ॥ Or this ई may be considered to have come after इय in the sense of मतुप् ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ कृपः, रः, लः ॥

वृत्तिः ॥ कृपञी ते रेकस्य लकारविधौ भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कृपणकृपाणकृपीटकर्पुणदयोपि कृपेरेव ब्रह्म्याः ॥

वा० ॥ बालमूलमधुसुरालमङ्गुलीनां वा रोऽमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कपिलकाशीनां सताछन्मसोर्वा रोऽमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

18. For the र of the root कृप्, there is substituted ल् ॥

The र here merely indicates the sound, and includes both the single consonant र and the same consonant of the vowel क् ॥ So also with ल् ॥ So that for the single र there is substituted ल्; and for र when a portion of क्, the ल् is substituted, i. e. क् becomes ल् ॥ Thus कृप् = कल्प्, as in the sūtra लुटि च कल्पः (I. 3. 93). कल्पा, कल्पादौ, कल्पातः ॥ कल्मः, कल्मशाद् ॥

The word कृपा is derived from the root कृप् by vocalisation, as it has been enumerated in Bhidādi class (कृपेः संप्रसारणे च III. 3. 104). The vocalised root-form कृप is not to be taken here, as it is a lākshanika form.

Vārt:—The words कृपण, कृपाण, कृपीट, कर्पूर &c, are also from कृप् ॥ Or by the Uṇādi diversity, the ल् change does not take place.

Vārt:—Optionally so of बाल &c. As, बालः or बारः, मूलम् or मूरम्, लघु or लघुः, असुरः or असुलः, बलम् or बरम्, अङ्गुलिः or अङ्गुरिः ॥

Vārt:—Optionally so in the Vedas, or when names, of कपिलका &c, as कपिरकः or कपिलकः, तिप्पिलीकम् or तिप्पिलीकम्, लोमानि or रोमानि, पांशुरं or पांशुलं, कर्म or कल्म, शुक्रः or शुक्लः, कल्मषं, कर्मषं ॥

Some say 'र and ल are one': and operations regarding र may be performed with regard to ल ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उप नर्गस्य, अयतौ ॥

वृत्तिः ॥ अयतौ परत उपसर्गस्य बी रेकस्य लकार अ. र. ते भवति ॥

19. ल is substituted for the र of a Preposition, when अयते follows.

Thus पलायते, श्रयते ॥ Here arises the question, does the word अयति qualify the word र, or does it qualify the word Preposition. In the first view, the sūtra would mean, "the र immediately followed by अयति is changed to ल" ॥ But as a matter of fact, र is never immediately followed by अयति ॥ Thus in प+अयति or परा+अयति, the letter प and परा intervene respectively. The ekādeśa sandhi of these, will make र immediately followed by अयति; but the ekādeśa, being sthānivat will prevent it. This difficulty however, is overcome by the maxim येन नाम्बन्धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्, for otherwise the rule will be useless. For the same reasons, परि+अयते = पल्ययते, though here य् intervenes between र and अयते ॥ In short, the intervention of one letter is considered as no intervention.

In the second view, the sūtra would mean when a Preposition is followed by ayat then its र is changed to ल, and none of these difficulties will arise

with regard to the above forms. But then would arise a fresh difficulty, for the र of प्रति would also require to be changed into ल ॥ Some say, that प्रति is never followed by भवति; while others hold that the form प्रत्ययते (प्रति + भवते) is valid. According to the first view, the valid form is प्रत्ययते ॥ The स् of the Preposition हुस् and निस् is changed to र, but this र is not changed to ल, because it is asiddha; thus we have the forms निरयणम्, दुरयणम् ॥ But there is a preposition निर् also, the र of which is changed to ल, as निलयणम् ॥ See VII. 2. 46. According to the Siddhānta Kaumudī, there is a Preposition दुर also, which gives दुरयते ॥

प्रो यङि ॥ २० ॥ पदानि ॥ प्रः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः ॥

20. ल is substituted for the र of गृ in the Intensive.

Thus निजेगित्यते, निजेगित्येते, निजेगित्यन्ते ॥ The root गृ takes यङ्, when the sense of contempt is conveyed, with regard to the action denoted by the root (III. 1. 24). गहितं गितति = जेगित्यते ॥

Some say that प्र of the sūtra includes the two roots गृ (गिरति Tud 117) and गृ (गृणति Kry. 28). Others hold that the Tudādi grī is only taken and not the Kryādi. The Kryādi grī never takes the Intensive form, no example of which is to be met in literature.

Why do we say in the Intensive? Observe निगीर्यते with the Passivi affix यक् ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अचि, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अजातौ पर्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ॥

21. The र of grī is optionally changed to ल before an affix beginning with a vowel.

As निगिरति or निगिजति, निगरणम् or निगलनम्, निगारकः or निगालकः ॥

This is a vyavasthita-vibhāṣā, the optional forms have particular meanings. Thus गलः meaning 'neck' is always with ल; while गरः 'poison' is always with र.

In निगीर्यते or निगीर्यते, the elision of जि is considered sthānivād, and hence this option, though the actual affix begins with य ॥ Obj.—The sthānivād-bhāva rule is invalid here by VIII. 2. 1. Ans. The rule पूर्वान्नासिद्धं does not hold good with regard to the rules of संयोगादिनोप, लस्य and णस्य on the maxim "तस्य देशः संयोगादिनोपलक्ष्येषु" ॥

Or the र will be first changed to ल, as being antaranga, and then the जि will be elided.

The forms गिरी, गिरः are either from the Kryādi root grī, or /-change has not taken place on the maxim धातोः स्वरूपमवृत्ते सत्पत्ये विज्ञानम्, and as the

affixes औ and अः are not affixes which are ordained after a verb, but are affixes added to nouns, hence the ऋ change has not taken place. In fact the words 'an affix beginning with a vowel' in the sūtra, means "a verbal affix beginning with a vowel," and not a noun affix. These are the Dual and Plural of the Nominative case of गृ formed with the affix विप्रप् ॥

परेश घाङ्कयोः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ परेः, च, घ-अङ्कयोः ॥

वृत्तिः ॥ परि इत्यतस्त्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति ॥
वर्तिका ॥ योगं घंति वक्तव्यम् ॥

22. The र् of परि is changed to ल्, before gha and unka.

As परिः or पलिघः, पर्यङ्कः or पल्यङ्कः ॥ The word घ here means the word-form घ, and not the technical घ of सरप् and तमप् ॥ See III. 3. 84 by which ह्न् is replaced by घ ॥

Vart.—So also, it must be stated, before the word योगः ॥ As, परियोगः or पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ संयोगान्तस्य, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति ॥

23. When a word ends in a double consonant, the last consonant is dropped.

As गोमान्, यवमान्, कृतवान् and हतवान् ॥ In भ्रयान्, भृयान्, the ह् though subsequent in order, does not prevent the operation of this rule, because it is asiddha (VIII. 2. 66). Thus भ्रयस् + स् = भ्रयन्स् + स् (VII. 1. 70) = भ्रयन्स् (VI. 1. 68) = भ्रयन् (VIII. 2. 66) = भ्रयन् (VIII. 2. 23) = भ्रयान् (VI. 4. 8). But though the ह्त्व does not debar lopa, it debars the जश् change. By VIII. 2. 39, the final स् required to be changed to a letter of जश् class; ह् prevents it. As यशः, पयः ॥

For ह्त्व is ordained even where the present संयोगान्तलोप applies and where it does not apply. Thus it is ordained in भ्रयन् where the present sūtra applies, as well as in पयर् where this sūtra does not apply. But the जश्त्व rule (VIII. 2. 39) covers the whole ground of ह्त्व, hence if जश्त्व rule were not debarred by ह्त्व, the latter would find no scope. Therefore ह्त्व debars जश्त्व to justify its existence, but it does not debar संयोगान्तलोपः for it still has scope left to it else where.

In इध्वन् and मध्वन् formed from इधि + अध्व and मधु + अध्व, by changing इ and उ to य् and व्, we have इध्व् + अध्व and मध्व् + अध्व, where य् and व् are final in a Pada, and so they require to be elided. It is, however, not done, because यण् substitution is a Bahiranga operation, as it depends upon two words and consequently, is considered asiddha for the purposes of this rule, which depends on one word only.

Why do we say 'of a Pada'? Observe गोमन्तौ, गोमन्त ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥ पदानि ॥ रात्, सस्य ॥

वृत्तिः ॥ संयोगान्तपदस्य बो रेकस्तस्मादुत्तरत्वाभ्यस्य सकारस्य लोपो भवति ॥

24. Of a word ending in a conjunct consonant only स् is elided, if it comes after र; (but any other consonant coming after र is not elided).

Thus अस्ताः and अस्ताः for अस्तार् and अस्तार् the Aorist of अस् and स्तरि the following passages: गोविस्ताः, प्रत्यञ्चमस्ताः ॥ The ईद् is not added as Vedic diversity. See VII. 3. 97.

So also मातुः, वितुः for मातुर् and वितुर् ॥ Here by VI. 1. 111, the ऋ + अ of मातृ + अस is changed to ऋ, which is followed by र् by I. 1. 51.

Though the final स् would have been elided even after र् by VIII. 2. 23 the special mention of स् after र् shows, that this is a niyama rule. So tha any other letter than स् following after र् will not be dropped. Thus ऊर्क from ऊर्क + क्विप् (III. 2. 177), here र् is not elided, though final in a pada, but is changed to a guttural by VIII. 2. 30, and to क् by VIII. 4. 56. Also अमार्त् from अम् in लङ् the तिप् (त्) is elided by VI. 1. 18; there is vṛddhi by VII. 2. 114, the र् is changed to ऋ by VIII. 2. 36, which is changed to र् VIII. 4. 53 and finally to द् (चर्) ॥

धि च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ धि, च ॥

वृत्तिः ॥ धकारादी प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति ॥

Kārikā:— धि सकारे सिचौ लोपश्चकारादीनि प्रयोजनम् ।

आधाध्नुं तु कथं ज्ञात्वा सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्वाधुतिधापि न विद्यते ।

लृङ्धापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सटि दृष्यति ॥

पसिमसार्त् सिच्येत तस्मात्सिचग्रहणं न तत् ।

छान्वसो वर्ज्ययो वा बधेष्कारिमन्त्रे ॥

25. The स् is dropped before an affix beginning with ध ॥

As अन्विष्यत्, अन्विद्, अपविष्यत्, अपविद् for अन्विष्यत् and अपविष्यत् Had this स् (of सिच) not been elided; then स् would be first changed to ऋ and then to a letter of ऋ class (VIII. 4. 53), ऋ would never be heard even optionally, though so required by VIII. 3. 79, but the forms would be always with द्, as अन्विष्यद् &c. ॥

From an *ishti*, the elision of स् is confined to the स् of the Aorist तिप् and not to any other स् ॥ Thus स् is not elided in चकारि in चकारि पन्ति शिप् (हे शिप्: पन्ति सच् चकारि योमस्त्यर्थः). It is the Imperative of चकार् the तिप् is changed to ऋ, and ऋ to धि (VI. 4. 101), and स् to द् by VIII. 4. 53. Similarly it does not apply to पक्स् धावति, where स is changed to ऋ and then to द् (VI. 1. 114)

=पयो धावति ॥ The elision of स् in सग्धिः from वस् with क्तिन्, and in बह्यास् from स् in the Imperative with ताम्, is a Vedic diversity. But according to Patanjali सग्धि is the proper form; while in पयो धावति the antaranga ह debarb this bahi-ahga स् elision.

Obj.—If so, how do you form आशाध्वं, by the elision of स् of शास्; for स् would not be elided? Ans.—The स् is not here elided but changed to जश् letter, by VIII. 2. 39. Obj. If so, स् may always be changed to जश् letter, and there is no need of eliding it; in pronouncing, it will make no difference, whether you pronounce with one consonant or two, e.g. आशाद्ध्वं or आशाध्वं ॥ Moreover by so doing, you will shorten the sūtra VIII. 3. 78, by omitting the word लुङ् from it. For the forms like अय्योद्धुव्, अयोद्धुव्, will be evolved regularly by changing स् of सिच् to ज्; and the य after it will be changed to ढ, and then ढ changed to ह् by जश्त्व (VIII. 4. 53). Ans.—So far it will be all right, in सेट् Aorist we shall never get the alternative forms अनविध्वं &c, though we may get the form अनविद्धुव् (VIII. 3. 79). Therefore, the word सिच् should be taken.

Obj. - If सिच् is to be taken here, then the स् of वस् and भस् will not be dropped, and we shall not get the forms सग्धिः and बह्यां in the passages सग्धिश्च सपीनिश्च न, and बह्यां न हरीधानाः ॥ Therefore, the present sūtra should not be confined to सिच् only. Ans.—We shall explain सग्धिः by saying, that it is a word derived from सघ, and so also बह्यां from the root बन्ध ॥

[N. B.—The word सग्धिः is generally thus derived; अद् + क्तिन् = वस् + ति (II. 39) = वस् + ति (VI. 4. 100) = ज् + ति (VIII. 2. 26). Had the present rule been confined to सिच्, the स् could not have been elided by VIII. 2. 26. See VI. 4. 10, where these two forms are developed]. Or we may explain these forms as Vedic irregularity, by which letters are sometimes dropped, and so ज् and भस् have lost their स् ॥ That letters are sometimes dropped in the shandas, we see in passages like the following इष्कर्त्तारमध्वरे for निष्कर्त्तारमध्वरे; वेदमग्ने for तुभ्यमिदमग्ने; आम्बानां चरुः for नाम्बानां चरुः; अप्याधिनी रुग्णः or अप्याधिनी सुगणाः ॥

The above discussion is summarised in the following

Kārikā:—धिसकारे सिचोलोपचक्राज्जीति प्रबोधनम्, "This rule is confined to the elision of the स् of सिच् only, for the sake of preserving the स् in चक्राज्जीति ॥

आशाध्वं तु कथं? जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥ "How then do you form आशाध्वं the elision of स्? The स् is not elided but changed to a जश् letter".

सर्वत्रैव प्रसिद्धं स्यात्, कृति चापि न विद्यते । लुङ्चापि न मूर्धन्ये मह्यं सति दुष्यति ॥ " If it be so, then let जश् come every where, for there is no difference in sound, moreover this will shorten VIII. 3. 78 by omitting the word लुङ् from it. The जश् cannot come every where, as the difficulty will be in सेट् Aorist. पसि भसोरं येन, तस्मात् सिच् मह्यं न कर्तुम् । " The forms सग्धिः and बह्यां could not be formed

from चस् and भस् if the elision of स् were confined to सिच्. Hence सिच् should not be read into this sūtra."

छान्सो वर्णलोपो वा बधेष्कारमधरे " The elision of स् in सन्धिः and वधां will be explained as a Vedic anomaly, for letters are often dropped in Vedic forms as in इष्कारमधरे instead of मिष्कारमधरे "

झलो झलि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ झलो, झलि ॥

वृत्तिः ॥ झल उच्चारस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति ॥

26. The स् is elided when it is preceded by a *jhal* consonant (any consonant except semi-vowels and nasals), and is followed by an affix beginning with a *jhal* consonant.

Thus अभिस् for अभिस्त, अभिन्याः for अभिन्यूत्याः ॥ So also अचिञ्, अचिञ्याः अवात्ताम्, अवात् ॥ The last example may also be explained by VII. 4. 49; the elision of the स् of सिच् being considered as asiddha, the स् of the root is changed to न् ॥

Why do we say 'of a *jhal* consonant'? Observe अमस्त and अमस्याः ॥ Why do we say followed by a *jhal* consonant? Observe अभिस्ताताम्, अभिस्तत ॥

The स् of this sūtra refers also to the स् of सिच्; no other स् is elided. As सोममसुन् स्तोता; दधन् स्थानम् ॥ Here the स् of स्तोता and स्थानं, though preceded by a *jhal* letter त्, could never be elided as they do not form portion of one word.

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, अङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वान्ताङ्गादुच्चारस्य सकारस्वल्लोपो भवति झलि परतः ॥

27. The स् is elided, before an affix beginning with a *jhal* consonant, when it is preceded by a stem ending in a short vowel.

As अकृत; अहृयाः ॥ Why do we say after a short vowel stem? Observe अज्योष्ट, अज्योष्ट ॥ Why do we say 'after a stem'? Observe अकृयाः, अताविष्टाम्, अन्विष्टुः अपाविष्टाम् and अपाविष्टुः ॥ Why do we say "before an affix beginning with a *jhal*". Observe अकृयाताम्, अकृतत ॥

This lopa is also of the सिच्, therefore not here विष्टां, विष्टाम् ॥ Here to the word वि is added the affix घृच् (V. 4. 18), and then the comparative affixes त् and त्व with आच् (V. 4. 11). This स् is not dropped.

इट ईदि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इटः, ईदि ॥

वृत्तिः ॥ इट उच्चारस्य सकारस्य ल्लोपो भवति ईदि परतः ॥

28. The स् is dropped after the augment इद्, if after this स् the augment ईद् follows.

Thus the Aorist-stem of वृ is अकृविस् (III. 1. 44; VII. 2. 35), the Personal ending न् gets the augment ईद् by VII. 3. 96; and by the present

sûtra, this *स्* between *ह* and *ई* is dropped, and we have *अलावीन्*; so also, *अशवीन्*, *मंसेवीन्*, *अकोपीन्*, *अमोपीन्* ॥

Why do we say 'after the augment *इद्*'? Observe *अकार्षीन्*, *अहार्षीन्* ॥ Why when the augment *इद्* follows? Observe *अलाविष्टम्* *मलाविष्टम्* ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २६ ॥ *पदानि* ॥ *स्कोः, संयोग-आद्योः, अन्ते, च* ॥
वृत्तिः ॥ पदस्यान्ते यः संयोगः झाल परतो वा संयोगस्तथापोः सकारककारयोरलोपो भवति ॥
वाचिकम् ॥ झलि सङ्गीति वक्तव्यम् ॥

29. The *स्* or *क्*, when initial in a conjunct consonant, is dropped, before a jhal affix, and at the end of a word.

A conjunct consonant, having *स्* or *क्* as its first member, when coming to the end of a Pada, or when followed by a jhal beginning affix, loses its *स्* or *क्* ॥ Thus from the root *लृञ्* we have *लृञ्* and *लृञ्वान्* before the jhal affix *त्* and *तवत्*; the substitution of *न्* for *त्* is considered asidddha for this purpose VIII. 2. 1). So also *साधुलक्* at the end of a Pada. Similarly *मृञ्* *मृञ्वान्*, *साधुमक्* *मस्* ॥ So also with initial *क्*, as *तद्* from *तश्*; so also *तट्*, *तट्वान्*, *काष्ठत्* ॥

Vart.— It should be rather stated that "before a jhal affix included in the pratyahâra *सङ्*" ॥ The *सङ्* is a pratyahâra formed with the *स्* of *सन्* (III.1.5) and the *ङ्* of *महिङ्* (III. 4. 78). It thus includes all the *kṛit* affixes, and dhātu affixes i. e. affixes which come after a *verb* and not the Taddhita or the Feminine affixes. This *Vartika* applies to all the preceding sûttras of this sub-division and is of use in the following places.

गिरौ भोधिर्द्विष्टां च दृषत्यः काष्ठशक्त्स्विरः । कुञ्चाधुर्वेति मा स्मैषु सत्वाशीनि भवन्ति ॥

So that in *गिरः* there should not be the optional *ञ* by VIII. 2. 21. In *भोषिः*, the *स्* of *अभस्* is not elided before *षि* as required by VIII. 2. 25. In *द्विष्टां* the rule VIII. 2. 27 does not apply. In *दृषत्यः* the rule VIII. 2. 26 does not apply. In *काष्ठशक्त्स्विरः* the rule VIII. 2. 29 is non-applicable. In *कुञ्चा* the rule VIII. 2. 30 does not apply. In *धुर्वे* (*धुरे वदति*) there is not lengthening by III. 2. 77. Thus *काष्ठशक्त्स्विरात्* ॥ Here *क्* would require to be elided as initial consonant, followed by a jhal consonant *य* ॥ *काष्ठशक्* is formed by adding *त्* to *शक्* ॥ But according to Patanjali, there can be formed no valid word from *शक्* with *क्षिप्*, *a fortiori*, no such word can be formed as *काष्ठशक्त्स्विरात्* *काष्ठशक्ति तिष्ठति*).

In *वात्स्वर्यम्*, *काक्स्वर्यम्*, the *स्* and *क्* are not elided, because *ह* is a *Bahir-ga* substitute and asidddha, and the word *वात्स्व काक्स्व* are not considered as Pada, ending in a conjunct consonant.

Why do we say "of *स्* and *क्*"? Observe *वर्नन्ति*, *वर्षन्ति* ॥

Why do we say 'initial in a conjunct consonant'? Observe *पञ्चः शक्* ॥

Why do we say 'at the end of a word'? Observe *तक्षिता*, *तक्षकः* ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥ *पदानि* ॥ *चोः, कुः* ॥
वृत्तिः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदात्ते च ॥

30. A Guttural is substituted for a Palatal, before a *jhal* affix, or at the end of a word.

Thus वक्ता, वक्तुश्च, वक्तव्यम् and औशनस्क from वच् ॥ Similarly वक्ता, वक्तुश्च वक्तव्यम् and वाक् ॥

In कुञ्चा the feminine in दाप् of कुञ्च् (कुङ्) by IV. 1. 4 list, the म् a palatal is followed by च् a jhal letter, and therefore, it should be changed to a guttural. It is not so, because Pāṇini himself uses this word, in this form, in sūtra III. 2. 59. Or because the rule is confined to सङ् affixes only. Or the root is कुञ्च् without र् and with a penultimate न्, and not म् as we find in Dhātu-pāṭha कुञ्च कौटिल्याल्पी भाष्योः (Bhu. 200). With the elision of न् we have निकुञ्चितः before the क्तिन् affix (VI. 4. 24) कुञ्चितः in Past Part. and अचोक्तुन् ॥ In निकुञ्चितम् we cannot have the optional क्तिन् of the Nishṭhā by I. 2. 21, because the elision of the penultimate न् by VI. 4. 24 preceded on the basis of the affix being क्तिन्, thus कुञ्च + क्त = कुञ्च + त ॥ This elision of न्, will not make the root उद्वधा for the purposes of the application of rule I. 2. 21, on the maxim सन्निपातमक्षणे विधिरनिमित्तं सन्निपातस्य ॥ In fact, one of the reasons on which this maxim is based, is this very fact, that the elision of न् does not make the root उद्वधा for the purposes of making the affix non क्तिन् ॥ The affix क्तिन् takes the augment इद् under VII. 2. 9 (vart). The word कुङ् is formed from this root by क्तिन् affix (III. 2. 59); the final च् is first elided by VIII. 2. 23, and then म् is changed to ङ् by VIII. 2. 62. The rule VI. 4. 24 thus finds no scope here.

In this view of the case we say कुञ्च् is an irregular form of this root kunch, because it is so exhibited in III. 2. 59. There the anustāra and parasavarṇa change of this न् to म् by VIII. 3. 24 being considered asidha, there is no palatal म्, and hence there is no guttural change.

हो ङः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हः, ङः ॥

वृत्तिः ॥ इकारस्य इकारदेशो भवति सति परतः पदान्ते च ॥

31. ङ is substituted for ह before a jhal letter and at the end of a word.

Thus सोढा, सोढुश्च, सोढव्यम् ॥ The इद् is not added by VII. 2. 48, जलापाद्, द्रुपपाद् by णि (III. 2. 63, VI. 3. 137 and VIII. 3. 56) वाढा, वाढुश्च, वाढव्यम्, प्रष्टपाद्, त्रिष्यपाद् (III. 2. 64) from सङ् and वङ्, with the affixes नृ, तुम्, ल्यप् and णि ॥ For the नृ of these affixes there is substituted ष by VIII. 2. 40, and this ष is changed to ङ by VIII. 4. 41, before which is dropped the first ह by VIII. 3. 13. For the ल्यप् प्रष्टपाद् either ङ is substituted by VIII. 2. 39, or ह by VIII. 4. 56.

दादेशांतोर्धः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ द-आदेशः, धातोः, घः ॥

वृत्तिः ॥ इकारांतोर्धकारस्य इकारदेशो भवति सति परतः पदान्ते ॥

32. Of a root beginning with द्, the घ is substituted for ह, before a jhal letter or when final in a Pada.

For the final ह् of a ह-beginning root, च is substituted under similar circumstances. As हग्धा, हग्धुच्, हग्धव्यच्, काष्ठधक्, शग्धा, शग्धुच्, शग्धव्यच्, शग्धुक्, from हृ and वृ ॥ For the ह् of the affixes हृ &c. च is substituted by VIII. 2. 40, before which, the च becomes न by VIII. 4. 53. For the च in काष्ठवच् is substituted न by VIII. 2. 39, or क् by VIII. 4. 56, and ह becomes च by VIII. 2. 37.

Why do we say "of a root beginning with ह"? Observe लडा, लेडुच्, वडव्यच्, युडेलिद् ॥

The force of the genitive case in धातोः is not to make it in apposition with the word शब्दः, but it has the force of denoting a part as related to the whole: so that it means "the word which begins with ह and forms part of a root, for the ह of such a part is substituted च." What does follow from it? The letter च is substituted in अघोन् also, which begins with अ ॥ For without the above explanation (धातारवयो यो शदिशब्दस्त्वदवयवस्य हकारस्य &c), the च would have come in examples like मास्व धोक्, without the augment अ, but not where there was the augment अ ॥ Moreover, that it is an अवयवयोगा षष्ठी will appear necessary in sūtra VIII. 2. 37.

If it has the force of denoting a 'portion or member', how do you explain the forms शग्धा, शग्धुच्, for here no *portion* is taken but the *whole* word? This will be explained on the maxim of व्यपदेशिवद् भावः "An operation which affects something on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone, and to which herefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". (व्यपदेशिवद् एकस्मिन्) ॥ Or we may explain the sūtra, by saying that root which begins with ह् in its original enunciation in Dhātupāṭha? Thus in original enunciation the root is लिह् not beginning with ह् ॥ If a Derivative root be formed from it like शमलिह्य (शमलिहामिच्छति = शमलिह्यति), it is a root which begins with ह्; the ह् of this Denominative root, however, will not be changed to च, for it is not a root of upadeśa. Therefore, when we add क्विप् to his root, we get शमलिद् by VIII. 2. 31, and not शमलिक् ॥

वा द्रुहद्रुहण्युहणिहाम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ वा, द्रुहः, मुहः, ण्युहः, ण्णिहाम् ॥
शक्तिः ॥ द्रुह द्रुह ण्युह ण्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पशन्ते च ॥

33. The ह् of druh, muh, shṇuh, and shṇih is optionally changed to च, before a jhal letter or at the end of a word.

Thus द्रुहः, श्रोत्रा Or श्रोत्र्या, मित्रधुक्, मित्रधुद्, द्रुह, उन्मोत्रा, उन्मोत्रा, उन्मुक्, उन्मुद्, द्रुह, श्रोत्र्या, उन्मोत्रा, उन्मुक्, उन्मुद्, मिह, श्रेत्र्या, श्रेत्रा, श्रिक्, श्रिद् ॥

The root द्रुह would have taken always च by the last sūtra, this makes optional. The others would not have got च but for this sūtra.

These roots belong to Radhādi sub-class of Divādi gaṇa: and are

taught there in this very order (Div. 89-91). By belonging to Radhādi sub-division, the ह् is optional (VII. 2. 45). Instead of making the sūtra बाहुशरीनाम् this longer formation of the aphorism indicates that the rule applies to बहुलम् also; as बाहुक् or लोभुद् ॥ See VII. 1. 6, for if the roots were taught not specifically but by गण, then the rule would not apply to yañ luk.

नहो धः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ नहः, धः ॥

वृत्तिः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च ॥

34. The ह् of नह् is changed to ध् before a jhal letter or at the end of a word.

As नञ्, नदधुम्, नञ्ज्यम्, उपानत्, परीजत् ॥ The त् of the affixes नृ &c, is changed to ध् by VIII. 2. 40; and for the preceding ध् is substituted न् by VIII. 4. 53. उपानत् is formed by VIII. 2. 39, read with VIII. 4. 56. परीजत् is formed by क्तिप् as it belongs to सम्प्रसारि class, the lengthening is by VI. 3. 116, and ण-change by VIII. 4. 14. It would have shortened the processes of transformation, had only ह् been ordained in the sūtra, instead of ध्; but the ordaining of ध् is for the purposes of VIII. 2. 40, by which there should be ध् for the participial त् &c, in नञ्ज्यम्, and that there should not be the change of this Nishṭhā त् into न् by VIII. 2. 42. Thus नध् + त् = नध् + ध् (VIII. 2. 40) = नदधुम् (VIII. 4. 53). But had the substitute been ह्, we should have नह् + त् = नहं by VIII. 2. 42.

आहस्थः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ आहः, यः ॥

वृत्तिः ॥ आहो हकारस्य यकारादेशो भवति झलि परतः ॥

वार्तिकम् ॥ ह्रस्वो भेदछन्वसि ह्रस्वेति वक्तव्यम् ॥

35. For the ह् of the root आह्, there is substituted य् before a jhal letter.

As ह्रस्वात्, किरात् ॥ The word आह्य becomes आत्थ by VIII. 4. 55. Why has the last mentioned substitute य् not been ordained here, for this य् would also have given the form आत्थ by चर change, as the य् is also changed to त्; and by so doing there would have been only one sūtra, instead of two i.e. आह्नहो र्ध् would have been enough? Making this separate substitute, is for the sake of indicating that the rule VIII. 2. 40, does not apply here. For had VIII. 2. 40, still applied, the substitute ध् of the last sūtra would have been enough. The त् substitute, however, would have been the best.

The word झलि is understood here. Hence there is no change before vowel affixes, as आह, आहृत्, आहुः ॥

Vart.— In the Chhandas, न् is substituted for the ह् of ह् and मह् ॥ Thus गर्हणेन संभवति; मरुत्स्य गृभ्वाति; सानिधेन्वो ऋषिरे, उद्गमान्त्वा निमान्त्वा ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

ब्रह्मब्रह्मस्त्रुजमृजयजराजस्राजच्छदां वः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, ब्रह्म, मृज, मृज, यज, राज, स्राज, छ, शाम्, वः ॥

वृत्तिः ॥ अच् अच्ञ हञ यञ राज भाञ इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च वकार आदेशो भवति
इति परतः पशन्ते च ॥

36. For the final consonants of vrasch, bhrasj, spij mrij, yaj, rāj, and bhrāj, and for the final छ and श, there is substituted ञ before a *jhal* letter, or at the end of a word.

Thus अच्—अटा, अटुच्, अटव्यच् मूलवृद् ॥ भटा । भटुच् । भटव्यच् । धानावृद् । सूच् ।
भटा । भटुच् । भटव्यच् । रञ्जुवृद् । पूज । मार्ट । मार्टुच् । मार्टव्यच् । कंसपरिवृद् । यज । यटा । यटुच् ।
यटव्यच् । उपवृद् । राज । सम्राट् । स्वराट्, विराट्, विभाट् ॥ The ending words would have
been changed to जञ-letters and the others to Gutturals; this sūtra debars
that by ordaining च ॥ In मूलवृद् and धानावृद् there is vocalisation by VI. 1. 16, the
स् is elided by VIII. 2. 19, and च becomes जञ-letter ज्, which becomes ट् by
VIII. 4. 56. The word शब्दमाट् is formed by क्तिच्, there is lengthening and
o vocalisation.

The roots राज् and भाज् are never followed by a *jhal* beginning affix, because such affixes will always take इट् augment. These roots are, therefore, mentioned here, for the sake of the change of their ज् to ट्, when at the end of word. Some, however, form nouns like राट्टिः, भाट्टिः with क्तिच् affix from these roots by III. 3. 94, vārt, and इट् augment is prevented by VII. 2. 9.

Of roots ending in छ we have प्रच्छः—प्रटा, प्रटुच्, प्रटव्यच्, शब्दमाट् ॥ According to one view, the letter छ should not be mentioned in this sūtra: for by VI. 1. 19, छ is always changed to च, and this च will be changed to ञ by the present sūtra. Others hold, that the change of छ to च by VI. 4. 19 is confined before केन् or डिन् affixes, and therefore the mention of छ is necessary in this sūtra; moreover the ट् substitution here, and the च् substitution in VI. 4. 19. refer to the conjunct letter च्छ (with the augment तुक्). For if it were not so, then छ alone being changed to च, the न् of तुक् would be changed to ट्, and we should have पृट्टः instead of पृष्टः ॥

Of roots ending in श् we have लिशः—लेटा, लेटुच्, लेटव्यच्, लिट्; विशः—वेटा, वेटुच्, वेटव्यच्, विट् ॥

एकाचो वशो भञ् झपन्तस्य रुष्योः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ एक-अच्, वशः, भञ्, झप-अन्तस्य, स्, रूष्योः ॥

वृत्तिः ॥ धातोर्वचसो य एकाच् झपन्तः तश्चवचस्य वशः स्थाने भञ् आदेशो भवति इति सकारे ध्वशश्चे च परतः पशन्ते च ॥

37. For the letters व, ग, ड or ढ in the beginning of a monosyllable, and belonging to a root, and which ends in श, भ, च, ढ or ध, there is substituted भ, घ, ढ or ध respectively, before स or ञ्, or at the end of a pada (word).

Thus from वृश्—मौल्यन्ते, अमुष्यन् and अय्यमुन्; from वृश्—नि पोश्चते व्यमुष्यन्, पण्यमुद् ॥ वृश् becomes वृष् by VIII. 2. 31, and thus it is a root ending in jhash.

From दुष्—(which becomes दुष् by VIII. 2. 32, and thus is a jhash ending root) धीक्ष्यते, अदुग्ध्यम्, गोधुक् ॥

So also from गृष् we have अजर्षाः the 2nd Person. Sing. Imperfect (गृह्) Intensive (yah luk). There is guṇa of ऋ, the स् (of सिष् 2nd Pers. Sing.) is elided (VI. 1. 68), and we have अजर्षर्, and for the letter ण of the monosyllabic root, ष is substituted by the present aphorism. अजर्षर् ॥ Then the final ष is changed to ह, अजर्षर्ह (VIII. 2. 39). Then ह is changed to र by VIII. 2. 75, अजर्षर्ह ॥ Then the first र is elided अजर्षर् (VIII. 3. 14). Then there is lengthening by VI. 3. 111, and we have अजर्षाः ॥

The monosyllable should be such that it should begin with a बश् and end with a क्षष् letter, and should be a full root or the portion (अवयव) of a root. In fact, this word which we found necessary in VIII. 2. 32, is absolutely necessary here, in order to explain forms like गर्षष् from the Denominative root गर्दभय, by क्तिष् ॥

Why do we say "a monosyllable beginning with बश् and ending with क्षष्?" Observe दामनिष्ठ from the Denominative root दामनिष् ॥ For had एकाचः not been employed in the sūtra, the word धाताः (VIII. 2. 32) would have qualified बक्षः and the sūtra would have meant "in a root which ended in a jhash, and which contained a बश् letter as its member; there is jhash substitution for such बक्ष", and the ह of दामनिष्ठ would be changed then.

Why do we say "for a बश् letter"? Observe कुभ्—क्रोस्यति here क is not changed to ष ॥ Why do we say ending in jhash? Observe शस्यति ॥ Why before स and ष? Observe बोद्धा, बोद्धुम्, बोद्धव्यम् ॥

Why have we taken ष and not merely ध? Observe वारद्धि from वृष् in the वह लुक्, Imperative 2nd Per. singular, the ण being changed to षि (VI. 4. 101). The substitutes are four म, ष, ह and ध, and their respective sthānins are also four, i. e. ब, ग, ड and द; so that ह is the substitute of ड; but, as a matter of fact, ह never so stands at the beginning of a monosyllable, and so there is no ह substitution.

दधस्तथोऽथ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ दधः, त, थोः, च ॥

वृत्तिः ॥ दध इति दधतिः कृतद्विचनो निर्विद्यते । तस्य झलन्तस्य दधः स्थाने मष् आदेशो भवति तक्रा यकारयोः परतन्त्राणाम् स्थाने च परतः ॥

38. For the द of दध (the reduplicated form of धा) is substituted च, before the affixes beginning with त, थ, र and before ष्यम् ॥

The word दध is taken in the sūtra as the reduplicated form of धा दधति and not the root दध धारणे of Bhuādi class, as क्षप् intervenes there. By the word च we draw in the words स and ष ॥ Thus धत्तः, धत्तं धत्स, धत्स्य ॥ By the express injunction of this sūtra, the elided म is no

considered as sthānivat. The last sūtra could not have applied to दृध for two reasons. 1st. It does not begin with a दृध letter, for the real reduplicate is धध, and दृ is merely a substitute, and is considered asiddha. 2ndly. The form दृध does not end in a jhash consonant, but in a vowel दृ, and though this दृ is elided before these affixes, yet the lopa would be sthānivat. Hence the necessity of दृ in this sūtra. See contra, the vārtika in Mahābhāṣya.

The word झलि is understood here, and so also झपन्तस्य; and there can be no affix, but begins with त or य, that can come after दृध ॥ Why do we employ then the words 'before त and य'? Had we not used these, the sūtra would have referred to स and झ only, as being in immediate proximity, and the दृध draws them in. According to Padamanjari the words तयोश्च could have been dispensed with: for before स and झ, the ध change would have taken place by the last sūtra, whilst by this sūtra, the same change would have taken place before all other झ-beginning affixes, and such affixes that can come after दृध are त or य-beginning affixes.

The word jhash is understood here also, therefore the rule applies to दृध then only, when it assumes the form of दृध, by the elision of झ; and hence not here झपाति ॥

झलां जशान्ते ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ झलां, जशः, अन्ते ॥

वृत्तिः ॥ झलां अक्ष आदेशा भवन्ति पदस्थान्ते वर्त्तमानानाम् ॥

39. A corresponding झ, ब, ग, ड or दृ is substituted for all consonants (with the exception of semivowels and nasals) at the end of a word.

As वाग् भव, झलिङ् भव, भग्निचिद् भव, विद्भु भव ॥ The word झलिङ् is formed by changing the झ of लिङ् to ड first, and then changing this ड to ड, a jash-letter.

The word अन्त 'at the end' is used in the sūtra to indicate that the anuvṛitti of झलि ceases. Thus वस्ता, वस्तुम्, वस्तव्यम् ॥

The exceptions to this have been given in VIII. 2. 30 &c, and VIII. 2. 66. At an avasāna or Pause, a झर consonant may be substituted for a झर by VIII. 4. 56.

झपस्तथोद्धोऽधः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ झपः, त-योः, धः, अधः ॥

वृत्तिः ॥ झप उत्तरद्वोस्तकारयकारयो स्थानि धकार आदेशो भवति ॥

40. ध is substituted for त or य coming after झ, भ, घ, ढ or थ (jhash), but not after the root धा (दृध) ॥

Thus from लङ् we have लङ्धा, लङ्धुम्, लङ्धव्यम्, भलङ्ध, भलङ्धाः ॥

The ध् of लङ् is changed to ध by VIII. 4. 53. From दुह्—दोग्धा, दोग्धुम्, गिग्धव्यम्, भद्गुध, भद्गुधाः ॥ The ह् is changed to ध by VIII. 2. 32, and then it is changed to ग by VIII. 4. 53.

From लिङ्:—लेडा, लेडुङ्, लेडव्यङ्, अलीङ्, अलीङ्गः ॥ In लेङ्ङु &c, the changed to ङ by VIII. 2. 31, and ङ changed to ङ by VIII. 4. 41, before u the preceding ङ is elided by VIII. 3. 13.

From बुध्:—बोङ्गा, बोङ्गुङ्, बोङ्गव्यङ्, अङ्गुङ्, अङ्गुङ्गाः ॥ For the ङ 0 there is substituted ङ by VIII. 4. 53.

Why do we say "but not after the root धा"? Observe धत्तः, धत्तः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ षढोः, कः, सि ॥

वृत्तिः ॥ एकारदकारयोः ककारदेशो भवति सकारे परतः ॥

41. क is substituted for ष or ङ before स ॥

Thus for ष of विष् we have विवेक्ष्यते, अविवेक्ष्यन्, विविक्षति ॥ For ङ of लिङ् (VIII. 2. 31) we have लेङ्गति, अलेङ्गन्, लिङ्गति ॥

For the स of the affix ल्य &c, is substituted ष by VIII. 3. 59.

Why do we say "before स"? Observe पिबति, लेबि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ रदाभ्याम्, निष्ठातः, पूर्वस्य, च, दः ॥

वृत्तिः ॥ रेफकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति । पूर्वस्य चकारस्य ॥

42. After र and द, for the त of the Participi suffix त and तवन्, there is substituted न, and the same substitution takes place also for the preceding द ॥

After र:—आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, विधीर्णम्, मिगीर्णम्, अवगर्णम् ॥

After द:—भिन्नः, भिन्नवान्, छिन्नः, छिन्नवान् from भिद् and छिद् ॥

Why do we say "after र and द"? Observe कृतः, कृतवान् ॥ The word here does not denote the common *sound* र, which would include ऋ also, b the consonant र ॥ But even if र be taken a common sound-name including र and ऋ, yet the न change does not take place in कृत &c, because between and the र-sound, there intervenes vowel-sound इ, for ऋ is sounded not like pure र, but र + a vowel sound.

Why do we say "of the Participial suffix"? Observe कर्त्ता, हर्त्ता ॥

Why do we say "for the त"? Observe चरितम्, हरितम् ॥ Here the त of the Nishṭhā does not follow *immediately* after र, the augment इद् intervenes.

Why do we say "of the preceding"? The succeeding द will not be changed. As भिन्नवद्भ्याम्, भिन्नवद्भिः ॥

In the word कर्त्तुः the descendant of कृतः the त of Nishṭhā is immediately preceded by र, but no change has taken place, because the Vṛddhi, by which कृ is changed to कार्, is Bahiranga and consequently asiddha, and for the purposes of न change, the र so obtained is invalid.

संयोगादेरातो धातोर्न्यवतः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संयोग-आदेः, आतः, धातोर्न्यवतः ॥

वृत्तिः ॥ संयोगादिर्घो धातुराकाशन्तो षण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

43. For the त of the Nishthā there is substituted न, after a root ending in आ and commencing with a conjunct consonant, if the latter contain a semi-vowel.

Thus from ज्ञा we have प्रज्ञापः, प्रज्ञापवान् ॥ ग्लानः, ग्लानवान् from ग्ल् ॥ These roots ज्ञा and ग्ल् end in आ, have a conjunct consonant in the beginning, one of which is a semi-vowel र and ल ॥

Why do we say "beginning with a double-consonant"? Observe यातः, यातवान् ॥

Why do we say "ending in आ"? Observe व्युतः, व्युतवान्; व्लुतः, व्लुतवान् ॥

Why do we say "after a root"? Observe निर्यातः, निर्यातः ॥ For the roots here या and वा do not begin with a conjunct consonant, and that which is a conjunct i.e. र्या and र्वा is not a root, hence the rule does not apply.

Why do we say "having a यप् or semi-vowel"? Observe स्नातः, स्नातवान् ॥

त्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लृ-आदिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ लृम् छेदने इत्यतएव धाति वृ वरण इति यावन् वृत्कारणेन समापिता त्वाद्यो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कृकारत्वादिभ्यः क्तिमिष्टावन्नवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ दुग्धोर्ध्वं धेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ पूम्पो विनाश इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सिनेतेर्घासकर्मकर्तृकत्वंति वक्तव्यम् ॥

44. The त of Nishthā is changed to न, after the roots लृ and those that follow it.

These roots belong to Kryādi class, and commence from लृम् छेदने (IX. 3) and end with वृ वरणे (IX. 32).

Thus लूनः, लूनवान्, धूनः, धूनवान्, जीनः, जीनवान् from ज्या the vocalisation is y VI. 1. 16.

Vārt:—After a root ending in कृ or कृ and after a root of Luādi class, the त of the affix क्तिन् is changed to न्, like as in Nishthā. Thus कीर्तिः, गीर्तिः, शीर्तिः, पुनिः, पुनिः ॥ These are from कृ (IX. 26), गृ (IX. 28), पु (IX. 18), लृ and पूम् ॥

Vārt:—The vowel of the roots दु गतो (Bhu. 991) and दु (Bhu. 997), are lengthened before the Nishthā which is changed to न ॥ As भावून, विगूनः ॥

Vārt:—The न change takes place after पूम् 'to destroy' (Bhu. 1015). As पूना वषाः=विनष्टाः ॥ But पूतं धान्यं from पूम् 'to purify' (IX. 12).

Vārt:—The same change takes place after the root सि बन्धने of Svādi class (2) when used in a Reflexive sense of becoming a morsel fit for swallowing. As सिनो मासः स्वबन्धने i.e. where a morsel by being mixed with curd, condiments &c., becomes rounded of itself, there this form is used. बन्धनानः पिण्डीक्रियमाणो आसीत्, वषा दध्नादिभ्यःजन्यं बन्धने तत्तादुक्तं प्रतिपद्यते तदाऽयम् प्रयोगः ॥ But

when not used in this sense, we have **सिता पाद्येन सूकरी** ॥ Moreover, the **पाद्य** must be the object and not the subject of the verb. Therefore not here: **सिता पाद्यो देववनेन** ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ ओदितः, च ॥

वृत्तिः ॥ ओकारेणो धातो रुक्तात्त्व निष्ठातकारत्वे मकारादेशो भवति ॥

45. The **त** of Nishthā is changed to **न**, after a root, which has an indicatory **ओ** in the Dhātupāṭha.

Thus **ओलस्त्री—लग्नः, लग्नवान्, ओषित्री—उद्दिग्मः, उद्दिग्मवान् ॥ ओप्यायी वृद्धोः—आपीनः, आ पीनवान् ॥**

The roots **सूह् प्राणिप्रसवे** (Div. 24) &c. are considered as **ओदिन् ॥** Thus, **सूनः, सूनवान्; वृह्—वूनः, वूनवान्; शीह्—शीनः, शीनवान्; डीह्—डीनः, डीनवान्; धीह्—धीनः, धीनवान्; मीह्—मीनः, मीनवान्; रीह्—रीजः, रीजवान्; लीह्—लीनः, लीनवान्; व्रीह्—व्रीजः, व्रीजवान् ॥**

क्षियो दीर्घान् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ क्षियः, दीर्घान् ॥

वृत्तिः ॥ क्षियो धातोर्दीर्घानुस्वरत्वे निष्ठातकारत्वे मकारादेशो भवति ॥

46. The **त** of Nishthā is changed to **न**, after **क्षि**, when the root-vowel is lengthened.

Thus **क्षीजाः क्लेषाः; क्षीजो ज्ञात्मः; क्षीजस्तपस्वी ॥** The vowel of **क्षि** is lengthened by VI. 4. 60 and 61.

Why do we say 'when the vowel is lengthened'? Observe **अभिनमि मायेक्षेष्टाः ॥** The word **अक्षितं** is formed with **क्** in the sense of **मात्र** and means 'imperishable'. The Nishthā being added in the sense of **प्यन्**, there is no lengthening of the vowel by VI. 4. 60.

The root **क्षि** includes the two roots **क्षि क्षये** and **क्षि निवासगत्योः ॥** As **क्षि कामो मया ॥** See also the commentary of Sāyana on **अक्षितोऽक्षितः सन्नाष्टं वाजामर्षं सहुक्षिणं ॥** (Rig I. 5. 9).

Obj:—The form **क्षि** in the sūtra is the Genitive singular of the root noun **क्षी** ending in long **ई**, and will denote the root **क्षी** ending in long **ई** according to the maxim **प्रकृतित्ववचनकरणं भवति** "an imitative name (as **क्षी** here) is like its original (the root **क्षी**)". What is then the necessity of employing the word **दीर्घान्** in the sūtra? For had the root **क्षि** with short **इ** been meant, the form would have been **क्षेः ॥**

Ans.—The dhātu imitative noun though taking **इवह्** (VI. 4. 77) as in **क्षि**, includes the dhātu ending in short **इ** also, as in sūtra VI. 4. 59, 60 where **क्षि** ending in short **इ** is taken.

Q. If a root ending in short vowel may also be indicated by an imitative name, declined with **इवह्** augment, then why is the root **क्षि** exhibited in sūtra I. 3. 19 as **क्षेः** instead of **क्षि**: i. e. the sūtra ought to have been: **क्षि वृत्त्या** and not **क्षि वृत्त्या** **क्षेः**?

Ans. Here the word जि is not used as a dhātu-imitative word, there is no intention here to denote the verbal idea of the particular act connoted by the root जि; on the contrary, it simply expresses the mere form जि ॥

इयो ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इयः, अ-स्पर्शे ॥

वृत्तिः ॥ इयात्तेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति ॥

47. The Nishṭhâ त is changed to न after इयै, but not when the Participle denotes 'cold'.

Thus शीनं घृतम्, शीनो मेघः, शीना वसा; but शीतं वर्तते, शीतो वायुः, शीतपुरुषश्च ॥ The of इया is vocalised to ई by VI. 1. 24.

The prohibition applies when the noun is an adjective and means 'cold'; and not when it means a disease. Therefore we have प्रतिशीनः with न change.

The word स्पर्श is a guna word formed by घञ्, and denotes the particular guna or sensation to be sensed through the organ of touch. In this sense it is derived from the root स्पृश संस्पर्धने ॥ It also denotes a disease, derived from स्पृश उपतापे ॥ There is nothing to show, what स्पर्श is meant in the sūtra. explanation is the only refuge here.

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अञ्चः, अन्-अपादाने ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चतेरुत्तरपरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेषपादानं तच्च भवति ॥

48. The Nishṭhâ त is changed to न, after अञ्च्, but not when it is in connection with an Ablative case.

Thus समक्ती शकुनेः पक्षी = सङ्गतौ; तस्मात् पक्षयो व्यक्ताः ॥

Why do we say 'when not in construction with an Ablative case'? Observe उदन्तपुदकं कृपात् = उद्धृतं 'drawn out'.

The word व्यक्तश्च is from the root अञ्च् व्यक्तियक्षणे कान्तिगतिषु, and not from the root अञ्च्; and hence the Nishṭhâ is not changed.

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ दिवः, अ-विजिगीषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिव उरात्स्व निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ॥

49. The Nishṭhâ त is changed to न, after दिव्, when the sense is not that of 'play'.

The word विजिगीषा means "desire of conquest or gain", but here it means "gambling".

Thus बाणम्, = औचरिकः, परिहृतः = क्षीयः ॥ Why do we say "when it is not meant to play"? Observe इहृतं वर्तते ॥ Here the throwing of dice with the desire of winning or gaining victory (vijigishâ) over the opponent.

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥ पदानि ॥ निर्वाणः, अ-वाते ॥

वृत्तिः ॥ निर्वाण इति निस्तूर्वाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति ॥

50. The word निर्वाण is irregularly formed by changing the Nishṭhâ त to न, when the sense is not that of 'wind'.

The word निर्वाण is formed from the root वा, with the preposition नि and the Participial affix त् ॥ Thus निर्वाणो ऽग्निः, = उपशान्तः, निर्वाणः प्रदीपः, निर्वाणो भिक्षुः = उपरतः ॥

Why do we say when not meaning "the wind"? Observe निर्वातो वातः, निर्वातं वातेन ॥

In the sentences निर्वाणः प्रदीपो वातेन, निर्वाणोऽग्निर्वतिन, the न change has taken place, because the location of the verb वा is in the प्रदीप and अग्नि, and not in the वात, which is merely an Instrument. Hence the above vṛtti uses the words "if the sense of the verb वा does not govern वात in the locative case".

शुषः कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ शुषः, कः ॥
वृत्तिः ॥ शुषेर्जातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति ॥

51. क is substituted for the Nishṭhâ त after the root शुष् ॥

As शुष्क, शुष्कवान् ॥

पचो घः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पचः घः ॥
वृत्तिः ॥ पचेर्जातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति ॥

52. घ is substituted for the Nishṭhâ त after the root पच् ॥

As पक्वः, पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ क्षायः, मः ॥
वृत्तिः ॥ क्षेधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति ॥

53. म is substituted for the Nishṭhâ त after the root क्षे ॥

Thus क्षामः, क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ प्रस्त्यः, अन्यत रस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ प्रपूर्वात् स्त्याबन्तेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतस्यां मकारादेशो भवति ॥

54. म is optionally substituted for the Nishṭhâ त after the root स्त्ये preceded by प्र ॥

Thus प्रस्तीकः or प्रस्तीतः, प्रस्तीकवान् or प्रस्तीतवान् ॥ In the second alternative when न does not come, we first vocalise the root स्त्या into स्ती, and the add त् ॥ Had Samprasāraṇa not taken place first, then the Nishṭhâ न would have been changed to न after स्त्या by VIII, 2, 43. But when samprasāraṇa i

once made, the root no longer has a semi-vowel and so there remains no occasion for the application of VIII. 2. 43. See VI. 1. 23 for vocalisation.

अनुपसर्गात्कुलक्षीबकशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अनुपसर्गात्, कुल-क्षीब-कश-
उल्लाघाः ॥

वृत्तिः ॥ कुल क्षीब कश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न अनुपसर्गादुच्चार्य भवन्ति ॥
वार्तिकम् ॥ उत्कुलसंफुल्लयोसिति नक्तव्यम् ॥

55. The irregular Participles कुल, क्षीब, कश and उल्लाघ are formed then only, when no Preposition precedes them.

The word कुल is derived from the root क्फल विचारणे the त is changed to ल ॥ The change of अ to उ (VII. 4. 88) and the want of इद् augment (VII. 2. 16) is regular. The same change takes place before क्तवत् also, as कुलवान् ॥

The affix न् is elided after the roots क्षीब, कश and उन्—लाप्, and the augment इद् is prohibited; this is the irregularity in क्षीब, कश and उल्लाघः ॥

Why do we say when not preceded by a Preposition? Observe प्रकुलः, प्रक्षीबितः, प्रकशितः, प्रोक्षापितः ॥ In the case of लाप्, prepositions other than उन् are prohibited.

Or the augment इद् is added, and then इन् is elided from क्षीबितः &c. See VIII. 2. 3 *vārt*.

Vārt:—The forms उन्कुलः and संकुलः should be enumerated. Here त is changed to ल, though the root has taken a Preposition.

In the word परिकुशः, the word परि is not a Preposition with regard to the verb कुशः परिगतः कुशः = परिकुशः ॥ So that परि is upasarga of the verb गतः understood, hence we have the form कुशः ॥

उदविदोन्वभ्राघ्राहीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ उद, विद, उन्व, भ्रा, घ्रा, हीभ्यः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ उद विद उन्व भ्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उच्चारस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Kārikā:—वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विस्तेर्विन्नस्य विस्त्वा भोगे विन्नस्य विन्त्ये ॥

56. The Nishṭhā त may optionally be changed to न, after उद, विद, उन्व, भ्रा, घ्रा, ही ॥

Thus उन्नः or उन्नः, विन्नः or विन्नः, सधुन्नः or सधुन्नः, भावः or भातः, भावः or भातः, भावः or भातः ॥

With regard to ही, the न change was not ordained by any rule, and so is an aprāpta-vibhāṣā. With regards to others, the न change would have always taken place by VIII. 2. 42 and 43, this makes it optional.

The root विद विचारणे of Rudhādi is to be taken here, and not the other roots. Thus the following: *Kārikā*

The Nishthā of विद्—वेत्ति of Adādi class is विदितः; (2) of विद्—विद्यते of Divādi class is विन्नः only; (3) of विद् of Tudādi class is विन्नः; (4) of विद् of Rudhād are both विन्नः and विन्नः ॥ The Tudādi विद् has also the form विन्नः in the sense of भोग by VIII. 2. 58.

न ध्याख्यापुमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ न, ध्या, ख्या, प, मूर्च्छि, मदाम् ॥
वृत्तिः ॥ ध्या ख्या प मूर्च्छि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारोपसृति न भवति ॥

57. The Nishthā त is not changed to न after ध्या ख्या, प, मूर्च्छि and मद् ॥

Thus ध्यातः, ध्यातवान्, ख्यातः, ख्यातवान्, पूर्वः, पूर्ववान्, मूर्च्छः, मूर्च्छवान्, मद् मत्तवान् ॥

This debars the न change prescribed by VIII. 2. 42, 43.

The root मूर्च्छि is exhibited in the sūtra in its lengthened form; the root वृच्छि is lengthened by VIII. 2. 78, and the च्छ is elided before त by VI. 4. 21.

विन्नो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ विन्नः, भोग, प्रत्यययोः ॥

वृत्तिः ॥ विन्न इति विदेशभाष्यादुत्तरस्य कस्य नत्वामात्रो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये ॥

58. The irregularly formed Participle विन्न denote 'possessions' and 'renowned'.

This is derived from विद् of Tudādi class, the त is not changed to न though so required by VIII. 2. 42.

Thus विन्नमस्य बहु = धनमस्य बहु 'he has much riches'. Because riches are enjoyed (भुज्यते), so they are called भोग or 'enjoyments' *par excellence*.

In the sense of 'renowned', we have विन्नाख्यं मनुष्यः "this man is renowned or famous". Here विन्नः = प्रतीयः ॥ प्रतीयते = प्रत्ययः ॥

Why do we say when having the sense of 'possessions' and 'famous'? Observe विन्नः ॥

मिन्नं शकलम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मिन्नम्, शकलम् ॥

वृत्तिः ॥ मिन्नमिति निपात्यते शकलं चेतन्नवति ॥

59. The word मिन्न is irregularly formed in the sense of 'a fragment, a portion'.

Thus मिन्नं लिङ्गति, मिन्नं प्रपत्ति ॥ This is synonymous with शकलम् ॥ The root-meaning of मिद् is not very manifest in this word, it may be taken as *rudhi* word. The regular form is मिन्न under VIII. 2. 42.

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ऋणम्, आधमर्ण्ये ॥

वृत्तिः ॥ ऋणमिति ऋणत्वेनस्मादातोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये ॥

60. The word ऋण is irregularly formed in the sense of 'debt.'

It is derived from ऋ, the त is changed to न ॥ The word अधमर्ण is compounded from अधम ऋणे "he who in a debt transaction holds a lower position".

i.e. a debtor. This nipātana shows that such irregular Locative compounds may be formed; for here the first member is *not* in the Locative case, but the second member. The condition of being a debtor is **आधमर्ण्यम्** or "indebtedness:"

If this is so, then the word **उत्तमर्णः** 'creditor' cannot be formed? This is no valid objection. For **अधमर्ण** is illustrative only of something to be paid hereafter, in consideration of something formerly received; and thus includes **उत्तमर्ण** also; which also has been so employed by the author himself in **धारेरुत्तमर्णः** (I. 4. 35).

The word **ऋण** we use in sentences like **ऋणं वशति, ऋणं धारयति ॥**

Why do we say when meaning 'debt'? Observe **ऋणं वश्यामि, नानृतम् ॥**

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूर्त्त, सूर्त्त, गूर्त्तानि, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

61. In the Chhandas we have the following irregular Participles:—nasatta, nishatta, anutta, pratûrtta, sûrtta, gûrtta.

The words **नसत्त** and **निषत्त** are derived from the root **सद्** preceded by **न** and **नि**, and there is not the **न** change of VIII. 2. 42. Thus **नसत्तमञ्जसा ॥** In secular literature we have **नसन्नम् ॥** So also **निषत्तः** in the Vedas, but **निषण्णः** in secular literature. The word **अनुत्तः** is from **उन्** with the negative **अन्** ॥ The option of VIII. 2. 56 does not apply here. As **अनुत्तमा ते मघवन् (= अनुन्नम्) ॥ प्रतूर्त्तम्** is from **स्वर्** or **तूर्त्त**, as **प्रतूर्त्तं वाञ्छिनम् (= प्रतूर्णम्) ॥** When it is derived from **स्वर्** then **ऊद्** is added by VI. 4. 20; and when from **तूर्त्त** then VI. 4. 21 is applied. **सूर्त्त** is from **सु**, the **क्** is changed to **उ** irregularly, as **सूर्त्तागाव = सूतागाव ॥ गूर्त्त** is from **गूर्**, as **गूर्त्ता भृत्य (= गूर्ण) ॥**

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ किन्, प्रत्ययस्य, कुः ॥

वृत्तिः ॥ पदस्यति वर्त्तते । किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्तं कुत्वमिष्यते । किन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स किन्प्रत्ययः, तस्य पदस्थालोन्त्यस्य कवर्गादिभ्यो भवति ॥

62. A stem formed with the affix **किन्** under III. 2. 58 &c, substitutes, at the end of a word, a guttural for the final consonant.

The word **पदस्य** is understood here. The word **किन्प्रत्यय** is a Bahuvrihi meaning 'that stem which has kvin as its affix.' For the final consonant of such stem, a guttural is substituted. As **घृतस्पृक् (III. 2. 58). हलस्पृक्. मन्त्रस्पृक् ॥**

The sūtra could have been **किन्ः कुः**; the word **प्रत्यय** is used in the sūtra to show the Bahuvrihi compound; so that the **क्** of **किन्** may not be changed to guttural. Moreover this Bahuvrihi also indicates that the roots which take **किन्** affix, change their final to a guttural before other affixes than **किन् ॥**

Thus the roots **सृज्** and **हृज्** take **क्विप्** to form **सज्** and **हज्** nouns by III. 2. 59, 60. The guttural change will take place even when these roots are declined as verbs: as, **मानो असाक् मानो असाक्**, where **असाक्** and **असाक्** are the Aorist of **सृज्** and **हृज्** ॥ The augment **अद्** is not elided, though the **मा** is added (VI. 4. 75) as Vedic diversity. The **इद्** augment also does not take place as a Vedic irregularity. The augment **अम्** is added by VI. 1. 58, and the vowel is lengthened by Viddhi by VII. 2. 3. Thus **अद् + सृज् + सिञ्ज + तिप् = असज्** (VI. 1. 58) = **असाक्** (VII. 2. 3 and VIII. 2. 62). Other wise it would have been **स** by VIII. 2. 3. So also in **हृज्**, **हृजिन्**, the **हृ** is changed to a guttural, though the noun **हृज्** is **क्विप्** formed noun and not formed by **क्विप्**; and this is so, because the verb **हृज्** does take **क्विप्** also.

Obj. If this be so, there ought to be guttural change in **रज्जुसृज्यां** from the root **सृज्** with **क्विप्**? Ans. The guttural change however is not desired here. In gutturalisation, **ज** is changed to **ग**, and **सृ** to **स्**, which both become **क** by **वाचसाथे** (VIII. 4. 56)

नशेर्वा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ नशेः, घा ॥
वृत्तिः ॥ पश्येति वर्त्तते ॥ नशेः पश्य वा कवर्गादेशो भवति ॥

63. The final of **नश्** at the end of a word is optionally changed to a guttural.

The word **पश्य** is understood here also. As **सा वै जीवनशान्तिः** (Maitr. I. 4. 13): or **सा वै जीवनशान्तिः ॥** According to Pro. Bohtlingk this latter form is not found in the Samhitā.

Here the root **नश्** has taken **क्विप्** in denoting 'condition or state'; by considering it as belonging to **संप्रसारि** class.

जीवस्य नाशः = जीवनकृ or जीवनद् ॥ The gutturalisation optionally depends on the **व** change of VIII. 2. 36. When the **व** change takes place, this **व** is changed to **द** by VIII. 2. 39 and VIII. 4. 56.

मोनो घातोः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ मः, नः, घातोः ॥
वृत्तिः ॥ मकारान्तस्य घातोः पश्य मकारादेशो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ अनुनासिकस्य क्लृप्तोः क्लृप्तीति दीर्घत्वम् ॥

64. **म** is substituted, at the end of a word, for the final **म** of a root.

As **प्रसाध्, प्रसाध्, प्रसाध् ॥** These are formed by adding **क्विप्** to the roots **सृज्, हृज्** and **हृज् ॥** The lengthening takes place by VI. 4. 15. The **व** is considered as asidhha is not elided.

Why do we say "of **म**-ending roots"? Observe **मिन्, छिन् ॥**

Why do we say "of a root"? Observe **इवन्, क्विन् ॥**

The word पश्य is understood here also. So we have प्रतानौ, प्रतानः where न is not at the end of a word.

म्वोश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ म, घोः, च ॥

वृत्तिः ॥ मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति ॥

65. न is substituted for the म of a root before the affixes beginning with म and घ ॥

As अगन्म, अगन्व the Imperfect of गम्, as in the sentence अगन्म तमसः गारम् ॥ The शप् is elided as a Vedic diversity. So also अगन्वान् with क्वसु, the augment ह् is not added by the option allowed, owing to VII. 1. 68. This sūtra applies to those cases where the म is not at the end of a word, as it was in the last sūtra.

ससञ्जुषो रुः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स, सञ्जुषोः, रुः ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य पश्य सञ्जुष् इत्यंतस्य च रुर्भवति ॥

66. For the final स् and for the ष् of सञ्जुष् is substituted रु, at the end of a word.

Thus अग्निरन्, वायुरन् ॥ So also सञ्जुर्हविभिः, सञ्जुर्हवेभिः ॥ सञ्जुष् is derived from जुष् with the affix कृष् and the preposition सह which is changed to स in lahvrihi. The lengthening takes place by VIII. 2. 76. and the word means प्रीतिः ॥ The रु is र्, but it should be distinguished from it. This secondary (or ह्) undergoes a distinct and separate Sandhi change from that of the primary र् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अवयाः, श्वेतवाः, पुरोडाः, च ॥

वृत्तिः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते ॥

67. The same substitution takes place for the final of the Nominatives of अवयाः, श्वेतवाः and पुरोडाः ॥

The word अवयाः is from अव + यञ् ; श्वेतवाः from श्वेत + वह् and पुरोडाः from एस् + दाश् ॥ The affix णिच् is added to the two latter by III. 2. 71. The word श्वेताञ् is also formed by णिच् (III. 2. 72). Thus the three words श्वेतवाह्, पुरो-
णाश्च and अवयाञ्च are formed. These words take the affix डस् before the Pada-
terminations (See Vārtika to III. 2. 71). After having taken डस्, the above
forms अवयाः &c., are made in Nominative singular irregularly.

Why is this nipātana, when ह् would have come by the last sūtra and the lengthening would have taken place by VI. 4. 14, of the words अववाह्, श्वेत-
वाह् and पुरोडाह्? They are so exhibited here, for making them long in the
Vocative singular also. For they could not have been lengthened in the
Vocative singular, because VI. 4. 14 does not apply to it. Thus हे अववाः, हे
श्वेतवाः, हे पुरोडाः ॥

The word च shows that other forms, not enumerated, may also be included here under. As हे उक्त्याः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अहन् ॥

वृत्तिः ॥ अहनित्येतस्य परस्य रुभेवति ॥

वार्तिकम् ॥ अहो रुविधौ रूपरात्रिरयन्तरपूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

68. रु is also substituted for the न् of अहन् at the end of a Pada.

Thus अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ The sūtra exhibits the form अहन् without the elision of न्, in order to indicate that there is not elision of न् ॥ As दीर्घाहोऽनेति निरापः, हे दीर्घाहोऽनेति ॥ See Vārtika to VIII. 2. 7. The न् of अहन् is not changed to र् in the sūtra by VIII. 2. 69, because it is intended to show the word-form अहन् ॥ The Nominal stem is Pada in the above examples by I. 4. 17.

Vārti:—Before the words रूप, रात्रि and यन्तर, the न् of अहन् is changed to र् ॥ As अहोरूपम्, अहोरात्रि, अहोरयन्तरं साम ॥ This is an exception to VIII. 2. 69. Others say, that this र् change takes place *universally* before all words beginning with रं; as अहो रम्यम्, अहो रमानि ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ रः, अ-सुपि ॥

वृत्तिः ॥ अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः ॥

69. When no case-ending follows (i. e. at the end of a Pada in the narrower sense), र् is substituted for the न् of अहन् ॥

Thus अहर्द्वानि, अहर्धुक्के ॥ Why do we say 'when no case-ending follows' Observe अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ Here रु-called र् replaced the final न् of अहन् ॥ The difference between this रु-called र and the ordinary र is illustrated in the above set of examples. The रु-called र is changed to ड by VI. 1. 113, the ordinary is not so changed.

Obj. - In अहर्द्वानि and अहर्धुक्के the case-ending is elided after अहन्, and so by Pratyaya-lakṣhaṇa, we may say that there is a case-ending here also. Ans. This is not so, because of the following maxim अहो रुविधौ लुपना लुपे प्रत्ययं न भवति ॥ The rule of pratyakṣhaṇa does not apply to the substitution of र for the final of अहन् when the affix has been elided by लुक् or लुप्. Therefore this अहन् is not considered to be followed by लुप् or case-affix. But where an affix is elided by using the word लोप, there the rule of Pratyaya-lakṣhaṇa does apply to अहन् ॥ As हे दीर्घाहोऽनेति, हे दीर्घाहो निरापः (VIII. 2. 7). Here the affix is elided by using the word 'lopa' by VI. 1. 68.

अह्नकरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अह्नस्, ऊधस्, अवस्, रिति उभयथा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अह्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रथेनसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥
वा० ॥ अहारादीनां पद्यादिभूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

70. In the Chhandas, both **ह** and **र** are substituted for the final of amnas, fidhas, and avas.

Thus अन्न एव or अन्नरेव, ऊध एव or ऊधरेव, अव एव or अवरैव ॥ When **ह** is substituted for the finals, this **ह** is replaced by **य** by VIII. 3. 17, which is elided by VIII. 3. 19. The word अन्नस् means 'a little', and अवस् 'protection'.

Vārt:—**ह** and **र** both replace the final of प्रचेनस् before राजन्, in the Vedic as well as in the secular language. As प्रचेता राजन् (VIII. 3. 14, VI. 3. 111) प्रचेतो राजन् ॥

Vārt:—The words अहर् &c before पति &c should be enumerated. That is, the finals of अहर् &c are replaced by **ह** or **र** before पति &c. As. अहर्पतिः or अहर्पतिः or अहः पतिः; अहर्पुत्रः, अहः पुत्रः, अहः पुत्रः. गीर्पतिः, गीः पतिः, गी * पतिः; धूर्पतिः, धूः पतिः; रू * पतिः ॥ Here **रू** is substituted for the final **रू** of अहर् &c, which at first sight may appear superfluous. But it is so ordained, in order to prevent the visarga change of this **र** ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भुवः, चः, महाव्याहृतेः ॥
वृत्तिः ॥ भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतं छन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

71. In the Chhandas, **ह** and **र** may replace the final of the word **भुवस्** when used as a mahâ-vyâhṛiti.

Thus भुवस्त्वन्तरिक्षम् or भुव इत्यन्तरिक्षम् ॥ The mahâ-vyâhṛitis are three, used generally before the famous Gâyatri mantra. They denote respectively the earth, the firmament and the heaven. भुवस् is an Indeclinable and a Vyâhṛiti denoting the firmament. The other two are भूः and स्वः ॥

Why do we say when it is a mahâ-vyâhṛiti? Observe भुवो विधेयु भुवनेषु गतियः ॥ Here भुवः is a verb, 2nd Pers. Singular, Imperfect (नङ्) of the root **वृ**, without guṇa of the root, and the अङ् augment is not added as a Vedic diversity.

वसुसंसुध्वस्वननुहां दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ वसु, संसु, ध्वंसु, अननुहाम्, दः ॥
वृत्तिः ॥ सप्तजुषोःस्त्वितः स इति वर्जते । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अननुह इत्येतेषां च कारोश्चो भवति ॥

72. **द** is substituted for the final **स्** of a word ending in the affix वस्, and for the final of संस्, ध्वंस and अननुह at the end of a Pada (in the wider sense I. 4. 14, 17).

The anuvṛitti of **स्** is understood here from VIII. 2. 66. It qualifies वस् only, and not the rest. That is, when the word formed by the affix वस् ends with **स्**, such **स्** is replaced by **द** ॥ For a word formed by वस् does not

sometimes end in स्, and in those cases the rule will not apply. As कंस and भस् always end in स्, there is no necessity of qualifying these by the स् of VIII. 2. 66. अनङ्ग ends in ह् and so स् cannot qualify it.

Thus विहृद्भ्याम्, विहृदभिः, पविहृद्भ्याम्, पविहृदभिः with वस् affix. कंसः—उत्पासद्भ्याम्, उत्पासद्भिः ॥ (VII. 1.70 and III. 2. 36). ध्वस्—पर्णध्वद्भ्याम्, पर्णध्वद्भिः ॥ अनङ्ग—अनङ्गद्भ्याम्, अनङ्गद्भिः ॥

But when a वस् formed word does not end in स्, the rule does not apply. As विह्वान्, पविह्वान् ॥ Here ह् is not changed to ह् ॥

In the case of वस्, the ह् is ordained, before any other rule manifests itself; thus in विहृद्भ्यां this ह् debarbs रु; so why should it not debar the rule relating to the elision of the final in विह्वान् also? This rule sets aside रु, but it does not, however, over-rule the elision-rule, because it is not directly connected with this change.

Why in अनङ्गान् the न् is not changed to ह्? By the very fact, that नुष् is ordained (विधान-सामर्थ्यात्), this न् will not be changed to ह्: otherwise नुष् rule would become superfluous; for it would be easier to say let ह् be changed to ह्, and we should get the form अनङ्गाद् by this rule without नुष् ॥

Obj:—If this be so, that the नुष् is not changed to ह्, because of giving it a scope, then in अनङ्गान् अच्, this नुष् should not be changed into ह् by VIII. 3. 9?

Ans:—No; the maxim is that that rule is set aside, with regard to which a particular rule would become useless, if not so over-ruled: but that rule is not set aside which is only an occasion for the application of another rule (यं विधिं प्रति उपपत्त्यादनर्थकं, सांविधिर्वाच्यते, यस्य तु विधिं निमित्तमनर्थकं नास्तीति वाच्यते) ॥ With regard to ह् change, the नुष् vidhi is useless (anarthaka), with regard to रु change, it is merely an occasion.

The word पदस्य is understood here also, so the change does not take place in विह्वसी and विह्वसः ॥

तिप्प्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ निपि, अन्-अस्तेः ॥
वृत्तिः ॥ निपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनन्तरकार आदेशो भवति ॥

73. ह् is substituted for the final स् of a root, with the exception of अस्, before the Personal ending ति (त्), when it stands at the end of a word.

The स् of a root can stand at the end of a word when the Personal ending is dropped. Thus अचकार् भवान्, अन्वष्टार् भवान्, from the roots चकार् and ण्वास् ॥ The Personal affix is elided by VI. 1. 68, and thereby स् comes to stand at the end of a Pada.

Why do we say 'before तिप्'? Observe चकार् formed by चिप् affix added to the root.

Why do we say 'with the exception of अस्'? See आप एवेदं सल्लिं सदर्थं ॥ Here आः is the Imperfect 3rd Person singular of अस् ॥ The ईद् is not added as a Vedic irregularity. See VII. 3. 93, 97.

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ सिपि, धातोः, रुः, वाः ॥

वृत्तिः ॥ सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवति इकारो वा ॥

74. द् or रु may optionally be substituted for the स् of a root, before the Personal ending सि (स्), when such स् stands at the end of a Pada.

Thus अचकास् स्वम् or अचकान् स्वम्, अन्वशास् स्वम् or अन्वशान् स्वम् ॥ For the इ is first substituted visarjaniya, which is then changed to स् ॥

The word धातुः is employed in the sūtra for the sake of the subsequent sūtras: so also the word रु ॥

दम् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दः, च ॥

वृत्तिः ॥ इकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति इकारो वा ॥

75. द् or रु may optionally be substituted for the final द् of a root, before the Personal-affix सि, when such द् stands at the end of a Pada.

Thus अभिनन् स्वम् or अभिनस् स्वम्, अच्छिनन् स्वम् or अच्छिनस् स्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ वीः, उपधायाः, दीर्घः, इकः ॥

वृत्तिः ॥ रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति ॥

76. A penultimate इ or उ is lengthened, when the final र् or ष् of a root can stand at the end of a Pada.

Thus गीः, धूः, वृः, ज्योतीः ॥ These are all examples of roots ending in र् ॥ Of roots ending in ष्, examples will be given in the next sūtra.

Why have we used the word 'penultimate'? Observe अबिभर् भवान्, here the इ of the reduplicative syllable is not to be lengthened.

Why do we say 'of इक् vowels'? So that the अ of भ in the above example अबिभर् may not be lengthened.

The word धातोः 'of a root' is understood here also. Therefore इ and उ are not lengthened in अग्निः, वायुः ॥

The word पदस्य is understood here also, therefore, not here, गिरौ, गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ हलि, च ॥

वृत्तिः ॥ हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति ॥

77. Of a root ending in र् or ष्, the penultimate इ or उ is lengthened, before a consonantal beginning affix.

Thus आसीर्षद्, विसीर्षद्, विसीर्षद्, अवगूर्णद्, all ending in र् ॥ So also, आसीत्, विसीत् ending in ष् ॥

The phrase "of the *root*", is understood here also. Therefore not here, दिव्यति and अतुर्यति, which are derived from the *nouns* दिव and अतुर i. e. दिव. निष्ठाति = दिव्यति, and अतुर इच्छति = अतुर्यति ॥

The phrase इकः "of the vowels इ or उ" is understood here also. Therefore not here, स्मर्यते, भयम् ॥

This rule applies to cases which are not final in a pada: but to cases where इ or उ are in the middle of a pada or word.

उपधायां च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ उपधायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ धातोरुपधाभूतो यो रेफवकारो हल्पा तयोरुपधाया इको क्षीयो भवति ॥

78. The short इ or उ of a root is lengthened, when the verb has र् or व् as its penultimate letter, and is followed by a consonant.

The anuvṛtṭi of वृत्ति is current. The root must end in a consonant, and must have a र् or व् as preceding such consonant, for the application of this rule. Thus वृत्ता, वृत्तिता, मृत्ता, मृत्तिता, कृत्ता, कृत्तिता, धृत्ता, धृत्तिता ॥

The र् or व् must be followed by a consonant. Therefore not here: अ, चिरि, जिरि are roots having a penultimate र्, which however is followed by a vowel. Therefore we have चिरिणोति, जिरिणोति ॥

Q.—Why there is not lengthening in रिर्यतु, रिर्यु or विव्यतुः, विव्यु. Perfect forms derived from the roots रि गतो and वी गता &c? Here the इ of the abhyāsa required lengthening, and it would not be shortened, as it is asidha.

Ans.—The यण substitute of इ here by VI. 4. 82, is treated as sthānivat, to इ, and therefore, the र् or व् is considered as *not* to be followed by a consonant, and hence there is no lengthening. Another reason is, that the यण substitute is taught in angādhikāra (VI. 4. 82, and depends upon the affix, and is consequently Bahiranga, with regard to this rule of lengthening which is antaranga. Hence यणाश्चः is considered as asidha. Therefore र् and व् are not followed by a consonant (for व् is not considered as such for the above reasons).

Similarly in अतुर्यितु formed with लृप् affix from the Denominative (अवृत्) root अतुर्य ॥ Here इद् is added before लृप् as अतुर्य + इ + लृप् and then अ is elided, अतुर्य + इ + लृप् ॥ Here the elision of अ is a Bahiranga process, and therefore, इ is not here really penultimate, and so there is no lengthening of the vowel.

In प्रतिदीप्ता (Instrumental singular) there is lengthening by VIII. 2. 77. To the root प्रति-दिप् is added कर्त्ति by Uṇ I. 156, and we have प्रतिदिवत् ॥ To this is added दा (Instrumental affix), as प्रतिदिवत् + दा, and अ is elided by VI. 4. 134, and we get प्रतिदीप्ता ॥ The lengthening takes place here, the elision of अ is not considered here as sthānivat, and so व् becomes penultimate. In fact

here we apply the maxim that a lopa substitute of a vowel is not to be considered as sthānivat when a rule of lengthening is to be applied (See I. 58).

Q.—Well, let it not be sthānivat, but the elision by VI. 4. 134, depends upon a case-affix, and is Bahiranga, and therefore asiddha for the purposes of this rule which is antarānga: and so therefore, there would be no lengthening?

Ans.—The maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं should not be applied here: because it is an *anitya* rule.

The word जितिः is formed by the Uṇādi affix क्तिन् added to the root कृ (जिर्), the र being changed to ई (Uṇ V. 49). So also कितिः and गितिः are formed by the Uṇādi affix क्ति added to कृ and गृ (Uṇ IV. 143). The Genitive Dual of which is कियोः and गियोः ॥ There is no lengthening in जितिः, कियोः and गियोः, on the maxim that the Uṇādi formed words are primitive words and not Derivative; and so the rules of etymological changes do not apply to them (उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि) ॥

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ न, म, कुर, छुराम् ॥

वृत्तिः ॥ रेफप्रकारान्तस्य भस्य कुर छुर इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति ॥

79. The lengthening of vowel does not take place under VIII. 2. 77, when the Nominal stem ending in र् or ष् is called Bha (i. e. when a य् follows), and also not in कृर् and छुर् ॥

Thus धुर्वः (धुरं वहति IV. 4. 77, or धुरि साधुः) ॥ Similarly कुर्यान्, छुर्यान् ॥ The latter is Benedictive of छुर छेदने ॥

Why have we qualified the word न by saying that it must end in र् or ष्? Observe प्रतिशीमा, प्रतिदीप्ति ॥ For here the stem which ends in र् is not Bha, and the stem which is Bha does not end in र् but in न् ॥

अदसो ऽसेर्दानु दो मः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अदस्, अ-से, दान्, उ, दः, मः ॥

वृत्तिः ॥ अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य शास्त्रस्य उवर्णादेशो भवति षकारस्य च मकारः ॥

वाचिकम् ॥ अदसो ऽनोम इति वक्तव्यम् ॥

Kārikā:—अदसोऽप्युह रं के चिदिच्छन्ति नत्वन् ॥

के चिदन्त्यसं छर नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

80. When the pronoun अदस् does not end in स्, then there is substituted उ or ऊ for the vowel after द्, and म् for व् ॥

Thus अद्व, अन्, अद्व, अद्वना, अद्वनाय, ॥ अद्व is substituted for अदस् before a case-ending by VII. 2. 102, which in Feminine becomes अदा ॥ By the

present sūtra read with I. 1. 50, अद् is substituted for अद् and अद् for अद् ॥ The ङ which replaces one-mātrā vowel will be one-mātrā ङ i. e. short ङ, and the ङ which replaces a two-mātrā vowel will be a two-mātrā ङ i. e. long ङ ॥ See I. 1. 50.

Why do we say, "not ending in स"? Observe अद् इच्छति = अदस्यति ॥ Obj. How can this be a valid example, as the word पदस्य is understood here, and अदस् before the affix क्य is not a pada (I. 4. 15)? Ans. This indicates that the ङ change takes place, even when अदस् is not a pada. As अद्भुयः ॥

Pāṇini:—It should rather be stated that the rule applies to that अदस् which has no ओ, or स or र् ॥ So that the prohibition may apply to अदोऽन्, अद् कुलम् ॥ The visarjaniya being considered as asiddha, this word is considered as ending in र् ॥

In order to apply the prohibition to ओ and र् also, some explain the sūtra thus:—अः सार्वस्य सोयमासिः, अ सकारस्य अकारः क्रियते ॥ "The word असिः in the sūtra is a Bahuvrihi, and means that in which अ is substituted for स" ॥ The sūtra is thus confined to the form अद् derived by changing the स into अ by VII. 2. 102: and not to any other अद् ॥

When अदस् takes the final-substitute अङ्गि by VI. 3. 92, how is this rule to be applied? Thus by III. 2. 59, the root अङ्ग takes (ङिन् ॥ We compound it with अदस्, as अदाऽङ्गानि ॥ अदस् + अङ्ग + (ङिन् → अद् + अङ्गि + अङ्ग + (ङिन् VI. 3. 92) = अदङ्गवत् (VI. 4. 24). Now there are three views, (1) the ङ of अद्, and ङ of अङ्गि are both changed to ङ by the present sūtra, (2) the first ङ is not changed, but only ङ, (3) none is changed. Thus we have (1) अद्भुयङ् (VII. 1. 70, VI. 1. 68, VIII. 2. 23 and 62), अद्भुयङ्गः, अद्भुयङ्गः ॥ (2) Secondly, अद्भुयङ् अद्भुयङ्गः, अद्भुयङ्गः ॥ (3) Lastly अद्भुयङ्, अद्भुयङ्गः, अद्भुयङ्गः ॥ The above verse summarises this:

"Some ordain that ङ should come separately for both adas and adri, as there is double ङ (in अद्भुयङ्गः); others would have ङ only for the last portion which stands in proximity to the final, (i. e. for ङ, while a third class would have nowhere, because they explain अदोऽन् of the sūtra, by confining it to VII. 2. 102." The first class interpret अदोऽन् by "that form of अदस् which has no ङ"; and they do not apply the maxim अनन्त्यधिकारोऽन्त्यसंज्ञस्य कार्यं भवति "when a modification is ordained with regard to some thing which is not final, the operation takes place on that only which is in proximity to the final." The second class apply this maxim and make ङ change only for ङ which stands in proximity to the final; while the last class interpret the word अदोऽन् in a different way altogether (अः सकारस्य सोऽन् असिः) ॥

Why do we say ङङ् for the vowel after ङ? Observe अद्भुयः, अद्भुयोः, the final ङ as not changed to ङ ॥

एत ईद्वयचने ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ एतः ईत्, बहुवचने ॥

वृत्तिः ॥ अइतो इकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति इकारस्य च मकारः बहुवचने बहुनामर्थाना-
प्तौ ॥

81. For the ए coming after the इ of अइत्, there is substituted ई, and इ is changed to म, when plurality is to be expressed.

Thus अमी for अदे (or अने) अमीभिः for अदेभि, अमीभ्यः for अदेभ्यः, अमीषाम् for अदेषाम्, अमीषु for अदेषु ॥ इ is changed to त in अने &c.

The word बहुवचने in the sūtra does not mean the technical बहुवचन ; for that would have made the sūtra have this sense "when the affixes of the plural number follow". In that case, we could not get the form अमी where no plural affix follows. Hence we have translated it, by saying when plurality is to be denoted.

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वाक्यस्य, टेः, प्लुतः, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्यस्य देरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतच्चयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापाशपरिसमाप्ते, यद्वि-
ध्वंसनुक्रमिष्यामी वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येव तद्विशिष्यम् ॥

82. Upto the close of this chapter (Pāda), is always to be supplied : "the last vowel of a sentence is pluta and has the acute".

This is an adhikāra sūtra. All the three words i. e. "the last vowel (टि) of a sentence", "pluta" and "acute"—are to be supplied in the subsequent aphorisms to complete the sense, upto the end of this Pāda. Whatever we shall treat hereafter will refer to the final vowel (टि) in a sentence, and it will get the pluta lengthening and acute accent. Thus VIII. 2. 83, says "In answer to a salutation, but not when it is addressed to a Śūdra". We must supply the present aphorism to complete the meaning:—"In answer to a salutation, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent, but not when it is addressed to a Śūdra". As अग्निवाचने देवदत्तोऽङ्गो नो मातृप्राप्तेषु देवदत्तो ॥

One adhikāra sets aside another adhikāra, this is the general maxim. Will therefore the adhikāra of the present aphorism set aside the adhikāra of the word पदस्य (VIII. 1. 16)? No, the adhikāra of पदस्य has not ceased, though latent. Otherwise in अवन्तौ &c. the इ would be required to be changed to ह by VIII. 3. 7. But it does not become so, because पदस्य manifests itself there.

The employment of the word "vākya" would not debar the anuvritti of पद, for the final vowel of a sentence, will *a fortiori* be the final vowel of a word (pada), then what is the use of employing the word वाक्यस्य in this sūtra?

The word वाक्य is employed in the sūtra, so that a word which is not the last word of a sentence, will not get the pluta and acute. Had the sūtra been वरस्य देः &c. then *all* the words of a sentence would become pluta and acute in the final.

The word टि is employed to indicate that the final *vowel* becomes pluta and acute, though the word may end in a consonant. As अग्निर्वायुः । Had टि not been used, the rule would have applied to words *ending* in vowel only, and not to words ending in consonants.

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रत्यभिवादे, अ-शूद्रे ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यभिवादे नाम वदन्नाभिवाद्यमानो गुरुशशिषं प्रयुङ्क्ते । तदाशूद्रविषये वदन्वाक्यं वर्तते तस्य देः । अतः वदन्नामो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ शिष्यामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ असूयकेऽपि केषिन् प्रतिषेधमिच्छन्ति ॥

वृत्तिः ॥ अभिवाद्वाक्ये वत संकीर्तितं नाम गोत्रं वा तद् वाच्यं प्रत्यभिवाद वाक्यान्तं प्रयुज्यते तत्रः अतः इष्यते ॥ वा० ॥ भोराजन्व विद्यां वेति वक्तव्यम् ॥

83. In answer to a salutation, but not when it refers to a Sūdra, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent.

The word अभिवादन means "respectful salutation of a superior or elder by an inferior or junior for the sake of obtaining his blessing. It consists of three acts 1. rising from the seat, 2. touching of the feet, 3. the uttering of the formula of salutation". The word प्रत्यभिवादन means, the blessing given by the superior or elder in answer to such salutation. In giving utterance to such blessing, the last vowel of the final word gets udātta and acute, provided that, such blessing is not pronounced on a Sūdra.

Thus अभिवादे देवदत्तोऽयं is said by Devadatta to his Guru. The latter says भो आयुष्मान् एषि देवदत्तो ॥ "O Devadatta! be thou long-lived".

Why do we say when not referring to a Sūdra? Observe अभिवादे तुष्यकोऽयं is said by a Sūdra. In reply to this the Guru replies भो आयुष्मान् एषि तुष्यक !

Vart:—Prohibition must be stated with regard to women also. As अभिवादे गार्ग्यं is said by Gārgī. To this the Guru replies:—भो आयुष्मती वरुणार्ति ! ॥

Vart:—Some would have this prohibition where a detractor or an arrogant person is addressed. So long as one's arrogance or ridicule does not become manifest, there is prolation. But when one comes to know that he is my detractor, and is really ridiculing me by a show of respect; then the reply is not a blessing, but is, in fact, a curse. Thus अभिवादे स्यात्वरुणोऽयं is uttered by the detractor; and the Guru understanding the word S'hālin to be the Proper Name of the person, replies आयुष्मान् एषि स्याति ॥ Then the

detractor says, Sthālin is not my Proper Name, but an adjective, like daṇḍin, viz. he who has a **स्थाल** or cooking pot. The Guru, believing this to be true, again replies, **आयुष्मान् एधि स्थालिन्** but without prolation, because the word is not a Proper Noun. The other then says "O Sir, it is not my epithet, it is my Proper Name". The Guru now comes to learn that he is being laughed at, and so gets angry and says : **असूयकस्त्वं जाल्म ! न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि ; भिद्यस्व वृषल स्थालिन् !** ॥ Here it is a curse, as well as a pun : i. e. "burst thou, O sinner ! like unto a cooking pot (sthālin = sthali-vat).

Ishti :—This prolation takes place there only, where the Proper Noun Gotra &c. with which the salutation was made, is employed by the Guru at the end of the sentence ; and not where the position of the Proper Name &c is different. Therefore not here, **देवदत्त कुशल्यसि ; देवदत्त आयुष्मान् एधि**, for here the word Devadatta is not used at the end of a sentence.

Vārt :—The prolation is optional, when भोः follows such Proper Name, or when the Person addressed is a Kshatriya or a Vaishya. As भो अभिवाद्यं देवदत्तोऽहं ॥ Reply (1) **आयुष्मान् एधि देवदत्त भोः** १ or (2) **आयुष्मान् एधि देवदत्त भो** ॥ So also when a Kshatriya is addressed, as अभिवाद्ये इन्द्रवर्म्माहं भोः, Reply (1) **आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन्** १ or (2) **आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन्** ॥ Vaishya : अभिवाद्ये इन्द्रपालितोऽहं भोः ॥ Guru : **आयुष्मानोधि इन्द्रपालित १** or **आयुष्मानोधि इन्द्रपालित !** ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दूरान् , हूते, च ॥
वृत्तिः ॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टे प्लुता भवति स चोदात्तः ॥
वृत्तिः ॥ वाक्यस्यान्ते यच्च सम्बोधनपदं भवति, तच्च अयं प्लुत इष्यते ॥

84. The final vowel of a sentence becomes pluta and acute, when used in calling a person from a distance.

The word **दूरान्** is in the Fifth case by II. 3. 35; the word **हूत** means 'calling', 'addressing'. Thus **आगच्छ भो माणवक देवदत्ता १** ॥ **आगच्छ भो माणवक दत्तवत्ता १** ॥ The word 'distance' is a relative term, and is not fixed at what distance there should be prolation. The prolation however takes place, when a voice is to be raised, in order that the sound may reach the person. That distance upto which the voice can be heard without raising its pitch and without any special effort, need not be considered as "distance" for the purposes of this sūtra.

The word **हूत** here includes, 'addressing in general', and not only 'calling'. Thus there is prolation here also **सकृन् पिब देवदत्ता १**, **पत्न्यास्व देवदत्ता १** ॥ This pluta sentence becomes eka-śruti by I. 2. 33.

Why do we say "from a distance"? Observe **आगच्छ भो माणवक देवदत्त !**

Ishti :—This prolation takes place only then, when the noun in the vocative case stands at the end of the sentence. Therefore, there is no prolation here: **देवदत्त आगच्छ ॥**

हेदेवप्रयोगे हेदयोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ हे, हे, प्रयोगे, हे, हयोः ॥

वृत्ति ॥ हेहंययोगे वृत्तान् यद्वाक्यं वर्त्तते तच्च हेहयोगेन प्लुता भवति ॥

85. When the words हे and हे are employed, in addressing a person from a distance, there the हे and हे alone get the pluta and the accent.

As हे हे देवदत्त. देवदत्त हे हे ॥ हे हे देवदत्त. देवदत्त हे हे ॥

The repetition of the words हे and हे in the sūtra, is for the sake of indicating, that the prolation takes place even when हे and हे do not stand at the end of a sentence.

गुरोरनुतो नन्यस्याप्येकैकस्य प्राच्याम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ गुरोः, अन्-श्रुतः, अ-नन्यस्य, अपि, एक, एकस्य, प्राच्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारवर्धितस्य गुरोरनन्यस्यापिशङ्गादन्यस्यापि ऐकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुता भवति प्राच्यामाचार्याणां मतेन ॥

86. In the room of a prosodially long vowel, (with the exception of ऋ) though it may not stand at the end, there is substituted a pluta for one at a time, under the above circumstances (VIII. 2.83-84), in the opinion of Eastern Grammarians.

This sūtra indicates a special sthānin for the pluta vowel taught by VIII. 2. 83 to 84. With the exception of ऋ for every heavy vowel, though it may not be the final vowel of the vocative word, and for the final vowel also, but only one at a time, there is pluta substitution, in the opinion of Eastern Grammarians. Thus हे हे देवदत्त or हे हे देवदत्त or हे हे देवदत्त ॥ Similarly with य हे देवदत्त. य हे देवदत्त or य हे देवदत्त ॥

Why do we say गुरो "of a prosodially long vowel"? So that the अ of व and त्त in Devadatta and Yajñadatta may not be prolated, for this अ is short.

Why do we say अन् "with the exception of ऋ"? Observe कृष्णार्जुन, कृष्ण-मित्र, but never कृष्णमित्र ॥

The word एकैकस्य shows that the prolation should not be simultaneous, but of one at a time; not हे हे देवदत्त ॥

The word प्राच्याम् "in the opinion of Eastern Grammarians" is used for the sake of creating option. So in one alternative, there is no prolation at all.

As आपृज्याम् एषि देवदत्त ॥ Thus the present sūtra, makes VIII. 2. 83 and 84, optional sūtras. This also is an authority for the following dictum of Patanjali " सर्व एव प्लुत साहसनिष्ठता विमर्शा कर्त्तव्य " (Mahabhāṣya VIII. 2. 92. Commentary). Thus all rules relating to Prolation become optional. In short, the word प्राच्याम् should be read in all rules regarding prolation, and thus without doing violence (sāhasa) to grammatical authority, one may have optional pluta everywhere.

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ ओम्, अभ्यादाने ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यादानं प्रारम्भः तच्च य ओमशब्दः तस्य प्लुता भवति ॥

87. The vowel in ओम् is pluta in the beginning of a sacred text.

The word अभ्यादानं means the commencement of a sacred mantra or Vedic text. Thus ओ३म् अग्निमीळे पुगर्हितं यत्तस्य देवपृथ्वीजं ॥ (Rig I. 1. 1).

Why do we say "in the beginning"? Observe ओमस्येनश्मरपुत्रीपयुषासीत Jhândogya Upanishad. I. 1. 1). Here ओम् is not used to indicate the commencement of a Text or Mantra, but is itself the subject of comment.

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ ये, यज्ञ, कर्मणि ॥

वृत्तिः ॥ ये इत्येनस्य यत्तकर्मणि प्लुता भवति ॥

टिप्पणीः ॥ ये यज्ञामह इत्यर्थे वाच्यन्तु इत्यनेन ॥

88. The vowel of ये becomes pluta in a sacred text, when it is employed in a sacrificial work.

Thus ये३यज्ञामहे ॥ Why do we say when employed in sacrificial work? Observe ये यज्ञामहे इति पञ्चाक्षरम् "Ye yajamahe consists of five syllables". Here it is simple recitation.

Ishiti:—The word ये is pluta before यज्ञामहे only. Therefore not so here: ये देवांसो विष्ट्यकादेशस्य (Rig. I. 139 11).

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ प्रणवः, टेः ॥

वृत्तिः ॥ यत्तकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ॥

89. In a sacrificial work, ओ३म् is substituted for the final vowel, with the consonant, if any, that may follow it, of a sentence.

The word यत्तकर्मणि is understood here also. The word प्रणव means ओम् ॥ It is the name given to this syllable. This ओम् is substituted for the final letter (टि) of that word which stands either at the end of a Pāda of a sacred hymn or at the end of a hemistich of such Rik. Thus for अषां रेतोसि जिन्यति (Rig. VIII. 44. 16), we may have अषां रेतोसि जिन्यतो३म् ॥ So also for देवासु जिनीति सुसुप्तु (Rig. III. 27. 1), we may have देवासु जिनीति सुसुप्तो३म् ॥

The word टि is repeated in this aphorism in spite of its anuvṛtti from III. 2. 82, to indicate that ओम् replaces the whole last syllable, with its vowel and consonant. Had टि not been repeated, then by the rule of अन्त्यस्य the final letter only of the टि portion of a sentence would have been replaced. Thus in सुसुप्तु, the visarjaniya alone would have been replaced.

When not employed in connection with sacrificial works, there is no such substitution. Thus in simple reading of the Vedas, we should always recite अषा रेतोसि जिन्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ याज्या, अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ याज्या नाम वे याज्याक्राण्डे पञ्चान्ते मन्वास्तेषामस्यो यदिः स प्रवते वसतर्कमणि ॥

90. The last vowel at the end of Mantras called Yājya, when employed in sacrificial works, is pluta and has the Acute.

Thus स्तोत्रैर्विधेमाग्रवेः (Rig. VIII. 43. 11), जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाश्च (Rig. X. 8. 6).

Why do we say 'at the end'? There are some Yājya hymns, consisting of several sentences. The final vowel (ह्रि) of every sentence would have become pluta, in such a hymn. To prevent it, the word "anta" is used, so that the final vowel of the hymn at the end of all, becomes pluta.

ह्रिहिप्रेष्यश्रौयद्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ ह्रिह, प्रेष्य, श्रौयद्, औषद्, आवहानाम, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ ह्रिह प्रेष्य श्रौयद् औषद् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति वसतर्कमणि ॥

91. In a sacrificial work, the first syllable of ह्रिह, प्रेष्य, श्रौयद्, औषद् and आवह is pluta.

Thus अग्रवेऽनुह्रिहि (Maitr. S. I. 4. 11), अग्रवे गोमयानि (or न्) प्रेष्य, मा श्रौयद्; सोमस्याग्ने वीहीः श्रौयद्. अग्रमाश्रुह ॥

So also in पित्र्यायामनुस्वः on the analogy of ह्रिह, so also अस्तुस्वः. The word औषद् is illustrative of the six forms षषद्, शेषद्, वाषद्, वीषद्, वाषद्, वाषद् ॥

But there is no prolation in आवह इवान् ब्रजमानावः; आवह जात वेः ॥

अग्नीप्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अग्नीध्र, प्रेषणे, परस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ अग्नीध्रः प्रेषणमग्नीध्रेषणम् नन्नादेः प्लुतो भवति परस्य च ॥

92. In an order given to Āgnīdhra priest, the first syllable as well as the succeeding syllable is pluta.

In a Yajña, the principal priests (rtvij) are four Adhvaryu, Udgātā Hotā, Brahmā. Every one of these has three subordinate priests (rtvij) under them: as shown below.

NAMES OF PRINCIPAL

SUBORDINATE.

I.	II.	III.	IV.
Adhvaryu: (Yajur)	Pratiprasthātā	Nesthā (VI. 4. 11)	Unnetā.
Udgātā (Sāman)	Prastotā	Pratihartā	Subrahmanya.
Hotā (Rig) VI. 4. 11.	Maitrā varuṇa	Achehāvāk	Potā (VI. 4. 11)
Brahmā (Atharvan)	Brāhmanāchhabhā	Āgnīdhra	Gācrastuta.
			II. 2. 177

The duty of Āgnidhra is to kindle the sacrificial fire. In a summons or call (प्रेषण) made by the Adhvaryu, who is the Director of ceremonies, to the Āgnidhra to perform the functions of Āgnidh, both syllable become pluta.

The word अग्नीन् प्रेषण is a compound = अग्नीन्ः प्रेषणम् "a call or summon relating to Agnidh duty."

Thus आ ३ आ ३ वव, ओ ३ ओ ३ वव ॥ The pluta takes place only in these examples; therefore, not here, as अग्नीन्ः विहर; बर्हि स्तृणीहि ॥ Some, therefore, read the aunvṛitti of the word विभाषा from the next sūtra, into this, and would have it an optional rule, of fixed jurisdiction (viyavasthita vibhāshā). Others say "all pluta rules are optional" (सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेयः) ॥ In उद्धर ३ उद्धर, अभिहर ३ अभिहर, there is Vedic diversity.

The words 'relating to sacrificial work' (यज्ञकर्मणि) are understood here also. Therefore not in आ भावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पृष्ट-प्रतिवचने, हेः ॥ वृत्तिः ॥ पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥

93. हि at the end of an answer to a question may optionally be pluta.

Thus Q. अकार्षीः कटं देवदत्त ? Ans. अकार्षं ही ३ or अकार्षं हि ॥ Q. अलावीः कसरं देवदत्त ? Ans. अलाविषं ही ३ or हि ॥

Why do we say "in answer to a question" ? Observe कटं करिष्यति हि ॥

Why do we say हेः "of हि" ? Observe करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ नि गृह्य, अनु यांगे, च ॥

वृत्तिः ॥ स्वमताद्यप्युक्त्यापनं निग्रहः ॥ अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् ॥ तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य हेः प्लुतो भवति विभाषा ॥

94. The end syllable of that sentence is optionally pluta, when it asserts something which has been refuted, and is employed by the victor by way of censure.

The word निग्रहः means the refutation of another's opinion. निगृह्य is a gerund, and means 'having refuted'. अनुयोग. is the expression of the same proposition which has been refuted. When a person has demonstrated the untenableness of another's assertion, and then employs the said assertion by way of taunt, reproach or reprimand, then the final syllable of such a sentence becomes pluta. The sūtra literally means "Having refuted (it) when asserting (the same by way of censure)."

Thus an opponent asserts that "The word is not eternal." (अनित्यः शब्दः). Proving by arguments the untenableness of this position, and after refuting it, the victor says by way of reprimand:—अनित्यः शब्द इत्याहर्त्या ३ or अनित्यः शब्द इत्याह ॥ 'This is then your assertion—that the word is not eternal'. Similarly अथ आ-अनित्याहर्त्या ३ or अथ आह्वानित्याह ॥ अथानावास्तेत्याहर्त्या ३ or अथानावास्तेत्याह ॥

In some texts of Kāsikā, according to Padamanjari, 'only the last example is given.

आग्नेहितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ आग्नेहितम्, भर्त्सने ॥

वृत्तिः ॥ वाच्यारोपान्तिरित्येति भर्त्सने द्विर्यत्नयुक्तं तस्याग्नेहितं प्रथमे ॥

वार्तिकम् ॥ भर्त्सने पर्यायेनेति वक्तव्यम् ॥

95. The end syllable of an āmreḍita-Vocative is pluta, when threat is expressed.

A Vocative is reiterated when threat is meant (VIII. 1. 8). Its final syllable becomes pluta. Thus चोरं चोरोऽयं घानिष्यामि त्वा ॥ So also वृषभं वृषभोऽयं वन्दयिष्यामि त्वा, इत्य इत्योऽयं &c.

Though the anuvṛitti of the sūtra VIII. 2. 82, is current here, yet the final of the sentence is not pluta, but of the āmreḍita.

Vṛt:—It should be rather stated that any one of the repeated words may be pluta by alternation. Thus चोरोऽयं चोरं or चोरं चोरोऽयं ॥ The word āmreḍita is employed in the sūtra as illustrative of the doubling, for threat is expressed by both words, so pluta may be of both words in turn; and not of the second word only, though that is called technically āmreḍita.

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, युक्तम्, तिङाकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गवत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रथमे ॥

96. The final syllable of a finite verb, used as a threat becomes pluta, when the word अङ्ग is joined with it, and it demands another sentence to complete the conclusion.

Thus अङ्गं कर्त्तुं इदानीं शास्त्वसि ज्ञात्वा ॥ अङ्गं प्याहर्त्तुं इ, इदानीं शास्त्वसि ज्ञात्वा ॥

Why do we say 'a verb'? Observe अङ्गं देववत्तं निष्ठा वदसि ॥

Why do we say "when this calls for a conclusion"? Observe अङ्गं पच ॥ Here it is a complete sentence and does not demand another to complete the sense.

The word भर्त्सने of the last sūtra is understood here also. Therefore not here, अङ्गं अभीष्टं, मोदयं ते शास्त्वामि ॥ Here अङ्गं has the force of solicitation (VIII. 1. 33).

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ विचार्य-माणानाम् ॥

वृत्तिः ॥ वचनेन वस्तुवरीणाम् विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां शास्त्वामां हेः प्लुतो भवति ॥

97. The end-syllable of those sentences is pluta, which denote acts of reflection (or balancing between two alternatives).

To determine a thing by weighing all arguments *pro* and *con* is called *vichāra* or judgment. Thus होतव्यं दीक्षितस्य गृहा इ व न होतव्यं इव "should one perform sacrifice in the house of an initiated person". Similarly तिष्ठेयमाह, अनुगते

शृङ्गाः ॥ Here also it is being reflected upon whether शृङ्ग तिष्ठेत् or शृङ्गे अनुप्रहेत् ॥
i. e. should the stake remain upright or should it be put flat by the yajamāna.
किं शृङ्गस्तिष्ठेत्, किं वा शृङ्गं यजमानः शाययेत् ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ पूर्वम्, तु, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ भाषायां शिष्ये विचार्यमाणानां पूर्वमेकं द्रवते ॥

98. In the common speech, the end-vowel of the first alternative is only pluta.

This makes a *niyam* or restriction. The previous *sūtra*, is thus confined to Vedic literature, and not to the vernacular. तु here has the force of 'only'. Thus अहि ईँ इच्छुः 'Is it a snake or a rope?' लोष्टो ईँ कपोतो 'Is it a clod of earth or a pigeon?'

The priority, of course, depends upon employment. The order of words depends upon one's choice.

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ प्रतिश्रवणे, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिश्रवणमभ्युपगम्य प्रतिज्ञानम् ॥ श्रवणाभिप्रायं च तत्राविरोधात्सर्वस्य महजम् ॥ प्रतिश्रवणं यदाक्यं वर्त्तते तस्य देः प्लुतो भवति ॥

99. The end-syllable of the sentence which expresses assent or promise or listening to, is pluta.

The word प्रतिश्रवण means "agreement, assent or promise". It also means "listening to". All these senses are to be taken here, as there is nothing in the *sūtra* to restrict its scope. Thus it has three senses, 1. to promise something to a petitioner, 2. to acknowledge the truth of some proposition, 3. to listen to another's words. Thus गां मे शेहि भोः, 1. इत्तं ते वशमि ॥ 2. नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ॥ 3. देवदत्त भोः, किमाख्या ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, प्रश्न-अन्तः, अभि पूजितयोः ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्तो अभिपूजिते च ॥

100. The end-vowel at the end of a question or of a praise is pluta, but unaccented.

That which is employed at the end of an interrogative sentence is called प्रश्नान्तः ॥ According to some, this rule does not ordain pluta, but only ordains the *anudatta*-ness of those syllables which become pluta by the previous rules VIII. 2. 84 &c. The meaning of the *sūtra* then is:—That pluta which comes at the end of an Interrogative sentence or a sentence denoting admiration, is *anudatta*.

Thus अगर्वाः पूर्वाः अगर्वाः अभिपूजितः or अगर्वाः पूर्वाः अगर्वाः इत्यादि (i. e. अगमः पूर्वाः अगमः अभिपूजिते or पद्ये) ॥ The words अभिपूजिते, and पद्ये being finals in a

question, become anudātta as well as pluta. The other words अग्नयः &c b come svarita and pluta by VIII. 2. 105. See VIII. 2. 107.

As regards अभिपूजिते we have शोभनः खल्वसि नाजवक्रा ३ ॥ Here the fin: of नाजवक्र becomes anudātta and pluta.

चिदिति उपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ .पदानि ॥ चित्, इति, च, उपमा-अर्थे प्रयुज्यमाने ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य देवदुर्गात् प्लुतो भवति

101. The end-vowel at the end of a sentence becomes anudātta and pluta, when the particle चित् is employed, denoting comparison.

The word अनुदात्त is understood here. This sūtra ordains pluta a well and not merely accent.

Thus अग्निश्चद् भास्व ३ 'may he shine as fire'. So also राजश्चद् भास्व ३ 'may he shine as a King'.

Why do we say 'when the sense is that of comparison'? Observe क्व चिद् आहु ॥ Here चिद् has the force of 'littleness or difficulty'.

Why do we say प्रयुज्यमाने 'when expressly employed'? Observe अग्निं नाजवक्रो भास्व ॥ 'Let the boy shine like fire'. Here चिद् is understood, hence the rule does not apply.

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ उपरि-स्विद्-आसीत्, इति, च ॥ वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते ॥ उपरिस्विदासीत्येतस्य देवदुर्गात् प्लुतो भवति ॥

102. In उपरि स्विद् आसीद् the end vowel is anudātta and pluta.

The word anudātta is understood here also. The end-vowel would have been pluta here by VIII. 2. 97: the present sūtra really ordains accentlessness of this pluta.

Thus अथः निवासी ३, उपरि निवासी ३ (Rig X. 129. 5). In the first portion वासी ३ is pluta and udātta by VIII. 2. 97, in the second it is anudātta by the present sūtra.

स्वरितमाधेदितेभ्योऽसंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ स्वरितम्, आधेदिते, असूया, सम्मति, कोप, कुत्सनेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्वरितः प्लुतो भवति आधेदिते परतः असूयायां सम्मतो कोपे कुत्सने च गम्यमान ॥

वा० ॥ असूयादिषु वा वचनं कर्तव्यम् ॥

103. Of the two Vocatives of the same form standing at the beginning of a sentence, the end-vowel of the first becomes pluta and svarita, when envy, praise, anger, or blame is expressed.

The vocative is doubled by VIII. 1. 8. This sūtra ordains pluta there. Thus Envy:—नाजवक्रो नाजवक्र, अनिरूपको अनिरूपक, रिक्तं न अनिरूपकम् ॥ Praise:—

माजवकाः॑ माजवक, अमिरूपकाः॑ अमिरूपक शोभनः स्वस्वसि ॥ Anger:—माजवकाः॑ माजवक, अमिनीतकाः॑ अमिनीतक इवानीं हास्यसि जाल्प ॥ Blame:—शान्तीकाः॑ शान्तीक, याटीकाः॑ याटीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

Vart.—The word “optionally” should be read into this sūtra. Thus there is no pluta and svarita in one alternative As माजवक माजवक &c.

क्षियार्शीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ क्षिया, आशी, प्रैषेषु, तिङ-
आकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ स्वरिति इति वक्तव्ये । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु
अप्यनेषु तिङन्तामकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति ॥

104. When an error against polite usage is censured, or when a benediction or a bidding is intended, the end syllable of a finite verb becomes pluta and svarita, if this requires another sentence to complete the sense.

The word ‘svarita’ is understood here. The word क्षिया means ‘the error in usage’ or ‘want of good breeding’. (VIII.1.60, आशीः means ‘benediction’. प्रैषः means ‘order’ or ‘commanding by words’.

Thus (1) स्वयं रथेन यौतिः॑, उपाध्यायं पशानि गमयति ॥ स्वयं ओषधं पुहन्ते॑, उपाध्यायं
सकृन् पादयति ॥ In both these, the first sentence requires the second as its
complement, and hence there is साकाङ्क्षा ॥

Benediction:—सुतां च लप्सीष्टा॑ धनं च तानः॑ छन्दोप्येषीष्टा॑ व्याकरणं च, भद्र ॥ •

Order:—कटं कुर्व॑ प्रामं च गच्छ॑; यवान् लुनीहि॑, सकृन् च पिब ॥

Why do we say “when it requires another sentence as its complement”? Observe शीयं ते आयुरस्तु; अग्नीन् विहर ॥ There cannot be any counter-
example of क्षिया, for there two sentences are absolutely necessary to express
the sense of censure.

अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अनन्यस्य, अपि, प्रश्न, आख्या-
नयोः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्यस्यापि अन्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च ॥

105. In a question or narration, the end-vowel of a word, though not final in a sentence, becomes svarita and pluta, as well as of the word which is final in a sentence.

The word ‘padasya’ is understood here: and so also the word ‘svarita’. The end-vowel of a word which is not the last word in a sentence, as well as of the last word, becomes svarita and pluta, when a question is asked, or a fact is narrated. In fact, *all* the words of a sentence become svarita and pluta hereby.

Thus in questioning we have:—आगमाः॑ पूर्वाः॑ चानाः॑ अग्निं हुताः॑ or
पवाः॑ ॥ Thus all words have become svarita and pluta. The final word

would, in one alternative, become anudatta also, by VIII. 2. 100, as shown under that sūtra. The force of the word अवि in the sūtra, is to make the final word also svarita, and thus this sūtra makes VIII. 2. 100 an *option* sūtra with regard to question.

In *ākhyāna* or narration, there is no other rule, which is debarred by this. Therefore there, *all* words become svarita and *pluta necessarily*, by the force of this sūtra. Thus अगमांश्च पूर्वांश्च आमांश्च भोः ॥

Another view of this sūtra is that the word अवि applies only *ākhyāna*, so that in *ākhyāna* *all* words become svarita. But in *prāśna*, the final word will not become svarita, but anudatta *necessarily* by VIII. 2. 100. According to this view, this sūtra does not ordain *option*. This view is not adopted by Kāsikā, or Padamanjari or Siddhanta Kaumudi.

प्लुतावेच इदुतौ ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ प्लुतौ. ऐचः, इदुतौ ॥

वृत्तिः ॥ दूरादूतादिषु प्लुतो विहितः सच ऐचः प्लुतप्रसङ्गं तदवयवभूतानि इतौ प्लुतौ ॥

106. In forming the *pluta* of the diphthongs ऐ and औ, their last element इ and उ get the *pluta*.

The *pluta* ordained by VIII. 2. 84 &c. when applied to ऐ or औ, causes the prolation of the last element of these diphthongs namely of इ or उ ॥ The word प्लुतौ in the sūtra is Nominative dual of प्लुत, and the aphorism literally means “इ and उ are *pluta* of the diphthongs ऐ and औ” ॥

Thus ऐश्चिकावन, औश्चगव ॥

The letters ऐ and औ are compound letters or diphthongs consisting of अ+इ and अ+उ ॥ In making the *pluta* of these, the question arises, should both अ and इ (or उ) be prolated, or only the last element, or the first only. The present sūtra answers that doubt. If in the analysis of these letters, अ be taken as having one mātrā (or *morā*), and इ and उ one mātrā, then the *pluta* इ and उ will have two mātrās, so that the whole *pluta* ऐ and औ will have *three* mātrās. In fact, the word प्लुत is used here as a Past Participle of प्लुत having the force of a verb; and इदुतौ प्लुतौ means इदुतौ प्रवृत्ते i. e. वृत्तिं गच्छतः, i. e. इ and उ are lengthened. And इ and उ are lengthened to that extent, so as to make ऐ and औ *three* mātrās. Thus when अ+इ and अ+उ each has one mātrā, then the *pluta* of इ and उ will have *two* mātrās as we have said before. But when अ+इ (ऐ) and अ+उ (औ) are considered to have अ *half* mātrā, and इ and उ one mātrā and a half, then इ and उ are made *pluta*, so as to have two and a half (2½) mātrās each, thus the whole of ऐ and औ, has still *three* mātrās. In fact, the definition of *pluta* is, that it is a vowel which has *three* mātrās: so that we should so prolate the vowel as to make it have *three* mātrās.

But according to Patanjali, this *pluta* of ऐ and औ has *four* mātrās. Thus अ+इ and अ+उ each has *one* mātrā. The *pluta* of इ and उ will have

three mâtṛās. Thus अ + इ and अ + उ, or the whole has four mâtṛās. According to this view a vowel may have four mâtṛās also.

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ एचो, अ-प्रगृह्यस्य, अदूराद्भूते, पूर्वस्य अर्धस्य, आत्, उत्तरस्य ईत्, उतौ ॥

वृत्तिः ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते प्लुतविषयत्वाद्धेत्वाकार आदेशो भवति स च प्लुतः उत्तरस्येकारोक्त-
वादेशो भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ विषयपरिगणं कर्तव्यं ॥ वा० ॥ प्रमाणाभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तोष्विति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ आनन्विते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥

107. In the diphthongs, which are not Pragṛhya (I. 1. 11 &c) and which become pluta under the circumstances mentioned in VIII. 2. 83 &c., but not when that circumstance is a call from a distance (VIII. 2. 84); for the first half, there is substituted the prolated आ, and for the second portion इ or उ ॥

The diphthongs or एच् are ए, ऐ, ओ and औ ॥ Their elements are अ + इ, and अ + उ ॥ When these diphthongs are to be prolated, at the end of a word, the diphthong is resolved into its elements, the first portion अ is prolated, and इ or उ added, as the case may be. This इ and उ, in fact, are the substitutes of the second portion, which may be इ or उ, or ए or औ ॥

This rule is not of universal application, but applies to Rules VIII. 100, VIII. 2. 97, VIII. 2. 83, and VIII. 2. 90 only, according to the

Vārti:—The scope of this sūtra should be determined by enumerating the rules to which it applies.

Vārti:—It should be stated that it applies to sūtras VIII. 2. 100, 97, and 90.

Thus VIII. 2. 100: As अगमाः पूर्वाश्च मागाश्च अमिभूताश्च ॥ or पदाश्च ॥ करोषि मागवकाः अमिभूताश्च ॥ or पदाश्च ॥ So also VIII. 2. 97: होतव्यं वीक्षितस्य ॥ So also VIII. 2. 83, as:—आयुष्यान् राधि अमिभूताश्च ॥ or पदाश्च ॥ So also III. 2. 90:—as.

उक्तानां वक्तानां सोमपृष्टाय वेधसे ।

स्तौत्रे विधेमागवकाश्च ॥ (Tait. S. I. 3. 14. 7).

This pluta आ is udātta, anudātta or svarita, according to the particular rule which has been applied, i. e. at the end of a question it is anudātta svarita, and every where else, udātta. The इ and उ are of course, always ātta: because the anuvṛitti of udātta is current here.

Why do we restrict this sūtra to the above-mentioned four rules? I reserve विष्णुभूते विष्णुभूते चालविष्णुभिः स्वा आनच्छ ओ मागवक विष्णुभूते ॥

In fact, the present sūtra being confined to the above-mentioned four cases, the words अदूराद्भूते in the sūtra, are redundant: and should not have

been used. Moreover the word पदान्त should have been used in the sūtra, for it applies to diphthongs at the end of a pada. Therefore, not here, अङ्गे कोऽपि गौरिति ॥ Here गो before the sarvanāmasthāna-affix अङ्ग is not a Pada (I. 4. 17)

Why do we say 'when it is not a Pragṛhya'? Observe शोभने ह स्यःसङ्गे ॥

Vārt :—This peculiar modification of pluta vowel takes place in the Vocative case in the Vedas. As अग्रा३इ पवी३वा३ः सवृ३वेन लघ्ना सोमं पिब ॥ He by no other rule, the Vocative would have become prolated

तयोर्यावच्चि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ तयोः य, वी, अचि, संहितायाम् वृत्तिः ॥ तयोरिदुतोर्बकारवकारावर्षी भवतो ऽचि संहितायां विषये ॥

Kārikā. किं तु यथा भवतीह न सिद्धं श्लाघिदुनोर्यदयं विदधाति ।
तो च मम स्वरसन्धिषु सिद्धो शाकल्यीर्यविधी तु निवर्त्यो ॥
इकं तु यथा भवति प्लुतपूर्वस्त्वस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकल्यीर्यं यणस्वराधममेव तु हेतु ॥

108. For these vowels इ and उ are substituted and ए when a vowel follows them in a saṁhita (in an unbroken flow of speech).

The word संहितायाम् is an adhikāra and exerts its influence upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter, upto the end of the Book, will apply to words which are in Saṁhitā.

Thus अग्रा३वाचा. पदा३वाचा. अग्रा३विन्दन्. पदा३वृत्कम् ॥

Why do we say "when a vowel follows"? Observe अग्रा३इ, पदा३उ ॥

Why do we say संहितायाम् 'in an uninterrupted flow of speech'? (serve अग्रा३ इ इन्द्रम्, पदा३इ उवकम् in Pada Pāṭha.)

This sūtra is made, because इ and उ being Pluta-modifications considered as asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of इका यथाचि (VI. 1. 7). But supposing that some how or other, these इ and उ be considered siddha still the present rule is necessary to prevent their lengthening before a homogeneous vowel (VI. 1. 101), or their retaining their form unchanged by VI. 1. 127. If it be said, that these rules VI. 1. 101, and VI. 1. 127, would apply, because of the Vārtika इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णसीर्यं बाधनार्यं यथादेशो नन (Vārtika to VI. 1. 77); still the present sūtra ought to be made, in order to prevent एव accent (VIII. 2. 4).

Kārikā :—Q. Could not this have been accomplished by the यथादेशो VI. 1. 77, that the Achārya has taught this separate ए and इ substitution?

Ans.—If you say that pluta is siddha in the vowel sandhi rule because of the jñāpaka in sūtra VI. 1. 125, then still this rule is necessary in order to prevent the lengthening of VI. 1. 101, and the Sākala rule VI. 1.

Q.—But those two rules VI. 1. 101, and VI. 1. 127, have already been debarred by the Vārtika which ordains that यणश्च takes place of such a vowel following a pluta (See vārtika to VI. 1. 77), what is then the necessity of the present sūtra?

Ans.—The necessity of the present sūtra is to prevent the यण-accent of VIII. 2. 4.

According to one view, the vārtika under VI. 1. 77, refers to those vowels which are not pluta-elements, like the present इ and उ, but which are *independent* vowels following after a pluta vowel. As मोश्च इ इन्द्र = मोश्च यिन्द्र ॥ Here इ is a Nipāta.

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य तृतीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER THIRD.

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्त्सि ॥ १ ॥ पदानि ॥ मतु, वसोः, रु, सम्बुद्धौ, छन्त्सि
वृत्तिः ॥ मत्स्वन्तस्य वस्वन्तस्य च परस्व्यकारण्यमादेशो भवति सम्बुद्धौ परन् छन्त्सि विपये ॥
वासिकम् ॥ वन उपसख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ भवद्भगवदपवतामोचावस्य ॥

1. For the final of the affixes मतृ and वस्, then is substituted रु, in the Vocative singular, in the Chhandas.

The word संहितायां is understood here. A word ending in the affix मतृ or वस्, changes its final तृ or स into रु, in the Chhandas, in the Vocative singular. Thus मतृ इन्द्रं मरुत इह पारिह सोमस Rig. III. 51. 7 हरिवो मेति वा. Here मरुतः is Vocative Sg. of मरुतन् and हरिवः of हरिवन्, meaning "the who-possessed of Maruts or Hari horses." The तृ of मतृ is changed to वृ by VII. 2. 10; 15. The base मरुन् before this termination is Bha. by I. 4. 19. If affix सु (nom. sg.) is elided by VI. 1. 68, the तृ is elided by VIII. 2. 23, and the वृ of वृत् VII. 1. 70; is changed to रु by this sūtra. So also इन्द्रायाहि तनुजा उपसख्याणि हरिवः (Rig. I. 3. 6).

With वस्:—मीढृभ्मांकाश्च तनेवाव वृळ (Rig. II. 33. 14), इन्द्रसाहः ॥ See V. 1. 12, for the formation of मीढृत्, साह्वात् with कुम् ॥

Why do we say 'of मतृ and वस्'? Observe ब्रह्मन् भ्मांश्यामः ॥ Why do we say in the Vocative Singular? Observe व एव विद्वान्प्रमाथन्ते ॥ Why do we say in the Chhandas? Observe रु गोमन्, रु पविषन् ॥

Vart:—The affix वृत् should also be enumerated. The affixes कृनि and वृनिच are both meant here. Its final is also changed to रु in the Vocative Sg. As कस्त्याकन्तं वसुना प्रातरित्थः ॥ The word प्रातरित्थः is formed by adding कृनि to the root इ (इत्) preceded by प्रातः ॥ See III. 2. 75. The रुक् is added by VI. 1. 71.

Vārt :—The finals of भवन्, भगवन् and अयवन् are changed to ॠ, optionally in the secular as well as the sacred literature, and the syllable अन् of these words is changed to ओ ॥ This is a general rule, applying both in the Vedas and the Bhāṣā. Thus भवन्—हे ओः or हे भवन् ॥ भगवन्—हे भगोः or हे भवन् ॥ अयवन्—हे अयोः or हे अयवन् ॥ Or these words भोः भगोः and अयोः are so regularly formed by the āchārya himself in VIII. 3. 17. These are found on other numbers than the Vocative Singular, as भो देवदत्तयज्ञरत्नो, भो देवदत्तयज्ञरत्न ण्युमित्राः ॥ It is found in connection with Feminine nouns also, as भो ब्राह्मणि ॥

The adhikāra of the word संहितायां does not exert any apparent influence in this sūtra. It however has influence in those subsequent sūtras, where the change in one word is occasioned by another word on account of unhiat or juxta-position, as in VIII. 3. 7.

See VIII. 2. 3 (Vārtika 2) by which the lopa is considered siddha in ॠ, otherwise there would have been no उ change in हरिश्चो मे &c.

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ पदानि ॥ अत्र, अनुनासिकः, पूर्वस्य तु वा ॥ वृत्तिः ॥ अधिकारायम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने छविधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येव वृत्तिकृतं वेदितव्यम् ॥

2. In the following sūtras upto VIII. 3. 12, this is always to be supplied :—“But here a nasal vowel may optionally be substituted for the preceding vowel after which ॠ has been ordained”.

This is an adhikāra sūtra. For the letter which stands before that letter for which ॠ has been substituted, there is substituted a nasal vowel, in this division of Grammar, where ॠ is the subject of discussion.

Thus sūtra VIII. 3. 5 says “In the place of the final of सन्, there is ॠ when सुद् augment follows”. The vowel अ of सन् becomes nasal ; as संस्कृता, संस्कृत्यम् ॥

Why have we used the word अत्र in the sūtra? It means “here i. e. in this division where ॠ is the subject of discussion”. Obj. This object would have been gained, without using the word अत्र ; since it is an adhikāra sūtra and would apply to ॠ ॥ Ans. No. Here ॠ is taught in connection with nasal, therefore, the rule would not apply to any other context. For had अत्र not been used, we could not have known the extent of the jurisdiction (adhikāra) of this nasal ; and we might have applied the rule of nasality to those beyond the jurisdiction of ॠ, such as VIII. 3. 13. The employment of अत्र prevents this doubt and shows that ॠ and nasality are co-extensive.

आतोदि नित्यम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ आतः, अदि, नित्यम् ॥ वृत्तिः ॥ अदि परतो दोः पूर्वस्वकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकारो भवति ॥

3. A nasal vowel is *always* substituted for अ before ऋ, when it is followed by a letter of अद् pratyāhāra (i. e. when it is followed by a vowel or इ, य, ष, or र).

Thus VIII. 3. 9 teaches ऋ substitution of अ, the long आ preceding it would have been optionally nasal by the last sūtra. The present sūtra make it necessarily so. Thus यहाँ अस्ति (Rig. III 46. 2) यहाँ इन्द्रो य भोजता (Rig. VIII 6. 1). हेवौ अष्ठादीष्यन् ॥

Some (i. e. the Taittiriya) read it as anusvāra. This is a Vedic diversity.

Why do we say "for a long आ"? Observe ये वा वनस्पतीन् ॥ Why do we say "when a vowel or इ, य, ष, or र follows"? Observe भवांश्चरन्ति, भवांश्चाग्र्यन्ति

The word नित्य 'always' is employed for the sake of distinctness only. The very fact of making a separate sūtra, would give it a compulsory force even without the word nitya.

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकात्, परः, अनुस्वारः वृत्तिः ॥ अनुनासिकादयो यो वर्णः सः पूर्वं यस्यानुनासिको न विहितस्त्वनः परोऽनुस्वार आगमो भवति

4. After what precedes ऋ, if we omit to substitute the nasal, then anusvāra shall be the augment.

The substitution of nasal is *optional* by VIII. 3. 2. When nasal is not substituted, we add an anusvāra to such vowel. The word अन्य should be read into the sūtra to complete the sense, i. e. अनुनासिकान् अन्यो यो वर्णः "a letter *other* than a nasal", i. e. a letter for which nasal has not been ordained, and which stands before ऋ ॥

Thus VIII. 3. 5, teaches ऋ substitution of the ऋ of सम् an anusvāra would be added. As संस्कर्त्ता, संस्कर्त्तव्यम् ॥ Similarly VIII. 3. 6, teaches substitution of the ऋ of पुम् ॥ An anusvāra will be added here also, as, पुंस्कामा ॥ Similarly VIII. 3. 7, teaches ऋ substitution of final न् ॥ Here also an anusvāra will be added, as भवांश्चरन्ति ॥

Some say "the word परः in the sūtra means अन्य, and so we need not supply the word अन्य from outside". They say अनुनासिकान् परः - अनुनासिकादय इ. e. the anusvāra takes place in that alternative when there is no nasal. The anusvāra is an *augment* and not a *substitute*. It is an augment to the vowel which precedes ऋ ॥

समः सृष्टिः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ समः, सृष्टिः ॥
वृत्तिः ॥ सम इत्येवम् कर्मणि सृष्टि परतः संहितायां विषये ॥
वार्तिकम् ॥ संपुकारां सोऽनङ्गम् ॥ वा० ॥ समो वा संपुनके ॥

5. ह is substituted for the म् of सम् (and thereby ऋ or ॠ is substituted for अ) when the augment स follows, in a samhitâ.

The augment सुद् is added by VI. 1. 137 &c. Thus संस्कृत्ता or संस्कृता, संस्कृतम् or संस्कृत्यम्, संस्कृत्तव्यम् or संस्कृत्तव्यम् ॥ The word is thus evolved: सम् + कृत्ता = सम् + स + कृता (VIII. 3. 5). Here rule VIII. 3. 15 appears and requires to be changed to visarjannya. This visarga may optionally be retained unchanged by VIII. 3. 36. This, however, is not done in the present instance: but the visarga is *always* and *necessarily* changed to स by VIII. 3. 34. In fact, the option of VIII. 3. 36 is a determinate option (vyavasthita vibhâshâ) and does not apply to the present case.

Or even this sūtra may be so read as to teach the स substitution as well. Thus, the sūtra is सम्: सुद् with two स, and the sūtra will mean, "ह is substituted for the म् of सम् before सुद्, and this ह is always changed to स" ॥

Why do we say "for the म् of सम्"? Observe उपस्कृता ॥ Why do we say "before सुद्"? Observe सकृति ॥

Vārt:—For the finals of सम्, पुम् and कान् there is always substituted स ॥ There would arise anomalies, if ह be substituted. Thus संस्कृता, पुस्कृता, कोस्कृता ॥ In fact, according to this vārtika, ह is never substituted for सम् (VIII. 3. 5), पुम् (VIII. 3. 6) and कान् (VIII. 3. 12).

Vārt:—समो वा शेषमेके ॥ Some would have the elision of the स after सम् ॥ This *Vārtika* is not given in the Kāsikā, but the Padamanjari gives it, and so also the Mahābhāshya.

According to Bhattoji Dikshita there will be 108 forms of this word संस्कृता ॥ Thus संस्कृता and संस्कृता with the elision of स ॥ Then with two स, as संस्कृता, संस्कृता ॥ Then we apply VIII. 4. 47 to this latter, and have three स, as संस्कृता or संस्कृता ॥ The anusvāra is considered to be a vowel (अच्) for this purpose. From the three nasal forms संस्कृता, संस्कृता and संस्कृता, we get three more by doubling the ह् by the vārtika शरः स्वयः ॥ The three forms having anusvāra, will also double their anusvāra in addition to ह् doubling. Thus we have 12 forms in anusvāra: and six in nasal, altogether 18 forms. Then the त् will be doubled and trebled: and thus with one त्, two त् and three त्, we have $3 \times 18 = 54$ forms. This will be doubled $2 \times 54 = 108$, when अच् is nasalised.

पुमः स्वयम्परे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ पुमः, स्वयि, अम्-परे ॥
वृत्तिः ॥ पुनित्येतस्य कर्मवर्ति अम्परे स्वयि परतः ॥

6. ह is substituted for the म् of पुम् (whereby the

उ is changed to उँ or उं) before a surd mute (खय्) which is followed by a vowel, semivowel or a nasal (अम् pratyāhāra).

Thus पुँस्काया or पुँस्काया; पुँस्पुषः or पुँस्पुषः; पुँस्फलं or पुँस्फलम्; पुँश्चनी or पुँश्चनी ॥ The visarga in पुँस्काया required to be changed optionally to ~ jibha-mūliya by VIII. 3. 37, but it is not so done. It is changed *always* to स here by VIII. 3. 34, also. The स् of पुँस् is dropped by VIII. 2. 23, and the preceding sound is ण, which comes to light in forms like पुमान् &c. For the sake of distinctness, Pāṇini has elected to exhibit the shorter form पुष् when in the beginning of a composition: because this shorter form पुष् is the real stem of composition. खय् pratyāhāra includes the ten hard consonants, and अम् pratyāhāra includes all vowels, semivowels and nasals. पुँस्काया is formed by the affix ण = पुमांसं कामयते ॥

In that alternative when we read the preceding sūtra as सप्तःसमुदि, the the anuvṛtti of this स् will be current in the present sūtra also, and so there will be no scope for the operation of VIII. 3. 37. And though the anuvṛtti of ६ is also current, yet it will not apply here, because of its non appropriateness in that alternative.

Why do we say 'before a surd mute'? Observe पुँशसः, पुँशवः 'V. 4. 92. Why do we say 'followed by a vowel or semivowel or nasal'? Observe पुँशीति, पुँशुः ॥ Why do we use the word खय् in the sūtra? Had we not used it, the sūtra might have been open to this construction also. The ण of पुँस् is changed before a खय् letter which has an अम् letter, whether preceding it or following it. So that the rule would have applied to पुमाखयः, पुमाखारः ॥

नदच्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ नः, छवि, अप्रशान् ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्त्वित्तस्य रुभवत्यस्य छवि परतः ॥

7. ६ is substituted for the final न् of a word, with the exception of the न् of प्रशान्, before a छव् letter (छ, छय, छ, ट, त), which is followed by an अम् letter (vowel, semivowel and nasal).

The word अम्यरे is to be read into this sūtra. The word अप्रशान् in the sūtra is in the Nominative case, but it has the force of Genitive.

Thus मर्वांछादवति or मर्वांछादवति; मर्वांछिनाति or मर्वांछिनाति; मर्वांछिकेति or मर्वांछिकेति, from the root छीक 'to go'; मर्वांस्तरति or मर्वांस्तरति ॥

Why do we say 'before a छव् letter'? Observe मवान् करोति ॥ Why do we say 'with the exception of the न् of प्रशान्'? Observe प्रशान् छादवति, प्रशान् चिनीति ॥ Why do we say 'when अम् follows छव्'? See मवान् स्वरुक् ॥ स्वरुः a sword, he who is dexterous in it, is called स्वरुक्: 'कन् V. 2. 64.

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ उभयथा, ऋक्षु ॥

[तिः ॥ नकारान्तस्य परस्य छविपरतः अम्पर उभयथा ऋक्षु भवति ॥

8. In both ways, in the Rig verses.

This ordains an option to the last sūtra, by which the रु substitution as compulsory. A word ending in न् followed by a letter of छव् class, which self is followed by अन्, changes its final न् to र् optionally in the Rig Veda. Sometimes there is र् and sometimes न् ॥ Thus तस्मिन् स्वा र्थान्ति or तस्मिन् स्वा गतिः ; पशून्तींश्चके ॥

Why do we say "in the Rig verses". No option is allowed here तांस्त्व इदं सुखादितान् ॥

दीर्घादति समानपादे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दीर्घान्, अति, समानपादे ॥

[तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुभवत्यदि परान्तो चेन्नमित्तिर्निमित्तिनौ समानपादे भवतः ॥

9 रु is optionally substituted for that final न् of a word which is preceded by a long vowel, and is followed by an अद् letter (vowels and semi-vowels with the exception of ए, ओ, औ), when these (न् and अद्) come in contact with each other in the same stanza of the Rig Veda.

The नः of VIII. 3. 7 is understood here : and so also ऋक्षु ॥ The word समानपाद means एकपाद, i. e. when both words are in one and the same Pāda of the verse. Thus परिधीं रति (Rig. IX. 107. 19) स देवाँ एहवर्धन (Rig. I. 1. 2) देवाँ व्हासीव्यन् ; मर्हान्द्रो भ ओजस्ता ॥

Why do we say 'preceded by a long vowel'? Observe अहम्राहिम् ॥ Why do we say "when followed by a vowel or य, व or र"? Observe इभ्यान् त्रियान् ॥ Why do we say 'when both words are in the same Pāda of a verse'? Observe यातुधानान् उपस्पृष्टः ॥

The word उभयथा of the preceding sūtra is understood here also : so that it is an optional rule : and न् remains unchanged also, as आदित्यान् हवामहे वित्यान् याचिषामहे ॥ See VIII. 3. 3.

नृन्पे ॥ १० ॥ पदानि ॥ नृन्, पे ॥

[तिः ॥ नृनिव्यतस्य नकारस्य रुभवति पशवे परतः ॥

10. रु is optionally substituted for the न् of नृन् before प् ॥

The अ in प is for the sake of pronunciation only. Thus नृः पाहि or नृः हि ; नृः प्रीणीहि or नृः प्रीणीहि ॥

Why do we say 'before प्'? Observe नृन् भोजयति ॥ Some read the uvṛtti of उभयथा into this sūtra, so that it is an optional one. Thus we have नृन् पाहि also. The nominative case in नृन् has the force of Genitive.

स्वतवान्पायी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ स्वतवान्, पायी ॥

वृत्तिः ॥ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुषस्य परतः ॥

11. The न् of स्वतवान् is changed to रु before पायु ॥

As स्वः षः पायुषे (Rig. IV. 2. 6). The word is स्वतवस, the नुस् is added by VII. 1. 83. The word is derived from तु वृक्षी with the affix असुन् स्वन्तो यस्यऽसौ स्वतवान् ॥

कानाम्नेदिते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ कान्, आम्नेदिते ॥

वृत्तिः ॥ कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्नेदिते परतः ॥

12. रु is substituted for the न् of कान् when it is followed by another कान् which is an âmreḍita.

The sūtra might have been कान् कानि, but the use of the longer form आम्नेदिते shows, that where there is 'doubling', and the word gets the designation of âmreḍita, then the rule applies. Thus कौत्स्कान् आमन्वयने, कौत्स्कान् भोजयति; or कौत्स्कान् &c. When the second कान् is not an âmreḍita, we have कान् कान् पदयति? Here one is कि asking question, and the other is used in the sense of contempt. This word is read in the list of कम्कानि VIII. 3. 48, and hence sūtra VIII. 3. 37, does not apply. Or the स of समः स्मृष्टि (VIII. 3. 5), is understood here, and that स is enjoined here and not रु ॥ It should not be objected that in the preceding sūtras also स should be enjoined and not रु, because in those sūtras रु is appropriate but not so here.

Why do we say 'when an âmreḍita कान् follows'? Observe कान् कान् पदयति where one is interrogatory and the other denotes contempt II. 1. 64.

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ढः, ढे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ ढकारस्य ढकारं लोपं भवति ॥

13. There is elision of ढ when ढ follows.

Though this sūtra is read in the division of Grammar which is governed by पञ्चशिक्षा, yet this elision takes place only then when the ढ is not at the end of a pada. Thus मीढ from मिह् + न ॥ The ढ is changed to ह by VIII. 2. 31, and the न is first changed to ष by VIII. 2. 40, and then to ह by VIII. 4. 41. Thus मिह् + ह ॥ The first ह is elided by this sūtra. Similarly मीढः नृगृह्य ॥ The change of ष into ह by VIII. 4. 41, should be considered as valid and siddha for the purposes of this rule, otherwise this rule will find no scope.

Obj:—It will find scope before that ह which is primary, as in श्वि षोक्तते, where ह of षोक्तते is primary.

Ans.—No. Here the first ह will be changed to ह by ञश्च rule (VIII. 39) and so there will be no occasion to elide it. The form will be श्विह् षोक्तं Nor is this ढ लोपः rule an apavāda to ञश्च rule, because it has its scope मीढ &c. For the ञश्च rule depends upon one pada, and is antaraṅga, or bei

prior to this the lopa is asiddha with regard to it. Therefore जदस्य will take place first. Moreover in लिङ्+ङ there is similarity of sounds (श्रुतिकृतं आनन्तर्यम्); though there may not be theoretical similarity (शास्त्रकृते आनन्तर्यम्) when the change of ङ into ङ by VIII. 4. 41, is considered asiddha. But this theoretical technical dissimilarity will be removed by the express text of the present sūtra. But in श्रुतिङ् ङीकृते there is neither similarity of sounds (śruti kṛtamānantaryam) between ङ and ङ, nor similarity created by any technical rule; therefore ङ लोप is no scope here. It is Bahiranga as well as subsequent to जङ्ग rule (VIII. 39), and therefore doubly asiddha; and consequently it does not debar the ङ rule. So when ङ is changed to ङ by जङ्ग rule (VIII. 2. 39) in श्रुतिङ्, then there remains no sort of Anantarya—neither of śruti nor of śāstra.

रो रि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ रः, रि ॥

वृत्तिः ॥ रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति ॥

14. र् is elided before a र् ॥

The sūtra is रः रि, and not रो रि ॥ That is रो रि is the form which र रि and रो रि will both assume. रः is the Genitive of र्, and रोः would be the Genitive of रु ॥ The sūtra is not confined to रु only, but to every र् in general including रु ॥ Thus नीरक्तम्, दुरक्तम्, where it is simple र् of निर् and दुर; and ग्री रथः, and इन्द्र रथः where it is रु (अग्निः रथः, इन्द्र रथः). The lengthening is by VI. 3. 111. The word पदस्य is understood here, and the Genitive here has the force of विशेषण i. e. a quality, or avayava-shashthī; i. e. when रेफ is a portion of the pada. Thus a रेफ which is not at the end of a pada is also elided. Had the Genitive been construed as sthāna-shashthī, then रेफ would qualify र्, and the rule would mean “र् should be elided before a र् when at the end of a word.” ॥ See VIII. 1. 16. But we have the elision of the penultimate र् in जर्षेर् the second person singular of the Imperfect of the Intensive, and we get the form अजर्षाः ॥ See VIII. 2. 37. So also अपास्याः from स्पर्श in Intensive, Imperfect. The reduplicate is lengthened by VII. 4. 83, the णप् is elided, and सिप् is elided by VI. 1. 68, the final ष is changed to ष by VIII. 2. 39, and this ष changed to र् by VIII. 2. 75.

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ खर, अवसानयोः, विसर्जनीयः ॥

वृत्तिः ॥ रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो वसाने च विसर्जनीयावशो भवति ॥

15. The Visarjanīya is substituted for र्, before a र् consonant or when there is a Pause.

The word रः is understood. The visarga is the substitute of र् final in a Pada, before surd consonants and sibilants, or at a Pause,

Thus वृषभच्छादयति (VIII. 3. 34, VIII. 4. 40), वृषभच्छादयति. वृषभस्तरति, वृषभस्तरति ॥ वृषभच्छादयति, वृषभच्छादयति, वृषभच्छादयति. वृषभच्छादयति. वृषभच्छादयति ॥ Pause:—वृषभः, वृषभः ॥

Who do we say “before a खर consonant or at a Pause”? Observe विसर्जनीयति, वापुर्नयति, मार्कुटः (वृ कुट्वां भवः). नार्पयति, नृपयति ॥ In these two latter,

the Vṛiddhi being considered as Bahiranga, and the र being the result of such Bahiranga Vṛiddhi, is asiddha, and is consequently not changed to visarga.

The word पश्य is understood here, and the genitive should be construed here as sthâna-sashṭhi, so that for the final र of a Pada there is visarga, and not for that र which is not final.

रोः सुपि ॥ पदानि ॥ रोः, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ ह इत्येतस्य रेकस्य सुपि परतो विसर्जनीबाधो भवति ॥

16. Visarjaniya is substituted for the ह called र (and not any other र), before the Locative Plural affix सु ॥

Thus पश्य, सर्पिःषु, यद्यसु ॥ The word सुप् is here the Locative Plural affix. Though the र would have been changed to visarga by the last sūtra also: the making of this a special sūtra is for the sake of niyama. That is, only ह becomes visarga, and not any other र ॥ Thus नीपुं, मूर्धु, when the र is not ह ॥ In पश्य &c, the स becomes ह by VIII. 2. 66.

भोगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ भो, भगो, अघो, अपूर्वस्य, यः, अशि ॥

वृत्तिः ॥ भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अत्रापेक्षस्य च रो रेकस्य यकारोदेशो भवति अशि परतः ॥

17. य् is substituted for the ह called र, when it is preceded by भो, भगो, अघो, अ or आ, before an अश् letter (vowels and soft consonants).

Thus भो अच, भगो अच, अघो अच, भो दशति, भगो दशति, अघो दशति ॥ क आस्ते, कश् आस्ते, आह्वया दशति, पुरुषा दशति ॥ The य् is elided by VIII. 3. 19, 20, 22 &c. With च, the forms will be भोअच, भगोअच, अघोअच ॥

Why do we say 'when preceded by भो &c'? Observe अग्निरच, वायुरच ॥ Why do we say 'when followed by a letter of अश् pratyāhāra'? Observe वृक्षः ॥ No, this is no valid counter-example, because no other word follows the visarga; while some word must follow it because the word sanhitā (VIII. 2. 103) is understood here.

Ans.—If this be so, then अश् is employed in this sūtra for the sake of subsequent sūtras. Its employment here is superfluous. For letters other than अश् are कश् ॥ Before a कश् letter, the र will be changed to visarga by VIII. 3. 15; and the अश् of this rule will be considered as asiddha for the purposes of VIII. 3. 15, so there will necessarily be visarga. Thus अश् serves no purpose in this sūtra, but is for the sake of subsequent ones. Thus in VIII. 3. 22, the word वृत्ति must be qualified by the word अश्, namely those consonants only which are in the class अश् ॥ Before any other consonant there will be no elision of च ॥ Thus वृत्तं वृत्ति-वृत्तवृत् ॥ The denominative verb from this will be वृत्तवृत्ति ॥ A secondary derivative from this root, with the affix

विच् will be वृक्षच् as in वृक्षच् करोति ॥ Here व् would require elision by VIII. 3. 22, before क्, but it is not so because अशि qualifies हलि ॥

Obj.—If so, why is the word हल् used in that sūtra VIII. 3. 22, it would have been better to say हशि सर्वेषाम् instead of हलि सर्वेषाम् ॥

Ans.—The word हल् is used in that sūtra for the sake of the subsequent sūtra VIII. 3. 23, which applies to *all* consonants. Had हशि been used in VIII. 3. 22, then in VIII. 3. 23, हलि ought to have been used.

Moreover अशि is used in this sūtra, so that rules VIII. 3. 18, 19 may not apply to वृक्षच् करोति ॥

This sūtra applies to ह् called र्, therefore not here प्रातरच्, पुनरच् ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ पदानि ॥ व्योः, लघुप्रयत्नतरः, शाकटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ वकारवकारयोर्भोगोअघोअवर्जपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति, अशि परतः, शाकटायनस्याच्चावस्य मतेन ॥

18. व् and य् (in भगोय् &c and after अ or आ, at the end of a Pada) are pronounced with a lighter articulation before an अश् letter, according to the opinion of Śākāṭyana.

That the effort in pronouncing which is very light is called laghu-prayatna - tara. Effort or articulation is a quality of the person who utters and which is the cause of the utterance of a letter. व् and य् of lighter articulation are substituted for the final व् and य् in भोव्, भगोव्, अघोव्, or after an अ or आ ॥ The lighter व् will replace the heavy व्, and so the lighter य् the heavy य् ॥

Thus भोवच्, भगोवच्, अघोवच्, कयास्ते or क आस्ते, अस्मायुज्जर or अस्मा उज्जर, असावाहित्वाः or असा आहित्वाः, हावच् or हा अच्, हावानच् or हा आनच् ॥

The lighter articulation results from the relaxation of the muscles and the organs employed in speech. The places of pronunciation are palate &c, the organs are the root, the middle and the tip of the tongue. When the contact of the tongue with the various places is very light, the articulation is laghu prayatna - tara. In fact, व् and य् are to be slurred over.

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ पदानि ॥ लोपः, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ वकारवकारयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नयोर्भोगो भवति शाकल्यस्याच्चावस्य मतेनाशि परतः ॥

19. व् and य् preceded by अ or आ and at the end of a pada, are elided before an अश् letter, according to the opinion of Śākalya.

As क आस्ते or ककस्ते, काक् आस्ते or काकवास्ते, अस्मा उज्जर or अस्मायुज्जर, हावच् or हा अच्, असावाहित्वाः or असा आहित्वाः ॥

The name of Śākalya is used to make it an optional rule. Therefore, where there is not the lighter articulation of व् and य् by the last sūtra, there

also in the other alternative the fuller sounds of वृ and यृ are heard. Thus there are three forms, *heavy* वृ and यृ, *light* व and य and *elision* of वृ and यृ ॥

When वृ and यृ are preceded by ओ, then there is elision by the next sūtra compulsorily.

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ पदानि ॥ ओतः, गार्ग्यस्य ॥

वृत्ति ॥ ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मनेन आसी परत ॥

20. यृ preceded by ओ is elided, according to the opinion of Gārgya, before an अच् letter.

There can be no वृ preceded by ओ, so only यृ is taken in explaining the sūtra. Thus ओ अच्, भगो अच्, भो इदम्, भगो इदम् ॥

The making of it a separate sūtra, is for the sake of indicating that this is a necessary *nyāya* rule and not a vibhāṣhā rule. The name of Gārgya is used simply *honors causa* (pujārtha). The elision of laghu-pratyātana वृ which VIII. 3. 19 would have otherwise caused is hereby prohibited. So that laghu-pratyātana वृ does come also. A. ओ अच् or भोयच्, भगो अच् or भगोयच्, भगो अच् and भगोयच् ॥

According to others every kind of य (whether heavy or light) is to be elided; and भोयच् is not valid in their opinion.

उग्रि च पदे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ उग्रि, च पदे ॥

वृत्तिः ॥ अवरजपूर्वयोः ध्योः पादान्धयोर्लोपो भवति उग्रि च पदे परत ॥

21. वृ and यृ (preceded by अ or आ, at the end of a pada), and followed by उ, when it is a word, are elided necessarily.

The *particle* उ is a full pada or word. That Particle is meant here by the word उग्र, and not the उम्, which is a root obtained by the samprasāraṇa of वम् ॥ Thus स उ एकत्रिंशतिः, स उ एकस्मिन् ॥

Why do we use the word पदे "उ when it is a pada"? So that the rule may not apply to उम् the form assumed by वम् by samprasāraṇa as तन्वे उन्-व-न्वयुतम् ॥ Obj. उग्र could never have meant the form assumed by वम्, for the samprasāraṇa of वम् is उ, the उ is merely indicative. Moreover the maxim of lakṣhaṇa-pratipadokta &c., will prevent the inclusion of this उम् resulting from vocalisation, when there is a separate Particle उग्र ॥

Ans.—The word पदे is used here for the sake of the subsequent sūtras like VIII. 3. 32. So that हृद्द may come before a word beginning with a vowel, and not before a vowel which is an affix. Thus there is no double वृ in परमदण्डिनाम् ॥ This is also a *nyāya* rule, and not optional. Had it been optional, there would have been no necessity of this aphorism, because VIII. 3. 19. would have been enough.

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ हलि, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पशान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

22. (The **य** preceded by भो, भगो, अघो, or by अ or आ, being final in a pada, is elided) before a consonant, according to the opinion of all Âchâryas.

Thus भो हसति, भगो हसति, अघो हसति; भो याति, भगो याति अघो, याति, वृक्षा सन्ति ॥ Though the anuvṛitti of ह् and य both is present here, yet we have taken य only to the exclusion of ह् ॥ Because after भो, भगो and अघो there is य only, and never ह्; and ह् can come only when preceded by अ or आ: the only example of which given by Grammarians is वृक्षत्र करोति (VIII. 3. 17). Here ह् is not elided, because the word अघि qualifies the word हन्ति of this sūtra.

Q.—But ह् should be elided in वृक्षत्र हसति, because ह् is an अघ् letter.

Ans.—There is no such example to be found in any standard author. Moreover Patanjali in his commentary on the Pratyâhâra sūtra लण् says that ० words can end in ह्, य, र्, त् or ल् ॥ So that the existence of the very word वृक्षत्र is doubtful.

The word sarveshâm indicates that VIII. 3. 18, even does not apply, and there is no light articulation, but lopa there too.

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ मः, अनुस्वारः, ॥

वृत्तिः ॥ मकारस्य पशान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हन्ति परत ॥

23. The Anusvâra is substituted for म्. at the end of a word, before a consonant.

Thus कुण्डं हसति, वनं हसति, कुण्डं याति, वनं याति ॥ The word हन्ति is understood in this sūtra. Therefore not here, त्वमत्र, किमत्र ॥ The म् must be at the end of pada; therefore not here; गम्यते, रम्यते ॥

नञ्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ नः, च, अपदान्तस्य, झलि ॥

वृत्तिः ॥ नाकारस्य मकारस्य चापशान्तस्यानुस्वारो भवति हन्ति परत ॥

24. The Anusvâra is substituted for the न् and ञ्; not final in a pada, before all consonants, with the exception of Nasals and semi-vowels.

Thus पयांसि, यथांसि, सर्पांसि, धनूंसि with न् (VII. 1. 72); and आकस्वते, आर्वस्वते, अधिजिगांसते with ञ् ॥

Why do we say 'not final in a Pada'? Observe राजन् मुहूर्त्तः ॥ Why do we say 'before a झल् consonant'? See रम्यते, गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥ पदानि ॥ मः, राजि, समः, कौ ॥

वृत्तिः ॥ समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतो द्विप्यत्वान्ते परतः ॥

25. म् is substituted for the म् of सम. before the word राज् ending with the affix क्चिप् ॥

Thus समाद्, सामाज्यम् ॥ The substitution of म for न is for the sake, preventing the anusvāra change (cf VII, 1. 40). Why do we say 'before रात्' See संबन् (VI. 4. 40 Vārt). Why do we say 'of सम्'? Observe कि राद् (V. 70). Why do we say 'ending with क्विप्'? Observe संग्राजना, संग्राजितु संग्राजितव्यम् ॥

The क्विप् is added by III. 2. 61, the ञ् is changed to ष by VIII. 2. 3 which is changed to द् at the end of a word, in संघाद् ॥ सामाज्यम् is formed by षम् affix, as it belongs to Brāhmanādi class.

हे मपरे वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ हे, मपरे, वा ॥

वृत्तिः ॥ हकारे मकारपरं परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ यवमपरे यवमा वा ॥

26. म् is optionally substituted for न्, before ह् which itself is followed by a म् ॥

The न् may be changed to anusvāra or remain unchanged before word beginning with ह् ॥ Thus कि or किम् ह्रस्वति, 'what does he cause shake'? कय ह्रस्वति or कयमह्रस्वति ॥

Vārt.—Before ह्य, ह्, and हु, the preceding न् may be changed to य, or न respectively. Thus कि ह्यः or किटेह्यः, 'what does it matter about yest day'? कि ह्रस्वति or किर्ह्रस्वति 'what does he cause to shake'? कि ह्रस्वति किर्ह्रस्वति 'what gladdens'.

नपरे नः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नपरे, नः, ॥

वृत्तिः ॥ नकारपरं हे परत मकारस्य वा नकारादेशो भवति ॥

27. न् is optionally substituted for म्, when it followed by ह् which has a न् after it.

न् becomes न् before a word beginning with ह्; as किन् ह्रुते or कि ह् 'what withholds'. कयन्ह्रुते or कय ह्रुते ॥

कृणोः कुक् टुक् शरि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ कृ णोः, कुक्, टुक्, शरि ॥

वृत्तिः ॥ हकारणकारयोः परान्तयोः कुक् टुक् इत्येतावागमौ वा भवतः ॥

28. The augment क् is added to a final इ, and the augment ह् to a final ञ्, before a sibilant, optionally.

Thus प्राहक् छेते, or प्राह छेते; प्राहक् पठः or प्राह पठ, प्राहक् साये or प्राह साये कण् छेते or कण छेते ॥

The augments are कुक् and टुक् with an indicatory क्, showing that they are to be added to the end of the prior word (I. 1. 46), and not to the beginning of the second word. In sanhita reading, it would have made no difference practically, whether these augments were added to the end of the first, or the beginning of the second. But they are added to the end of the first, in order to indicate that VIII. 4. 63, will take effect. Thus we have प्राह् छेते also. The change of क् would not have taken place had the augment क् been added ॥

of शते; because in शाच्छेदि (VIII. 4. 63) the श् letter must be at the end of a pada. So that if क् were added to श of शते, as कृते, here too श follows a श् letter, but this श् letter (क्) is not at the end of a pada, so श will not be changed to छ (VIII. 4. 63). Thus श is not changed to छ in the body of a word, like विरश्चिन् though च् is a श् letter. पुरा कूरस्य विसृपो विरश्चिन् ॥ विरश्चिन् = श्, formed with the Preposition वि added to the root रश्, with the Uṇādi fix चिनि ॥

Moreover in प्राक् साये, the स is not changed to च् by VIII. 3. 59. Had the augment क् been added to साये, as कसाये, the च् would have been changed to स, as प्राक् साये, for then VIII. 3. 111, would not have applied, as स was no longer at the beginning of a pada.

Moreover in वण्ड् साये, the स is not changed to च् because of the prohibition of VIII. 4. 42. Had द been the augment of साये, as दसाये, then there would have been the change of स to च् by VIII. 4. 41.

डः सि धुद् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ डः, सि धुद् ॥

वृत्तिः ॥ डकारान्तात्परादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति ॥

29. After a word ending in ड्, there may optionally be added the augment ध् to a word beginning with स् ॥

Thus श्लिद् साये or श्लिद् साये, मधुलिद् साये or मधुलिद् साये ॥

The word डः is to be construed as Ablative singular, and not Genitive singular of ड्, because of the maxim उभयनिर्वेधे पञ्चमी निर्वेधो बलीवान् ॥

Q.—Why it is धुद् and not धुक, in other words, why is this augment added to the beginning of the second word and not to the end of the first?

Ans.—This is done in order to prevent the धु change by VIII. 4. 41. But being at the beginning of the second word, VIII. 4. 42 would prevent this change. श्लिद् + साये = श्लिद्दसाये, (VIII. 4. 41) but the correct form is श्लिद् साये ॥ For the ह् of श्लिद् is ड substituted by VIII. 2. 31, which becomes ध by VIII. 2. 39, for the च् of the augment, ण is substituted by VIII. 4. 55, and for ड् there is ह् by the same rule.

नदच ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नः, च् ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तात्परादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति ॥

30. After a word ending in न्, धुद् is optionally added to a word beginning with स् ॥

Thus भवान् साये, महान् साये or भवान् साये, महान् साये ॥ The च् of the augment becomes ण by VIII. 4. 55. This ण is asiddha (VIII. 2. 1), and therefore न् is not changed to ह् by VIII. 3. 7. This is the reason why the augment is exhibited as धुद् and not धुह् ॥ In sūtra VIII. 3. 29 धुह् would have done as well but not so here. This view of the Kāśikā, however, is not approved by Padamanjari. The न् can never be changed to ह् here, because न् is followed

by **स्** which is not an **अच्** letter. The word **अक्षरं** is understood in VIII. 3. 7. In fact, **तुद्** would have been a better augment.

शि तुक् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ शि, तुक् ॥

वृत्तिः ॥ नकारस्य पदान्तस्य शकारं परमो वा तुगागमो भवति ॥

31. The augment **त्** may optionally be added to a word ending in **न्**, when a word beginning with **श** follows.

Thus **अवाप् ष्ठते ॥** The augment is added to the end of the preceding word, and not to the beginning of the second word, in order to change into **छ ॥** In fact, the augment **धुद्** added to the second would have been as good as **तुक्**, namely both are **त**; but then **छ** change would not have taken place.

Obj—If this be so, then why **न्** is not changed to **ण**, since it is no longer final in a pada, when **तुक्** is added to it, in **कुर्वन् ष्ठते ॥**

Ans—This is to be thus explained. The sūtra **स्नोः इचुना इचुः** (VIII. 4. 40) should be divided into two parts, in order to prevent **ण** change. Thus the first part will be **स्नोः इचुना**, which will mean that **स** and **तु** followed by **न** and **चु** will not cause the change of **न** to **ण** ॥ The next sūtra will be **इचुः** which will mean that the preceding **स** and **तु** are changed to **श** and **चु** respectively.

ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्यम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ ऊमः, ह्रस्वात्, अचि, ऊमुद्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वात्परां यो ऊम् तदन्तात्परादुत्तरम्याप्यो ऊमुडागमो भवति नित्यम् ॥ डगनेभ्यो ययासस्यं डगता भवति ॥

32. After a word ending in **ङ्, ण्** or **न्** which is preceded by a light vowel, the same consonant **ङ्, ण्** or **न्** is added invariably at the beginning of the next word, which commences with a vowel.

The word **ऊमः** is in the Ablative singular here; and **ह्रस्वात्** qualifies **ऊमः**; and **ऊम्** itself qualifies the word **पदस्य** understood, and thus there is tadanta-viddhi. Though the word **पदस्य** (VIII. 1. 16) is in the Genitive singular, yet it should be converted here into Ablative singular, because of its connection with **ऊमः** ॥ **अचि** is in the Locative singular, but should be construed as Genitive singular here: it is exhibited in the 7th case for the sake of brevity, and of the subsequent sūtras. **ऊम्** is a pratyāhāra meaning **ङ्, ण्** and **न्**; and so also **ऊमुद्** is a pratyāhāra containing the three augments **ऊद्, ण्** and **नुद् ॥**

In other words **ङ्** is augment after **ङ्, ण्** after **ण्** and **न्** after **न्**; or that these letters are doubled practically. Thus **ऊद्** is the augment after a word ending in **ङ्**, as **प्रत्यङ्गस्ति ॥** **णुद्** is the augment after a word ending in **ण्**, as

ण्णास्ते ॥ बुद् is the augment after a word ending in न्, as कुर्वन्नास्ते, कुर्वन्मोचन्, कृ-
त्तास्ते, कृष्णमोचन् ॥

Why do we say 'ending in क्, ण or न्'? See त्वमास्ते ॥ Why do we say
preceded by a light vowel? Observe प्राहास्ते, भवानास्ते ॥ Why do we say "follow-
ed by a vowel"? Observe प्रत्यङ्करोति ॥

The Mahabhāshya thus comments on this aphorism :—

Vārt:—ह्रस्वदि पशद्विग्रहणम् "The ह्रस्वद् augment is added to a vowel which
stands at the beginning of a word". So that in शण्डिन् + आ (Ins. Sing.), बुद् is
not added to आ, because it is not the beginning of a Pāda. Then should this
ārtika be held to be necessary? No, because the word पशन् is understood
here: so बुद् will not come in शण्डिना ॥ But then it will come in परमशण्डिन् + आ ॥
because it is a compound of two nouns, and though the case-affixes have been
elided, yet शण्डिन् is here a Pāda by reason of pratyaya lakṣhaṇa; and hence there
should be बुद् here added to आ ॥ Ans. This is no valid objection. शण्डिन् is not
here a Pāda, on the maxim उत्तरपदस्य चापशद्विग्रहोऽनुमता लुप्तं प्रत्ययलक्षणं न भवति "When
an affix has been elided by लुक् or लुप्, the pratyaya-lakṣhaṇa rule will not
apply, when the object of it is to give the designation of Pāda to the second
member of a compound, with the exception of the rule applying to the begin-
ning of a Pāda". Thus in परमशण्डिन् the word शण्डिन् is not treated as a पद, because
the rule to be applied is to the end here. But the second member of a com-
pound is treated like a pāda, when a rule is to be applied to the beginning of
a Pāda. Thus in द्विषेत्तौ, the second member सेत् is considered as a Pāda for
the purposes of the rule सान् पशयोः (VIII. 3. 111), and the स is not changed to ष ॥
This view proceeds upon the supposition that the word पशन् governs this sūtra.
But the anuvṛtti of पशन् ceased with VIII. 1. 27, as we stated before. How
are we then to get out of this difficulty? Are we to make the above vārtika
necessary? No: because the anuvṛtti of पदे from VIII. 3. 21 runs into this sūtra.
So that the sūtra means भज्जादौ पदे ह्रस्वद् भवति ॥ "The augment ह्रस्वद् is added to a
vowel with which a Pāda commences". Not therefore to the case affix आ in
ण्डिना ॥

मय उग्रो वो वा ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ मयः, उग्रः, वः, वा ॥

वृत्तिः ॥ मय उत्तरस्य उग्रो वा वकारादेशो भवति अचि परतः ॥

33. व् is optionally the substitute of the Particle
उ, when it is preceded by a मय् consonant (all consonants
with the exception of semivowels, sibilants, ह and ञ), and is
followed by a vowel.

Thus शब्द भवतु वेदिः or शम्भस्तु वेदिः, तद् उ भवत् रेतः or तद्भस्तु रेतः, किम् उ भावपनम्
or किम्भावपनम् ॥ The व् is a Prāgrihya by *I. 1. 14, and therefore would have
remained unchanged, this ordains व् optionally. This व् being considered
asidha, the व् is not changed to anusvāra in किम्भावपनम्, शम्भस्तु &c, by VIII. 3. 23.

When this **व** is followed by **इति**, and preceded by a **मय** consonant, then by I. i. 17, it is optionally **प्रगृह्य**, and it may be replaced by **ऊँ** ॥ When it is not a **pragrihya**, then it is changed to **वृ** by **यणोदेश** (VI. 1. 77), or to **वृ** by the present sūtra. In the case of **यणोदेश वृ**, there is **anusvāra** by VIII. 3. 23, as **किमिति** ॥ When it is a **Pragrihya**, then it is changed to **वृ** by the present sūtra as **किमिति** or **किमु इति** ॥ So also with **ऊँ** substitute, where the **वृ** will be nasal: as **किमिति**, or **ऊँ** will remain unchanged, as **किम ऊँ इति** ॥ Thus we have five forms with **इति** ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विसर्जनीयस्य, सः ॥

वृत्तिः ॥ विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः ॥

34. **स्** is the substitute of a visarga, when a hard consonant (**खर**) follows.

The word **खरि** is understood here. Thus **वृक्षच्छादयति, वृक्षच्छादयति, वृक्ष-कारः, वृक्षच्छकारः, वृक्षस्थकारः, वृक्षस्थकारः, वृक्षचिनोति, वृक्षचिनोति, वृक्षटीकते, वृक्षटीकते, वृक्षमरति, वृक्षमरति ॥**

By VIII. 3. 15, the **स्** was changed to visarga before a hard consonant, or at the end of a Pause. In the present sūtra, no special cause being mentioned, the **स्** change would take place, not only before a hard consonant, but at the Pause also, i.e. in **वृक्षः, वृक्षः** al-o. This however, is not the case, because the word **संहितावाच्य** governs this sūtra; so the **स्** change will be in **Sanhitā** only, and not in **Pause**, moreover we read the **anuvṛtti** of **खरि** here and so prevent the **स्** change in **Pause**.

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शर्परे, विसर्जनीयः ॥

वृत्तिः ॥ शर्परे खरि परता विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोदेशो भवति ॥

35. The visarga is the substitute of visarga, when it is followed by a hard consonant (**खर**) which itself is followed by a sibilant (**शर्**) ॥

The word **शर्परे** is a **Bahuvrihi**, meaning that which is followed by **शर्** ॥ In other words, when a sibilant follows a hard consonant, the preceding visarga remains unchanged. Thus **शर्पाः शूरम्, पुरुषः शूरम्, अङ्गिः प्लाताम्, वासः क्षौमम्, पुरुषः स्तरः, घनाचनः क्षौमजर्जरणीनाम् ॥**

Though the sūtra could have been shortened by saying **शर्परे नः**; yet the longer form is used, in order to indicate that the **jihvāmuliya** and **upadhi-mānya** changes also do not take place, in cases like **अङ्गिः प्लाताम्, वासः क्षौमम् ॥**

वा शरि ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ वा, शरि ॥

वृत्तिः ॥ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोदेशो वा भवति खरि परे ॥

वार्तिकम् ॥ शर्परेषु वा नैषो वक्तव्यः ॥

36. The visarga is optionally the substitute of visarga, when a sibilant follows.

As वृक्षः रोते or वृक्षश्चरोते, वृक्षः रोते or वृक्षश्चरोते, वृक्षः पण्डे or वृक्षस्पण्डे, वृक्षः साये or वृक्षस्साये ॥ Cf. VIII. 4. 40, 41, for ए and ए ॥

Vart:—When the sibilant is followed by a hard consonant, there is optionally the elision of the preceding visarga. As वृक्षा स्यातारः or वृक्षाः स्यातारः or वृक्षास्त्यातारः ॥

कुप्पोः × क × पौ च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कुप्पोः, × क × पौ, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्य × क × प इत्यन्तादिभ्यो भवतः ॥

37. × क and × प are optionally substituted for the visarga, when followed by a hard guttural or a hard labial.

Thus वृक्ष × करोति or वृक्षः करोति, वृक्ष × खनति or वृक्षः खनति, वृक्ष × पचति or वृक्षः पचति, वृक्ष × फलति or वृक्षः फलति ॥ The क and प in × क and × प are for the sake of pronunciation only. The substitutes are the Jihvamūliya and the Upadhmāniya : two lost sibilants belonging to the class of क and प respectively.

When the rule VIII. 3. 34. does not apply, then this sūtra will apply ; and will debar that. But VIII. 3. 35. will not be debarred. As वासः क्षौमम्, अङ्गिः सातम् ॥ There is no vipratishedha between VIII. 3. 35. and 37, because of the asiddhahood of one with regard to the other. (VIII. 2. 1). In fact, every rule in these three chapters stands by itself, and ignores the existence of the subsequent rule. Hence VIII. 3. 35 would not have been debarred by VIII. 3. 37.

To get this, some divide this sūtra into two :—(1) कुप्पोः “The visarga is the substitute of visarga before a guttural or labial which is followed by a sibilant.” (2) × क × पौ च The jihvamūliya and upadhmāniya are substitutes of a visarga before a guttural and a labial in every other case.”

सोपदादौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ सः, अ-पदादौ ॥

वृत्तिः ॥ सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्पोत्पदाद्योः परतः पाशाकल्पककाम्बेषु ॥

वार्त्तिकम् ॥ सोपपदादौ विसर्जनव्यस्योति वक्तव्यम् ॥ रोरेव काम्बे नान्यस्येति नियमायं वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ उपध्मानियस्य कवर्ग परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

38 स is the substitute of a visarga before an affix beginning with a hard guttural or labial.

The word अपपदादौ means “when the guttural and labial are not at the beginning of a word,” in other words, when they stand at the beginning of an affix. This is possible only before the affixes पाश, कल्प, क, and काम्ब ॥ Thus पयस्पाशम् (V. 3. 47); पयस्कल्पम्, वयस्कल्पम्, (V. 3. 67); पयस्कं, वयस्कम्, (V. 3. 70); पयस्काम्ब्यति, वयस्काम्ब्यति (III. 1. 9).

Why do we say ‘when not at the beginning of a word’? Observe पय × काम्बते, पय × पिबति ॥

Vart:—Prohibition must be stated, when the visarga belongs to an Indeclinable : as, वसतः कल्पम्, पुनः कल्पम् ॥

Vart:—The visarga which comes from ह is only changed to स before क्त्व, and not any other visarga. As पयस्काव्यत, and ययस्काव्यति ; but not here, गीःकाव्यति धूःकाव्यति ॥

Vart:—स is the substitute of the Upadhmaniya when followed by a guttural. The root उञ् (आञवे Tud 20) has Upadhmaniya as its penultimate: though it is written in the Dhātupāṭha as उञ् the ञ् only represents the ए of ञ्, and is not to be pronounced. This ञ् is changed to स, when the final ए is changed to a guttural, as उञ् स न, and then this स is changed to ह, as in अभ्युदगः, सद्युञ् ॥

These words, however, may be derived from the root गम् with the Prepositions अभि, उन्, and सच उन्, by adding the affix उ ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ इणः, षः ॥

वृत्ति ॥ अपशशिविति वर्तते । इण उक्तस्व विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुशोरपशयोः परतः पासक-
ल्पककाम्येषु ॥

39. ए is the substitute of that visarga, which is preceded by इ or उ and is followed by an affix beginning with a hard guttural or a labial.

The word अपशशो is understood here also. The affixes meant are the same पाठ, कष, क, and काम्य ॥ Thus सर्पिष्पाशम्, बहुष्पाशम्, सर्पिष्कल्पम्, बहुष्कल्पम्, सर्पिष्कम्, बहुष्कम् : सर्पिष्काम्यति, बहुष्काम्यति ॥

Why do we say 'by an affix'? Observe अग्निः करोति, वायु करोति, अग्निः पचति, वायुः पचति ॥

The affix should begin with a guttural or a labial. Therefore not here, सर्पिष्मे, बहुस्मे ॥

In the succeeding sūtras, the anuvritti of स from VIII. 3. 39 and of इण ए from this, are both current. The visarga will be changed to ए if preceded by इ or उ, otherwise it will be स ॥

According to some, this sūtra ordains ए in the room of the स taught in the preceding sūtra, and not of visarga : and so also in the following sūtras.

नमस्पुरसोर्गन्त्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ नमस्-पुरसोः, गन्त्योः ॥

वृत्ति ॥ नमस्पुरम् इत्येवयोगात्तिसंज्ञकयो विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुशोः परतः ॥

40. For the visarga of नमस् and पुरस् there is substituted ए before a hard guttural or a labial, when these words are Gati (I. 4. 67 and 74).

Thus नमस्कृता, नमस्कर्तुम्, नमस्कर्मण्यम् ; पुरस्कृता पुरस्कर्तुम्, पुरस्कर्मण्यम् ॥

Why do we say "when they are Gati"? Observe पू करोति, पुगे करोति, पुरः करोति ॥ Here पुरः is a noun, Accusative Plural of पूः ॥

नमस् is Gati by I. 4. 74, and पुरस् is Gati by I. 4. 67. The anuvritti of अपशशो ceases.

इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इद्-उद्-उपधस्य, च, अ-प्रत्ययस्य ॥
वृत्तिः ॥ इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य एकार आदेशो भवति कुपुः परतः ॥
वाचिकम् ॥ पुम्बुहोःप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

41. ष् is substituted, before a hard guttural or a labial, for the visarga which is preceded by इ or उ, and is not part of an affix.

This applies to the visarga of निर्, दुर, बहिर, आविस्, चतुर् and प्रादुस् ॥
Thus निष्कृतम्, निष्पीतम्, दुष्कृतम्, दुष्पीतम्, बाहस्, बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आवस्, आवष्कृतम्, आविष्पीतम्, चतुष्कृतम्, चतुष्कपालम्, चतुष्कन्वल्, चतुष्कलम्, प्रादुष्कृतम्, प्रादुष्पीतम् ॥

Why do we say 'when not belonging to an affix'? Observe अग्निः करोति, वायुः करोति ॥ How do you explain मातु करोति, पितुः करोति? For here in पितुः &c, the स् of the affix is elided by VIII. 2. 24, and the र् of पितुर्+स् is changed to visarga; this is not the visarga of an affix, and ought to be changed to ष् ॥

Ans.—The inclusion of the word भ्रातृष्पुषः in Kaskādi class (VIII. 3. 48) indicates by implication, that ष change does not take place of this visarga in पितुः, मातुः &c: the only exception being भ्रातुः ॥ The reason of this may be that the visarga here does not follow a simple उ, but an ekādeśa उ (VI. 1. 111).

Vārt.—Prohibition must be stated in the case of पुष् and बुहुस्; as पुंस्काया, बुहुस्काया ॥

Vārt.—वृद्धिभूतानां षत्वं वक्तव्यम् । The visarga is changed to ष even when इ or उ are vṛddhied; as नेष्कुल्यम्, शोष्कुल्यम् ॥

Vārt.—प्लुतानां तादौ ष ॥ The visarga is changed to ष even when इ or उ are pluta, and then before dentals as well as gutturals and labials. Thus निष्कुलम्, दुष्कुलम् (VIII. 2. 86 for pluta). दुष्पुरुषः, वहोऽष्टरः ॥

These last two vārtikas may be dispensed with, because Vṛddhi and Pluta are Bahiranga change, and so the visarga will be changed to ष in these cases also by the sūtra itself; except so far as त् is concerned.

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तिरसः, अन्यरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकापदेशो भवति कुपुः परतः ॥

42. The visarga of the Gati तिरस् is optionally changed to स before a hard guttural or a labial.

Thus तिरस्कर्ता, तिरस्कर्तुम्, तिरस्कर्तव्यम्, or तिरः कर्ता, तिरः कर्तुम्, तिरः कर्तव्यम् ॥ The word गतिः is understood here also. Therefore no option is allowed here, तिरः कृत्वा काण्डं गतः, where तिरस् does not mean 'disappearance'. (I. 4. 72).

द्विस्त्रिभ्यतुरिति कृत्योर्ये ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्विः-त्रिः-चतुर्, इति, कृत्योर्ये ॥

वृत्तिः ॥ ष इति संबन्धे । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्योर्ये वर्तमानानां विसर्जनीयस्य एकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुपुः परतः ॥

43. **ए** is optionally the substitute of the visargas of **द्विस**, **त्रिस** and **चतुर्** when they are used as Numeral adverbs, (before a hard guttural and labial).

The affix **सुच्** (**स्**) is added to the three words **dvi**, **tri** and **chatur** in the sense of *kṛtvāsūc* by V. 4. 18.

As **द्विः** करोति or **द्विष्करोति**, **त्रिः** करोति or **त्रिष्करोति**, **चतुः** करोति or **चतुष्करोति**, **द्विः** पचति or **द्विष्पचति**, **त्रिः** पचति or **त्रिष्पचति**, **चतुः** पचति or **चतुष्पचति** ॥

Why do we say 'when used in the sense of *kṛtvāsūc* or Numeral adverbs'? Observe **चतुष्कपालम्**, **चतुष्कण्टकम्**, where **ए** is compulsory by VIII. 3. 41. **चतुर्षु कपालेषु सङ्कृतः** IV. 2. 16 and IV. 1. 88. This sūtra is an example of *ubhayatra-vibhāṣā*. With regard to **चतुर्** the visarga is a non-affix visarga, and hence VIII. 3. 41, would have made **ए** compulsory, this makes it optional. With regard to **द्विस** and **त्रिस** the visarga is that of an affix (**सुच्** or **स्** V. 4. 18), and hence VIII. 3. 41, would not have applied. Thus with regard to **चतुर्** it is a *Prāpta-vibhāṣā*, and with regard to **द्विस** and **त्रिस** it is an *Aprāpta-vibhāṣā*.

Why have we used the words '*dvi*, *tri* and *chatur*'? Objector's answer: so that the rule may not apply to **पञ्चकृत्स्वः करोति**, the visarga of *kṛtvāsūc* V. 4. 17 is not changed to **ए** ॥

The anuvṛtti of **उ** and **इ** is understood here from VIII. 3. 41 so that the visarga must be preceded by **इ** and **उ** for the application of this rule. In **पञ्चकृत्स्वः** the visarga is preceded by **अ**, and so there is no applicability of this rule.

In fact, by reading the anuvṛtti of **इदुदुपथा** into this sūtra, and qualifying the visarga by the further epithet of 'belonging to a word that has the sense of *kṛtvāsūc*': we may dispense with the words **द्वित्रिचतुर्णि** from the sūtra. The simple sūtra **कृत्वाये** would have been enough. For there are no other Numerals that have a penultimate **इ** or **उ**, except these three. The chief objection to this view is, that in **चतुर्** the visarga is not the affix **सुच्**, but a portion of the word (See V. 4. 18): so the rule would not apply to **चतुर्**, if this word were not expressly mentioned.

The various objections and their solutions are given in the following verses.

कृत्स्वसुत्रये एत्वं इति कृत्स्वचतुष्कपालं मा
एत्वं विभावया नृनृ सिद्धे तच्च पूर्वज ॥
सिद्धे एत्वं विधत्ते चतुर्ः एत्वं यदापि कृत्वाये ॥
सुत्वं कृत्वाये विधत्ते त्रिः कृत्वाये विधत्ते ॥
एत्वं सति स्थितानी द्वित्रिचतुर्णि कृत्वाये ॥
अम्बा हि नृदुदुपथाः कृत्वायेः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाने यदुत्ते त्रिः कृत्वाये विधत्ते ॥

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ॥

प्रकृतं परं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

Kārikā :—कृत्वसुञ्चयं षत्वं ब्रवीति कस्मात्? Why does the author teach षत्वं

when these words have the sense of Numeral-adverbs? In other words, why the word कृत्वोऽर्थे is used at all in the sūtra? There is no necessity of using it at all, because द्विस्, त्रिस् are clearly adverbs as they are formed by the affix सुच् (V. 4. 18) and चतुर् being read in their company will also denote the adverb chatur, in which सुञ्च has been elided (V. 4. 18). So that all these three words are सुच्-formed, and all सुञ्च्-formed words have the sense of Kṛtvasuch.

One answer to this is that the rule of साहचर्य does not always hold good, as in वीथीवेदीयम् (I. 1.6), the words वीथी and वेदी are verbs, while इद is an augment. Though therefore द्विस् and त्रिस् are kṛtvortha words, yet चतुर् need not be so: and may be a simple Numeral. *Ans.* चतुष्कपालं मा षत्वं विभाषया भूम् ॥

The word कृत्वोऽर्थे is employed to indicate that there should be no optional षत्वं in चतुष्कपालं ॥ The षत्वं here is compulsory by VIII. 3. 41. Q. ननु सिद्धं तच्च पृथक् ॥

Well this would be valid by the previous sūtra (VIII. 3. 41). That is, let in चतुष्कपाल also there be optional षत्वं, as चतुःकपाल and चतुष्कपाल ॥ Now rule VIII. 3. 41 will apply to चतुःकपाल and will change this visarga to ष, so that with regard to चतुष्कपाल, we shall have always ष ॥ *Ans.* सिद्धं ह्ययं विधत्ते चतुरः

तत्त्वं यदापि कृत्वोऽर्थे; लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि । If VIII. 3. 41 be considered as applying here (siddha), then when the affix सुञ्च is elided after चतुर्, and

the र is changed to visarga, then the adverb चतुः also ends with a non-affix visarga, and will come under the compulsory षत्वं rule of VIII. 3. 41; for

though we may have optionally two forms as चतुःकपाल and चतुष्कपाल, by the present sūtra, yet in the former the visarga would be changed to ष by VIII.

3. 41. Hence the necessity of employing the word कृत्वोऽर्थे ॥ Q. But we

say that the र in the adverb चतुर् is that of सुञ्च, thus चतुर्+सु=चतुर्+र (VIII.

3. 66)=चतु+र (the first र is elided by VIII. 3. 14 =चतुर्; and that this र when

changed to visarga, will be an affix-visarga and so VIII. 3. 41 will not apply

to the adverb चतुर् ॥ *Ans.* No. For इ would require to be lengthened by

VI. 3. 111. and the form would be चतुर् ॥

एवं सति विदानीं द्विविधचतुरित्यनेन किं कार्यम् ॥ If this be so, then what is the

purpose served by using the words द्विस् विचतुरिति in the aphorism? The simple

sūtra कृत्वोऽर्थे would have been enough. Because (अन्वोहि नेदुदुपथः कृत्वोऽर्थः कश्चिद्व्याप्तः)

there are no other numeral adverbs than these three which have a penultimate

or इ ॥

अक्रियमाणे षट्त्वे विसर्जनीयत्वात् विशेष्येत । If we do not use the words द्विस्,

त्रिस्, chaturiti in the sūtra, then the word kṛtvortha would qualify the word

visarga, and the sūtra would mean "the visarga of an affix which has the

sense of kṛtvasuch is changed optionally to ष" ॥ The result of this will be

that (चतुरो न सिध्यति तथारकस्य विसर्जनयोहि) it will not apply to चतुः where the visarga is that of र् and not of the affix सुच् ॥

Therefore by using dvis &c, the word कृत्वोर्ध्वे would qualify चतुर (तस्मिन् क्रियमाणे युक्त चतुरो विशेषणं भवति) ॥

Ans.—प्रकृतं परं तदन्तं तस्यापि, विशेषणं नाप्ययम् ॥ Though we may not use dvis &c, the word kptvortha will not qualify visarga, but will qualify the word पर् whose context runs here; and the rule of तदन्त will apply; so that the sūtra कृत्वोर्ध्वे will mean, परस्य कृत्वोर्ध्वे वर्त्तमानस्य यो विसर्जनीयः, तस्य सकारः पकारो व ॥ "The visarga of that word which is employed in the sense of a Numeral adverb, is optionally changed to स् or र् before a guttural or a labial, provided that such visarga is preceded by इ or उ".

The above is the opinion of Patanjali, who considers the words dvis &c, as redundant. The Kāśikā however controverts this opinion. According to him, if these words were not used in the sūtra, then the mere sūtra कृत्वोर्ध्वे would be insufficient for the visarga of चतुः though used as an adverb, the पम् will be compulsory by VIII.3.41; for the present sūtra will be considered as asiddha or non-existent for the purposes of VIII. 3. 41, (See VIII. 2. 1). But this however may be answered by saying that the rule of पूर्वभासिदम् applies in these chapters, with this modification, one subject-matter is considered as asiddha with regard to another subject-matter gone before; but one aphorism is not considered asiddha with regard to a previous aphorism, when belonging to the same subject matter. (प्रकरणे प्रकरणभासिदं न योगे योगः) ॥ Therefore the present sūtra VIII. 3. 43, would not be considered asiddha with regard to VIII. 3. 41. Or the present sūtra may be considered as an apavāda to VIII. 3. 41: and an apavāda is never asiddha with regard to an utsarga.

इसुमोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ इस्-उमोः, सामर्थ्ये ॥

वृत्तिः ॥ इस् उम् इत्येनयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुपुः परतः ॥

44. For the visarga of words ending in इस् and उस्, before a hard guttural or labial, there is optionally substituted प, when the two words stand in correlation with one another.

The प is understood here. Thus सर्पिष्करोति or सर्पिः करोति, यद्वा करोति or कुरुष्वेति ॥

Why do we say 'when the two words are correlated'? Observe तिष्ठु सर्पिः, पिब त्वद्वक्त्रम्, where सर्पिः is not in construction with पिब, but with तिष्ठु ॥

The word सामर्थ्ये here means पक्षेष्वा or mutual relation of two words; and not "having the same meaning", or it may mean both. In fact सामर्थ्ये is equivalent to आकाङ्क्षा i. e. the syntactical want of another word to complete the sense. It does not here mean 'compound'. For it being a पक्षविधिः the word तस्यार्थः is

understood here (समर्थः परस्मिन्निधिः II. I. I). The employment of the word सामर्थ्य here indicates that it is a different sāmārthya from that of II. I. I. It does not denote एकार्थ्यभावः or ऐकार्थ्य which is the sāmārthya of compounds where two or more words denote one object. The sāmārthya here means vyapekshā, which is thus defined नानामृतयोः परार्थयो र्यो शब्दो वर्त्तते, तयो र्यो योगः "the syntactical union of two words expressing two different ideas".

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, समासे, अनुत्तर पदस्थस्य ॥

वृत्तिः ॥ इमुसोऽपि वर्त्तते । समासविषये इमुसोऽपि सञ्ज्ञीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं यत्नं भवति कुप्रे परतः ॥

45. The visarga of an इस् or उस्-ending word, which is not preceded by any other word, is invariably changed to ष् in a compound, when followed by a hard guttural or labial.

The words इस् and उस् are understood here. Thus सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, सर्पिष्पानम्, धनुष्फलम् ॥

Why do we say when it is not preceded by another word? Observe परमसर्पिः कुण्डिका, परमधनुः कपालम् ॥ The option even of the last sūtra does not apply to these examples.

Q.—The word सर्पिस् is derived from the root सर्प by adding the Uṇādi affix इसि (Uṇ II. 109), and यमुस् by the Uṇādi affix उस् (Uṇ II. 117), therefore on the maxim प्रत्ययग्रहणे &c, the word इमुसोः would denote the mere forms सर्पिस् and यमुस् and not forms like परमसर्पिस् &c then what is the necessity of employing the word अनुत्तरपदस्थस्य in the sūtra?

The very employment of the word anuttara-pada-sthasya in this sūtra, is an indicator (jñāpaka), that the restriction of the following maxim does not apply with regard to the affixes इस् and उस् : प्रत्ययग्रहणे यस्मान् स विहितः स्तदाङ्ग-स्तत्तस्य ग्रहणम् "an affix denotes, whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself". This maxim not applying, we have परमसर्पिष्करोति or परमसर्पिः करोति by the previous sūtra VIII. 3. 44.

Q.—Why is not there option in the case of compounds also by the previous sūtra?

Ans :—Because the word सामर्थ्य there means व्यपेक्षा, and therefore does not apply to compounds.

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतः, कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीषु, अन्-अव्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसञ्ज्ञीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकातोऽंशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः ॥

46. For the visarga of a word ending in अस, with the exception of an Indeclinable, स is substituted in a compound, when a form of कृ and कम्, or the words कंस कुम्भ, पात्र कुशा and कर्णी follow, and the first word is not preceded by another word.

Thus कृः—अयस्कारः, पयस्कारः (III. 2. 1) कम्ः—अयस्काम, पयस्कामः, कंसः—अयस्कंसः, पयस्कंसः, कुम्भः, अयस्कुम्भः, पयस्कुम्भः ॥ So also अयस्कृष्णी पयस्कृष्णी, on the maxim प्रातिपदिकग्रहणे निष्ठाविशिष्टस्यापि ग्रहण भवति ॥ पात्रः—अयस्पात्रम्, पयस्पात्रम्, अयस्पात्री, पयस्पात्री कुशाः—अयस्कृशा, पयस्कृशा ॥ कर्णीः—अयस्कर्णी, पयस्कर्णी ॥ The form शुनस्कृणः belong to Kaskādi class (VIII. 3. 48).

Why do we say अतः "a visarga preceded by short अ, or the visarga of the word ending in अ"? See गीःकार, धृःकार ॥ Why do we say 'preceded by short अ'? Observe भाःकरणम् ॥ The form भास्करः belongs to Kaskādi class (VIII. 3. 48). See also III. 2. 2.

Why do we say "with the exception of an Indeclinable"? Observe दवःकारः, पुनःकारः ॥

The word समासे is understood here also. Therefore not here; यद्यः कर्णी पवः करोति, यद्यः कामवते ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also to be read in this. Therefore not here परमपदः कारः, परमपदः काम ॥

Q The word कंस need not have been taken, because it is a form of the root कम्, since it is derived from कम् by adding the Upādi affix स (III. 62 Un.)?

Ans.—The employment of कंस indicates the existence of the following maxim:—उपादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि "Words which end with उपा. &c. are crude-forms that do not undergo or cause such operations as would depend on their etymological formation."

अथः शिरसी पदे ॥४७॥ पदानि ॥ अथः-शिरसी, पदे ॥

वृत्तिः ॥ अथम् शिरम् इत्थनयोर्विशिष्टार्थनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः ॥

47. For the visarga of अथस् or शिरस् when not preceded by another word, and followed by the word पद in composition with it, there is substituted स् ॥

Thus अथस्त्वम्, शिरस्त्वम् ॥ अथस्त्वरी, शिरस्त्वरी ॥

The word समासे is understood in this, therefore not here अथ पदम् ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also understood here. Therefore not in the following परमांशः पदम् ॥

The word अथस्त्वम् is a compound formed under Mayamat, anskādi class.

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ कस्कादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ कस्क् इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः पकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्योः परतः ॥

48. स or प is substituted for the visarga, before a hard guttural and labial in the words कस्क् and the rest.

This is an Apavāda to Sātra VIII. 3. 37. प् is substituted after क् or ङ्, and स् everywhere else. Thus कस्क्, 2. कान्स्कनः (with अण् of कुन आगतः). 3. आनुष्पुनः (VI. 3. 23) 4. शुनस्कर्णः (VI. 3. 21) 5. सुयम्कालः; 6. सयम्की (from की 'to buy' with the affix बिभृप्, because it belongs to Sampadādi class.) 7. सायम्कः (from सयम्की in the sense of नवभेदः कृतः). 8. कान्कान् (the क is by VIII. 3. 12). 9. सर्पिष्कुण्डिका, 10. धनुष्कपालम्, 11. धनुष्कपालम्, 12. बर्हिष्पुलम्, 13. धनुष्पानम् ॥ "The words 9 to 13 are exceptions to VIII. 3. 45, so that there might be स, even when सर्पिस् &c are preceded by another word. Thus परमसर्पिष् कुण्डिका ॥ The counter-example then to VIII. 3. 45 will be परमसर्पिष् कनम् ॥" This is the opinion of the Pārāyanikās. But in the Mahābhāṣya, the counter-example under VIII. 3. 45 is परमसर्पिष् कुण्डिका ॥ Another reason why these words are listed here, is that स change will take place, even where there is no correlation or vyapekshā. As तिष्ठन् सर्पिष्कुण्डिकां मानव ॥ So also when there is correlation, as इह सर्पिष्कुण्डिकाया ॥ Here सर्पिस् is an incomplete word. The स change, will take place even where there is no compounding. Where there is no compounding, and there is complete want of correlation, even there the स will invariably come. And where there is correlation, but no compounding there the स would have been optional by VIII. 3. 44, but it becomes invariable here, on account of these words being so listed. Thus we have these cases : (1) Without correlation, as तिष्ठन् सर्पिष्कुण्डिकामानव ॥ (2) Where there is correlation, as इह सर्पिष्कुण्डिकायाः ॥ (3) Where there is composition, as सर्पिष्कुण्डिका ॥ (4) Where there is no composition and no correlation even, as, in example (1). (5) Where there is correlation but no compounding as in example (2). In all these cases there is स invariably in case of these words 14 अवस्काण्डः, 15 वेदस्विण्डः ॥ अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु इष्टव्यः ।

Every change of visarga to स or प, must be referred to Kaskādi class, if not governed by any other rule. Thus this is an Akṣiṭigaṇa. Upachāra is the name of स and प which replace the visarga.

The Pārāyaṇa is of two sorts, Dhātu-Par, and Nāma-Par. Those who devote themselves in committing to memory and reciting these are Pārāyanikas.

छन्दसि वा आग्नेदितयोः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, वा, अ-प्र-आग्नेदितयोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्योः परतः प्रथम आग्नेदितं वच्यते ॥

49. स may optionally be substituted for the

visarga before a hard guttural and labial, in the Chhandas; but neither before प्र, nor before a doubled word.

Thus अयः पाचन् or अयस्पाचन् ॥ This is an example of non-compound. In compounds, the स change is compulsory by VIII. 3. 46: because the option of the present sutra is asiddha there, and it finds its scope in case other than compounds. If the maxim प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः be applied then the two sutras VIII. 3. 46 and VIII. 3. 49 belong to the same प्रकरण and one is not asiddha with regard to the other. Then we could give examples of compounds also under this sutra: but then such compounds will also be governed by VIII. 3. 46, and so the स would be compulsory.

विभ्रनस्पाचम् or विभ्रनः पाचम्, here the word विभ्रनः is an Indeclinable and hence the rule VIII. 3. 46, does not apply to it. उरु णः कारः or उरु ण स्कारः ॥ Here नः is substituted for अस्मन्, and then the न is changed to ण by VIII. 4. 2. The word कारः is a पञ्च formed word.

Why do we say "not before प्र and a doubled word"? Observe अग्निं प विह्वान् (Av. V. 26. 1), पुरुषः पुरुषः परि ॥

In सूर्यरश्मिर्भरिक्कः पुरस्तान् (Rig. X. 139. 1), स नः पाचकः (Rig. I. 12. 10), the स change has not taken place, as all rules are optional in the Vedas.

कः-करन्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ कः-करन् करति-कृधि-कृतेः अन्-अदितेः ॥

वृत्तिः ॥ कः करन् करति कृधि कृन् इत्येतेषु परतः अनदितेर्भिसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्म विषयः ॥

50. The visarga is changed to स in the Chhandas before कः, करन्, करति, कृधि and कृतः but not so the visarg of अदितिः ॥

Thus विभ्रनस्कारः ॥ कः is the Aorist of कृ, the णि has been elided by I. 4. 80 the क् of कृ is gunated before the affix निप्, thus we have करन्, the न् elided by VI. 1. 68, and the augment अद् is not added by VI. 4. 75. Similarly विभ्रनस्कारम् ॥ Here also करन् is the Aorist of कृ, with अङ् by III. 1. 3. पञ्चकार्गम, here करति is the भ्त् of कृ; राप् is added instead of उ, as a Vedic anomaly. उरुणस्त्वधि, here कृधि is the Imperative of कृ, the सि is changed to हि, the vikarana is elided, and हि changed to धि by VI. 4. 102. See VIII. 4. 27, for the change of न to ण ॥ सवस्कुतम्, here कृतम् is Past Participle of कृ ॥

Why do we say "but not of अदितिः"? Observe यथा नो अदितिः कः (Rig. I. 43. 2).

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, परी, अध्यर्थे ॥

वृत्तिः ॥ छन्मसिन्धे । पञ्चमीविभक्त्यनीकार्य सकारादेशो भवति परी परतः अध्यर्थे ॥

51. The visarga of the Ablative case is changed to **स्** before **परि** meaning 'over'.

The word Chhandas is understood here also. Thus **दिवस्परि** प्रथमं जज्ञे (Rig X. 45. 1) **अग्निर्हिमवतस्परि ॥ दिवस्परि, महस्परि ॥**

Why do we say 'of the Ablative'? Observe **अहिर्निव भोगे पर्येत बाहुम् ॥** Why do we say "before परि"? See **एभ्योवा एतल्लोकंभ्यः प्रजापतिं समेयन् ॥** Why do we say 'when परि means 'over'? See **दिवः पृथिव्या प्रयोजं ददधृत्तम्** (Rig. VI. 17. 27). Here परि has the sense of "on all sides".

पातो च बहुलम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पातो, च बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ पातो च पातो परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये ॥

52. **स्** may diversely be substituted for the visarga of the Ablative before the verb **पानु** in the Chhandas.

Thus **दिवस्पातु, रात्रस्पातु ॥** Sometimes, the change does not take place, **परिपदः पान ॥**

पठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ पठ्याः-पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद पयस्-पोषेषु ॥

वृत्तिः ॥ पठ्याविसर्जनीयस्यसकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये ॥

53. For the visarga of the Genitive, there is substituted **स्** in the Vedas, before **पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस्,** and **पोष ॥**

Thus **वाचस्पति विद्वत्कर्माजमुत्वे**, (Rig. x. 81. 7), **दिवस्पुत्राय सूर्याय, दिवस्पृष्ठे धावमानं पर्णम्, भगन्म, तमसस्पारम्, इहस्परे समिध्यसे, सूखे चक्षु दिवस्पयः, रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ॥**

Why do we say 'after a genitive case'? See **मनुः पुत्रेभ्यो शवं व्यभजन् ॥**

इडाया वा ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ इडायाः, वा ॥

वृत्तिः ॥ इडायाः पठ्याविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतःछन्दसि विषये ॥

54. **स्** is optionally substituted for the visarga of **डायाः**, before **पति &c**, (VIII. 3. 53.) in the Chhandas.

Thus **इडायाः पतिः** or **इडायास्पतिः इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पारम् । इडाया स्पारम् । इडायाः पारम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयम् । इडायास्पोषम् ॥**

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अ-पदान्तस्य, मूर्धन्यः ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तस्येति मूर्धन्य इति चेतवधिकृतं वेदितव्यम् । आपादपरितमात्रः ॥

55. Upto the end of the Pāda. is throughout to be supplied the following: "A cerebral letter is substituted always in the room of ———, when this letter does not stand at the end of a word".

Here ceases the Padâdhikâra which commenced with VIII. 1. The two words अपशान्तस्य 'not final in a pada', and मूर्धन्यः 'cerebral' exercising governing influence on all sūtras upto the end of this chapter. Thus A 3. 59, teaches "of an affix and a substitute". The whole of the present should be read there to complete the sense: i.e. "a cerebral sound is substituted always in the room of the स of an affix and of the स which is a substitute when it does not stand at the end of a word". Thus सिधेव, सुधाप, वायुपु ॥

Why do we say 'not final'? See अग्रिस्तत्र, वायुस्तत्र ॥ Though the vṛtti of व was understood here, yet the employment of the word 'cerebral' for the sake of इ; as अकुरुव, अकुरु (VIII. 3. 78).

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सहेः, साढः, सः ॥

वृत्तिः ॥ सहेर्जातोः साङ्कारस्य यः सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

56. ण् is substituted for the स् in साह, when it occurs in the form of साङ् (साद्) ॥

Thus अनायाद, नयाद^१, पुननायाद ॥ साङ् is derived from सह by the affix (III. 2. 63, there is viddhi of the penultimate, the ह is changed to ङ VII. 31, and the upapada is lengthened VI. 3. 137).

साङ् स would have been enough, for there is no other form साङ् except this derived from सह, why then the word सहेः is used in the sūtra? It is another form साह not derived from सह ॥ Thus सह इव वर्त्तते सङ्, स अपत्यं = साह ॥ He in whose name there is the letter ह is called सङ्, as वृद्ध

Why do we say 'in the form of साङ्'? The rule will not apply if the form is साह, as अनासाहव, नृनासाहव ॥ Why do we say "for the स"? that the आ of साङ् may not be changed to cerebral: the ङ is already cerebral

इण्कोः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ इण् कोः ॥

वृत्तिः ॥ इण्कोऽप्यनधिकृतं विदितव्यम् । इण् उक्तं यद्विशामः इण् कवर्गाद्येभ्यो न ह्रस्विन्यम् ।

57. From this, upto the end of the chapter should be supplied in every sūtra, the following:—"when vowel (with the exception of अ or आ), or a र or a guttural precedes".

The word इण् is a pratyâhâra formed with the second ण of नण् ॥ includes all vowels and semivowels except अ and आ ॥ Of the semi-vowels is only efficient: so that only is taken in the translation. कृ means the letters the क class. Thus इण्कोः is supplied in VIII. 3. 59, to complete the sense. Thus सिधेव, सुधाप, अग्रिपु, वायुपु, कर्तृपु, वर्तृपु, गीर्तृ, धृपु, वासु, लसु ॥

Why do we say "when preceded by इण् or कृ"? Observe शस्यति असौ Here the affix स of स्वानि, and the substitute स in असा VII. 2. 100 " " changed to ष ॥

नुम्विसर्जनीयशार्ध्यवायेपि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ नुम्, विसर्जनीय-शार्ध्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शार्ध्यवायेपि इष्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

58. The substitution of **प्** for **स्** takes place then also, when the augment **नु** (नुम्), the visarjaniya or a sibilant occurs between the said **इण्** and **कु** letters or the **स्** ॥

The word व्यवाय 'separation, intervention' applies to every one of the words नुम्, &c. Thus (1) when नुम् intervenes, as सर्पापि, यर्षापि, हर्षापि (VII. 1. 12, VI. 4. 10). (2) When a visarjaniya intervenes, as सर्पिषु, यष्टुः, हविषु (VIII. 3. 36) (3) When a Sibilant intervenes, as सर्पिण्यु, यष्टुण्यु हविण्यु ॥

The **वस्** takes place, when नुम् &c intervene *singly* and not when they intervene collectively. Therefore not here, निम्सि, निम्सि from the root निसि 'to .iss.' Here there is the intervention of *two*, namely, नुम् and स् (III. 4. 91).

The word इष्कोः is in the Ablative case, and it required that the **स्** should follow *immediately* after it. Hence the necessity of the present sūtra for the intervention of certain letters.

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ आदेश, प्रत्यययोः ॥
वृत्तिः ॥ आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इष्कोरुत्तरस्य मूर्धन्यो भवति ॥

59. **प्** is substituted for that **स्** which is a substitute (of the **प्** of a root in Dhātupāṭha by VI. 1. 64), or which is (the portion of) an affix, under the above mentioned conditions (VIII. 3. 57, 58), of being preceded by an **इण्** vowel or a guttural.

The word cerebral is understood here from VIII. 3. 55, as well as **स्** ॥ The sūtra ādeśa-pratyayoh is in the Genitive case. The force of the Genitive however is different in the word ādeśa, from what it is in pratyaya. In the first it is samānādhikaraṇa-shashthi, in the latter avayava-yogāshashthi. That is that **स्** which is an ādeśa, and that **स्** which belongs to an affix. If we took it as avayavayogā shashthi in both places, then the sūtra would mean "of that **स्** which is a portion of a substitute, or of an affix," and there would arise the following anomaly. In doubling a word by VIII. 1. 1, one view is that two are *substituted* in the room of one (See VIII. 1. 1). Thus विसिं विसिं, वुसने वुसने ॥ Here the **स्** in these words, is a *portion* of a substitute, and would be changed to **प्**, if we translate the sūtra as above.

If we take the other view, and translate the sūtra as "of that **स्** which is a substitute or an affix", we land on the following anomaly. We must have forms like कारस्वति and हरिस्वति, and not the correct forms करिष्वति, हरिष्वति.

for here **स** is not an affix, but a *portion* of an affix. In fact, with regard to affixes, the sūtra would be confined to those affixes only which consist of single **स्**, such as **सिप्** in the Vedic subjunctive **हेद्** ॥ That this is the proper interpretation of the sūtra is indicated by the sūtra VIII. 3. 60, (the next aphorism). The substitute **यस्** is taken in this sūtra. If therefore, the force of Genitive in **आदेशस्य** was = **आदेशस्य यः सकारः** and not = **आदेशः यः सकारः**, then there would have been no necessity of including the substitute **यस्** in the sūtra; for then the present sūtra would have covered the case of **यस्** also. Similarly if the force of the Genitive in **प्रत्ययस्य** was = **प्रत्ययः यः सकारः**, and not = **प्रत्ययस्यः यः सकारः**; then there would have been no necessity of excluding the affix **सा** (V. 4. 52) from the operation of the present rule by VIII. 3. 111, because it is not an affix consisting of a single letter **स्** ॥

Having surmised this, we shall now give illustrations. First of that which is a substitute. It can only be the **स** which replaces the **व** of a root in Dhātupāṭha. Thus **सिषेव**, **युष्वाप** ॥ Of an affix, we have **अग्निषु**, **वायुषु**, **कर्तृषु**, **हर्तृषु**, **यभन्** in **इन्द्रो वा यभन्**; and **यभन्** in **स देवान् यभन्** ॥

Q.—In the case of **यभन्** and **यभन्**, the **स** is not the *portion* of an affix but the *whole* affix itself: the present sūtra should therefore not apply to this **स** ॥

Ans.—Here we apply the maxim **व्यपदेशाद् एकस्मिन्** ॥

These words (**यभन्** and **यभन्**) are from the roots **वभ्** and **यभ्**, in **सि** with **निप्**, the **इ** is elided by III. 4. 97, the augment **अद्** III. 4. 94, the affix **सिप्** by III. 1. 34; the **व** of **वभ्** is changed to a guttural, and the **ज** of **यभ्** to **ए**, and then to a guttural.

The Uṇādi word **अभर** (**अभ्** + **सर** Uṇ III. 70) complies with this rule, but not so the word **कसर** and **धूसर** (Uṇ III. 73) formed with the same affix **सर** ॥

शासिष्यमिष्यमीनाञ्च ॥६०॥ पदानि ॥ शासि-यसि- यसीनाम्, च ॥
वृत्तिः ॥ शासि यसि यसि इत्येतेषां च इष्कोटस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ॥

60. **य्** is substituted for the **स्** of **शास्**, **वस्** and **यस्** when it is preceded by an **इष्** vowel or a guttural.

Thus **अन्वशिष्यन्**, **अन्वशिष्यताम्**, **अन्वशिष्यन्**, the Aorist of **शास्**; the **स्** is replaced by **य्** (III. 1. 56), and the **आ** changed to **इ** by VI. 4. 34. So also **शिष्टः**, **शिष्टवान्** ॥ From **वस्** we have **वसितः**, **वसितवान्**, **वसित्वा** ॥ The Samprasāraṇa takes place by VI. 1. 15 as it belongs to yajādi class. From **यस्** we have **यक्तुः**, **यक्तुः** in the Perfect. **यस्** is the substitute of **अद्** (II. 4. 40), the penultimate **अ** is elided by VI. 4. 98. So also **अभन्** in **अभन्मयीवदन्** **पितरः** (Rig. I. 2. 2). This is the Aorist form of **अद्**, the **यन्** is substituted for **अद्** (II. 4. 37) the Aorist sign is elided by II. 4. 80.

This sūtra is made to cover cases not governed by the last sūtra, namely, where the स् is not an âdeśa. Though the स् in वस् is the स् of a substitute, yet it is not governed by the preceding aphorism, because the word आदेशस्य there means 'the स् which is a substitute'. Here स् is not a substitute, but a portion of a substitute. The non-substitute वस् is not to be taken here: as it seldom occurs.

The word इकोः is understood here also. Therefore the rule would not apply to शास्ति, वसति and जघास ॥

स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ स्तौति-ण्योः, एव, पाणि, अभ्यासात् ॥

वृत्ति ॥ स्तौतिर्ण्यन्तानां च षष्ठ्यन्ते सति परतः अभ्यासादिन वक्तव्य आदेशसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

61. ए is substituted for स after इ or उ in the reduplication of a Desiderative, if the स of सन् is changed to ए; but only in स्तु and in Causative of roots which in Dhâtupâtha begin with a ए ॥

This rule is confined to the Desideratives of स्तु and of स् beginning roots in the Causative, provided that the Desiderative sign स is changed to ए ॥ The rule applies to the स् of the substitute, and not to the affix स् as there can be no such स् after a reduplicate syllable. Therefore स् means that स which replaces the ए of the roots.

Thus from स्तु we have तुष्टयति ॥ Here the स of सन् is changed to ए by the last sūtra, and therefore so also after the reduplicate उ, the स of स्तु is changed to ए ॥

Of the Causatives of roots beginning with ए in Dhâtupâtha, we have सिषेययति, सिषिञ्जयति, सुष्पापयति ॥ In this last, the इ is changed to उ by VII. 4. 67.

Though this ए change would have taken place by the previous sūtra (VIII. 3. 59), yet the separate enunciation of this rule indicates that this is a niyama aphorism—the ए change takes place only in these cases of स्तु and Causatives of Desideratives under the conditions mentioned in this sūtra, and *no where else*. Thus सिषिभति from the root (सिष भरणे (Tud. 140). This is a root, which is exhibited in the Dhâtupâtha with a ए, therefore the form ought to have been सिषिभति by VIII. 3. 59, but it is not so, because of the niyama of the present sūtra. So also सुसृपते from सृज् प्रागजमसवे (Div. 24) and सुसृपति from सृ भरणे (Tud 115).

If this is a niyama rule by the very fact of its separate enunciation, what is then the necessity of using the word एव in the aphorism? Ans. इतो-ऽवधारणार्थम्; so that, the sūtra may mean "if स्तु and Causatives *only*, when एव follows" and not "if स्तु and Causatives when एव *only* follows" In the

latter view, we could not get the form लुटाव ; and the rule would have applied to सिञ्जति also.

Why do we say "in the Desiderative व्" ? So that the *niyama* may not be any where else. Had वञ्चि not been used in the *sûtra*, the restriction would have been with regard to every affix, and the *sûtra* would have meant "if there is occasion of बल्ब change after a reduplicate, it should take place only in the case of लुट् and the Causatives". Therefore व् change would not have taken place in सिञ्जेव, as it is not a Causative.

Q.—को विनतेऽनुदोषः? Why have we used the word वञ्च with व्, and not the word लृच्? That is, what compulsion was there to exhibit the Desiderative affix लृच्, in this changed form? The word विनत is the name given in the Prâtiśākhya to व् and लृच् change.

Ans.—So that the restrictive rule may not apply to the अव्यय form of लृच् ॥ As लृप्सति ॥ The लृच् is here कृच् by I. 2. 8, and there is vocalisation by VI. 1. 15. For had लृच् been used in the *sûtra*, then the restriction would have been with regard to *all* Desideratives in *general*, whether the लृच् was changed to व् or not. Therefore as there is restriction of VIII. 3. 59, in the case of सिञ्जति where लृच् is not changed to व् ; so there would have been restriction in लृप्सते, the लृच् could not have been changed to व् by VIII. 3. 59. Similarly in निहासति ॥

Q.—What is the necessity of exhibiting वञ्च with the anubandha लृच्? So that the rule should not apply to व् in general, but to the Desiderative affix व् only. As लृप्तिव इन्व ॥ This लृप्तिव is the Perfect of लृप्, the affix वास is added as Chhandas irregularity instead of पञ्च ; for वास् there is स्ते, the affix is कृच् by I. 2. 5, and so there is vocalisation by VI. 1. 15, and reduplication, and the augment इद् is added by VII. 2. 13, the व् is changed to अव, as लृप्तिव इन्व, the व् is elided by VIII. 3. 19. Here after the reduplicate लृच्, the लृच् is changed to व्, in लृच् by the *general* rule VIII. 3. 59, as the restriction of this *sûtra* does not apply in this case. But had व् in general been taken, then लृप्तिव has an affix व्, and therefore *sûtra* VIII. 3. 59, would have been restricted, and there would have been no change of लृच् to लृच् after the reduplicate, as it is not a causative. Hence वञ्च has been employed with an anubandha.

Why do we say 'after a reduplicate'?

Ans.—So that this restriction may apply to that व् which would have been caused by the लृच् or व् of an abhyāsa, and not to that which would have been caused by an upasarga. As अव्ययिञ्जति, though without the Preposition, the form is सिञ्जति ॥

Q.—No, this cannot be the reason, because the व् caused by the upasarga is considered as asiddha, and hence there would be no restriction.

Ans.—Then we say, the abhyāsa is taken to be qualified by सन्, namely that abhyāsa which is *caused* by सन्, would give occasion to this rule and not any other abhyāsa. Therefore if a reduplication has been caused by वृद्ध, and then वल् is added to it, then the restriction of the present sūtra will not apply, and बल change will take place though the root may not be a Causative &c. Thus the वृद्ध of स्वप् is सोपुष्य (VI. 1. 19), the Desiderative of this root is सोपुषिते, with ह् augment, the elision of अ (VI. 4. 48) of व, the elision of व् by VI. 4. 49.

Q.—No this also cannot be the reason: because the बल change is antaranga, while the restriction niyama is Bahiranga. Therefore, the word abhyāsa is employed superfluously in the sūtra.

Ans.—The word abhyāsa is taken in the sūtra, so that the restriction may be with regard to that व which might have been caused by the इ or उ of the abhyāsa; and not to that व which might be occasioned by the इ or उ of a dhātu or verbal root. Thus अनिषिषति, अभीषिषति ॥ Here the root इ in the sense of बोधन, is turned to Desiderative with सन्; and by VI. 1. 2, the स is reduplicated, then by VII. 4. 79, the अ is changed to इ ॥ Thus इषिष; here by the force of the इ of the abhyāsa सि, the स is changed to व as इषिव; (VIII. 3. 59) then as the restriction of this sūtra does not apply, the root इ causes the बल of the abhyāsa, as इषिव ॥ Had the word अभ्यसात् not been used in the sūtra, the स of abhyāsa could not have been changed to व, for then the sūtra would have meant “व is substituted for स, only in the case of स्तु and Causatives in the Desiderative वल्”; and as इषिव is not a Causative-Desiderative, the restriction would have applied.

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सः, स्विदि-स्वदि-सहीनाम, च ॥
वृत्ति ॥ स्विदि स्विदि सहि इत्येतोर्वा ष्वन्तानां सति वभून् परतो ऽभ्यासादुक्तस्य सकारस्य सकासिद्यो
भवति ॥

62. स is substituted for the स् after the reduplicate of the वल् Desiderative of the Causatives of स्विद्, स्वद्, and सह् ॥

The स substitute of स् debars the cerebral change. In other words, the स of these roots remains unchanged. As सिस्वदिविषति, सिस्वादिविषति and सिसाहिविषति ॥

प्राक्सिताद्ध्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ प्राक्.सितात्, अद्, व्यवाये, अपि ॥
वृत्ति ॥ सेवसितेति वक्षति प्राक्सातसंघट्टनाद्यहित कर्त्तव्यमुक्तमिष्यामस्तथाद्ध्यवायेषु पूर्ववत् भवति-
त्येवं तद्वदितव्यमपि सञ्चारनद्ध्यवायेषु ॥

63. (The substitution of व् for स्, to be taught hereafter, will take place) for all roots upto सित् exclusive in

VIII. 3. 70, even when the augment अद् intervenes (between the स and the efficient letter).

The root सिन् occurs in sūtra VIII. 3. 70. Thus VIII. 3. 65 teaches व change: as अभिपुजोति, परिपुजोति, विपुजोति, निपुजोति ॥ So also when अद् intervenes; as अभ्यपुजोन्, पर्यपुजोन्, व्यपुजोन्, न्यपुज्यन् ॥ The force of अपि is that the change takes place even when the augment अद् does not come, i. e. in case other than the augment.

स्थाद्विभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ स्थाद्विषु, अभ्यासेन, च, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् सिताङिति वर्णते ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यथ स्यासेनयसेति स्यादयस्तेषु स्थानेषु प्राक् सिनस शब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्च्छन्त्या भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येव वेदितव्यम् ॥

64. In स्था &c upto मित् exclusive (VIII. 3. 65 to VIII. 3. 70), this व substitution takes place then also, when the reduplicate intervenes, and the स of the reduplicate is also changed to व ॥

The words प्राक् सिताङ् are understood here also. The स्थादि roots are, स्था, सेनय &c in VIII. 3. 65 and ending with सेन् in VIII. 3. 70. The sūtra consists of two sentences: (1) The वन् takes place in स्था &c even when a reduplicate intervenes, (2) The स of the reduplicates of स्था &c, is changed to व ॥ The first is a *cidhi* rule, and the second is a *niyama* rule.

Thus वरित्तो where the abhyāsa न् intervenes. This applies even to roots other than those which have been taught with a व in the Dhātupāṭha. As अभिपिपेजविपनि, परिपिपेजविपनि, सेनया अभियानुमिच्छन्ति. This applies moreover to reduplicates which end in अ, as अभिनष्टा, here the स would not have been changed to व by VIII. 3. 59, as it is not preceded by इ or उ ॥ Another *raison d'être* of this sūtra is that it prohibits वञ् (VIII. 3. 61). As अभिपिपिभक्ति, परिपिपिभक्ति ॥

The word मन्त्रागम्य is for the sake of *niyama*, as we have said above स of स्था &c and of no other roots is changed to व ॥ As अभिसुसृपि from सू सृजति with सन्, the augment is debarred by VII. 2. 12: the root सृ is unchanged by the *niyama* prohibition of VIII. 3. 61; the reduplicate सृ remains unchanged by the restriction of the present sūtra.

उपसर्गात्सुनोति सुवति स्याति स्तोति स्तोभति स्वासेनयमे अमित्रमञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, सुनोति-सुवति-स्याति-स्तोति-स्तोभति-स्वा-सेनय-संघ-सिच-मञ्ज-स्वञ्जाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याङिनिभादङस्य सुनोति सुवति स्याति स्तोति स्तोभति स्या सेनय संघ सिच सञ्ज मञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्च्छन्त्या भवति ॥

65. व् is substituted for स, after an इ and उ in all *upasarga* in the following verbs: स (सुनोति), सू (सुवति), सो

The word सविः is in the first case, but has the force of genitive. Thus विषीदति विषीदति, व्यधीरन् व्यधीरन् ॥ विषसाह, विषसाह ॥ The second स remains unchanged in the Perfect by VIII. 3. 118.

Why do we say 'but not after प्रति'? Observe प्रतिसविति ॥ Pt. Bohtlingk points out that the sūtra is सरेपतेः as given by SayānāchArya his commentary on Rig Veda VI. 13. 1. Pāṇini, however, often uses the fi case with the force of the Genitive, as in VIII. 3. 80.

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ स्तन्भेः ॥

वृत्तिः ॥ स्तन्भे सकारस्य उपसर्गस्थाप्रभित्तादुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

67. The स् of स्तन्भ is changed into प after an उप asarga, having an इ or उ ॥

Thus अभिष्टभानि । परिष्टभानि । अभ्यष्टभान् । पर्यष्टभान् । अभिनष्टम् । परिनष्टम् । The word अष्टनेः of the last sūtra is not to be read here. Hence we have form like:—प्रतिष्टभानि । प्रत्यष्टभान् । प्रत्यतिनष्टम् ॥

अवाचालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अवान्, च, आलम्बन-आविदूर्ययोः । वृत्तिः ॥ अवयवाद्दुपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । आलम्बनार्थे आविदूर्ये च ॥

68. The स् of स्तन्भ is changed into प after the preposition अव in the sense of 'support' and 'contiguity'.

The word आलम्बनं means "support, refuge, that upon which any thing depends or leans". आविदूर्यं means "the state of not being विदूर or far off, i.e. to be contiguous".

Thus अवष्टभास्ते "He remains leaning upon a staff" &c, अवष्टभ्य तिष्ठति ॥ So also in the sense of to be near, as अवष्टभ्या सेना 'the army near at hand'. अवष्टभ्या शत्रुः ॥ See V. 2. 13.

Why do we say "when having the sense of support or contiguity"? Thus अवस्तब्धो वृषभः क्षीनेन 'the Śūdra is afflicted with cold'.

The present sūtra is commenced in order to make the प change even while the preceding letter is not इ or उ ॥

वेद्य स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वेः, च, स्वनः, भोजने ॥

वृत्तिः ॥ वेदपसर्गादवाचात्तरस्य भोजनार्थे स्वनस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

69. The प् is substituted for the स् of स्वन् after वि and अव, when the sense is "to smack while eating".

Thus विष्टवति, व्यष्टवन्, विष्टव्याज, व्यष्टवजति, वाष्टवजन्, व्यष्टव्याज ॥ That is he makes sound while eating, he eats with a smack.

Why do we say 'when making a smacking sound in eating'? Observe विष्टवति वृद्धः "the drum sounds".

परिनिविध्यः सेवसितसयसिबुसहसुहस्तुस्वज्जाम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ परि-नि-वि-ज्यः, सेव-सित-सय-सिबु-सह-सुह-स्तु-स्वज्जाम् ॥

वृत्तिः ॥ परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गैभ्य उत्तरावां सेव सित सय सिबु सह सुह स्तु स्वज्ज इत्येतेभ्य सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

70. **व** is substituted for the **स्** of **संव्**. **सित**, **सय**, **सिध्**, **सह**, the augment **सुद्**, **स्तु**, and **स्वञ्ज**, after the prepositions **परि**, **नि**, and **वि** ॥

The root **सेव** belongs to Bhuâdi class. The word **सित** is the Past Participle of **बिम्ब बन्धने**, and **सय** is the noun derived from the same root with the affix **अच्**; **सिध्** is a Divâdi root.

Thus **परिसेवते** । **निसेवते** । **विसेवते** । **पर्यसेवते** । **व्यसेवते** । **न्यसेवते** । **परिषेविषते** । **विषिषते** । **निषिषेविषते** । **सित** । **परिषितो** । **विषितो** । **निषितः** । **सय** । **परिषयो** । **निषयो** । **विषयः** । **सिध्** । **परिषीध्यति** । **निषीध्यति** । **विषीष्यति** । **पर्यषीष्यन्** । **न्यषीष्यन्** । **व्यषीष्यन्** । **पर्यसीष्यन्** । **न्यसीष्यन्** । **सह** । **परिषहते** । **निषहते** । **विषहते** । **पर्यषहन्** । **न्यषहन्** । **व्यषहन्** । **पर्यसहन्** । **न्यसहन्** । **व्यसहन्** । **सुद्** । **परिष्टोति** । **निष्टोति** । **विष्टोति** । **पर्यष्टीन्** । **न्यष्टीन्** । **व्यष्टीन्** । **पर्यस्तीन्** । **न्यस्तीन्** । **व्यस्तीन्** । **स्वञ्ज** । **वृक्षसञ्जस्वञ्जामिनि** नलोप । **परिष्वजते** । **निष्वजते** । **विष्वजते** । **पर्यष्वजते** । **पर्यस्वजते** । **पर्येष्वजते** । **सिद्धं** **स्तुस्वाञ्जप्रहणवृत्तार्थम्** । **अङ्गप्ययाव** विभाषा यथा स्यात् ॥

The nasal is elided in **स्वञ्ज** by VI. 4 25. The **स्** of **स्तु** and **स्वञ्ज** would have been changed to **व** by VIII. 3. 65 also. Their inclusion here is for the sake of subsequent sūtra, by which the **व** change is *optional* when the augment **अङ्** intervenes.

सिवादीनां चाङ्गव्यवायेपि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ सिवादीनाम्, वा-अङ्-व्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तरसूत्रे **सिद्धसहसुद्स्तुस्वञ्जामिति** सिवाद्य । **सिवादीनामङ्गव्यवायेपि** पगिनिविभ्य उकारस्व सकारस्य वा मृद्वेन्यो भवति ॥

71. The **व**-change may take place optionally in the **सिध्** and the rest (of the last sūtra), even when the augment **अ** intervenes between the prepositions **परि**, **नि** or **वि** and the verb.

The **सिवादि** are the four roots **सिध्** **सह**, **स्तु** and **स्वञ्ज**, as well as the augment **सुद्** ॥ This is an example of ubhayatra-vibhāshā. In the case of **स्तु** and **स्वञ्ज** it is prāpta-vibhāshā, in the case of others it is aprāpta. The examples have already been given under the preceding sūtra, and so need not be repeated here.

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अनु-वि-परि-आभि-निभ्यः, स्यन्दतेः, अप्राणिषु ॥

वृत्तिः ॥ अनु वि परि आभि नि इत्येतेभ्य उकारस्व स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्व वा इङ्गन्वादेशो भवति ॥

72. **व** is optionally the substitute of the **स्** of **स्यन्द**, after the prepositions **अनु**, **वि**, **परि**, **आभि** and **नि**, when the subject is not a living being.

The root **स्यन्दू** प्रसवणे is anudatta. Thus **अनुस्यन्दते** । **विस्यन्दते** । **परिस्यन्दते** । **आभिस्यन्दते** । **निस्यन्दते** । **अनुस्वयन्दते** । **विस्वयन्दते** । **परिस्वयन्दते** ।

Why do we say 'when the subject is not a living being'? Observe अनुस्यन्नेने मस्य उक्ते ॥ The option of this sūtra will apply, when the subject is a compound of living and non-living beings. Thus अनुस्यन्नेने or अनुस्यन्नेने मस्योक्ते ॥ The subject here is a Dvandva compound, and it is not in the singular number because of II. 4 6. The word अग्निपु is a Paryudāsa and not a Prasajya-pratishedha. If it be the latter sort of prohibition, then the force will be on the word *living*, and in a compound like मस्योक्ते, consisting of, *living* and *non-living* beings, the prohibition will apply because it has a *living* being in it, and so there will be no पल्ल ॥ In the other view, the force is on the word *non-living*, and because the compound contains a non-living being, therefore the option will be applied, and the presence of the living being along with it will be ignored.

The anuvitti of परि नि and नि is understood here from VIII. 3. 70. So these words could well have been omitted from the sūtra, which might have then been अन्वनिभ्यां च स्यन्नेनाग्निपु, and by the force of च we would draw in the anuvitti of परि &c.

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कन्देः, अनिष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ वेठपसर्गादुक्तस्य स्कन्देः सकारस्य दुर्जन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ॥

73. व् is optionally substituted for the स् of स्कन्द, after the preposition वि, but not in the participles in न and तद्यत् ॥

The root is स्कन्द् गतिं शोचयतीति ॥ Thus विस्कन्ता or विस्कन्ता, विस्कन्तुम् or विस्कन्तुम्, विस्कन्तव्यम् or विस्कन्तव्यम् ॥

Why do we say 'but not in the Nishṭhā'? Observe विस्कन्तः

परंश्च ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ परं, च ॥

वृत्तिः ॥ परिशोचयतीति स्कन्देः सकारस्य वा दुर्जन्यो भवति ॥

74. व् is optionally substituted for the स् of स्कन्द after the preposition परि every where.

Thus परिस्कन्ता or परिस्कन्ता, परिस्कन्तुम् or परिस्कन्तुम्, परिस्कन्तव्यम् or परिस्कन्तव्यम् ॥

The word परि could well have been included in the last sūtra as विपरिभ्यां स्कन्दे &c. The very fact that it has not been so included, indicates that the prohibition of अनिष्ठायाम् does not apply to it. Thus परिस्कन्तः or परिस्कन्तः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ परिस्कन्दः, प्राच्यभरतेषु ॥

वृत्तिः ॥ परिस्कन्द इति दुर्जन्यामासी निपात्यते प्राच्यभरतेषु व्रजानां विषयेषु ॥

75. The word परिस्कन्द is used without the cerebral change in the country of Eastern Bharata.

This is an anomaly. The **ष** required by the last sūtra is prohibited. The other form is **परिस्कन्धः** ॥ The word **परिस्कन्ध** is formed by the affix **अन्ध** or it is a Nishthā, the **त** being elided. The word **भरत** qualifies the word **प्राच्य** ॥

Prof. Bohtlingk translates it "परिस्कन्ध is seen in the usage of the Eastern People and the Bharata". He bases his construction on the sūtras II. 4. 66, and IV. 2. 113, where **प्राच्यभरतेषु** means "the Eastern People and Bharata".

स्फुरतिस्फुल्लस्योर्निनिविभ्यः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुल्लस्योः, निस्, नि, विभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ स्फुरतिस्फुल्लस्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उक्तस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

76. **प्** is optionally substituted for the **स्** of **स्फुर** and **स्फुल्ल** after the prepositions **निस्, नि, and वि** ॥

Thus **निष्फुरति** or **निस्फुरति**, **निस्फुरति** or **निष्फुरति**, **विस्फुरति**, **विष्फुरति** ॥ **स्फुल्लति**, **निष्फुल्लति**, **निस्फुल्लति**, **निष्फुल्लति**, **विस्फुल्लति**, **विष्फुल्लति** ॥

वेः स्कन्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कन्नातेः, नित्यं ॥

वृत्तिः ॥ वेस्तस्य स्कन्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

77. **प्** is always substituted for the **स्** of **स्कम्भ**, after the preposition **वि** ॥

Thus **विष्कम्भाति**, **विष्कम्भता**, **विष्कम्भितुम्**, **विष्कम्भितव्यम्** ॥

इणः वीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ इणः, वीध्वं, लुङ्लिटाम्, धः, अङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ मूर्द्धन्य इति वर्तते । इणस्ताङ्गात्परेषां वीध्वंलुङ्लिटां धो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

78. The cerebral sound is substituted in the room of the **ध्व** of **वीध्वम्**, and of the Personal-endings of the Aorist and the Perfect, after a stem ending in **इण्** (a vowel other than **अ**).

The word 'cerebral' is understood here from VIII. 3. 55. Thus **प्योषीध्वम्, शोषीध्वम्** ॥ Aorist:—**अप्योषीध्वम्, अप्योषीध्वम्** (VIII. 2. 25). Perfect: **अप्योषीध्वम्** ॥

Though the anuvṛtti of **इणकोः** was current here from VIII. 3. 57, yet the repetition of the word **इण्** here indicates that the anuvṛtti of **ङु** or the guttural ceases. As **पयोषीध्वम्, अयोषीध्वम्** ॥

Why do we say "the **ध** of **वीध्वं, लुङ्** and **लिट्**"? Observe **लुङ्ये, अलुङ्यम्**, where the **ध** is of **लङ्** and **लट्** ॥

Why do we say **अङ्गात्** 'after a stem'? Observe **परिषेविषीध्वम्**, from **विष्-यातो** of the Juhotyādi class. There is Guṇa of the reduplicate by VII. 4. 75, he **स्** of **सीयुट्** is elided by VII. 2. 79, and **वीध्वम्** here is made up of the **व** of the root **विष्**, and **ईध्वम्** the affix; therefore **वीध्वं** here is not after the **अङ्गात्** **परिषे वि**, or the anga here is **परिषे विष्**, and **ईध्वम्** is the affix.

obtained, without using the word **मङ्गलम्** in the sūtra, by the maxim **अर्थयन् पदं नानर्थक्यम्** "a combination of letters capable of expressing a meaning, denotes that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote a combination void of meaning".

विभाषेतः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, इटः ॥

वृत्तिः ॥ इण परस्मादि उक्तार्षां दीर्घलुङ्गिणो या धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति विभाषा ॥

79. The cerebral sound is optionally substituted for the **घ्** of **दीर्घम्** and of the Aorist and the Perfect after the augment **इट्**, when the stem ends in **इण्** ॥

Thus **लू + इट् + दीर्घम् = लविदीर्घम्** or **लविदीर्घम्** so also **पविदीर्घम्** or **पविदीर्घम्** from **पृ** ॥ Aorist:—**अर्वादिध्वम्** or **अर्वादिध्वम्** ॥ Perfect:—**लुर्वादिध्वम्** or **लुर्वादिध्वम्** ॥

The word **इण** is understood here and it qualifies the word **इट्**, so that the stem should end in an **इण** vowel which should be followed by the **इट्** augment and this letter should be followed by **दीर्घम्** and the **घ्** beginning affixes of the Aorist and the Perfect. If the stem does not end in an **इण** vowel, the rule will not apply; as **आसिदीर्घम्** from the root **आस** **अपदेशेन** ॥

Then in the word **उपविर्वादिध्वम्**, will the cerebral change not take place by the option of this sūtra or otherwise? This is from the root **वीड्** **क्षये** in the Perfect with the augment **इट्** VII. 2. 13, and **पुट्** by VI. 4. 63. Some say that as the augment **पुट्** intervenes between the stem ending in **ई** **इण** vowel, and the augment **इट्**, therefore this rule will not apply and there will not be the optional **ह** ॥ Others hold that the anuvritti of **मङ्गलम्** has ceased, and the anuvritti of **इण्** is only current, in this sūtra, and there is no intervention and so there will be the optional change into **ह** ॥

समासेङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ समासे, अङ्गुलेः, सङ्गः ॥

वृत्तिः ॥ सङ्गसकारम्बाङ्गुलेः सङ्गस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे ॥

80. **ङ्** is substituted for the **स्** of **सङ्ग** after the word **अङ्गुलि** in a compound.

Thus **अङ्गुलिबद्धः** । **अङ्गुलिबद्धो बन्धुः** । **अङ्गुलिबद्धो ना सादयति** ॥ Why do we say in a compound? Observe **अङ्गुले सङ्गं पश्य** ॥

The word **सङ्गः** is exhibited in the sūtra in the nominative case. The force is here that of Genitive i.e. **सङ्गस्य** ॥

मीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मीरोः, स्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानसकारस्य मीरोः सङ्गस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

81. **ङ्** is substituted for the **स्** of **स्थानं** when preceded by **मीर** in a compound.

Thus **मीरस्थानम्** ॥ The word compound is understood here also; otherwise **मीरो स्थानं पश्य** ॥

अग्नेः स्तुवस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अग्नेः, स्तुव, स्तोम, सोमाः ॥

वृत्तिः ॥ अग्निरुत्तरस्य स्तुव स्तोम सोम इत्यनेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

टिप्पणी ॥ अग्नेर्वापि स्तोमस्येष्ट्यन्ते ॥

82. *व* is substituted for the *स्* of स्तुव, स्तोम and सोम when preceded by अग्नि in a compound.

Thus अग्निस्तुव, अग्निस्तोम, अग्नीसोमः ॥

Ishti.—The *इ* of अग्नि is lengthened before सोम and it is after such lengthened *इ*, that the *स्* of सोम is changed to *व*, otherwise not. As अग्निस्तोमो जाणवको ॥ So also अग्निस्तोमो मित्रमः (where 'agni' means fire, and 'soma' a kind of herb) "the fire and the soma plant are here."

When there is no compounding we have अग्ने सोमः ॥

The word अग्निस्तुव is formed by द्विवृत्ति, the sacrifice in which Agni is praised (स्तुयते) is so called. अग्निस्तोमः is also the name of a sacrifice: the first division (संस्था) of the Soma-yāga. अग्नेर्वापि is a देवता-द्वन्द्व so where there is no Devatā-Dvandva, the *व* change will not take place. Thus where Agni and Soma are names of two boys, or where they refer to physical fire and herb. According to Āvalāyana there is lengthening and *व* change in the last case also, as अग्नीसोमो प्रजेष्वाग्नि ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ज्योतिः, आयुषः, स्तोमः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् आयुष इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

83. The *स्* of स्तोमः is changed to *व* after ज्योतिस् and आयुस् in a compound.

As ज्योतिस्तोमः, आयुस्तोमः, but ज्योतिः स्तोमं वृषति where there is no compounding.

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ मातृ, पितृभ्याम्, स्वसा ॥

वृत्तिः ॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

84. The *स्* of स्वस् is changed to *व* after मातृ and पितृ in a compound.

As मातृस्वसा, पितृस्वसा ॥ See VI. 3. 24.

मातृपितृभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ मातृ, पितृभ्याम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य अन्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

85. The *स्* of स्वस् is optionally changed to *व*, after मातृ and पितृ in a compound.

Thus मातृस्वसा or मातृव्वसा ; पितृस्वसा or पितृव्वसा ॥ The word मातृ and पितृ end in *इ*, which is changed to visarga (See VIII. 2. 24). In fact, the word पितृ is so exhibited in the sūtra itself, with a *इ*, the word मातृ; therefore, by the rule of साहचर्य is also to be understood as a *इ* ending word.

Q.—Well, if this be so, when this *इ* is changed to a visarga changed to *व* ...

Ans.—The ४ change would take place both after the visarga-ending or स-ending words, on the maxim एकदेशविकृतस्यान्यस्यान् "That which has undergone a change in regard to one of its parts, is by no means, in consequence of this change, something else than what it was before the change had taken place". Therefore, these words are taken to end in र्. For if they were taken to end in स्, then the rule would not apply when they ended in a visarga. If they be supposed to end in a visarga, then the form वितुर्भ्याम् with a र् before भ्याम् in the sūtra is hard to explain.

The word समासं is understood here also. Therefore not here मातु स्वस when the words are used separately in a sentence.

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ अभि-निसः, स्तनः, शब्द-संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभि निस् इत्येतस्मादुपरस्य स्तननिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्य-मानाच्चात् ॥

86. The स् of स्तन् is optionally changed to ए after the double preposition अभि निस्, when the word so formed is the name of a particular letter (i. e. visarga).

As अभिनिष्टानो वर्णः, अभिनिष्टानो विसर्जनीय or अभिनिस्तानो वर्ण or विसर्जनीयः ॥ The compound preposition अभि-निस् causes this change, and not any one of them separately. Thus Āpastamba:—द्व्यभरं चतुरभरं वा नामपूरुषाख्यानांतरं वीर्यभि-निष्टान्तं, षोडशराद्यन्तरस्तस्य च "a name (nāma) should be such that it should consist of two-syllables or four-syllables, that its first portion should be a noun (nama-pūrva), and its second portion a verb (ākhyāta), that it should end in a long vowel (dirgha) or a visarga (abhinishtaṇa), that the first letter of such a noun should be a ghosha or sonant letter (ghosha-vad-ādī), and a semi-vowel (antastha) should be in the body of it." Thus the names द्विविधोदा. वरिविदा fulfill these conditions and are good names.

Why do we say "when it is the name of a particular letter."? Observe अभिनिस्तनति वृद्धः ॥ The anuvṛitti of समासे ceases from this place.

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, प्रादुर्भ्याम्, अस्ति, र्यच्परः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याभिनिष्ठायादुसृष्टाद्योपरस्य वकारपरस्याचपरस्य चात्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति ॥

87. The स् of the verb अस् is changed to ए, when it is followed by a vowel or य् and is preceded by प्रादुः, or an upasarga having इ or उ in it.

The word वच् परः means 'followed by य् or वच्' ॥ The word प्रादुः is an Indeclinable, meaning 'evidently'.

Thus अभिषन्ति, निषन्ति, विषन्ति, प्रादुःषन्ति; अभिष्यान्, निष्यान्, विष्यान्, प्रादुःष्यान् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga* having an इ or उ?" Observe **वापस्यान्, मधुस्यान् ॥** Why do we say 'of the verb **अस्**'? Observe **अनु-सृतम्, विसृतम् ॥**

Q.—How is there any occasion for the application of the rule here? The context here relates to **स**, and the word "*upasarga*" qualifies that **स**, but here the *upasarga* is not applied to **स** but to the *whole verb* **सृ**, therefore this is no counter-example. In fact, what is the necessity of using the word **अस्** at all in the *sûtra*: for even without it, the word '*upasarga*' would qualify that verb which consists of **सृ** only, and such a verb is **अस्**, with its **अ** elided and no other verb? Nor is the employment of **अस्** necessary for **प्रादु**; for it comes only in connection with the verbs **कृ, भू** and **अस ॥**

Ans.—All that you urge, is true, yet the following counter-example should be given, as **अनुसृ**, the son of *Anusû* will be **आनुसेय** with **हक्** as it belongs to *Subhrâdi* class. Thus **अनुसृ + हक् = आनुसृ + एय = आनुस् + एय ॥** Here the **ह** is elided by VI. 4. 147. Now when **ह** is elided, the **सृ** is the only verb-element that remains, **अनु** is *upasarga*, and **एय** is affix; so that had **अस्** not been taken in the *sûtra*, the rule would apply to this **सृ** also.

Why do we say "when it is followed by a vowel or स्"? Observe **नित्, वित्, प्रादुत् ॥**

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ सु, वि, निर्, दुर्भ्यः, सुपि, सृत्ति, समाः ॥

वृत्तिः ॥ सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सृत्ति सम इत्येतेषां सकारस्य मूढन्यासेषो भवति ॥

Kārikā:—सुपि: बलं स्वपेर्मा भूदिसुष्यापेति केन न ।

ह्लाविशेषात् सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्सिन्हादुत्तर सुपि ।

अनर्थके विपुषुपः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

88. The **स्** of **स्वप्, सृत्ति**, and **सम** is changed to **ष्** after **सु, वि, निर्** and **दुर् ॥**

The word **सुपि** is exhibited in the *sûtra* as the form of **स्वप्** with vocalisation. Thus **सुपुनः, निः पुनः दुः पुनः ॥** The word **सृत्ति** is the *क्ति* ending form of **सृ**; the rule applies to this form only, as **सृष्टिः, विष्टतिः, निष्टति** and **दुष्टति ॥** The word **सम** also means the *noun* **सम** and not the verb **सम स्तम वेकन्ये ॥** Thus **सुषमम्, विषमम्, निःषमम्, दुःषमम् ॥**

Kārikā—Why is **बलं** taught with regard to the **सुप्** form of **स्वप्**? *Ans.* सुपे: बलं स्वपेर्मा भूत्, so that the **बलं** change should not take place in **स्वप्** form, as **वित्प्रः** and **वित्प्रम्** (III. 2. 172) ॥ *Q.* **विसुष्यापेति केन न?** For what reason the **बलं** change has not taken place in the reduplicate **विसुष्याप**, for here also in the reduplicate, is the form **सुप्**, as **विसुप्स्वप्**, and then by applying *ह्लाविशेष* rule, the **ष्** is elided, and **एकदेशविकृतस्यानन्वयत्वात्** applies? • *Ans.* **ह्लाविशेषात् न सुपिः**, we

reduplicate the form स्वप्, as विस्वप्स्वप् and then elide प्, as विस्वस्वप्, and then vocalise, as विसुस्वप् so that there being no form सुप्, there is no पस्व ॥ इदं पूर्वं प्रसारणं, in fact, the vocalisation takes place first, and then elision according to an ishti. See VI 1. 17. Otherwise, in स्वप् स्वप्, as प् is elided, व् would also have been elided. Why is the स of विसुस्वाप् not changed to व् by VIII. 3. 64? स्थायीनां नियमो नाव प्राक् सितानुत्तर सुप्, the rule VIII. 3. 64 does not apply, because that rule is confined only to verbs up to सित in VIII. 3. 70, while सुप् is *after* that verb. Moreover the प् of सुप् being elided, the mere सु is अनर्थक, and the maxim is अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ Q. If this maxim is applied, how do you form विपुपु? Ans. अनर्थके विपुपुपु पुपिभूताद्ग्रह्यते, here the form पुप् is doubled, and not सुप्. The root is first joined with the affix वि + स्वप्, then there is vocalisation विसुप्, then there is व् change, as विपुप्, then reduplication, as विपुपुपु ॥ Now वल् being considered asiddha, the doubling should take place first? No, for we have already shown that for the purposes of doubling, the वल् change is no asiddha (VIII. 2. 3 Vārt.)

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ नि, नदीभ्याम्, स्नातेः, कौशले ॥
वृत्तिः ॥ नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमानं ॥

89. The प् is substituted for स् of स्ना after नि and नदी when the word so formed denotes "dexterous."

Thus निष्णात कटकरणे । निष्णानो रज्जुदत्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः ॥ This last word is formed by the affix क् added to स्ना preceded by the upapada नद् under sūtra III. 2. 4.

Why do we say when meaning dexterous? Observe निस्नातः, नदीस्नातः (नद्यां स्नातः)

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ सूत्रम्, प्रतिष्णातम् ॥
वृत्तिः ॥ प्रतिष्णातामिति निपात्यते । सूत्रं श्रेष्ठमिति । प्रतिष्णातं सूत्रम् ॥

90. The word प्रतिष्णातः is irregularly formed when meaning a sūtra.

Thus प्रतिष्णातः सूक्ष्म इ. c. शुद्धम् 'pure'. When it has not this meaning we have प्रातिस्नात = 'bathed'

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ कपिष्ठलः, गोत्रे ॥
वृत्तिः ॥ कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये ॥

91. The word कपिष्ठल is irregularly formed denoting the founder of a gotra of that name.

Thus the son of Kapishṭhala will be कपिष्ठलिः ॥ The word gotra "here does not mean the grammatical "gotra," but the popular term 'gotra' denoting 'clans,' as described in the list of pravaras. Why do we say "when denoting the founder of a gotra"? Observe कपिष्ठलम् The land of the monkeys

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ प्रष्टः, अग्रगामिनि ॥

वृत्तिः ॥ प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेयं ॥

92. The word प्रष्ट is irregularly formed when denoting 'a chief' or 'one who goes in front'.

Thus प्रष्टोऽश्व meaning a 'best horse'. Why do we say when meaning 'going in front'? Observe प्रस्थे हिमवतः पुण्ये "On the sacred peak of the Himalaya". प्रस्थो ऋहीणाम् 'a measure of barley'.

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वृक्ष, आसनयोः, विष्टरः ॥

वृत्तिः ॥ विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्यं । विपूर्वस्य स्तृणानिः षत्वं निपात्यते ॥

93. The word विष्टर is irregularly formed in the sense of "tree" and "seat."

This word is formed by adding the affix अष् to the root स्तृ preceded by the preposition वि ॥ Thus विष्टरो वृक्षः ॥ विष्टरमासनम् ॥

Why do we say when meaning a 'tree' or a 'seat'? Observe औलपिवाक्यस्य विस्तरः ॥ See sūtra III. 3. 33. by which अष् is added here instead of धम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छन्दोनाम्नि, च ॥

वृत्तिः ॥ विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तृ इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते ॥

94. Also when it is the name of a metre, the irregular form विष्टर is used.

By Sūtra III. 3. 34 the word विष्टर is formed denoting a sort of metre called विष्टारपंक्तिः ॥

Why do we say when denoting 'the name of a chhandas'? Observe पदस्य विस्तारः ॥

In fact this sūtra makes unnecessary the sūtra III. 3. 34. To avoid this difficulty, some say that the sūtra III. 3. 34 is not confined to the preposition वि, so that we can form प्रस्तापङ्क्तिः संसारपङ्क्तिः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ गवि, युधिभ्याम्, स्थिरः ॥

वृत्तिः ॥ गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

95. The स् of स्थिरः is changed to प् after the words गवि and युधि ॥

Thus गविष्ठिर, युधिष्ठिर ॥ The compounding takes place by II. 1. 44. and the 7th case affix is not elided by VI. 3. 9. though the word गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of this sūtra.

विकुशमिपरिभ्यः खलम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ वि, कु, शमि, परिभ्यः, खलम् ॥

वृत्तिः ॥ वि कु शमिं परि इत्येतेभ्य उस्सरस्य खलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

96. ए is substituted for सू in स्थल after वि, कु, शमि, and परि ॥

Thus विष्ठलम्, कुष्ठलम्, शमिष्ठलम् and परिष्ठलम् ॥ The word वि, कु and परि are compounded under II. 2. 18.; the word शमी forms a genitive by VI. 3. 63. In the aphorism the word शमि is shown with a short इ, indicating thereby that when the इ is not shortened, the cerebral change does not take place; as शमी स्थलम्

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशोकुशङ्कुङ्कुगुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्या, अप, द्वि, त्रि, कु, शोकु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्हिस्, दिवि, अग्निभ्यः, स्थः ॥

वृत्ति ॥ अम्ब आम्ब गो भूमि अप द्वि त्रि कु शोकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे वर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थस्यसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥ वार्तिकम् ॥ स्थस्यन्त्पूणामिति वक्तव्यम् ॥

97. The सू of स्थ is changed to ए after अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कु, शोकु शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्हिस्, दिवि and अग्नि ॥

Thus अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः, सव्येष्ठः, अपष्ठः, द्विष्ठः, त्रिष्ठः, कुष्ठः, शोकुष्ठः, शङ्कुष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, परमेष्ठः, वर्हिष्ठः, शिवष्ठः, अग्निष्ठः ॥

The word स्थ is shown in the sūtra in the first case, and means the word-form स्थ, and it is not the genitive case of स्था, for then the rule would apply to गोम्बानम्, भूमिस्थानम् &c.

Art.—The same change takes place in स्था, स्थिन्, and स्थ् ॥ As सव्येष्ठा । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

सुयामादिषु च ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ सुयामादिषु, च ॥

वृत्ति ॥ सुयामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

98. The सू is changed to ए in the words सुयाम् and the rest.

Thus सुयामा आह्वयः = सोमनम् साम यस्य अमी ॥

1 सुयामा, 2 निःशामा, 3 दुःशामा, 4 सुषेधः, 5 निषेधः (निषेधः), 6 दुःषेधः, 7 सुषधिः, 8 निषधिः (निषेधः), 9 दुःषेधः, 10 सुष्टु (सुष्टु), 11 दुष्टु (दुष्टु), 12 गौरियस्य संज्ञायाम्, 13 वनिष्णिका, 14 जन्मपात्रम्, 15 नीषेधनम् (नीषेधनम्), 16 दन्तुभिषेधनम् (दन्तुभिषेधनम्; धेनवम्), 17 एति संज्ञावाचनात्, 18 हरिषेधः, 19 नक्षत्राद्या, रोहिणीषेधः ॥ आकृतमग्न ॥

Some of the above words would have been governed by the prohibition in VIII. 3. 111, others would never have taken ए, hence their inclusion in this list. The word सु is here a karmapravachaniya (I. 4. 94) and नि and दुर् also are not upasargas, because they are so only in connection with the verbs गम् and क्री; so VIII. 3. 65 does not apply to स्थ preceded by नि, and दुर् ॥ The words निषेधः and दुःषेधः—निर्गतः शेषः or दुर्गतः शेषः ॥ The word शेष here is a षम् formed word, from विश्व हिवा संशब्दोः; if it be derived from

विध गत्याम्, then also, the word is included here in order to prevent the application of VIII. 3. 113. The words सुषन्धिः, दुःषन्धिः &c are derived from धा with the prepositions सु and सप्, and the affix क्रि (III. 3. 92); and the स of सप् is changed to ष ॥ The words सुष्ठु, दुष्ठु are Unâdi formed words (Un. I. 25). The word गौरिषक्यः is a Bahuvrihi, the स of सक्रिय is changed to ष and the Samâsânta षप् is added (V. 4. 113). The long ई of the first member is shortened by VI. 3. 63. The word प्रतिष्ठा is formed by adding the Preposition प्रति to the root ञा, and the affix अङ् (III. 3. 106), and we have प्रतिष्ठा with दाप्; then क is added by V. 3. 73 and आ' shortened (VII. 4. 13), and इ added by VII. 3. 44. The word नैवेचनं is formed by adding ल्युट् to सिच ॥ दुन्दुभिषवणं is also a ल्युट् formed word from सेवति or सीध्यति ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ एति. संज्ञायाम्, अगात् ॥

वृत्तिः ॥ एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इष्कोरुत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये ॥

99 The स् followed by ए and preceded by इष् or कु is changed to ए, when the word is a name, and when the स is not preceded by ग् ॥

Thus हरयः सेना अस्य = हरिषेण, परित सेना अस्य = परिषेण; so also वारिषेण, जानुषेणी ॥ Why do we say 'followed by ए'? Observe हरिसक्यम् ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe पृथ्वी सेना यस्य स = पृथुसेना राजा (VI. 3. 34). Why do we say 'when the स is not preceded by ग्'? Observe विश्वक सेनः ॥ The phrase इष्कोः is understood here also, so the rule does not apply to सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नक्षत्रात्, वा ॥

वृत्तिः ॥ नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्धन्या भवति ॥

100 When the preceding word is the name of a Lunar mansion, the ए substitution for स् under the above mentioned circumstances is optional.

Thus रोहिणिषेणः or रोहिणिसेनः, भरणिषेणः or भरणिसेनः ॥ But not here शत-भिषक् सेनः were the preceded letter is ग् ॥ These two sūtras 99 and 100 are really Gaṇa-sūtras, being read in the मुषामादि Gaṇa. The author of Kāśikā has raised them to the rank of full sūtras.

All cerebral ए changes, when not referable to any specific rule, should be classified under this Sushāmādi gaṇa.

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्. तादौ, तद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः ॥

वार्तिकः ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो बलवत् ॥

101. ए is substituted for a final स् preceded by a short इ or उ before a Taddhita affix beginning with त ॥

The following are the affixes before which this change takes place, namely, तृ, तन, तब, त्व, तल, तस्, तप् ॥ As तृ-सर्पिष्टरम् बभूवृष्टम् । तम् । सर्पिष्टम् । बभूवृष्टम् । तब । बभूवृष्टे आह्वयानां निकेताः । त्व । सर्पिष्टम् । बभूवृष्टम् । तल । सर्पिष्टा । बभूवृष्टा । तस् । सर्पिष्टो, बभूवृष्टः । तप् । आदिष्व्यो बर्धते । ब्रह्मवर्धति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादायित किम् । सर्पिस्ताद्वति । प्रत्ययसकारस्य स्वात्यशायीरिति सम्बन्धि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्विज्ञति किम् । सर्पिस्तपति ॥

Why do we say before affixes beginning with त ॥ Observe सर्पिस्ताद्वति ॥

Q.—But this त would never have been changed to द because of the prohibition in VIII. 3. 111, how can you then give this counter-example?

Ans.—Though the त of the affix स्यात् is prohibited by VIII. 3. 111, yet the counter-example is valid, because the स of the base सर्पिस् is also not changed. Why do we say 'of a Taddhita'? Observe सर्पिस्तपति ॥

Vart.—Prohibition must be stated of finite verbs before Taddhita affixes. As भिन्त्युन्तराब् । छिन्त्युन्तराब् ॥ These are the Potential third person plural of भिन् and छिन् with the augment बासुद्, the Taddhita affix तप् is added by V. 3. 56, and भास् is added by V. 4. 11

Vart.—Prohibition must be stated with regard to पुस् as पुंस्यप् पुंस्ता ॥

निस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ निस्तः, तपती, अनासेवने ॥

वृत्तिः ॥ निस्तः सकारस्य पूर्व्यादेशो भवति तपती परतोनासिवने ॥

102. द् is substituted for the स् of निस्त before the verb तप् when the meaning is not that of 'repeatedly making red hot'.

The word नासिवन means doing a thing repeatedly and here it means making it red-hot repeatedly. Thus निद्वर्षति सुवर्षम् = सङ्कृन् अग्निम् स्वर्षयति i. e. he puts the gold into fire only once.

Why do we say when not meaning repeatedly. Observe निस्तपति सुवर्षम् सुवर्षकारः = पुनः पुनरग्निं स्वर्षयति ॥

In the sentences निद्वर्ष रत्न, निद्वर्षा अयातवः the change has taken place either as a Vedic irregularity or because the sense of repeatedness is not implied here.

युष्मत्तत्तद्भुःश्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ युष्मत्, तत्, तत्तद्भुः ॥ अन्तः पादम् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मत् तत् तत्तद्भु इत्येतेषु सकारादिषु परतः सकारस्य पूर्व्यादेशो भवति स च वेत्सकारो नास्ति ॥

103. The स् standing in the inner half of a stanza is changed to द् before the त of त्वम् &c. and तद् and तत्तद्भुस् ॥

The word तुल्यं here means the substitutes स्वप्, स्वाप्, ते, तव. As अग्निद्विः
तामासीत् ॥ स्वा, अग्निद्विः वर्ज्यामसि ॥ ते, अग्निद्विः विश्वमानय ॥ तव, अप्समे सधिद्विः, (Rig VIII.
43-9) ॥ तव, अग्निद्विः विश्वमापृणाति, (Rig X. 2. 4) तत्तुल्यं, पात्रापृषिषी निद्विः पु ॥ अन्तः-
प्राशनात् क्रिय, नित्यमात्मनो विदामुस्मिस्तत्पुनराह ज्ञानदेशो विश्वर्षणिः ॥

Why do we say in the inner half of a stanza? Observe यन्मन्त्रो
मिन्मापृषति स्तत्पुनराह ज्ञानदेशो विश्वर्षणिः ॥ Here the word अग्निः is at the end of the
first stanza while तव is at the beginning of the second stanza, therefore the
स् of अग्निस् is not in the middle of a stanza.

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ यजुषि, एकेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ यजुषि विषये पुष्पतत्तुल्यः पु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

107. In the opinion of some, the above change
takes place in Yajurveda also.

Thus अग्निद्विः or अग्निस्त्वम् । अग्निद्विः or अग्निस्त्वम् । अग्निद्विः or अग्निस्त्वम् ।
अग्निद्विः or अग्निस्त्वम् ॥

स्तुतस्तोमयोऽछन्दसि ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ स्तुतस्तोमयोः, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ एकेषामिति वर्जते । स्तुत स्ताम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्धन्यादेशो भवति एकेषा-
माचार्याणां मतेन छन्दसिविषये ।

105. The स् of स्तुत and स्तोम, in the Chhandas, is
changed to ष् in the opinion of some.

Thus चिन्तिस्तुतस्व or चिन्तिस्तुतस्व, गोष्टोमं षोडशिनम् or गोष्टोमं षोडशिनम् ॥ This
change would have taken place by the general rule contained in the next
sūtra VIII. 3. 106, the special mention of स्तुत and स्तोम here is a mere ampli-
fication. The word छन्दसि of this sūtra governs the subsequent sūtra also.

पूर्वपदान् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदान् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदस्याग्निनिपादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन ।

106. In the Chhandas, according to some, स् is
changed to ष्, when it stands in the beginning of a second
word, preceded by a word ending in इ &c.

The words छन्दसि and एकेषां are both understood here. Thus द्विषन्धिः
or द्विषन्धिः, चिषन्धिः or चिषन्धिः ; मधुष्ठानम् or मधुस्थानम्, द्विषाह्वं चिन्ति or द्विषाह्वं
चिन्ति ॥

The word पूर्वपद here means the first member of a compound word as
well as the prior word other than that in a compound. Thus द्विषन्धिः or द्विषन्धिः
द्विषन्धिः ॥

सुजः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ सुजः ।

वृत्तिः ॥ सुमिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्याग्निनिपादुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये ।

107. The स of the Particle सु is changed to ष in the Chhandas, when preceded by another word having in it the change-effecting letter इ &c.

Thus षभी पु ञः सखीनाम् (Rig. IV. 31. 3) ऊर्ध्वं ऊ पु ञः (Rig. I. 36. 13). The lengthening takes place by VI. 3. 134, and न changed to ञ by VIII. 4. 27.

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सनोतेः, अनः ।

वृत्तिः ॥ सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ।

108. The स of the verb सन्, when it loses its न्, is changed to ष, under the same circumstances.

Thus गोषा- (Rig. IX. 2. 10), formed by the affix विट (III. 2. 67), the न् is elided by VI. 4. 41. So also नृषा ॥

Why do we say 'when it loses its न्'? Observe गोसनि वाचस्पृशीयन् (Atharv. III. 20. 10). Here the affix is इन् (III. 2. 27). See however गोषानि in Rig. VI. 53. 10.

Though this ष change would have taken place by VIII. 3. 106 also, the separate enumeration is for the sake of niyama or restriction. Some however read the word गोसनि in the list of सवनानि words (VIII. 3. 110), and they hold that the proper counter-example is सिसानिष्यति ॥ So also सिसनी formed by adding क्तिप् to the Derivative root सिसनिस्, thus सिसनिस् + क्तिप् = सिसनिस् / the न् is elided by VI. 4. 48 + 0. add सु, सिसनिस् + सु = सिसनिस् + 0 [स is elided by VI. 1. 68]. Now the final स of the Desiderative affix सन् is liable to be changed either to ष or to इ. The ष being asidhha, the इ change takes place] = सिसनिइ = सिसनी (the lengthening is by VIII. 2. 76). Here the Desiderative affix सन् is not changed to ष, hence this word is not governed by VIII. 3. 61. This being the object of this sūtra, there will be ष change in सिषानिष्यति in the Causative.

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ सहेः पृतना-श्रुताभ्याम्, च ।

वृत्तिः ॥ पृतना क्तन इत्येताभ्यांश्चकारस्य सङ्घिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ।

109. The स of सह is changed to ष, after पृतना and श्रुत ॥

Thus पृतनापाहम्, क्तनापाहम् ॥ Some divide this sūtra into two; as (1) सहेः ; (2) पृतनार्त्ताभ्यां च ॥ So that the rule may apply to क्तनीषहः also. The word क्तनि is lengthened by VI. 3. 116, in sañhitā : and the ष change takes place in sañhitā only. Otherwise the form is क्तानिसहम् ॥ The word च 'and' in the sūtra includes words other than those not mentioned in it. The word क्तनीषहः would be valid by this also. .

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ न, र-पर, सृपि,
सृजि, सृशि, सृहि-सवनादीनाम् ।

वृत्तिः ॥ रेकपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्धन्यो न भवति ।

110. The ष् substitution does not take place if र follows the स्र, as well as in सृप, सृज, सृश सृह, and in सवन and the rest.

Thus विसंसिकावाः काण्डं जुगोति ॥ The word विसंसिक is formed by the affix ण्युल् (III. 3. 109), विसंभ्यः कथयति ॥ This word is from the root सृम्बु विश्रांते, the इद् is not added by VII. 2. 15 and the nasal is elided by VI. 4. 24. before the निष्ठात् ॥ सृपः—पुन कृतस्य विसृपः ॥ The word विसृपः is formed by the affix कसृन् (III. 4. 17), सृजः—वाचो विसर्जनात् ॥ सृशः—दाविसृशम् ॥ सृहिः—निसृहं कथयति ॥

The following is a list of सवनादि words :—

1 सवने सवने, 2 सृते सृते, 3 सोमे सोमे, 4 सवनमुखे सवनमुखे, 5 किस किस (किस्यतीति कित्), 6 अनुसवनमनुसवनम्, 7 गोसनि गोसनिम्, 8 अभ्यसनमभ्यसनम् ॥ In some books this is the list 9 सवने सवने, 10 सवनमुखे सवनमुखे, 11 अनुसवनमनुसवनम् (अनुसवने २), 12 सज्ञायां बृहस्प-
तिसवः, 13 शकुनिसवनम्, 14 सोमे. सोमे. 15 सुने सुने (सुने २), 16 संवत्सर सवत्सर, 17 विसं विसम्, 18 किसं कितम् (कितं कितम्), 19 सुसले सुसनम् 20 गोसनिम्, 21 अभ्यसनम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ सात्, पदाद्योः ।

वृत्तिः ॥ साशिति चैतस्य बङि परतो मूर्धन्यादेशो न भवति ।

111. The ष् substitution does not take place in the affix सात् and for that स which stands at the beginning of a word.

Thus सात् here is the affix ordained by V. 4. 52, and it would have been changed to ष by VIII. 3. 59. The present sūtra prevents that The Padādi स refers to those verbs which in the Dhātupāṭha are taught with a ष and for which a स is substituted. This also is an exception to VIII. 3. 59 Thus अभिसात् । वधिसात् । मधुसात् ॥ So also with Padādi स as वधि सिञ्चति, मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ सिचः, यङि ।

वृत्तिः ॥ सिचः सकारस्य बङि परतो मूर्धन्यादेशो न भवति ।

112. The ष् substitution does not take place in the स्र् of सिच् of the Intensive.

Thus सेसिञ्चते and अभिसिञ्चते ॥

Q.—The स्र् of the reduplicate should be changed into ष by VIII. 3. 6 ॥ अभिसिञ्चते, and the स्र् of the root should be changed into ष by VIII. 3. 6 because सिच् is one of the roots taught in VIII. 3. 65, and therefore, as th

latter rule prevents the operation of VIII. 3. 111 i. e. पशदि स so far as it goes, so it would prevent also the operation of this rule and the form ought to be अभिवेषिष्यते?

Ans—The व ordained by VIII. 3. 65 prevents only the operation of पशदि स of VIII. 3. 111, and not the स of this rule. Therefore the present prohibition is of universal application.

Why do we say in the Intensive. Observe अभिवेषसति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ सेधतेः, गतौ ।

वृत्तिः ॥ गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य वृद्धेन्यारेणो न भवति ।

113. The स् of the verb सेध् is not changed to ए when the meaning is that of moving.

Thus अभिसेधयति गाः, परिसेधयति गाः ॥ This is an exception to VIII. 3. 65.

Why do we say 'when meaning to drive'? Observe शिष्यमकार्याद्यति-
षेधयति ॥ Here the sense is that of preventing or prohibiting.

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ, च ।

वृत्तिः ॥ प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ वृद्धेन्यप्रतिपधाद्य निपात्येते ।

114. The words प्रतिस्तब्ध and निस्तब्ध are anomalous.

In these words the स is not changed to व, though so required by VIII. 3. 67.

सोढः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ सोढः ।

वृत्तिः ॥ सहरिषे सोढृणां गृहणे तस्य सकारस्य वृद्धेन्यारेणो न भवति ।

115. The स् of सोढ form of the root सह् is not changed to ए ॥

As परिसोढ, परिसोढुम्, परिसोढव्यम् ॥ This is an exception to VIII. 3. 70.

Why do we say 'when सह् assumes the form of सोढ' ॥ Observe परि-
वहने, विषहने ॥

स्तम्भुसिबुसहां चङि ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ स्तम्भु-सिबु-सहाम्, चङि ।

वृत्तिः ॥ स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चङि परम् सकारस्य वृद्धेन्यारेणो न भवति ।

वार्तिकः ॥ स्तम्भु सिबुसहां चाङ् उपसर्गादिति वक्तव्यम् ।

116. The ए change does not take place in the reduplicated Aorist of the roots स्तम्भ्, सिब् and सह् ॥

The root स्तम्भ् required व change by VIII. 3. 67, and the roots सिब् and सह् by VIII. 3. 70. Thus वर्त्तमानम्, अभ्यस्तमानम् ॥ सिब् :- पर्वतीवर्त्तनम्, नदीवर्त्तनम् ॥

Vart:—This prohibition refers to the **व** change that is caused by an Upasarga and not to the reduplicate change, as we have illustrated in the above example.*

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ सुनोतेः, स्य-सनोः ।

वृत्तिः ॥ सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्यसनि च परतः ।

117. **स** of **सु** (**सुनोति**) is not changed to **व** in the Future, Conditional and Desiderative.

Thus:—**अभिसोष्यति, परिसोष्यति, अभ्यसोष्यन्, पर्यसोष्यन् ॥**

What example will you give under Desiderative? **सुसूषति ॥** This is not a valid example, for by VIII. 3. 61, the reduplicate will not be changed here. Then we shall give the example **अभिसुसूषते ॥** This is not also a proper example, for it is governed by the restrictive rule of VIII. 3. 64. Then this is the example **अभिसुसू, निषुसू** derived from the desiderative root **अभिसुसूषति** by the affix **क्विप्** ॥ Here the desiderative affix **सन्** is not changed to **व** (VIII. 3. 61) and therefore the second **स** would have been changed to **व** as it comes after a reduplicate.

Why do we say before **स्य** and **सन्** ॥ Observe **सुषाव ॥**

सद्विष्वज्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ सद्विष्वज्जोः, परस्य, लिटि ।

वृत्तिः ॥ सद्विष्वज्ज इत्येतयोर्जात्योर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्या न भवति ।

118. The **स्** of **सद्** and **ष्वज** after the reduplicate the Perfect is not changed to **व** ॥

In the Perfect, when these words are reduplicated, there are two **स**'s, as **पाद्** and **सस्वञ्ज ॥** After a preposition, the first **स** will be changed to **व**, but not the second. Thus **अभिषसाद्, परिषसाद्, निषसाद्, विषसाद्, परिषस्वज्जेः, परिषस्वज्जाने, परिषजिरे, अभिषस्वज्जे ॥** The nasal of **स्वञ्ज** is elided though here, the **मिद्** affix is not **मिद्**, because it ends in a compound vowel (VI. 4. 24), (I. 2. 5 and 6).

The word **स्वञ्ज** does not occur in the sūtra, but has been inserted in it by the author of Kāśikā from the following Vārtika:—**सप्तो लिटि प्रातिपदेषु स्वञ्जे परस्यानं कर्तव्यम् ॥**

निव्यमिभ्योऽङ्ग्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ नि-वि-अभिभ्यः, अङ्ग्यवाये, वा, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उपसर्गस्य सकारस्याङ्ग्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा ।

119. The **व** is optionally substituted in the Chhandas after the prepositions **नि, वि** and **अभि**, when the augment **अङ्** intervenes.

Thus न्यसीदन् or न्यसीदन् पिता नः; व्यसीदन् or व्यसीदन् पिता नः, अभ्यसीदन् or अभ्यसीदन् ॥

The anuvṛtti of सद् and स्वञ्ज is not to be read into this sūtra. It is, in fact, a general rule and applies to verbs other than these two. As व्यस्तौत, न्यष्टौत अभ्यष्टौत or अभ्यस्तौत ॥

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FOURTH.

रपाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ रपाभ्याम्, नः, णः, समानपदे ॥
वृत्तिः ॥ रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदयोः चेन्निति नित्यमिति नो भवति ।
वार्तिकम् ॥ ऋवर्णाच्चति वक्तव्यम् ॥

1. After **र** and **प**, the **ण** is the substitute of **न**, when they occur as component letters of the same word. .

These letters must be parts of the same pada or word, one being the 'occasion' for the application of the rule as regards the other. As **आस्तीर्णम्**, **विस्तीर्णम्**, **अवसृर्णम्** ॥ So also after **र**: as, **कुष्माण्ड**, **पुष्पानि**, **मुष्णानि** ॥

The letter **ण** is included in this aphorism for the sake of subsequent sūtras: for **न** will be changed into **ण** when preceded by **र** by rule 41 of this Chapter, as well.

Why do we say "when occurring in the same word?" Observe **अग्नि-
र्नयति**, **वायुर्नयति** ॥

Vārt.:—So also after the letter **ऋ** ॥ As **निःसृजाम्**, **चतसृजाम्**, **मातृजाम्**, **पितृजाम्** ॥

This vārtika may well be dispensed with: because the **र** in the sūtra is the common *sound* **र** which we perceive both in **र** and **ऋ**, and so the **र** will denote both the vowel **ऋ** and the consonant **र**. See contra. VIII. 2. 42. Obj. But if even this be so, the letter **ऋ** has three parts, its first part is a vowel, in the middle is the **र** sound of a quarter mātrā, and a vowel sound at the end. This vowel-sound will *intervene* between the **र**-sound and the subsequent **न**, and will prevent the application of the sūtra, hence the vārtika is valid?

Ans. This vowel-sound will be no intervention, because it will be included in the exception **अर** of the next sūtra. Obj. The vowel-sound at the end of **ऋ** is not a *full* vowel of one mātrā, but is of half-mātrā, being only a fragment of **ऋ**, and hence is not included in the pratyāhāra **अर**, it has no separate

स्थान or मयज्ज or homogeneity with any vowel. Hence this vowel-sound will prevent the application of this rule. Ans. The ज change, however, does take place in spite of such intervention of a fragment of a letter, as we know from the jñāpaka of VIII. 4. 39. In the k-hulhñādi list there we find नृनमन as a *exception*, implying that न is *generally* changed to ज after such a fragmentary interposition. Or we may take नृनमन as a jñāpaka, that after the letter न् also the ज change takes place.

अहकुप्राङ्नुम्यघायेपि ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अह-कु-पु-आङ्-नुम-ध्यघाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ अह कु पु आह नुम इत्येतैर्व्यंशेषु रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य जकार आदेशो भवति ।

2. The substitute ज् takes the place of न्, even when a vowel, or य्, ष्, ह् or a guttural, or a labial, or the preposition आ, or the augment नुम् intervenes, causing separation

The pratyāhāra अह stands for vowels and the letters ह य व र. The कारणम्, कणम्, किरिणा, गिरिणा, कुम्णा, गुरुणा &c

The कु means all the gutturals, e. g. अर्केज्, मूर्त्तेज्, गर्मेज्, अर्पेज् ॥

The पु means all the labials, e. g. वर्षेज्, रेकेज्, गर्मेज्, चर्मणा, वर्मणा ॥

The आह means the particle आ. e. g. पर्याजङ्गम् from नह VIII. 2. 34 निगजङ्गम् (cf VIII. 4. 14). The particle आ is a vowel and so included in अह pratyāhāra. Its specification in the sūtra shows that the restriction of the rule to the letters occurring in the *same word*, does not apply in the case of आह, in which case the rule applies to letters separated by another word.

So also when the anusvāra separates the letters e. g. बृहजम्, बृहणीयम् ।

It is from the root बृहिवृद्धी, the नुम् is added, because the root is ह्रिन् (VII. 1. 58), and न् changed to anusvāra by VIII. 3. 24. Q. Well the intervention is here by Anusvāra and not नुम्, why is then नुम् taken in the sūtra?

The word नुम् in the sūtra refers to anusvāra, and must be taken co-extensively with it. Otherwise the rule would not apply to words like बृहज् from बृहस्वहृहृसायै । Here the anusvāra is not the substitute of the augment नुम् but an original anusvāra. Even where there is an augment नुम्, but where it is not changed into anusvāra, the rule does not apply. As प्रेम्बनम्, प्रेम्बनीयम् from ह्रिन् प्रीनार्यः ॥

The rule will apply even when these letters are combined in any possible way, or occur singly. As अर्केज्, here a guttural and a vowel i. e. 2 letters come between र and न ॥ See VIII. 3. 58 in the case of य् ॥

पूर्वपदान्स्त्रायागः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदान्, स्त्रायागः, अगः ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वपदस्याग्निनादुत्तरस्य नकारवर्जितार् नकारस्य जकार आदेशो भवति स्त्राया विषये ।

3. So also, य् is replaced by ज्, when the letter occasioning the substitution, occurs in the first member of a compound, and the whole compound is a Name, provided that the first member, does not end with the letter न ॥

As **गुणसः**, **वादीजसः** (a kind of antelope), **खरजसः**, **शूर्पजखा** ॥ See V. 4. 118 and IV. 1. 58.

Why do we say "when a Name"? Observe, **चर्मनासिकः** ॥

Why do we say when 'not ending in the letter न'? Observe; **कृगवनम्** ॥

Some say, that this sūtra is a नियम or a restrictive rule, and not a विधि or original enunciation, so that the substitution takes place, only when the word is a *Name*, and not otherwise. A compound is one word or समानपद, though composed of two or more words or पद ॥ Therefore by VIII. 4. 11 the न will always be changed into ज when preceded by र or व. But the present sūtra restricts its scope, to those cases only, when the compound denotes a *Name*, as not in **चर्मनासिका** ॥ The word पूर्वपद is a relative term and connotes an उत्तरपद ॥ The present sūtra therefore applies to those cases where the र or व is in the पूर्वपद, and न occurs in the उत्तरपद ॥ It therefore, does not apply to तद्धित words, nor when both the letters occur in the पूर्वपद ॥ In the case of a Taddhita, there is a पूर्वपद, but there is no properly speaking उत्तरपद ॥ Thus खरपस्यापत्यं = खारवायणः (IV. 1. 99). Here the affix वयन is equivalent to अपत्यं, and खरप is the Pūrvapada. But the affix वयन not being a Pada, we cannot call it an uttara pada. Hence न will be changed into ज though खारवायण is not an Appellative but a generic term. So also मातृभोगाय हिन = मातृभोगीजः with ख affix. Similarly in करणमियः, the words र and न both occur in the Pūrvapada and are not affected by this rule, but by the general rule VIII. 4. 1. So also the proviso relating to न, only prohibits the change of न into ज, but does not prohibit the restrictive character of this sūtra.

According to others, this sūtra is an original enunciation or a Vidhi rule, and not a Niyama rule. They say that the word समानपद in VIII. 4. 1 is equivalent to निर्व्यं पदं i. e. a word integral and indivisible into component words. In other words, समानपद means, a 'simple-word'. The present sūtra therefore enunciates a new rule for a "compound-word". For in a compound or समास, there being a division of पूर्वपद and an उत्तरपद, we cannot say that a compound is a समानपद or indivisible word. Hence this sūtra is a विधि ॥

The sūtra should be thus divided:—पूर्वपदात् संज्ञायाम् one sūtra, and भगः another. So that every rule relating to ज change would be debarred with regard to न intervention.

घनं पुरगाभिभ्रकासिभ्रकाशारिकाकोटराभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ घनम्, पुरगा, मिभ्रका-सिभ्रका-शारिका-कोटराभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदात्संज्ञाकामिनि वर्तते । पुरगा निभ्रका सिभ्रका शारिका कोटरा भ्ये इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य घनकारस्य जकारादेशो भवति संज्ञायां विषये ।

4. The न of घन, is changed into ज, when preceded by the words puragā, miśrakā, sidhrakā, śarikā, koṭarā, and

agre, as first members of the compound, and the whole compound is a name.

The words पूर्वपदान् and संज्ञायाम् of the last sūtra, are to be read into this aphorism. Thus पुरगावणम्, मिश्रकावणम्, सिप्रकावणम्, कौटलावणम्, अम्रवणम् (II. 2. 31, शारिकावणम् ॥

The lengthening of the finals in the above is by VI. 3. 117. Though the word अम्रवणम् is not a Name, yet the rule VI. 3. 9, applies to it and the case-affix is not elided, because it is so read in Rājadantādi list (II. 2. 31).

The substitution of ण for न would have taken place by the preceding rule. The separate enunciation of the rule with regard to the word वन, shows that this is a restrictive or नियम rule. The न of वन is changed into ण, when preceded by these words only and no other. Thus कुबेरवनम्, शतधारावनम्, असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तःशरेश्चप्लक्षाम्रकार्प्यस्त्रदिरपीयूषाभ्योसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ पदानि ॥
प्र-निर-अन्तर-शर-इक्षु-प्लक्ष-आम्र-कार्प्य-स्त्रदिर-पीयूषाभ्यः संज्ञायां, अपि ॥

वृत्तिः ॥ प्र निर अन्तः शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्प्य स्त्रदिर पीयूषा इत्येतेभ्य उसरस्य वननकारस्य संज्ञायाम् संज्ञायामपि णकारादेशो भवति ।

5. The न of वन is replaced by ण, even when the compound is not a Name, when it is preceded by the words pra, nir, antar, śara, ikshu, plaksha, āmra, kārshya, khadra, and pīyūkshā.

Thus प्रवणे वटम्; निर्वणे प्रतिधीबते, अम्रवणे, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, आम्रवणम्, कार्प्यवणम्, स्त्रदिवणम् and पीयूषावणम् ॥

The words प्रवणम् and निर्वणम् are प्रादि compounds. अम्रवणम् is an Ayyaibhāva in the sense of a case-affix. The rest are Genitive compounds.

विभाषीयधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ विभाषा ओयधि-वनस्पतिभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ ओयधिवानि वत्पुर्वपदं वनस्पतिवानि तन्मयात्रिमिसादुसरस्त्वन्वनकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा ।

वार्तिकः ॥ अन्तरङ्गकारेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ इरिकादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

Kirika कमी वनस्पतिर्हो वृक्षा पुष्पक्रोशपगाः ।

ओयधः कम्पाक्रान्ता मता गुल्माश्च वीरुधः ॥

6. The न of वन is optionally replaced by ण, when the cause of change occurs in the first member of the compound and which denotes a perennial herb or a forest tree.

When the pûrvapada is a word denoting ओयधि or a perennial herb, or denoting a वनस्पति or a tree, and it has a change-producing letter, then the न of वन is replaced by ण ॥ This is an optional rule. Thus वृषावनम् or वृषावणम्.

पूर्वावनम् or मूर्वावनम् ॥ Here मूर्वा and मूर्वा are names of ओषधि ॥ Similarly शिरीष-
वनम् or शिरीषवनम् ; बहरीवनम् or बहरीवनम् ॥

Vārt.—This rule applies when the first word is a dissyllabic or trisyllabic word. Therefore the change does not occur in देवदारुवनम् ; भद्रगुरुवनम् ॥

Vārt.—Prohibition should be stated with regard to the words शारका &c. As हरिकावनम्, तिमिरकावनम् ॥

Though there is a distinction, botanically speaking, between a वृक्ष and a वनस्पति also ; yet in this sūtra, the word वनस्पति includes वृक्ष also.

Kārika.—Technically speaking वनस्पति is a tree that bears fruit apparently without a flower, as a fig tree udumbara. वृक्ष is a tree that bears both flower and fruit, ओषधि is an annual herb, that dies after the ripening of the fruit, and creepers and tubercles are called वीरुपः ॥

अहोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अहः, अदन्तात् ॥

वृत्तिः ॥ अहन्तं बभूवर्षं तत्प्याग्निदिनादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

7. The ण is the substitute of न of अहन्, when it is preceded by a word ending in अ, having in it a letter capable of producing the change.

Thus पूर्वाह्ण. "fore-noon"; अपराह्ण "after-noon".

Why do we say "ending in अ"? Observe, रिद्धन्. दुरहः ॥

The word अह is substituted for अहन् by V. 4. 88. The word अह being used in the sūtra as ending in अ, the rule does not apply to other words. Thus शीर्षादी शारत् ॥ The word अहः in the sūtra is in the nominative case, and should not be construed as the genitive of अहन्, because all sthānins are exhibited in Nominatives as, वनं (VIII. 4. 4), वाहनं (VIII. 4. 8), वानं &c. The compound takes place by II. 2. 1, then is added the samāsānta affix टच् (V. 4. 91), and अह substitution by V. 4. 88. The word शीर्षादी is a Bahuvrihi compound and not a Tatpurusha, and hence the affix टच् does not apply to it. The feminine स्त्री is added by I. 1. 28, there is elision of अ of अहन् by VI. 4. 134

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाहनम्, आहितात् ॥

वृत्तिः ॥ आहितवाणि बभूवर्षं तत्प्याग्निदिनादुत्तरस्या वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति ।

8. The न of वाहन is changed into ण, when the letter, producing the change, occurs in the first member of a compound, denoting the thing carried.

Thus शुशुवाहणम् 'a sugar-cart'. शारवाहणम् "a reed-cart". वर्धवाहणम् 'a hay-cart'.

The thing which being placed on a cart is carried, is called आहित ॥

Why do we say "denoting the thing carried". Observe शशिवाहणम् "a vehicle belonging to Dakshi".

The word वाहन is formed by adding ल्युट् to वह्, and lengthening of the penultimate is valid by the nipātana of this sūtra.

पानं देशे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पानम्, देशे ॥

वृत्तिः ॥ पाननकारस्य पूर्वपरस्थात्रिभिन्नादुत्तरस्य वशाभिधानं नकार आदेशो भवति ।

9. The न of पान is changed into ण, when it occurs as the second member of a compound, the first member of which contains a letter causing change; and the whole compound denotes a country or a people.

The word पान is formed by the affix ल्युट् III. 3 113. Thus क्षीरपाण उशीनरा = क्षीरपाणं देशः 'the milk-drinking Uśīnara's' मुरापाणा प्राच्या 'the wine-drinking Prāchyas' सौवीरपाणा बाह्लीकाः 'the sauveira-drinking Bāhlikas'. कषायपाण गान्धारा &c

Why do we say "when denoting a country"? Observe दक्षिणं the drink of the Dākshis.

The words दक्षिण and the rest are applied to persons also through the medium of being country-names.

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥ पदानि ॥ वा, भाव-करणयोः ॥

वृत्तिः ॥ भावं करणं च य पानस्योन्मनीयस्य नकारस्य नकार आदेशो भवति वा पूर्वपरस्थात्रिभिन्नादुत्तरस्य वार्तिकम् ॥ वापकरणे गिरिवशीनापुपसक्यामम् ।

10. Optionally when the compound denotes a condition or an instrument, the न of पान is changed into ण, when it is a second member, the cause of change occurring in the first member in a compound.

Thus क्षीरपाणम् or क्षीरपाणम् "drinking of milk" कषायपाणम् or कषायपाणम् 'drinking of kashāya' मुरापाणम् or मुरापाणम् &c are examples of भाव or condition.

Similarly क्षीरपाणः of क्षीरपाणः कतः 'a vessel for drinking milk' This is an example of करण or instrument.

11. Optionally so in the case of गिरिवशी &c Thus गिरिवशी or गिरिवशी. वक्रवशी or वक्रवशी. वक्रनिमन्वा or वक्रनिमन्वा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च ॥ ११ ॥ पदानि ॥ प्रातिपदिकान्त-नुम्बिमक्तिषु, च ॥ वृत्तिः ॥ धेनि वक्त्रेण । प्रातिपदिकान्तो नुम्बिमक्ती च को नकारस्तस्य पूर्वपरस्थात्रिभिन्नादुत्तरस्य वा नकार आदेशो भवति ।

वार्तिकम् ॥ नुपासीनां धनिषो वक्रव्य ॥

11. Optionally ण is substituted for न when it stands at the end of a Nominal-stem (Prātīpadika) or is the augment नुम्ब or is न of a case-affix, (when the cause of change occurs in the first member of the compound).

Thus, to take the case a प्रतपदिकान्त first. माषवापिणी 'or माषवापिनौ from माषवापिन् 'māsha-sowing' formed by णिन् under III. 2. 81.

To take the example of a नृन् augment माषवापाणि or माषवापा नि. ब्रीहिवापाणि, or ब्रीहिवापानि nom. pl. neut. The augment नृन् is here added by VII. 1. 72 from वापान् वपयन्ति = माषवाप with कर्मण भण, the plural शि is added by VII. 1. 20, and then नृन् ॥

To take the विभक्ति or case-termination, माषवापेण or माषवापेन, ब्रीहिवापेण or ब्रीहिवापेन ॥

The word प्रतपदिकान्त means 'final in a Prātipadika'. But here it means 'final in a prātipadika which is a second member, of compound, the first member containing the cause of change'. Therefore the change does not take place in गर्गजां गगिनी = गर्गगगिनी "the sister of Garga". But गर्गगगिणी if the word is derived from गर्गभग: 'the share of Garga', with the adjectival affix इन्, feminine इनी, meaning, "enjoying the share of Garga." In this case, like the word मातृ-भोगीण: 'fit to be possessed by a mother': the change will invariably take place.

The word माषवापिणी or णी is to be understood to have a final न्, the affix being added afterwards in accordance with the following maxim:—(II. 2. 19). "It should be stated that Gatis, Kārakas, and Upapadas are compounded with bases that end with krit-affixes, before a case termination or a feminine affix has been added to the latter" गतिकारकोपपदानां कृतिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पन्नः ॥

Therefore the composition takes place first with the word ending in the krit affix, as माषवापिन् (माष + वापिन्), and thus the second term वापिन् is a Prātipadika which ends in न्, and so the rule is applied to it, when the feminine affix is added.

Similarly नृन् is not considered as the end portion of the *second* member of the compound, but as the end-portion of the *full* compound word.

Vārt:—Prohibition must be stated of the words वृत्ता &c. As आर्यवृत्ता (VI. 4. 133 vocalisation), क्षत्रियवृत्ता ॥ प्रपञ्चानि is a gati-samas, शीघ्रांशौ गतम् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ एकाच्, उत्तरपदे, णः ॥

वृत्तिः ॥ एकाजुत्तरपदं वत्स स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासं प्रतपदिकान्तबुम्भिकिण्यु-
पसंख्यामितिमातुत्तरस्य नकारस्य अकार आदेशो भवति ।

12. In a compound, the second member of which is a monosyllable, there is ण in the room of न of the second member, provided that the न is at the end of a prātipadika, or is the augment जुन्, or occurs in a vibhakti; and when the first member contains a cause of change.

Thus वृषहन्तौ and वृषहन्तः 'the Vṛitra-killer'. क्षीरपाणि "Drinkers of milk": सुपपाणि 'drinkers of wine': being examples of जुन् VII. 3. 88, क्षीरपेण and सुपपेण are examples of case-terminations

Why the letter ण is repeated in this sūtra, while its anuvṛitti was understood from the context? It is repeated in order to show that this is not an optional rule, but an obligatory rule. In fact, it shows that the anuvṛitti of वा 'optional' ceases, and does not extend further.

कुमति च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ कुमति, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गवाति चोत्तरपरं प्रातिपदिकान्तदुम्बिमक्तियु पूर्वपरस्याभिनिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य नकारोद्देशो भवति ।

13. In a compound, the second member of which contains a guttural, there is ण in the room of न, that follows anything which standing in the prior member is qualified to cause the change, provided the न be at the end of a prātipadika, or be the augment नुम्, or occur in a vibhakti.

If the second part of a compound contains a letter of the class क्, the change is obligatory, even though the second part be not monosyllabic. As वक्ष्युगिणो, वक्ष्युगिण, स्वर्गकामिणो, वृषगामिणो ॥ नुम् :—वक्ष्युगामिण, स्वरयुगामिण ॥ विभक्तिः—वक्ष्युगिण, स्वरयुगिण ॥

The word वक्ष्युगिणो is a compound of वक्ष् with युगिन् (the affix इति is added first to युग and then the word so formed is compounded with vāstā). Thus the न् becomes प्रातिपदिकान्त i.e. it becomes the final of a Nominal-stem, which stands as a second member in a compound.

उपसर्गादसमासेर्षि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अ-समासे, अपि, णोपदेशस्य ॥

वृत्तिः ॥ ण उपदेशो भव्यासी णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्धो नकारः तस्य उपसर्गस्याभिनिमित्तादुत्तरस्य नकारोद्देशो भवति असमासेपि समसेपि ।

14. Of a root which has ण in its original enunciation, when it comes after a cause of such change standing in an upasarga, even though the word be not a samāsa, the न is changed into ण ॥

The word णोपदेश means a root which is enunciated in the Dhātupāṭha with an initial ण ॥ Thus प्रणमति 'he bows'. परिजमति, प्रणयकः 'a leader' परिजायकः &c.

Why do we say "after an Upasarga"? Observe प्रणयकः = प्रणता नायका भव्याद् देशात् 'a country without a leader'. Here the word प्र is not an upasarga, but a mere nipāta. See I. 4. 57, 58 and 59. In fact, प्र is upasarga here with regard to न्त understood, and not with regard to नी ॥

Why do we say "even when it is not a compound?" Because by context, the anuvṛitti of the word पूर्वपर, which is current throughout this sub-

division, would have been understood in this sūtra also, and the rule would have applied to samāśas only, for there only we have pūrvapada. By using the word **अन्तर्गतं** it is shown that the adhikāra of pūrvapada ceases, and the rule applies to non-compounds also where there is no पूर्वपद ॥

Why do we say "having ज in Upadeśa"? Observe **प्रनर्दति, प्रनर्दितुम्, प्रनर्दकः** ॥ For the root नर्द is recited in Dhātupāṭha with न ॥ There are eight such roots नर्द, नाद, नाय, नाथ, नन्द, नन्दक, नृ, नृत् ॥ See VI. 1. 65.

हिनुमीना ॥ १५ ॥ पदानि ॥ हिनु-मीना, ॥

वृत्तिः ॥ हिनु मीना इत्येतयोः पसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य जकारोदेशो भवति ।

15. The न of हिनु and मीना is changed into ज, when coming after an upasarga containing in it a cause of change.

Thus **प्रहिणोति, प्रहिणुनः, प्रमीणोति, प्रमीणोतः** ॥ The root हि belongs to Svādi class of verbs and takes the vikaraṇa नु technically हनु; and the root मी belongs to Kryādi class which takes the vikaraṇa मा ॥ In the sūtra the verbs are shown with the vikaraṇas affixed. Under certain circumstances the forms of the vikaraṇa is changed from नु to नो and ना to नी, but the rule still applies, because the substitute of an अच् or vowel is like the principal. See I. 1. 57.

आनि लोट् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आनि, लोट् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादिति वर्तते । आनीत्येतस्य लोटोदेशस्योपसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य जकारोदेशो भवति ।

16. The न of आनि, the affix of the Imperative, 1st Person, is changed into ज when it follows a letter competent to cause such a change standing in an Upasarga.

The word **आनि** is the termination of the Imperative. Thus **प्रवपाणि, प-विपपाणि, प्रभाणि, परिभाणि** ॥

Why do we say 'the Imperative'? Observe **प्रवपाणि मांसानि** ॥ Here **आनि** is the neuter plural termination, and the word means प्रकृष्टा वपा वेपु, सानि ॥

According to Padamanjari, the employment of the word लोट् in the sūtra is redundant. For without it also **आनि** would have meant the Imperative affix, and not the Neuter termination, on the maxim of अर्थवद् ग्रहणे &c. Moreover in the noun **प्रवपाणि**, न is not an upasarga at all, on the maxim नन् किञ्चापुनः प्राक्च-स्तं प्राति पति-उपसर्ग-सङ्गे भवति ॥

नेर्गन्धपतपदपुमास्यतिहन्तिधातिधातिद्रातिप्तातिषपतिषहनिशाम्यतिधिनोति
देग्धिषु च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नैः, गन्-मह-पत-षह-पु-मा-स्यति-हन्ति-धाति-धाति-
प्ताति-षपति-षहति-शाम्यति-धिनोति-देग्धिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ निमित्तेतत्कारणस्योपसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य जकारोदेशो भवति गन् मह पत षह पु मा स्याति
हन्ति धाति धाति

17. The **ञ** is the substitute of **ङ** of the prefix **नि**, following a cause for such change standing in an upasarga, when these verbs follow, gad 'to speak', nad 'to be happy', pat 'to fall', pad 'to go', the ghu verbs, mâ 'to measure', sho 'to destroy', han 'to kill', yâ 'to go', vâ 'to blow', drâ 'to flee', psâ 'to eat', vap 'to weave', vah 'to bear', sam 'to be tranquil', chi 'to collect', and dih 'to anoint'.

Thus

गङ्:	प्रणिगङ्गति, परिणिगङ्गति	नङ्:	प्रणिनङ्गति, परिणिनङ्गति
पङ्:	प्रणिपङ्गति, परिणिपङ्गति,	पङ्:	प्रणिपङ्गते, परिणिपङ्गते
शुङ्:	प्रणिशुङ्गति, परिणिशुङ्गति, प्रणिशुङ्गति, परिणिशुङ्गति		
माङ्:	प्रणिमिङ्गति, परिणिमिङ्गति	मेङ्:	प्रणिमङ्गते, परिणिमङ्गते

Ishiti:—By the word मा in the sūtra, both verbs माङ् and मेङ् are to be taken and not the roots मी or नि or मा माने, for they also take the form मा by VI. 1. 50.

स्वति	प्रणिस्वति, परिणिस्वति	ह्वन्ति	प्रणिह्वन्ति, परिणिह्वन्ति
वाति	प्रणिवाति, परिणिवाति	वाति	प्रणिवाति, परिणिवाति
ह्वति	प्रणिह्वति, परिणिह्वति	प्सति	प्रणिप्सति, परिणिप्सति

The last five roots belong to Adādi class.

वपति	प्रणिवपति, परिणिवपति	वहति	प्रणिवहति, परिणिवहति
शाम्बति	प्रणिशाम्बति, परिणिशाम्बति (VII. 3. 74)		
चिन्वति	प्रणिचिन्वति, परिणिचिन्वति	देष्टि	प्रणिदेष्टि, परिणिदेष्टि

Ishiti:—The above change takes place even when the augment अङ् inter-venes. As अङ्गङ्गन्, परिङ्गङ्गन् ॥ •

The roots स्वन्ति &c, are exhibited in their declined form in the sūtra, in order to indicate that the rule does not apply to बङ् लुक् form of these roots (VII. 1. 6).

शेषे विभाषाकारादयस्त्वन्तउपदेशे ॥ १८ ॥ पठानि ॥ शेषे, विभाषा, अकसादौ, अयान्ते, उपदेशे ॥

वृत्तिः ॥ भेरिति वर्गते उपसर्गादिति च । अककारस्वकारादिरपकारान्तव उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्नेव उपसर्गस्याभिनिष्ठादुत्तरस्व नर्नकारस्व विभाषा प्रकार आदेशो भवति ।

18. In the remaining verbs, optionally the न of नि is replaced by ञ, when it is preceded by an upasarga competent to cause the change; provided that, in the original enunciation, the verb has not an initial क or ख, nor ends with व ॥

The words नः and उपसर्गान् are understood in the sūtra. The word शेषे means verbs other than those mentioned last. Thus प्रणिपङ्गति or प्रणिपङ्गति, प्रणिचिन्वति or प्रणिचिन्वति ॥

Why do we say अकस्मात् “not beginning with क or ख”? Observe प्रणि करोति, प्रणिष्ठासति ॥ Here there is no change.

Why do we say अद्वान्तः “not ending in द्”? Observe प्रणिपिनष्टि ॥

Why do we say उपदेशे “in original enunciation”? So that the prohibition may apply to forms like प्रणिष्कार, प्रणिष्यार, प्रणिपेक्ष्यति (VIII. 2. 41). Here चकार &c, do not begin with क or ख nor does विष् end with द् but with क (VIII. 2. 41) but in the Dhātupāṭha the verb कृ and खद् begin with क and ख and विष् ends with द्, and hence the rule will not apply. So also in प्रणिदेष्टा and प्रणिदेक्षति from the root विष् ॥ Here though the verb now ends with द् by VIII. 2. 36, yet in the original enunciation or Dhātupāṭha, it ends with क्ष ॥

अनितेः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अनितेः ॥

वृत्तिः ॥ अनितेर्नकारस्त्वोपसर्गस्याप्रितिसादुत्तरस्य जकारदेशो भवति ।

19. The न of the verb अन् ‘to breathe’, is changed into ज, when preceded by an upasarga competent to produce the change.

Thus अ + अनिति = अजिति ‘he breathes’. परजिति ॥ For इद् augment, see VII. 2. 76.

अन्तः ॥ २० ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याप्रितिसादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदन्ते वर्तमानस्य जकारदेशो भवति ।

20. The न of अन् is changed into ज, when it is preceded by an upasarga competent to produce the change, provided it occurs at the end of a pada.

As हे प्राञ् ! हे पराञ् ! ॥ This rule is an exception to VIII. 4. 37 *sub*, by which final न् in a pada is not changed into ज ॥ The word अन्तः in the sūtra is to be understood to be equivalent to पदान्तः, and the rule applies when the word is in the vocative case.

According to some अन्तः is taken to be a part of the last sūtra, and has the meaning of ‘proximity’. That is the न is changed to ज, if the र is not separated from the द् by more than one letter. Therefore there is no change in परि + अजिति = परजिति ॥ In this view, another अन्तः should be taken for the sake of final न्, in हे प्राञ् ॥

According to others the form परजिति is valid, and they do not connect अन्तः with the last sūtra.

The word प्राञ् is a द्विवचन formed word, and the न् final is not elided in the Vocative Singular because of the prohibition of VIII. 2. 8 ; in every other place, when the न् is padānta, it would be dropped ; and therefore the illustration is given with Vocative singular, which alone satisfies the requirements of this sūtra.

अन्तरदेशो ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अन्तर, अदेशो ॥

वृत्तिः ॥ अन्तःशब्दादुत्तरस्य इति नकारस्य पूर्वस्य ञकारदेशो भवति ।

24. The न preceded by short अ of the root हन् is changed into ञ, when the root follows the upasarga अन्तर, and the word does not mean a country.

Thus अन्तर्हन्ते and अन्तर्हन्तः ॥

Why do we say "when not meaning a country अदेशो?" Observe अन्तर्हन्ती

देशः ॥

The phrase अन्तर्हन्ते "preceded by short अ" of sūtra 22 ante, is to be read into this sūtra also. Observe, अन्तर्हन्ति ॥

Why do we say "short अ?" See, अन्तरधानि ॥ The word antar is an upasarga for the purposes of ञ change, by the vārtika under I. 4. 65; therefore, it would have caused the ञ change by VIII. 4. 22. The present sūtra is made, to show that the change takes place only then, when it does not mean a country.

अयनं च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अयनम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तरदेशानि वर्तते । अयननकारस्य चान्नः सञ्ज्ञादुत्तरस्य ञकारदेशो भवति ।

25. The न of अयन is changed to ञ, when preceded by the word अन्तर, and the word does not denote a country.

Thus अन्तरायनं क्षीयनम् ॥ Why do we say "not denoting a country"? Observe अन्तरायना देशः ॥ This ञ change would have taken place by VIII. 4. 29, this special sūtra is for आदेश purposes. The word अयन is formed by लुट् added to अङ् or इङ् ॥

छन्दस्युद्बन्धहात् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, ऋत-अवग्रहात् ॥

वृत्तिः ॥ छकारान्तावग्रहस्य पूर्वशब्दादुत्तरस्य ञकारदेशो भवति छन्दसि विषये ।

26. In the Chhauḍas, न of a second term is changed into ञ, when the prior term ends with a short ऋ even when there is an avagraha or hiatus between the two terms.

In the Veda, ऋ becomes ञ, after a छ, after which in Padapāṭha, the word appertaining to it is divided. Thus in Pada-pāṭha the words वृषभाः &c, are separated, and are read as वृ, षभाः ॥ The word अवग्रहान् = लिखितव्यं चक्रे, as in Pada-pāṭha. छन्दस्युद्बन्धहात् means "after a short छ which is an avagraha". The छ here, of course, means 'a word ending in छ', because छ alone cannot be a pūrva-pada. The ञ took place during sahitā, and in Pada reading this ञ would not have remained, hence this sūtra.

Why have we used the word avagraha in the sūtra? Because we have already said that the word sahitā governs all sūtras of this chapter. So the न is changed to ञ in the Sahita state in these, and the ञ is retained, when

in the state of avagraha. The word avagraha in the sūtra indicates the scope of the rule. 'The **व** is changed to **अ** after that **क्** only, which is capable of avagraha, namely that **क्** which stands at the end of a word (pada), and not that which is in the body of a word. Thus in **वृत्ताः, वित्वाज्**, the **क्** is capable of avagraha, as it is at the end of a word **वृ** or **वित्**; but when it is not at the end of a word, it can never become avagraha, and will not produce the **अ** change.

The word **पूर्वपदान्** is understood here. The word **अवग्रह** means a hiatus or separation. Thus **वित् वाज्, वृत्ताः** ॥ Here **क्** is **अवग्रह** ॥ The change of **व** into **अ** is effected ordinarily then, when the terms, one containing the cause, and the other **व**, are in **संहिता** or conjunction. For the rules of Sandhi and the rules like these can apply only to words in **sahhitā**. The present rule is an exception to it, and here, even when the words are not in **संहिता**, but there is an actual hiatus between the two, the change still takes place. The word **संहिता** of VIII. 2. 108, exerts regulating influence upto the end of the Book.

नञ् धातुस्योक्तपुण्यः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नः, अ, धातुस्य, उरु, पुण्यः ॥

वृत्तिः ॥ नञ् इत्येतत् नकारस्य नकारपरोक्षो भवति धातुस्याभिनितादुत्तरस्थोरुपपन्नपुण्यश्च छन्दसि विद्यते ।

27. In the Chhandas, the **न** of (the Pronoun) **नस्** is changed into **अ**, when it comes after a root having a **र** or **व** or after the words **उरु** and **पु (सु)** ॥

Thus **अग्ने रक्षावः** (Rig VII. 15. 13) 'O Agni! protect us'. **पिता नो ममिन्** (Rig. VII. 32. 26) 'Teach us this'. **उरुः—उरुनस्तुति** (Rig. VIII. 75. 11) **पु—अभीपुणः वक्षीषाव** (Rig IV. 31. 3). **अर्थं कपुणः कनवे** (Rig. I. 36. 13).

The word **नञ्** is here the pronoun **नस्**, which is the substitute, in certain cases, of **अस्मद्** (VIII. 1. 21) and does not mean here the **नस्** substitute of **नासिका** ॥ In the next sūtra, however, both **नञ्** are taken. **धातुस्य** means 'that which exists in a dhātu', namely **र** and **व** when occurring in a root. The word **उरु** means the word-form **उरु**; and **पु** means **पुञ्**, and is exhibited with **अ**-change. It does not mean the affix **सु** of the Locative Plural. Therefore, not here **इन्द्रो धना गृह्णु नः** ॥ The word **रक्षा** is the 2nd Person singular, Imperative, the lengthening is by VI. 3. 135. The root **वित्** has the sense of **सम्** in the Veda. **कृषी** is 2nd Person **इ**-Imperative of **कृ** (VI. 4. 102), the visarga of **नः** is changed to **सु** by VIII. 3. 50. In **अभीपु** there is lengthening by VI. 3. 134: so also in **कपुणः** &c.

उपसर्गाद्गुणश्च ॥ २८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, बहुकम् ॥
वृत्तिः ॥ उपसर्गात्तन्नितादुत्तरस्थे नकारस्य नकारपरोक्षो भवति ।

28. The **न** of **नस्** is changed diversely into **अ**, when it comes after an **upasarga** having a cause of change.

Thus प्रजः दुष्टः; प्रजसः प्रजो राजा ॥ The change does not sometime take, place, as, प्र नो दुष्टयत् ॥

By force of the word बहुलम् the rule applies to secular literature also as distinguished from the Chhandas or sacred Vedic text. Thus प्रजसं दुष्टं ॥ The word छन्दसि does not govern this sūtra.

In प्रजसं दुष्टम्, the word नस् is the substitute for नासिका and means 'nose'.
* See V. 4. 119.

This is not the sūtra as given by Pāṇini. His sūtra is उपसर्गादनोत्तरः "after an Upasarga, the न् of नस् when not preceded by or followed by an ओ, is changed into ज्". There being several objections to this rule, the above rule is substituted as an amendment, in the Mahābhāṣya. For ओत्तरः may have two meanings:—(1) ओत्तरात् परः, that which comes after ओ; (2) ओत्तरः परोऽस्मात् that which is followed by ओ ॥ In both cases, the rule is objectionable. In the first case, the ज् change would be required in प्रजो दुष्टयत्; in the second case, there should be no ज् change in प्रजोपनिर्वृता ॥ In fact, we find in the Vedas प्रजः as well as प्रजः, so also प्रजो as well as प्रजो ॥ Hence the necessity of this amendment.

कृत्यचः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ कृति, अच ॥

वृत्तिः ॥ कृत्यो यो नकारो ऽच इतरत्वापसर्गस्याग्निमितादुत्तरत्वे नकारादेशो भवति ।
वार्तिकः ॥ कृत्यस्य जत्वे निर्विज्जसं पसर्गस्य न कर्तव्यम् ।

29. The न् of a Kṛit affix, preceded by a vowel, is changed into ज्, when it follows an upasarga having the cause of change.

The following are the specific Kṛit affixes in which this change takes place:—भन (दु), नान (नानच् &c VII. 2. 82), अनीच् (III. 1. 96) अनि, (III. 3. 111) इनि (निनि III. 2. 78 &c) and the substitutes of निष्ठा (VIII. 2. 42) ॥

Thus

भनः	प्रवाजच्, परिवाजच्, प्रवाजच्, परिवाजच् ॥	नानः	प्रवाजनाच्, परिवाजनाच् ॥
अनीच्	प्रवाजीवच्, परिवाजीवच् ॥	अनि	अप्रवाजि, अपरिवाजि ॥
इनि	प्रवाजिच्, प्रवाजिच्, परिवाजिच्, परिवाजिच् ॥		

निष्ठादेशः प्रवीजः, परिवीजः, प्रवीजवाच्, परिवीजवाच् ॥ Long ई by VI. 4. 66.

Why do we say अचः 'preceded by a vowel'? Observe प्रमुप्रः, परिमुप्रः the Nishthā of मुच् ॥ It is thus formed: मुच् + न् = मुच् + त् = मुच् + न् (VII. 2. 45, the root मुच् is read as मुच् कौटिल्ये in the dhātupāṭha, having an indicatory ओ, thus giving scope to the rule) मुच् + न् = मुच् + न् (VIII. 2. 30) = मुच् ॥

Vārt:—The word निर्विज्जः should be enumerated in this place. As निर्विज्जः लक्षणेन ॥ निर्विज्जः लक्षणेन ॥

पेविमावा ॥ ३० ॥ पदानि ॥ पेः, विमावा ॥

वृत्तिः ॥ पेव्याच्, विमावा ॥ पदानि ॥ पेः, विमावा ॥

30. The **क्** of a Kṛit-affix ordained after a causative verb (**क्यन्त**), is optionally changed to **च्**, when it comes after an upasarga having a cause of change.

Thus प्रकाशयन् or प्रकाशयन्, परिचायन् or परिचायन्, प्रकाशयमान् or प्रकाशयमान्, प्रकाशयन् or प्रकाशयन्, अग्रकायन् or अग्रकायन्, प्रकाशयन् or प्रकाशयन् ॥

Why have we used the word **विहितं** 'ordained' in explaining the sūtra? Because the change takes place, even where the कृत् affix does not follow directly after the affix **णि**; where a third affix such as **क्** intervenes. As प्रकाशयमान् ॥ The **क्** being in the ablative, under the ordinary rule of interpretation (I. 1. 72), the kṛit-affix should come immediately after **णि**.

हलन्तेषुपधात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हलः, च, इच्-उपधात् ॥

वृत्तिः ॥ कृत्प्रत्यये धातुरित्युपधात्प्रत्यये कः कृत्प्रत्ययः तत्प्रत्ययः प्रकाशयन् उक्तस्तोपसर्गस्याभिनि-
सादुत्तरत्वे विभाषा नकापरेषो भवति ।

31. A kṛit-affix, coming after a verb, which begins with a consonant and has a penultimate **इच्** vowel, changes optionally its **क्**, which is preceded by a vowel, into **च्**, when it comes after an upasarga having a cause of change.

The phrase कृत्प्रत्ययः is understood here. Thus प्रकाशयन् or प्रकाशयन्, परिको-
पयन् or परिकोपयन् ॥

Why do we say कृत्: 'beginning with a consonant'? Observe प्रेक्षन् and प्रेक्षन् where the change is obligatory, under VIII. 4. 29. These are from ई वेदायात् and इह वितर्के ॥

Why do we say इत्युपधात् 'having a penultimate **इच्** vowel'? Observe प्रकाशयन् and परिचायन्; no option.

By the rule कृत्प्रत्ययः the change was obligatory, this rule makes it optional.

The **क्** of the kṛit-affix must come after a vowel, otherwise there will be no change. See परिचुम्भः

The word कृत् in the sūtra should be interpreted as कृत्प्रत्ययः, and not as ordinarily "after what ends in कृत्" ॥ For an इत्युपधा verb implies that it ends with a consonant, and so the employment of the word कृत् in the text would have been useless had it meant कृत्प्रत्ययः ॥

इत्युपधात् सप्तमः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ इत्युपधात्, सप्तमः ॥

वृत्तिः ॥ इत्युपधात् सप्तमः कृत्प्रत्ययः कः कृत्प्रत्ययः तत्प्रत्ययः प्रकाशयन् उक्तस्तोपसर्गस्याभिनि-
सादुत्तरत्वे विभाषा नकापरेषो भवति ।

32. A kṛit-affix ordained after a verb beginning with an **इच्** vowel, having the augment **इ** in it, and ending

when the affix is added to the following verbs: आ 'to shine', भू 'to be', पू 'to purify', कम्भि 'to be brilliant', गमि 'to go', व्याधि 'to increase', शेप 'to shake'.

This rule is an exception to VIII. 4. 29. Thus :—

आ प्रभापन्, परिभापन् भू प्रभवन्, परिभवन् पू प्रपवन्, परिपवन् ॥

Ishti :—The verb पू is to be taken and not the verb पूह ॥ In the case of the latter the change is obligatory, as, प्रपवन् सौमन्व ॥

कम्भि प्रकम्भन्, परिकम्भन् ॥ गमि प्रगमन्, परिगमन् ॥

व्याधि प्रव्याधन्, परिव्याधन् ॥ शेप प्रशेपन्, परिशेपन् ॥

Vart :—The above roots, even when in the Causative, do not change the व of their kṛit-affix. As प्रभापन्, परिभापन् ॥

वात्पदान्ताद् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वात्, पदान्ताद् ॥

वृत्तिः ॥ वकारान्ताद्वात्पदान्ताद् वकारान्ताद् वकारान्तेषु न भवति ।

35. After a व् final in a Pada, the व् is not changed to वृ ॥

Thus विष्णान्, पुष्पान् ; the visarga is changed to व् here by VIII. 3. 41. The rule VIII. 4. 29 is debarred. सर्पिष्णान् (is a genitive compound contra II. 2. 14). So also बहुष्णान् (II. 1. 32). The व् is in these two by VIII. 3. 45, and VIII. 4. 10 is debarred.

Why do we say "वात् after a व्?" Observe निर्जङ्गः ॥

Why do we say पदान्ताद् 'final in a Pada'? Observe कुष्माति, पुष्पाति ॥ The word पदान्ताद् is equivalent to वृषे अन्त or Locative Tatpurusha ; and does not mean final of a Pada. Therefore the rule does not apply here. वृषसर्पिष्ण (ins. sg.) वृषकुष्मण ॥ Here the क् is added by V. 4. 154. वृषान्ते सर्पिस्त्व = वृषसर्पिष्ण (a Bahuvrīhi). The व् is by VIII. 3. 39. Before the affix क्, the word वृषसर्पिष्ण is a Pada (I. 4. 17), and thus व् (वृ) is final of a Pada: but it is not final of a preceding member followed by another Pada. The rule, in fact, applies to compounds, the व् being final in the first term.

नष्टोः वात्पदान्ताद् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ नष्टो, वात्पदान्ताद् ॥

वृत्तिः ॥ नष्टोः वकारान्ताद् वकारान्तेषु न भवति ।

36. व् is not the substitute of the verb नष्टा 'to destroy', when ending in व् ॥

When the व् is changed to वृ in नष्ट, the व् of नष्ट is not changed. Thus नष्टा, परिनष्टः ॥ The वृ added by VII. 1. 60, is added by VI. 4. 24, and व् changed वृ by VIII. 2. 36.

Why do we say वात्पदान्ताद्? Observe वृषसर्पिष्ण, परिगमन्ति ॥ The word वृषा is taken in order that the prohibition may apply to words like वृषसर्पिष्ण, which did end with व् though the व् has been changed by other rules, and is no longer visible. For here the व् of वृष is changed to वृ by VIII. 2. 36, and then this वृ is changed to व् by VIII. 2. 41, and the वृ is added by VII. 1. 60.

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदान्तो यो नकारस्तत्र नकारादेशो न भवति ।

37. Of a न final in a Pada, न is not the substitute.

Thus वृत्तात्, वृत्तात्, मरीत्, गिरीत् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पदव्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ एतेन व्यवायेपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य नकारादेशो न भवति ।

वार्तिकम् ॥ पदव्यवायेऽप्यत्रित्यसि वक्तव्यम् ।

38. The न् is not changed to ए when a Pada intervenes between the cause of the change and the word containing the न् ॥

The word पदव्यवाय is a compound meaning एतेन व्यवाय 'separated by a Pada'. Thus मावकुम्भवायेन, चतुरङ्गयोगेन, प्रायस्त्रयम्, पञ्चमस्रम्, प्रगात्रयाम्, परिगात्रयाम् ॥ Here the Padas कुम्भ, अङ्ग, अय &c, intervening, the change does not take place.

Vart.—It should be stated when there is separation by a Pada, except in a Taddhita. Prohibition does not apply to words like आर्ग्ययोगेन, कुम्भयोगेन ॥ Here नो takes the affix नञ् by IV. 3. 14 and the word नो is a Pada by I. 4. 17, and it intervenes between नञ् and the first word. The author of Mahābhāṣya however does not approve of this Vārtika. According to him the word पदव्यवाय means एते व्यवाय ॥

क्षुब्भादिषु च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुब्भादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ क्षुब्भा इत्येवमादिषु सन्नेषु नकारस्य नकारादेशो न भवति ।

39. The छ is not the substitute of न् in the words kshubhna &c.

The 'not' of sūtra 34 is to be read into this. Thus क्षुब्भादि, so also in क्षुब्धीन्, क्षुब्धनि, the substitutes of अञ् being like the principal I. 1. 57.

So कृषकः where the change was called for by VIII. 4. 3, and VIII. 4. 26.

नमिन्, नमन् and नञ्चर when second members in a compound, denoting a name, as, हरिन्मयी, हरिभक्तम्, गिरिनगरः ॥

The word कृत् when taking the Intensive affix कृद्, as, मरीकृत्ये ॥

कृत्, कृतेति also belongs to this class. नर्तन, गङ्ग, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि and अञ्चर when used as second terms in a compound. As, हरिनर्तनम्, हरिगङ्गम्, which required change by VIII. 4. 3. So हरिनन्दनम् contrary to VIII. 4. 14. हरिनिवेशः, हरिनिवासः, हरिगिरिः, कर्मकृत् ॥ All these are Names.

After the word आचार्य there is no change, as, आचार्यभोगीनः, आचार्यानी ॥

वृत्तिः, गिरि, मरी, कृत् and हरि and कर्मर followed by नञ् do not cause change in the न् of नञ् when the compound is a Name. This is an आह्वयिगञ् ॥

1 क्षुब्भा (क्षुब्भादि), 2 क्षुब्धम्, 3 नमिन्, 4 नमन्, 5 नञ्चर, 6 पदान्चरपदानि संज्ञायां य बोधयति, 7 हरिन्मयी, 8 हरिभक्तम्, 9 गिरिनगरम्, 10 नर्तन, 11 गङ्ग,

12 नमन, 13 निवेद्य, 14 निवास, 15 अग्नि, 16 अनूप, दृष्टान्मुक्तपदसामि व बोद्धवन्ति, 17 परिमर्दनम्, 18 परिगहनम्, 19 परिमन्दनम्, 20 सप्तनिवेद्यः, 21 सप्तनिवासः, 22 सप्तभिः, 23 इनांनुपः, 24 आचार्यदण्डे च आचार्यभोगीनः (आचार्यभोगी). धृष्टा, 25 दृष्टु, दृष्टनम्, 26 नरनगर, नमन- बह्वी दृष्टी, 27 गतिरिष्टी, 28 गृहमनम्, निवेद्य, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, 29 चतुर्दशम्, 30 हरिकाटीनि इनांकारपदसामि संज्ञायां । इरिका, तिमिर, सनीर, कुवेर, हरि कर्नार. मरुतिगण.

स्तोः दृष्टुना दृष्टुः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स्तोः, दृष्टुना, दृष्टुः ॥

दृष्टिः ॥ चकारचर्माभ्यां सतिपति चकारचर्मादेशी भवतः ।

40. The letters **स** and the dentals when coming in contact with **ह** and the palatals, are changed to **श** and palatals respectively.

The rule of **वयासंख्य** does not apply here with regard to first part **स्तो दृष्टुना** ॥ The **स** in contact with **ह** is changed to **श** but it is also so changed when in contact with letters of **च** class. Similarly letters of **स** class coming in contact with **ह** or a letter of **च** class, are changed to **च** class. The rule of **वयासंख्य**, however, applies to the substitutes, namely **स** is changed to **श**, and **ह** to **ध** ॥

1st. **स** in contact with **ह**: as, **दृष्टस् + धेते = दृष्टश्चधेते**, so also **कक्षश्चधेते** ॥

2nd. **स** in contact with **ध**:—as, **दृष्टस् + चिनोति = दृष्टश्चिनोति**, **कक्षश्चिनोति**, **दृष्टश्छा- द्यते**, **कक्षश्छादयति** ॥

3rd. **ह** with **च**:—**अग्निचिन् + धेते = अग्निचिच्छेते**, so **सोममुच्छेते** ॥

4th. **ह** with **ध**:—**अग्निचिन् + चिनोति = अग्निचिच्छिनोति**, so also **सोममुच्छिनोति**, **आग्निचिच्छादयति**, **अग्निचिच्छ्रवति**, **अग्निचिच्छ्रकारम्**, **सोममुच्छ्रावति**, **सोममुच्छ्रवति**, **सोममुच्छ्र- कारम्**, **अग्निचिच्छ्रकारः**, **सोममुच्छ्रकारः** ॥ Similarly **नरह** gives **नरश्चति**, the **स** is changed to **श** by **हर्माञ्च** **हर्माञ्च** VIII. 4 53, and then this **ह** is changed to a palatal i. e. to **च** here; and **ह** obtained by **चञ्** rule is not considered asidddha here. See VIII. 2. 3. So also from **चञ्** we have **चञ्चति** ॥

5th. **चकार** followed by **हकार**: as, **चञ् + न** (III. 3. 90) = **चञ् + न = चञ्चन** ॥ In fact the instrumental case **दृष्टुना** shows that the mere contact of **ह** and **ध** with **च** and **ध** is enough to induce the change, whether **स्तु** is followed by **दृष्टु**, or **दृष्टु** be followed by **स्तु** ॥ Other examples of mere contact are:—

5th.(a) **ह** followed by **ध** is changed into **च**: as, **हृष्टस् + ति = हृष्टश्च + ति** (III. 1. 77, VI. 1. 16) = **हृष्टश्च + ति = हृष्टश्च + ति** (VIII. 4 53) = **हृष्टश्चति** ॥ Similarly **नरह** forms **नरश्चति**, **नरह** forms **नरश्चति** ॥

The aphorism **हञ्** (VIII. 4 44) which prohibits the change of **ह** into **ध** when following the letter **च**, indicates by implication that the rule of mutual correspondence according to the order of enumeration (I. 3. 10) does not hold good here.

Had the sūtra been **स्तोः दृष्टुः** i. e. instead of instrumental, had there been the locative case, then the rule would not have applied to cases covered by the fifth clause.

दृष्टुना दृष्टुः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ दृष्टुना, दृष्टुः ॥

दृष्टिः ॥ चकारचर्माभ्यां सतिपति चकारचर्मादेशी भवतः ।

41. The letters स् and dentals in contact with च and cerebrals, are changed into च and cerebrals respectively.

The word स्तोः is to be read into the sūtra. Here also there is absence of mutual correspondence according to the order of enumeration.

(1) स् with च as, वृक्षस् + वण्डे = वृक्षवण्डे; लक्षवण्डे ॥

(2) स् with ट्, as, वृक्षस् + टीकते = वृक्षटीकते, वृक्षट्टकारः, लक्षटीकते and लक्षट्टकारः ॥

(3) तु with च as वेष्ट् + ता = वेष्टा, वेष्टुम्, वेष्टव्यम्, कृषीष्ट, कृषीष्ठाः (Atmane, Aorist 2nd per dual).

(4) तु with ट्, as, अग्निचिन् + टीकते = अग्निचिद्टीकते, सोमसुद्टीकते, अग्निचिद्दकारः, अग्निचिद्डीनः, अग्निचिद्दीकते, अग्निचिद्दिष्कार, सोमसुद्दकारः, सोमसुद्डीनः, सोमसुद्दीकते, सोमसुद्दिष्कारः ॥

The root अद् भतिक्रमणहिसयोः, and अद् अभियोगे, are read in the Dhātupāṭha with त् and द् penultimate, in order that when the affix क्तिप् is added to them, the final द् and त् being elided by संयोगान्त rule, the derivatives will be अत् and अद् ending in त् and द् ॥ Another reason is that the sūtra VI. 1. 3, should apply to their reduplicate. In these roots the त् and द् are changed, as अद्दति and अद्दति ॥

न पदान्ताद्देरनाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ न, पदान्तात्, दोः, अनाम् ॥

वृत्तिः ॥ पदान्ताद्देरनाम् स्तोः दुलं न भवति मामित्येतद्देरनाम् ॥

वार्तिकम् ॥ अनाम्भवतिनगरीनामिति वक्तव्यम् ॥

42. After ट् final in a Pada, the change of a dental (स्तु) to a cerebral (ष्टु), does not take place, except in the case of the affix नाम् ॥

Thus अलिद् + सावे = अलिद्सावे, मधुलिद्सावे, अलिद्तरति, मधुलिद्तरति ॥

Why do we say पदान्तात् 'final in a Pada'? Observe ईद् + ते = ईद् + ते = ईद्दे ॥

Why do we say दोः 'after ट्'? Observe सर्पिष् + तमस् = सर्पिष्टमस् ॥

Why do we say अनाम् 'except in the case of the affix nām'? Observe वद् + नाम् = वज्जनाम् ॥ This exception is very inadequate. Hence the following

Vārti:—It should be stated rather that नवति and नगरी as well as नाम् are not prevented from undergoing the cerebral change. As, वज्जनाम् 'of six', वज्जवतिः ninety-six, and वज्जवरी 'six cities'.

तोः चि ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तोः, चि ॥

वृत्तिः ॥ तपस्विन् पकारे बहुलं न भवति ॥

43. In the room of तु there is not a cerebral substitute, when च follows.

The word च is to be read into the aphorism. As, अग्निचिन् + वण्डे = अग्निचिद्वण्डे ॥ अवावण्डे, लक्षवण्डे ॥

शास्त्रे ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ शास्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ यकारादुपसर्गस्य तदुपसर्गस्य ननुक्तं तत्र भवति ।

44. In the room of *यु* there is not a palatal substitute, when *य* precedes.

The words *य* and *लो* are understood here. This is an exception to VIII. 4. 40. Thus, यञ् + य (III. 3. 90) = यञ् + य (VI. 4. 19) = यञ्, यिञ् &c.

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ यरः, अनुनासिके, अनुनासिकः, वा ॥

वृत्तिः ॥ यरः यस्यान्त्यनुनासिके यरतो वायुनासिकारिषो भवति ।

कारिकम् ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां गितवचने कर्तव्यम् ।

45. In the room of a *य* letter (every consonant except *ह* final) in a Pada, when a Nasal follows, there is optionally a Nasal substitute.

The word यस्यान्त्य is understood here. Thus वाङ् + नञ्ति = वाङ्नञ्ति or वाङ्-नञ्ति, अग्निश्चिद्वनञ्ति or अग्निश्चिद्वनञ्ति, जिह्वनञ्ति or जिह्वनञ्ति, भलिश्चनञ्ति or भलिश्चनञ्ति ॥

Why do we say 'final in a Pada'? Observe, वेद् + मि = वेदि ॥ Here there is no option. So also जुभाति ॥

Vdt :—When it is a pratyaya or affix that follows, the nasalisation is obligatory in the secular language. Thus वाङ् + नाचन् = वाङ्नाचन्, किञ्चनाचन् ॥ It is, however, only before the affixes नञ् and नाच that the change is obligatory, and not before every affix beginning with a nasal.

अथो रक्षाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अथः, रक्षाभ्यां, द्वे ॥

वृत्तिः ॥ अथ उक्तो द्वे रक्षाभ्यां शास्त्रानुसारेण द्वे द्वे भवतः ।

46. There is reduplication of *यद्*, i. e. all the consonants except *ह*, after the letters *र* and *ह* following a vowel.

The word *यद्* of last sūtra is understood here. According to others, the *य* is also understood, and this is an optional rule. Thus अर्कः, नर्कः, ब्रह्मा, अयस्ते ॥

Why do we say अथ 'following a vowel'? Observe ह्युते, ह्यनञ्ति ॥

अथानि च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अथ, अथि, च ॥

वृत्तिः ॥ अथ उक्तस्य यो द्वे भवतो अथि च ॥

कारिकम् ॥ यो यो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।

यद् ॥ यद् यो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । यद् ॥ अथानि च यो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।

47. When a vowel does not follow, there is reduplication of *यद्* (all the consonants except *ह*), after a vowel.

The words *अथ* and *य* are understood here.

Thus वृत् + अन् = वृत्त् + अन् (VI. 1. 77) = वृत्त् + अन् वृत्त् + अन् (VIII. 4. 53) = वृत्त् + अन्, so also मन् + अन् ॥

Why do we say मन् + अन् "after a vowel?" Observe मित्, सात् ॥

Vart.—मन् नन्वे हे भवतः ॥ This Vārtika may be interpreted in two ways. First taking मन् as ablative and नन्वे as genitive. "The letters of the pratyāhāra मन् are reduplicated after नन्वे letters." इत्का, वात्मीकः ॥ Secondly taking मन् as genitive, and नन्वे as ablative. "The letters मन् are reduplicated after नन्वे letters". As इत्का, वात्मीकः ॥

Vart.—सर्ः लको हे भवतः ॥ This is also similarly explained in two ways. 1st "There is reduplication of ल् letters, after a sibilant for सर् letters". as स्यात्, स्यात्. Secondly. 'There is reduplication of a sibilant (स् letters), after ल् letters, ss, वत्सर्ः, मत्सर्ः ॥

Vart.—अवसाने च करो हे भवतः ॥ There is reduplication of व् when a Pause ensues. As वाह्, स्वह्, वृह्, तल् &c.

These reduplications are curiosities, rather than practicalities.

नादिम्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ न, आदिनी, आक्रोशे, पुत्रस्य ॥

वृत्तिः ॥ आदिनी परत् आक्रोशे गम्भिराणि पुत्रघातस्य न हे भवतः ।

वार्तिकम् ॥ तस्येति वक्तव्यम् । वा० ॥ वा इतज्जम्भपरति वक्तव्यम् ।

वा० ॥ चर्वा द्वितीयाः स्मि वीष्मकाराः ।

48. There is not reduplication of the letters of 'putra', when the word ādini follows, the sense being that of reviling or cursing.

This debars the reduplication required by the last sūtra. Thus पुत्रादिनी स्वसि पात्रे "O sinful one! thou art eater of thy own son". Here the word पुत्रादिनी is used simply as an abusive epithet. But when a fact is described, and the word is not used as an abuse or आक्रोश, the reduplication takes place. Thus पुत्रादिनी व्याघ्री 'a kind of tigress, that eats up her young ones'.
—विष्मयादी व्याघ्री ॥

Vart.—So also when पुत्र is followed by पुत्रादिनी ॥ As पुत्र पुत्रादिनी स्वसि पात्रे ॥ So also पुत्रपौत्रादिनी ॥

Vart.—Optionally so when the words इत् and अन् follow. As पुत्रइत् or पुत्रइत्, पुत्रअन् or पुत्रअन् ॥

Vart.—According to the option of Āchārya Paushkarasādi, the letters of मन् pratyāhāra are replaced by the second letters of their class, when followed by a sibilant (a letter of स् pratyāhāra).

As मन् becomes मन्त्, मन्त् becomes मन्त्त् and मन्त्त् becomes मन्त्त्त् ॥

शरोच्चि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शरः, अस्त्रि ॥

वृत्तिः ॥ सरोजि परतो न हे भवतः ।

49. There are not two in the room of a sibilant (शस्), when a vowel follows.

The word क is to be read into the sūtra. This debars the application of rule 46 *ante*. Thus कर्षति, वर्षति, भाकर्षः, भवर्षः ॥

Why do we say भवि 'when a vowel follows? Observe वदवर्ते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ त्रिप्रभृतिषु, शाकटायनस्य ॥

बुद्धिः ॥ विप्रवृत्तिषु वर्जेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्वाचार्यस्य मतेन न भवति ।

50. According to the option of Śakāṭayana, the doubling does not take place when the conjunct consonants are three or more in number.

As इन्द्रः, यमः, रुद्रः, राष्ट्र्य, भ्राष्ट्र्य ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ साकल्यार्थस्य मतेन सर्वत्र द्विर्यत्नं न भवति ।

51. According to the opinion of Śākalya, there is reduplication no where.

As अर्कः, मर्कः, ब्रह्मा, अपह्नुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, आचार्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्याच्चार्याणां मतेन न भवति ।

52. According to the opinion of all Teachers, there is no doubling after a long vowel.

As शब्दम्, पात्रम्, मूत्रम्, मूत्रम् ॥

मलां जदमशि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ मलाम्, जश्, मशि ॥

दुःखः ॥ ह्यत्र स्यामि असादेशो भवति ह्यसि परतः ।

53. In the room of झय् letters, there is substitution of जय् letters, when झय् letters follow.

A mute letter is changed to a sonant non-aspirate mute, when a sonant mute follows it.

This is the well-known rule of softening the hard letters. Thus लृप्+
क=लका, so also लङ्गुम्, लङ्गव्यम् ; दीग्वा, दीग्गुम्, दीग्गव्यम् ; वीङ्वा, वीङ्गुम्, वीङ्गव्यम् ॥

Why do we say वृत्ति, 'when a jha follows'? Observe वृत्तः, वृत्त्यः, वृत्तः ॥

अध्यासे चर्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ अध्यासे, चर्च, च ॥

सुविधाः ॥ जायते वर्धमानानां सुतां चपदेष्टी भवति चकाराज्यम् ।

54. The **वर** is also the substitute of **वर्** letters occurring in a reduplicate syllable, as well as **वर्** ||

In a reduplicate syllable, a sonant non-aspirate (अव्) as well as a surd non aspirate (अः) is the substitute of a Mute letter. By applying the rule of

'nearest in place (I. 1. 50), we find that sonant non-aspirate (अश्) is the substitute of all sonants; and is the substitute of all surds. In other words all aspirate letters become non-aspirate. The word अश् has been drawn into the sūtra by the word अ 'also'.

Thus चिच्छिपति ॥ Here स् (Desiderative), is added to the root च्, the च् is changed to छ by VII. 4. 62, and this aspirate छ is now changed to non-aspirate by the present sūtra. चिच्छिपति, टिठकारयिषति, तिष्ठसति, पिफकारयिषति, हुभूषति, शिष्यसति, हुयीकिषते ॥

If there is अर (non-aspirate surd) in the original, it will remain of course unchanged. As, चिच्छिपति, टिठकिषते, तितनिषति ॥

The original अश् also remains unchanged. Thus जिञ्जनिषति, वुबुधे, ह्यौ, विह्वे ॥ Or to be more accurate a अर is replaced by a अर and a अश् by a अश् letter.

खरि च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ खरि, च ॥

वृत्तिः ॥ खरि च परतो झलं चरादेशो भवति ।

55. In the room of झल्, there is the substitute अश्, when खर follows.

A sonant non-aspirate mute is the substitute of a mute, when a surd mute or a sibilant follows. The words झलं and अरः are supplied from the last sūtra. Thus भेद् + ता = भेत्ता, भेत्तुम्, भेत्तव्यम्; युयुध् + सते = युयुस्तते; आरिप्सते, आलिप्सते from रभ् and लभ्, the इश् is added by VII. 4. 54, in the room of अ of रभ् and लभ्, and we have रिप्स् and लिप्स् then the first स is elided by VIII. 2. 29.

घावसाने ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, अवसाने ॥

वृत्तिः ॥ झलं चरिति वर्जते । अवसाने वर्जमानानां झलां वा चरादेशो भवति ।

56. The अर is optionally the substitute of a झल् that occurs in a Pause.

The words झलं अर is understood in the sūtra. A sonant or a surd non-aspirate may stand as final in a Pause: but not an aspirate consonant. By VIII. 2. 39, a non-aspirate sonant can only stand in a final position. This ordains that a non-aspirate surd may also stand as the final, when there is a Pause. Thus वाक् or वाक्, लक् or लक्, अलिद् or अलिद्, विहुप् or विहुप् ॥

अजोग्रगृहस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अजः, अग्रगृहस्य, अनुनासिकः ॥

वृत्तिः ॥ अजः अग्रगृहस्योच्चारणे वर्जमाने वादुनासिकदेशो भवति ।

57. The anunāsika is optionally the substitute of an अश् vowel which occurs in a Pause, and is not a Pragrihya.

अ, इ and ए, short and long, may, when final in a Pause, be pronounced as nasals, provided that they are not Pragrihya (VI. 1. 11 &c.) The अश् here

61. After उद्, in the room of the स. of sthâ and stambha, the substitute is a letter belonging to the class of the prior (i.e. a dental is substituted for this स) ॥

As इत् + स्याता = इत् + स्याता = इत् + याता (VIII. 4. 65) = इत् + याता (VIII. 4. 55) = इत् + याता, इत् + याता, इत् + याता ॥ So also with स्तम्भ, as, इत् + स्तम्भता, इत् + स्तम्भता &c. (See I. 1. 67 and 54).

Why do we say of स्या and सत्त्व? Compare उन्मात् ॥

Var:—In the Vedas, the above substitution takes place in the case
 स्कान preceded by अ॥ As, अवे श्रुत्स्वान् ॥

*Vart:—*So also when it means a disease. As *हृस्वन्को नाम रोगः ॥* Or this form may have been derived from the root कन्, and not स्क्वन् ॥

ज्ञयो होम्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ ज्ञयः, हः, अन्यतरस्याम् ॥

इतिः ॥ इय उत्तरस्य इकारस्य पूर्वसवर्णदेशो भवति अन्यतरस्याम् ।

62. In the room of the letter **ꞑ**, after (a sonant Mute) there is optionally a letter homogeneous with the prior.

The pratyāhara **अण** includes **॥** Mutes. But practically sonant Mutes are only taken here.

As बाक् + हसति = बाक्पसति or बाक् हसति, भ्रमिड हसति or हसति, ब्रिमिषिद् भसति or सति, चिदुक् भसति or हसति, सोमसुद् भसति or सोमसुद् हसति ॥

Why do we say **झबः** 'after a sonant Mute?' Observe **ग्राह् हसति, भवान् सति ॥**

शश्वोति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ शः, छः, भति ॥

इतिः ॥ इय इति वर्जते । अन्वितस्त्वामिति च । इय उत्तरस्य शकारस्यादि परतद्व्यकारादेशो भवति ।
न्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ उत्पन्नमीति वक्तव्यम् ।

63. In the room of श preceded by a surd Mute, there is optionally the letter ह when a vowel or य, ष or र follows such श ।

Though **वृह** means all Mutes, the rule, however, applies to surd mutes. The words **वृह** and **अप्यसर्वस्य** are to be read into the sūtra. Thus **वाक् + वृते = वृते** or **वृते** ॥ **अभिषिष्यते** or **अभिषिष्य वृते**, **भानिद वृते** or **वृते**, **विदुष्यते** or **वृते** ॥

Vart :—It should rather be stated when a letter of अन् pratyāhāra follows. The sūtra only gives अन् letters, the vārtika adds the letters न्, and the nasals. Thus अन् अन्तेत्यन्तः अन् अन्तेत्यन्तः, अन् अन्तेत्यन्तः ॥

हलो यमा यमि लोपः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ हलः, यमाम्, यमि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ एतत्तु त्रयोविधं भवति त्रयोविधं त्रयोविधं भवति त्रयोविधं ॥

64. After a consonant, the following semi-vowel or a nasal is elided optionally, when the same letters follow it.

The word अव्यतरस्यान् should be read into the sūtra. Thus अद्यया or अद्या, the middle य् being elided. In अद्या there are two य's, one of the affix अय् (III. 3. 99); and the second of अयह् (VII. 4. 22), and the third arises by doubling (VIII. 4. 47). आदित्य (formed by doubling अ by the Vārtika under 47 ante), or आदित्य 'son of Aditi' In आदित्य there are two य's, one of अय् (IV. 1. 85), and the second arises by doubling.

Similarly आदित्य देवता अस्व स्थानी पाकस्व = आदित्यः ॥ Then by VIII. 4. 47, there is a third य, as आदित्यः ॥ Here also we may elide the one middle य or both the middle य's. Thus आदित्यः or आदित्यः ॥

Why do we say इतः 'preceded by a consonant'? Observe अग्रम् when इ is preceded by a vowel.

Why do we say अग्रम् "of अन् letters"? Observe अग्रम्, अग्रम् (V. 4. 35) where अ is not a अन् ॥

Why do we say अन् "when अन् follows"? Observe आर्द्रम् here इ is not followed by a अन् ॥

इतो हरि सवर्णे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ हरः, हरि, सवर्णे ॥
वृत्तिः ॥ इत उकारस्य हरि सवर्णे वरतो न्येयो नवति अन्वतरस्यान् ।

65. A Mute or Sibilant (हर) preceded by a consonant and followed by a homogeneous mute or sibilant, is optionally elided.

The word इत is understood. Thus अग्रम्, अवग्रम् have three त, namely one त substituted for आ by VII. 4. 47, the second त resulting from the change of इ to त by वर्ण change, the third त is that of the affix. A fourth arises by doubling (VIII. 4. 47) of these four, one or two middle ones may be dropped अग्रम् here are four त's. A fifth may be added by doubling, and by this rule one, two or three of them may be elided. अग्रम् + रा + क = अग्रम् + इत् + त (VII. 4. 47) the word अग्रम् being treated as an Upasarga (I. 4. 59, vart) = अग्रतत् ॥

Why do we say इतः 'of a jhar'? Compare आर्द्रम्, here इ which is not इत is not elided, though it is followed by a हर letter. Why do we say इतः 'followed by a jhar'? See अग्रम्, अग्रम् ॥ This is a Bahuvrīhi compound = अग्रम् + अग्रम् ॥ The word अग्रम् stands first in the compound under II. 2. 35. (vart). The full word is अग्रम्, the त is elided by VI. 4. 134, and we have अग्रम्; and then this अ becomes a palatal अ ॥ Here अ is preceded by a अन् letter, and itself is a हर, and is followed by a homogeneous

letter *अ*, but as *अ* is not *अर*, the *अ* is not elided. The elided *अ* is not considered *sthāniva*, and so *अ* is considered to be *immediately* followed by *अ* ॥

Why do we say *सर्वे* 'when a homogeneous jhar follows? Observe *तु, तर्ज* &c, where *अ* and *त* are not homogeneous.

By using the word *सर्वे*, the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) is avoided. Had the rule been *सर्वे* *सर्वे* the rule of mutual correspondence according to order of enumeration would have applied, and the forms *सिद्धि* *देहि* could not have been evolved by the elision of *इ* before *इ* ॥ For the evolution of these forms see the commentary under I. 1. 58. These are the imperative 2nd Person Singular of *सिद्धि* and *पिष्ट* ॥ The *अ* of *अम्* is elided by VI. 4. 111: the *हि* is changed to *धि* by VI. 4. 101, the *अ* is changed to *इ* by VIII. 4. 53, the *इ* of *अम्* is changed to anusvāra by VIII. 3. 24; this anusvāra is again changed to *अ* by VIII. 4. 58; the *अ* is changed to *इ*, and by the present rule, the preceding *इ* is elided before this *इ* ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उदात्तात्, अनुदात्तस्य, स्वरितः ॥
[तिः ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितः ॥

66. The Svarita is the substitute of an Anudātta vowel which follows an Udātta vowel.

Thus *अग्निम् + ईने = अग्निनीने* ॥ Here *ई* which was *अनुदात्त* by rule VIII. 1. 28, becomes svarita by the present rule, as it comes after the udātta *इ* of *अग्नि*.

So also *गार्ग्यः, वात्सवः* ॥ Here *व* is added by IV. 1. 105, and being *मि* *न* words are first acute. The final is anudātta, which becomes svarita. So *वैचि* and *वैचि*, the *अ* and *सि* are anudātta, the root is accented, the *अ* *अ* becomes svarita.

The rule VI. 1. 158, does not change this svarita into an Anudātta, because for the purposes of that rule, the present rule is *अति*, or as if it had taken place (VIII. 2. 1). Therefore both the udātta and the svarita are heard.

नोदात्तस्वरितोऽयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ न, उदात्त-
रित-उद्यम, अ-गार्ग्य-काश्यप-गालवानाम् ॥
[ः ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितः ॥
॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितोऽनुदात्तस्य स्वरितः ॥

67 All prohibit the above substitution of svarita, except the Āchāryās Gārgya, Kāśyapa and Gālava; when an udātta or a svarita follows the anudātta.

This debars the preceding rule. That anudātta which is followed by Udātta is *उदात्तोऽनुदात्तः* or *उदात्तः* ॥ The word *उदात्त* means *उ* in the terminology of ancient Grammarians. That anudātta which is followed by a svarita is *स्वरितोऽनुदात्तः* ॥ These are Bahuvrīhi compounds. Thus *उदात्तोऽनुदात्तः*—*गार्ग्य-*

लौचं वाच्यं लौचं ॥ The word लौच is first acute by त्रिन् accent, before this udatta, the च of these words does not become svarita. So with लौचि-लोचः - लौचः लौचः ॥ The word लौच is svarita being formed by the त्रिन् affix लौच (V. 3. 12); before this svarita the preceding च does not become svarita.

Why do we say "except in the opinion of Gārgya, Kāśyapa and Galava"? Observe लौचः लौचः लौचः ॥ According to their opinion, the svarita change does take place.

The employment of the longer word लौच instead of the shorter word लौच is for the sake of auspiciousness, for the Book has approached the end. The very utterance of the word लौच is auspicious. All sacred works commence with an auspicious word, have an auspicious word in the middle, and end with an auspicious word. Thus Pāṇini commences his sūtra with the auspicious word वृद्धिः 'increase' (in Sūtra I. 1. 1); has the word शिव 'the well-wisher' in the middle (IV. 4. 143), and लौच at the end.

The mention of the names of those several Āchāryas is for the sake of showing respect (pujārtham).

अ अ इति ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अ, अ, इति ॥

वर्णः ॥ एकोच विवृतो ज्यः संवृतस्य विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृत संवृतो भवति ।

68. The अ which was considered to be open (विवृत) in all the preceding operations of this Grammar, is now made contracted (संवृत) ॥

The first अ is here विवृत or open; the second is संवृत or contracted. The open अ is now changed to contracted अ ॥ "In actual use the organ in the enunciation of the short अ is contracted; but it is considered to be open only, as in the case of the other vowels, when the vowel अ is in the state of taking part in some operation of Grammar. The reason for this is, that if the short अ were held to differ from the long आ in this respect, the homogeneousness mentioned in §. 9, would not be found to exist between them, and the operation of the rules depending upon that homogeneousness would be debarred. In order to restore the short अ to its natural rights, thus infringing throughout the Aṣṭādhyāyī, Pāṇini with oracular brevity in his closing aphorism gives the injunction अ अ; which is interpreted to signify—Let short अ be held to have its organ of utterance contracted, now that we have reached the end of the work in which it was necessary to regard it as being other wise." (Dr. Ballantyne).

This rule, अ अ ॥ In this Grammar, the अ is regarded open or vivṛta when operations are performed with it; but in actual pronunciation it is contracted. The long आ and the pluta आः are not meant to be included here in the rule, therefore these two are not contracted by this rule. Onl

short अ consisting of *one* mātra, with *its* various modifications is to be
 en here. In other words the *six* shorts अ are only taken here, namely अ,
 इ, ई, उ, ऋ, ॠ. For these six short open अs, there are substituted six con-
 acted corresponding अ's See I. I. 9.

॥ शुभं भवतु ॥

10. 10. 98,

